Charles Texier

Küçük Asya

Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi

Çeviren
Ali SUAT

Latin Harflerine Aktaran
Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN

Sadeleştiren
Yrd. Doç. Dr. Musa YILDIZ

İKİNCİ CİLT

ENFORMASYON VE DOKÜMANTASYON HİZMETLERİ VAKFI

CHARLES TEXIER

KÜÇÜK ASYA

Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi

Çeviren
Ali SUAT

Latin Harflerine Aktaran

Prof. Dr.
Kâzım Yaşar KOPRAMAN

Sadeleştiren

Yard. Doç. Dr.
Musa YILDIZ

ENFORMASYON VE DOKÜMANTASYON HİZMETLERİ VAKFI
Ankara - 2002

©
2002
Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı
7. Cadde, Kültür Sitesi, No: 104 06370 Batıkent Ankara / TÜRKİYE
Tel: (+90.312) 354 62 66 • Faks: (+90.312) 354 64 63
e-mail: edhvakfi@ada.net.tr • www.edhvakfi.org.tr

Eserin Orijinal Adı:
Asie Mineure; Description Géographique, Historique et Archéologique des Provinces et des Villes de la Chersonnése d' Asie. Paris, Typographie de Firmin Didot Frères, Fils et C., Editeurs Imprimeurs de L' Institut de France, 1862, 1882.

Eserin Arap Harfli Türkçe Adı:
Küçük Asya; Coğrafyaya, Tarihe, Âsâr-ı Atîkaya Ait Tarîf. İstanbul, Matbaa-i Âmire 1923-1924, 3 C.

Proje ve Koordinasyon
Hasan DUMAN

Latin Harflerine Aktaran
Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN Gazi Üniv. Fen-Ed. Fak

Sadeleştiren
Yard. Doç. Dr. Musa YILDIZ Gazi Üniv. Eğt. Fak.

Katkıda Bulunanlar

Prof. Dr. Semavi EYİCE	*İstanbul Üniv. Ed. Fak.*
Prof. Dr. Mesut ELİBÜYÜK	*Ankara Üniv. D.T.C. Fak.*
Yard. Doç. Dr. Esma İNCE	*Gazi Üniv. Eğt. Fak.*
Yard.Doç. Dr. Kenan BİLİCİ	*Ankara Üniv. D.T.C. Fak.*
Yard. Doç. Dr. Yücel ŞENYURT	*Gazi Üniv. Fen-Ed. Fak.*
Yard. Doç. Dr. Kâmil AKARSU	*Gazi Üniv. Eğt. Fak.*
Murat ÖNGÖREN	*Teknik Yardımcı*

Eserin tüm yayın hakları saklıdır.
Hiç bir şekilde gravürler de dahil olmak üzere kısmen de olsa herhangi bir yöntemle kopye edilip, çoğaltılamaz, yayınlanamaz.

ISBN 975-7473-12-X Takım/Set
ISBN 975-7473-13-8 I. C.
ISBN 975-7473-14-6 II. C.
ISBN 975-7473-15-4 III. C.

Baskı: Özkan Matbaacılık Ltd. Şti., Ankara/Tel: (+90.312) 229 59 72-74
Cilt: Balkan Cilt Sanayi, Ankara/Tel: (+90.312) 267 09 52-53

İÇİNDEKİLER

DÖRDÜNCÜ KİTAP - EOLYA - LİDYA

BİRİNCİ BÖLÜM
Eolyalıların (Aeoliens) Asya Kıyısında Yerleşmesi 3
İKİNCİ BÖLÜM
Eolya'nın Şehirleri - Élée 6
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Kyme (Cymé) 9
Larissa - Temnos 12
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Sipylus Tantalis 13
BEŞİNCİ BÖLÜM
Sipylus'un Topografyası 15
ALTINCI BÖLÜM
Tantale'ın Mezarı 20
YEDİNCİ BÖLÜM
Lidya - Mayonya (Maeonie) - Lidyalıların Asya'ya Göçleri - Mayonya Kabileleri 24
SEKİZİNCİ BÖLÜM
Lidyalı Sülâleler 26
DOKUZUNCU BÖLÜM
Memleketin Genişliği - Lidya Devletinin Sınırı - Dağlar - Nehirler 29
ONUNCU BÖLÜM
Anıtlar 31
ON BİRİNCİ BÖLÜM
Lidya'da Héraklid Krallarının Sonu - Mermnadların Ortaya Çıkışı 34
ON İKİNCİ BÖLÜM
Kimmerler (Cimmériens)in Saldırıları 37
ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Krezüs (Crésus) Dönemi 39
ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Lidya İmparatorluğunun Sonu 43

ON BEŞİNCİ BÖLÜM
Bozdağ (Tmolus) Etrafındaki Yol - Hypaepa Şehri - Tapoe - Sart Çayı (Pactole)nın Kaynakları 45
ON ALTINCI BÖLÜM
Hypaepa 49
ON YEDİNCİ BÖLÜM
Bozdağ (Tmolus) Geçidi 52
ON SEKİZİNCİ BÖLÜM
Sart (Sardes) 54
ON DOKUZUNCU BÖLÜM
Kibele (Cybèle) Tapınağı 56
YİRMİNCİ BÖLÜM
Sart (Sardes) Şehri Tarihinin Özeti 58
YİRMİ BİRİNCİ BÖLÜM
Lidya Krallarının Mezarları 62
YİRMİ İKİNCİ BÖLÜM
İzmir (Smyrne) - Sart (Sardes) Arasındaki Mesafe - Nymphio Köyü - Eski Nymphaeum - Sésostris Dikili Taşı 66
YİRMİ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Küçükmenderes (Caystre)'in Kuzeyindeki Lidya Şehirleri 73
YİRMİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Hyrcanienne Ovası 77
YİRMİ BEŞİNCİ BÖLÜM
Akhisar (Thyatire) ve Nacrasa Üzerinden Sart (Sardes) - Bergama Yolu 78
Akhisar (Thyatire) 79
YİRMİ ALTINCI BÖLÜM
Nacrasa Üzeri Akhisar (Thyatire)'dan Bergama Yolu 81
YİRMİ YEDİNCİ BÖLÜM
Alaşehir (Philadelphie) 82
YİRMİ SEKİZİNCİ BÖLÜM
Katakekomene (Catacécaumène) 86
YİRMİ DOKUZUNCU BÖLÜM
Kara Devlit Yanardağı 88
OTUZUNCU BÖLÜM
Kula (Koula) 91
OTUZ BİRİNCİ BÖLÜM
Gediz (Hermus)'in Kuzeyindeki Lidya Şehirleri 93

OTUZ İKİNCİ BÖLÜM
Mayonya (Moenia) - Blaundus - Saittae 94
OTUZ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Saittae - Kum Çayı (Hyllus) 96
OTUZ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Aydın Güzelhisar (Tralles) 98
OTUZ BEŞİNCİ BÖLÜM
Müslüman Halk - Âdetler - Köylülerin Batıl İnançları 103
OTUZ ALTINCI BÖLÜM
Küçükmenderes (Caystre)'in Güneyindeki Lidya Şehirleri 109
OTUZ YEDİNCİ BÖLÜM
Nozlu - Sultan Hisar - Nysa - Mastaura 110
Pitolémé'nin Çizelgesi 112
İmparator Léon le Sage'nin Çizelgesi 113
Hiéroclès'in Çizelgesi 114

BEŞİNCİ KİTAP - İYONYA

BİRİNCİ BÖLÜM
İyonyalıların Birinci Göçü 117
İKİNCİ BÖLÜM
İyonyalıların İkinci Göçü 119
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Lidya Krallarıyla İlişkileri 120
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
On İki İyonya Şehrinin Kuruluşu 121
BEŞİNCİ BÖLÜM
İyonya Konfederasyonu 122
ALTINCI BÖLÜM
İran Egemenliği Altındaki İyonya 124
YEDİNCİ BÖLÜM
Kambiz (Cambyse) ve Dârâ (Darius) Dönemleri 126
SEKİZİNCİ BÖLÜM
Kserkses (Xérxès) Döneminde İyonya 128
DOKUZUNCU BÖLÜM
Erdeşir (Artaxerxe) Dönemi 129
ONUNCU BÖLÜM
Agésilas İyonya'da 132

ON BİRİNCİ BÖLÜM
Antalcidas Antlaşmasından Sonra İyonya 133
ON İKİNCİ BÖLÜM
İyon Sanatı 134
ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Rum Kralları Zamanında İyonya 136
ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Roma İmparatorları Dönemi 137
ON BEŞİNCİ BÖLÜM
İzmir (Smyrne) 139
ON ALTINCI BÖLÜM
Bizans Döneminde İzmir 143
ON YEDİNCİ BÖLÜM
Müslüman İzmir 144
ON SEKİZİNCİ BÖLÜM
Yeni İzmir 146
ON DOKUZUNCU BÖLÜM
Efes (Éphèse) - İzmir'den Ayaslug Yolu 148
YİRMİNCİ BÖLÜM
Ayaslug 152
YİRMİ BİRİNCİ BÖLÜM
Efes (Éphèse) 154
YİRMİ İKİNCİ BÖLÜM
Şehrin Duvarları 157
ESKİ ESERLER
Roma Döneminde Efes 158
YİRMİ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Stadyum (Koşu Yeri) 158
Tiyatro 158
YİRMİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Hamamlar ve Gymnase 159
YİRMİ BEŞİNCİ BÖLÜM
Tapınak 161
YİRMİ ALTINCI BÖLÜM
Efes'te Saint Paul 165
YİRMİ YEDİNCİ BÖLÜM
Tapınağın Yıkılması 168
YİRMİ SEKİZİNCİ BÖLÜM
Türkler Efes'te 169

YİRMİ DOKUZUNCU BÖLÜM
Pygèle Yıkıntıları - Néapolis 171
OTUZUNCU BÖLÜM
Ortygie ve İyonya Kıyısının Yunan Öncesi Bazı Yerleri 172
OTUZ BİRİNCİ BÖLÜM
Çakır Ali Köşkü (Şatosu) 175
OTUZ İKİNCİ BÖLÜM
Panionium – Kum Hamamları 175
Leleglerin Eski Şehirleri 176
Panionium Kırsalı 177
OTUZ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Küçük Asya'da Deprem - İyonya Şehirlerinin Yıkılması 178
OTUZ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Küçük Asya'daki Önemli Depremler 180
OTUZ BEŞİNCİ BÖLÜM
Milet'in Kuruluşu 182
Lidya Kralları Zamanında Milet 183
OTUZ ALTINCI BÖLÜM
Dârâ (Darius) Dönemi 191
OTUZ YEDİNCİ BÖLÜM
Rumlar Döneminde Milet 193
OTUZ SEKİZİNCİ BÖLÜM
Türkler Döneminde Milet 194
Menderes (Méandre) 196
OTUZ DOKUZUNCU BÖLÜM
Branchydler Tapınağı 196
KIRKINCI BÖLÜM
Tapınağın Yapımı 199
KIRK BİRİNCİ BÖLÜM
Tapınağin Şimdiki Durumu 202
KIRK İKİNCİ BÖLÜM
Güllübahçe (Prièn e) 205
KIRK ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Güllübahçe (Prièn e) Harabeleri 208
Mannert'e Göre Güllübahçe (Prièn e) Harabeleri 210
KIRK DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Menderes Manisası - Diyana Leucophryne Tapınağı 211
Kuşadası (Scala-Nova)'ndan Menderes Manisasına Giden Yol - İnek Pazarı 213

Seyahat Fermanı 213
İzmir'den Kuşadası (Scala-Nova)'na Seyahat Fermanı 214
KIRK BEŞİNCİ BÖLÜM
Menderes Manisası (Magnésie du Méandre) 216
Menderes'in Güneyindeki İyonya Şehirleri 222
Latmus Héracléesi Harabeleri 223
KIRK ALTINCI BÖLÜM
Latmicus Sinus ya da Bafa (Oufa-Bafi) Gölü 225
KIRK YEDİNCİ BÖLÜM
Érythrée Yarımadası Şehirleri - Kolofon (Colophon) -
Klaros (Claros) - Lébédus 226
KIRK SEKİZİNCİ BÖLÜM
Métropolis Üzeri İzmir (Smyrne)'den Klaros (Claros) Yolu 230
KIRK DOKUZUNCU BÖLÜM
Klaros (Claros) Harabeleri 231
Mopsus Mağarası 231
ELLİNCİ BÖLÜM
Lébédus Harabeleri 232
ELLİ BİRİNCİ BÖLÜM
Sığacık (Téos) - Rum Göçmenlerin Gelişi 233
Dionysiaque Bayramları 234
ELLİ İKİNCİ BÖLÜM
Teoslular (Téiens)ın Atina'ya Karşı Ayaklanmaları 235
ELLİ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Téos Harabeleri - Sığacık - Sivrihisar 237
ELLİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Érythrée Yarımadası 241
Érythrae 242
ELLİ BEŞİNCİ BÖLÜM
Érythrée Harabeleri - Rhitri 244
ELLİ ALTINCI BÖLÜM
İzmir (Smyrne) Körfezi 247
Klazomen (Clazomène) 247
ELLİ YEDİNCİ BÖLÜM
Foça (Phocée) 249
ELLİ SEKİZİNCİ BÖLÜM
Marsilya (Marseille)'nın Kuruluşu 251
ELLİ DOKUZUNCU BÖLÜM
Foça (Phocée)'nın Kuşatılması 253

ALTMIŞINCI BÖLÜM
Yeni Foça'nın Kuruluşu 254
Leucae 255

ALTINCI KİTAP - FRİGYA VE GALATYA

BİRİNCİ BÖLÜM
Frigyalıların Göçü 259
İKİNCİ BÖLÜM
Sésostris İstilası - Din 261
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Doğunun Etkisi - Midas'ın Masalı 264
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Frigyalı Sülâlesi 267
BEŞİNCİ BÖLÜM
Yabancı Hâkimiyeti 268
ALTINCI BÖLÜM
Procope'un Ayaklanması 270
YEDİNCİ BÖLÜM
Coğrafî Bölümler 273
SEKİZİNCİ BÖLÜM
İlkel Eserler 276
DOKUZUNCU BÖLÜM
Sakarya (Sangarius) 279
ONUNCU BÖLÜM
Bursa (Broussa)'dan Kütahya (Cotyoeum) 'ya 281
ON BİRİNCİ BÖLÜM
Bursa'dan Tavşanlı Üzeri Çavdarhisar (Aizani) Yolu 283
FRİGYA EPİKTET (PHRYGİE ÉPİCTÉTE)
ON İKİNCİ BÖLÜM
Kütahya (Cotyoeum) 284
ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Kütahya'dan Çavdarhisar (Aizani)'a 288
ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Çavdarhisar (Aizani) 289
ON BEŞİNCİ BÖLÜM
Tapınak 293
ON ALTINCI BÖLÜM
Köprüler ve Mezarların Yolu 310

ON YEDİNCİ BÖLÜM
Stadyum 319
ON SEKİZİNCİ BÖLÜM
Gediz (Cadi) - Çavdarhisar (Aizani)'dan Gediz'e Uzaklık 319
ON DOKUZUNCU BÖLÜM
Simav (Sinaus) - Ancyre 331
YİRMİNCİ BÖLÜM
Porsuk Çayı (Thymbrius)'nın Batısındaki Şehirler -
Eskişehir (Doryloeum) 332
YİRMİ BİRİNCİ BÖLÜM
Deniz Köpüğü Taşının İşletilmesi 335
Mihalıç Yoluyla Sivrihisar'dan Eskişehir'e 337
YİRMİ İKİNCİ BÖLÜM
Seyitgazi (Nacoléia) 338
YİRMİ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Karahöyük (Midoeum) 339
YİRMİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Büyük Frigya 340
YİRMİ BEŞİNCİ BÖLÜM
Seyitgazi (Nacoléia) Vadisi - Frigya Krallarının Mezarları 344
Midas'ın Mezarı 345
Frigya Anıtları 349
Gerdek Kayası 352
YİRMİ ALTINCI BÖLÜM
Pişmiş Kalesi 355
YİRMİ YEDİNCİ BÖLÜM
Yapul Dağ Mezarları - Combett 357
YİRMİ SEKİZİNCİ BÖLÜM
Gediz - Afyonkarahisar Arası Uzaklık 360
YİRMİ DOKUZUNCU BÖLÜM
Seyitgazi - Prymnesia 362
OTUZUNCU BÖLÜM
Uşak - Acmonia 364
OTUZ BİRİNCİ BÖLÜM
İlesler Kayası - Nécropole 367
OTUZ İKİNCİ BÖLÜM
Ahat Köyü - Trajanopolis 368
Afyonkarahisar 369

OTUZ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Şuhut (Synnada) 372
OTUZ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Şuhut (Synnada) Mermer Ocakları 375
OTUZ BEŞİNCİ BÖLÜM
Belkaracaören (Beudos Vetus) - Hamidiye (Anabura) 380
Akşehir (Philomelium) 381
OTUZ ALTINCI BÖLÜM
Euménia - Işıklı 382
OTUZ YEDİNCİ BÖLÜM
Çürüksu (Lycus) Üzerindeki Laodikya (Laodicée) - Eski Hisar 383
Denizli - Lycus 385
OTUZ SEKİZİNCİ BÖLÜM
Pamukkale (Pambuk Kalesi/Hiérapolis) 386
OTUZ DOKUZUNCU BÖLÜM
Kaplıcalar 390
KIRKINCI BÖLÜM
Tiyatro 392
Kilise - Halk Meydanı (Agora) 394
KIRK BİRİNCİ BÖLÜM
Themisonium - Tefenni (Tefene) 394
KIRK İKİNCİ BÖLÜM
Dinar (Dinaire/Celaenae) - Apamée Cibotos 395
KIRK ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Anava Gölü - Çardak Göl 399
KIRK DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Frigya Parorée'nin Bazı Şehirleri 400
Frigya Apolloniası - Uluborlu 401
KIRK BEŞİNCİ BÖLÜM
Genç Keyhüsrev (Cyrus)'in Sart (Sardes)'tan Tarsus (Tarse)'a Yürüyüşü 402
Büyük İskender'in Küçük Asya Seferinin Özeti 405
GALATYA (GALATIE)
KIRK ALTINCI BÖLÜM
Galyalılar (Gaulois)ın Gelişi 407
KIRK YEDİNCİ BÖLÜM
Tarım Durumu 414

KIRK SEKİZİNCİ BÖLÜM
Ankara Keçisi 415
KIRK DOKUZUNCU BÖLÜM
Öküz ve At Cinsleri 422
Arazi - Sınırlar 423
ELLİNCİ BÖLÜM
Galatya Seferinde Manlius'un Askerî Harekatı 424
ELLİ BİRİNCİ BÖLÜM
Galatya Salutaire'nin Şehirleri 430
ELLİ İKİNCİ BÖLÜM
Yerma - Germa 431
Amorium 433
ELLİ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Ballıhisar/Bâlâhisar/Pessinus (Pessinunte) 435
ELLİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Sivrihisar 440
Ballıhisar/Bâlâhisar/Pessinus (Pessinunte) 441
Tapınak 441
ELLİ BEŞİNCİ BÖLÜM
Ankara (Ancyre) 444
Augusteum 450
ELLİ ALTINCI BÖLÜM
Kale 468
ELLİ YEDİNCİ BÖLÜM
Şimdiki Şehir ve Sakinleri 470
ELLİ SEKİZİNCİ BÖLÜM
Sakarya Nehrinin Yukarı Havzasındaki Galatya Şehirleri 472
ELLİ DOKUZUNCU BÖLÜM
Istanos - Galatların Oppida'sı - Yaşanan Mağaralar 473
ALTMIŞINCI BÖLÜM
Ankara (Ancyre)'dan Trocmienlerin Memleketine - Kalecik 476
ALTMIŞ BİRİNCİ BÖLÜM
Tavium - (Büyük) Nefes Köyü 477
Peutinger'in Çizelgesi 479
Antonin'in Çizelgesi 479
DİZİN 481

DÖRDÜNCÜ KİTAP

EOLYA (AEOLIDE)
LİDYA (LYDIE)

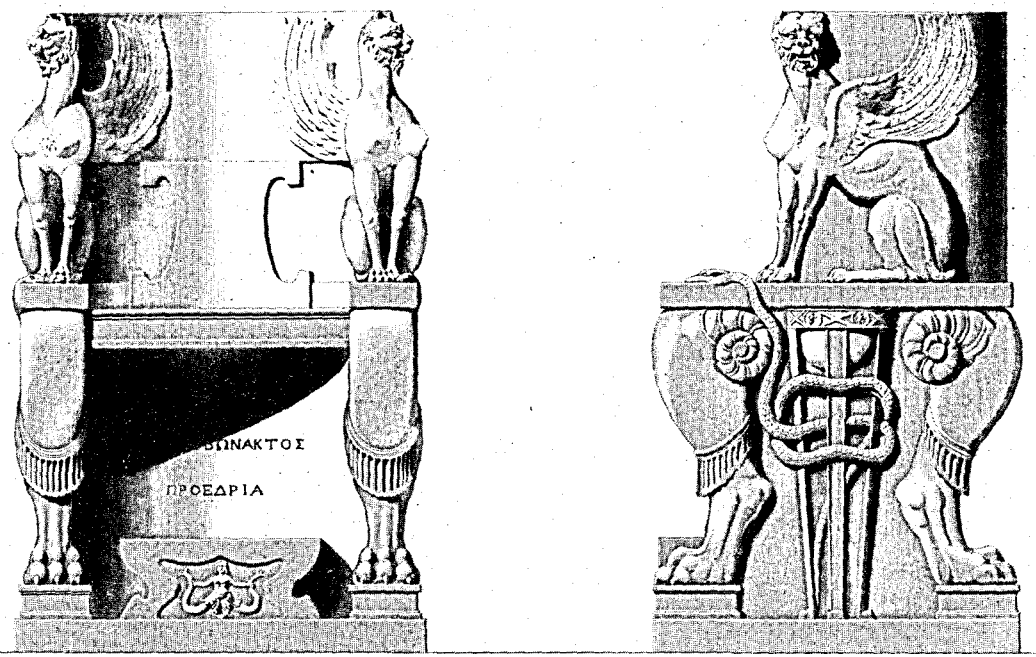
(s.3) BİRİNCİ BÖLÜM

Eolyalıların (Aeoliens) Asya Kıyısında Yerleşmesi

Eolyalılar, Asya'ya geldiklerinde İzmir (Smyrne)'in bulunduğu dağa kadar körfezi saran araziye sahip olmuşlardı. O zamanlarda körfezin adı Hermus idi. Herodot'un *Homeros'un Hayatı* adındaki eserinden[1] aldığımız şu satırlar, Eolya arazisinin güney sınırını açık şekilde belirler. Sınır, Gediz (Hermus) nehrinin öte tarafına da uzanarak Manisa Dağı (Sipyle)nı içine alırdı. Kuzeyde Teuthranie ile sınırdı. Doğu tarafında Lidya (Lydie) ile komşuydu. Bu memleketin hepsi, Samsun Dağı (Mycale)ndan Edremit (Adramyttium) körfezine kadar sahip olan Pelasglar tarafından işgal edilmişti. Bu millet, Midilli (Lesbos) ve Sakız (Chio) adalarına yerleşmişti.

Truva'nın yıkılışından beri, bu saha genellikle sürekli savaşlarla karşı karşıya kalmıştı. Tantale'ın oğulları, Manisa Dağı (Sipyle)'ndan kovulunca Yunanistan'a geçmişler ve Mora yarımadası (Peloponnèse) halkına kendi kıyılarından uzak olmayan bir yerde başıboş kabilelere uygun bir memleketin bulunduğunu haber vermişlerdi. Truva harap olduktan sonra, Agamemnon'un bütün arkadaşları Yunanistan'a dönmeyerek bu tanınmamış kıyılarda dolaştılar ve birkaç şehir kurdular. Maesthialılar (Mnesthées) ve Atinalılar, Asya kıyısı üzerinde bunları izleyerek Élée şehrini meydana getirdiler. O hâlde Thesprotie'den[2] gelen (s.4) Teselyalılar (Thessaliens) tarafından memleketlerinden kovulmuş olan Eolyalılar, büsbütün yabancı bir memlekete gelmiyorlardı. Bunların ilk göçleri Truva savaşından altmış yıl sonradır; Heraclidlerin (Héraclides) Mora yarımadasına dönüşleriyle aynı çağdadır. Rumlar tarafından tahrip ve yağma edilen bütün sahada, Truvalı liderlerin sahip oldukları kuvvet ve kudret, Lidya (Lydie) krallarına geçtiğinden, yeni sömürgelerin yerleşmesi, Lidya hükümdarlarının ya rızaları ile ya da olsa olsa bu prenslerin büyük miktarda deniz kuvvetleri olmadığı için, yabancıların kıyı ticarethanelerine karşı göz koyma düşünceleriyle olmuş zannedilir. Birkaç Eolyalı aile Çanakkale boğazı (Hellespont)nı çıkarak Kyzikos (Cyzique) arazisinde durmuşlardı. Fenikelilerin, bu kıyılarda çok sayıda ticarethaneleri vardı. Daha başka aileler, Bozcaada (Ténedos)'da ve Alibey adası (Hécatonnèse)nda yerleşmişlerdi[3]; fakat Eolya varlığının ve gücünün merkezi, özellikle Midilli (Lesbos) adası oldu. Bu ada, Asya kıyılarında dağınık bir hâlde bulunan çeşitli halk merkezlerine, oraları aynı şekilde işgal etmiş olan yabanî ve

[1] Hérodote, *Vita Homeri.*
[2] Hérodote, VII, 176.
[3] Hérodote, I. Kitap, bölüm 151.

Ch. Texier delt

Lemaitre direxit

MİDİLLİ (LESBOS). MERMER TAHT

gemicilik konusunda becerikli olmayan halktan asla korkmaksızın, yönetimini yayıyor ve genişletiyordu. Ancak kökenlerinin[4] aynı olmasının etkisiyle yeni gelen çiftçiler Pelasg kavminden Bakırçay (Caïque) ile Gediz (Hermus) arasında bazı yerleri elde ettiler. Pelasgların, kaleleri ve müstahkem şehirleri vardı. Örnek olarak, Yenişehir (Larissa) bu türdendir. Fakat Truva savaşı[5] yüzünden bu şehirler çok zayıflamışlardı. Rumlar, en sonunda bunları yönetimleri altına almada başarılı oldular ve yeni halk merkezlerine dağıtma amacına ulaştılar. Rum yazarlarının incelemelerine göre, Eolyalılar, İyonyalıların kurulması için Asya'ya geldikleri dönemde Pelasg kavmi de yok olmuştur. Bundan çıkartacağımız sonuç, aynı ırktan olan kavimler arasında görüş ayrılığı bulunuyor olmasıdır. Lelegler ise aksine güneye doğru itildiler ve ondan sonraki yüzyıllarda, oturdukları Karya sahası sınırlarına yerleştiler.

Kıyılarda dolaşmış olan ilk Eolyalıları yöneten kişi, Argos kralı Oreste'nin oğlu Penthile'dir. Bunlar, Lesbos adasına yerleştiler. Bu ada, Eolya şehirlerin başkenti sayıldı.[6] Diğer Rumlar, birkaç yıl (s.5) sonra Penthile'in[7] torunu Gras'ın yönetimi altında girdiler; İyonya ile Misya arasında bulunan, kendilerinin Eolya adını verdikleri kısma yerleştiler.

Herodot'un[8] söz ettiği şehir adları içinde, yalnız Çandarlı (Pitane) adındaki bir tanesi Bakırçayın kuzeyinde, yani Eolya arazisinin dışındadır. On iki Eolya şehri şunlardır: Kyme, Larisse, Néontychos, Temnos, Cella, Notium, Aegiroessa, Pitane, Aegaee, Myrina, Grynium. Yalnız İzmir (Smyrne) şehri, İyonya (İonie)'ya eklenmek için Eolya çizelgesinden çıkarıldı. Bir de bu iki saha, İranlıların Krezus (Crésus) hükümetlerine ansızın saldırılarına kadar, birbirine düşman olarak kaldılar. Bunun üzerine Rumlar birleştiler. Eolyalılar ile İyonyalılar Sart (Sardes)'a milletvekilleri göndererek, Lidyalıların sahip oldukları aynı şartlar altında tebasından tanınmalarını, Keyhüsrev (Cyrus)'e arz ettiler[9].

Eolya birleşik hükümetlerinin işgal ettiği memleket, gerçekte Gediz (Hermus) ile Bakırçay arasındaki sahayı içine alıyordu ve Kyme (Cymé) halkının çıkış yeri olarak birkaç küçük şehirleri vardı. Strabon, bunların sayısını otuza kadar çıkarır; fakat daha kendi zamanında, bunların çoğu köy derecesine inmişti.

---

[4] Hérodote, VIII, 176; Strabon, XIII, 603.
[5] Strabon, XIII, 522.
[6] Strabon, XIII, 616; Pausanias, V. Kitap, bölüm 4.
[7] Pausanias, III. Kitap, bölüm 11.
[8] Hérodote, I. Kitap, bölüm 149.
[9] Hérodote, I. Kitap, bölüm 141.

O hâlde, bugün bataklık hâlinde sığ bir çizgi ortaya koyan Eolya kıyıları, o zaman mükemmel liman idiler. Deniz ticareti ise büyük bir faaliyetle ilerlemişti.

Eolya şehirlerinin en büyük gelirleri, gemilerin girmesine ve çıkmasına konmuş olan vergiden oluşuyordu. Kyme halkı, bunun tersini yapıyorlardı. Onlarda ticaret serbestti. Gemiler limana girerken ya da oradan çıkarken, hiçbir vergi ile yükümlü değildiler. 2000 yıldan çok eski bir zamanda ilk tecrübesini gören değişim tarzı, diğer Rum şehirlerinin zevkine uymadı. Diğer taraftan hiçbir taklit edenleri olmayan Kymeliler de bütün komşuları tarafından budala ve cahil sayılıyorlar ve haklarında yüzlerce aşağılayıcı hikâye uyduruluyordu[10]. Bu deniz ticareti serbestisi, yine üç yüzyıldan az sürmedi. Hiç şüphesiz savaş masrafları ihtiyacından dolayı (s.6) küçük çaplı değişiklik yaptılar. Eolya arazisi, son derecede verimliydi. Eski yazarlar Apia ya da Bergama (Pergame) ovasını da çok övüyorlar; fakat önceden eski yazarların dikkatlerini de çekmiş olan bataklıklar sebebiyle, iklimi İyonya (İonie)'nınki kadar sağlam değildi[11].

Eolyalıların kendiliklerinden İranlılara itaatları, memleketlerini o dönemde birçok kıyı şehirlerinin karşı karşıya kaldığı harap olmaktan kurtardı. Hellespontine adındaki ilk satraplığa kattılar ve bu hükümette yaşayan yedi kısım halk tarafından ödenmek üzere yılda dört yüz talent vergiye bağlandılar. İran devletinin yıkılışıyla Eolyalılar, Antiochus'a ve onun da yıkılışıyla Kral Eumène'e bağlı olarak Bergama krallığının kaderini tamamen takip ettiler.

İKİNCİ BÖLÜM
Eolya'nın Şehirleri - Élée[12]

Élée şehri, Bakırçay (Caïque) nehri ağzından on iki stade mesafede kurulmuştu. Bu konum, onun için kötü topografik şartlardandı. Gerçekte nehir ağızlarına rastlayan limanların hepsi, kum dolmaya birer zemindir. Élée şehri, Bergama'nın limanı ve tersanesiydi. Bu kıyıları ziyaretimizde eski durumlarını o kadar değişik gördük ki önceden limanı oluşturan kısmın yerine geçen yüzeysel durgun sulara ve bataklıklara gitmekte, çok zorluk çektik. Bakırçay (Caïque) nehrinin birikintileri, denize doğru birkaç mil ilerlemiştir. Kumdan bir set, nehrin önünü tıkamıştır. Bu kıyı genellikle ıssızdır. Sebebi, bataklıkların meydana getirdiği hastalıklı kötü havadan başka bir şey değildir. Bu Eolya kıyısının sergilediği hüzün ve harabe

[10] Strabon, XIII, 622.
[11] Strabon, XIII, 621.
[12] Bergama iskelesi olarak da bilinen Bakırçay'ın denize döküldüğü yerde bir antik şehir (Y.N.).

görüntülerini tasvir etmek zordur. Buralara, hiçbir geminin demirlediği görülmez.

Deniz tarafından yanaşmayı imkânsız gördüğümüzden, Çandarlı (Pitane)'ya giderek oradan atlarla kıyıya karadan gittik. İçinde, gece orada kalamayan iki üç kişi bulduğumuz bir Türk (s.7) çiftliğinden başka yeni Élée'de bina olarak bir şey görmedik. Ağaç ve kamışlık ormanlarıyla sazlıklar, değişik türlerden birçok su kuşuna yuva olmuştur. Zamanında, kaç kere hesapsız birlikler getiren Roma gemilerini görmüş, Attalların servet ve yüceliğine, Mithridate'ın umutsuzca mücadelelerine şahitlik etmiş olan bu şehrin, şimdiki yeni adını bulmak gerekiyordu. Scipion, Antiochus'la savaş ederken hastalandığı yer bu Élée'dir. Scipion, o zaman bu kraldan çok değerli bir hediye alma şerefine nail oldu. Bu hediye, Eğriboz adası (Eubée) denizinde giderken esir edilen küçük oğlunun özgürlüğüydü. O zamanların bütün anıları sönmüş, bitmiştir. Buranın şimdiki adı Tuzla Kazlı'dır. Birkaç güvercinden başka, eski şehrin varlığına işaret edecek izler göremedik. Bununla beraber kamışlıkların içinde, bozumsu renkte bir mermer kütlesi keşfettik; üzerinde bu kitabe vardı:

"Senato ve halk, Konsül ve Giritli Cyrène'in prokonsülü olan imparator tarafından Kapadokya sahasına ve Likya ile Pamfilya'ya genel kaymakam olarak gönderilen, Asya'ya ikinci defa gönderilen ve Pont ile Bitinya'ya giden Titus Julius Quadratus'a; Eupratus Marcellus Epulon, hayır sahibi şehrin kurucusuna saygılar sunar."

Éléeliler memleketlerinin adının hiçbir zaman kaybolmayacağına inandıklarından, bu mermerin üzerine de yazmadılar. Tuzla Kazlı'nın bize gösterebildiği tek eser buydu.

Memleketlerinin havasını, katır yetiştirmeye uygun olmadığını bilen Éléeliler, kısraklarını başka bir tarafa göndererek orada çiftleştirirlermiş. Eğer başka bir sebep yoksa, bu konuda bir uğursuzluk olduğunu düşünüyorlardı[13]. Çünkü Herodot'un izlenimlerine göre memleketin ne ikliminde, ne de diğer durumlarında, böyle yerel bir sebep kesinlikle yoktur.

Élée'ye en yakın bulunan Kiçi köyü, kaynaklar ve çeşmelerden yoksundur. Fakat yakınındaki dağlar, çıplaktır ve sakinleri çok azdır. Sularını kuyu ve sarnıçlardan sağlarlar.

Kiçi köyünün bir fersah (beş bin metre) kadar güneyinden, Kondura çayı adında bir su geçer. Yatağının genişliği yaklaşık olarak yüz elli metredir. Bu nehir, kaynağını Lidya'nın volkanik kesiminden alır. Çünkü

[13] Hérodote, IV. Kitap, s.30.

getirdiği çakıl taşları o türdendir. Nehirde çok miktarda su kaplumbağası vardır. (s.8) Bu nehir, ağzında eski Myrine şehri bulunan Eşen çayı (Xanthus)ndan başka bir şey olamaz.

Eolya şehirlerinin topografyası, Strabon[14] tarafından doğru olarak belirlenmiş olup, özeti aşağıdaki çizelgedeki gibidir:

Adı	Stade	Kilometre
Pitane'den Caïque ağzı	30	5 520
Élée	12	4 208
Grynium	30	5 520
Myrina	40	8 360
Cymé	40	8 360
Néontychos	30	5 520
Larisse	70	12 880

Grynium şehri, önce bir ada üzerinde iken daha sonra karaya bitişmiştir. Beyaz mermerden yapılmış bir Apollon tapınağıyla ünlüydü. Apollon'un çoğu makamları gibi bu tapınak da vahiy ilhamı ayrıcalığına sahipti. Bütün Yunan dünyasında bilinirdi. Virgile, bu tapınaktan iki defa söz etmiştir[15]. Grynium şehri, Myrina sakinlerinindi; Pline'in zamanında, burada hiç kimse kalmamıştı. Ksenofon (Xénophon)'un açıklamalarına göre[16], İran hükümdarı Artaxerxès, bu iki şehri, kendisine yönelmelerinden dolayı memleketinden çıkartılmış olan Gongyle Eréthrien'e vermişti. Gongyle, Bergama'ya hâkimdi. Grynium şehri Parménion'un eline geçtiğinden beri, İran yönetiminden çıkmıştı.

Bu şehrin harabeleri, yeryüzünden tamamen kaybolmuştu. Fakat birkaç yıl önce bir kilise yapan Menemen (Ménimen) Rumları, tapınağın yerinde kazı yaparak beyaz ve büyük mermer kütleleri buldular ve bunları yeni kiliselerinde kullandılar. Grynium'un yeri şimdi boş ve adsız bir topraktır. İzmir-Bergama ana yolu üzerindedir. Mesafeler yukarıdaki çizelgede gösterilmiştir.

(s.9) Strabon'un[17] Fransızca çevirisinde bir kayda bakılırsa, bu tapınağın harabeleri, bu son yüzyılın başlarında vardı ve görülür bir

[14] Strabon, XIII, 614-622.
[15] Virgile, *Ecl.*, VI, 72; *Aen.*, IV, 345.
[16] Xénophon, *Hell.*, III, 1, 4.
[17] T. IV, 236.

durumdaydı. Kapının üzerinden kopye edilmiş olan kitabe şöyledir: "Sırları keşfeden Apollon'a, Attale'in oğlu Philaetèr'e". Bu yazı, Herodot'un Asya eski tapınaklarını Kserkses (Xérxès)'in yaktığı sözü ile uygunluk gösterir. O hâlde bir iki istisnadan başka, buralarda İskender'den sonra dinî eserlere rastlanmaz. Assos tapınağının istisna oluşturmasına sebep de hemen hemen sürekli olarak İranlıların yönetiminde kalmış olmasıdır.

Myrina şehrinin bir limanı ve bir tersanesi vardı. Bunlar, şimdi alüvyonlar altında görünmez olmuştur. P. Méla'nın haber verdiğine göre bu şehir, ilk defa bu kıyıya gelenlerin liderlerinden biri olan Mrinus tarafından kurulmuştur. Homeros'un aktardığı, geleneklerle daha çok ilişkili olan Strabon[18], bu şehrin Mazon Myrina tarafından kurulduğunu ve kendinin de Truva ovasında gömüldüğünü iddia eder. Bu şehrin diğer adı Sebastopolis'ti[19]. Çünkü Asya'nın on iki şehrini ve bilhassa Eolya sahası şehirlerini yıkmış olan büyük depremden sonra, İmparator Tiberè'in onayıyla ikinci defa yapılmıştır[20]. Hiçbir madalya üzerinde bu ikinci ad görülmemiştir. Myrina'nın yakınlarında Portus Archivorum adında bir iskele ve bunun da yanında, On İki Tanrı sunağı vardır.

Peutinger'in çizelgesinde, bu iki şehir arasındaki mesafe on iki mil gösterilmiştir ki on yedi kilometre yedi yüz kırk sekiz metre eder. Bu mesafe Strabon'un verdiği bilgilere tamamen uygundur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Kyme (Cymé)

Penthile hareket ettiği sırada Eolya liderlerinden Calévas ve Maleus (s.10) adındaki iki kişi de Asya kıyılarına yerleşmek için gelmişlerdi. Bunlar, daha sonra konfederasyonun en ünlü şehri olan Kyme'yi kurdular; eski vatanlarını hatırlatmak için Locride'deki Phricium Dağına bağlı olarak bu şehre, ayrıca Phriconis adını verdiler[21]. Strabon ile Méla'nın aktardıklarına göre bu şehre Kyme adı, bir Amazon tarafından verilmiştir[22]. O dönemde bu Amazonların hikâye ve gelenekleri, her tarafa çok yayılmıştı. Kıyıdaki İzmir (Smyrne), Efes (Éphèse), Myrina şehirleriyle diğer birçok şehir, adlarını bu kahraman kızlardan almışlardı. Kyme şehri, Eolyalıların Midilli (Lesbos) adasına yerleşmelerinden yirmi yıl sonra ve İzmir şehri, bundan on sekiz yıl sonra kurulmuştur. Pelasglar, Fenikelilerle yaptıkları ticaretle, bu yeni gelenlerden yararlanarak sınırlarını Eolya'dan öteye götürmüşlerdi. Bunlar,

[18] Strabon, XIII, 623.
[19] Pline, V, 32.
[20] Tacit., *Annal.*, II, 47.
[21] Strabon, XIII, 620.
[22] Méla, I, 18.

Kaz (İda) Dağının demir madenlerini işlettiler ve Cébrène'yi kurdular[23]. Kymelilerin başlıca işi ticaret olduğundan, İran hükümdarlarının yönetimi altına isteyerek girmişlerdi. Bu yeni durumda, Asya'nın iç ticaretiyle batı memleketleri ticaretinde komisyonculukla büyük yararlar sağlıyorlardı.

Bu bağlılık, onların bazı özgürlüklerini korumaya engel olmuyordu. Nitekim önemli bir vaziyette Kymeliler bunu ispat etmişlerdi. Şöyle ki Sart (Sardes)'ın ele geçirilmesinden sonra İran satrapı Mazarès tarafından takip edilen Lidyalı Pactyas, bir sığınak bulmak için Kyme'ye geldi. Kymeliler Boranchydlerle istişareden sonra, misafirlerini teslim etmekten kaçınarak Midilli (Mitylène)'ye ve sonra Sakız (Chio) adasına geçmesini de kolaylaştırdılar. Pactyas, sığınak aradığı Minerve Poliade tapınağından çıkarıldıktan sonra, bu adada İranlılara teslim edildi.

Dârâ (Darius) zamanında Kyme şehri Hellespont satrapından, yani valiliğinden büsbütün ayrılarak, satraplar tarafından zorbalıkla yönetildi. Milet zorbası, Héraclide'in oğlu Aristagoras'ın kızıştırdığı isyan hareketlerinde yararlandıkları (s.11) özgürlüklerinden tatmin olan Kymeliler, Aristagoras'ı yerinden mahrum ve sürgün etmekle yetindiler.

Aristagoras ayaklanmasında Eolyalılar dolaylı olarak pay sahibi oldular, Midilli (Lesbos) adasının yetmiş gemisi, savaş düzeninde Ladé[24] adası önüne sıralanmışlardı. Bunlar, galibiyeti Rumlar tarafına çekebilirlerdi; fakat daha ilk çatışmada kaçtılar ve Midilli'ye döndüler. Bu bağımsızlık arzusu, İranlıların dikkatini çekerek Lidya satrapı Attapherne, Eolya üzerine yürüdü ve bütün şehirleri yönetimi altına aldı[25]. Bu hareket, özellikle yiyecek sağlamak için Eolya kıyılarına Lesboslular ile beraber inen Hystiée'ye karşıydı. Dârâ'nın tahttan inişine kadar Kyme, İran'a bağlı kaldı ve Salamine Savaşından[26] sonra Kserkses (Xérxès)'in donanmasının geriye kalan kısmının çekildiği liman, bu Kyme idi. İranlılar aleyhine peşi peşine kanlı savaşlar yapılan dönem ile Mithridate'ın direnişi ve Aristonic'in ayaklanması zamanına kadar, Kyme sakin bir hâlde kaldı[27]. Strabon tarafından bir şaka olarak alınmış olan tarihçi Éphore'un bu tabiri, Eolyalılarla komşuları İyonyalıların ahlak ve karakterlerindeki büyük farklarını gösterir.

---

[23] Hérodote, *Vie d'Homère,* 20.

[24] Menderes nehri ağzında eski Latmus körfezinin Ege denizine açıldığı yerde küçük bir ada. Şimdi karayla birleştiği için ada durumunu yitirmiştir (Y.N.)

[25] Hérodote, VI, 14-30.

[26] Hérodote, VIII, 130.

[27] Strabon, XIII, 603.

Suriye krallarına ve Bergama (Pergame) hükümetine bağlı olan Kyme, daha sonra Bergama ile beraber Roma hükmüne girdi; fakat sürekli olarak bir özgürlük görüntüsü verdi. İmparator Tibère zamanında Eolya sahasını yıkan deprem, Kyme'ye de dokunmuştu. İmparatorun arzusuyla onarıldı. İmparator Dioclétien tarafından şehirlerin paylaşımı sırasında, bu da Asya vilayetinin Efes (Éphèse) merkezine katıldı[28]. Kyme harabelerinde bulunan bazı yazılardan çıkarılan sonuca göre, yönetimi çoğu Asya şehirleri gibi düzenlenmişti. Senato ve halk meclisleri ile ikinci derecede sakinleri vardı. Tapınaklar, *gymnase*'lar ve halka açık meydanlar, bu kitabelerde hep belirtilirdi. V. yüzyılda, (s.12) piskoposluk merkeziydi. Başpapaz Maximus, Efes Konsilliğinde bulundu. Foça (Phocée)'nın ve özellikle Cenevizlilerin kurduğu Yeni Foça (Phocée-la-Neuve)'nın yakınlığı, Kyme'ye limanı alüvyonlarla dolduğu için felaket getirdi. Uzun yüzyıllardan beri bu şehir yoluyla yapılan transit ticareti, yeni bir yön almıştı. Bununla beraber Kyme XV.yüzyılın başlarında oldukça rahattı. Kyme, Eolya'nın büyük bir kısmını ele geçirerek Sultan I. Mehmet'e karşı savaş eden asi (Aydınoğlu) Cüneyt Beyin eline geçti. Sultan, Kyme şehrini 1413 yılında kuşattı, istihkâmlarını saldırıyla alarak yıktı, savunma yapanları idam ettirdi; fakat çevre şehirlere yayılan halka, hiç ilişmedi. Arnavut olan kumandan, savaşa devam etmek üzere (Aydınoğlu) Cüneyt Beyin yanına çekildi. I. Mehmet bunu takip ederek Menemen (Ménimen) ve Nif (Nymphaeum)'i ele geçirip bu şehirleri ve yöreyi hep Osmanlı mülküne kattı. Bu dönemden beri Kyme şehri, büsbütün unutulmuş kalmıştı.

Çevredeki bataklıklardan meydana gelen kötü havanın etkisiyle, halk oradan gitgide uzaklaşmıştır. Eski şehirden kalmış bir şey varsa, onlar da yıkılmış ve harabeye dönüşmüştür.

Kyme şehrinde doğmuş ünlüler arasında, şair Hésiode'un babasını ve Homeros'un annesi Crithesis'in babası Mélanopus'dan söz ederler. Herodot'un aktardığına göre büyük şairin adı, Kymelilerin dilinden alınmıştı. Onlara göre Homeros kelimesi, "iki gözü kör" anlamındadır[29]. İsocrate'ın öğrencisi tarihçi Ephore da bu şehirde doğmuştur.

Şehrin bütün arazisiyle eski körfezin çevresi, alüvyonların dolmasıyla o kadar değişmiştir ki bugün ne limanı, ne de şehrin gerçek konumu hakkında bir fikir edinebilmek mümkündür. Bununla beraber Namourt adındaki köyün yakınında sivri bir burun oluşturan arazide bulunmuş bilgilerle Kyme halkının bazı yazıları eski şehrin yerini tereddüte düşürmüyor; fakat herhâlde denizin yakınlığı, harabelerin kaldırılmasını

[28] Hiérocles Wesseling, s.661.
[29] Hérodote, *Vie d'Homère*, 20.

kolaylaştırmıştır. Buranın halkı, hâlâ eski şehir harabelerini, kendi binaları için açılmış ocakları gibi görme alışkanlığındadırlar.

(s.13) Larissa - Temnos

Eolya'nın içte bulunan birçok şehri, dikkat çekecek izler bırakmamıştır; biz bunların yalnız yerlerini arıyoruz. Pelasgların kurdukları ünlü Larissa şehri, Kyme'nin yetmiş stade doğusundaydı. Eolyalılar, karaya çıkar çıkmaz şehri ele geçirerek Pelasgları dağıttılar. Bu şehir de Kyme gibi ve aynı sebeple, ayrıca Phriconis adını da aldı. Larissa alınmış olmakla beraber Pelasglar, yine boyun eğmemişlerdi. Eolyalılar, Kyme'den yarı yolda Neontychos şehrini kurdular. Bundan amaçları, kıyıyı Pelasgların saldırılarından korumaktı. Bu iki yer, iyice müstahkemdi ve bugünkü durumu iyi inceleyerek Larissa'nın yerini, Güzelhisar'ın kuzeyindeki dağlarda bulmak mümkündür. Orada Roma eserlerine ait bir şey aramamalıdır; çünkü daha Tibère zamanında bu şehir, bir kıraç hâlindeydi.

Bu iki şehir, Kyme'den İzmir (Smyrne)'e giden yolun üzerindeydi. Homeros'un Kyme'ye gezisi sırasında izlediği yol budur[30]. Şimdi bu yoldan gidilmez. Deniz kenarından Güzelhisar ve Menemen (Menimen) yolu izlenir.

Kondura çayı geçildikten sonra, kayalık bir tepe üzerine kurulmuş olan Güzelhisar köyü ta uzaktan görünüyor. Buradaki arazi, genellikle iyi sulanır ve göçebe kabilelerin yurt yeridir. Köyün çeşmelerinden bir duvar dibindeki çeşme, Müslümanların abdest almalarına ayrılmıştır. Burada, beyaz mermerden bazı mimarî süslemelerle kitabe parçaları görünür. Bunlardan biri, rahibe Anthis'in tanrıya bir tören yapmasından söz eder. Dört köşe büyük taş kütlelerinin varlığı burada daha önemli binalar yapılmış olduğuna işarettir. Burada, Eolya'nın dağlık kısmında ve Kyme ile İzmir arasında bulunan Aegae şehrinin yerini bulmak mümkündür.

Eolya konfederasyonu şehirlerinin sonuncusu olan Temnos[31] şehri, Peutinger'in çizelgesine göre Kyme'den otuz üç mil, yani kırk sekiz kilometre sekiz yüz yedi (s.14) metre mesafede bulunuyordu. Bu mesafe, bizi Menemen'in ötesine götürür. O hâlde abartılı olsa gerektir. Yakınında çeşitli eski eser yıkıntıları bulunan ve dik bir tepede kurulmuş olan Güzelhisar köyü, Temnos eski şehri hakkında bir fikir verir. Strabon'un bu konuda verdiği topoğrafya açıklaması, Temnos ve Aegae şehirlerinin

---

[30] Hérodote, *a.g.e.*

[31] Menemen - Manisa yolunda Emirâlem'i geçtikten sonra gelen Görece köyünden iki-üç kilometre ilerideki Kayacık tepesinde kalıntıları olan ilkçağ şehri (Y.N.)

yerlerinin kesinliğini ifade eder: Bu iki şehir[32] Kyme arazisine, Foçalılar ve İzmirliler arazisine hâkim olan ve boyunca Gediz (Hermus) suyu akan yüksek bir yerdedirler." O hâlde, Temnos'u Menemen'in yerine koymayı düşünmek mümkün değildir; zira Menemen, nehrin sol kıyısındadır. Pausanias'ın tarifi de olumlu bir tariftir. İzmir'den hareketle, deniz kenarını izlerken Gediz'i geçince, Temnos'ta Vénüs'ün bir heykeli görülür[33]. Bizanslı Étienne'nin Temnitler adını verdiği bu halkın, Gediz nehri üzerinde bir vergi hak ve ayrıcalığı vardı. Çünkü madalyalarının üzerinde, "Temnitlerin Hermus'u" kelimeleri vardır. Bu dağ şehriyle aynı adda olan Bakırçay (Caïque) nehrinin kaynaklarını aldığı Teuthranie'deki şehri birbirinden iyice ayırt etmelidir. Bu silsile, Sipylus Dağının kuzey yamaçlarından doğarak eski Bergama devletinin doğu sınırını oluşturur. Temnos Dağı[34], kuzeyde Misya Olympus'u (Olympe Mysien) ile birleşir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Sipylus Tantalis[35]

Roma coğrafyasına uygunluk sağlamak için Gediz nehrini Eolya'nın güney sınırı olarak belirlediğimiz hâlde, Herodot'tan öğrendiğimize göre eski arazi İzmir'e kadar devam ediyor ve hattâ bu şehir bile konfederasyonun içinde bulunuyordu. (s.15) O hâlde Manisa Dağı (Sipylus) yamacını, eski Eolya'nın içinde saymak gerekir. Fazla olarak görülen harabeler de masal devrine ait ve hatta Eolyalıların gelişinden önceki zamana aittir.

Şimdi ilgilendiğimiz Manisa Dağı (Sipylus) kısmı, kuzey ve batı taraflarından Gediz (Hermus) yatağıyla, doğu tarafından Nymphio'dan geçerek nehre karışan Karasu deresiyle, güneyinden denizle ve Bornova (Bournabat) büyük ovasıyla çevrilmiştir. Bu ova, İzmir körfezinin uzantısıdır. Bu dağın güney yamacında ve körfezin ta içine hâkim kısmında, önemli bir şehrin varlığına işaret edecek eski duvar gövdeleri yükselir. Bunların tarzı, çok eski bir bilinmeyen zamana ait olduğu gibi, Yunan medeniyetine ilişkin de hiçbir işaret ortaya koymaz. Burada, aksine Asya'nın izleri Kapadokya ve Frigya'da görülen tarz sanatı görülür. Toprak tepeler tarzındaki mezarlar, tepesinde etrafı setli ve fındıklı kalesi bulunan dağın yamaçlarında, düzensiz şekildedir. Bu mezar tepelerinden biri, eski eserlerle ilgilenenlerin öteden beri dikkatlerini çekmiştir. Çünkü bugün kabul edilen ve Pausanias tarafından ileri sürülen bir geleneğe ve bir de yerlerin

[32] Strabon, III. Kitap, 621.
[33] Pausanias, V. Kitap, bölüm 13.
[34] Simav – Demirci Dağları silsilesinin ilk çağdaki adı (Y.N.).
[35] Bkz. 13 numaralı gravür.

incelenmesiyle karşılaştırılması gibi tarihî araştırmalara göre bu tepe, Tantale'm mezarı olarak tanınmıştır.

Manisa Dağı ile onun yerinde bulunan gölün, deprem olayından söz eden yazarların ilki Strabon'dur[36]: "Sipylus, Tantale'ın zamanında battı ve bataklık yerlerde göller meydana geldi." İkinci defa yine bundan söz ederken şöyle der[37]: "Manisa Dağı ile onun karşı karşıya kaldığı olaya dair aktarılan şeylere, masal gözüyle bakmamalıdır." Pline aynı olayları şöyle anlatır[38]: "Daphnus ve Hermésia şehirleriyle önceden Mayonya (Moeonie)'nın başkenti olan ve eskiden Tantalis adı verilen Sipylus şehri, hep battılar. Şimdi orada tuzlu su birikintileri bulunuyor." Burada Pline'in İzmir ve Klazomen (Clazomène) körfezlerinden söz ederken, o da "yerler birbirinden uzak değildi", demek istiyor. Bunun için tarifine o noktadan başlayarak : "on iki mil geri gelinerek..." diyor. Diğer bir yerde, yine bu jeolojik olayı aktarır[39]: "Toprak çökerek Curis (s.16) şehriyle bütün Cibotus Dağını ve Manisa (Magnésie Sipylus)'yı ve daha önce aynı yerdeki ünlü Tantalis şehrini içine aldı, yuttu. Manisa arazisi, gerçekte Sipylus'a kadar uzanırdı[40]. Pausanias, bu Sipylus'un topografyası üzerine daha çok ayrıntı verir ve bu ayrıntı, İzmir körfezine hâkim, bu harap olmuş şehrin durumuna tamamen uygundur[41]. Tantale ve Pélops'un memleketimizde ikâmet etmiş olduklarına dair çok sayıda deliller vardır. Bu kralın adını almış olan Tantale limanı ile dikkat çekici mezarı, hâlâ görülüyor. Aynı şekilde Manisa Dağı (Sipylus)ndan, Pélops'un tahtı vardır. Bir dağın tepesinde de Ana Tanrıça Plastène'ye ait tapınak vardır. Gediz (Hermus) nehri geçilerek Temnos'ta Vénüs'ün bir heykeli görülür..." vb.

Pausanias'ın tarifi, yalnız yerlerin topografyasına değil, genel haritaya da tamamen uygundur. Çünkü bu noktadan, haritayı izleyerek doğruca Temnos üzerine gidilir; yani bu şehir Menemen ya da Güzelhisar'ın yerine, yukarıda tarif ettiğim şekilde konulabilir.

Hiéron'un yerini bundan daha iyi belirlemek mümkün değildir: "Dağın tepesinde". Kısacası Pélops'un tahtının bulunduğu yer de buraya yakın bir yerdir.

---

[36] Strabon, I. Kitap, s. 58.
[37] Strabon, XII. Kitap, s. 579.
[38] Pline, V. Kitap, bölüm 29.
[39] Pline, II. Kitap, bölüm 48.
[40] Strabon, XII, s. 571.
[41] Pline, V. Kitap, bölüm 13.

Pausanias, Argos mezarlarını ziyaret ettiği sırada, Jüpiter'in oğlu Tantale'ın mezarından tekrar söz eder ve der ki[42]: "Bu mezarın, Jüpiter'in oğlu Tantale'ın mezarı olmadığına sizi temin edebilirim. Çünkü onun mezarını Manisa Dağında gördüm ve dikkat çekici bir anıttı." Aynı bir yapay tepe olan Alyatte'ın mezarından söz ederken, Herodot da buna yakın bir açıklama yapar.

Sipylus depremiyle şehrin yerinde oluşan göl, meydana gelmesine hiç şüphe edilmeyecek genel olaylardandır. Pline[43], deprem sonucunda oluşan birikinti sulara *Salé* adı verildiğini söyler. (s.17) Pausanias, deprem hakkındaki teorisini geliştirdikten sonra, Manisa Dağı üzerindeki şehrin nasıl yok olduğunu şu şekilde açıklar[44]: "Dağdan çıkan sular şehri tamamen kapladıktan sonra Saloe adı verilen bir göl meydana getirdi." Fakat bu konuda bazı gözlemler söz konusu olur. Pausanias, Saloe gölünü tarif için Rumca (Αίπνη) kelimesini kullanır. Bu da Strabon'un sözettiği bataklık ve aynı zamanda Pline'in tuzlu göl, yani Saloe adını verdiği şeydir. Pausanias'ın, aynı şeyi tarif için, birinin diğerinden çok farklı anlamları olan iki ayrı kelimeyi neden kullandığı bilinemez. O hâlde Pausanias Rumca (Αίπνη Ταντάλοχ) kelimesiyle, gerçekte bir deniz limanından söz etmek istemiştir. Bundan emin olmak için, yalnız haritanın gözden geçirilmesi yeterlidir. Tantale limanı, güneye doğru uzanan iki burnun ara yerindeydi.

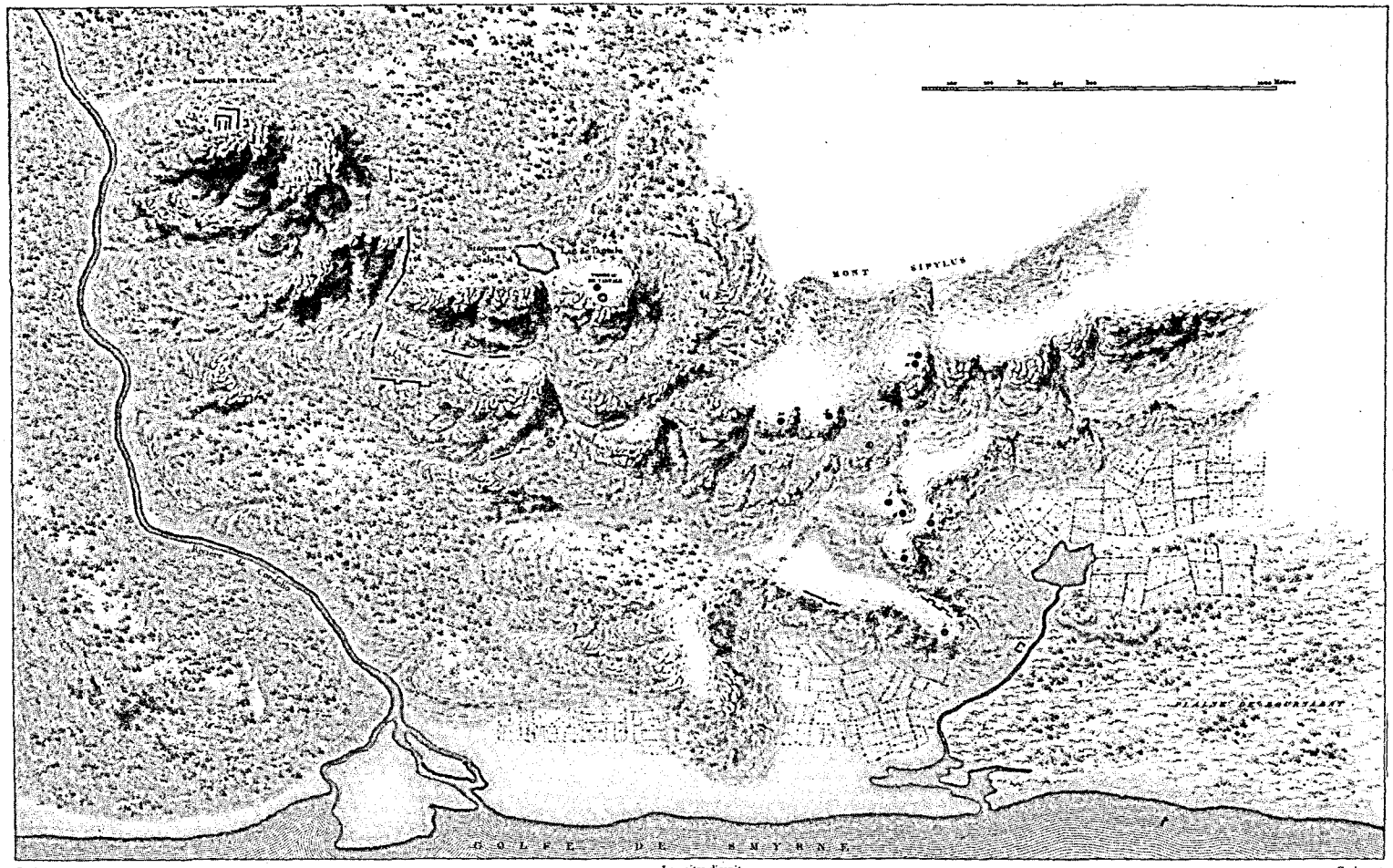
Tantalis'in İzmir körfezinin kuzey kıyısındaki konumu, Pline'in Urla İskelesi (Clazomène) ile güney kıyısı şehirlerinden söz ettikten sonra, hemen Tantalis'e geçmesinin sebebini açıklar.

BEŞİNCİ BÖLÜM
Sipylus Şehrinin Topografyası

Bu şehir harabelerinden ve çevresindeki mezarlardan ilk defa söz eden, gezgin Pococke'dur. Chandler, bunlardan kendi bildiği gibi söz eder; fakat Tantalis'in adını bunlardan birine vermez. Sainte-Croix, Tantale'ın mezarını, Athènèe'den aktararak belirtir[45]: "Tümülüsler, Pélops'a refakat eden Frigyalılar tarafından Yunanistan'a taşınmıştı[46]." Pélops'un şehrinde, (s.18) bu tarzda birçok mezar bulmak şaşılacak şey değildir. Bunların en aykırı hâli, Rumlara ait olanlardadır. Çünkü Rumlar ölülerini yakarlardı. Frigyalılar ise, Mısırlıların yaptıkları gibi ölüleri lâhit içine koyarlardı.

---

[42] Pausanias, II. Kitap, bölüm 22.
[43] Pline, 5. Kitap, bölüm 29.
[44] Pausanias, V. Kitap, bölüm 24.
[45] *Mém. de l'Acad. des lascr.*, II, s. 532.
[46] Athénée, *Déipnos*, XIV. Kitap, s.625; M. Acad., II, s.531.

Ch. Texier delt — Lemaitre direxit — Gerin sc.t

MANİSA (SPYLOS). TANTALİS ŞEHRİ VE NEKROPOLÜ

Amiral Massieu de Clerval, 1835 yılı Kasım ayının sonlarına doğru *le Suffren* gemisinden bana, yirmi denizciyle bütün teknik aletleri ve gerekli malzemeleri vererek, İzmir'in son binasından hemen hemen, üç kilometre kadar mesafede bulunan eski şehrin haritasını ve orada en iyi şekilde kazı yapmamızı istedi. Asıl başlıca mezar, rıhtımın her yerinden ve Manisa Dağı (Sipylus)nın etek düzlüğü üzerinde görünür. En yüksek çıkıntıyı da kale işgal eder. Körfezin kuzeyinden karaya çıkarak ve değirmen noktasını güneye bırakarak tepelere doğru hafif bir eğimle yükselmeye başladım. Duvar harabesi izlerini, hemen hizamızda görüyordum. Bu ilk tepe Bornova (Bournabat) ovasına kadar uzanır. Alüvyonların körfezi doldurmasından önceki zamanlarda, bir burun oluştururdu. Güneyde, bu tepenin yakınında ve ovada, önceden limanı doğu tarafından kapayan ufak bir ada olan, yassı ve ufak bir dağ vardır. Bütün bu arazi, hâlâ bataklıktır; fakat yıldan yıla aşamalı olarak kurumaktadır. Kuzeye yönelince, kayaların ortasında duvar izlerini gözden kaybettik. Sürekli olarak çıkmak şartıyla, yarım mil kadar mesafe aldıktan sonra ulaştığımız düzlükte, ilk iki yapay tepeye rastladık;

1 numaralı mezar, yerle aynı seviyededir, işlenmemiş taştan bir daireyle çevrilmiştir. Bu taşların boyu seksen ve kalınlığı altmış santimetredir. Bazıları içeriye doğru çıkıntı yapmıştır. Çapı on sekiz metredir. Eski bir zamanda kazı görmüştür. Merkezindeki bir bozukluk, odanın yerini gösterir.

2 numaralı mezar, öncekinden on iki derece doğudadır. Ham taştan, yerle aynı seviyede etrafı vardır. İçinde ufak taş yığını ve merkezinde bozukluk vardır. Çapı dokuz metredir.

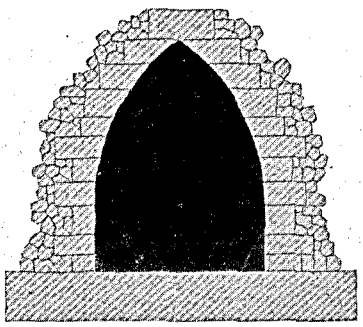
3 numaralı mezar, öncekinden yüz on metre doğudadır. Çıplak bir kaya üzerindedir. İçine dolmuş olan toprak, üç metre kadar yüksektir. Bunun da ham taştan kenarı vardır. Çapı on yedi metredir.

4 numaralı mezar, öncekinin aynısıdır. Çapı on yedi metredir.

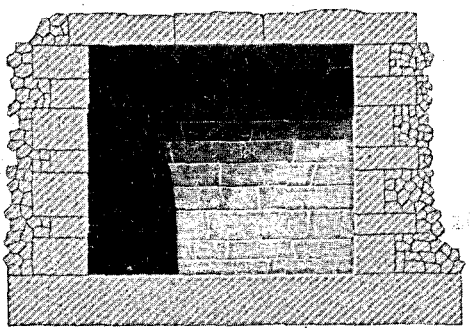
(s.19) Daha yüksek bir düzlüğe çıkabilmek için, aşınmış kayaların ortasında güçlükle yürüyorduk; orada farklı çaplarda üç mezar gördük.

5 numaralı mezar, kaya üzerine oturtulmuştur. Ortasını kayaya kadar açtık ve bir lâhit oyulmuş olduğunu gördük. Çapı yirmi bir metredir.

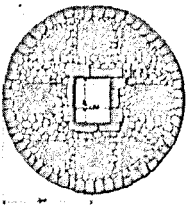
6 numaralı mezar, düzenli yapılmış iki sıra taşla çevrilidir. Odaya ulaşan sofayla kapı yeri bellidir. Bu mezar, gittikçe sivrilir bir kemerle kuru istif edilmiş ufak ve uzun taşlarla yapılmıştır. Çapı on altı metredir.

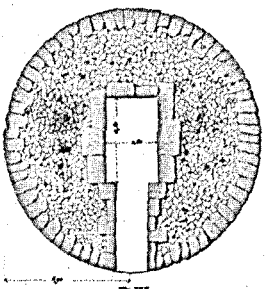
F. I.

F. II.

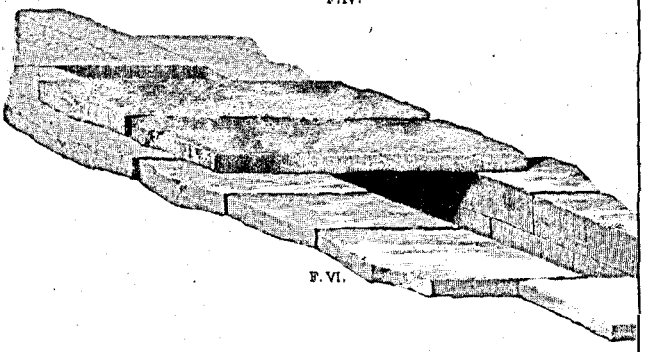
F. III.

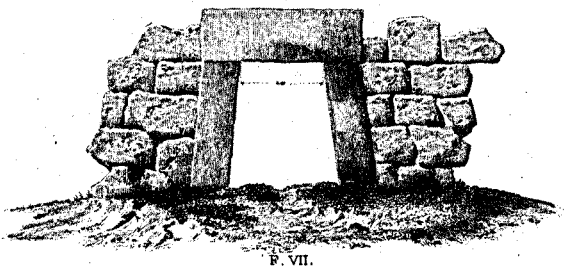
F. IV.

F. V

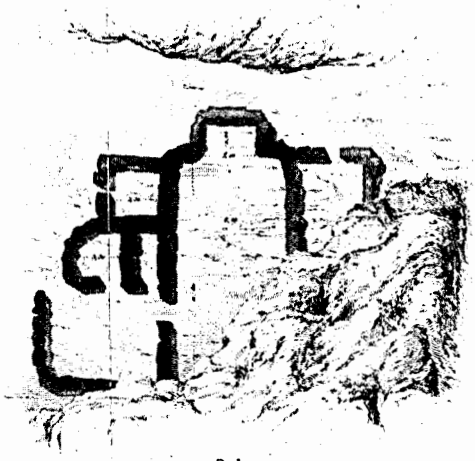
F. VI.

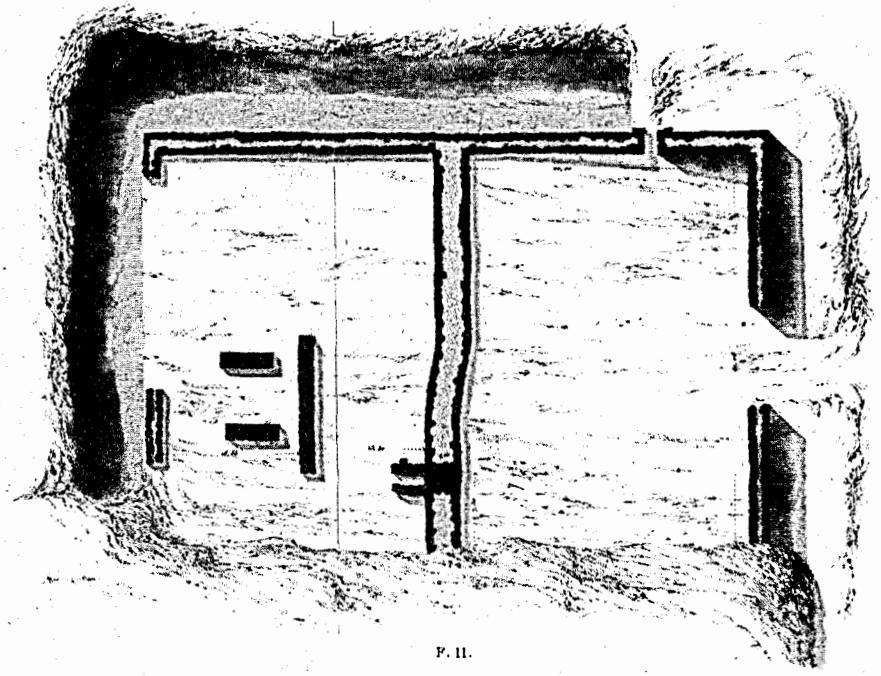
F. VII.

Ch. Texier delt *Lemaitre direxit*

MANİSA (SPYLOS). TANTALİS NEKROPOLÜ'NDEN AYRINTILAR.

P. I.

P. II.

Ch. Texier delt

Lemaitre sculpt

MANİSA (SPYLOS). AKROPOL'ÜN VE BİR ANTİK YAPININ PLANLARI

7 numaralı mezar, bir tarafında düzenli yedi sıra gösteren iki katlı bir kaplama duvarla çevrilidir. Bu kaplamanın eksiksiz hâlde olduğu görülür. Çapı, on iki metre seksen santimetredir.

8 numaralı mezarın, başka bir yapım tarzı vardır. Yer katı temelleri yoktur. Birbiri üzerine konmuş ve yuvarlak şekle çevrilmiş ufak taş yığınından meydana gelmiş bir tepeciktir. Merkezi, kazılmış olduğundan çukurdur. Odanın kapısı hâlâ vardır ve tek parça taştandır. Çapı otuz iki metredir.

9 numaralı mezarın, iki kat, yani iki sıra taştan yapılmış, sağlam bir duvarı vardır. Bu duvar, bir katı diğerine kaynamamak şartıyla yapılmış daire şeklinde surlardır. Odanın uzunluğu beş ve eni iki metredir. Toprağın yüksekliği iki metre altmış santimetredir. Dışarıdan çapı yirmi sekiz ve iç duvardan çapı yirmi bir metre elli santimetredir.

10 numaralı mezarın, yerden temel kısmı üç sıra üzerinedir. Çapı dokuz metredir. Buradan kayalar içinde oyulmuş bir yolu izledik. Bu yol, bütün mezarları dolaşıyordu. Birkaç yerinde taş yığınlarıyla tutturulmuştur. Buradan başka bir mezara gittik.

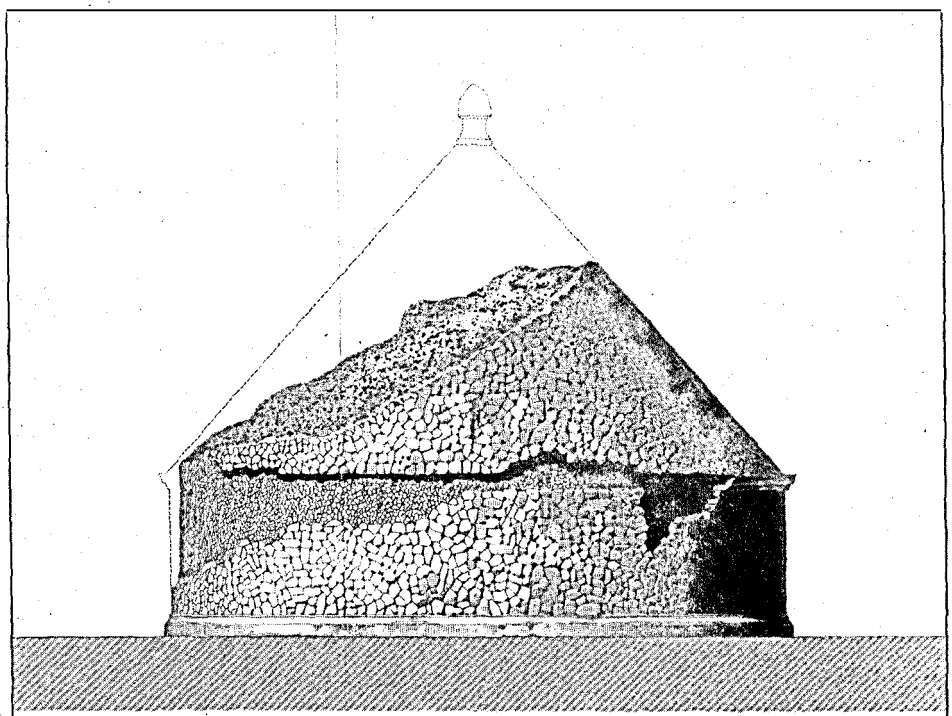
11 numaralı mezarın, kapı tarafından üç sıra üzerine Pelasg tarzında taşları vardır. Doğu tarafından bunlar, beş sıradır. Taşlar hafif istif edilmiş taş ve araları özenli bir şekilde sıvanmıştır. Yolların duvarları düzgün yapılmıştır. Taşlar, ikisi duvarın kalınlığı kadar uzanmış ve ikisi yalnız önde birbirine bağlanmıştır. Çok eski zamanlarda, *İsodomon* tarzının reddedilemez bir örneğidir. Oda ufak taşlardan yapılmıştır. Mezarın çapı, on üç metre kırk santimetredir.

12 numaralı mezar, aynı tarzda ve birinciye komşudur. Odanın ortasında, kayanın içine oyulmuş bir lâhit vardır. Çapı on bir metredir.

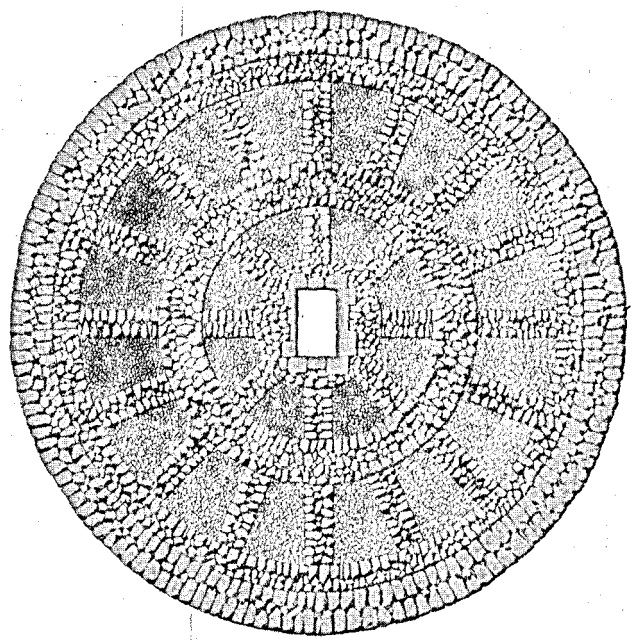
ALTINCI BÖLÜM
Tantale'ın Mezarı[47]

(s.20) Karaya çıktığımız noktadan iki buçuk mil mesafede ve dağın yüksekliğinin yarısında, bina yıkıntılarıyla kaplı bir düzlüğe ulaştık. Değişik yönler gösteren bu taş yığınları, hiç şüphesiz duvarlarla bazı binalara aittiler. Bu düzlüğe hâkim bir zirvede, iki mezar vardır. Bunlar, o yerin en dikkat çekici eserleridir. En büyüğü ve en iyi muhafaza edilmiş olanı, Tantale'ın mezarı diye bilinir. Bu tepe, tam bir daire şeklindedir. Çapı otuz üç metre altmış santimetre olduğuna göre, çevresi yüz beş metre elli üç santimetredir ve bu hâlde, önemli bir eserdir. Orta büyüklükte kuru taşla yapılmıştır.

[47] Bkz. 13 numaralı gravür.

F I.

F II.

Ch. Texier delt

Lemaitre direxit

MANİSA (SPYLOS). TANTALOS'UN MEZARI

Ortalama boyu üç metre elli beş santimetre ve eni iki metre on yedi santimetre dikdörtgen şeklinde bir oda vardır. Kemerin altındaki yüksekliği, iki metre seksen beş santimetredir. Bu oda, yükseldikçe daralıp sivrilen tarzda kemerle ve Behramkamle (Assos)'nin kapısı gibi yapılmıştır. İki taraftaki istinat duvarları yataydır. Kemerlerin ortasında anahtar taşı yoktur. En yukarıdaki taş, bütün binayı tutar. Odaya girmek için bir sofası olması, bu mezarı diğerlerinden ayırır. Bu oda elbette kapalıydı. Oda, kuru taştan yapılmış üç metre elli santimetre yarı çapında bir dairenin merkezini oluşturur. Bu merkezden çevreye doğru çıkarılmış sekiz duvar, ikinci bir daire şeklindeki duvara bitişir. Bu merkezden dağılan sekiz duvarın uzunlukları, iki metre yetmiş santimetredir.

Yuvarlak duvar iki sıra kuru taşla ve arası dolma olarak yapılmıştır. Kalınlığı iki metre yetmiş santimetredir. Bu ikinci daire şeklindeki duvarın çevresinden çember çeklinde on altı duvar daha çıkar ve en dışarıdaki, üç metre yetmiş santimetre kalınlığındaki son duvara, yani anıtın kaplamasına birleşir. Daha çok sağlam olması için bu duvar, iki kısım üzerine yapılmıştır. Biri bir metre kırk santimetre kalınlığındaki iç tabaka, diğeri daha iri (s.21) ölçülerde taşlardan iki metre otuz santimetre kalınlığında, yerden yukarı temel kısmı yerini tutan dış tabakadır. Diğerlerinin odaları doğu-batı yönünü gösterdikleri hâlde, bununki kuzey-güneydir.

Yüzyılların etkilerine, bundan daha iyi karşı koyacak bir bina düşünmek imkânsızdır. Ben orada çalıştığım sırada, koninin dışı birçok yerinde iyi korunmuştu. Bu çok ince yapım tarzını anlamak için, onu kısmen yıktırmak ve yerden yukarı temel kısmını da açtırmak zorundaydım. Söz ettiğim bütün duvarlar, yaklaşık olarak aynı büyüklükte ve harçsız olduğu hâlde, iyi yerleşmiş ufak taşlarla doldurulmuştur. Koninin yüksekliği, yirmi yedi metre altmış santimetredir. Bu mezar yapısı, Küçük Asya'da var olan eserlerin elbette en önemlilerinden birisidir. Bu önemi, ancak Herodot'un piramitlerle karşılaştırdığı Alyatte'ın mezarına da verebiliriz. Bu mezardan, ta denize kadar bütün dağ ve kaya köşelerini dolaşarak kıvrımlı bir şekilde inen uzun bir duvar izlenir. İki sıra büyük taşlarla kuru yapılmış ve içi doldurulmuş olan bu duvarın kalınlığı, ancak bir metre on altı santimetredir. Bu duvar belki de mezarlar alanının suruydu. Kalenin yeri, doğuda yaklaşık olarak uçurum bir kaya üzerindedir ve dağın yüksek kısmının yaklaşık olarak üçte birini işgal eder. Tantale'ın mezarına hâkim bulunan ufak bir ovanın ortasında, dağın değişik yerlerinden çıkan kaynaklarla beslenen ve yüz metre çapı olan küçük bir göl vardır. Dağın geriye kalan kısmı son derece çıplaktır. Birikintiler dolayısıyla çok azalmış olması gereken Saloe su birikintileri burada olacaktı. Bununla beraber bu birikintilerin daha genişlerinin birçoğu, tamamen kaybolmuştur.

Kale (Acropole)'ye varmak için dik ve sivri, volkanik kayalardan atlıyorduk. Sürekli olarak kuzeybatıya yönelerek yürüdük. Bu, küçük boylarda kuru taşla yapılmış duvar, güneyde dik bir kaya sırasına dayanır. Kayanın yüksekliği beş metredir. Bu noktadan yüz metre mesafede, sürekli olarak yukarı çıkmak şartıyla kalenin avlusuna gelinir. Burası, binanın en iyi korunmuş kısmıdır. Kapı, denizciler tarafından tamamen çıkarıldı. Kapının alt kısmı, bir metre otuz santimetredir. Kalan dört sıra taşının oluşturduğu yükseklik, iki metre yirmi beş santimetredir. Kapının üstündeki taş, iki metre yirmi santimetre uzunluğunda ve tek parçadır. İstinat duvarlarının (s.22) her birinin kalınlığı bir metre otuz santimetre olmak üzere, iki kat yapılmıştır. Kapı geçildikten sonra, yan gitmiş bir sofaya gelinir. Bunun sonunda, hiç şüphesiz kalenin üstüne çıkılacak merdiven olacaksa da çok aşınmış büyük taşlar, bizim orayı görmemizi engelledi.

Bu sofa, taştan bir tavanla örtülmüştü. Karanlık bir yerinde, bir kuyu görülür. Bu kuyu, hiç şüphesiz tanrıların bazı isteklere cevap kuyusudur. Kalenin yukarısı, elli metre yüzeyinde tek parça bir kayadır. Burası, dağların en son noktasıdır. Çukurlar içinde çok miktarda kiremit kırıkları bulunur; fakat hiçbir sanat eserine rastlanamaz.

Burada, uzunluğu otuz metre, dikdörtgen şeklinde bir zemin katı duvarı daha görülür. Taşlarının ve yapım tarzının düzenine bakılırsa, bir tapınak yeri olsa gerektir. Duvarın taş sıraları, düzenli olarak işlenmiştir. Bunun Plastène'e ait Kibele (Cybèle) tapınağının kısımlarından olduğu fikrini oluşturacak birçok işaret vardır. Kale'nin diğer köşesinde, kaya dikine kesilmiş, geniş bir çukur, kutsal yerin etrafını korumak için kazılmıştır. Bir göl, bir mezar ve dağın tepesinde bir kale gibi değişik eserlerin parçalarını bir noktaya toplamak güç olacağından, Rum kaynaklarına çok fazla uyan bu eserlerin, yukarıda söz ettiğimiz yazarların kaydettikleri aynı şeyler olmaları muhtemeldir.

Pausanias bunları gördü. Adıgeçen, bunlardan onaylama düşüncesiyle söz etmiyor. Tarifle gerçek arasında uygunluk bulmak mümkün değildir.

Şimdi incelediğimiz harabelerde, harçsız yapılmış bulunan ve genel kurumlarla özel meskenlere de ait olduğu görülen duvar izleri vardır. Bu duvarların hepsinde köşeler yuvarlak ve asıl duvarlar, Malta'daki eski Fenike eserlerinde olduğu gibi, taşla örtülerek kemer bina edilebilecek tarzdadır.

Bütün bu duvarların içinde, Yunan eski eserlerinin iki dönemine ait hiçbir parçaya rastlanamaz. Bu da bu, şehrin yıkılma sebebi olan olaydan sonra oturulmadığına işaret eder.

YEDİNCİ BÖLÜM

Lidya (Lydie) - Mayonya (Maeonie)[48] - Lidyalıların Asya'ya Göçleri -Mayonya Kabileleri

(s.23) Trakya kabileleri Asya Chersonnèse'inde[49] yerleşmek için boğazı geçtikleri zaman, düzensiz bir halk ordusu olan bu grubun adları yoktu ve birbirlerinden ayırt edilmek için dil gibi[50], ilkel konak yeri gibi[51], kısacası liderlerinin adı[52] gibi belirgin bir işaret seçilirdi. Daha sonra Lidyalılar (Lydiens) unvanını alan bu Trakyalılar, Asya'ya Mysilerle beraber geldiler ve Maeon adında bir liderin kumandasında geldikleri için Maeonyalılar (Maeonien) adını aldılar. Bunlar, aynı Misya dilini konuşurlardı. Daha sonra Miysyalıları kıyıda bırakarak daha içerilere girdiler ve Gediz (Hermus) ile Menderes (Méandre) nehri arasında beğendikleri verimli bir arazi parçasına yerleştiler. Bu sahaya, yeni sakinlerinin adıyla Mayonya (Maeonie) denildi. Mayonyalıların bu seyrini inceleyen Strabon, tarihî geleneklerini kendi millî yazarlarının eserleri ve örnek olarak Lidya'nın Eşen çayı (Xanthus)ndan ve Élée'nin Ménécrate'ından delil getirmeyi unutmamış ve bu değerli delillerle Lidyalı milletinin asıl kökenini, Avrupa olarak belirlemiştir. Bu göçler, Truva savaşından çok zaman önce meydana geldiler. Göçlerin sıradan seyir ve hareketlerine göre Mayonyalılar, Asya'da yerleşme konusunda Misyalılar (Mysiens)dan önceydiler. Tarihçiler, daha doğru bilgilerin yokluğundan dolayı bu göçü, milâttan önce XVI. yüzyılın birinci yarısına sokarlar. O zaman Pelasglarla Lelegler, batı kıyısının bir kısmını işgal etmişlerdi. Güney kesimleri Likya limanları, yoluyla iç tarafa gelmiş olan Fenikeli aileler tarafından yerleşilmişti.

Minos'a bağlı olan Karyalılar (Cariens), yarımadanın güneybatı kısmına hâkimdiler. Biribirine ters düşen çıkarlar takip etmedikleri için tamamen karışık yaşamış olan bu değişik halklar, ortak bir dinle, akıllıca ve rahat bir hâlde zaman geçirdiler ve biribirlerine aynı ırktan gözüyle bakma derecesine ulaştılar. Karyalılar Girit'ten gelmiştiler; fakat bu göç (s.24) o kadar eskiydi ki Herodot'un zamanında, bunlara oranın asıl halkı gözüyle bakılıyordu.

---

[48] Lidya sahasının İlyada'da geçen adı (Y.N.).

[49] "Asya Yarımadası" anlamındaki tamlama Anadolu'yu ifade etmek için kullanılmıştır (Y.N.).

[50] Strabon, XVI, 662.

[51] *a. e.*, XII, 572.

[52] Hérodote, VII, 74.

Mayonyalılarla birleşen kabileler arasına, Likya (Lycie)'nın kuzey tarafına yerleşmiş ve oralara Kabala (Cabalie)[53] adım veren Kaballer (Cabalès)i de koymalıdır. Bu Kaballer köken olarak Afrikalıydılar. Herodot, bunlardan şu şekilde söz eder[54]: "Kaballer, Auschiselerin memleketi tarafında hâkimdirler. Barka bölgesinin Tauschire adındaki şehri tarafında, deniz kıyısınca uzanır." Mayonyalılar bu halkla birleştiler ve bunlara, Cabalè-Mayonyalılar ya da Lazonyalılar (Lazoniens) adını verdiler. Bunlar, yine bu ad altında, Kserkses'in ordusunda bulundular[55]."

Hiçbir eski yazarın itirazına uğramamış olan bu gerçek durum, Karya (Carie) milletiyle Lidya arasındaki samimi antlaşmayı ve bu antlaşmanın Lidya imparatorluğunun yıkılışında, İyonyalıların şehirlerinin kaderi üzerine olan etkisini iyice anlatır.

Herodot zamanında Kabalya memleketinde, sınır komşusu bulundukları Lidyalılar ve Karyalılardan, dile ait bazı farklarla ayrılan Mayonyalı Kaballer (Méoniens Cabalès) ikamet ediyordu[56].

Küçük Cabalie kasabasından söz eden Strabon, bu halkı Homeros'un Solymler (Solymes)[57] dedikleriyle tarif eder[58]. Bu şekilde bunları Fenikeli kökeninden saydığı açıklamasını yapmak yeterli değildir. Mayonyalıların kullandıkları dilin aslı, hiç şüphesiz Trakya'dandı. Buna, Misya (Mysienne) dili de denilirdi. Lidyalılar da bu dili konuşurlardı[59].

Kibiratis Kaballeri (Cibyrates Cabaliens) de Lidya (Lydienne) dilini kullanırlardı[60]. Bundan başka Rumcayı ve Solymler dilini (bu şüphesiz Samî kökenli olacaktır) de kullanırlardı. "Mayonyalılar, Cabalis'i işgal eden Lidyalıların torunları tarafından yerleşilen Termessus[61] şehrine de sahiptiler[62]."

(s.25) Sahanın, daha sonra Lidya (Lydie) adı verilen batı kısmı, kıyıya komşu taraftaydı. O zamanlar İyonya göçmenleri daha gelmemiştiler.

---

[53] Frigya, Pisidya ve Likya sınırlarının buluştuğu Güneybatı Anadolu bölgesine verilen ad (Y.N.).
[54] Hérodote, IV, 171.
[55] Hérodote, VII, 77.
[56] Hérodote, III, 90; VII, 77.
[57] Solymler halkı, Antalya'nın batısındaki Korkuteli ilçesi sınırları içindeki Termessus şehri yöresinde yaşayanlara verilen addır (Y.N.).
[58] Strabon, XIII, 630.
[59] Strabon, XII, 572.
[60] Strabon, XII, 631.
[61] Antalya ili, Korkuteli ilçesi yakınında Güllük/Güldere Dağı millî parkı (Y.N.).
[62] Strabon, XIII, 630.

Pelasglarla Leleglerin elinde birkaç şehir vardı. Şöyle ki bu şehre olumlu bir sınır belirlemek mümkün olamaz. Eski yazarlar, bu noktayı susmakla geçiyorlar. Bununla beraber Lidyalılar adının Truva savaşı sırasında bilinmediği kesindir. Çünkü Homeros, bu milletten hiç söz etmez. Fakat Mayonyalıları Priam'ın müttefikleri arasında kaydeder. "Gygée[63] gölü yakınlarında, gün doğuşuna kavuşan Pylémène'in oğulları Antiphus'la, Mesthlès, Bozdağ (Tmolus)'ın eteğinde doğan Mayonyalıları gönderdiler[64]."

Bu saha, sonradan Lidya'nın kalbini oluşturdu. Bu kayda göre daha sonra Coloé adı verilen Gygée gölü, Truva savaşı zamanında vardı. O hâlde bu gölün adını, milâttan önce VIII. yüzyılın sonunda yaşamış olan Mermnade'ın ilk kralından alabilmesine imkân yoktur.

Pylémène'in oğullarına, bir de karla örtülü Bozdağ'ın eteğindeki zengin Hyda[65] şehrinde doğmuş Otrynthe'in oğlu İphition adında bir Mayon lideri katıldı[66]. Homeros'un bu tanımını Türkler koruyarak Tmolus Dağına Buz Dağ adını vermişlerdir.

O hâlde Mayonya, güney tarafından Tmolus Dağı ile sınırlıydı. Doğuda Katakekomene (Catacécaumène)[67] dağına kadar uzanırdı. Kuzeyde Küçükmenderes (Caystre)'e ve batıda daha sonra Eolyalılar ile İyonyalıların yerleştiği Pelasgların memleketine kadar varırdı. Kimmerler (Cimmériens)in istilası zamanında, Mayonya memleketi de Asya adını taşıyordu[68]. Bazı yazarların görüşüne göre bu ad, Rumlar tarafından bütün sahaya verilmiştir.

Mayonya (Méonie) sahası güneyde Küçükmenderes'e, "Küçükmenderes kıyılarının Asya çayırlıklarına kadar uzanırdı." Kuzeyde Alaşehir çayı (Cogamus) ile sınırlanmıştı. Memleketin başkenti olan Méonie şehri Pline'e göre[69], bu nehrin yakınındaydı. Çünkü Maeoniiler yerleri bilinmeyen Tripolilanilerin komşularıydılar.

SEKİZİNCİ BÖLÜM
Lidyalı Sülâleler

(s.26) Mayon (Méon), Jüpiter'in ve Tellus'un oğludur, yani aslı bilinmeyen bir kimlik ortaya koyar. Mayonya (Méonie) sahasında Lidyalılar ve Frigyalıların da katıldıkları Kibele (Cybèle) dinini kurdu.

---

[63] Lidya sahasındaki Marmara gölünün bir diğer adıdır (Y.N.).
[64] Homére, *Iliad.*, II, 864.
[65] Daraçya yarımadasının kuzeyinde Selimiye köyü (Y.N.)
[66] *a.e.*, XX, 385.
[67] Kula yöresinin adı (Y.N.).
[68] Démétrius de Scepsis. –Strabon, XII, 627.
[69] Pline, V. kitap, 39.

Méon ya da Manès[70], Mayonyalıların kralı Atys'in dedesi ve Cotys'in babası idi. Atyadeler (Atyades) sülâlesinin lideri oldu. Bu sülâle, üç asır yönetimde bulundu. Atys, adını Lidyalılara veren Lydus'un kardeşiydi: "Sart (Sardes) şehri, Homeros'un Mayonlar (Méonès) adını verdiği ve ondan sonra gelenleri Mayonlar (Maeonès) diye adlandırdığı Lidya Krallarının ikamet yeriydi." Bazıları bu Mayonlar ile Lidyalıların, aynı millet oldukları fikrindedirler. Diğerleri, aksine iki değişik ırk görürler. Birinci fikri daha doğru buluyorum[71].

Atys'in başka bir oğlu olan Car, Leleglerle Karyalılar (Cariens)ı yönetimi altına aldı. Herodot'un şu: "Lidyalılarla Karyalılar arasındaki nikahla oluşan akrabalıktan (sıhriyyetten) dolayı..." tabiri bu şekilde açıklanabilir[72].

Ömrü sona eren her yönetim, bu milletlere yeni bir tanrı bahşettiği için, Atys'in oğlu olup Carus adıyla tanrı olarak tapınan ve tanrı Men'in dinine sokulan ve bağdaştırılan Car'ı, Caroura[73] şehrinde, Men Carus adı altında görürüz[74]. Caroura şehri, Karyalıların Lidya sınırı üzerindeydi ve Romalılar zamanında, tıp okuluyla şöhret bulmuştu.

Kral Atys zamanında birkaç yıl devam eden kıtlık, Lidyayı ümitsiz bir hâle koydu (s.27) ve halkın bir kısmı, vatanı terk etmeye karar verdi. Kralın emriyle kura çekilerek sonuçta memleketten çıkacak olanlar, kralın üçüncü oğlu Tyrrhénus'un kontrolünde hareket ettiler[75]. Bunlar, İtalya kıyılarına yanaştılar ve Tyrrhénliler adını aldılar. Bunlar, Etrüsk (Étrusque) kavminin kökenini oluştururlar. Lidyalılarla İtalikler (İtaliques) arasındaki bu yakınlık, Asya şehirleri İmparator Tibère'in onuruna tapınak yapmayı istedikleri zaman, senato huzurunda iddia edilmişti[76]. Bu olayı Timée de doğrular ve der ki: "Lidyalılar Asya'dan Avrupa'ya geçerek Étrurie'de[77] yerleştiler." O hâlde bu iki memleketin binalar ve anıtlarında, birini diğerine benzer görünce şaşmamalıdır.

Corneto'daki yapay tepeler (tümülüsler), Sart (Sardes) ovasındakilerin taklit edilmişi olduğu gibi Behramkale (Assos) tapınağının heykeltıraşlık eserleri de, Étrurie'deki anıtların konularını tasvir eder.

---

[70] Hérodote, I. Kitap, 94.
[71] Strabon, XIII, 625.
[72] Hérodote, I. Kitap, 175.
[73] Tekeköy kaplıcalarının yanı başında bir şehir (Y.N.).
[74] Strabon, XII, 580.
[75] Hérodote, *a. g. e.*
[76] Tacite, *Annales,* IV, 55.
[77] İtalyanın kuzeyinde Etrürk bölgesine verilen ad (Y.N.).

Kral Manès'in Acmon adında bir oğlu, Frigya'nın kuzey doğusunda hâlâ harabeleri görülen Acmonia[78] şehrini kurdu. Alyatte'ın oğlu ve Krezüs (Crésus)'ün babası Adramys, Edremit (Adramyttium) şehrini kurdurdu. Bu sülâlenin son hükümdarı olan Pylémène, milâttan 1290 yıl[79] kadar önce yönetimde bulundu. Bu kral Truva Savaşıyla aynı çağdadır ve Homeros tarafından *İliade* da sözü edilmiştir[80].

Herodot, Lidya'nın bize kadar ulaşan tek tarihçisidir. Ksanthos (Xanthus) ve Ménécrate'ı, daha eski olan yazarların bölük pörçük bilgileriyle tanır ve sözlerini, tarihî olayların doğal yürüyüşünden ayrılmamak şartıyla doğru sayarız. Fakat tarihin babasının açıklamasına, çoğunlukla masal karışır. O zaman biz de mitoloji perdesi altında saklananlarla gerçek olayları ayırt edemeden, kaydımızı kötü bir duruma düşürürüz.

Herkül'ün Lidya ile ilişkilerine dair olan olaylar, bizce kontrol edilmesi imkânsız olaylardan sayılır. Fakat bunlar elbette, Lidyalılarla Orta Asya milletleri, yani Asurlular arasında ve hiç şüphesiz Fenikeliler arasındaki daha önce ve eski ilişkilere uygun özelliktedir.

Kral Jardanus zamanında Herkül (Hercule), Atyadelerin prenslerinden birini (s.28) kaldırarak, Lidya'ya getirdi ve tanrının emriyle Kraliçe Omphale'ye sattı. Bu kahraman, Amazonlara karşı olan seferinden dönüşünde, iki tarafından keser bir balta getirdi. Bunu Hippolythe'i yendiği zaman almıştı. Baltayı torunlarına vasiyet etti. Onlar da bir güç işareti olmak üzere korudular. Bu güç sembolü, Candaule'un ölümünden sonra asılları Karyalı olan Mermnadların eline geçti. Jüpiter, Karyalılara ait binalar ve özellikle Labrandés[81] tapınağı üzerinde, kabartma şeklindedir. Karyalılar ve Lidyalıları birleştiren kardeşlik işareti sayılır.

Herkül'ün, Jardanus'un bir cariyesinden Alcée adında bir oğlu oldu. Bunun soyu, tanrının emriyle Lidyalılar zamanında yönetimde bulundu ve beş yüz beş yıl süreyle yirmi iki hükümdar gelerek Lidya'yı yöneten Héraclidler sülâlesinin kökenini oluşturdular. Ninus'un oğlu, Bélus'un torunu ve Alcée'nin torununun çocuğu olan Agron, Héraclidlerin ilk kralı oldu. Sonuncusu milâttan önce 735 yılından 708 yılına kadar hükümdar olan Candaule'dur.

---

[78] Uşak ili, Banaz ilçesi, Ahat köyünün kapladığı alanda bir antik şehir (Y.N.).
[79] 1290 sayısı Ali Suat'ın çevirisinde 1920 olarak geçer (Y.N.).
[80] Homére, *Iliad.*, XX, 335.
[81] Milas'ın kuzeyinde antik çağa ait bir tapınma alanı (Y.N.).

Omphale'ın eşi Tmolus, bir boğa tarafından öldürülmüştü. Cesedi, yakındaki dağa gömülerek oraya adı da verildi. Diğer bir Héraclid prensi olan Sipylus'un adı da İzmir körfezine hâkim olan dağa verildi.

Lidya'nın tarihiyle ilgilenen yeni yazarlar, bu imparatorluğun hükümdar sülâlesi başında Bélus ve Ninus gibi Asur krallarının adlarını gördüklerine çok şaşırdılar. Bundan söz eden tek tarihçi Herodot'tan elde ettiğimiz bilgilere göre bu, çok eski zamanda Lidya ve Asurya çok geniş bir imparatorluğun iki kısmını oluşturuyorlardı. Bu imparatorluk, Dicle nehri kenarında, Küçük Asya'nın batı sınırına kadar devam ederdi. Herodot'tan sonraki bazı tarihçilerin dağınık birkaç kaydına göre, Lidyalıların Samî milletlerle ilişkileri olduğu gibi, Suriye ve Filistin'de şehirler de kurdular ve bu da Asurluların en güçlü dönemlerine rastlıyor.

Bazı yazarlar, doğu geleneklerini Yunan geleneklerine tercih edip birinciye dayandırarak Lud'un çocuklarının Lidyalıların yarımadaya gelip yerleşmek için Mezopotamya (el-Cezîre)'dan çıktıklarını varsaymışlardır. Büyük adamlarının onuruna, piramitlerle karşılaştırılan (s.29) anıtlar dikerek saygı sunma düşüncesini, Mısırlılarla ilişkileri sonucunda edinmişlerdi. Yunanlılar Lidya dilinin kökenini, bir Avrupa dili tanımakta görüş birliğine vardıkları sürece, bu Mezopotamya'dan çıkış görüşü delilsiz kalır. Fakat Lidyalılar, Samî ırkıyla olan ilişkilerinde, ahlak ve âdetlerini bozarak Babilliler durumuna dönüşmeye uygun doğu etkileriyle karşı karşıya kalmadılar. Babillilerce genç kızlar, kendilerine bir çehiz sağlamak için ilişkiye girmeye ve sonra günün birinde evlenmeye yetkiliydiler: Avrupalı milletler için çok garip olan bu âdet Fırat kıyılarında uygulanıyordu[82].

DOKUZUNCU BÖLÜM
Memleketin Genişliği - Lidya Devletinin Sınırı - Dağlar - Nehirler

Lidya kralları, en güçlü oldukları dönemde, Kızılırmak (Halys) nehrinden beri tarafa olan Asya kesiminin geneline sahiptiler. Frigya yönetimi yok olmuştu. Önceden bölünmüş olan bu milletler, Krezüs yönetimine boyun eğmişlerdir. Bundan, yalnız Likyalılarla Kilikyalıları istisna etmek gerekir.

Biz burada Lidya Devletine, yalnızca coğrafya bakış açısıyla bakacağız ve gerek asıl kökeninden, gerekse Roma şehri türünden olsun, sadece işgal ettiği arazi hakkında incelemelerde bulunacağız. Roma İmparatorluğu zamanındaki Lidya sınırını, en açık tarzda tarif eden yazar Pline'dir. Lidya kralları zamanında imparatorluğundan ayrılmış olan İyonya (İonie) arazisini de gözden kaçırmaz.

[82] Hérodote, I, 93.

Lidya, İyonya'nın üstündedir; Menderes (Méandre) nehri ile sulanır. Sınırları doğuda Frigya, kuzeyde Misya, güneyde Karya'dır. Önceden adına Mayonya (Méonie) denilirdi. Sart çayı (Pactole)nın kaynağını içeren ve üzüm bağlarıyla kaplı olan Timolus (s.30) ya da Tmolus Dağıyla çevrilidir[83]. Bozdağ (Tmolus)'a paralel olan Cevizli (Messogis) Dağı da Lidya sahasından sayılır. Menderes vadisinin kuzey yüzünü oluşturur.

Bu saha, doğu tarafından, kesin olarak Colossae[84]'nin batısından akan ve Lidya, Frigya ve Karya memleketlerinin ortak sınırlarını oluşturan Gördük (Lycus) çayına kadar uzanır[85]. Belki de Menderes üzerindeki Nysa[86], Aydın Güzelhisar (Tralles) ve Manisa (Magnésie) gibi şehirler de bu sahadan sayılır; fakat tarihçiler, bu noktada görüş birliğine varmamışlardır. Lidya Devleti, doğudan batıya kadar, Phrygius da denilen Kum çayı (Hyllus)nı alan Gediz (Hermus) nehriyle çevrilidir. Hermus nehrinin çıktığı volkanik oluşumlardan dolayı Katakekomene (Catacécaumène) unvanını alan vilayet, Frigya Epiktet (Phrygie Epictète sahasının bir kısmından sayılır. Strabon bu konudaki problemi anlatır[87]: "Ondan sonra, ister Misya'ya ait olsun, ister Mayonya (Méonie)'dan sayılsın, -çünkü bu iki görüşün ayrı taraftarları vardır- Catacécaumène adıyla tanınmış olan memleket gelir." Bütün Lidya memleketleri doğudan batıya doğru, kıyıyı Suza (Suze)'ya kadar bağlayan büyük bir yol ile donatılmıştı. Bu yol, duraklara ayrılmıştı. Bunların her birinde, krala ait evlerle yolcuların ineceği yerler vardı. Bu kurumlar, bütün Asya ve İran'da kervansaray adıyla hâlâ vardır. Yolcular bunlara ücretsiz kabul edilirlerdi. Yol, sürekli olarak insanların oturduğu yerlerden geçerdi. Lidya ile Frigya'yı Kızılırmak nehri kıyısına kadar kat etmek için, yirmi istasyon vardı. Bunlardan her birinin arası seksen dört buçuk parasanges[88], otuz stade idi. Fakat kullanılmış olan stade ölçüsü üzerinde görüş birliğine varılamamıştır: Bazıları bunu yüz kırk yedi metre yetmiş sekiz santimetre tahmin ederler. Olimpik stade ölçüsü yüz seksen dört metre doksan beş santimetredir.

Lidya arazisi, oldukça verimlidir ve tarımın düşmüş olduğu çöküş durumuna rağmen, bu şöhret hâlâ devam etmektedir. Menderes vadileri, dünyanın her köşesinde İzmir inciri unvanıyla görülen bütün incir ürünlerini

---

[83] Pline, V, 39.
[84] Denizli-Dinar arasında antik bir şehir (Y.N.).
[85] Hérodote, VII, 31.
[86] Aydın-Sultanhisar'ın kuzeybatısında antik bir şehir (Y.N.).
[87] Strabon, XIII, 638.
[88] Eski İranlıların mesafe ölçüsüdür. Beş bin iki yüz elli metredir. *Larousse,* "Fersah, Fersenk" (Ç.N.).

sağlar ve Bozdağ'ın (s.31) üzüm bağları, şimdiden sonra kral Phanaeus'un[89] neşelenmesine hizmet eden şarapları üretmese bile, yine onun kuru üzümleri, önemli ihracat oluşturur. Kırkağaç ovasının pamukları ile zeytin ve susam yağları, birtakım boya ve tıbbî bitkilerle birleşince, İzmir şehri doğunun en önemli ticaret merkezlerinden birisi olur.

ONUNCU BÖLÜM
Anıtlar

Lidya krallarının çok ünlü olan güç ve zenginliklerine ait nice anılara rağmen bu saha, arkeolojik araştırmalar için komşusu İyonya (İonie) kadar çok sayıda ve önemli bir yer tutmaz. Bugün bir Lidya hükümdarı tarafından yaptırılmış bir eser gösterilemez. Sart (Sardes) ovasındaki mezarları, bundan istisna etmek gerekir. Fakat özel eserler bir araştırmaya tabi tutuluncaya kadar, bizim gözlerimize doğal tepeciklerden başka bir şey çarpmaz.

Lidya'daki eserlerin yıkılma sebebinin, memleketi yok eden azgın ve devamlı savaşlar olduğu, çok kolay anlaşılır. Gerçekte bu memleketlerin kaderlerine ait bütün büyük savaşlara, bu merkezî yaylada karar verilirdi. Thymbrée savaşı İshaklı (İpsus) ve Manisa (Magnésie) savaşlarıyla orta çağda Müslümanlarla Haçlıların Eskişehir (Dorylée) savaşı hep bu türdendir.

Memleketin geniş vadiler, granitli dağlardan oluşmuş yapısı, Lidyalılara hiçbir zaman ne çok büyük binalar, ne de bazı milletlerin ön plana çıkması gibi kayalar içine oyulmuş eserler meydana getirmeye uygun malzeme verdi. Binalarda kullandıkları temel madde, tuğla idi. Herodot, bu memleketin sanat eserlerinden söz edip hakkında yorum (s.32) yaparken der ki[90]: "Sart çayı (Pactole)nın Bozdağ (Tmolus)'dan koparıp getirdiği altın damarları olmasaydı Lidya, diğer bazı memleketler gibi tarihte yer tutmaya değer güzel ve ilginç bir eser sergilemezdi..." Lidya dehasının sanatta kendini göstermesi, galiba değerli maddelerle bazı eserler yapımında olmuştu. Kumaşlar, mücevherler, altından tahtlar, sürahiler, Lidya'nın tanınmış ve yaygın süslemelerindendi. Bu değerli ve gösterişli eşyanın bulunduğu Krezüs Sarayı, tuğla bina üzerine mermer levha kaplıydı. Sardes halkının oturduğu evler sazdan yapılmıştı. Bununla beraber, Yunanlıların sanatta ilerlemelerine önemli etkiler yaptıklarını da inkar etmemelidir. Çünkü Rum sanatkârları, eserlerini ancak Lidyalıların yanında düşünür ve yaparlardı. Lidyalıların musikî sanatları da Yunanlılar tarafından çok beğenilerek Lidya musikisi sadece tiyatrolara değil, hatta dinî törenlere kadar girmişti. Verdiği tarihî bilgilere çoğunlukla dikkat veya merakı

[89] Virg., *Géorg.*, II. 97.
[90] Hérodote, I, 93.

uyandıran özel bir tavır vermekten hoşlanan Herodot, Lidyalıların on sekiz yıl devam eden bir kıtlık döneminde, açlık sıkıntılarını hafifletmek için oyunlar icat ettiklerini söyler[91]! Bizim zamanımızda, bunun yerine toprağı daha özenle ekmek tarafı düşünülür sanırız. Oyunlar içinde zar oyunu, aşık atmak ve top oyunu vardı. Romalıların bu oyunlara Ludi, yani Lydi adını vermeleri, Herodot'un dediğini tamamen destekler. Lidyalıların doğu modasına yaklaşan elbiseleri, Yunan zevkinde değildi. Onun içindir ki Yunanlılar, Lidyalıları kadınımsı bulurlardı. Bununla beraber Mermnadlar İyonya'yı ele geçirip yıkmayı düşündükleri zaman, Rumlar Lidyalılara güvendiler. Bu hükümdarların ordularında, yarımadanın en tanınmış savaşçı milleti olan Karyalılardan birlikleri vardı. Bunlar, genellikle at üzerinde savaş ederlerdi. Çok uzun mızraklarla silahlı ve süvarilikte başarılıydılar[92]. Fakat Keyhüsrev (Cyrus) aleyhine meydana gelen bir ayaklanma sonucunda, gençlerin silah taşıması yasaklandığı gibi uzun manto ve altı yüksek kundura giymeleri emredildi. Lidyalılarda kralın kıyafeti: taç, asa ve al renkte mantoydu[93]. Yunanlılar Krezüs'ü, odun yığını üzerinde bu şekilde sunmuşlardı.

(s.33) Lidya'da müzikle dans, silah eğitiminin yerini aldı, Gençliğin eğitimi, daha çok sanat ve meslek öğrenme yönüne harcandı. Dinar (Celaenae)'ın kamışlarından, ahenkli neyler yapılıyordu. Bizzat Orphée Lidya havalarını çalmakta kibirlenmezdi. Marsyas, Amphion, Mélampide, eski zamanların bize adlarını sakladıkları ünlü müzisyenler ve bestekârlardır.

Lidya muziği, bütün Yunan döneminde İyonya milletlerini büyülemiştir. Lidyalıların zevk ve çıkarları, bakışlarını özellikle merkezî Asya tarafına yönlendiriyordu. Hiçbir şekilde deniz işleriyle bağlantı kuramıyorlardı. Bununla beraber bu durumun sebebi, ticarete yetenekleri olmaması değildi. Çünkü altın ve gümüş akçe ile alış-verişi, Asya'da üç bin yıldan beri devam ettiren pazarlar açmayı icat eden bunlardır[94].

İlk Yunan gemicileri, Asya kıyılarına yanaşarak burada yalnızca dağınık kabileler buldular ve bunların arasına zahmetsizce yerleştiler. Akdeniz adalarının çoğunu bu şekilde işgal ettiler. Yarımadanın içinde oluşan hükümetlerin çıkarlarına dokunmadıkları müddetçe ticaretlerini güçlendirdiler ve arazilerini hiçbir engelle karşılaşmadan genişletiler. Fakat bu serbestlik durumu, çok zaman devam edemedi. Asya milletleri, bütün ticarî çıkarların yabancıların elinde olduğunu en sonunda anladılar. Bu

[91] Hérodote, I, 94.
[92] *a.e.*, 93, 154.
[93] Dion. Halic., III, 195.
[94] Hérodote, I, 94.

durum, birçok bakımdan devam ederek Avrupa ve doğunun bütün kuvvetlerinin katılmıyla son bulan bir rekabet savaşına neden olmakta gecikmedi.

Her taraftan dağlık arazilerle çevrili olan Lidyalılar, denize doğru genişlemek ihtiyacını henüz hissetmemişlerdi. En büyük çıkarları, onları doğuya doğru götürüyor ve kervan ticaretleri Asur (Assyrie) memleketleriyle ilişki kurduruyordu. Babil (Babylone) ve Hind (İnde) ile bağları vardı. Fırat (Euphrate) üzerinde gemicilikte Basra körfeziyle sınırı olan memleketlerin denizle bağlantıları, yerlilerin elindeydi. Fakat batının bütün ihracat ticareti, önemli bir fayda elde eden Fenikeliler ve Rumlardan oluşan yabancılar aracılığıyla yapılıyordu.

Lidyalılar, bu yabancı milletleri, Asya kıyısına ticaret yerleri kurmalarında serbest bırakmışlardı. Önem kazanmalarına engel olmuyorlardı. Yunan göçmenleri birleşik topluluklar hâlinde birleşmişler (s.34) ve bunlar çevredeki hükümetlerle ilişkiler kurmuşlardı. Pazarları ziyaret ediyorlar ve ürünler satın alarak malları kıyıdaki ticaret yerlerine taşımak için halkın içine yerleşiyorlardı.

Eski Frigya halkı, güneydoğudan Küçük Asya'ya gelen ve Asur krallarının emri altında yerleşen Samî ırkının saldırılarıyla uzaklaştırılmıştı. Bunlar Ninus'a boyun eğdiler, sonra Lidya krallarına bağlı oldular.

Köken olarak Avrupalı olmalarına rağmen Lidyalılar, kıyı Rumlarına Frigyalılardan çok yabancıydılar. Fakat Lidyalılardaki sanat kültürü, diğerinden daha çok ileri gitmişti. Henüz cahil ve bilgisiz olan Rumlar da medeniyet tohumlarını, doğu milletlerinden elde ediyorlardı. Âşıkça şiirler için doğal olarak dikkat çekici bir yeteneğe sahip olan Lidyalılar, bu melodileri Rumlara öğretiyorlardı. Rumların hüzün ve mateme ait ufak şiirlerinin kökeni budur. Lidya müziğinin melodi tarzı, Delfi (Delphes) ve Yunanistan'ın diğer taraflarına buradan götürülmüştür.

Lidya medeniyetinin Rumlarınkine olan etkisi, Ninus'un oğlu ve Belos'un torunu Agron'un yönetimde bulunduğu ta Héraclide zamanında hissedildi. Doğulular, şimdi de oldukları gibi daha o zamandan kumaş üretiminde ve yün mensucatıyla madenlerin işletilmesinde çok becerikliydiler. Süs silahları yapmak, iğneyle el işleri işlemek, ta çok eski zamanlarda doğunun erkek ve kadınları için başlıca bir meşguliyetti. Fakat değerli madenlerin keşfi, Lidya endüstrisine, önceden olmayan bir güç verdi.

Lidya tezgahlarından çıkan altın ve tunç sehpalar ile sürahiler, Yunanistan'ın en ünlü tapınaklarını süslerdi. O dönemde Yunanlılar, tunçtan bazı kaba şeyler yapmaktan başka madenî üretimi bilmezlerdi.

Milâttan önce VIII. yüzyılda Gygès, Delfi'ye otuz talent ağırlığında altı altın sürahi gönderdi. Yine bu prens tarafından, gümüşten yapılma başka hediyeler de gönderildi. Delfililer bu eşyaya, gönderenin adına bağlı olarak Gygéade adını vermişlerdi. Madenî eşya yapımında tecrübe kazanmış olan Rum sanatkârları, eserlerine daha nazik bir özel şekil verirlerdi. Fakat sanatın ilk esaslarını, Lidyalılarla olan ilişki sayesinde elde ettiklerine şüphe yoktur. Yunanlıların hatta bazı kanunlarını (s.35) Lidya imparatorluğundan aldıklarını tahmin etmek doğrudur. Herodot, Lidyalıların Yunan kanunlarından az farklı kanunlarla idare edildiklerini söyler. Lidya gibi aksine zamanında ilerlemiş bulunan büyük bir imparatorluğun, barbarlık içine gömülmüş Yunanistan gibi çok az tanıdığı bir kavmin kanunlarını almış olmasına ihtimal verilemez.

ON BİRİNCİ BÖLÜM
Lidya'da Héraklid Krallarının Sonu - Mermnadların Ortaya Çıkışı

Héraklid sülâlesinin ilk yıllarında, Asur Devleti büyüyüp artmaktaydı. Lidya ise Ninus ve Bélus'un torunlarının elinde, Asur'un sınırları içinde değilse bile, sadık bir müttefikiydi. Asurluların batı ve Küçük Asya devletleri üzerine etkileri, Truva'nın ele geçirilmesinde kendini göstermişti. Zira Prens Memnon'u Kral Priam'ın yardımına göndermişlerdi. Lidya kralları, Asurlulara karşı dikkatli oldukları kadar, kendi kişisel güvenliklerini sağlamak için Asya kıyılarında sayıları artmaya başlayan Rumları hizmetlerine çağırdılar. Rumlar onların liderlerine hükümetin bütün gücünü ellerinde tutma imkânı sağlayabiliyorlardı. Karyalılar Candaule tarafından kuvvetliydiler ve köken olarak Karyalı olan Dascylus'un oğlu Gygés, en çok savaş görmüş birliklere kumanda ediyordu.

Herodot'un açıklamaları, Candaule'un, hanımı Kraliçe Nysida tarafından bir intikam sonucu olarak tahttan indirildiğini haber verir. Fakat tarihçi, açıklamasının öncüllerine sadık kalmak ister ve tarihî olayların başlıcalarına bir kadın çehresinin hâkim olmasını arzu eder. Gerçekte ise, eğer Karyalılar Muhafaza Kuvvetleri Meclisi, Candaule'un tahttan indirilmesine önceden karar vermemiş olsaydı, kralın ilginç fikrine karşı Nysida'nın (s.36) ayaklanması sonuç olarak Lidya kralları sülâlesini değiştiremeyecek ve mílislerin kumandanı kraliçeden başka bir dayanağı olmayarak Lidya tahtına çıkamayacaktı. Lidyalıların hoşnut olmayanlarını öfkelendiren, buydu[95]. Özellikle Karyalıların tavrı ve yeni kralın bağlılarından yardım istemesi, bu kabullenmeyle sonuçlandı. Karyalılar,

[95] Hérodote, I, XIII.

Gygés'le beraber Lidya tahtının basamakları üzerindeydiler. İki yüzlü balta Héraclide'in gücünün sembolü olarak Karya'da kabul edilmiş bir işaretti. Böylece Lidya Devleti, Rumlar tarafından işgal edilmiş olan kıyılara kadar uzandı.

Fakat Karyalıların İyonyalılara olan kin ve düşmanlıkları, sürekli olarak duruyordu. Asıl Karyalı cinsinden olan prensler, Lidyalılar siyasetinin hedef noktası oldu. Bu kralların güçleri, kuzey tarafından Marmara denizi (Propontide)ne kadar ulaşıyordu. Lidya prensleri tarafından, kendi adlarını taşıyarak çok sayıda şehirler kurulmuştu. Misyalılarla ortak bir köken anısı, bu şehirleri kolaylıkla birleştirmişti. Bir dinî birlik meselesi de bu bağı daha güçlendiriyordu. O hâlde bir taraftan kıyının Rumlarına karşı üç milletin, yani Misyalılar, Lidyalılar ve Karyalıların kolu görülüyordu. Rumların deniz şehirlerinden, düşmanların hırsını çekecek kadar mükemmel birkaç müstahkem yerleri vardı. Destek olarak Atina'ya sahiptiler. Bunun ittifakı, savaş durumunda onlara büyük yardımlar edebilirdi. Asya kıtasında Eolyalılarla İyonyalılar arasında, ortak Didim (Didyme) tapınağı dinî merkez olarak Samsun Dağı (Mycale) çevresinde toplanıyor ve kemerleri altında İyonyalıların müttefikleri birleşiyordu. Diğer taraftan Herkül (Hercule)'ün iki yüzlü baltasını önünde tutarak Labranda'nın dinî merkezi sıfatıyla Lidyalılar, Karyalılar ve Misyalılar, müttefik kavimlerini birleştiriyordu.

İyonyalılarla Karyalılar arasındaki düşmanlık, İyonyalıların Karyalıların dul kadınlarını almak için erkeklerini öldürmeleri zulmünü akla getirmekten ibaret değildi. Önceden bu iki kavim, Mısır krallarının koruması altında, Nil kıyılarında bazı kurumlar meydana getirdikleri zaman, aralarında doğmuş olan bir çıkar rekabeti de vardı. Karya halkı, her zaman genel konulara katılmanın dışında tutulmuştu. Bunlar, silah yapımı sanatına kendilerini vakfetmişlerdi.

(s.37) Maaşlı adamları dışında, yabancı prenslerin hizmetine giderlerdi. Tüccarları, bilinmeyen kıyılarla tanışırlardı. Deniz işlerinin bir hükümete ne gibi yararlar sağlayacağını öğrenmişlerdi. Bundan başka Karyalılar bir askerin Lidya kralı olduğu günden itibaren bütün bu fikirler yeni kralın etrafına dizildi. İyonyalı olan şehirler, Mermnadların yeni siyasetinin, özgürlüklerini ve hatta varlıklarını tehdit ettiğini anladılar.

Gerçekte Lidya krallarının bütün arzuları, onlarla yeni bir Karyalı ve Lidyalı deniz gücünü oluşturmak, İyonyalıların ilerlemiş şehirlerinden kendi sınırlarındakileri ele geçirerek almak olmuştur.

Candaule'un tahttan inişi, Asya Rumları için bu şekilde yakın bir savaş işareti oldu. Lidya hükümdarları, Orhaneli çayı (Rhyndacus)na kadar bütün

Misya'nın hâkimiydiler. Zengin Dascylium Prensliği onlarla Marmara denizi (Propontide) ve Çanakkale boğazı (Hellespont) ile bağlantı kuruyordu. Rumlar, Lidya nehirlerinin ağızlarına hâkimdiler. İzmir Gediz (Hermus)'i, Efes (Éphèse) şehri Küçükmenderes (Caystre)'i, Milet ise Menderes (Méandre)'i yönetiyordu. Miletlilerin hayvan sürüleri, Karyalıların arazisinde otlardı. Diğer taraftan İyonyalılar, savunma araçları başlıca şehirleri biribirinden ayıran kıskançlıktan dolayı, kısmen felce uğramıştı. Efes ve Milet, her tür ortak hareketi tereddüt içinde bırakırlardı. Bu şehirleri oluşturan değişik halkların unsurları hasım gruplar oluştururlar ve bunların biri düşmana karşı koymaya, diğeri teslim olmaya meyilli bulunurdu. Bu gibi durumla bir ordu kurmayı düşünmek, mümkün değildi. Küçük şehirler, Pelesglar ve Leleglerden farklı olan halkı içine alıyordu. Karyalılar, Rumlarla çıkar birliği yapamazlardı.

Karyalılar, Menderes nehri ağzındaki Milet, Priène ve Myus[96] şehirlerine hâkimdiler. Lidyalılar, Efes'ten Foça (Phocée)'ya kadar kıyı şehirlerinde Rumlarla karışmışlardı. Halkı ayrı şive konuşan Chia ve Erythrae halkı da ayrı bir takım oluştururlardı. Bütün bu halklar, tam bir ahenk içinde yaşamaktan uzaktılar. Gerek hâkim seçmek ve gerek bir grubun diğerine baskı yapmaya kalkması ve zorbaların (s.38) etkisiyle, aralarında çoğunlukla kanlı iç savaş çıkaran çekişmeler sürekli olarak bulunurdu. Rumların memleketteki ırkdaşlarıyla yaptıkları sözleşmelerin, bu defaki rastlantıda bir değeri yoktu. Güney tarafında denizden dar sınırları arasına sıkışmış olan İyonya, kendi cesur takımlarından başkasına güvenmemeliydi Karyalıların sıkıştırdığı Dor şehirleri hiçbir şey veremezlerdi. İyonyanlıların özgürlüğü için daha uygun olmayan durumlarda Gygès çatışmaya girişerek Karyalıların en çok nefret ettikleri İzmir şehri üzerine yürüdü. Fakat sakinlerinin kahramanlığı, böyle bir tehlikeye göğüs gererek Lidyalılar püskürtüldü. Kolofon (Colophon)[97] zarara uğrayarak şehir düşman eline düştü. Sakinleri ancak kaleyi muhafaza ettiler. Gygès öldüğü zaman, Milet üzerine gönderilen birlikler sadece geriye kalanlardı. Ondan sonra gelen Ardys, (670) savaşa devam ederek Priène'yi kahramanca bir karşı koymadan sonra ele geçirdi. Bu yerin düşmesi, İyonya birliğine öldürücü bir darbe indirdi. Eğer Lidya kralları Kimmerlerin saldırılarına karşı asıl kendi şehirlerini bizzat gözeterek korumak zorunda olmasalardı, bütün saha olduğu gibi kendi ellerine düşmüş olacaktı.

[96] Bafa gölünün kuzeyinde, Avşar köyünün kuzeybatı yakınında bir antik şehir (Y.N.).

[97] İzmir, Değirmendere'nin yanıbaşındaki alçak tepenin üzerinde bulunan bir antik şehir (Y.N.).

ON İKİNCİ BÖLÜM
Kimmerler (Cimmériens)in Saldırıları

Hazar denizi (Caspienne) kıyılarındaki göçebe kavimlerin bir kısmı, Karadeniz kıyısına doğru sefere çıkmaya teşebbüs etmişler ve Sinop'u ele geçirerek Lidya'ya akın yapmışlardı. Bunların birlikleri, köylerin ortasına birden bire gelerek her şeyi yağma ettikten sonra, karargâhlarında kendi arabalarının meydana getirdiği çukurlara çekiliyorlardı. Trerler (Trères) adında başka bir göçebe kuvveti, Kimmerlere eşlik ediyordu. Bunlar, eski yazarların anılarında Kimmerlerinki ile karşılaştırılamayacak kadar büyük bir kandökücülük (s.39) ünü bıraktılar. Bunlar Lidya'dan geçerek Menderes üzerindeki Manisa (Magnésie du Méandre)[98] şehrini tepeden tırnağa kadar yağma ve tahrip ettiler[99]. Bunların Asya'da ortaya çıkışları, bütün milletler için derin bir terördü. Karşı koymaya çok az cesaret edilirdi. Kimmerler, Sart (Sardes) şehrini ele geçirdiler; fakat kaleye sahip olmayı beceremediklerinden aldıklarını bıraktılar. Bununla beraber karşı koyma öğüdü veren bazı sesler yükseliyordu. Efes'te Callinus, vatandaşlarını cesaretlendirmek için türküler yaptı. Aynı zamanda Kimmerler şehre akın ediyorlardı; fakat tanrıçanın yardımıyla tapınak korundu. Doğulular Kırım Dağlarında (Koh) ikamet eden İskit kabilelerine Saka adını verirlerdi ve bu kabileler Koh-Saka, yani Dağlı İskitler ya da Dağ İskitleri unvanı altında tanınmışlar ve oradan da Moskovit kavimleri Kozak (Kosaques) adını meydana getirmişlerdir. Asya'ya Ardys'in yönetimi döneminde gelmiş olan Kimmerler, Sadyatte'ın on iki yıl yönetimi altında kaldıktan sonra, millâttan önce 606 yılında, Krezüs'ün babası Alyatte tarafından kovuldular. Ardys'in oğlu Sadyatte, 621 yılında tahta çıkarak on iki yıl yönetimde bulundu. Bütün bu süre içinde, tarih hiçbir önemli olaydan söz etmiyor. Bu da daha öncekilerin yaptıkları fetihlerin izlerini koruduğuna işaret eder. Kızılırmak (Halys) nehrine kadar Frigya, Lidyalıların yönetimi altındaydı[100].

Sadyatte'ın oğlu Alyatte tahta çıktığı zaman, İyonya ittifakı artık çözülmüştü. Milet yalnız kalıyordu. Fakat kuvveti Lidyalılarınki gibi denize kabiliyeti olmadığından, duruma da hâkim olamıyordu. Daha öncekilerin görüşlerine sadık olan Alyatte, İyonyalılara savaş açarak İzmir'i ele geçirdi ve Milet'in fethine girişti.

Milet, aralıksız on bir yıl süreyle Lidya krallarının saldırılarına karşı koydu. En sonunda Rumlara beklemedikleri bir yardım gelerek Lidyalıları antlaşma yapmak zorunda bırakmıştı.

---

[98] Kuşadası ile Aydın arasında şimdi İnepazar denilen yerde olan eski bir şehir (Y.N.).
[99] Strabon, XVI, 647.
[100] Dârâ (Darius)'nın İskender'e mektubu, Q. Curt, IV. Kitap, s.11.

(s.40) Kızılırmak nehrinden beri tarafta Medler (Mèdes)in gözükmesi hemen hemen bütün Lidya İmparatorluğunu tehlikeye koyuyordu. Medler, bütün yukarı Asya'nın hâkimiydiler. Ninova (Ninive)[101] ellerine düşmüştü. Phraorte'nin oğlu ve Déjocès'in torunu Kyaksar (Cyaxare), 606 yılında Babil Kralı Nabonassar[102] ile ittifak etmişti. Ecbatane prenslerine ise, hep Asur krallarının halefleri gözüyle bakılıyordu. Kapadokya sahası Medya (Médie)'ya bağlı olmuştu. Kyaksar, birkaç kaçak İskitliyi istemek bahanesiyle Alyatte'a karşı savaş açtı. Fakat Misya'dan Toros'a kadar uzanan Lidya Devleti, Medlere karşı savaş görmüş halkla karşı koyabilirdi. Medler, müttefik olarak İran ve Mezopotamya halkıyla birleştiler. Kilikya Prensi Syennesis ile Babil Kralı Labynete, müttefikler içinde ve hepsi Lidyalıların gücünü azaltmak için birleşmişlerdi. Alyatte'ın ordusu, Misyalı ve Eolyalı birliklerinden ve özellikle hayatları bir sürekli savaş olan becerikli ve cesaretli Karyalılardan oluşuyordu. Savaş beş yıl sürdü ve tarihte büyük bir değişim olan ve batılı ilim adamlarının endişelerine sebebiyet veren bir olay ile son buldu. Altıncı yılın başlarında, iki ordunun birbiriyle şiddetli bir şekilde savaşa tutuştuğu sırada bir güneş tutulması gündüzün aydınlığını geceye çevirdi. Bundan korkuya kapılan Medler, savaşı kestiler. Bu milletlerin âdeti ancak güpegündüz savaş etmekti. Bu olayı olağanüstü bir korku ve şaşkınlıkla gören Medler, antlaşma yapmayı düşündüler. Mezopotamya prensleri buna memur edildiler. Alyatte antlaşma teminatı olarak kızı Arienis'i, Kyaksar (Cyaxare) ile evlendirdi[103]. İki taraf arasında antlaşma yapmaya sebep olan güneş tutulması, sonuçta görüş birliğine varamayan çok sayıda ilim adamının incelemesine konu oldu. Bununla astronomi hesaplarına uygun olarak Alyatte'ın yönetim dönemini ve savaşa katılan diğer prenslerinkini tespit edecek kesin bir tarih çıkarmak gerekiyordu. Bu tarih, önceden Miletli Tales (Thalès) tarafından haber verilmişti. Pline bu olayı 48. olimpiyatın dördüncü yılında, yani (s.41) Curtius'a göre milâttan önce 585 yılının 28 Mayısına koyar[104]. O hâlde Tales, elli dördüncü yılında bulunuyordu. Fakat Kyaksar 595 yılında öldüğüne göre, Medlerin Kralının Kyaksar (Cyaxare) değil, Astiyak (Astyage) olması gerekirdi, Babil Kralı da Nebukadnezar (Nabucodnosar) olacaktı. Yeni tarihçiler milâttan önce 625 yılıyla 603 yılı 3 Şubatı arasında

[101] Eski Asur krallığının başkentidir. Şu anda kalıntıları Irak sınırları içinde Musul şehri yakınlarındadır (Y.N.).

[102] Burada bir yazım hatası söz konusudur. Bu kelimenin doğru yazılışı Nabucodnosar (Nebukadnezar) şeklindedir. M.Ö. 606-562 yılları arasında Birleşik Asur-Babil kralı olan II. Buhtunasr'dır (Y.N.).

[103] Hérodôte, *a. g. e.*

[104] Curtius, *griechische Geschichte,* I, 473.

tereddüt ederler; fakat o durumda da henüz çözülmemiş olan diğer problemler ortaya çıkar[105]

Alyatte, biri Karyalılardan ve diğeri İyonyalı ırkından olmak üzere iki kadın almıştı. Çok sayıda çocukları oldu. Karyalı hanımından olan Krezüs, kumandanlık onuruyla eğitilmişti. Misya valisi olarak atanmış ve bu atamaya, Alyatte tarafından veliaht olarak görülmesi anlamı verilmişti.

Alyatte'ın diğer İyonyalı hanımından da Pantaléon adında bir oğlu vardı. Krezüs tahta çıkışından sonra, onu ve taraftarlarını idam ettirdi. Bundan dolayı kral ailesinde, Asya Rumlarının yok olmasını gerektiren iki ırkın bu kin ve düşmanlığı devam ediyordu.

Elli yedi yıl devam eden bir yönetimden sonra, Alyatte öldü ve zenginlikleri bütün komşu milletlere geçen çok gelişmiş bir memleket bıraktı. Halk buna bir mezar yaptı ve her sınıfı katıldı. Dalkavuk Lidyalılar, en büyük payı götürdüler. Alyatte'ın mezarı bir tepe şeklinde yapıldı. Bu eser, şu anda vardır. Sart (Sardes) ovasını inceleyeceğimiz sırada, bunu da ele alacağız.

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Krezüs (Crésus) Dönemi

Krezüs, babası Alyatte'tan sonra yönetime geldi. Bu hükümdar, geriye beş çocuk bırakmıştı. (s.42) Birinci kızı Ariénis Kyaksar (Cyaxare) ile evlenmişti. İkincisi, Efes birinci sınıf vatandaşlarından Mélas adında biriyle evlenmişti. Oğullarından Edremit (Adramyttium)'in kurucusu Adramys'ten tarih daha sonra hiç söz etmiyor. En sonunda Alyatte'ın iki karısından geriye iki oğlu kalıyor ki biri İyonyalı hanımından olan ve daha babasının sağlığında kendisini krallık tahtına doğru götürecek bir taraftar kuvveti toplayan Pantaléon ile Karyalı hanımından gelmiş ve Alyatte tarafından veliaht kabul edilmiş olan Krezüs'tür. Karyalılar partisiyle yerine gelen Krezüs, rakibini kolayca devirerek ilk uygulaması, İyonya partisini yok etmek ve başlıca entrikacılarının mallarına el koymak oldu. Bu intikamın meydana getirdiği baskıyı ortadan kaldırmak için, başlıca dinî merkezlere değerli hediyeler sundu ve İskitler zamanında yıkılmış olan Efes tapınağına, çok sayıda sütun yaptırdı. Istahr (Persépolis) ve Ninova (Ninive)'nınkileri görerek bir fikir oluşturacağımız eserlerden, tanrılara altın boğaları adak olarak sundu. Bu eşyaların ve hediyelerin güzelliği ve değeri, Lidya İmparatorluğunun ulaştığı sanatın seviyesi konusunda tam bir fikir verebilir. Branchydlerin İyon tapınağı, bu dağıtım sırasında unutulmadı. Delfi (Delphes) tapınağıyla diğer ünlü tapınaklar, yeni kralın boş inançlarından

[105] Bkz. Hérodote, *trad de Miot*, I, 192, 193.

paylarını aldılar. Doğunun zorbaları gibi kibirli ve korkak olan Krezüs, tekrarladığı sorularıyla tanrıları yoruyor ve taciz ediyordu! Bir intikam hareketi yapar yapmaz, bütün tanrılardan af ister; hattâ ancak adını duyduğu tanrılara kadar müracaat ederdi. Bu zayıf özelliği, onu yok olmaya kadar götürecekti. Bu Lidya hükümdarının tahta çıkışını, Rum şehirleri sakin bir bakışla görmüşlerdi. Madenlerinin altını yavaş akıyordu. Fakat bu sahanın bütün ticaretine sahip olan Rumların ellerinde, güvenli bir şekilde akıyordu. Efes şehri en yüksek ilerleme derecesine ulaştığından Mélas'ın ittifakı, kralın arzu ve isteklerini şehre yayıyordu. Mélas'ın yeğeni Pandarus, şehrin meclisinde en sözü geçer adamdı. Fakat bu şehir, sürekli olarak bağımsızdı ve Krezüs'e eşit mesafede bulunurdu. Barışçı bağlılığı imkânsız olduğundan, mütekebbir Efeslilere boyun eğdirmek için Krezüs, savaşı ancak çare olarak bulmuştu.

Krezüs'ün ilk faaliyeti, Efes Rumları üzerine kuvvet göndermek oldu. (s.43) Şehirde taraftarları bulunmasına rağmen, kuşatmak zorunda kaldı ve koçbaşı darbeleri altında surların teslim olması sırasında Pandarus, şehri Diyana (Diane) tanrısının korumasına emanet etmeyi düşündü. Bunu uzun bir iple şehrin saldırılan kısmını tapınağa bağlayarak yaptı. Bu mesafe yedi stade boyundaydı. Bu koruma şehrin ele geçirilmesine engel olmadı. Krezüs bir vergi koymayla yetinerek Efeslileri kendi kanunlarıyla yönetilmeye bıraktı. Diğer bütün İyonya şehirleri birbirini izleyerek Krezüs'ün yönetimine girdiler. Fakat onlara ağır bir boyunduruk hissettirmekten düşünce olarak uzak bulunan Lidya prensi, değişik milletlerden halk arasındaki kini söndürmeye çalışıyordu. Rum sanatkârlar Bozdağ (Tmolus) ve Astyra[106] madenlerinin bolca verdikleri değerli madenleri işlemek için, saraya getirilmişlerdi. Krezüs döneminin bu kısa süresi, Küçük Asya'nın en parlak dönemini oluşturdu. Rum şehirleri boyun eğmiş ve içeriyle yapılan ticaret işleri, Babil ve İran sınırına kadar genişlemişti. Memleketin bütün doğal zenginliklerine değer veriliyor ve Rumlar zeki millet terbiyesini almak için, bütün özel durumlardan yararlanıyordu. Müzik ve şiir sanatları, Asya kaynağından yeni ilhamlarla ortaya çıkıyor ve Çine çayı (Marsyas) kıyılarında sürekli olarak: "Kral Midas aşk ve matem şiirlerini burada icat etti." deniliyordu.

Krezüs, siyasetiyle olduğu kadar, var olan becerisiyle Rumlarla bunların barbar dedikleri doğu milletleri arasında nefrete son vermek yolunu biliyordu. Lacédémone, Apollon heykelini yapmak için kralın gerekli olan altını vermesinden duygulanmıştı. Aynı şekilde, bu cumhuriyete yapılan ittifak teklifi, sempatik bir yaklaşımla kabul edildi.

---

[106] Edremit yakınındaki Güre kaplıcalarının ve oradaki ilkçağ tapınak köyünün adı (Y.N.).

Bir denizden diğerine Kızılırmak (Halys) nehrine kadar Asya'nın sahibi olan Krezüs, Priam'ın hükümetinden daha şanlı ve daha geniş bir devlet kurmuştu. İyonya'nın çalışkan, zarif ve sanatkâr şehirleri, onun deniz şehirlerini oluşturuyorlardı. Fakat insan eserlerinden hiçbir şeyin sabit kalmasını istemeyen o değişmez kanun, Krezüs'ün hırsını, bir deniz gücüne sahip olduğu günden beri, denizin öte tarafındaki memleketler üzerine teşvik ediyordu. Asurluların yönetimlerinden korkmuş olan Kıbrıs, Fenikelilerin elindeydi. Kısacası, Kızılırmak ile Fırat arasında Kapadokya adı verilen geniş (s.44) bir saha vardı ve İran'a bağlı bulunuyordu. Lidya Kralı, bunların ikisini de almak istiyordu, Sart (Sardes) şehrinde: "Krezüs'le Kayseri (Mazaca)'ye!" diye bağırıyorlardı.

Tanrılara sorulan istişare soruları, değerli hediyelerle birlikte verildiği hâlde yine olumsuz çıktı. Krezüs, İran'ı istila etmeyi düşünerek buna bahane olmak üzere, akrabasından olup Keyhüsrev (Cyrus) tarafından esir edilen Astyage'ın iade edilmesi meselesini buldu.

Önce müttefikler bulmayı düşündü. Eskiden babası Alyatte ile dostça ilişkilerde bulunan Babillilerin yardımına güvenebilirdi. Sonra, Yunan kuvvetlerine dayandırılan bir devrimden sonra, Mermnadların sonu olarak tahta çıkan Mısır Kralı Amasis'in ittifakını aradı. Bu üç hükümet, İran İmparatorluğunun kendilerine karşı tehdit edici bir tavır aldığını, daha önceden anlıyorlardı. Onları, ancak saldırıcı ve savunmacı bir ittifak kurtarabilirdi.

İranlılar yalnız bu üç devletin siyasî düşmanları değildiler. Keyhüsrev sadece bir fâtih olarak değil, bir de din reformcusu olarak duyuluyordu. İranlılar, sadece tek ve görünmez bir tanrı tanırlar. Pelasgların yaptığı gibi dağların yüksek tepelerinde Jüpiter'e ibadet ederler[107]; fakat ne tapınak, ne heykel, hiçbir şey yapmazlardı. Batı milletlerinin insan şeklinde tanrı dininden öğrendikleri kadar onu aşağı görürlerdi. Putları kırıp tahrip etmek, onlar için onurlu bir hareketti. Bunun içindir ki İran'ın Rum Asya'ya karşı olan bu savaşı sonunda Kserkses (Xérxès), şehirlerin serbestliğine karşı olduğu kadar, Rumların tapınakları hakkında da kızgınlığını gösterdi.

Eğer Krezüs tanrılarla istişaresinin kapalı bir cevabı sebebiyle, kibirinden dolayı telafisi mümkün olmayan bir hatada bulunmamış olsaydı, Lakedemonyalılar (Lacédémoniens)la[108] güçlendirilmiş olan bu üç devletin ittifakı, İran milletlerinin selini durdurmak için belki de yeterli olacaktı.

---

[107] Hérodote, I, 131.

[108] Yunanistan'da Sparta şehrinin bulunduğu yörede yaşayan milletin adı (Y.N.).

Ortaya koyduğu boşluk ve eksiklere rağmen, bu milletin servet, kuvvet ve sanatında kazanabileceği şan ve şerefin toplu bir tablosunu bize takdim etmiş olan Lidya tarihinin burada sonuna geliyoruz.

İran ordusuyla kolayca başa çıkabileceği kanaatinde olan Krezüs, kendi Lidya ordusu ve Asya Rumlarının yardımcı kuvvetiyle, Keyhüsrev'in üzerine yürüdü. Kızılırmak nehrine ulaşarak, bu suyu gerek Herodot'un zannettiği gibi köprüyle ve gerekse nehri çok sayıda kanallara bölerek (s.45) küçültüp, geçit yerlerinde, aracısız geçerek atladı. Sart (Sardes)'tan hareketinde gittiği yön, kuzeydoğuydu. Nehir kıyılarına gelmek için, Kızılırmak'ın batıdan kuzeye akmasında oluşturduğu büyük dirseğin bulunduğu arazide daha sonra Galatya'nın güney sınırı olan dağları boylu boyuna yürüdü ve ordu nehir vadisinin yamaçlarını, izleyip inerek buldu. Herodot bu şekilde tarif eder[109]. Tales (Thalès)[110] ordunun solunda akan nehri sağına çevirmeyi düşündü.

Lidya ordusu Kızılırmak'ı geçtikten sonra, Sinop'a kadar uzanan dağlık bir memleket olan Ptérie sahasında durdu. Yeni Yozgat şehriyle nehrin kıyısı, en yüksek nokta olan Boğazköy arasındaki yer bilinmektedir. Krezüs burayı karargâh yaptı. Suriyelilerin Kapadokyalılar arazisini yerlebir etti ve Piteriyalılar (Ptériens)ın başkentini ele geçirerek halkını esir etti. Herodot, bu başkentin adından söz etmiyor; fakat Bizanslı Étienne, buna Medlerin Ptériumu adını veriyor[111]. Ptérie'nin başkenti budur. Krezüs bütün iç kesimlerdeki ve sınırdaki şehirlerini de aldı ve Suriyelileri olduğu gibi taşıdı. Kızılırmak'in sağ kıyısında dağlık memleketteki Ptérium şehri de yıkılmış, halksız ve tamamen terk edilmiş hâle gelmiştir. O zamandan beri hiçbir eski tarihçi, Ptérium şehrinden söz etmiyor. Yalnız Peutinger'in çizelgesinde Néocésarée, yani Niksar ile Nefes köyü (Tavium) arasında, Ptérami adında bir şehir bulunduğu açıktır. Bu tarif edilen yer, tamamen Ptérium'un yeridir. Hiéroclès, bu şehirden Pteamaris adıyla söz eder; buna yine Hiéroclés'in bozulmuş adı gözüyle bakılabilir. Şehre gelince, eğer kalıntıları hâlâ varsa, orada bu çok eski dönemden arta kalan hiçbir eser ve anıt bulunamaz; fakat aksine, doğu sanatı damgası görülür. Biz bu kalıntıları Boğazköy arazisinde bulduk. Tarifini, Kapadokya'dan söz ederken vereceğiz[112].

(s.46) Keyhüsrev, ordusunu topladıktan sonra, Krezüs'ten ayrılmaları için İyonya'ya adamlar gönderdi; fakat İyonyalılar, bu öneriyi reddettiler. İki

[109] Hérodote, I. Kitap, 75.
[110] Yunanlı filozof (Ç.N.).
[111] Steph, Byz., bkz. Ptériou.
[112] Bkz. Boğazköy (Ptérium).

ordu Pterium civarında karşılaştılar. Herodot'un dediği gibi bu rastlantı, Ptérie arazisinde değildi. Çünkü dağlık olan bu yerler, ordu hareketine uygun olamazdı.

Savaş, kanlı oldu; fakat sonuçsuzdu. Her iki ordu da karargâhına çekildi.

Sart (Sardes)'a dönen Krezüs, ordusunu terhis etti ve gelecek savaş için müttefiklerinin yardımını istemeyi düşündü. Fakat Keyhüsrev (Cyrus), hızlı bir hareketle ordusunu Lidya'ya getirdi ve hattâ Lidyalılar silah altına toplanmadan önce başkentle tehdit altındaydılar.

Yalnız elde olan ve çoğunluğu süvari birlikleriyle karşı koymak zorunda olan Krezüs, İran üzerine yürüdü. İki ordu Thymbrée[113] adındaki küçük köye yakın Gediz (Hermus)'in geniş ovasında, birbirlerine rastladılar ve yaygın olarak kalmış bir savaş hilesi olmadan, Lidya süvarisi muhtemelen Keyhüsrev'in birliklerini dağıtmıştı.

Med generali Harpagus, atların deve görüntüsünden ve deve kokusundan ürktüklerini bildiğinden, İran ordusunun ilk sırasına, üzerinde süvarileriyle bir deve takımı koydurdu. Bu hilenin etkisini, çok beklemediler. Lidya süvarisinin atları, develerden ürkerek düzensiz bir şekilde her biri bir tarafa şahlanarak kaçtılar. Lidya ordusu, olağanüstü kahramanlığına rağmen, geriye dönüş savaşı yapmak zorunda kaldı; Sart (Sardes) surlarına kadar çekildi.

Zafer kazanan ordu, şehri on dört gün kuşatmadan sonra aldı ve Krezüs, esir olarak galip düşmanın eline düştü.

Yalnız bir savaş kaybettikten sonra, Lidya İmparatorluğu bu şekilde yıkıldı. Onu oluşturan değişik milletler, İran yönetimine karşı hiçbir karşı harekette bulunmadılar. Uzaktaki Eolyalılar ve İyonyalılar, Keyhüsrev'in ilk zafer haberini alır almaz, (s.47) Krezüs'e belirledikleri şartlar ile, kralın tebaası tanınmaları için Sart (Sardes)'a heyetler gönderdiler. Fakat İran hükümdarı, bunları reddetti ve şehirler kendi özgürlüklerini savunmak için savaşa hazırlandılar.

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Lidya İmparatorluğunun Sonu

Sart (Sardes)'ın düşmesi, Rumlar için korkunç bir olay oldu. Lidya, son kralının barışçı yönetimi altında, değişik ırklar arasında bir karışma ve kaynaşma meydana gelmişti. Bir ırkın diğerine olan kini yatışmıştı. Rumlar

[113] Lidya'da yeri tam olarak bilinmeyen bir şehir (Y.N.).

birer vatandaş gibi Lidyalıların içinde idiler ve Sart (Sardes)'ın krallık atölyeleri, devletin tapınaklarını ve saraylarını eserleriyle süsleyen Rum sanatkârlarına sürekli olarak açıktı. İran hâkimiyeti, bu parlak hâli büsbütün altüst ediyordu. Birçok aileler ve özellikle sanatkâr aileleri, memleketi terk ederek Avrupa'ya dönmek, değişik sanatlardaki zevk ve melekelerini başka yerde uygulamak zorundaydılar. Bu göç Yunanistan'a, adalara, İtalya'ya ve ta Galler (Gaules)e kadar yayıldı.

Lidya bir satraplık ya da o geniş İran İmparatorluğunun bir eyaleti oldu. Bundan sonra yazacağımız şeyler, ancak arazisinin tarihidir.

İmparatorluğun Dârâ (Darius) tarafından bölümlere ayrılmasında, Lidya ve Misya sahaları İkinci Satraplık'a sokuldu. Devlet hazinesine beş yüz talent verirlerdi. Sart şehri Satrap'ın karargâhı oldu. Bu hâkim, basit bir vali olmaktan çok, kralın bir kaymakamıydı.

Sart halkı, İskender'in bırakmış olduğu hukuk ve ayrıcalıklardan, o öldükten sonra da yararlandılar. (s.48) Lidya, Antiochus'un yönetimi altına da girmişti. Manisa (Magnésie) savaşından sonra Bergama Devletine katıldı. En sonunda Eumène, ülkesini Romalılara vasiyet ettiği zaman, bir Roma şehri oldu.

Roma ve Bizans İmparatorlukları devam ettiği sürece, Lidya sahası Prokonsül (Proconsulaire) şehrinin bir kısmıydı. En sonunda Müslüman kabileler tarafından fethedildi.

III. Alâeddin, Lidya'ya asker gönderdi ve başkent, bir süre yarısı Müslümanların ve yarısı Rumların elinde kaldı. Bu durum, Bizans İmparatorunun damadı Roger'in birliğinin yardımıyla, Türk birliklerinin Rumlar tarafından çıkarılmasına kadar sürdü.

Lidya 1310 yılında bölüşülürken Selçuklu beylerinden Saruhan'ın payına düştü ve onun adını aldı. Güney kısmı Emir Aydın'a ait oldu. Burası, bugün yine Aydın adı verilen şehirdir. Güzelhisar, Aydın'ındır.

I. Mehmet'in yönetim döneminde isyan eden (Aydınoğlu) Cüneyt Bey, bütün Lidya'yı ele geçirmiş ve Bergama'yı kendine hükümet merkezi edinmişti. Avrupa tarafında başka sefer işlerine tutulmuş olan Padişah, Cüneyt Beye aldığı yerleri iade etmesi için uyarıda bulundu. Red cevabı üzerine bizzat geldi ve Kyme (Cymé)'yi aldıktan sonra emirin damadı Arnavut Adulas tarafından korunan Nif/Kemalpaşa (Nymphaeum) üzerine yürüdü. Kısa bir karşı koymadan sonra, bu küçük şehir de alınarak Sultan Mehmet, (Aydınoğlu) Cüneyt Beyin tahkim etmiş olduğu İzmir şehri önünde ortaya çıktı.

Şövalyelerin şatosuna sahip bulunan Rodos Büyük Lideri, padişaha gelerek şehrin ele geçirilmesinde beraber çalışmak için kendini gösterdi. Gerçekte, on gün kuşatmadan sonra İzmir teslim oldu. Sultan Mehmet, surları ve kuleleri hep temelinden yıktırdı. Hatta Rodos Büyük Liderinin liman girişinde yaptırmış olduğu kule de bir gecenin içinde yıkıldı. Sultanın bunu böyle yapması, Rodos Şövalyelerinin Müslüman esirlerin kaçmasını kolaylaştırmalarına karşıydı. Fakat şövalyelere diğer bir istihkam yapmaları için Menteşe sahasında arazi verdi (1403). (Aydınoğlu) Cüneyt Bey, gasp ettiği yerde uzun süre kalmadı. Sahanın içerilerinde çok sayıda şehirlere ve kısacası Akhisar (Thyatire)'a sahipti ve bu, şehrin savunma sebeplerini artırmıştı.

(s.49) 1424 yılında Sultan Murat'ın yeniden saldırısına uğrayan Cüneyt Bey, karşılık vermek için bir ordu çıkardıysa da donatılmasına zaman bulamadı. İki ordu Akhisar ovasında karşılaştılar. Bu savaşta yenilen Cüneyt Bey, hemen İyonya kıyısında, Sisam'ın karşısında yerleşip Hipsili (Hypsili) Hisar denilen müstahkem kaleye çekildi: Bu kalenin harabeleri, şu anda vardır ve aynı adla bilinir. Osmanlı Paşası Halil, Gediz (Hermus)'i geçerek Nif/Kemalpaşa'yı yeniden fethederek ta Efes'e kadar bütün kıyı şehirlerini padişahın mülkü olarak düzenledi. Hipsili Hisar'ın korunması, Cüneyt Beyin babası Bâyezid'e görev olarak verilmişti. Bu sırada isyan eden bey, Karaman prensine giderek yardımını rica etmiş ve alabildiği ancak beş yüz kişi ile dönerek kaleye girmiştir. O sırada kaleyi kuşatan Hamza Bey idi. Kale, sürekli olarak deniz tarafından yiyecek desteği aldığı için, Osmanlı birlikleri bir saldırı yapmak durumunda değildi. Sultan Murat, Foça Cenevizlilerine müracaat etti. Onlar da kaleyi, deniz tarafından üç gemiyle çevirdiler. Kaynaklarının sonuna gelmiş olan Cüneyt Bey, Halil ile bir teslim sözleşmesi yapmaya razı oldu. Bunun gereğince, hayatı korunmuş olacaktı; fakat tesliminden sonra bütün ailesiyle, Hamza Beyin emri gereğince boğularak öldürüldü. Cüneyt Bey, yirmi yıl boyunca bütün Lidya ve İyonya'yı elinde tutmuştu. Sultan'ın ordularını hem hile, hem silah gücüyle zor duruma sokmayı bilirdi. Bugün neredeyse unutulmuş olan bu ad zamanında Anadolu'yu titretirdi. Diğer emirleri bunun yanında basit bağlıları gibiydiler. Kısacası 1425 yılında idam edildi ve bundan sonra bütün memleket sultanların yönetimine girdi.

ON BEŞİNCİ BÖLÜM

Bozdağ (Tmolus) Etrafındaki Yol - Hypaepa Şehri - Tapoe - Sart Çayı (Pactole)nın Kaynakları

Lidya arazisi, verimli ve iyi sulanmış ormanlar ve büyük ağaçlardan yoksundu. Hatta satraplar dinlenme köşkleri için tercih olarak Dascylium'da (s.50) Uludağ (Olimpus)'ın yamaçlarını, Dinar (Célaenes)'da Menderes

(Méandre) nehri kıyılarını seçmişlerdi. Lidya'nın başlıca silsilesini oluşturan Bozdağ (Tmolus) bu konuda bir istisna oluşturuyordu. Bahçeleri ünlüydü, bağları kabul görmüş şaraplar üretiyordu. Bozdağ'ın yukarı kısmında, Pline'in Mesotmolitae adını verdiği bir halk oturuyordu[114]. Şehrin adı Mesotmolus'tu. Bu ad Hiéroclès'in notunda da vardır; fakat yeri bilinmemektedir. Strabon, dağın tepelerinden birinde, bir keşif ya da karakol yeri gibi beyaz mermerden yapılmış, oturmak için bir tür salonuyla görülmeye değer bir eserden söz eder[115]. Burası bir İran eseriydi. Bu noktadan çevredeki ovalar ve özellikle Küçükmenderes (Caystre) ovası, tamamen keşf edilirdi.

Strabon, bu ileri posta mahallini çok iyi belirler. İyonyalıların istilasından sonra Sart (Sardes)'a saldırıya gelen Rumların izledikleri yol üzerinde kurulmuş olması, çok muhtemeldir. Bu eserin yıkıntılarının keşfedilmesi ümit edilebilir. İyonya ordusu Efes'ten kılavuzlar almıştı, Küçükmenderes'i atlayarak Bozdağ (Tmolus)'ı geçmiş ve Sart'ın üzerine inmişti[116]. Bu posta gözetleme yeri, bu seferden sonra ve dağların geçidini korumak için yapılmış olmalıdır. Yüksek yeri sayesinde, tamamen yıkılmaktan korunmuştur.

Sart'ın güneyinden, dağı aşarak bu harabeyi bulduk. Bu yürüyüş bizi, daha incelenmemiş olan Sart çayı (Pactole) kaynaklarına ulaştırdı. Bozdağ'ın güney yamacında da şimdiye kadar bilinmez kalmış olan Hypaepa şehri harabelerini ziyaret ettik.

İzmir'den ayrıldıktan sonra, Küçükmenderes vadisini bulmak için güney yolunu tutmuştuk. İlk durağımızı Fortuna köyünde yaptık. Ertesi gün, Yukarı Küçükmenderes'i bulmak için Bayındır'a hareket ettik. Ovanın bu kısmı ekilmemiş, engebesiz ve çalı ya da ufak ağaçlarla örtülmüştür. Bir mesafeden diğerine, üzeri dallarla örtülü, biri mutlaka yolcuya ait olmak üzere iki odalı, ufak karakollar yapmışlardır. (s.51) Bunlar düzensiz milise benzeyen birkaç yaşlı zeybeğe emanet edilmiştir. Şehre bir kilometre kala, geniş bir Türk mezarlığına rastlanır. Bunun içinde, çok sayıda eski mermer parçası bulunur. Burada bulunan büyük bir lâhit, Bayındır'a taşınmıştır. Bu harabelerin işaret ettiği şehrin adına dair, hâlâ bir kitabe çıkmamıştır. Bunun, Efes'ten yirmi iki mil mesafede ve Küçükmenderes ovasında Larissa şehri olduğu var sayılabilir. Bu şehir, bir Apollon Larissaeus tapınağıyla ünlüydü.

---

[114] Pline, V. Kitap, 29.
[115] Strabon, XIII, 625.
[116] Hérodote, V, 100.

Bayındır şehri, tamamen yenidir. Bozdağ yamaçlarından birinin güney kısmında ve hoş bir yerdedir. Evler kırmızı tuğla ve ağaçla yapılmıştır. On kadar camisi varsa da sadece ikisi taştan inşa edilmiştir. En önemlisi, bir kubbe ile örtülmüş ve etrafı sütunlu kemerlerle çevrilmiştir. Sokaklarda çok sayıda çeşme akar. En kalabalık kısmı, Türk mahallesidir. Bu mahallede yedi bin haneden çok vardır. Rumlar dört yüz aile kadar çıkar. Birkaç Ermeniyle biraz da Yahudî vardır. Temel maddelerle tohum, zeytinyağı ve deri ticareti oldukça ileridedir.

Pamuk tarımı, Bayındır halkının başlıca ekinidir. Bu yıl İzmir pazarına yüz kırk beş balya pamuk göndermişlerdir. Mütesellim, bunun onda birini vergi olarak almıştır. Bu vergi, yerinde toplanır: Ağa köylere adamlarını gönderir, bunlar ürünün miktarını tahmin ederler. Elli iki okka ya da altmış beş kilo sayılan bir kantar, altmış beş guruş ediyordu, yani her kiloda yirmi beş santim eder.

Pamuk ürünü Ekim ayında alınır, Mayısta ekilir. İyi ürün alabilmek için, toprağın hafif ve sulamaya elverişli olması şarttır.

Bayındır İzmir'e ipek, incir ve bir miktarda yün gönderir.

Kamışlarla örtülmüş gördüğümüz küçük ırmak, Küçükmenderes (Caystre) idi. Eskiden bu yere Cilbiane adını verirlerdi. Çok verimli olarak bir şöhreti vardı, gerçekte de bu şöhretini bugüne kadar kaybetmemiştir[117]. (s.52) Hâlâ yine bol ve çeşitli ürünler verir. Biraz yukarıda Homeros'un söz ettiği Asya çayırı vardı[118]. Kahraman Asius'a, burada saygı töreni yapıldı[119].

Sürekli olarak sağa bıraktığımız nehre varmadan biraz önce, bazı harabeler görülür. Bunlar, bir kilise ile bir manastıra ait Bizans binalarıdır. Küçük kilise bir bazilika şeklindedir. Jüstinien'den önceki binaları ayırt ettiren tarz budur.

Tarihçi Bizanslı Léon Le Diacre'ın doğduğu Caloé kasabası, Hypaepa şehri yakınındaydı. Rum yazarlar, burasını Bozdağ eteğinde hayran olunacak bir sığınak olarak tasvir ederler.

---

[117] Eustathe, *Şerhinde*, şiir 839, s.49, Oxford yayını, Denys le Périégète; Pline (V. Kitab, bölüm 29), Küçükmenderes'in kaynaklarını Cilbiana Juga adını verdiği dağların içine koyar. Aynı yazar çevrede oturan halka Cilbiani adını verir. Yukarı ve aşağı ifadeleriyle Cilbiani ikiye ayrılır. Bundan başka da bir Cilbiani Agri'den söz edilir. Strabon (XIII. Kitap, s.629) diyor ki Cilbiane ovası Bozdağ ile Küçükmenderes arasındaydı. Efeslilere ait olan Cinabre madenleri bu bölgenin içindeydi. Vitruve, VII. Kitap, bölüm 8.

[118] *Iliade*, II. Kitap, 461.

[119] Strabon, XIII, 627.

Léon Le Diacre, 930 yılında doğmuş ve İmparator II. Basile'in olay yazarlığı (vakanüvis) hizmetinde bulunmuştur. Yeni adını bilemediğimiz bu yeri Caloé diye kabul ederek büyük bir yanlışlık yapabiliriz. Bu harabeler, Yaka köyünden uzakta değildir. Caloé kasabası, oldukça önemli dinî anıtlarla süslü olmalıdır. Kasaba, bir Episkopal ruhanî liderliği makamıydı. Konsil kayıtlarında, buranın çok sayıda başpapazının isimleri vardır. Hiéroclès, bu küçük şehre Colose adını veriyor. Yaka köyünü geçtikten sonra, Buruncuk köyüne gelinir.

Küçükmenderes ovası, hafifçe kuzeye döner. Burada Bozdağ'ın ufak çıkıntılarından birini dolaştık. Bunlar çok mikalı gnays kayalarıdır. Mika buna kısmen hafif olarak karışmıştır. En sonunda Bayındır'dan, doğu ve kuzeydoğu yönünde altı fersah (otuz kilometre) uzakta olan Ödemiş (Demich) adındaki büyük şehre geldik. Ödemiş'in sekiz binden çok nüfusu vardır. Bin iki yüz hane Türk, yedi yüz hane Rum ve kırk hane kadar da Ermenidir. Bu tahmine göre genişlik olarak Bayındır'a eşittir.

(s.53) Bozdağ'dan inen selli büyük bir su, kasabayı bütün genişliğiyle dolaşarak sokakları da sular. 1840 yılında burada, oldukça güzel manzaralı büyük bir Rum kilisesi yapıldı. Rum milleti tarafından verilen beş yüz bin guruş, binanın başlıca masraflarına yaramıştır. Malzemenin en büyük kısmı, buraya yalnızca bir fersah mesafede olan Hypaepa şehri harabelerinden getirilmiştir. Rumlar, zamanlarından bir kısmını buradan malzeme çıkarmaya ayırmışlardır. Paradan ancak dekorasyon için yararlanıldı. Bir kısım keresteyle işçiler dışarıdan geldiler. Binanın görüntüsü, onun gerçekten harcanan paradan fazla bir masraf ve gayretle meydana getirildiğini gösterir.

Hypaepa harabeleri, bu yeni binalar yüzünden çok etkilenmiştir. Çünkü eski anıttan kalan bir kısımda yeni kilisenin dekorasyonu için mermer taşlarından büsbütün ayrılmıştır. Gerek ağırlığından, gerek şeklinden dolayı götürülemeyen mermerler de ya kırılmış, ya da kireçe dönüştürülmüştür. Bilindiği üzere Ödemiş, bir *gnays* arazi üzerinde ve dolayısıyla kalker dediğimiz kireç taşının çok az bulunduğu bir yerdedir. Hypaepa'nın bütün kitabe mermerleri, döşeme ya da kaplama olarak kullanılmış ve papazlardan hiçbiri merak edip de şunlardan bir tekini bile kopye etmeyi düşünmemiştir.

Kazılan yerlerde bir Venüs heykeli bulunarak Ödemiş'e götürüldü; Rum okulunun merdivenine dayanak olarak kullanıldı. Bu heykel, sanatın iyi dönemlerine aittir; başıyla gerdanı yoktu; omuzların kesik yerine bakılırsa başı alınmış ve götürülmüştür. Yakındaki bir duvarın içinde, Hypaepa'dan getirilmiş iki kitabe okunur. Yalnız bu iki kitabeyi bozmamışlardır:

"Artémidore'un kızı Nicopolis, eşi Hermoloüs ile beraber bu anıtı kızı Aphia için yaptı".

Diğer kitabe, Hristiyanlık zamanına aittir. Okulun yemekhanesinde döşeme olarak hizmet eder:

"Çok asil öğretmenlerden ve en ünlü ruhânî valilerden Martyrius Saint Théodore'un iyi ilhamlarına vakıf olarak bu eseri süslettirdi."

ON ALTINCI BÖLÜM
Hypaepa

(s.54) Eski Hypaepa şehrinin yerini alan yeni şehre, Türkler Tapoè adını verirler. Fakat Rumlar, asıl adı koruyarak kendi telaffuzlarına göre bugün Hypipa derler.

Yeri hakkında şüpheye düşmeye gerek yoktur; çünkü Strabon tarafından iyi belirlenmiştir[120]. Strabon der ki: "Bozdağ'dan Küçükmenderes ovasına doğru inerken Hypaepa şehri vardır." Bu küçük şehir, Ödemiş'in bir fersah kuzeybatısındadır. Eski yazarlar tarafından çoğunlukla söz edilen bu şehre, sürekli olarak küçük sıfatını eklerler: "Yalçın ve meşakkatli bir inişi olan Bozdağ, iki yamaçla alçalır. Bir taraftan Sart (Sardes)'a doğru gider ve diğerinden küçük Hypaepa'da son bulur[121]."

Hypaepa şehri kadınlarının güzelliğiyle ünlüydü. Bunlar, özellikle Lidya kadınları arasında, danslarının hoşluğuyla ön plana çıkarlardı[122].

İranlı Diyana (Diane) ya da Astarté dini, hattâ Romalılar zamanında, sürekli olarak devam etmekteydi. Pausanias, tapınağın kendine ait yerinde ateşe ihtiyaç duymadan ağaç kırıntılarını yakan bir İran papazının bu hokkabazlığını, şaşkınlıkla anlatır[123]. Hypaepa halkı arasında bir kabile vardı ki ona, İranlı Lidyalılar (Lydiens Persiques)" derlerdi. Bunun sebebi, hiç şüphesiz kabul ettiği dinden dolayıydı. Bütün dualar, Rumlarca bilinmeyen barbar diliyle yapılırdı.

Hypaepa şehri Bozdağ'ın yamacı üzerinde, dağlarla çevrili yüksekçe bir ovanın kenarında kurulmuştu. Surları, yılın bir bölümünde su bulunmayan derin bir yarık ile kesilmiştir. Bu yarık derenin üzerine, zamanında beş köprü atılmıştı. Bunların (s.55) üçü şu anda vardır. Kuzey tarafından dağın yamacını izleyerek, surların büyük bir kısmı görülür. Bunlar, ufak *gnays* taşı parçalarıyla yapılmıştır. O kadar çok eski bir zamana

---

[120] *a. e.*, s.627.
[121] Ovid., *Métam*, XI, 150
[122] Étienne de Byzance, *Hipaepa.*
[123] Pausanias, V. Kitap, bölüm 37.

kadar da çıkamazlar. Hatta Bizans İmparatorluğu zamanında da Hypaepa şehri gelişmişti.

Burada Hristiyanlığa ait bazı mimarî kalıntılar bulunur. Biraz önce söz ettiğimiz kitabelere göre burada oldukça önemli eserler vardı. Şehri incelemek için, Tapoé köyünün tam ortasındaki köprüden geçerek gittim. Bu köprü, köprülerin en genişi ve en iyi yapılanıdır. Yalnız bir gözden ibarettir. Kenarı beyaz mermerdendir. Köprünün bir başında *Korint* tarzında; fakat normal yapılmış ve yere düşmüş bir sütun başlığı vardır. Diğer biri de bir Sanat tanrıçasına (Muse) ait gibi görülen mermerden yapılma bir vücudun, üst kısmı görülür. Bu heykel ile önceden sözü edilen Venüs heykellerinin sanat tarzları, tamamen aynıdır.

Köprünün yanında, kaya üzerine oyulmuş bir yer altı girişi görülür. Bu yol hiç şüphesiz şehir duvarının dışarısına çıkardı; fakat taşların yenmiş ve aşınmış olması, her tarafında gezmeye kesin olarak engeldir. Yarık dereyi ikinci köprüye kadar çıkıyordum. Dolaşırken, olağanüstü kalın zeytin ağaçları olan geniş bir bahçeye girdim. Bir yıl önce mermerlerini almak için kazı yaptıkları yer burasıydı. Gerçekte şehrin en büyük binalarından biri buradaydı. Hâlâ yer altında uzun bir sofa vardır. Yapım tarzına göre, büyük bir tapınağa ait olsa gerektir. Biraz zorlukla içine girerek inceledim. Roma sanatına büsbütün yabancı olan başka bir yapım tarzını şaşkınlıkla gördüm. Bu sofa, birbirine paralel dört metre otuz santimetre uzunluğunda iki sofadan oluşur. Aralarını ayıran duvarın kalınlığı, bir metre yetmiş santimetredir. Bu duvarın içinde çok sayıda granit sütun gövdeleri vardır. Çapları bir metre yirmi santimetredir. Yüzeyleri işlenmemiş ham ve aralarındaki uzaklık üç metre doksan iki santimetredir. Bu sütunlar, birbirlerine yine granitten bir duvarla bağlanmıştır; fakat ufak taşlardan yapılmış yukarısı, ağırlığı kısmen alan kemerler şeklindeki bu duvar, içeriye çekilmiş gibidir. Sütunlar, aşağıdan enkaz yığınıyla kaplı toprağa ve yukarıdan sofaların tavan (s.56) kemerlerinin kalınlığı arasına girmiş şekildedir. Yerin konumuna göre bu yer altı sofalarının bir tapınağa; fakat Romalılarınki gibi başka türlü bir binaya ait olması fark edilir. Sütunların birinin diğerine mesafesi ve yerden yukarı temel kısmı, mimarî tarzların tamamen dışındadır.

Bir İran tanrısına armağan edilmiş olarak Pausanias'ın söz ettiği tapınağın, burada bulunması muhtemeldir.

Bu tapınak, Erdeşir (Artaxerxe) tarafından kurulmuştu. Lidyalılar buraya İran papazlarının başlıca merkezlerinden biri gözüyle sürekli olarak saygıda bulundular ve bundan dolayı Romalılar'a kin beslediler. Lidya sahası çoğunlukla depremden perişan olduğu için, burada yapım tarzı

sütunlardan sonra olduğu görülen kemerler, belki de ihtiyat olarak binayı sağlamlaştırmak için daha sonra eklenmiştir.

Tiyatro, köprünün öbür başındaki tepenin üzerindedir. Sahnenin çapı, ancak altmış beş metredir. Mermerden olan merdivenler, hep sökülmüştür, yani başındaki fırın kalıntılarına bakılırsa, Rumlar bu binadaki mermerleri son parçasına kadar kullanmışlardır. Tiyatrodan bugün iz olarak, merdivenleri tutan ve ufak granit taşlarından yapılmış olan duvarlardan başka bir şey yoktur. Proscénium harabeleri, Rum kilisesine yaklaşık olarak yirmi araba mermer vermiştir. Venüs heykeli, sahne önünün sağ taraf köşesinde bulunmuştur. Çok sayıda salondan oluşan bir bina harabeleri, tepenin aşağısında şu anda da vardır. Daha ileride yerden yukarı temelleri görülen iyi bir bina harabesi bulunur. Buradaki küçük tapınağın sarmal oluklu sütunları, yerde yatmaktadır. Duvarları iyi korunmuştur. Bu kısımda ufak bir gizli kapı vardır.

Hypaepa şehrinin genişliği, bana diğer bir çok eski şehirden farklı görünmedi. Bu şehrin Ovide zamanından beri çok arttığını kabul etmelidir. Bu harabeleri terk ederken, bir yıl önce ziyaret edemediğime üzülmüştüm. Çünkü o zaman onları daha iyi korunmuş bir hâlde bulacaktım.

Bu çevreyi ziyaret etmiş olan gezginler, Birgi (Birghé)'nin sürekli olarak eski Hypaepa şehri olduğunu var saymışlardır. Bunun gerçekte bazı eski şehirler arasında olduğunu iyice (s.57) araştırmak için, Tapoé'den doğuda, iki fersah uzakta olan harabelerini ziyaret etmek istedim. Hypaepa harabeleri Birgi'ye de sütunlar, sütun başlıkları ve başka birtakım kabartmalarla ilgili mimârî süslemeler vermiştir. Bunlar genel binalarda kullanılmıştır; fakat Birgi şehri, eski eserlerden hiçbir şeyi içine almaz. Bu şehir Bozdağ'dan hızlıca inen bir sel yatağı üzerinde yapılmıştır. Zarif tarzda yapılmış bir köprü, şehrin iki kısmını birleştirir. Güzel ağaçlar sokaklarını gölgelendirir. Türlü renklerle boyanmış evleri ona, alışılmış Müslüman şehirlerinde bulunmayan neşeli bir hâl ve zengin bir görüntü verir. Büyük camisi kurşun bir kubbe ile örtülmüştür. Eski granit sütunlardan yapılmış kemerleri vardır. Sütunların kaideleri, eski sütun başlıklarıdır. Bir İngiliz gezgini buraya Birgi adının verilmesine sebep kuleler olduğunu iddia etmişse de çevrede buna işaret eden hiçbir eser, bir istihkam izi yoktur. Bozdağ'ı geçmek için Ekim ayının dördünde, bu şehri terk ettim. Birgi'nin ağası bana atlarla beraber, yolu göstermek için de kendi evinden birkaç kişi gönderdi. Çünkü bu yollar, çok az işleyen ve memlekette gezginler için az güvenli olan türdendi.

ON YEDİNCİ BÖLÜM
Bozdağ (Tmolus) Geçidi

Birgi'den geçen sel yatağını izleyerek kuzeye doğru gidiyorduk. Büyük taş köprüden başka, sular çok şiddetli geldiği zaman kaldırılan, çok sayıda küçük ağaç köprüler vardı. Şehre hâkim olan dağlar, ceviz ve kestane ormanlarıdır. Selin çakılları, kırmızımsı kum ve gnays taşları ve birikinti toprağından oluşmuş ilk dağdan kopan gnays parçalarıdır. Sağa dönerek bu ilk dağı Bozdağ'dan ayıran küçük bir vadiye girdik ve hızlı bir şekilde çıkmaya başladık. Her tarafta suyu bol çok sayıda çeşme (s.58) akmaktadır. Bir buçuk saat yürüyüşten sonra, insan boyundaki dip kısmının çevresi on iki metre olan çok büyük bir çınar ağacının altında ilk yerimizi yaptık. Bu ağaç, gerçekte İstanköy (Cos)'dekinden daha çok gençtir; fakat ondan çok daha güzeldir. Ağacın bütün gövdesi sağlamdır ve dalları çok yükseklere doğru çıkmıştır.

Gnays, hacimli kaya kütlesi hâlinde bulunur. Kuvars çok boldur. Bundan birçok parçaya dağda rastlanır. Bir saat kadar dağa çıktıktan sonra, terk edilmiş bir kahvenin önünde durduk. Mevsimin ilerlemiş olmasına rağmen sıcak şiddetliydi.

Gözümüzün önündeki alabildiğine manzara çok güzeldi. Bütün Küçükmenderes ovası, gözümüzün önünde uzanıyordu. Ovanın birçok köyü, zeytin ormanları altına gizlenmişti. Diğer taraftan menekşe rengi almaya başlayan Cevizli (Messogis) silsilesi, ufku sınırlıyordu. Bozdağ'ın güzel ağaçları, zengin renklerle tablonun en yakın kısmını gösteriyor. Bu güzel tablolara, uzun süre hayran olarak kalıyoruz; fakat gece dağda kalmak korkusu, adamlarımızı yürüttü. Koni şeklinde ve yeşillikten yoksun bir tepe bize hâkimdi. Diğer taraftan dağın sırtı, aynı şekilde yeşilliği olmadan gözden kayboluncaya kadar uzayıp gidiyordu. Bütün tepelere dürbünümü gezdirdim. İranlıların yaptıkları beyaz mermerden o küçük karakol ya da keşif yeri buralarda olacaktı. Strabon, yerini yeter derecede gösteriyor ve bu noktadan Sart (Sardes) ovasına ve özellikle Küçükmenderes'e bakılır diyor.

Bir fersah daha çıktıktan sonra, üzerinde Teke köyünün bulunduğu iki fersahlık bir devir yapan bir boynun oluştuğu yaylaya geldik. Bu şekilde Küçükmenderes ve Gediz (Hermus) sularının ayrım noktasına gelmiştik. Bu yüksek vadiyi sulayan zayıf derenin suları, madenî kırıntılara benzeyen mikayla karışık kumdan geçer. Her taraftan kaynaklar akar. Lidya'nın başkentini sulamadan önce, bütün çevre alana bolluk ve bereket veren ve görkemli bir kır oluşturan Sart çayı (Pactole)nın kaynaklarındaydık. Az bir mesafe yürüdükten sonra nehir gürbüzleşti ve iki fersahlık bir mesafedeki değirmene su verebilirdi. Teke köyü boynunun sonunda, Sart çayının

yatağına gelen on iki kaynak ya da dere saydım. Hatta (s.59) yazın bile hepsinde su vardır. Kışın ve ilkbaharda bu küçük nehir, mutlaka önemli bir sel oluşturur. Teke ovasını terk ederken çağlayan hâlinde düşmeye, granit kütleleri üzerine atılmaya başlar ve dar, derin bir yarığın içine hızla gömülür. Yol burada nehrin yatağını bırakarak dağın yamacından kıvrımlarla çıkar. Vadinin iki yanı, zamanında bu dağları örten ormanların son izlerini şu anda taşıyor; bunlar çok eski ve neredeyse yapraktan soyulmuş meşe ağaçlarıdır; kayaların arasında şurada burada kalmışlardır. Bunlar, bu yerde tek bitki izleridir; çünkü kayalar yosun ve çalıdan da yoksundur. Kuzeyde, dağın sırtının arkasında, Kaz gölü (Gazocleu)[124] adında ufacık bir göl vardır. Bundan çıkan bir derecik, Sart çayı (Pactole)na karışır.

Bizim dolaştığımız dağın yapısı, genellikle gnays ile granittir; fakat gnays oluşumları, güney yamacın en büyük kısmını işgal eder.

Bozdağ'ın jeolojik yapısıyla, buralarda altın madeni varlığı geleneği arasında bir çelişki yoktur. Gerçekte, dağın bütün kuzey yamaçları, tamamen kuvars ve gnays gibi altına kabuk olan ilkel elementlerden oluşan birikintilerden meydana gelmiştir.

Nehrin yatağını izleyerek eski damarlardan acaba bir iz kalmış mıdır diye incelemeyle beraber, madene benzer hiçbir şeye rastlayıp rastlamadıklarını köylülerden sordum. Fakat bu Bozdağ madenlerinin tamamen bitmiş olduğuna kanaatim vardı. Burada hiç beklenmeyen bir rastlantıyla yeni bir damarın izine düşmekten başka bir ümit yoktur.

Tamamen gece olmuştu. O gün Sart (Sardes)'a gitmeyi hiç düşünemiyorduk. Geçeceğimiz daha bir vadi vardı. Bu vadi Bozdağ (Tmolus) silsilesine paralel bir çıkıntının devamından oluşmuş, bütünüyle birikinti topraklarıdır. Ayın aydınlığı yaprakların sıklığından geçemiyordu. Tamamen karanlıkta yürüyorduk. En sonunda Bozdağ'ın eteğine geldik. Buradaki tenhalık sakinliğini tek bozan, gürültülü akan küçük bir dereyi geçtik. Bu su da Sart çayına dökülecekti.

On beş evli Alectiane[125] köyüne ulaştık. Bizim kulübemizin tavanındaki (s.60) ağaçlar, abanoz gibi simsiyahtır. Bir sarı bal mumu yaktık. Bayındır Rum kilisesinde mahrum kaldığımız tek şey ışıktı. Buranın sakinleri, değirmenci ve oduncudurlar. Çalışmak için İzmir'e ve Manisa'ya gidiyorlar. Bu yer İsviçre köylerinin bütün tazeliklerine sahipti. Bozdağ'a paralel ve aşağılardaki bir silsilenin ayırdığı ovanın hemen bin metre kadar yukarısında bulunuyorduk. O aşağıki silsilenin hepsi kırmızı kum, çakıl ve

[124] Yazar Fransızca harflerle adı tamamen yanlış yazmıştır (Ç.N.).
[125] Salihli'nin güneybatısındaki Allahdiyen köyünün eski adı (Y.N.).

kuvarstan oluşan birikinti araziden oluşmuştur. Bu ikinci dağ, yeşillikten tamamen soyutlanmıştır. Bu dağı biraz zorlukla geçerek en sonunda Sart ovasına hâkim bulunan yamaç üzerine geldik. Bu dağdan ayrılmış olan bir kısım, yalnız başına bir koni oluşturur. Bunun tepesinde, hâlâ eski binaların izleri görülür. Türkler bu noktaya, Kız Kulesi adını verirler. Eski binalardan bir çoğuna verilmiş olan bu ada, hiçbir önem vermemelidir. Bu harabeler, topçuluğun daha çok az ilerlediği bir zamanda, gerçekten alınamaz görülen Sart kalesine ait binalardır. Çıkıntıyı doğu tarafa dönünce Gediz'e kadar yavaşça akan ve ilk sessizliğini takınmış olan Sart çayıyla karşılaşıyoruz. Bu nehrin yatağının, Sart şehrine dikkat çekici derecede yaklaşmış olması gerekir. Çünkü Strabon, yirmi stade kadar bir mesafeyle ayrı olduklarını söylüyor. Hâlbuki bugün aralarındaki mesafe üç kilometreyi bulmaz.

ON SEKİZİNCİ BÖLÜM
Sart (Sardes)

Sonbaharın çok parlak güneşiyle aydınlanmış Bozdağ'ın yamaçlarını inerken, gözlerimizin önünde dalgasız, geniş ve çıplak ova, yalnız uzaktan uzağa birkaç duvar parçası, bazen bir harabe kümesi, tekdüze toprak görüntüsünü bozuyordu. O parçaların olduğu yer, Sart (Sardes) eski şehrinin yeriydi. Babil (Babylone) (s.61) istisna olmak şartıyla hiçbir şehrin, bütün insanoğlunun gücünün yok ettiğini, burası kadar üzüntü veren bir tabloda göstermeye gücü yetmez. Asya'nın kraliçesi diye tanımlanan bu şehrin o kadar süslü ve değerli binaları ve sonra korumak için yapılmış nice surlardan, hisarlar ve duvarlardan bugün ancak birkaç taş kaldığına güç inanılır. Lidyalılardan değişik hükümetler de bir iz bırakmadılar. Bu durum burada ister istemez Hristiyanların meleğinin Sart şehri halkına olan tehdidini akla getiriyor ve ilhamın, hiçbir zaman bundan daha iyi olamayacağını söylemek zorunda kalıyor.

Sart'ın kuruluş tarihi bilinmemektedir. Strabon'un görüşüne göre, Truva'nın yerleşmesinden sonradır. Fakat Sart şehri meydana gelmeden önce Bozdağ'ın eteğinde ve aynı yerde Hydée adında bir şehir vardı. Strabon'un bu sözü, delilsiz bir hüküm sayılabilir. Homeros'la Pline'den alınan açıklamalar da aşağıda açıklanır. Bu yazarların ilki Homeros'un şiirlerini aktardıktan sonra, şunu ekler[126]: "Lidyalılarca Hidée, adında bir yer yoktur." Birkaç satır sonra: "Bazılarının düşüncesine göre Hidée, asıl Sart (Sardes)'tır. Diğer bazılarına göre de bu şehrin kalesine Hidée adı verilmiştir." Pline, Sart ile Hidée'nin aynı şehir olmadıkları konusunda şüphe bırakmaz[127]. Pline, aslında Homeros'un şiirindeki kaydı kabul

[126] Strabon, XIII, 626.
[127] Pline, V, 29.

etmiştir. Çünkü şaire göre Hidée, Bozdağ'ın eteğinde ve Gygée gölü civarındaydı.

Bizanslı Étienne aynı şeyi doğrular[128]. Karya tarihçisi Apollonius'a göre Hyda, Jordanus'un kızı ve Lidyalıların kraliçesi Omphale'ın karargâhıydı; fakat bu yazar sözüne devam eder, Nicanor diye de adlandırılan Léandre, ona Sardes adını verir.

Kalenin işgal ettiği engebeli, bozuk bir tepedir. Ancak oranın şeklini bilmek, bugün bizim için mümkün değildir: Bu yer, Bozdağ'ın çıkıntılarından birisinin koludur. Hepsi (s.62) kolaylıkla ayrılır kum ve çakıldan oluşmuş, taşınmış topraklardan meydana gelmiştir. Bu durumlara ek olarak bir de meydanda yalnızca bir-iki şekil geriye kalmış olan kalenin, genellikle yıkılmış olması dikkate alınmalıdır. Bu da Lidya kralları döneminden sonra mı oldu?

Candaule'un selefi kabul edilen Kral Mélès, kaleyi Gediz (Hermus) ovasına hâkim olan çıkılmaz bir kaya üzerine kurdu. Fakat bunu kuvvetli duvarlarla çevirmekten memnun olmayarak, Fethiye (Telmissus)'nin gelecekten haber verenleriyle istişâre etmek istedi. Papazlar da aslan başlı bir devin onların hanımlarından biri tarafından kalenin üzerinde gezdirildiği hâlde, hiçbir zaman ele geçirilemeyeceğini haber verdiler. Mélès, falcıların her dediğini yaptı. Yalnız istisna olarak Bozdağ (Tmolus)'a karşı gelen kısma duvar eklemedi. Orası doğal olarak korunuyordu.

Kaleye çıkmak, ancak güneybatı tarafından biraz kolay olabilir. Çünkü diğer tarafların kolay ufalanır topraklarında, zorlukla yürünür. Kalede birkaç duvardan başka hiçbir özel eser görülmez. Bizden önce ve sonra buraya çıkan gezginler de başka bir sonuç elde edemediler. Bu incelemelere bir de jeolojik yönü ekleyen Hamilton şöyle der[129]: "Kalenin en belirgin özellikleri ya da Sart (Sardes) kalesinin böyle olması, seller ve suların aşındırması sebebiyle, toprağın hızlı bir şekilde tahribe uğramasıdır. İki katlı duvar ve dik uçurumla korunan dar ve yüksek bir keçi yolu ile altındaki yığınlarla duran birkaç duvar parçası istisna edilince, eski tepenin bütün içeriği yıkılmıştır."

Şehrin güney tarafındaki tepelerin dağılması, zemini o kadar yükseltmiştir ki eserlerin son kısımları da gömülüp gözden kaybolacaktır.

Sart (Sardes) harabelerinde şaşırmamak için Sart çayı (Pactole)nın yatağını izlemek gerekir. Bu dere, tapınağın hemen yanında akıyor. Halk

[128] Étienne de Byzance, bkz. Hyde.
[129] *Research in Asia Minor*, I, 148.

meydanı (agora)ndan geçtiği ve fazla olarak Kibele (Cybèle) tapınağının duvarlarına değdiği bilinmektedir[130].

"...Ey Jüpiter'in anası, dağlık yer, insanoğlunun besleyicisi Cybèl'e altınla yüklü Sart çayı (Pactole)nın kenarında saygılar sunulmuştur[131]."

(s.63) Halk meydanının, şehrin merkezinde olduğu bilinmektedir. Bu bakış açısıyla şu anda var olan başlıca anıtlar hakkında fikir edinilebilir.

ON DOKUZUNCU BÖLÜM
Kibele (Cybèle) Tapınağı

"Lidya'nın yerli tanrıçası" olan Kibele'nin Sart, şehrinde bir tapınağı vardı[132]. Bu tapınak, şehrin İyonyalılar tarafından ele geçirilmesi sırasında yakıldı. Bu suikastın intikamını almak için İranlılar da daha sonra Yunanistan'ın tapınaklarını yaktılar. O hâlde bugün var olan İyon tarzındaki anıtın milâttan önce IV. yüzyıldan sonra yapıldığına emin olmalıdır. Hatta mimarî tarzının özelliğine göre İskender'in zamanına ait olduğu bile kabul edilebilir. Bu hükümdar Diane Coloène[133] ve Jupiter Olympien gibi çok sayıda tapınakların yapımını emrettiğinden, Kibele tapınağının da aynı tarihte yapılması muhtemeldir; fakat tapmak hiçbir zaman tamamlanmadı ve sütunların olukları ancak kısmen yapıldı.

Tapınak, beyaz mermerden yapılmıştır. Ancak değişik kısımların bağlantıları, kristal mermer türündendir ve rengi hafif buzumsudur. Bozdağ'da hiçbir mermer damarı yoktur. Gediz'den öteye bütün dağlar volkaniktir. Kibele tapınağının mermer ocaklarını, İzmir ile Sart arasında bulunan kalker dağlığı takımında aramak gerekir; fakat bu ocakların gerçek yerleri bugün bilinmemektedir.

Tapmak doğudan batıya doğru yöneliktir. Doğu cephesi kaleye dönüktür. Diğeri Sart çayının yatağına paraleldir.

Sütunlarından bugün yalnız ikisi ayakta durmaktadır. Binanın bir kısmının yıkılmasında bulunduk. Bu kısım, yüzyıllardan beri kalmış tek ocaktır. Türkler mezar yapmak için buradan (s.64) mermer alıyorlardı. İzmir'de bu tapınağın geçen son asrın sonunda yapılmış bir resmini gördük. O zaman saçaklarıyla beraber altı sütun ayakta duruyordu. Thomas Smith bu sütunları görmüştür[134]. Cockerell üç tanesini görmüştür. Bizim Sart

---

[130] Hérodote, V, 101.
[131] Sophocle, *Philoct, s.* 391
[132] Hérodote, V, 102.
[133] Quint. Curt.
[134] *Septem Asiae ecclessiarum notitia*, s.27.

(Sardes)'ı ziyaret ettiğimizde, ancak ikisi kalmıştı. Çok sayıda sütun başlıklarıyla büyük kenar ve saçak parçaları, yerde yatmaktadır. Uzun süre kalma şansları yok gibi görünüyor.

Ayaktaki iki sütun, doğu cephesinin dış sırasına aittir. Birbirlerine başlıkları üzerindeki kenar parçasıyla bağlıdırlar. Binanın boyutları, Branchydlerin tapınağından aşağı değildir; fakat sütunların boylarından hemen hemen üçte biri toprağa gömülmüş durumdadır. Bunların boyları, yirmi metreden aşağı değildir. O hâlde binanın genel uyumunu bulmak için, çok derin kazı yapmak gerekiyordu. Bununla beraber birkaç parça bina gövdesi, henüz yeryüzünde ayakta durduklarından, anıtın tarzı hakkında bir fikir edinmeye uygundur. Cella'nın duvarına ait olması gereken bir sıra büyük taşlar da şu anda görünür.

Sütun başlıkları İyon tarzındadır ve kabartma yapılmış zarif yaprak resimleriyle süslenmiştir. Bu süslemeleri görenlerin hepsi, tarzın güzelliğine ve işinin mükemmelliğine hayran olmuşlardır. Bu başlıklar, çok eski bir zamana ait olmak için fazla süslü görülür.

Daha yerlerinde duran sütun gövdelerinin konumuna iyi dikkat edilirse bu tapınağın sekiz sütunlu ve dışa çıktıkça artan diğer sütunlarla düzenlenmiş olduğuna, kesin olarak karar verilir. O hâlde cephesinde sekiz sütunu ve iki yanında paralel ikişer sıradan her biri on altı sütunlu iki kenarı vardı. Bu tapınağın şekliyle Efes tapmağı arasında, şüphesiz çok fark yoktu.

Akropol'ün öbür tarafında, kuzeydoğu kısmında, çok az dikkat çeken bir tiyatro vardır. Sahne tamamen yıkılmıştır. Etrafından birkaç merdivenle ortadaki meydanın (s.65) şekli bellidir; istinad duvarlarından da bir parça kalmıştır. Bunlar kesme taştan yapılmıştır. Tiyatronun dıştan çapı, hızlı bir ölçümle yüz on metreyi geçiyordu. İçten, yani meydanın çapı elli metredir. Diğer iyi korunmuş tiyatrolara göre bir yargıya varmak gerekirse, bu Sart (Sardes)'ınki on binden çok seyirci alabilir. Binanın geriye kalan kısmı, bir Roma tiyatrosu olduğunu gösterir; fakat Antiochus'un savaşında bu binadan söz edilişine göre, daha o zamanlar kesin şekilde Sart'ta bir Rum tiyatrosu vardı. Stadyum dağa paralel olarak devam eder. Kuzey kolu, taştan bir sıra kemerlerle tutulmuştur. Efes'in ve İzmir'in stadyumları da aynı düzendedir. Binasının tarzı tamamen Romalıdır.

Tiyatro ile tapınağın arasında; ancak Gediz'e daha yakın noktada, bir tür bina kümesini andıran tek bir bina yükselir. Dıştan dört köşe şeklindeki bu bina, tuğladan ve mermerden yapılmıştır. Bazı eski eser uzmanlarının dedikleri gibi burası, Krezüs'ün sarayından geriye kalan bir kalıntıdır[135].

[135] Vitruve, 11, 8.

Romalılar tarafından senato salonuna çevrilmişti. Rumlar *geroisia* adını verirlerdi. Bu harabede kenar yıkıntılarıyla beraber çok sayıda salon ve diğer daha küçük oda izleri görülür. Salonların en büyüğü iki, sonunda birer yarım daireyle son bulmuştur. Bunun boyu yaklaşık olarak kırk ve eni on beş metredir. Tuğla kısmı çok iyi yapılmıştır; fakat mermer parçalarının yapım tarzı, dördüncü yüzyıla yakın bir dönemi hatırlatır. Bu harabelerin biri kamu kuruluşu ve belki de bir *gymnase* olduğu, neredeyse doğrudur. Tiyatro boyunca akan ufak bir suyun yakınında, tuğladan yapılmış diğer harabeler görülür. Ancak bunlar mimarî bakış açısından çok az öneme sahiptir. Bizans hâkimiyetini kıran Müslüman istilası, içinden dinî anıtların yükselmesi gereken bu Efes'in rakibi şehirde, ancak çok zayıf izler bırakmıştır. Sart çayının üzerine yapılmış değirmenin yanında bugün terk edilmiş hâlde kalmış; fakat bu yüzyılın başlarında bazı papazları içine almış olan büyük bir kilisenin kalıntıları görülür. Daha eski binaların malzemesiyle Bizans tarzında yapılmıştır. Bu şehir de Hristiyanlığın yerleşmesiyle çağdaş olmaktan uzak bulunmakla beraber X. yüzyıldan daha önce değildir.

(s.66) Thomas Smith'in büyük ruhanî liderin oturduğu en büyük kilise diye söz ettiği bina, bu olmalıdır[136]. Aynı yazarlar tarafından tarif edilen ve eski sütunları dikkat çeken diğer bir küçük kilise, camiye çevrilmiştir.

Ova tarafındaki surların büsbütün yok olması, eski şehrin genişliğini belirlemeye engeldir. Fakat doğu milletlerinin âdeti gereğince Roma şehirlerinden daha geniş olması gerekir. Kale, bu şehri kesin şekilde savunamazdı. Bundan dolayı Sart (Sardes)'ın tarihi, bize çoğunlukla düşmanın kaleden çekilmeyerek şehri ele geçirip, yağma ettiğini gösterir.

YİRMİNCİ BÖLÜM
Sart (Sardes) Şehri Tarihinin Özeti

Herodot, Sart (Sardes) şehrinin adının kökenini, bize meçhul bıraktı. Doğu etkisinin ilk Lidya kralları üzerine hâkim olduğunu düşünenler, burada Sardan-Apal gibi bazı Asur krallarının adlarıyla bir ilişki ve benzerlik bulabilirler. Tercih olarak Yunan geleneğine uygun olanlar da Herkül (Hercule)'ün masallarına giderek, Sardinya (Sardaigne)'ya adını vermiş olan kızı Sardinie'yi düşünürler.

Ardys'in yönetim döneminde, Asya'nın bir kısmına sahip olan Kimmerler, Sart şehrini ele geçirdiler; yalnız kale buna karşı koydu: Kimmerler memlekete sahip olarak Alyatte'ın zamanına kadar kaldılar[137]. Gygès savunma araçlarını çoğalttı; fakat Candalue'den Mermnadların

[136] Loc. cit.
[137] Hérodote, I, 15, 16.

sonuna kadar Lidyalıların hükümdar şehri, barışın lezzetlerinden faydalanmıştı.

Thymberée savaşından sonra, Keyhüsrev'in yendiği Krezüs, kahramanca bir karşı koymadan sonra İranlıların eline düşmüş olan başkentine çekildi; on dört gün sonra da (s.67) kale hâlâ direnirken, birdenbire meydana gelen bir sebep, İranlıların eline düşmesiyle sonuçlandı.

Akropol tepesi, Bozdağ tarafından fethedilemez görülmüş ve istihkâmların güneye doğru uzatılması ihmal edilmişti. Bununla beraber, hemen hemen geçilmez derecede bir keçi yolu vardı. Bu yoldan bir Lidyalı asker, nasılsa aşağı düşen başlığını aramak için inmiş ve çıkmıştı.

Bu hareket, Keyhüsrev'in askerlerinden olup Lidyalının adımlarını takip eden Héréade adında birinin gözünden kaçmadı ve bir İran birliğiyle oradan çıkarak kaleyi ele geçirdi. Şehir alınarak yağma edildi ve yakıldı.

O zamandan sonra Sart (Sardes) şehri, sayısız devrimlerin sahnesi oldu. Keyhüsrev, yangın yıkıntılarının bir kısmını onarttı. Ecbatane'a[138] gitmek için Sart (Sardes)'ı terk ederken, şehrin yönetimini İranlı Tabalus'a bıraktı ve Lidyalı Pactyas'ı, Krezüs'ün hazinelerini İran'a getirmeyle görevlendirdi. Görevini yerine getirmekten uzak bulunan Pactyas Lidyalıları Tabalus aleyhine ayaklandırarak Sart (Sardes) şehrini ele geçirdi ve Tabalus'un çekildiği kaleyi kuşattı. Keyhüsrev'in bütün Lidyalılardan silahlarının toplanması emri, bu devrimin sonuydu. Lidyalılara uzun gömlek ve altı çok kalın bir tür kundura giymeleri emredildi. Çocuklarına müzikten başka bir şey öğretilmedi. Milletin savaşçılık duygusu yok edilmek için çocuklarınn hepsine meslekler öğretildi. Pactyas'la beraber olan Lidyalılar esir gibi satıldılar, bizzat Pactyas İranlılara teslim edildi. Bu isyan İyonya şehirleri için uğursuz durumlar meydana getirdi. Priène ele geçirilerek halkı açık artırmayla satıldılar.

Sart, İran Devleti'nin Asya'da başlıca merkezi ve birinci Satrap'ın karargâhı oldu.

Dârâ (Darius) zamanında, kralın kardeşi Artapherne, Sart'a vali atandı[139]. Aristagoras tarafından çıkarılan ayaklanma sırasında, Atinalıların yardımıyla İyonyalılar, Efes'ten kalkarak Bozdağ'ı geçtiler ve Sart'ı ele geçirdiler. (s.68) Sart o zaman yine Artapherne'in yönetimindeydi. Bir ovada bulunan şehir ateşe verildi. Kamıştan ve kulübelerden başka bir şey olmayan evler, yangını, damları hafif ahşapla örtülmüş olan genel binalara yaydılar.

[138] İran'ın şu anki Hemedân şehri (Ç.N.).
[139] Hérodote, V, 25.

Sart çayı (Pactole) kenarında bulunan Kibele tapınağı da yandı. Sardes Lydiènne anıtlarının yok edildiği tarih bu andır. İranlıların kerpiçten yapılmış evlerde oturma âdetleri de Akamenitler (Achéménids)in yönetim döneminde şehrin çehresini değiştirmeye devam edemedi. İranlıların dini, hiçbir tapınak binasını ve heykel yapmayı uygun görmezdi. Derelerin yakınında yapılmış birkaç yer, onların ibadet yerleriydi. O halde Sart şehrini o dönemde tüccar malını koymak için pazar yerleriyle geniş bir ordu merkezi, kısacası bugün çamur sıvanmış kamıştan evleriyle oturulan yerlerin en güzel kısmını oluşturan Fırat aşağılarındaki gibi bir şehir hâlinde tasvir etmek gerekir[140].

Kserkses (Xérxès), Rumlara karşı seferine girişmeden önce askerlerini Sart (Sardes)'a topladı. Bu şehirden hareket ederek Çanakkale boğazı (Hellespont)nı bulmak için Misya ve Truva ülkesinden geçti.

Doğu prenslerinin büyük bahçe bulmak ve olağanüstü avlar yapmak merakı, bütün şansını Lidya'nın geniş ovalarında bulabilirdi. Genç Keyhüsrev'in Sart'ta Lysandre'ın hayranlığını uyandıran süslü bahçeleriyle bir cenneti vardı[141].

Sart şehri ve kalesi, Granique savaşından sonra karşı koymaksızın İskender'e teslim oldu. Bu hükümdar, şehirden yirmi stade (3 kilometre) mesafede akan Gediz kenarlarını karargâh yaptı. Üç kat surla korunan kaleyi gezdi ve bir Jüpiter Olimpien tapınağı yapılmasını emretti. Anıtın yapılacağı yeri aradığı sırada, sakin bir havada düşen yıldırım ve şiddetli bir sağanak Lidya krallarının eski saraylarının üzerine indi. İskender, bunu tanrının bizzat yeri gösterdiğine yorumlayarak tapınağı sarayların arsasına yaptırdı. Bir de Diane Coloène tapınağı yaptırdı. Sadık generallerinden Pausanias'ın[142] korumasına bıraktığı şehri terk ederken, Lidyalılara özerkliklerini iade etti ve kendi özel kanunlarıyla yönetilmelerine izin verdi.

(s.69) İskender'in ölümünde Lidya sahası Antigone'a geçti ve bu prensin İpsus'la yenilgisi üzerine Selevkoslar (Séleucides)ın payına düştü. Selevkos Céraunus bir katil eliyle öldüğünden, o zaman Lidya'da yönetimde olan I. Attale'ın kayın pederi Achaeus, bu mülkü Antiochus adına tasarruf etti. Fakat çok geçmeden, Bergama (Pergame) kralları tarafından desteklendiğini hissettiğinden, milâttan önce 219 yılında kendini kral ilan etme konusunda yeterli derecede kuvvetli sandı.

---

[140] Hérodote, V, 100.
[141] Xénophon, *Oeconom*, IV. Bölüm, s.21.
[142] Arrien, *Exp. Alex.*, I, 18.

Bu isyan haberi üzerine Antiochus, Torosları geçti, ordusuyla Lidya'ya girdi ve Achaeus'un kapandığı Sart (Sardes) şehri üzerine yürüdü. Lidya kralına karşı savaşa girişmeye cesaret edemeyerek bütün bir yıl süre kralın ordusuna karşı kendini idare etti[143].

Bir gün Giritli Lagoras adında bir subay tiyatroya yakın ve ıssız bir yerin üzerinde akbaba vb. yırtıcı kuşların kanat açarak dolaşıp durduklarına dikkat ederek, buranın hayvan leşi ve şehrin çöplerinin atıldığı yer olduğunu anladı. Buraya sarp bir tepe hâkimdi ve surları iyi korunmamıştı.

Bu taraftan bir saldırı olacağından çok az şüphe edilirdi. Diğer taraftan Antiochus sahte bir saldırı yaparken Lagoras da yanına birkaç cesur fedakâr alarak, tiyatroya yakın Prion adındaki mahalleden şehre girdi ve mevziler Antiochus'un eline geçti. Sart (Sardes) bir kere daha yakıldı ve yağma edildi. Achaeus da idam edildi.

Antiochus, otuz yıl süreyle zaferinin nimetinden yararlandı; fakat Manisa (Magnésie) savaşında yenilerek, Küçük Asya'daki fetihlerini bırakmak zorunda kaldı. Lidya başkenti iki Scipion'a geçerek Asya valiliklerinden birinin merkezi oldu. Nice savaş felâketlerinden sonra Sart şehri, Asya'yı birçok kere yıkan bir musibete daha uğradı. İmparator Tibère zamanında bir deprem, genel binaların büyük bir bölümünü yıktı. Sart şehrinin bir kısım yapısı, imparatorun lütfuna borçluydu; fakat deprem sarsıntıları o kadar şiddetli oldu ki gezginlerin çoğu bu eserlerin hâlâ Akropol dağındaki geniş çatlaklarda görüldüğünü zannederler. Şehir bu problemden de (s.70) kurtulmuş oldu. Sart şehri yeniden kuruluşunu, arazisinin güzelliğine borçludur. O kadarki milâdî ilk yüzyılın ilk yıllarında, komşuları olan şehirlerin hiçbirinden aşağı kalmıyordu[144].

Hristiyanlığın Asya'da yerleşmesi sırasında Sart (Sardes) çok faaliyetleriyle ön plana çıkarak yeni dini kabul etti ve Asya'nın yedi kilisesinden birinin unvanına lâyık oldu. Sart şehrinin gayreti, herhâlde sürekli olarak varlığını koruyamadı. Yeni Hristiyanlar, *Apocalypse*'in[145] şiddetli bir azarlamasıyla karşı karşıya kaldılar: "Sizin amellerinizi bilirim ve bilirim ki siz canlıyız diyorsunuz, fakat ölüsünüz[146]."

İmparator Julien eski putperest dinini değiştirme girişiminde bulunarak Sart halkından ve bir soylu ailesinden Chrysanthius'u, Lidya'nın ruhanî

---

[143] Polybe, VII, 4, 7.
[144] Strabon, XIII, 627.
[145] *Apocalypse*, kıyametle ilgili bilgiler veren Hristiyanlık kitaplarından birisinin adıdır (Y.N.).
[146] *Apocalypse*, III, 1, 5.

lideri atadı. Eski tapınakların tamiri için emirler verildi; fakat bu ömrü bir günlük uçuk kararların akıbetinin ne olduğu bilinmektedir.

Gotların, saldırılarını Bitinya ve Truva kıyılarına doğru götürdüklerini görmüştük. Bunlar Lidya'ya kadar girdiler ve 400 yılında imparatorun emir subayı Tribilgid ile Caïanas'ın yönetimi altında, Got kabileleri Sart (Sardes)'ı aldılar ve yağma ettiler.

Müslüman aşiretlerin saldırıları, bura sakinlerine hiç rahat vermiyordu. Halk şehri terk ederek dağlara çekilmeye başladılar. XI. yüzyıl içinde Selçuklular birliklerini Lidya'ya kadar sürdüler. Ancak oraya yerleşemediler. 1304[147] yılında Türkler, kalenin bir kısmını işgal izni aldılar. Kısacası, XV. yüzyılın ikinci yılında Timur bu güzel şehri ele geçirerek aşağıdan yukarıya tamamen tahrip etti: Şehir bu felâketten sonra hiç kalkınamamıştır.

Eski başkentin olduğu yer hâlâ *Sart* adını korur. Bu şehrin etrafındaki değişik noktalara olan mesafesi, eski yazarlar tarafından aşağıda gösterildiği gibi belirlenmiştir: Sart'tan Efes'e beş yüz kırk stade[148] ya da doksan dokuz[149] (s.71) kilometredir. Bergama'ya altı yüz stade ya da yüz on bir kilometre[150]; Tripolis'e[151] altmış bir mil ya da doksan üç kilometre[152] ve İzmir'den seksen kilometredir.

YİRMİ BİRİNCİ BÖLÜM
Lidya Krallarının Mezarları

Sart (Sardes) ovasının kuzeyi, batıdan doğuya doğru akan Gediz (Hermus) nehri yatağıyla sınırlanmıştır. Yatağı çok toplu değildir ve kolay ufalanır kumlu topraktan oluşur. Frigya Épictète dağlarında karlar eridiği zaman, bunlar taşarak bütün ovayı kaplar. Bunun için Lidyalılar yükselen suları Gygée gölüne akıtmak için, bir kanal açmışlardı. Bu, Sart için Mısır'daki Moeris gölünün bir taklitiydi. Lidya krallarının geniş mezarlığı, uzaktan nehrin sağ kıyısında birtakım tepecikler topluluğu gibi görünür.

Sart (Sardes) harabeleri terk edilerek kuzeybatıya doğru ve ancak altı kilometre mesafede olan Gediz (Hermus)'e kadar gidilir. Burada, geçmesi oldukça zor bir geçit yeri vardır. Bu noktada, önceden burada üçgen şeklinde bir su deposu varmış. Fakat yıllar geçtikçe, onarımdan mahrum olan Türkiye yolları, gittikçe yok oluyor. Bununla beraber Sart şehri, Kayseri'den

---

[147] 1304 yılı, Ali Suat'ın çevirisinde 1354 olarak geçer (Y.N.).
[148] Beş yüz kırk stade, Ali Suat'ın çevirisinde dört yüz elli stade olarak geçer (Y.N.).
[149] Hérodote, V, 54.
[150] Strabon, XII, 625.
[151] Denizli ili, Buldan ilçesi, Direbol köyünün yerinde eski bir şehir (Y.N.).
[152] Peutinger'in çizelgesi.

Bergama'ya giden ana yol üzerindedir. Bu yol, bütün Küçük Asya'yı, eğik olarak kat eder; Toros'a giden büyük askerî yoldur.

Sart (Sardes)'ta ikâmet eden son Müslümanlar, Gediz nehri kenarındaki mezarlıkların sonuncusunda gömülüdürler.

Nehrin suları yüksek olduğu zaman, kervanlar bir geçit bulmak için, nehrin yatağında birkaç mil mesâfe çıkmak zorundadırlar.

(s.72) Gediz'i geçtikten sonra, çok hafif engebeli ve baharda çadırlarını kurmuş Türkmenlerin yerleştiği yeşilliklerle kaplı ovanın içinde kuzeydoğu yönüne doğru altı kilometre kadar gidilir.

Mezarlar, çevredeki ovalara hâkim bir düzlüğün ortasındadır. Bu konum, Hristiyan mezarı adıyla tanınan ve Cezayir ovasında bulunan tepeye çok benzer. Dikkatler, önce ilk bakışta ufak bir dağ görünen en büyük mezara yönelir. İnsan elinden çıkmış olan bu toprak yığını, boyutları açısından Herodot'un tarifine tamamen uygundur. Tarihçi, burasını bize, Krezüs'ün babası Alyatte'ın mezarı olarak tanıtmıştır. Herodot buna dair şunları söyler: "Lidya'da bir anıt vardır ki büyüklüğü açısından, Mısırlıların veya Babillilerin eserlerinden hiç geri kalmaz. Bu eser Alyatte'nın mezarıdır. Bunun esası, yüksek bir temel üzerine koni şeklinde konmuş ve yığılmış topraktır. Sanatkârların, işçilerin, hayat kadınlarının eseridir." Bu anıtın tepesine, her sınıf işçinin gördüğü işi, üzerinde kabartmalı olarak açıklayan beş taş dikmişlerdir[153]. Eserin çevresi, altı stade ve iki plèthre, genişliği on üç plèthredir. Herodot'un verdiği bu ölçüleri metreye çevirirsek, çevresi için bin yüz yetmiş iki metre buluruz[154]. Bu uzunluktaki bir dairenin çapı, üç yüz yetmiş üç metre olmalıdır. Hâlbuki on üç plèthre, dört yüz üç metre eder. O hâlde Herodot'un verdiği ölçüde otuz metre bir hata vardır: Mezarın eteklerine toprak yığılmasından dolayı, bugün bu ölçünün yeniden alınması mümkün değildir.

Bu civarda, sürekli olarak dolu bir büyük göl vardır. Lidyalılar, bu göle Gygée adını verirlerdi. Strabon'un tarifi, bu konuda Herodot'unkine çok şey eklemiyor: "Şehirden kırk stade (yedi kilometre kırk metre) mesafede, Homeros'un söz ettiği Gygée gölü vardır. Bu göl, sonradan Coloe adını almıştır. Gölün yanında, büyük bir yeri ve itibarı olan Diane Coloenne tapınağına rastlanır. Coloe gölünün etrafında, kralların mezarları vardır. Sart (Sardes) tarafına geleni, Alyatte'ınkidir. Bu mezar, yüksek bir taş temel üzerine yığılmış bir toprak konidir. Şehir, halkı tarafından inşa edilirken (s.73) büyük bir kısmı, hayat kadınları tarafından yapılmıştır. Tarihî

[153] Hérodote, I. Kitap, s.93.
[154] 1 stade 185 metre, 1 plèthre 100 ayak, 31 metredir.

geleneklere göre Coloe gölü, taşan nehirlerin sularını almak için insan eliyle oyulmuştur[155]. Alyatte'ın mezarı, bu büyük krallar mezarlığının güney tarafındadır. Etrafı sık otlarla ve yığılmış topraklarla çevrili olduğundan, taş temel kaidesini görmek mümkün değildir. Mezar, kuzey tarafından balçıklı kalkerden bir yatak üzerindedir. Koninin kütlesi, güney tarafını oldukça bozmak şartıyla kısmen sularla gelmiş çok ufak çakıl ve iri kumdan oluşur.

Tepeye kadar kolayca çıkılabilir. Orada taştan yapılmış bir temelle Herodot'un söz ettiği tek parça dikili taş vardır. Bu taş o kadar yenmiş ve aşınmıştır ki asıl yapısı belirsizdir. Çam fıstığı şeklindeki bu taş, Tantale'ın mezarındakine benzer. Öyle ki ileride buraya gelerek kazı yapmaya karar verdiğimizde, sadece yüzeyi incelemeyle yetindik. Bu mezarları inceleyenlerin görüşü, yapılacak kazının çok verimli olacağında birleşir. Alyatte'm tepesini, diğer birçok tepe kuşatmıştır. Bunların birkaçı çok büyüktür. Sayısı elliyi geçen diğerleri, çimenlerle örtülmüş tümsekler görünümündedir. Türkler bu yere "Bin Tepe" adını verirler. Tantalis'de olduğu gibi burada, mezarları bozmak ve soymak için eski zamanlara ait yıkılma izleri görülmez. Bununla birlikte o eski dönemlerde mezarların yıkılmasından amaç, içinde altına ilişkin eşya aramaktı. Fakat kap, lâhit ve yazı türünden her neyi varsa, kazılan çukurlarda bırakılırdı. Bu geniş mezarlık, genel yapısındaki görkemli durumuyla tarihin aktardığına tamamen uygun olarak bize Lidya İmparatorluğuna on beş asır süre hükmetmiş olan kralların güç ve zenginliklerini anlatır. Bununla beraber bu fikir, İngiliz gezgini Arundell'e yeterli görünmez. Onun görüşüne göre bu mezarlık, hiç şüphesiz kutsal bir özelliğe sahipti. Mısır'ın büyük mağaraları ve hatta zamanımızda İran'ın her tarafından ölülerin Kerbelâ ve Meşhed gibi dinî merkezlere taşınmaları gibi, buraya da diğer şehirler ölülerini getirirler, gömerlerdi. Ufak tepeler de dokunulmamış hâldedir; fakat üzerlerinde, taştan hiçbir süsleme yoktur. Bu Lidya mezarlarını ziyaret etmiş olan Chandler, (s.74) sözünü gelecekteki gezginlerin bu esrarengiz anıtların açılması girişimine davet ederek tamamlar[156]. Yapay tepe şeklindeki mezarların, en eski zamanları hatırlattığına artık şüphe olmadığı gibi, bu usulün kökeni Asya olduğu da tartışma götürmez. Hindo-Cermen ırkı milletleri, Avrupa'ya göçlerinden önce, mezarlarının toprak yığınlarıyla işaretini âdet edinmişlerdi. Bu tarz, aslında ilkelliğe en yakın olan eserlere ait bir çığırdır. İçlerinde İskitlerin ve Kimmerlerin uzun süre bulundukları Lidyalılar, bu tarzda gömmeyi hiç şüphesiz yabancı fatihlerinden almışlardır. Herodot,

[155] Strabon, XIII, 626.
[156] Chanler, I, 26; Hamilton, *Researches*, I, 146.

İskitlerin cenaze törenini tarif ettikten sonra şunu ekler[157]: "...sonra hepsinin üzerine mümkün olduğunca yüksek olması arzu edilen bir tepe yığılır."

Yapay tepeler, eski dünyanın her tarafında bulunur. Fenike ırkları, bunu Afrika'ya da götürmüşlerdir. Orada, şu anda Hristiyan kesimin mezarı ve Numidie Krallarının mezarı ve Constantine şehrinin güneyinde daha az ünlü olan Médracen Mezarı adları altında, böyle mezarlar görülür. Asuriye ovası ve Mezopotamya bölgesi de bu toprak kümelerinden yana zengindir; bunların birtakımı, kesin olarak İskitlerin egemenlik dönemine kadar çıkar.

Gigée gölü, Lidya kralları mezarlığının doğu ve kuzeydoğu tarafındadır: Bu gölün bütün çevresi, havuzunu oymak için yapılan kazı sonucunda çıkan topraktan bir yığın halkasıyla çevrilmiştir. Güney tarafındaki bir dere, suların seviyesine göre dönüşümlü olarak bazen gölden nehire ve bazen de nehirden göle akıntı yapar.

Gölün balığı çok boldur ve kamışlarla, sazlarla örtülmüştür. Bu kamışlar, kuruyarak üzerinde insanların oturabileceği adacıklar oluştururlar.

Calamine adaları hakkında Pline'in bir kaydı, bu gölün adalarına her hâlde uygun olabilir. Zaten Lidya'da yalnız bu göl vardır. "Lidya'da Calamine adı verilen adalar, yalnız rüzgârların adına göre su üzerinde yüzmekle kalmaz. Onlar, istenilen yere uzun sırıklarla da götürür. Mithridate'ın savaşında birçok Romalı, güvenilir bir dönüş yerini bulmakla hayatlarını buraya borçlu kaldılar[158]." Bu yüzen adalar aynı şartlar altında (s.75) diğer bazı göllerde de bulunurlar. Bunlar, diğer birtakım yıkıntılarla topak hâline gelmiş kamışlardır. Bu tür adaları Tivoli'ye yakın Solfatare gölünde gördük. Onların üzerinde, çok sayıda adam gezinebiliyorlardı. Bunlar gerçekte büyük sallardı. İskender, Sart (Sardes)'ta ikameti sırasında, gölün yakınına Diane Coloenne tapınağını kurdurdu ve ona ayrıca sığınak olma hakkını verdi. Masal türünden bir tarihî gelenek, tanrıçanın özel gününde sepetlerin dans ettiğini söyler[159]. Varron, bu masala şöyle bir inanç daha eklerken[160] "Lidya'da ney sesiyle harekete gelerek eğilen peri adalarından" söz eder. Peysonnell'in kopye ettiği bir kitabe, tapınağın ruhanî liderinin sahip olduğu mertebeden söz eder. Bu tapınağın yeri, bugün bilinmemektedir.

---

[157] Hérodote, IV, 17.
[158] Pline, II. Kitap, s.95.
[159] Strabon, *loc. cit.*
[160] Varron, *De re rustice,* III. Kitap, bölüm 17.

YİRMİ İKİNCİ BÖLÜM

İzmir (Smyrne) - Sart (Sardes) Arasındaki Mesafe - Nymphio Köyü - Eski Nymphaeum - Sésostris Dikili Taşı

Sart (Sardes) harebelerini ziyaret eden gezginlerin çoğu, bizim izlediğimiz yolun tersini seçer ve Gediz (Hermus) vadisini takip ederek İzmir'den hareket ederler. Daha kestirme olan bu yolu tarif edeceğimiz gibi, bu fırsattan yararlanarak Nif/Kemalpaşa (Nymphio) yakınında, Lidya'nın tek Yunan öncesi anıtını da inceleyeceğiz.

İzmir'den Sart'a giden doğru yol, eski zamanlarda izlenen aynı yoldur. Bornova (Bournabat) kasabasına kadar Mélès vadisini çıkar ve İzmir'e doğuda yirmi sekiz kilometre mesafede bulunan Nymphaeum, yani Nymphio adındaki küçük şehrin üzerine gider. Bornova ovasını boylu boyunca yürüdükten sonra, Mélès[161] havzasıyla Hermus gölü arasında ayrım çizgisi olan boğaz geçilir. Manisa dağı adı verilen Sipylus (s.76) silsilesi kuzeyde ve Bozdağ (Tmolus) güneyde kalır. Nif Dağı boğazı, iki silsilenin aşağıki çıkıntılarını birleştirir. Türklerin Nif adını verdikleri Nymphio, boğazın doğu taraf yamacında ve bu havzanın sularını alarak Gediz nehrine götüren vadinin içindedir. Nif adındaki bu su, kaynağını Nymphio'nun birkaç mil batısından alır ve yatağını doğuya doğru götürerek Gediz nehrine dökülür. Bu suları eski ırmaklardan birinin yerine koymak için, hiçbir gerekçemiz yoktur. Bunu, hiç değilse Pline'in Gediz (Hermus) nehri kollarından biri dediği Cryos suyuna nispet etmelidir[162]; kar sularıyla beslenen Nif çayı sularının berraklığı, soğuk anlamına olan Cryos nehrine denk gelir.

Nif/Kemalpaşa vadisi, zengin bir yeşil görüntü ortaya koyar. Meyve ağaçları, orman kokularıyla karışarak sık ve süslü bir yeşillik oluşturur. Nif/Kemalpaşa'nın kirazları, İzmir civarının en ünlüdür; çınar ve gürgen ağaçları, görülmemiş derecede boyludurlar. Nif/Kemalpaşa, Bizans zamanında imparatorların dinlenme yeri olarak ünlüydü. Genç Andronic bu Nymphaeum'da bir saray yaptırmıştı. Binanın izleri hâlâ vardır. Mimarî süslemeleri olmayan dört köşe büyük binadır. Taş ve tuğla sırasıyla işlenmiştir. Üç katlı olan bu sarayın, birinci katında altı pencere vardır. Yan taraf yüzünde, açık bir salon olması muhtemel büyük ve boş bir yer görülür. Bu sarayın tarzı ve bölümleri, Konstantin'in İstanbul'daki sarayına tamamen benzer. Bizans hükümdarlarının egemenliği yerine -XIV. yüzyılın bir bölümünde- Latinlerinki geçmişti ki o dönemde Latinler, Küçük Asya'nın bütün batı kısmına hâkimdiler. Bu dönem, Ceneviz Devletinin iyi zamanlarıydı. Sokaktaki bir çeşmeye dönüşen bir Bizans lâhdinin üzerinde

[161] İzmir, Halkapınar çayı kenarında olması gereken bir antik şehir (Y.N.).
[162] Pline, V. Kitap, s.29.

NİF/KEMAL PAŞA (NYMPHI)'DE ANDRONIC SARAYININ HARABELERİ

kabartma olarak tavus kuşları ve zambak çiçekleriyle bir de köpek resmi vardı. Rumca iki mısradan oluşan simgeli bir şiir de yazılıydı. Bu yazı, kabartmaların kökeni hakkında temiz bir anlam ifade etmiyordu[163]

Fakat Asya'nın eski eserlerini tanımak isteyen her gezgin için bu Nymphio şehrini ziyaret etme zorunluluğu, şehirden birkaç kilometre mesafedeki Karabel vadisinde bulunan bir kayanın içine kazınmış kabartma resimleri görmek istediğinden doğar. (s.77) Burası 1839 yılında keşfedilmiş ve derhal ilim adamlarının dikkatlerini çekmiştir.

Bu eserin ilk meydana getirdiği etki, Beyrut civarında Nehru'l-Kelb vadisindeki kabartma Asur resimlerine benzemesidir. Bu resim, çok sert ve boz renkte kalker bir kayanın içinde, sel suyundan kırk metre yukarıya kazınmıştır.

Kapı şeklindedir ve üstünde saçak gibi çıkıntılı bir yüzey resmin çerçevesi görevini görür. Boyu iki metre elli santimetre ve aşağıdan genişliği iki metre elli, yukarıdan bir metre doksan santimetredir.

Resim, yandan görünen ve doğuya doğru bakan silahlı bir adam portresidir. Başında koni şeklinde bir külah vardır. Bunun ön tarafında, Mısırlılar'ın fesini andırır bir başlık takılıdır. Sol elinde bir mızrak ve sağ elinde bir yay tutar. Kemerine bir *sagaye* geçirilmiştir. Bütün elbisesi, beline eğik bir şekilde kat kat sarılmış gibi duran bir gömlektir. Ayakkabıları, Asya tarzında kıvrıktır. Bu eser tamamen düz değil, yani bazı yeri kalın ve bazı yeri ince ve modelsiz olarak yapılmıştır. Yağmurların yüzeyi üzerine devamlı etkisi, taşı ham ve pürüzlü bir duruma getirmiştir. Yüzün karşısında ve başın hizasında, bazı işaretler vardır. Bunların arasında bir kuş resmi ayırt edilir. Diğerleri hiyeroglife benzer işaretlerdir.

Bu eser, Sart (Sardes)'tan İzmir'e giden eski yol üzerindedir. Bu eski eseri ziyaret eden bütün ilim adamları, resmini gören ve inceleyenler gibi, bu eserin Herodot tarafından şu şekilde tarif edilmiş olduğunda, genellikle görüş birliğine varırlar:

"İyonya'da Sésostris'in taşa kazınmış iki resmi görülür. Bunların biri Efes (Ephèse)'ten Foça (Phocée)'ya ve diğeri, Sart'tan İzmir'e giden yollar üzerindedir. Bunların her biri dört küsur arşın boyunda birer adam tasvir eder. Sağ elinde bir mızrak ve sol elinde bir yay tutar; geriye kalan elbisesiyle yarı Habeşistanlı, yarı Mısırlı kıyafeti sergiler. Bir omzundan

[163] 1845 yılına ait *Revue Archéologique*'de resmi vardır.

Ch. Texier delt

Lemaitre sculpt

NİF/KEMALPAŞA (NYMPHI). KAYAYA OYULMUŞ KABARTMA

diğerine resmin göğsünde, Mısır harfleriyle resmedilmiş olan yazının anlamı şudur: "Bu kudretli omuzların bu memlekete sahip ettiği kişi benim[164]."

(s.78) Arşının yukarıda sözü edilen küsuru, yarım arşın kadar ettiğinden bu tarife göre, resmin altı buçuk ayak boyu olacaktır. Bu ise tamamen Karabel'dekinin uzunluğudur. Şimdi yayın, kralın sağ elinde ve mızrağın sol elinde bulunması farkı var ise de resmin incelenmesiyle bu hatanın açıklanması çok kolaylaşır[165]. Göğüsteki yazı artık görünmez olmuştur, zamanla silinmiş olmalıdır.

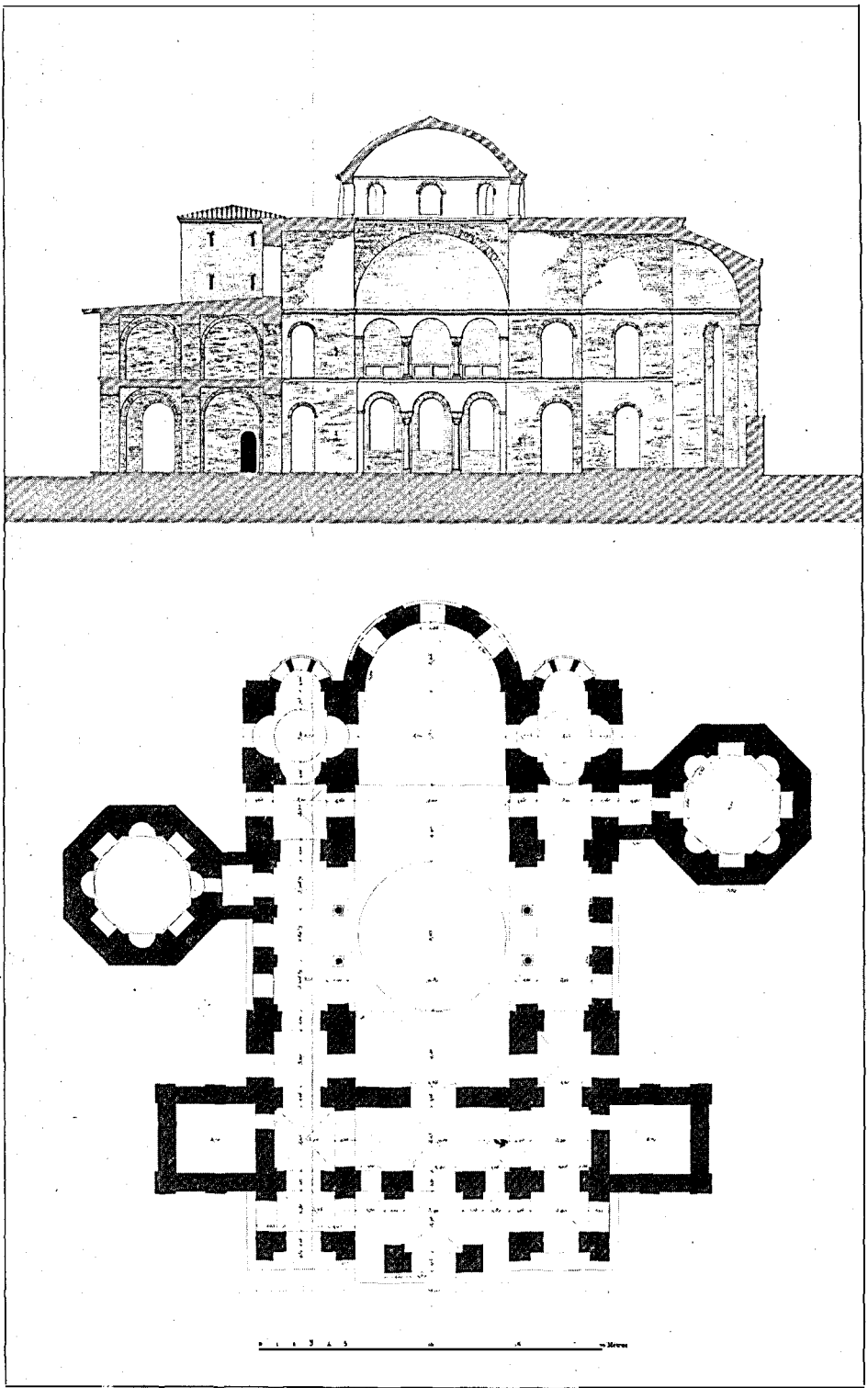
Bu resmin tamamen Mısırlı olmadığı itirazını edecek olanlara Herodot'un özenle yapılmış tarifini göstererek, kralın kıyafetinin yarı Habeşistanlı, yarı Mısırlı olduğunu söyleriz. Ayakkabılarının burnu kalkık olması, gerçekte tam Mısırlı modeli değildir; fakat bunun gibileri Mısır mezarlarında bulunmuştur. Herodot'un zamanında da bu resmin, Memnon'un tasviri olduğu görüşü oldukça geçerli idiyse de tarihçi bunu gerçekten uzak bularak reddeder. O hâlde bu resim, milâttan önce XV. yüzyılın, yani Küçük Asya'nın henüz keşfedilmiş en eski zamanlarının eserlerinden birisidir. Kiepert adında bir Alman ilim adamı, bu eseri 1843[166] yılında ziyaret ederek buna dair bir de hatıra yazmıştır[167]. Söz konusu yazının bazı yerlerindeki açıklamaları desteklemek için, burada şunları aktarıyorum:

"Sésostris'in savaşlarına dair Mısırlı papazların aktardıklarından - bilindiği üzere- söz eden Herodot'a göre bu hükümdar, ondan önceki Asya'yı tamamen dolaşarak yenilen kavimlerin memleketlerinde kendi imajını gösterir eserler; adını andıracak, vatanını ve fetihlerini hatırlatacak anıtlar bırakmıştır. Bu eserlerden bazıları, bu Trakyalı Rum tarihçinin zamanında var olduğundan, kendisi bizzat gidip görmüştür. Bunların biri Suriye'de, Filistin'de ve ikisi İyonya'da, Efes-Foça ile Sart (Sardes)-İzmir yolları üzerindedir. Bu en son sözü edilenlerden, ayrıntılarıyla söz eder. Tarihçinin bu açıklaması, doğal olarak doğru olmakla bugün daha çok kendisini göstermesi için haber verdiği eserlerin, bugünkü incelenmeleri ve bilgilerin de yardımıyla kökenlerini belirlemek ve türleri hakkında bir yargıya ulaştıracak şekilde kalmış olmasıyla, o açıklama daha etkili ve güçlü oluyor.

Suriye bölgesinin Mısır için olan önemi ve komşuluğu, gerideki Asya'ya karşı bir set olması için çok eski zamanlarda Mısır krallarının, adı

---

[164] Hérodote, II.Kitap, s.106.
[165] Bkz.1 numaralı gravür.
[166] 1843 yılı Ali Suat'ın çevirisinde 1849 olarak geçer (Y.N.).
[167] *Journal Archéologique de Gherard en Allemand.*

Ch. Texier delt

Lemaitre sculpt

ARNİA. BİR BİZANS KİLİSESİNİN PLANI VE KESİTİ (KASABA VADİSİ)

geçen bölgede fetihler yapmalarına sebep olmuştur. (s.79) Kuzeye doğru daha uzak olan memleketlerdeki Mısır eserlerinin, Herodot'un tarifine ne ölçüye kadar cevap verebileceğini ve gerçeğe ne kadar yaklaşacağını bilmek çok önemlidir. O hâlde böyle bir eserin keşfi, büyük bir tarihî öneme sahiptir ve İzmir'den yedi fersah, Sart yolundan yarım mil mesafedeki bir eser, şekliyle olduğu kadar bulunduğu yerle de Herodot'un tarifine uygundur. Lepsius, Berlin Akademisinde bu konuya bir hatırlatma yaparak eserin, Rhamsès Sésostris'e ait olduğunu kabul etmiştir.

Bununla beraber Kiepert, bu resmin kıyafetini Boğazköy civarında Ptérium'daki kabartma resimle karşılaştırarak Mısırlı değil, Asurlu bir resim olduğu fikrine meyilli görünür. Biz bu fikri tartışmayarak, yalnız Karabel'deki resmin, gerçekten Herodot'un gördüğü resim olduğu noktasında ısrar edeceğiz.

Nif (Nymphio) ile Sart (Sardes) arasından geçen şimdiki yol, artık Karabel boğazına uğramaz. Ta Gediz (Hermus) vadisine varıncaya kadar nehrin yatağını izler. Bütün memleket, sanatkârca uygulanan tarım sayesinde bir zenginlik ve refah görüntüsü sergiler. Bahçelerin sulanması ve meyve ağaçlarının aşılanması, burada Avrupa'daki kadar bir beceriyle uygulanır.

Vadi, sürekli olarak doğuya doğru genişleyerek devam eder ve Kavaklıdere adını alır. Bütün dağların oluşumu, en iyi yapı taşı olan tek cins kalkerdir. Bu oluşum, başkalaşım devrinin yukarı kısmına aittir. Vadiden çıkarken derenin üzerinde, yarısı harap altı gözlü bir köprü vardı. Müslümanların olan bu eser, hiç şüphesiz, Manisa (Sipyle Magnésie)'nın sultanlar ailesine ikâmetgâh olduğu zamanlarda yapılmıştır. Ovanın dört-beş kilometre genişliğe ulaşan yeri, çok güzel sulanmış ve ekilmiştir. Bahçeciler buranın sebzelerini hep İzmir'e götürürler. Bu ovanın sonunda, Kasaba (Cassaba) adındaki küçük şehir vardır. Bu kelimenin Türkçe anlamı kale demektir; fakat şehirde biraz olsun böyle bir şey yoktur. Sakinleri hep çiftçilerdir. Türkiye'de köylerin güvenliği ve asayişi yeterli ölçüde sağlanamadığından, ne çiftliklerde, ne de tenha yerlerdeki kır evlerinde oturulur. Kasaba şehrinde çok iyi cins tavuklar ve özellikle çok güzel hindiler gördük. Hindiler (s.80) İngilizce adlarını aklımıza getirdiler[168]. Kasabanın özellikle kavun, karpuzlarıyla domatesleri, İzmir'de büyük üne sahiptir. Bunları çok fazla tüketirler. Rumlar da Türkler gibi ufak salatalıkları çiğ olarak çekirdeğiyle yemekten hoşlanıyorlar. Buranın çok nadir olan bolluk ve bereketine; ufak bir sanat da eklense, o zamanki çalışmalardan tarım yüz defa daha çok yararlanır. Bu kadar verimli bir yerde

[168] İngilizce Turkey hindi demektir (Ç.N.).

büyük bir kısım arazinin ekilmemiş görünmesi, ne kadar üzüntüye sebep oluyor.

Debrent köyü, Kasabadan iki saat bir mesafede, aşağısında, karlar eridiği mevsimde geçilemeyecek sel suyu akan bir tepenin eteğindedir. Bundan sonra, içinde mezarlara kullanılmış mimarî süsleme parçaları görülen bütün ve terk edilmiş bir mezarlıktan geçilir. Bazı yerleri hâlâ iyi döşenmiş yol bölümleri ve duvar yıkıntıları, buranın, zamanında kalabalık bir merkez olduğunu gösterir.

Sart arazisine yaklaşınca, yolun kenarlarında Bin Tepedekiler gibi, yapay tepeler görülmeye başlar. Bunlar da, hiç şüphesiz, birincilerle aynı döneme aittir. Sart'tan on kilometre mesafede bulunan Ahmetçi köyü, bahçelerle çevrili ve çok hoş bir yerdedir. Bu yerden, Sart (Sardes)'a kadar ova, Yörük ya da Türkmen göçebeleriyle iskân edilmiştir. Bunlarda tahıl ve yiyecek olarak sütle ilgili maddelerle un ve koyun bulunur. Sart harabelerindeki tek ev, Sart çayı (Pactole) değirmencisinin evidir.

YİRMİ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Küçükmenderes (Caystre)'in Kuzeyindeki Lidya Şehirleri

Eolyalıların göçü sırasında, önceden Asya kıyılarını bilen diğer Yunan kabileleri de gelerek, eski Misya'da yerleştiler. Bu kabileler arasında, Prothoüs (s.81) tarafından Truva savaşına götürülen Magnètleri de saymak gerekir[169]. Bunlar, vatanlarına dönüşlerinde, başka bir yolculuk yönü tutarak Girit'e geçtiler, oradan Asya'ya gelerek, Menderes Manisası (Mangnésie sur le Méandre) şehrini kurdular. Bu kabilelerden bir kısım, daha kuzeye giderek Manisa Dağı (Sipylus) arazisine yerleştiler. Bundan dolayı Sipylus'daki Magnetler, *Magnetes a Sipylo* adını da aldılar[170]. Tarihçiler, Manisa (Sipyle Magnésie) şehrinin kökeni hakkında susarlar. Bu şehir, ancak İskender'in ölümünden sonra ünlü olmuştur. Hiçbir tapınak, büyük bir anıt, dinî bir eser, coğrafyacıların gözlerine ilişmemiştir. Lucius Scipion'un Suriye kralı Antiochus'u yenmesinin sonucu olarak Toros Dağlarından beri tarafa bütün Küçük Asya kısmı, Romalıların mülküne katılmıştı. Fakat memleketi, ancak Bergama krallığının yok olmasından sonra kesin olarak ele geçirebildiler.

Savaş, Manisa (Magnésie) ile Kum çayı (Hyllus) arasında, bu şehirden Akhisar (Thyatire)'a giden yolun üzerinde meydana geldi. Antiochus, kuvvetlerini bu Akhisar (Thyatire) şehrine toplamış ve Manisa etrafını karargâh yapmıştı. Scipion, bu harekete vakıf olarak ordusuna nehri geçirtti ve düşmanı siperlerinden çıkararak savaşa tutuşmak zorunda bıraktı.

---

[169] Homer, *Illiade*, II, 756.
[170] Tacite, *Annal.*, II, 47.

Manisa şehrinin konumu, uzun süre kuşatmaya dayanacak bir hâlde değildi; şehir, savaştan sonra Romalılara teslim oldu ve o zamandan beri oldukça karanlık siyasî kadere zemin oldu. Ancak ticarî durumu ilerledi. Tibère'in zamanında, depremden çok zarar gören şehirlerden birisiydi. Diğerleri gibi bu da imparatorun lütfundan payını almıştı.

Manisa (Magnésie) şehri, İzmir'le Bergama arasındaki direkt yol üzerinde olduğundan, sürekli olarak bir transit noktasıydı ve Teuthranie'nin[171] zengin ovaları, pazar yerlerini beslerdi. Siyaset oluşturmada, sürekli olarak İzmir'e bağlı oldu. Bununla beraber bugün bir sancak merkezidir. Bizans zamanında, Episkoposluk merkeziydi; fakat, burada Hristiyanlık dönemine ait hiçbir eser bulunmaz. Manisa şehri, XIII. yüzyıl başlarında Bizans İmparatorluğunun başkentliğini yaptı. Latinlerin İstanbul'a hâkim oldukları sırada, Théodore Lascaris'in halefi Jean Ducas, Latinlerle Asya'da savaş ederek Midilli (Lesbos) adalarıyla Eolya (s.82) limanlarını geri aldı ve Manisa'da hükümet merkezini kurarak 1255 yılına kadar, otuz yıl süre muhafaza etti. Müslüman aşiretler, bir yandan saldırılarını Küçük Asya sınırlarına kadar getiriyorlardı. İmparator II. Andronic, bunlara karşı durmakta zorluk çekiyordu. Sicilya Kralı Frédéric'in yardımına başvurdu, o da buna, Sicilya Amirali Roger de Flor'un kumandası altında Katalan (Catalane) birlikleri gönderdi.

Müslümanlar püskürtüldüler. Rumlarla yardımcıları arasında, anlaşmazlık meydana gelmesi gecikmedi: Katalanların sertliği ve huzuru ihlâl eden davranışları Manisa halkını rahatsız ettiğinden, hepsi ayaklanarak Katalan birliğini boğazladılar. Bu olay, boş yere Roger'in 1306 yılında Manisa şehrini kuşatmasına neden oldu; fakat o derece karşı koydular ki kuşatanlar çekilmek zorunda kaldılar.

1323 yılından itibaren bu şehre adını veren Selçuklu Saruhan, Manisa'nın ve bütün İyonya kıyısının sahibi ve hâkimi oldu. Bu sahanın Osmanlı mülküne geçmesi, milâdî 1399 yılıdır. Lidya şehirlerinin bağlılığını Sultan Bâyezid tamamladı; fakat 1402 yılında Ankara savaşından sonra Timur bu şehirleri tahrip etti: İzmir (Smyrne), Sart (Sardes), Akhisar (Thyatire) şehirleri yağma edildi ve Timur, elde ettiği bütün serveti Manisa'da topladı. Timur'un çekilmesinden sonra Manisa, Osmanlı hâkimiyetinde kaldı. Ancak bazıları dinî, bazıları siyasî, yeni yeni ayaklanmalar, sultanların hükmünü çoğunlukla zor duruma soktular.

---

[171] Bergama yakınlarındaki Kolarga tepesi. Bugünkü Ovacık köyünün bulunduğu yerdir (Y.N.).

Devlete karşı olan bütün bu isyanların en tehlikelisi, 1419[172] yılında Bedrettin[173] adında, yalnız devletin mülküne değil, İslâmiyetin özüne de saldıran bir bağnazın ayaklanmasıydı. Yalnız Müslümanların değil, Rum ve Yahudîlerden memnun olmayanların da katılımıyla, az zaman içinde mürid ve savaşçı dervişlerinden gerçek bir ordu meydana getirdi. Bunlara karşı gönderilen bir Osmanlı ordusunun yenilmesiyle isyancıların başarısı, softanın etrafına yeni taraftarlar topladı. Kısacası Sultan I. Mehmet, bu isyancıların üzerine henüz on iki yaşında olan oğlu Murat'ı gönderdi: Bu gidiş, geleceğin sultanının ilk zaferiydi.

(s.83) Bedrettin'in ordusuna siperleri içinde saldırı edildiği sırada, Yahudîden bu mezhebe dönmüş başlıca adamlarından Torlak adında biri, Manisa Paşasına saldırıyor ve üç bin dervişiyle, Antiochus Scipion tarafından yenildiği aynı savaş meydanında yok oluyordu. Anadolu'daki bütün hazır kuvvetler, Bedrettin'in üzerine yürüyerek olağanüstü cesaret göstermiş olan bu isyancıyı ele geçirdiler ve Efes'e götürerek, orada işkencelerle hayatına son verdiler; fakat mezhebi yine uzun süre Küçük Asya'da devam etti ve adı dağlılarca unutulmadı. Bedrettin'in mezhebi, üç kelime üzerine kuruluydu: Bunlar; fakirlik, eşitlik, malların kullanımına katılmadır.

Tahtından indirildikten sonra, Sultan II. Murat Manisa'ya çekildi ve tahtını oğlu Sultan II. Mehmet'e bıraktı. Bir saray kurdurdu; fakat orada çok oturamadı. İstanbul'un gelecekteki fatihi olan genç padişah, daha çok acemi olduğundan, Sultan II. Murat'ı yine ordularının başına çağırdılar. Bursa başkent olduğu halde padişahlar yine Manisa'da ikâmete devam ettiler: II. Süleyman, babasının ölümüne kadar burada kaldı.

Sultan III. Murat 1591 yılında Manisa'da, halkın yararına çok sayıda bina yaptırdı. Bir imaret veya güçsüzler yurdu, delihâne ya da ruh ve sinir hastalıkları hastahanesi, bir hamam, bir kervansaray ve bir medrese meydana getirdi. Bu eserler, bugün de vardır. Bu yapıları tamamlamak için, ikişer minareli iki de büyük cami yaptırmıştır.

Bu binalar, hâlâ vardır. Büyük caminin dört köşe bir avlusu vardır ve cami büyük bir kubbe ile örtülmüştür. İçi çok temiz tutulmuştur. Güzel Arap işi nakışlar, duvarlarını süsler. Kubbeye kandiller ve hacca gidenlerin getirdikleri deve kuşu yumurtaları asılmıştır.

II. Murat'ın bahçeleri, Bursa'nınkilerle yarışırdı. Saray bahçelerinin yakınında, sultan ailesinin mezarları vardır. Çok sayıda türbe veya mescit,

[172] 1419 yılı Ali Suat'ın çevirisinde yanlış olarak 1819 geçer (Y.N.).
[173] Bedrettin kelimesi, Fransızca metinde Brededdin olarak geçer (Y.N.).

Murat'ın hanım ve çocuklarının cesetlerini saklar. Bunlar, içine serviler dikilmiş duvarın iç kısmındadır; fakat bugün, bütün bu eserler yok olmaya yüz tutmuştur. Aydın prensi İshak Çelebi'nin eseri olan eski cami hâlâ vardır. Ancak dikkat çeken bir eser değildir.

(s.84) Hemen hepsi ağaçlıklarla çevrili olan diğer camiler, yirmi kadardır. Birkaç da minaresiz mescit görülür.

İzmir körfezinde biten Manisa Dağı (Sipylus), doğu tarafından bir boğazla Bozdağ (Tmolus)'a bitişir, bunun yanında Gediz (Hermus) nehrine bir geçit açılır. İzmir'e civar olan bütün dağlar volkaniktir. Bu sahayı sarsarak Manisa ile etrafındaki şehirlerin zarar görmesine neden olan depremin merkezi, hiç şüphesiz burasıydı· Manisa'ya güney tarafından hâkim olan dağın oluşumu, kalker cinsindendir. En yüksek tepesi, şehrin güneydoğusundadır. Kuzey ve batı taraflarında bataklık büyük bir ova uzanır. Çok sayıda akarsu birleşerek dağın öbür yüzüne iner. Önce Chandler'in ve sonra Hamilton'un[174] Tantalis şehrinin yeri olarak fark ettikleri yer, bu ovadadır. Tantale mezarı ve limanı Tantalis şehri yanında bulunduğuna göre, bu varsayımın ne ölçüde kabul etmeye uygun olduğunu, önceden göstermiştik[175]

Kalker silsilesi, volkanik oluşumlarla birleşir. Yaklaşık olarak Manisa ile İzmir yolu güzergâhında oldukça geniş bir kaynak, dağın eteğinden akar. Bu kaynağın yakınında ve yolun yirmi metre kadar üst tarafında, kayaya kazınmış bir heykel vardır. Bu eser, çok eski bir döneme aittir. Bütün eski eser uzmanları, bu eserin Pausanias'ın kaydettiği ve Tantale'ın oğlu Brotée tarafından yapılmış diye şöhret bulan Kibele (Cybèle)'nin heykeli olduğunda, görüş birliğine varırlar[176]:

"Manisa Dağının kuzey tarafında bulunan Manisalıların oldukları yerdeki Codine kayasının üzerinde, hepsinin en eskisi olan bir Ana Tanrıça heykeli vardır."

Bu heykel, daha içeri girmiş bir yüzey üzerine kazınmıştır. meditasyon hâlinde, oturmuş bir kadını tasvir eder. Fakat ayrıntıları, zamanın etkisi ve yıpratmasıyla o kadar aşınmıştır ki ancak genel şekli anlaşılabilir. Kayanın yukarısından heykelin başına ve yüzüne sızarak birçok ot çıkarmasına sebep olan sular, genel yapısını da (s. 85) şeklinden çıkarırlar. Bu resim, dev bir büyüklüktedir; ilk bakışta altı-yedi metre uzunluğunda tahmin edilir. Niobe

[174] Hamilton, *Researches*, I, 50.
[175] Bkz. Dördüncü kitap, dördüncü bölüm.
[176] Pausanias, II. Kitap, bölüm 22.

masalını bu yerlere dayandıran Pausanias ve Strabon[177] bu eski eserde, muhtemel olarak Tantale'ın kızının şekil değişimi görünüyor sanmışlardır. Ovide'in şu şiirlerini, güyâ bu heykel ilham etmiştir:

Flet tamen, et validi circumdata turbine venti

In patriam rapta est. Ibi fixa cacumine montis-

Liquitur, et lacrymae etiamnum marmora manant[178].

Bu resmin pozisyonu, tam olarak belirlenemez. Memleketin yerlileri, bunu *Büyük Suret* yani büyük heykel adıyla tarif ederler. Aynı dağda, kayalar içine oyulmuş epeyce miktarda odalar vardır; bunların mezar olmaları muhtemeldir.

Manisa'nın ovadan görünüşü, tamamen büyük bir şehir görüntüsü sergiler. Çevresini dolaşan çok sayıda kervan, İzmir'le bu şehir arasındaki büyük ticarî hareketliliği kırlara da büyük bir hareket ve şenlik haliyle taşır. Şehrin üzerinden dik olarak yükselen Manisa Dağı (Sipylus), güzellikte çok nadir olan bu tablonun gerilerini oluşturur. Aslında Manisa'nın panoramik görüntüsü, Küçük Asya'nın görüntüsü en güzel şehirleriyle sürekli olarak yan yana konabilecek kadar güzeldir. Az yükseklikteki bir tepe üzerinde, bugün harabe hâlinde bulunan eski istihkâmlar vardır. Şehrin içi, girmeden önce oluşan fikre hiç yaklaşmaz: Çarşılar, ihmal edilmiş durumdadır. Bununla beraber birkaç yıl önce yapılmış olan geniş bir kervansaray, yerel ticaretin bütün ihtiyaçlarını karşılar. Nüfusu, yaklaşık olarak yirmi beş bine ulaşır. Dört bin kadar Rumla birkaç yüz Ermeni vardır. Türk şehirlerinin çoğunda olduğu gibi burada da mezarlar gezinti yeridir. Servi gölgelikleri, akşam üzeri epeyce ziyaretçi çeker.

(s.86) YİRMİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Hyrcanienne Ovası[179]

Antiochus ve Scipion savaş meydanı, Manisa (Magnésie) ile Akhisar (Thyatire) şehirlerinin arasındadır. Tite-Live[180], savaş yerini şu şekilde anlatır: "Kralın Akhisar'da bulunduğunu öğrenen Konsül, gündüz vakti yürüdü ve beşinci gün Hyrcanienne ovasına vardı." Strabon, bu konuda Lidya iç büyük yaylasını, şu şekilde bölümlere ayırır[181]:

---

[177] Strabon, XIII, 579.

[178] Ovide, *Métam.*, VI, 310. ("Yine de ağlıyor ve şiddetli rüzgârın çalkantısıyla çevrelenip vatanına bağlandı. Orada dağın tepesinde çakılıp kaldı, eriyip gitti ve gözyaşları taşlaştı.")

[179] Bugünkü Halitpaşa kasabasıyla Alibeyli köyü arasındaki ova (Y.N.).

[180] Tite-Live, XXXVII, 38.

[181] Strabon, XIII, 629.

"Bozdağ (Tmolus) ile Cevizli Dağları (Messogis) arasında bulunan Küçükmenderes (Caystre) ovasının doğusunda hemen Cilbienne ovası gelir. Pline'nin bu *Cilbiana Juga* adındaki geniş, verimli ve halkı çok memleketi, sonra Hyrcanienne ovasına bir kuvvet gönderdikleri için İranlıların bu adı verdikleri Hyrcanienler ovası ve yine onlar tarafından adı verilen Keyhüsrev (Cyrus) ovası gelir. Bizanslı Étienne, Erathostène'den aktararak Hyrcanienne ovasını, Lidya içinde gösterir. İzmir mahkemesi, Eolya'nın büyük bir kısmı dışında Makedonyalı Hyrcanienlerle Sipyle'in Magnétlerini birleştirirdi. Makedonyalı Hyrcanienler ya da Mostenéler, imparatorun lütfuna mazhar olanlar içinde bulunarak depremden uğradıkları hasara karşılık, beş yıl vergiden muaf tutuldular. Senatodan Asya'ya, halkı teselli etmek ve düzenleme yapmak için, heyetler geldiler[182]. Bütün bu delillerden varılan sonuça göre Hyrcanienne ovası, Manisa ile Akhisar arasında bulunan ve Kum çayı (Hyllus) ile sulanan ovadır. Thyatire çayı, Kum çayına dökülür. Bu çay, Gediz'in başlıca kollarındandır[183]. Kaynağını Frigya E-Épictète'de Orhaneli çayı (Rhyndacus)'nınkinden uzak olmayan bir yerden alır ve Manisa civarında Gediz'e karışır. Kum çayı, bazı coğrafyacılar tarafından Lidya'yı Frigya'dan ayıran Phrygius nehri ile karıştırılmıştır. Bu sahanın suları, eskiler tarafından oldukça eksik tanınmıştı.

(s.87) Tacite tarafından Makedonyalı Hyrcanienlere verilen *Mosteni* adı, kendi arazilerinde; fakat bugün yeri bilinmeyen Mostène nehri sakinlerine uyar. Bunun adı İstanbul'un Altıncı Konsili kayıtlarında, Mastena ya da Jüstinianopolis adıyla geçer. Bu şehir, bir Episkoposluk merkeziydi ve ruhanî lideri Julianus 448 konsiline davet edilmişti. Bu şehri, belki de Hyrcania ya da Diahyrcania adında ve Eusèbe'in kayıtlarında söz edilen şehirle özdeşleştirmek doğru olabilir. Ne Strabon, ne de Pline bu şehirden söz etmişlerdir; fakat sikkeleriyle bilinmektedir.

YİRMİ BEŞİNCİ BÖLÜM
Akhisar (Thyatire) ve Nacrasa[184] Üzerinden Sart (Sardes) - Bergama Yolu

Sart (Sardes)'tan Bergama'ya giden eski Roma yolu, Akhisar (Thyatire)'ı sağa ve Apollonis[185]'i sola, batıya bırakırdı. Bu Apollonis şehri, iki başkentin arasındaki yolun yarısında, yani biribirinden üç yüz stade (elli

[182] Tacit., *Annal.*, II. 47.
[183] Hérodote, I, 80.
[184] Kırkağaç ile Gelenbe arasında Bakırçay vadisinde bir antik şehir (Y.N.).
[185] Manisa ili, Akhisar ilçesinin batısındaki Mediciye/Palamut kasabasının bitişiğindeki tepe üzerinde bulunan antik şehir (Y.N.).

altı kilometre) mesafedeydi. O hâlde bunun yerini, Akhisar'ın batısında ve Kum çayı (Hyllus) vadisinde aramak gerekir.

Bergama Kralı Attale, bu şehre karısının Apollonis de Cyzique adını vermişti. Pline, bu adı diğer önemsiz şehirlere verir[186]. Bununla beraber bu şehir, Bizans İmparatorluğu zamanında Episkoposluk merkeziydi.

Gediz (Hermus) büyük vadisi, kuzey tarafından, havzasını Kum çayı havzasından ayıran bir sıra alçak dağlarla sınırlanmıştır. Üç-dört bin nüfuslu yeni bir şehir olan Merme/Gölmarmara (Marmora)'da durulur. Bu şehirde bir kervansaray vardır. Çevrede görülen eski mimarî süslemelere bakılırsa, bu yerin eski bir Roma şehri tarafından işgal edilmiş olduğu anlaşılır. Marmora adını almasına sebep, eski mermer ocaklarının olmasındandır. (s.88) Marmora şehrinin yerini işgal ettiği eski şehrin adı, hiçbir kitabede bulunamamıştır.

Akhisar (Thyatire)

Akhisar şehri, Lidya'nın kuzey ucunda bulunur ve Misya sınırına o kadar yakındır ki bir zamanlar bu şehrin bölümlerinden sayılmıştır[187]. Bizanslı Étienne, bu şehrin kuruluşunu, Lysimaque'a karşı savaş sırasında oraya Makedonyalı göçmenleri getirmiş olan Séleucus Nicanor'a dayandırır[188]. Pline'in verdiği bilgilere göre bu şehir, önce Pelopia, yani Pélops'un şehri adını almıştır. Bu ad da Tantale'ın oğullarının bu yörede hâkim oldukları zamana ait bir anı olmalıdır. Zannedildiğine göre Séleucus, Akhisar (Thyatire) şehrini büyüterek ona kendi adını verdi; fakat asıl kurucusu değildir. Bu şehre Euhippa, yani iyi at yetiştiren adı da verilmişti. Homeros zamanlarında Misya sahası, gerçekten haralarıyla ünlüydü. Otlaklarında, sayısız Diomède kısrakları beslenirdi.

Pline'e[189] göre Gördük çayı (Lycus), Akhisar şehrinden geçerdi. Diğer coğrafyacılar bundan hiç söz etmiyorlar; herhalde Kum çayı (Hyllus)'nın bir kolu olduğu içindir.

İskender'in ölümünden sonra, Makedonyalılar kalabalık olarak bu sahaya göç ettiler ve her takım, işgal ettiği yerin adıyla ayırt edildi. Buna dayanarak Makedonyalı Hyrcanienler, Nacraséen Makedonyalılar, Caduéne Makedonyalılar[190] ve Thyatire gibi adlar sayıldı. Antiochus'un yenilgisinden sonra bu şehir, Bergama'ya katıldı. Romalılar zamanındaki kaderi, oldukça

[186] Pline, V, 29.
[187] Strabon, XII, 625.
[188] Étienne Byzance, bkz. *Thyatira.*
[189] Pline, V. Kitap, s.29.
[190] Id., *a. g. e.*, s.30.

karanlıktı. Bununla beraber, mükemmel bir yönetime sahipti ve elde edilen kitabelerde, çok güçlü senato ve Akhisar (Thyatire) halkı diye yazılıdır. İmparator Antonin Caracalla, buraya önemli binalar yaptırdığından, şehrin lütufkâr yenileyicisi lakabını aldı. İmparator Vespasien, onuncu konsüllüğünde şehrin etrafında çok sayıda genel yollar açtırdı. Bu şehri süsleyen eserlerden, bugün ancak şekilsiz yıkıntılar kalmıştır. Spon ve Ricaut gibi eski (s.89) gezginlerin kopye etmiş oldukları kitabelere göre, o eserlerin bugün yıkılmamış olan kısmı, kalan bir iki parçasıdır. Çarşıda, hâlâ birkaç sütun görülüyorsa da hangi binaya ait olduğu bilinmemektedir. Akhisar'ın en büyük şöhreti, Hristiyanlığın Asya'da yerleşmesi zamanında işgal ettiği önemli yerdendir. St Paul'ün Efes'teki vaazları ve Lidya ile Truva'daki uzun gezileri, çabuk sonuç vermiş ve daha sonra birleşerek yeni dini uygulayan putperestlerle Yahudîleri kendilerine çekmişti. Lidya'nın bilinen yedi şehri, daha birinci yüzyıldan "Hristiyan Kiliseler" unvanını hak kazandılar. Bunlar Bergama, Efes, Sart (Sardes), Akhisar (Thyatire), Alaşehir (Philadelphie), Pamukkale (Hiérapolis) ve Laodicée'dir[191].

Apocalypse'in kitabı, şehirlerin meleklerine, yani her şehrin baş papazına hitaben, yeni Hristiyanların hâl ve hareketine göre övgü ya da yergi gönderirdi. Akhisar (Thyatire), Hristiyanlığa sadık kaldı. Fakat Bizans İmparatorluğunun yıkılışından beri Hristiyanların sayısı, sürekli olarak azalarak Rum okulları biribirinin arkasından kapandılar. Hâlbuki Akhisar, oldukça önemli bir istihkâm yeri sayılırdı ve Antiochus'un zamanında, Roma ordusuna karşı olan savaşların ana hattıydı. Ancak Bergama Devletiyle birleştikten sonra, bu başkent tarafından tamamen söndürüldü. Hâlbuki ondan daha kuvvetli savunma sebeplerini, bu Akhisar sunardı.

Müslüman saldırılarıyla Bergama'dan kovulan İmparator Andronic, Akhisar'a çekilmişti ve burası geri almadığı Bergama'yı tehdit ediyordu. Küçük Asya Osmanlıların eline geçtiğinden bu yana, Akhisar, ordunun sevk edilmesi açısından önemini büsbütün kaybetmiştir. Şehrin yanındaki bir tepeden yükselen Türklerin Akhisar adını verdikleri istihkâm, bugün terk edilmiş ve bakılmadığından dolayı yok olmaya yüz tutmuş bir hâldedir.

Eski Thyatire'in yeri hakkında, uzun süre tereddüt edildi. İngiliz Konsolosu Ricaut ve ondan bir süre sonra gezgin Spon, bu şehrin yeriyle şimdi var olan Akhisar şehrini ilk belirleyenlerdir; Thyatire adını içeren birtakım kitabeler, bunlar tarafından okunmuş ve kopye edilmiştir. Şimdiki şehir, çok iyi ekilmiş bir ova ortasındadır. Evleri topraktan yapılmış, görüntüsü zayıf binalardır; altı kadar camisi, dikkat çekici bir özellik arz

[191] Laodicée, Denizli-Pamukkale arasında bir antik şehir (Y.N.).

etmezler. Şehir, çok sayıda çeşmeyle sulanır. Bütün genel binalar, çok hoş görüntü sergileyen ağaçlarla çevrilmiştir. Bu şehrin başlıca ticareti, (s.90) çevresinde ekilen pamukla Türkmenlerin dağda beslediklerı birçok sürüden gelen yapağıyla sınırlıdır. Nüfusunun üçte ikisi Müslüman, üçte biri Rum ve Ermeni olmak üzere sekiz-on bin arasındadır. Türk şehirlerinin çoğunda olduğu gibi burada da Ermeniler, memleketin içiyle olan ticareti elde ederek İran'la tekstil ticareti yapıyorlar. Rumlar, tercih olarak İzmir'le ticaret yapıyorlar. Şehrin çevresi, meyve ağaçları dolu bahçelerle çevrilmiştir. Bir kuyu veya çeşme yalağı işini gören eski eserlerden, bazı mimarî süslemelerle lâhitlere çok rastlanır.

YİRMİ ALTINCI BÖLÜM
Nacrasa Üzeri Akhisar (Thyatire)'dan Bergama Yolu

Strabon'un tariflerine göre, Apollonis şehri Akhisar batısında ve Kum çayı (Hyllus) vadisindeydi. Kum çayı yatağından yaklaşık olarak dokuz kilometre kadar bir mesafede bulunan Bullana köyünün işgal ettiği yer ile Apollonis'inki, birbirine uyuyor. Mezarlıkta bazı eski eser parçaları görüldüğü gibi gezgin Arundell de bir dikili taş üzerinde, Apollon adını okumuştur. Bu yeri daha ayrıntılı incelemeye gerek vardır. Bu şehir, Bergama adliye dairesine bağlıydı.

Coğrafî çizelgeler Akhisar (Thyatire)'ın kuzeyine, Léon'un notunda Acrasi ve Hiéroclès'de Ocrasus adı verilen Nacrasa şehrini koyarlar[192]. Gezgin Arundell, Akhisar'ı terk ederek ekilmiş bir ova memleketini geçip kuzeye doğru gitti; iki saat yürüdükten sonra dağlık bir memlekete girdi ve dağın kuzey yamacında Bakır köyünde durdu. Bakırçay (Caïque) nehri, kaynağını bu köyün civarından alır. Akhisar ile bu köy arasındaki mesafe, üç saat ya da on sekiz kilometredir. Bakır köy yüksek dağlarla çevrilidir. Burada da oldukça çok miktarda eski mimarî eser parçalarına (s.91) rastlanır. Hatta bazılarında yazı da vardır. Chishull, şu kelimelerle başlayan bir kitabenin işaretiyle, Bakır ve Nacrasa'nın kimliklerini belirlemiştir: "Makedonyalı Nakrasalar (Nacraséens)ın senatosu ve halkı..."

Bakır'dan Soma (Souma)'ya giden yol, dağlık ve ta Soma'ya kadar ağaçlık bir yöreden geçer. Soma'nın yeri, Antonin'in çizelgesindeki eski Germa şehrine çok uyar. Bu şehir, Akhisar'dan otuz ve Bergama'dan yirmi beş mil mesafedeydi.

Köyden biraz ötede, yüksek bir kayayı taçlandıran bir Bizans istihkâm harabesi görülür. Uçurumun eğimleri üzerine inen duvarları, eski şehrin surlarındandır. Civar yöre çok engebelidir ve Bergama yolu, yüksek çınarlar

[192] Ptolémée, *Itin.*

ve yaşlı ceviz ağaçlarıyla gölgelenmiş bir yarığın kenarı boyunca yapılmıştır. Soma ile Bergama arasındaki mesafe, kolayca sekiz saat içinde alınır. Bu mesafe yirmi beş Roma mili demektir.

Temnus[193] silsilesine bağlı olan dağın doğu yamacı tarafında, ekinle örtülmüş çok geniş bir ova açılır. Kırkağaç şehri, dağın eteğindedir. Burası, şehrin en iyi ticaret yerlerinden birisidir. Bu ovalar, İzmir aracılığıyla ihraç edilen pamukların büyük bölümünü yetiştirir. Yerinin uygun ve arazisinin verimli olmasına rağmen Kırkağaç şehri, önceden çoğunlukla veba hastalığının ortaya çıktığı bir iç şehirdi; fakat sakinleri, yine çalışmalarından geri kalmıyor ve İzmir ile ilişkileri, o şehre hastalığı bulaştırmıyordu. Kırkağaç ovasında, pamuktan başka tahıl, susam ve kurutulduktan sonra ihraç olunan meyva da üretilir. Bal ticareti de önemlidir; fakat Arkeolog bu şehirde hiç bir eser bulamadıysa, inceleyen için onun kadar önemli olan tarım kaynakları, herhâlde bilgi vermeye değer bir şeydir. Yirmi bin kadar tahmin edilen nüfusunun, büyük bölümü Türktür. Rumların sayısı, ancak iki bine ulaşabilir. Ermeniler, neredeyse yok denecek kadardır. Çok sayıda cami ve okulu vardır; fakat bunların hepsi, çok basit yapılardır.

YİRMİ YEDİNCİ BÖLÜM
Alaşehir (Philadelphie)

(s.92) Alaşehir (Philadelphie), Lidya'nın doğu ucunda, Sart (Sardes)'tan yirmi sekiz mil mesafede ve dağların eteğine kadar yükselerek giden Bozdağ (Tmolus) yamaçlarından uzak olmayan bir noktada bulunur. Kendi adını veren Bergama Kralı Attale Philadalphe tarafından kurulmuştur.

Alaşehir'in kuruluşuna sebep, ordunun sevk edilmesi açısından önemli olan yeriydi. Gerçekte doğudan bir kolu Menderes vadisine, öteki kolu Gediz'e giden yollara hâkim olduğu gibi, çoğu kez olan kuşatmalara karşı koyması da Alaşehir'in yerinin iyi seçildiğini gösterir. Burada geniş bir halk merkezi meydana getirilmesinin bir sebebi de, eski şöhretini bugüne kadar yalanlamamış olan olağanüstü verimliliğidir.

Fakat yerin bu seçkin özellikleri bir tarafa bırakılırsa, Alaşehir deprem etkileriyle başka yerlerden daha çok karşı karşıya kalan bir arazi üzerinde bulunuyordu. Buna dayanarak Strabon ve bütün diğer yazarlar, bu şehirden söz ederken, sakinlerinin burada yine ikâmet konusundaki sebatlarına şaşırırlar.

Strabon şöyle der: "Alaşehir'den çok depremlere uğrayan bir zemin olamaz. Evlerin duvarları, her an ayrılır. Şehrin bazen bir mahallesi, bazen

[193] Simav-Demirci Dağları (Y.N.).

bir diğeri, bir kaç olayla denenir. Zaten sakinleri de az sayıda insandan oluşur. Diğer şaşılacak bir şey de; bu halkın evleri sağlam ve emin olmayan bir şehirde kalmak istemeleridir ve daha ilginci, kurucuların Alaşehir'i böyle bir arazi üzerine bina etmeleridir[194]." Diğer bir kaydında Strabon, yine aynı incelemeyi yürütmüştür: "Alaşehir'de evlerin duvarları bile güvenilir değildir. Zira deprem sarsıntılarıyla bütün gün duvarlar çatlar ve sakinleri sürekli olarak bir tür duvarcılıkla bunları (s.93) onarmaya dikkat ederler[195]." Doğrusu Strabon, bunları Tiberè zamanında yazıyordu. Tam o dönemde Küçük Asya, seyrek aralıklarla tekrarlanan depremlerden harap olmuştu. Alaşehir (Philadelphie), milâttan önce 130 yılında kurulmuştur. Strabon yazdığı zaman, ancak 160 yıllık bir varlığı söz konusuydu demektir. O zamandan beri 1830 yıl geçmiştir ve Alaşehir hâlâ vardır.

Kısmen küçük gnays taş parçaları karıştırılmış, sağlam horâsân kireç harcından oluşan malzeme ile yapılmış duvar ve anıtların bu tarz yapımı, herhalde deprem sarsıntılarına dayanmak amacıyla seçilmiştir. Ancak memleketin arazi oluşumu, malzeme seçimine çok az imkân bırakıyordu. Bozdağ (Tmolus)'da, öyle sütunlar çıkaracak ve bina için büyük ölçüde taşlar kesecek güzel ocaklar yoktur. Bundan dolayıdır ki bugün var olan eski bina harabeleri, neredeyse şekilsiz hâlde birtakım büyük yıkıntılardan ve mimarlık açısından hiçbir öneme sahip olmayan türdendir.

Şehir, birkaç tepe üzerine yapılmıştır. Sur duvarları, neredeyse büyük ve düzgün bir dikdörtgen şeklindedir. Duvarların genel yapısı, hemen hemen kalmış gibidir. Yalnız kuzey tarafındaki geniş bir yarık, şehrin girişini oluşturur. Eski kapılar tamamen harap olmuştur. Surlar, biribirinden yirmi-otuz metre mesafede, yuvarlak kulelerle korunmuştur.

Harabelerin şöylece bir incelenmesinden, Alaşehir'in hiçbir zaman zengin olmadığı, anıtlar ve binalarının güzelliğiyle kendini göstermediği sonucuna varılır.

Ufak taşlarla yapılmış olan bu duvarlar üzerinde, sıva ve mermer sıvası varken, daha sonra döküldüğü zannedilir; fakat şimdiki hâliyle ilk hâlini tahmin etmek çok güçtür. Her gezgin, kendi fikir ve keyfine göre, burada eski bir kilise ya da Roma tapınakları olduğunu varsayabilir.

Doğu tarafta, şehirden bir yar ile ayrılmış ve tepesi eski kaleye ait bir sur ile kuşatılmış bir dağ vardır. Sağlamlaştırılma sistemine bakılırsa, aynı önemde olan başka yerlerin altında olduğu görülür. Çünkü gerçekte Alaşehir şehri, Lidya'nın anahtarıydı.

---

[194] Strabon, XIII, 628.
[195] Strabon, XII, 579.

(s.94) Bu şehrin, gerçekte iki kat ön duvarları vardı; fakat İznik (Nicée)'te olduğu gibi surlarınki ile sırasına yapılmış kulelerle korunmamıştır. Şehrin en ilerisinde, herhalde, savunma sisteminin bölümlerinden olan yerle beraber duvar izleri vardır.

Alaşehir (Philadelphie), Asya'nın Hristiyan dinini isteyerek kabul eden Roma şehirlerinden birisidir. Hristiyanlığın uygulanması açısından bu yöre Hristiyanları, dinî görevlerini oldukça özgürce yerine getirebildiler. Alaşehir, Asya'nın Yedi Kilisesi sırasına geçmeye layık görüldü ve bizzat St. Jean, tanrının sözünü anlatmak için buraya geldi. Philadelphie Hristiyanlarının ahlâkı, diğer Hristiyan merkezlerine örnek olarak gösterilmiştir.

Bu şehrin harabelerinde mermer, nadir bulunduğu için çok az kitabeleri olacağı yargısına varılır. Bunlardan elde edilen bazılarının içeriğine göre, Asya'nın genel oyunları Alaşehir'de de yapılırdı. Bizans dönemine ait olan eski eserleri de eski zamanlara ait olanlar gibi fakirdir. Rumlar, Alaşehir'de yirmi kilise sayarlarsa da bugün ayin yaptıkları ancak beş kilisedir: Bunlar, Panagia, Saint-Dimitri, Saint-Théodore, Saint-Michel kiliseleridir[196].

Hristiyanların nüfusu üç bin kadardır. Bunlar bir baş papaz tarafından yönetilirler. Diğer papazlar çoktur. Ayin törenini görkemli yaparlar.

İslâm eserleri de Hristiyanlarınki gibi mütevazıdır. Yirmi kadar caminin ağaçlıklar içinden yükselen minareleri, Alaşehir'e bir doğu şehri görüntüsünün en güzelini verir.

Şimdiki şehir, kısmen ahşap ve kısmen topraktan yapılmıştır. Evler kiremitle örtülmüştür. Halk fakir görünüşlerine rağmen çalışkan ve zengindir. Memleketin son derece verimli olması, birçok hayvan sürüsü ve tekstil sanayisi, buraya büyük bir rahatlık sağlamıştır. Bir asır önce yedi-sekiz bin olarak tahmin edilmiş olan halkı, sayı bakımından değişmiş görünmüyor. Şehir etrafından büyümediği gibi duvarları içindeki mahalleler de hep doludur. Alaşehirliler, şehirlerinin düzeni konusunu ihmal ediyorlarsa da içten, aile içine kabul edilen bir yabancıyı hayran bırakacak ölçüde süslere sahiptirler. Rum kadınlarının elbisesi, olağanüstü süslü ve zariftir. İzmir kadınlarının elbiselerinden farkı, daha doğulu bir hâli olmasıdır. Müslüman kadınlarınki de süs konusunda Hristiyanlarınkinden aşağı kalmaz.

(s.95) Rumlar, bu şehrin adını Philadelphie olarak korumuşlardır. Türkler Alaşehir adını verirler. "Beyaz Şehir", beyaz anlamında olan "ala" kelimesiyle "Allah" kelimesi arasındaki imlâ benzerliği, Alaşehir üzerine

[196] Aslı da aynen böyledir. Yazar beş kilise dediği hâlde dört kilisenin adını sayıyor (Ç.N.).

yazı yazanların birbiri arkasından hataya düşmelerine sebep olmuştur. Rumlar, Alaşehir kelimesinin anlamını "Allah'ın şehri" diye yorumlayarak bu adın, Hristiyanlığın yerleşme anısı olmak üzere verildiğini düşünmüşlerdir. Oryantalistlerden Hammer, bu hataya düşmemiştir. Pococke de Uludağ (Olimpus)'ın alabalıkları hakkında böyle bir hataya düşmüştür: Türkçe'de "beyaz balık" anlamında olan bu "alabalık" kelimesine, "Allah'ın balığı" diye anlam vermiştir.

Philadelphie'nin XI. yüzyıldan beri olan tarihi, çok acıklıdır. Küçük Asya'da Müslüman aşiretlerinin ilk defa ortaya çıkışından beri bu şehir, onların en şiddetli saldırılarına hedef oldu. Önce Selçuklular tarafından ele geçirilerek bir süre sonra Latinlerin eline düştü. Sultan Alâeddin tarafından tekrar feth edilerek 1300 yılında Karaman Beyliğine katıldı. Roger de Flor, Alaşehir (Philadelphie) ile Sart (Sardes)'ı birleştirerek Bergama Prensliğine ekledi ve şehir, Jean Vatatzès tarafından yönetildi. Alisuras tarafından 1306 yılında kuşatılmış ve ilk mevzileri ele geçirilmişse de sonradan Bizans orduları karşısında geriledi. Kısacası 1391 yılında kayda değer olaylarla Osmanlıların yönetimine geçti. Geçimsizlik, Bizans İmparatorluğu ailesine girmişti. Andronic, İmparator Jean ile oğlu Manuel'i hükümetin hapishanesine kapamıştı. Bunlar kaçmada başarılı olarak Türk Sultanı Yıldırım Bâyezid'in yanına çekildiler. Başvuruları üzerine padişah, Asya'da tek kalmış Bizans şehri olan Alaşehir'in ele geçirilmesine karar verdi. Şehir, Bursa sultanlarıyla Aydın emirinin toprakları arasına sıkışmıştı; Bizans birliklerinden yardım istedi.

Rumlar bu saldırıya aldırmıyorlardı. Onların bir geleneğine göre Hristiyan Philadelphie şehri, hiçbir zaman Türklerin eline düşmeyecekti. Kale kumandanı, yerin teslim edilmesi için yapılan öneriye gururlu cevaplar verdi. O zaman saldırı emri verildi. Manuel'in kumanda ettiği kuvvetler çok utanmalarından ilk saldırıyı yaptılar. Philadelphielilerin direnişlerine öfkelenen Bâyezid, savaş esirlerinin cesetlerinden bir zafer işareti yaptırdı. Şehir, kararlı karşı koyması sayesinde onurlu bir uzlaşma elde etti ve Hristiyanlar, bütün sultanların dönemlerinde, yararlandıkları ayrıcalıklara sahip oldular.

(s.96) Bâyezid'in tahttan inişinden sonra, Alaşehir'i Timur ele geçirdi; fakat şehir, tam ve genel bir tahripten kurtuldu. Bundan sonra bütün Lidya'ya sahip olan Cüneyt Beyin topraklarının bir bölümü oldu. En sonunda burası Cüneyt Bey isyanının bastırılmasından sonra, sultanların mülkiyetine girdi.

Menderes ve Gediz nehirlerinin ayrıldığı boğazda Alaşehir'in konumu, Kserkses (Xérxès) ordusunun Sart (Sardes) üzerine yürüdüğü zaman geçtiği

Callatébus[197] adındaki Lidya şehrine çok uyar. Coğrafyacılardan bazıları[198], bu iki şehrin kimliğini belirlemeye kalkışmışlardı. Her ikisinin de varlık nedenleri, her iki vadinin korunmasıdır.

Callatébus'da[199] buğday ile Myrica'dan bir tür tatlı yapılırdı. Yorumcular, bunun birleşimini tarifte zorluk çekmişlerdir. Türk çocuklarının zevki olan ve *helva* adı verilen bu şeyin Herodot zamanındaki aslı, *tamarisc mannifera* adında doğuda hâlâ büyüyen ufak bir ağaçtan alınırdı. Bundan, İran şekercileri, beyaz ve zevki okşayan tatlı bir tür beyaz zamk çıkarırlar. Şimdiki helvacılar buna susam unu ve şeker eklerler. Bir havanda dövülen bu karışım, sarımtırak bir hamur olur. Bunu Yunan adalarına kadar ihraç ederler.

Kserkses (Xérxès)'in dikkatini çekmiş olan güzel çınar ağacı Callatébus şehrinin bu yörede bulunduğuna ayrıca delildir. Küçük Asya'nın hiçbir şehrinde, buradaki kadar güzel çınar ağacı olmaz.

Alaşehir (Philadelphie) arazisini sulayan küçük Alaşehir çayı (Cogamus), şehrin kuzeydoğusundan geçer. Yılın bir kısmında çoğunlukla kurudur. Sart'ın birkaç mil doğusunda Gediz'e dökülür. Şimdiki adı Kuzu (Couzou) çayıdır.

YİRMİ SEKİZİNCİ BÖLÜM
Katakekomene (Catacécaumène)[200]

Kuzeye doğru Alaşehir çayı (Cogamus) geçildiği zaman, manzarası tamamen farklı görünen diğer yerlere benzemeyen bir yere varılır. Artık buraları, içinde gnays ve kuvars (s.97) çakılları hâkim olan alüvyon arazi değildir. Dağlar kırmızımsı ve koyu bir renk alır, ağaçlar daha seyrekleşir, kaynaklar görülmez ve çok geçmeden, eski zamanlarda bu yöreyi tahrip eden ve bugünkü oluşumunun nedeni olan yer altı ateşlerinin izleri görülmeye başlar. Volkanik hareket, her ne kadar birçok yüzyıldan bu yana olmamışsa da eskiler jeolojiye az önem vermelerine rağmen bu arazinin asıl yapısını anlamışlar ve toprağının içindeki ateşin deprem olarak etkisini gösterdiğine kanaat etmişlerdir. Kadı'dan Laodicée'ye kadar biri, Manisa Dağı (Sipylus)ndan Şuhut (Synnada)'a kadar da diğer kısmı uzanan bu sahaya Katakekomene (Catacécaumène), yani "yanık" adı verilmiştir.

Değişik zamanların biriktirdiği volkanik lavlar, bir jeoloğun nispî yaşını kolayca belirleyeceği tarzda farklı ve oldukça çeşitli bir özellik ortaya

---

[197] Sarayköy ile Sart köyü arasındaki doğal geçit gidişi üzerinde bir Lidya şehri (Y.N.).
[198] Mannert, VIII, 366; Hammer, *Hist. Ott.*, VI. Kitap.
[199] Hérodote, VII. Kitap, s.31.
[200] Kula yöresine verilen ad (Y.N.).

koyar. Asya'nın en eski yanardağları, birden bire püskürmekten çok, aşama aşama ve yavaş yavaş püskürerek ortaya çıkmıştır. Ağızlarından çıkan madde, akıcı olmaktan çok hamurumsudur. Görünüşe bakılırsa bu madd yerin altından geniş yarıklarla çıkmış ve bütün salıayı bir tabakayla örtmüştür. Bu yerler ancak uzun yüzyıllardan sonra bitki çıkacak duruma gelebilmiştir. Bu şekilde ilk yanardağların püskürttükleri bu madde, Küçük Asya'nın her tarafında ve yüzeyde aynı şekildedir; tek cins bir hamurdur. Rengi koyu menekşe kırmızısından açık maviye kadar değişir. İçinde az çok saf ve değişik miktarda feldspat beyaz kristalleri bulunur. Bunlar asıl trakittir. Bu taşların bazılarında başka elementler görülür: Kristalleri donuk ve bozuk, düzgün olmayan piramit şeklinde olan şeffaf kuvars, bu türdendir. Bu trakit, jeolojinin belli bir şekilde sınıflandırmasına kadar tanınmamış olan porfir cinsine daha yaklaşır. Bu taşların yer altından çıkması, birçok asır sürdü. Sonra, geniş bir yeri istila ederek önemli dağlar meydana getirdiler. Bunlar, koni veya piramit şeklindedirler; fakat hiçbir yanardağ ağzı, yani deliği bırakmamışlardır. Lavların hareketi çoğunlukla o kadar kuvvetli olmuştur ki görülen dağ parçaları, ateşin etkisiyle kımıldamış ilk devir kayaları, yerinden kayan tabakaların aldıkları dik konum, bütün o sonsuz kuvvetin meydana getirdiği eserler ve izlerdir. Su sızıntıları ve kayaların parçalanması, bu yarık ve çatlakları daha artırdığından bundan vadiler olmuştur. Bu, Frigya'nın birinci ateş devridir. Arazinin incelenmesinden varılan sonuca göre, (s.98) volkanik olaylara bir tür sakinlik gelerek bu süre içinde bu yeni taşlar üzerinde, yalnız zamanın ve suların etkileri faaliyette bulunmuştur. Fakat ikinci bir ateş hareketi devresi ortaya çıkarak trakit kayaları kendiliğinden hareketiyle, yeni gelen, yani yanardağdan yeni çıkan lavların etkisinden erimiş, parçalanmış ve bu yıkıntılar, dağlardan çıkan ateş dalgalarıyla sürüklenerek bir nehrin buzlu suları içindeki çakıl gibi o erimiş lavların içine karışmıştır. Asıl lavların püskürmesinden önce kül püskürmesi olmaması nadirdir. Çünkü kalın tabakalar, sürekli olarak trakit yatağıyla erimiş hâldeki madenî maddelerin yüzüne çıkan bir tür toz arasındadır.

Bu koni şeklindeki Auvergne[201] ve İtalya'da eşi bulunan ve aynı maddeleri meydana getiren gerçek yanardağların oluşumunu, ikinci devreye dayandırmak gerekir. Bazen siyah-beyaz sünger taşı izleriyle piroksen madenî kristallerini ve diğer ateş taş kristallerini taşıyan küllerdir. Bunlar zamanla toplanarak, ilkel kavimlerin kireç ve kereste bulamayarak ev, mezar ve tapınaklar oydukları kalın büyük ve yumuşak kaya silsileleri meydana getirmişlerdir. Bu yörede bu durum, incelemeden göze çarpan bir şeydir. Pélasgique diye tarif ettiğimiz taştan bina yapan kavimler, kalkerli bölgede

[201] Fransa'nın güneydoğusunda bir şehir (Y.N.).

yaşayanlardı. Yanardağ tüfleriyle örtülmüş yerlerde oturanlar ise, aksine hesapsız hücreler oyarak ne kadar yüzyıl sonra Asya'yı gezen her gezginin şaşkınlığına neden olan yerlerini yaptılar. Bununla beraber eskilerce Katakekomene (Catacécaumène) adını alan memleketin her tarafını yanardağ lavları kaplamamıştır. Kadı'dan inerken Gediz'in yukarı vadisinin bazı yerlerinde trakitlerin ortasında, geniş ateşimsi araziden yükselip çıkmış bir ada gibi, tebeşir oluşumu görülür. Bundan başka, fazla olarak Gediz havzasıyla Alaşehir (Philadelphie)'in bulunduğu Alaşehir çayı (Cogamus) vadisi arasında, çıplak arazi parçalarıyla tepelere rastlanır. Bunlar trakitlerin çıkması ve akmasından önce bir oluşumu olan; fakat kurumuş toprak görüntüsüyle eskiler aracılığıyla ikinci saf volkanik araziye karışmış bulunan arazidir.

Sakinlerinin Katakekomene (Catacécaumène) adını verdiği şehir, Lidya ve Misya sınırları üzerindeydi. O hâlde eskilerden bazılarının, bunu iki memleketten birine ve bazılarının (s.99) diğerine mal etmelerine şaşmamalıdır. Bu şehir, Frigya Épictète'ı[202] önemli bir kısmıyla, Frigya Salutaire'in[203] bütün doğu tarafını da Şuhut (Synnada)'un kalker vadisine, Lidya'nın kuzey noktasına, kısaca Gediz (Hermus) ve Menderes ırmaklarının bütün yukarıki kollarına kadar işgal ediyordu. Arazisinin bütün doğu kısmı, tamamen trakit cinsi araziden oluşur; fakat Lidya şehirleri yanardağlar ortasında kurulmuştur. Zamanımızda faaliyet hâlinde bulunan yanardağların durumlarını gösteren püskürme dönemleri insanoğlunun hafızasından her ne kadar tamamen silinmişse de bizce oldukça yakın bir dönemde yine başlaması gerekir. Çünkü değişik yönlerde ve kaç mil uzunlukta lav akıntılarının kuşattığı bitkilerle kaplı arazide, adı geçen maddelerin yatağında istila ettiği yerler, büsbütün çorak ve kısırdır. Kısacası Kula (Koula) arazisinde, oluşmuş bölümleri şimdi faaliyette bulunan, tanıdığımız yanardağlardan farksız, dikkat çekici volkanik koniler vardır.

YİRMİ DOKUZUNCU BÖLÜM
Kara Devlit Yanardağı[204]

Kula (Koula) şehri, Kara Devlit adında bir dağın eteğine kurulmuştur. Bu dağ, güneyde bütün vadiyi kaplamış olan önemli lavların merkezi ve tıpkı Auvergne'de Volvic lavlar türünden siyah taşlarla yapılmış şimdiki şehrin altından geçer. Bu yerin yüzü, bazıları altı-yedi metre küp büyüklüğünde kaya parçalarından oluşmuştur. Bunlar, bazen bir nehrin buz kütleleri gibi birbiri üzerine yığılmış ve atılmış durumdadır. Ateşin, önceden

[202] Frigya'nın kuzeybatı bölümüdür. Özgür bırakılmış Frigya anlamındadır (Y.N.).
[203] Afyon ilinin yarısı ile Kütahya dolaylarını içeren bölge (Y.N.).
[204] Yazar bu adı Devlit şeklinde yanlış yazmıştır (Ç.N.).

soğumuş olan kayaları parçaladığı ve bir çelik fırınından çıkan maden köpüğü (scorie) gibi koyulaşmış yeni bir sel üzerinde yüzerek sürüklemiş olduğu görülür. (s.100) Bu lavların içinde, ufak piroksen kristalleriyle obsidyen damarları vardır.

Lavların soğuması, önemli derinliklere giden ve kayalar içinde epeyce bir genişlikte bulunan kovuklar ve mağaralar şeklinde yarıklar ve çanaklar oluşturmuştur. Bu yarıkların araları, geçilmez yollarla birbirine bitişiktir. Bunların meydana getirdiği hava akımıyla, bu yerler yazın çok serindir. Halk buralara, soğutmak için su testilerini koyar. Söz konusu kovuklarda görüldüğü üzere kayanın epeyce bir derinlikle kesilivermesi, bunların önceden tek parça olduklarını gösterir. Kayanın yüzeyi, yağlı ve ayna gibi, kızgın demir üzerinde dövülen madenî zerrelerin ışığı gibi, ötesine berisine erimiş zerreler serpilmiş; siyah renkli, vurulursa ses çıkan, kırılan yeri cam gibi olan bir görüntü ortaya koyar. Şehir tarafından çok az kül görünür. Bu lavların, tepedeki ağızdan gelmiş olmadığı gözükür. Çok oyulmuş olan bu ağzın, bu lavlardan daha eski olduğu çok muhtemeldir. Çünkü koninin yukarı kısmında bitkiler başlamıştır. Kuzey taraftan olan lavlar, daha önemli ve çok şiddetli dönemlerin yaşandığına delildir. On kilometrelik bir mesafe alarak bu lavların ta tepeden dik bir eğimle akıp Gediz (Hermus) havzasına kadar inmesi, önemle izlenecek bir şeydir. Bu lavlar orada sular tarafından durdurularak yükselmiş ve nehrin üzerine doğru çıkan bir yığınak yapmıştır. Bu olayın açıklaması kolaydır; çünkü su ile kaynar hâlde kızgın lavların temaslarında, su değdiği kısmı koparark parçalarını sürükleyip götürüyordu. Lavlar gnaystan tepelerin oluşturduğu doğal vadide kalarak dağılmışlardır. Bu taşlaşmış lavların tepelerindeki ibikleri, o kadar dik ve keskindir ki dolaşıp da aralarını görmek mümkün olamaz. Bu yerde ağaca ilişkin hiçbir şey yoktur ve ateş izleri bütün çıplaklıklarını korumuştur.

Kara Devlit konisinin ova seviyesinden yüksekliği, beş yüz metredir. Kula'nın kendi başına yüksekliği ise, sekiz yüz üç metredir. Gediz'e kadar devam eden bu lav silsilesinin yukarıki kısmı, güneydekinin cinsindendir; fakat nehrin yatağı izlendikçe, şurada burada bazalt oluşumu izlerine rastlanır. Bu olayın meydana gelmesi, bazı jeologlara göre yanardağ lavlarının hemen soğumasından olurmuş. Gerçekte bazalt oluşumunu, ancak sulak yerlerde gördüğümü iddia ederim. Bunu gördüğüm (s.101) yerler; İstanbul boğazının Anadolu kıyısı, Kyaneai (Cyanée) adaları[205] civarı, Trabzon'a yakın Değirmen çayı vadisi, Kayseri'ye giderken geçilen Kızılırmak vadisidir. Kula civarında diğer yanardağ konileri vardır.

[205] İstanbul boğazının Karadeniz çıkışındaki iki ada (Y.N.).

Bunlardan birinin adı Sandal'dır. Tepesinde ağızları bulunan ve Kula'dakiyle aynı döneme ait lavları olan diğerinin adı Topuz kaledir.

Sandal köyü yakınındaki tepenin tüfleri, kül hâlinde olup, daha sonra yapışıp katılaşarak, gözenekli bir taşa dönüştükten sonra memleketin epeyce geniş bir kısmını örtmüştür. Kısaca, Alaşehir (Philadelphie)'in önünden geçen eski Alaşehir çayı (Cogamus) ile Gediz nehri arasındaki arazinin hepsi, mevcut yanardağların aynı olmak üzere volkanik oluşumlardandır. Fakat oradan doğuya doğru Afyonkarahisar'a kadar uzanan arazi, hep ateş hareketine ait türdendir. Afyonkarahisar'da trakite dönüşür. Uşak'a yakın İlesler kayası denilen yerde halkası bozuk feldspat'ı içeren ve kendisi kül ve maden köpüğü (scorie) çamuru içinde kalmış menekşe rengini andırır lavlardan oluşmuş, büyük bir yanardağ ağzı vardır. Bu tür lavlara, İtalya'nın Vezüv yanardağında *rapilli* derler. Bu lav yığını oldukça büyüktür ve yüksekliği tahminen kırk metreyi bulur. Kül kısmının oluşturduğu tabakalar yataydır. Vadi tarafındaki ya da ağzın yanındaki kayalar, tamamen dikey konumdadır. Gediz (Hermus)'den öteye volkan oluşumu devam eder; fakat erimiş lavlar artık görülmez olur. Buradakiler sarımtırak, boz renkte taş hâline gelmiştir ve iç tarafı boş ve dik tepeler şeklinde yükselir.

Strabon'un eski geleneklere dayanan masal türünden olan sözleri bir tarafa bırakılırsa[206], bu Katakekomene (Catacécaumène) manzarasını, az kelimeyle tam olarak tarif ediyor. Boyu beş yüz, eni dört yüz stadedir, diyor ki doksan iki buçuk kilometre uzunluk ve yetmiş dört kilometre genişlik eder. O hâlde bu saha, çok önemli yanardağ olaylarının izleri görülen Kara Hisar arazisine kadar uzanır. Bölge ağaçtan yoksundur. (s.102) Ancak Catacécauménite adında ünlü bir şarabı vardı. Arazisi volkan külü ve siyah maden köpüğüyle kaplıydı.

Strabon, bu ateş alaylarıyla ilgili doğaüstü ve dışındaki sözlerin hepsini atarak bunları kaynakları tükenmiş yanardağların izleri diye görür. Delil olarak biribirinden kırk stade mesafede bulunan ve körük adı verilen üç oyuk gösterir. Bunların üzerinde, lavlardan oluşmuş koniler görülür. Maddelerin soğumasıyla oluşmuş olan çok geniş boşlukların içinde, dışarıya doğru esen çok serin bir hava akımı vardır.

Vitruve[207], bu sahayı volkanik bir memleket olmak üzere iyi tanıyordu: Buradan sünger taşı ihraç edilirdi. Strabon'un söz ettiği üç yanardağ, Kula civarındaki üç volkanik koniye uyar. Bunların biri şehre hâkim, ikincisi Hamilton'un ölçümüne göre birincinin yedi mil batısında Sandal ve Megné

[206] Strabon, XIII, 626, 628.
[207] Vitruve, II. Kitap, bölüm 6.

şehirleri arasındadır. Yanardağın ağzı tamdır ve kendinden daha sonraki bir tarifle Sandal'ın yedi mil doğusunda bulunur. Bunun adı Kaplan Alan'dır. Külden ve maden köpüğünden oluşmuştur. Ağzı, diğerlerininkinden daha fazla korunmuştur. Ağzının çapı yarım mil, yani sekiz yüz metredir. Deniz seviyesinden yüksekliği yedi yüz seksen metredir.

OTUZUNCU BÖLÜM
Kula (Koula)

Kula şehri, uzun bir vadinin başında çok hoş bir yerde kurulmuştur. Bu vadi, Kara Devlit yanardağının esas sınırlarından güneye doğru gider.

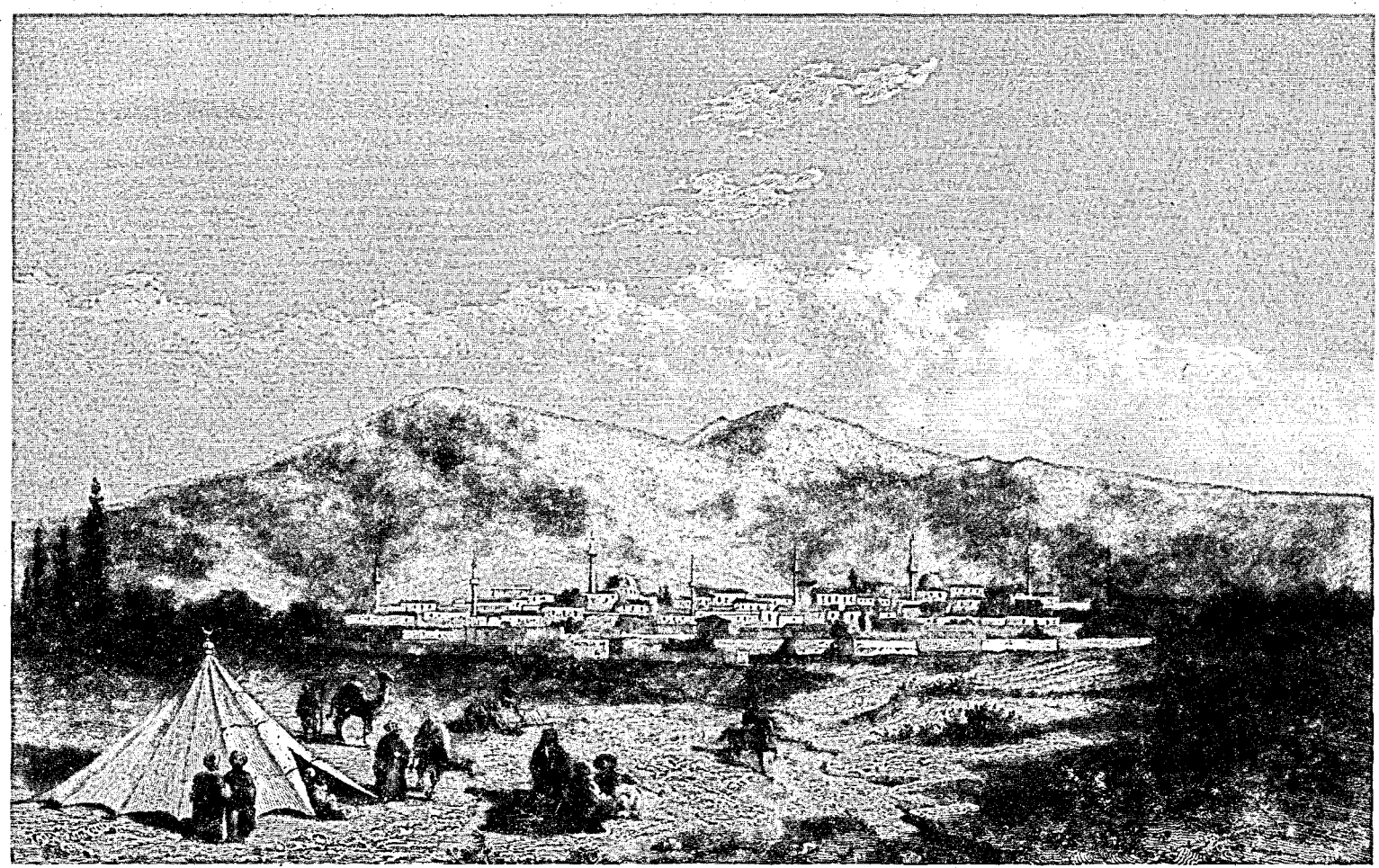
Ağaçlıkların arasından, beyaz duvarlarıyla gözükerek şehrin siyah volkanik taşlardan yapılmış evlerinin hüzünlü görüntüsünden sıyrılan camilerin çok sayıda minareleri, ağaçların üzerinden (s.103) görünür. Hemen hemen bütün evler, birkaç ağaçla gölgelenmiştir. Sokaklar temizdir. Çalışkan ve sanat sahibi olan halkının, rahat içinde olduğu görülür.

Kula, dört-beş bin nüfuslu bir şehirdir. Yün, pamuk, afyon ve tahıllardan oluşan yerel ticareti, hemen hemen tamamen Rumların elindedir.

Türkler, kervan ticaretinden başka Rumlarla bir sanatı paylaşırlar ki o da iyi bir geleceği olan ve İzmir halısı (haliçe) üretimidir. Bu halılar, Amerika'ya kadar ihraç edilir. Yörük kadınları da çadırlarının altında bu halıyı dokurlar. Bunlar, ufak namaz seccadeleridir. Kula'daki yün bolluğu boya veren bitkilerle birleşmiştir. Kırmızı, sarı, siyah renkler üretilen aşı boyası, kök boya, palamut ve kervanlarla gelen çivit (indigo), buradaki bu yerel sanatın ana maddesini sağlamıştır. Bu memleketin, ta çok eski zamanlardan beri Laodicée'nin şöhretine neden olan bir sanat sahibi olması ilginçtir.

Kula'da mimarî eserlere ilişkin hiç bir yıkıntı kalmamıştır. Şehir her tür mermer parçalarıyla doludur ve birçok Rum evlerinde, değersiz olmayan birtakım mermer kabartma ve diğer kabartma izleri vardır. Bunlardan özellikle bir tanesi, tanrı Lunus ya da Men'i tasvir eder ve bu dine ait bir de kitabesi vardır: "Güneş Phalatès'e, Men Tiamos'a ve Kral Men'e ait bir dua meydana getirmiş olan Kullar Kulu Demas, Jüpiter'in gücünü tanımak üzere bu duaya bağlı kalmasını emreder." Bu emir, Selevkoslar (Séleucides)ın 256. yılının tarihini gösterdiğine göre, milâttan 56 yıl önce demektir.

Alaşehir (Philadelphie)'den Bursa (Pruse)'ya ve Kütahya (Cotyaeum)'dan Bergama (Pergame)'ya giden yollar üzerinde bulunması sebebiyle Kula, eski bir şehrin yerini işgal etmekte ise de hiçbir eser bunu, tanınmış şehirlerden biriyle birleştirmeye yardım etmiyor. Kula adı "kule"

Ch. Texier delt

Lemaitre direxit

KULA. ŞEHRİN GENEL GÖRÜNTÜSÜ

anlamında olan kelimeden türetilme yeni bir addır. Grand dük Roger'in çizelgesinde, müstahkem bir yer olarak söz edilir. Peutinger'in çizelgesinde, Alaşehir (Philadelphie) ile Kütahya (Cotyaeum) arasında ve Alaşehir'den yirmi sekiz mil mesafede diye söz edilen ve kayıtlı olan Calanudda şehri, Kula'ya denk olabilir.

OTUZ BİRİNCİ BÖLÜM
Gediz (Hermus)'in Kuzeyindeki Lidya Şehirleri

Hiéroclès'in ve İmparator Léon'un notlarında söz edildiği üzere Lidya sahası yirmi yedi başpapazlık ya da başlıca şehri içine alıyordu.

Eski adlardan birçoğu değişmiş ve bozulmuş olmakla beraber, yeni şekillerinden yine tanınırlar. Burada biz, şimdi bu şehirlerden Lidya'nın kuzeyindeki birkaçını tanıtacağız ve daha sıraya konmamış olan harabeleri üzerine, coğrafyacıların dikkatlerini çekeceğiz.

Kula (Koula) şehri, İzmir'e ve Kütahya'ya giden kervan yolu üzerinde ve İzmir'den yirmi altı saat ya da yüz elli kilometre mesafededir. Ondan sonra Uşak'a gitmek için, kuzeye doğru çıkılır. Eski yolun, bu yeni yoldan çok fazla fark edeceği zannedilmez. Özellikle bu sahanın içine almış olduğu şehirlere ulaşımı sağlamak için güneybatıdan kuzeydoğuya doğru bir yol elbette vardı.

Bu yön izlenerek Kula'nın on bir kilometre kuzey doğusunda incelemeye değer bir yer vardır. Burada Gediz'in kıyısından beş-on adım ötede, elli dokuz derece santigrat sıcaklıkta bir su, çıkarak yerlilerin Emir Hamam adını verdikleri doğal havuzu oluşturur. Kaplıcada çok eski dönemleri hatırlatan bina harabeleri göze çarpar. Fakat bu yerin, bir şehir olmaktan çok, din ile tıbbın hastaları tedavi için papazların iki işi birden gördükleri ziyaret ve tedavi yeri olması daha doğrudur. Bu tür kurumlar, bu sahada çoktu. Sözü edilen yerdeki kaynağın etrafı, büyük parçalar hâlinde ve harçsız konmuş taşlarla çevrilmiştir. Aynı sitilde yapılmış bir duvarla çevrilidir. Bu duvar, kayanın eğimlerini izleyerek dolaşır.

Şimdiki hamamın duvarlarında, birkaç mimarî süsleme parçası görülür. Bütün bu harabelerin yerleşmiş bulunduğu alanın yüz metre kadar bir genişliği yoktur. Güney kolu dik bir kaya ile kapanmıştır. Bu kayanın üzerinde, dinî konulara ait birkaç (s.105) kabartma resim vardır. En büyük ve en iyi muhafaza edilmiş olanı, metrelerce yüksekliğindeki içeriye girmiş bir kısım yüzey üzerinde olandır. Bunun yukarıya gelen yay gibi kısmında, yapraklardan bir çelenk resmi vardır. Orta kısma Kula'daki kabartma resme benzeyen, Frigyalıların başlığını giymiş ve arkasında bu tanrıya işaret olan hilal konmuş bir yüz kazınmıştır. Eserin tarzı, çok eski zamanlara kadar

gitmez. Bizce, ancak Kula'nın tarihi üzerinde olan kabartma resim dönemine erişebilir. Aynı kayanın üzerinde, ufak ölçüde çok sayıda kabartmalar vardır. Bunlarda, ancak yüzlerin genel yapısı görülebilir. Bunlardan biri, etrafına hemcinsleri birikmiş olduğu hâlde yatan bir adamı tasvir eder.

Duvarın kuzeyinde, kemerler kalıntısı ve nehrin üzerinde, yarısı harap ve Bizans zamanına ait görünen bir köprü vardır. Emir Hamam, eğer bir şehir yeri işgal ediyor idiyse, bu şehir herhâlde çok küçüktü. Bizce uygun olanı, buranın bir kaplıca ve dinî Carorura[208] ve Charonium'daki gibi bir bina olmasıdır[209].

Lidya'nın episkoposluklarından eski Silandus[210] şehri, Kula'nın kırk beş kilometre kuzey doğusunda ve Gediz (Hermus)'in Selendis suyu, daha ileride Ayne çay denilen bir kolu üzerindeki, şimdiki Selendi köyünün yerini işgal ederdi. Selendi'de bazı kitabeler varsa da eski anıtlardan bir iz yoktur. Emir Hamam'da Gediz üzerine yapılmış olan bir köprü, bu iki noktanın bağlantısını sağlıyordu.

Kitabeler içinde güzel bir mermer plaka üzerine oyulmuş oval bir heykelin unvan kaydı dikkat çekiciydi. Bu yazı, Pythodore'un oğlu Thrasybule ve Glycom tarafından Hermogène'ye, 145. yılın Gorpiacus ayının 5'inde -milâttan önce 267 yılında- armağan edilmiş olan heykelin kitabesidir.

(s.106) OTUZ İKİNCİ BÖLÜM
Mayonya (Moeonia) - Blaundus - Saittae

Katakekomene (Catacécaumène)'nin kuzey kısmı Gediz (Hermus)'den öte tarafa, batıda Misya ve doğuda Frigya arasında, kapalı büyük bir üçgen oluşturuyordu. Bu parça, daha sonra adı Bozdağ (Tmolus) yamaçlarına kadar olan kısmı kapsayan Mayonya (Moeonia) sahasıydı. Mayonya (Moeonia) şehri, bu sahanın ortasındaydı. Mayonya adını taşıyan bir kitabeye göre, bu şehrin yeri, önce şimdiki Kula şehrinin yeri olmak üzere belirlenme yoluna gidildi. Fakat sonradan Maigne adında ve Kula'dan yedi kilometre mesafedeki bir köyün olduğu yere ait olduğu ispatlandı. Hamilton, bu yeri ziyaret ederek köyün eski bir şehir yerini işgal ettiğini gördü. Bundan başka, bir caminin duvarındaki kitabede yazılı MAIΩNΩN adını kopye etti. Sokaklarda göze çarpan mimarî süsleme parçaları, hep bu eski şehrin varlığına işaret eden izlerdir. Léon'un ve Hiérocles'in notlarında Mayonya

[208] Tekkeköy kaplıcalarının olduğu yerde küçük bir tapınak şehri (Y.N.).
[209] Strabon, XIII, 575; XIV, 349.
[210] Manisa ili, Kara Selendi köyünün bulunduğu yerde antik bir şehir (Y.N.).

şehrinin, Lidya'ya ait olduğundan söz edilmiştir. Pline bu şehrin yerini Alaşehir çayı (Cogamus) üzerinde ve Bozdağ (Tmolus) eteğinde gösteriyor. Hâlbuki, bu noktadan yirmi kilometre kuzeydedir[211]. Maigné'nin yakınında ve Kula'nın altı kilometre kuzeybatısındaki Ghiuldiz adında bir köyün yakınında, bir mermer ocağı vardır. Burada çok sayıda kabartma parçaları, bina temelleri görüldüğüne göre tapınak vb. halka ait binaların var olduğu kesinleşiyor.

Değişik dönemlere ait bazı kitabeler kopye edilmişti; fakat hâlâ meçhul kalmış olan bu şehrin adını belirlemeye aracı olamadılar. Bununla beraber bu şehrin keşfedilmesini kendisine borçlu olduğumuz Binbaşı Keppel, adların benzemesinden dolayı kilise kaydında söz edilen eski Daldia şehriyle aynı saymak istemiştir.

Aynı sahanın Tabala adındaki diğer bir şehri, Kula civarında bulunan Davala adındaki köyün yerini işgal ediyordu.

(s.107) Gediz (Hermus)'in sol kıyısında bulunan Adala adındaki Türk köyü, eski Attalia şehrinin yerini işgal eder; fakat Attale tarafından kurulmuş olan bu şehirden, hiçbir iz kalmamıştır. Orta çağda bir kaya üzerine yapılmış bir şato, eski kalenin yerindedir. Gediz'e kadar uzanan yanardağ lav yığınları, Kula'daki ile aynı oluşuma aittir. Bu yanardağların, aynı dönemde faaliyette bulundukları bundan anlaşılıyor. Bu lavlar, kendilerinden daha eski olanları da sürükleyerek nehre kadar akmışlardır. Hüzünlü bir görüntü sergileyen bu arazide, bitki izleri daha başlamamıştır.

Yeri Hamilton ve Arundell taraflarından Süleymanlı köyünün yerinde belirlenmiş olan Blaundus[212] şehri, Göbek'ten bir saat mesafededir. İzmir Metropolitliğine bağlı bir Episkoposluk merkezi olan bu şehir kilise kayıtlarında Balandus adıyla anılır. Şehir, kuruluşunu Makedonya'dan buraya birçok halk getirmiş olan İskender'in haleflerine borçludur. Buranın halkı, kendilerine Makedonyalı Blaundlar (Macédonien Blaundéen) unvanını verirlerdi. Blaundus şehri, Alaşehir (Philadelphie)'den Eskişehir (Dorylaeum)'e giden ana yol üzerinde ve bu sınırla kapanmış olduğunu söylediğimiz üçgenin ucundadır. Şehir, iki derin yarın sardığı bir tepe üzerine yapılmıştır. Başlıca kapısı, bir tür yarımada denilebilen ovaya bitişen ve ancak altmış adım genişliğinde olan bir boğazın üzerindedir. Vadinin yamaçları, çok sayıda mezarla delinmiştir. Bunların bazılarındaki resim ve nakış izleri hâlâ vardır.

---

[211] Pline, V. Kitap, s.29.

[212] Uşak-Ulubey, Sülümendi köyünün iki kilometre kuzeyinde bir antik şehir (Y.N.).

Tiyatrosu tepenin eteğine yapılmıştır. Sahne tamamen yıkılmıştır, fakat oturacak yerlerin büyük bir kısmı hâlâ sağlamdır. Kapıyı koruyan dört köşe iki kule, neredeyse tamamen muhafaza edilmiştir. Bunlar, çimentosuz olarak büyük taşlarla yapılmıştır. Bir tanesinin saçak altında, Dor tarzında araları delik üç dik parmaklık şeklinde, askerî binaların kullanılmayan mimarî süslemeler, vardır. Kapı dört köşedir ve yukarısında saçak altı kısmı vardır. Şekli kemerlidir. Bu sistem yapı, Yunan tarzına uygun değildir. Arundell, bunu bir Bizans eseri olarak kabul eder. Hamilton ise bu görüşte değildir. İki incelemeci, bu eserin Romalılar zamanında bazı değişikliklere uğradığını kabul ederek görüş ayrılığını çözebilirlerdi. Binanın yıkıntıları çoktur ve dikkat çekicidir; bir eski eser mimarı (s.108) tarafından çizilmesi ve ölçülmesi arzu edilir. Kapının tam ortası hizasında, güzel bir tapınağın harabeleri vardır. Biri diğerinin üzerine yığılmış saçak ve saçak altı kısımlarıyla sütun gövdeleri, bu binanın birdenbire çöktüğünü, ya da aralıksız bir tahrip etmeyle yıkıldığını düşündürür. Bu binanın mimarî süslemelerini Hamilton, Atina'nın Erechteum'undakilerle karşılaştırır[213]. Tapınağın güneyinde, *Dor* tarzında ve bazılarının saçak altları hâlâ mevcut, dört ayak üzerine yapılmış bir kemer altı kısmı vardır. Biraz daha ileride, sütunlarının yarısı dört köşe bir istinat duvarına girmiş iki sütunlu diğer bir kemer altı görülür. Bunlardan altı tanesi, daha yerlerinde durmaktadır. Büyük taşlarla yapılmış bir bina, kalenin sonundan yükselir. Burada, bir de stadyum görülür. Diğer üç tapınağın enkazı, kapının dışarısındaki meydanı işgal eder. Bu kısa tarif, Blaundus harabelerinin Yunanlı-Romalı bir şehrin güzel bir topluluğunu oluşturduğunu ve eski eser mimarlarının dikkatlerini çekmeye değer olduğunu anlatmaya yeterlidir.

OTUZ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Saittae - Kum Çayı (Hyllus)

Hiéroclès'in notunda Lidya şehirleri içine sokulan Saittae şehri, Léon tarafından Sitae adıyla kayıtlıdır. Bu şehir, Mayonya (Moeonia) şehrine bağlı ve Kum çayı (Hyllus)nın kenarındaydı. Saittae harabeleri, Hamilton tarafından, Kula'nın otuz üç kilometre kuzeyinde İncikler adındaki köyün yakınında ve Sidas kalesi denilen yerde bulunmuştur.

Kula'dan çıkılarak Gediz vadisine kadar, doğruca kuzeye gidilir ve nehir geçilerek on iki kilometre gidildikten sonra, Ayna çayı gelir. Yol, buradan, dört (s.109) kilometre uzunluğunda bir vadi izler. Sidas kalesi harabeleri, alçak tepelerle çevrilmiş dalgalı bir düzlük üzerindedir. Çok sayıda lâhit şehrin girişini haber verir. Ovaya inilince, bir kısmı kaybolmuş

[213] Hamilton, *Researches in Asia Min.*, I, 129.

stadyumun harabeleri görülür. Bir tepenin yamacına dayanmış olan diğer bölümü, iyi muhafaza edilmiştir. Meydanı saran duvarla oturulacak yerlerin bir kısmı şu anda vardır. Ova, anıtların yıkıntıları ve güzel yapılmış birtakım binaların mimarî süsleme parçalarıyla kaplıdır. Çok sayıda sütun gövdesi ve mermerden diğer bina kısımları, yerde yatmaktadır. Ovanın doğu kısmında yer altı kemerler üzerine bina edilmiş büyük temellerin varlığı, buranın bir tapınak olduğunu belli eder. Bunun genel yapısı harçsız inşa edilmiştir. Yakınındaki İncikler adındaki köy, bir arkeoloğu bu harabelerin ortasında birkaç gün alıkoyacak kaynakları yeterli derecede içine alır. Demirci çayı adında büyük bir dere, bu Sidas kalesi harabelerinin yanından geçer ve Gediz'e dökülür. Saittae şehrinin Gediz nehri ile Kum çayı arasında bulunduğu kabul edilerek bu derenin varlığı -önceden Mannert'in bölümlere ayırdığı şekilde- Kum çayının gerçek yatağı hakkında bir tereddüt ve zorluk ortaya koyar. Antiochus ile Scipion arasındaki savaş, Manisa ile Akhisar (Thyatire) arasında meydana gelince, bu yerden epeyce uzak olan Kum çayı üzerinde nasıl akabilir? Bu not, yalnız bir nehir tanıyan Strabon'a karşı olarak Pline'in burada Kum çayı ve Gördes çayı (Phrygius) adlarında iki su olduğu fikrini doğrulatır[214].

Kum çayı yerleri şu anda belli olmayan iki Lidya şehrinden geçerdi. Bunların birincisi bir İranlı Diyana tapınağıyla bilinen Hiérocésarée[215] şehridir. Sığınma hakkının alınmasıyla ilgili olarak şunlar bilinir: Tibere zamanındaki bir emir üzerine Hiérocésaréeliler, Keyhüsrev zamanında yapılan Diyana(Diane) tapınağının bu ayrıcalıktan yararlandığını ve imparatorların emirleriyle tapınağın etrafının iki bin adım kadar genişletildiğini ilan etmişlerdir[216]. Bu tapınakta yapılan ayin ve tören, Hypaepa tapınağındakinin (s.110) aynısıydı. Coğrafya çizelgeleri, bu Hiérocésarée'yi Kum çayı (Hyllus) vadisinde Akşehir (Thyatire)'in doğusundaki Misya sınırı üzerinde gösterirler. Ptolémée[217], Alaşehir (Philadelphie) civarında gösterir. Bu ikinci yer, Demirci çayının asıl gerçek Kum çayı (Hyllus) olduğu varsayımıyla daha iyi barışır. Bu şehrin yeri, hâlâ belirlenememiştir.

---

[214] Mannert, *Geographie der Griechen und Römer,* II, bölüm 8, s.376; Pline, V. Kitap, s.31.

[215] Manisa ili, Akhisar ilçesinin güneyinde Beyoba ile Sazoba köyleri arasındaki alanda, şimdi görünür kalıntıları bulunmayan Lidya şehri (Y.N.)

[216] Tacit., *Annal.,* II, 62; Pausanias, V. Kitap, s.27.

[217] Ptol., V. Kitap, bölüm 2.

OTUZ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Aydın Güzelhisar (Tralles)

Lidya'nın en gelişmiş şehirlerinden biri olan Tralles şehri, Menderes'in yukarı vadisinde Cevizli (Messogis) Dağının yamacında kurulmuştu. Bu şehrin yerinde, şimdi Aydın Güzelhisar vardır.

Strabon bu yeri açık olarak Lidyalılar, Karyalılar ve Milet İyonları arasında ortak Menderes ovasında belirler. Bu şehir, dağın yamacında yamuğa benzer şekilde bir yeri işgal eder; kalesi iyi sağlamlaştırılmıştır. Bu şehrin kurulması, Argienlere ve Tralles adını vermiş olan bazı Trakyalılara dayandırılır. Bunlar, yabancı hizmetlerine giren Trakyalılardandılar. Évanthéia ve Érymna adlarını da taşırlardı. Eudon suyu[218], yanından geçerdi. Thébais adında bir çeşme, şehrin içinde akardı.

Efes limanıyla içteki şehirler arasındaki yerin, Rumların elinde olan transit ticaretine sürekli olarak uygun olması gerekirdi. Gerçekte Tralles şehri, sakinlerinin zenginliğiyle şöhret bulmuştu. Bunlardan Asiarque rütbesine sahip Pythodore adında birinin servetini Strabon, iki bin talent[219] olarak kaydediyor. Pythodore, Pharsale savaşından sonra Sezar (César)'ın takip hedefi oldu. Sezar bu Pompée'nin dostu tanınan (s.111) adamın mallarına el koydu. Bununla beraber Pythodore, bu malları tekrar satın almayı başararak çoçuklarına bıraktı. Çocuklarından biri Tibère zamanında bulunan Pont Kraliçesiydi.

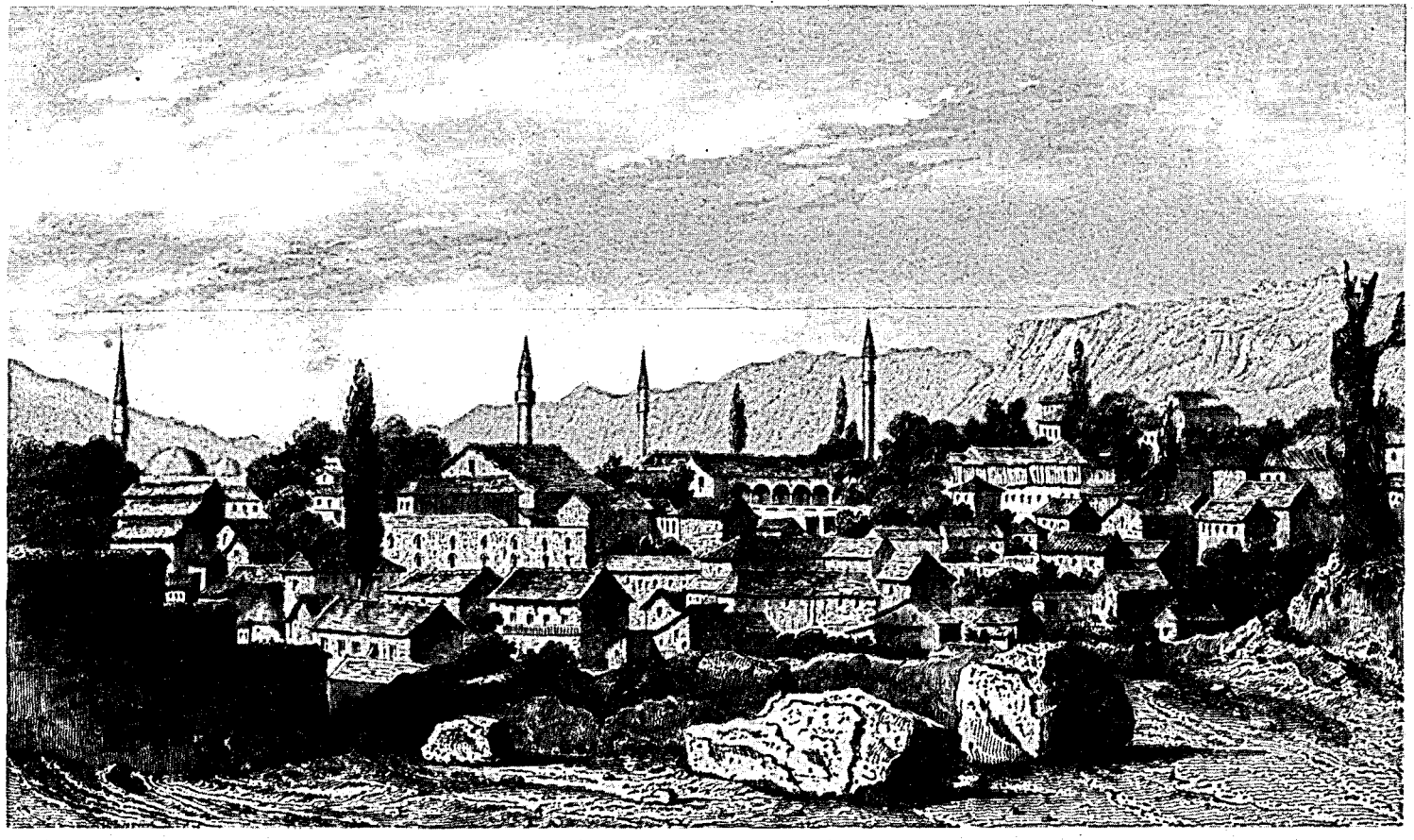
Tralles'in Ménodore adında başka bir halkı daha vardı. Strabon'un zamanında yaşamış olan bu kişi, Jüpiter Larissaeus tapınağında baş papaz görevini yapardı. Domitius Aenobarbus tarafından hükümet aleyhine ayaklanma yapmakla suçlanarak öldürüldü.

Sezar'ın tarihçileri, Pharsale savaşından önce, Tralles şehrine olağanüstü bir şekilde ulaşmayı anlatırlar. Zafer tapınağında Sezar'a bir heykel dikmişlerdi. Duvarı mermer kaplı olduğu hâlde, hemen hemen heykelin kaidesini saracak bir zafer işareti yapıldı. Kral Attale, bu şehirde güzel bir saray yaptırmıştı. Harabeleri, *gymnase*'a yakındır. Fakat halkın eski eserleri yok etmedeki faaliyeti, yakında son eserleri de ortadan kaldıracaktır.

Tiyatro ile stadyum, yalnizca yapıların iskeletini ortaya koyabilecek durumdadır. Sahne ve merdivenler, hiç kalmamıştır.

---

[218] Aydın şehrinin surlarının yakınından geçen bir dere (Y.N.)
[219] Bir talent altın, elli altı bin frank değerindedir (Ç.N.).

AYDIN (TRALLES) - AYDIN GÜZELHİSARI

Bu vadinin bütün şehirleri gibi Tralles şehri de güzel binalarını çoğunlukla yıkan deprem bölgesindeydi. Fakat sakinleri, o yıkılan eserleri, sarsılmaz bir azim ve kararlılıkla yine yerine koyarlardı.

Agathias'ın[220] anlattığına göre, asıl vatanının böyle alt üst olacak kadar yıkılmasından etkilenen Chérémon adında bir köylü, Cantabrelere bir sefer yapmakla uğraşan imparatoru gidip bularak şehrin yeniden kurulmasını istedi ve imparatorun kabul etmesiyle sonuçlandı.

Bilinmeyen başka felaketler, asırlar boyunca yeni tahriplere sebep oldu. Müslümanlar tarafından peşi peşine yapılan savaşlar, gün geçtikçe meydana gelen yangınlar ve depremler, eski Tralles şehrinden bir yıkıntı dağı meydana getirmek için yarışmaya başlamışlardı. Paléologue'un oğlu İmparator Andronic, bu şehrin yerinden son derece hoşlanarak ve tekrar kurulmasıyla dağılan sakinlerinin getirilmesine karar vermişti. İşçilerin kazı sırasında buldukları bir kitabede, şehrin tekrar kuruluşuna gözlemcilik yapan yeni kurucunun ömrü uzun olması dilekleri yazılıydı.

(s.112) Duvarlar yapılır yapılmaz şehrin sakinleri, birden hızlıca dönmeye başladılar. Müslüman aşiretlerin kuşatması sırasında şehir, eski görüntüsünü alıyordu. Türkler Eudon deresini kestiler. Susuz kalan şehir, kahramanca savunmasında yine kusur etmedi. Türkler bu savunmaya saldırıyla son verdiler ve bütün sakinlerini öldürdüler.

O sırada Andronic, Nif/Kemalpaşa (Nymphaeum)'daki sarayındaydı, Tralles'e yardım için hiçbir şey yapmadı.

Selçuklular, ilk defa Kapadokya'ya sahip oldukları zaman denizle bağlantılı olmak için gözlerini hep Küçük Asya'nın batısına dikiyordu. Büyük vadilere hâkim bulunan şehirler, daha sonra ellerine düştü. Tralles şehri, İstanbul'un zayıf imparatorları tarafından savunulmayarak Aydın Emiri tarafından ele geçirildi. Emir bunu, Konya (İconium) Sultanından mülk olarak aldı ve kendi adıyla adlandırdı.

Yerin hem sağlam, hem hoş olması, ona Güzelhisar adını verdirdi. O zamandan beri Tralles şehrini, bu adla anarlar. Bu Romalı şehrin bütün eserleri, Güzelhisar adının altında kalarak beş asırda yok oldu.

Şimdiki gezginler, eski Tralles harabelerini bulmayı denedikleri zaman, mesafe çizelgelerinin düzensiz olmasından dolayı, büyük zorluklar içinde kaldılar ve Güzelhisar'a, Menderes'in ve Nysa'nın Manisası adlarını verdiler.

---

[220] Agathias, *Vie de Justinien,* II. Kitap, bölüm 8.

Tralles şehrinin yeri, ancak zamanımızda belirlenebilmiştir. İlk gezginlerden özellikle Pococke, bu harabelerde Tralles adını içeren bazı kitabeler bulmuş; fakat önceden oluşturduğu bir fikir ve kanaate kapılarak dikkat etmemiştir.

Aydın Güzelhisar, Tralles şehrinin yerini tamamen işgal etmemiştir. Biraz doğuya doğru giderek bugün küçük bir derenin iki yanında bulunur ki bu dere, Eudon suyudur.

Eski Tralles, doğu tarafta dört köşeli bir şekildeki düzlüğü işgal etmişti. Burada yeryüzü, eski binaların duvar yıkıntılarıyla kaplıdır. Özellikle dikkat çeken üç büyük kemeri, bazıları bir zafer tâkının ve bazıları da bir *gymnase* kalıntısı saymışlardır. İkinci görüş, bize daha uygun görünüyor. Birkaç yıl önceye kadar, nakışlarla kaplı mermer (s.113) sıvaları görülüyordu. Bu kemerlerle bitişen duvar çıkıntılarına bakılırsa, diğer parçaları olduğu yargısına varılır.

Eski şehrin yıkılmasını ve terk edilmesini gerektiren sebepler bilinmiyorsa da buna depremlerin neden olmuş olması muhtemeldir. Anıtların yıkıntıları, uzun süre yerde terk edilmiş hâlde kaldı. Fakat yakındaki kalabalık ve eski harabelere musallat olan şehir, bütün bu enkazı kaldırmış ve şimdi yer altında gömülü kalan mermerleri çıkarmak için kazıyla ilgilenmiştir. Tralles'in anıtları, yapım tarzları açısından birbirinden çok farklıydı. Bazıları ufak taşlardan yapılarak üzerine mermer kaplanmıştı. Mermerler alındı; fakat bina, malzemesinin bir şeye yaramayacağından dolayı kaldı. Büyük taşlarla yapılmış olanları, düzenli bir şekilde alınarak Aydın camilerinin yapımında kullanıldı. Mermer parçalarını Türkler, genellikle mezar yapmakta kullanırlar. Uzun yıllar burada yapılan kazılar, eski kabartma izleri vb. gibi eski eser aramak amacıylaydı ve bulunan parçalar, hemen hemen sürekli olarak sanatın güzel dönemlerine ait çıkıyordu. Şimdi Tralles'in duvarları içinde, bir tek sütun bulunmaz. Vitruve'nin söz ettiği Asklepius (Esculape) tapınaklarının yerini bulmak, mümkün değildir. Bununla beraber Tralles'te çok sütun vardı. Çünkü şehrin çevre yollarının üzerindeki kuyuların ağızlarındaki mermer bilezikler, genellikle ortası oyulmuş sütun kaidelerinin parçalarıdır.

Tralles şehri, tamamen Menderes suyunun üzerinde değildi. Nehirden dört kilometre uzakta, vadinin zemininden yüksek bir tepecikte kurulmuştu. Havasının temizliği de bundandı.

Şimdiki Aydın şehri, bölgenin en önemli yerlerinden biridir. Tekstilde olduğu gibi iç piyasanın ana maddelerinin geçtiği çok büyük bir merkezdir. Çarşı pazarları geniş ve çok alış verişlidir. Deprem korkusundan, buranın

sakinleri evlerini ahşaptan yapmışlardır; fakat bununla da çoğunlukla başka bir kazayla karşı karşıya kalmışlardır ki o da şehirleri çok defa yıkmış olan yangınlardır. Bu şehrin yangınları çoktur ve korkunçtur. Özellikle yaz mevsiminde sıcaklar bu dayanıksız binaları iyice kuruttuğu zaman, bu korku daha artar.

Minareleri ağaçlardan aşarak yükselen birçok camisi varsa da içlerinde önemlisi (s.114) yoktur. Güzelhisar, hiçbir zaman değişmeyen ve güçlü bir siyasî veya dinî merkez olmamıştır. Sultanlarla açıktan savaşan değilse bile sessiz çatışma hâlinde bulunan Aydın Beyleri, bu şehirde uzun ömürlü eserler meydana getirmeyi hiçbir zaman düşünmediler. İkametgâh olarak kaba ve kötü yapılmış nakışlarla süsledikleri ahşap konakları onlara yetiyordu. Bütün Menderes vadisine birkaç asır sahip olmuş olan Karaosmanoğlu ailesi, bir hükümdar gücüne sahipti. Fakat eser olarak ne yol, ne çeşme, ne de su kemeri, kısacası hiçbir şey bırakmadılar. Bunların bütün süsleri, çevredeki köyler için bir belâ olan, düzensiz birlikler bulundurmaktı.

Sultan Mahmut 1833 yılında bu derebeylik hükümetine son verdi. Osman'ın eski emirleri arazilerini alırken, derebeyi unvanını da almışlardı. Bu unvan altında Sultana belli sayıda bir atlı ve piyade birliği temin etmek zorundaydılar ve genel asayiş için yolların koruması da bunlara aitti. Bu eski derebeylikler, şimdi paşalığa indirilmiştir; paylarını her yıl bayram günü alırlar.

Aydın'ın nüfusu, yaklaşık olarak altmış bin kadar çıkar. Evlerin toplamı on iki bindir. Rumlarınki dört yüzden çok değildir. Şehrin konumu, kısmen ovaya doğru uzanmış ve kısmen iki taş köprüyle geçilen Eudon vadisinin iki yamacı üzerindedir. Doğu tarafındaki mahallesi, nehrin kenarında kurulmuş olan tabakhanelerle işgal edilmiştir. Bunlar, hiçbir sağlık kontrolüne tabi tutulmadıklarından, tabakhane artıklarını şehrin ortasına bırakırlar; nehrin suyunu kirletirler ve pis kokuları halkın ortasına yayarlar.

Şehrin güneyinde Menderes ovası, yirmi-yirmi beş kilometre bir genişlikle devam eder. Ortasından geçen nehir, Karya ile Lidya sahalarının sınırını oluşturur.

Ova, oldukça iyi ekilmiş durumdadır. Bağlar, zeytinlikler ve incirliklerin ürünleri, çok önemli temel ihracatı oluşturur. Deri tabaklama sanatından başka, Aydın'ın pamuk tekstili işi de vardır. Bundan amaç, evler ve odalardaki tezgâhlardır. Çünkü Fransa'daki büyük imalathaneler, doğuda bilinmemektedir.

(s.115) OTUZ BEŞİNCİ BÖLÜM
Müslüman Halk - Âdetler - Köylülerin Batıl İnançları

Tarif ettiğimiz Lidya şehirlerinin hemen hemen hepsinin halkı, gerek âdetler ve gerek kıyafet açısından, diğer halktan büsbütün farklıdırlar. Bunlara Zeybek adını verirler. Bunların, liderleri ve kuralları olan bir tür teşkilatlar vardır. Özellikle, doğuyu ziyaret eden ressamların tasvir ettikleri özel bir kıyafet ile ayırt edilirler. Bu kıyafet, özellikle Decamps'ın en güzel tablolarına konu olan seçilmiş örnektir. Zeybekler çok uzun bir sarık, bütün bir silah fabrikası hâlini almış geniş bir kuşak sararlar. Bu kuşağın arasında tabancalar, yatağanlar, hançerler olduğu gibi çubukla maşa da vardır. Genellikle beyaz bezden yapılmış donları, ancak dize kadar iner. Arkasından sıkışmış olan bu elbise, orta çağınki gibi bir uçkurla toplanmıştır.

Zeybekler yalnız asker değildirler, tüccar ve iyi kervancıdırlar. Bunların kökenleri hakkında bir şey öğrenmek mümkün değildir. Niçin Zeybek diye adlandırıldıklarını kesin olarak bilmezler; fakat yüz şekilleri ve âdetlerine göre Osmanlı ırkından olmadıkları kesindir. Bunlar sadece Boz (Tmolus) ve Cevizli (Messogis) Dağlarının köylerinde otururlar.

Büyük bir hataya düşmeksizin, bunları bu dağlarda ikamet etmiş olan asıl yerli ırkların kalıntıları sayabilir ve bunlarla ilgili olarak ister istemez cinayet işlemek için para verenlerin hizmetine giren Tralles'in kurucuları Trakyalılar akla gelir[221]. Eski Tralleslıler, artık bir hükümdarın hizmetinde bulunmadıkları zaman şikayette bulunurlar ve cesaretlerini, orduların sevk memurlarından aidat almaya kadar götürürlerdi. Bugünkü zeybekler bu kadar olmamakla beraber, kervanların en cesaretli vurucularıdırlar. Rumlar, bunların adından titrerler. Genellikle teslim edilmiş bir gerçek vardır ki o da dağlık memleketlerin belirgin âdetleri, ovalılarınkinden daha değişmezdir. Zeybekler, İslâmiyeti iyi uygulamazlar ve bir takım batıl inançlara bağlanmışlardır. Özellikle falcılara körü körüne itaat ederler. Bu bağlamda (s.116) kötü tanınmış bir dervişle ortak olan Kel Mehmet adında bir meczuptan söz ederler. Bu adam, hükümet aleyhine ayaklanmak için, yandaşlarını fikirleriyle kullanırdı. Karaosmanoğlu, valiler üzerinde hâlâ biraz etkisi olan bu kötülüğün koruyucusuydu. Fakat bu beyin düşüşüyle, Aydın Paşalığı makamına geçen Tahir Paşa zeybeklere özel kıyafetleri bırakmaları emrini verdi. Halkın içindeki hareket, bu defa korkunç bir isyana dönüştü. Tahir Paşa, Nizam birliklerini zeybeklerin üzerine gönderdi ve onlardan çoğunu Aydın'da öldürdü. Bu baskıya boyun eğmekle beraber kıyafetlerini sürekli olarak korudular. Müslümanlar ve özellikle dağlılar için

[221] Strabon, XIV. Kitap (Fransızca çevirisinden), s.314.

BULDAN (BOULLADA)'DA ÇİNGENELERİN DANSI

çekici bir etkisi olan olağanüstülüklere meczubiyet aşkı, bu yörede nüshalar dağıtıp, tılsımlar veren gezgin derviş veya yersiz yurtsuz sofuların aşiretleri dolaşmalarıyla artmıştı. Bunların içinde, kuvveti ne olduğu bilinmeksizin büyük bir itibar ve önem kazanmışları vardı. Bu, yalnız din kuvveti değildi. Sofuların bu özelliği, yalnız insanların değil, hatta bir ağaç ve bir taş gibi varlıkların sahip olabildiği bir durumdu.

Müslüman memleketlerinde, farklı görüntüde ağaçlar çoktur. Bunlara yol kenarlarında ve bazı boş kır yerlerde rastlanır. Bunlar, genellikle yerinden memnun olmayan, duruşu hüzünlü ağaç takımlarıdır. Bu ağaçların özelliği, elbisesinin bir parçasını dalına bağlayanın hastalığını veya büyü yaptılarsa, etkisini yok etmektir. Ağacın önüne gidilerek ondan yardım istenir ve amacın ne olduğu söylenirken bez parçası kuvvetli bir dala bağlanır. Bundan dolayı bazı ağaçların dalları, bez parçalarıyla doludur. Ağaçların bu ilginç özellik ve etkileri bir Türkten sorulursa, sıradan cevaplar alınır. Fakat hiçbir şey, onun zihninde bu dilsiz yüce gücün aracılığına olan güveni sarsamaz.

Türklerin gözünde bu farklı görüntüdeki ağaçlar, bazen koruyucu ve bazen korkunç bir etkiye sahiptir. Bunlar, başkasının talihi üzerine etkili olan peri ya da cin değildir. Etkiyi yapan ne bunların meyvesi, ne özsuyu ve ne de yaprağı, hiçbiri değildir. Bu bir manevî güçtür. Bu kudretin nereden geldiği ve nasıl biteceği bilinemez.

Bu ağaçların yanında çoğunlukla namaz kılmak için bir mihrâbı olan bir kuru duvardan oluşan kapalı bir yer vardır. Bu ayrıcalıklı ağaçlar, bazen bir veli türbesinin yanında çıkar. Bu tür ağaçların (s.117) özelliği ve özel güçlerini yanındaki makamın ruhaniyetinden aldığı zannedilse bile, oturulmayan yerlerde ve tenha yollarda rastlananlarının dallarına da diğer türbeli ve mescitli yerlerin ağaçları kadar müracaat edildiği görülür.

Farklı görüntüdeki taşlar da aynı rolü oynarlar. Bunlardan özellikle sağlığa yeniden kavuşma dilenilir; fakat büyü bozma özelliği de hesaba katılır. Ağaçlar gibi bunların da gizli bir gücü vardır. Bunlardan istenilen çare, tohumu veya bir parçasını almakla değildir. Ondan büsbütün manevî bir etki beklemek şeklindedir. Ankara'da, diş ağrısına iyi gelen böyle bir taş vardır.

Bunlar bazen doğal bir taş, bazen de eski bir binadır. Özellikleri ağaçlarınki gibidir. Hiç kimse bu taşların bu kuvvete neden sahip olduğunu ve nasıl etki ettiğini söyleyemez. Asya'nın bazı yerlerinde, nice yüzyıllardan beri bu şöhrete sahip taşlar vardır. Toros'un eteğinde

Tyane'de[222] birinci dereceye sahip böyle bir sütun vardır. Bunu ziyaret için uzak yerlerden gelirler. Burası ünlü mucizeci Apollonius'un memleketi olduğuna göre, bu sütunun büyüleyici özelliğinin de o ilginç kişinin zamanından kalma bir fikir olmadığı ne malumdur? Bu Tyane sütunu, özellikle sıtmayı kesmekle bilinir. Buna bez parçası bağlanamadığı için yanına çivi çakarlar.

Bu taşlara uygulanan batıl inançlar, yalnız Müslümanlarda mevcut değildir. İngiliz yazar Borlage'nin aktardığına göre, İngiltere'nin eski Gal anıtları da bu özelliklere sahiptir. Bazı yerlerde çocukların zayıf ve sıska olmamaları için delikli taşlardan geçirirler ve her yaştan adamlar da ağrılarının şifa bulması amacıyla aynı şeyi, tam bir güven içinde yaparlar[223].

İslamın başkenti de bu batıl inançlar açısından gösterişsiz köylerden fazla bir koruma altında değildir. Ayasofya Camisinin içindeki bir kubbe ayağı, şifa verme özelliğiyle ünlüdür. Adı geçen ayak, Caminin solunda ve abdest alınan mermer küpün yanındakidir. Çok dokunmaktan taş oyulmuştur. Taşın cinsi soğuk kaymak taşı (albâtre) olduğu için, sürekli olarak nemlidir ve ümit edilen özellik ve fazilet de taşın bu terinden ibarettir. Bu taşa boş yere bir tunç halka geçirilmiştir. İnananların çokça yapılan el değdirmeleri tunçu da, taşı da aşındırmıştır.

(s.118) Diğer bir sütun da Valide Sultanın Yeni Camisi adındaki camide vardır. Bu sütun, hünkâr mahfilini tutan sütundur. Sarı renkli mermerdendir ve ancak otuz santimetre çapındadır. Ne eskiliği, ne de ana maddesi açısından hiçbir olağanüstülüğü yoktur. Özelliği romatizmayı iyi etmektir. Bunu dua ederek kısa bir süre kucaklarlar.

Asya dağlıları maddî şeylerde rastlanan büyüleyici ve yardım istenen güçlerinin yanında aksi bir kuvvetten korkarlar ki o da büyülerde açığa çıkar: Bu kem göz kuvvetidir. Şehirler de köyler gibi buna kesin olarak inanırlar ve etkisini insana olduğu kadar eşyaya da yayarlar. Bu düşünce hakkında da diğerlerinden çok açıklama alabilmek mümkün değildir. Neye isnat edileceğini bilememekle beraber, etkisine kanaat etmişlerdir. Nazar değmek, yani kem göz, bir hayvan sürüsünü yok edebilir, ekini kurutur ya da ona hastalık getirir. Öyle ki bu tür bir sihri engellemenin çaresi vardır. Bu da kem göz sahibinin bakışlarını önce önemsiz bir şey üzerine çekmektir. İlk bakışı çekmek için alışılmışın dışında görüntüsü olan bir işaretsiz tarla veya bahçe olmamasının sebebi budur. Bu işaret, genellikle bir öküz, bir at ya da bir devenin kafa kemiğidir. Yeni yapılmış evlerin çatısına birkaç baş

[222] Niğde-Bor Kemerhisar kasabasının antik dönemdeki eski adı (Y.N.).
[223] Caumont, Cours d'Archéologique, I, 119 ,

sarımsakla bir kaktüs yaprağı asarlar. Değerli bir atın boynuna bir arslan dişi ya da meşin içine dikilmiş muskalar takarlar. Çocukların başlarında süs olarak taşıdıkları altınlar ya da madalyonların arasındaki ufacık bir gümüş kılıf içinde Kur'ân âyetleri vardır. Bunların çok eski zamanlardan kalmış olan buradan kötülüğü uzaklaştırma durumu, farklı görüntüde olanlarla dervişlerin elinde olduğu için devam etmiştir. Açıklamaya ihtiyaç duyan başka bir ilginçlik daha vardır ki o da beş sayının Rumlarca uğursuz olmasıdır. Hatta bir tür mazeret eklemedikçe bu kelimeyi telaffuz etmezler. Rumlarda böyle şeyler eksik değildir. Özellikle İzmir'de, beş parmağını açarak elini uzatmak, uğursuz bir şeydir. Elini uzatırken -göz için- alışılmış olan sözü söylemek gerekir. Rum kadınları, bu zorlayıcı hareketi hizmetçilerine karşı sert şekilde kullanırlar ve bu yeterli gelmezse pabuçlarıyla döverler.

Yalnız bütün Asya kıt'asında değil, Avrupa ve adalarda da yaygın bir âdet vardır: O da bir adamın öldüğü yere, geçerken taş atmaktır. Bu âdet, Bitinya'da olduğu gibi Korsika'da ve Türkiye'de olduğu kadar İran'da da vardır. Atılan taşların (s.119) toplanmasından, oldukça büyük yığınlar meydana gelir. Değişik kıt'alara yayılmış olan bu âdetin, ortak bir kökeni vardır denilemez. Fakat aralarında bizim anlayamadığımız bir ilişki olmalıdır. Bu kıt'alarda su çok değerli ve çoğunlukla az bulunduğu hâlde kuyular ve kaynakların bu doğa üstü kuvvete neden katılmadıkları ilginçtir. Hâlbuki kuzey halkı, çorak yerlerdeki kaynakların çoğunu, periler ve hurafelerdeki hava cinlerine ikamet yeri saymışlardır. Hristiyanlık genelin bu inancına son veremedi ve bir çeşmenin suyunun artması, papazın eliyle dağıtmasına dayandırıldı. Bunlar Rumların *Ayazma* dedikleri sulardır.

Farklı görüntüde olanların sınıfı ve uygulamaları, bütün İslâm ülkelerinde vardır; fakat adlar, özellikle Kuzey Afrika kıt'asının din adamlarına uygulanmıştır. Bu adamlar Türkiye'de derviş adını taşırlar. İran'da onlara Seyyit derler. Ancak biriyle diğeri arasında, sadece bu unvan farkı vardır.

Dinî ziyaret yerleri, ünlü bir delinin ikamet ettiği ya da gömülü bulunduğu mekânlar olduğu için, doğunun diğer yerlerinde de mutlaka benzerlerinin olması gerekir. İran'da bunlara imam-zâde derler. Bunlara vakfedilen kurumlar, bütün bölgede aynı şeylerdir. Ziyaret bir makamı anlatır. Bunun şöhreti, çoğunlukla bulunduğu yerden çok uzaklara kadar yayılır. Bunların o yerin gençlerine eğitim yeri olan bir okulu ya da medresesi vardır. Bunu biz de hukuk ve ilahiyat eğitimi veren kurumlarla karşılaştırabiliriz. Küçük çocuklar okullarına ya da mahalle mektebine alınarak orada onlara Kur'ân'ı heceleye heceleye okumaları öğretilir. Sürekli

olarak bir cami veya türbe olan asıl kuruluş binasının ayrıntılarında, yabancı fakirler için imaret denilen yer vardır. Bunun kervansaraydan farkı, imarete yeni gelenlerin ücretsiz bir de yemek yemesidir.

Bu okul veya imaretlerin harcamaları, kuruluşa bağlı olan ve Türkiye'de vakıf denilen gelir getiren mülklerin gelirlerinden karşılanır. Bu vakıf malları, hibe ve bağışlardan ya da karşılığı tahsil edilmemiş ipoteklerden meydana gelir. Bu son sistemden en çok camiler yararlanır.

Vakıf idareleri, mülk sahiplerine çok normal bir kâr payıyla borç para vermeye yetkilidirler. Hatta taksitlerin ödenmesi o kadar ısrarla istenmez. Fakat, borçlunun ölümünde borç ödenmemişse, ölenin ipotek edilen mülkü vakıf olur. Yani caminin mülküne geçer. On (s.120) yüzyıldan çok bir tarihi olan bu kuruluşta, gelir getiren mülk bankalarına benzer bir şey vardır. Fakat bizde, yani Avrupa'da borç, yalnız ölenin başına bağlı değildir ve ölümünde tasfiye etme zorunluluğu yoktur.

Osmanlılar, ölülerinin gerek türbeleri ve gerek sadece mezarları için, sürekli olarak büyük ölçüde süslemeler yaptıkları hâlde, köylüler bu ebedî mekânlarını sürekli olarak daha çok sade bir hâlde bırakıyorlar. Bunlarınki zamanın yok etmesine karşı dıştan bir işaret koymaktan ibarettir. Bununla beraber mezarlıkları sürekli olarak saygı değerdir ve oraya duyulan saygıyı hiçbir şey bozamaz.

Türk köylüleri, parlak renkleri severler. Bununla beraber bu milletlerdeki doğal his ahengi, batılılarda yoktur. Bunların elişleri ya da halılarındaki nakışların şekilleri ve renklerinin topluluğu ne olursa olsun, bizim halı ve kumaşlarımızda çoğunlukla çiğ tonların olmaması ve gözü rahatsız eden renklerin bulunmaması, şaşılacak bir şeydir.

Bu renkleri bir araya toplama ilminin, bu milletlerde sırf doğuştan ve iç güdüsel olduğuna inanmak gerekir. Çünkü, onları taklit etmek istediğimiz zaman da gözü rahatsız eden nesneler üretiyoruz. Bu bağlamda, İzmir halılarını taklit etmek, bir süreden beri bizde moda oldu. Doğunun o modeliyle Fransa'nın kopye ettiği şeyler arasında ne fark var! Bununla beraber doğu halıları, büsbütün ilkel bir icadın ürünüdür. Bu halıları günde elli-altmış santimden çok kazanmayan kadınlar yapmışlardır. Bunların âlet olarak, üzerine iplikler gerilmiş büyük bir ağaç çerçeveyle örnek olmak üzere makasla kesilmiş şekillerden başka bir şeyleri yoktur. İşte İzmir çarşılarına gelmek için Türk evlerinden çıkan o yastık yüzleri, ince (muslin) atkı ve örtülerdeki nakışların sırrı, hep buradadır. Paris'te o kadar hoşa giden bütün bu fantastik desenler, makasla oyulmuş kâğıt veya kumaş parçalarına göre tığ iğnesi, dolu iğne ya da sadece basit iğne ile işlenen elişleridir.

Kadınların bayramlık veya yün elbiseleri, servi ya da sandal ağacından memlekette yapılmış, üzeri bıçakla işlenmiş büyük sandıklara konur.

(s.121) OTUZ ALTINCI BÖLÜM
Küçükmenderes (Caystre)'in Güneyindeki Lidya Şehirleri

Lidya'nın doğu sınırındaki Tripolis[224] şehri, hiç şüphesiz yakındaki birkaç kasaba sakinlerinden bir merkeze insanları toplayarak Rum krallarının kurdukları bir yerdir[225]. Tripolis'ten ilk söz eden yazar Pline'dir. Adı geçen bu şehri, Menderes(Méandre)'in yukarı havzasına yerleştirir. Bu şehir, imparatorluğun çöküşüne kadar kaldı, episkoposluk merkezi oldu ve Hristiyanlığın ilk zamanlarında şöhreti vardı. Havarilerden St. Barthélemy ve St. Philippe'in Lidya'da dinlerini yaymaları sebebiyle, ziyaret yerleri oldu.

Tripolis'in kuruluşuna sebep, Alaşehir (Philadelphie) gibi ordunun sevk edilmesi noktasından önemlidir. Aynı onun gibi, Müslüman aşiretlerin saldırılarına zemin olmuştur. Memleket fethedildiği zaman, şehir de düşerek sakinleri ticaret merkezleri gibi daha uygun yerlere dağıldılar. Bu sahalarda bütün şehirleri, bu iki amaçtan biriyle, yani yer olarak ya askerî ya da ticarî yarar düşüncesiyle kurulmuştur. Askerî amaçla kurulmuş olanları, bugün harap ve terk edilmiş hâldedir. Ötekiler ise kurulduklarından bu yana, uğradıkları nice felaketlerden sonra, şu anda ayaktadır.

Memleket, bir daha geri dönmemek üzere Müslüman hâkimiyetine girdiğinden, Tripolis halkı yeni varlıklarına daha uygun merkezlere gittiler. İyi sulanan bir arazi merkezindeki Bullada küçük şehri Triopolis'e halef oldu. Sakinlerinin ne yapacağını bilemediği harabeler yakınında da Yenice köyü kuruldu. Yeni kurulan Yenice köyü, Tripolis harabelerinden on dakika uzaklıktadır. Bu yerin topografyası oldukça karmaşıktır. Menderes (Méandre) nehrinin dar bir boğazdan geçerek ta denize kadar devam eden büyük vadiye girdiği nokta burasıdır.

Şehrin harabeleri, ovaya hâkim bir tepenin eteğinden genişler ve Sart (Sardes)'tan (s.122) Laodicée'ye giden büyük yolun üzerinde bulunduğundan, Asya'yı ziyaret eden hemen hemen her gezgin, burasını gezmiştir. Buraya dair birkaç genel kitabe vardır; fakat eserlerinin hiçbir haritası ya da resmi henüz yayınlanmamıştır. Şehir, millî bir yer işgal ediyordu. Bu yer hâlâ duvarlar ve genel kuruluşların yıkıntılarıyla kaplıdır. Tiyatrosu batı tarafındaydı. Oturulacak yerleri alınmış ise de sahne önünün konumunu tamamen belirlemek mümkündür. Binasının çapı, yaklaşık altmış

[224] Denizli ili, Buldan ilçesine bağlı Yeniköy/Yenice'nin bitişiğinde bir antik şehir (Y.N.).
[225] Nysa'da aynı şartlarda kurulmuştu; Strabon, XIV, 620.

metredir. Üst kat kemerlerinden bir iz görülmüyorsa da yığılmış enkazından anlaşıldığı üzere, bir kemeri olduğu tahmin edilebilir. Şurada burada göze ilişen sütun başlıkları ve gövdeleriyle sütun üstü kısmı ve saçakların şekli ve tarzı ikinci yüzyıl mimarîsinde olduğunu gösterir. Stadyum, tiyatronun yakınındadır. Bunun bir kalıbından başka bir şeyi kalmamıştır. Her parçası alınmış ve kaldırılmıştır.

Güneybatı tarafındaki kısmında, *gymnase* olması muhtemel olan büyük bir bina vardır. Büyük taş kütleleriyle yapılmıştır. Tapınaklardan hiçbiri kalmamıştır. Şehrin surlarından büyük kısmı korunmuştur. Bunlar birkaç değişik döneme aittir. En eskileri, taşları büyük boyda olandır.

Şehrin doğusunda, mezarlık görevi gören dar bir vadi vardır. Mezarlar iki türlüdür: Bir kısmı kayaların içine oyulmuş odalardır; diğer tür, kapaklı lâhitlerdir. Bunların hepsi tamamen Roma tarzıdır.

OTUZ YEDİNCİ BÖLÜM
Nozlu - Sultan Hisar - Nysa - Mastaura

Menderes (Méandre)'in yukarı vadisinde Cevizli (Messogis) Dağının yamaçları, bütün sakinleri çiftçi olan birçok köylerle işgal edilmiştir. Pamuk, tahıl, mısır, susam tarımı, ovada yapılır. Ovayla son bulan bütün vadi, sayısız incir ağaçlarıyla doludur. Bu yöreye İncir Pazarı adı verilmiştir. Biribirine çok yakın (s.123) üç büyük köy, çiftçi halkı bir araya toplamıştır. Her üçünün de adı Nozlu'dur. Ancak özellikleriyle ayırt edilirler: Büyük Nozlu'da Müslümanlar oturur. Nozlu Pazar'da Rumlar ikamet eder. Cevizli nehrinden inen çok sayıda dere, bahçeler ve bostanlarını sular. Burası kadar parlak ve zengin bir görüntü sergileyen yer, çok azdır.

Ağustos ayının sonlarında, her biri yüzlerce deveden oluşan kervanlar, buranın incir ürününü İzmir'e taşır. Bunlar orada, büyük yığınlarla hanlara, çarşılara ve hatta sokaklara konulur. O zaman her cins ve her renkten kadınlar, incirleri düzene koymak ve ihracat için kutulara yerleştirmek üzere şehre ve civarına dolarlar. Bütün bu işler, sokaklarda yapılır. İncirler hafifçe sulanır, avuç içinde parmakla çekilip uzatılarak, yassılaştırılarak kutulara dizilir. Bu sırada annelerini emen ufacık Zencî çocukları, buğdayların üzerinde yuvarlanır. Bütün bunlar, çekici olmaktan çok hoş bir görüntü oluşturur.

Kolay bir sulamaya sahip olan bütün bu arazi, nadir bir zekâ ile ekilir. Pamuk ürünü de önem açısından incirden aşağı kalmaz. Menderes ile Küçükmenderes (Caystre) vadilerinin ürünleri, İzmir'de Kırkağaç ve

Bergama ürünlerine kalite açısından üstün gelir. Vadilerin çiftçileri sulamaya ve ürünlere, olağanüstü özen gösteriyorlar. Pamuğun çekirdeklerini el ile çevrilir çok basit bir tür çıkrık aracılığıyla ayırırlar. Bu iş, mevsim sonunda bütün kadınların uğraşısıdır. İpek ürünü yoktur. Bura sakinleri Avrupa'nın ihtiyaçlarını iyi bilirler. Avrupa'da zeytinyağları bulunmadığı bir zamanda susam ekmeyi çok yaptılar. Yıl sonunda İzmir ve Kuşadası (Scala Nova) limanlarına, çok sayıda yük geliyordu. Şimdi İzmir'den başlayıp Aydın'da son bulan bir tren hattı, bu yöreyi dolaşıyor. Bu hat, tarım için yeni bir gelişmeyi getirecek ve bundan memleket yararlanacaktır.

Nysa şehri, Cevizli Dağının yamacı üzerinde, Tralles'in doğusundaydı. Güneyinde Menderes ovası vardı. Şehir, sel ile sulanan bir vadinin iki yamacı üzerindeydi. İki ayrı şehir görünümü veren iki mahalleden oluşmuştu. Strabon'un verdiği bu topografik tarif, şehrin yerini belirlemeye yardım etmiştir.

Sultan Hisar köyü, Nozlu'nun batısında üç kilometre mesafededir. Burasını ilk ziyaret eden Chandler, önemli harabeler bulmuş ve büyük binaların izlerini görmüştür. (s.124) Athymbrus, Athymbradus ve Hydrelus adlarında üç Lakedemonyalı (Lacédémonien) kardeş, buralarda yerleşmeye gelerek üç şehir kurdular ve kurdukları şehirlere adlarını verdiler. Şehirlerin halkı azaldığından, hepsi bir şehre toplandılar. Bu da Nysa şehridir. Nysalılar Athymbrus'u kendi taraflarından kurulmuş sayarlar[226]. Nysa çok sayıda anıtla süslenmiştir. Bir tepeye dayanmış tiyatrosu, gençler için bir *gymnase*, bir halk meydanı ve ihtiyarlar için bir toplantı salonu vardır.

Amfitiyatro , derenin iki tarafına at nalı şeklinde yapılmıştı. Bu şekilde sel suları, tiyatro meydanının altından geçerdi. Binanın bu konumu, şu anda var olan Kyzikos (Cyzique) ve Bergama(Pergama) amfitiyatrolarının aynısıdır[227].

Nysa, özellikle edebiyatı ve yetiştirdiği ünlü edebiyatçılarıyla ön plana çıkmıştır. Strabon, gençliğinde burada öğretmen olan Aristodème'in derslerine devam etti. Bu öğretmenin aynı addaki amcasının oğlu, büyük Pompée'de hoca olmuştur.

Chandler, Sultan Hisar'da tiyatro ya da amfitiyatronun ve diğer bazı binaların harabelerini görmüştür. Fakat ufak taşlarla yapılmış olan bu eserler, mimarî açıdan hiçbir yarar ortaya koymaz. Aslında Kyzikos'unki gibi mermer levhalar kaplı olması muhtemeldir. İngiliz yazarın özet tarifini tamamlamak için, bir arazi topografisini bağlamak gerekir.

---

[226] Strabon, XIV, 650.

[227] Bkz. Üçüncü kitap, sekizinci bölüm; otuzuncu bölüm, amfitiyatro

Strabon'un Nysa'ya komşu bir yere koyduğu Mastaura[228] şehri, Nozlu'nun doğuda dört kilometre yakınında ve yine Mastauro adı verilen köyün yerindedir. Bu şehir, Chrysorrhoas adındaki bir dere ile sulanırdı. Harabeleri, Hamilton ve Pococke taraflarından ziyaret edilmişti. Hamilton, buna dair şu tarifi yazmıştır: "Mastaura köyünün bir mil kadar üst tarafında eski duvarlara, yarısı meşe ve zeytin ağaçlarının sık yaprakları ile örtülmüş kemerli temellere rastlanır. Daha ilerisi, yaklaşık olarak yüz ayak çapında daire şeklinde bir duvardır. Burası, şüphesiz bir tiyatro ya da bir amfitiyatroydu. Derenin doğusunda büyük boylarda taşlarla Yunan tarzında yapılmış (s.125) ve yarısı yıkıntıların ortasına gömülmüş bir kemer vardır. Tepenin, çıkılması çok zor olan zirvesinde, yine aynı tarzda bir binanın izleri görülür. Burası hiç şüphesiz kalenin olduğu yerdir. Binaların geri kalan kısmı, ufak taşlarla yapılmıştır. Kısacası, derenin yamacında güzel ve kör bir kaynak çıkar ki bu da Chrysorrhoas suyudur." Mastaura, Bizans İmparatorluğu zamanında vardı ve episkoposluktu. İstanbul'un VI. Konsilinde Mastauri'den, Asya kıt'ası içinde söz edildi. Bu başpapazlıktan, III. Efes Konsilinde de söz edildi. Hiç savaş yeri olmayan bütün bu küçük şehirlerin yıkılış tarihi, Timur'un saldırılarıyla emirler arasındaki savaşlar olmalıdır. Yıkma işini, depremlerle veba hastalıkları tamamlamıştır.

Tralles ile Nysa arasında ve Nysa'ya yakın olan Piutonium'un bulunduğu yerde Acharaca[229] kasabası vardır. Sık ağaçlı güzel bir ormancığı olan bunun üst tarafından, papaz doktorların bir meslek derneği kurdukları kötü kokulu Charonium mağarası görünürdü. Bütün bu yerler, depremle o derecede karışmıştı ki mağara da kapandı. Bu yer, şimdiye kadar meçhul kaldı ve memlekette yerliler, buradan hiç söz etmezler. Roma İmparatorluğunun en zengin bölgelerinden biri olan bu şehri işgal eden Lidya şehirlerinin hepsi, bizim tarif edip yerlerini belirlediğimiz şehirlerden ibaret değildir. Coğrafya çizelgeleri daha birtakım şehirleri içine alır ki bunların yerleri meçhul kalmıştır.

Ptolémé'nin çizelgesi aşağıdaki şehirleri içine alır:

Pepere	Nacrasa
Mosteni	Thyatira

Hiero-Caesarea

Magnesia ad Sipylum (Sipylum Üzerindeki Magnesia)

---

[228] Aydın ili, Nazilli ilçesi yakınında Mastavra/Bozkurt köyü bitişiğinde bir şehir (Y.N.).

[229] Aydın ili, Sultanhisar ilçesindeki Nysa antik şehrinin batısındaki tapınak mahallesi (Y.N.).

(s.126) İyonya (İonie)'ya ait olan Metropolis

Juliogordus	Aegara
Hypoepa	Sardis
Filedelfiya (Philadelphia)	Jovis Fanum

İmparator Léon le Sage'ın Çizelgesi:

Sardensium	Mayonya (Moeoniae)
Filedelfiya (Philadelphiae)	Apollinis Fanum
Tripoleos	Thyatirorum
Arcanidis	Mustines
Acrasi	Settorum
Aureliopoleos	Apolloniadis
Gordorum	Attaliae
Troallorum	Bages
Salorum	Silandi
(s.127) Balandi	Mesotimoli

Hiéroclès'in Çizelgesi:

Sardis	Filedelfiya (Philadelphia)
Tripolis	Theiatera
Sitae	Apollinis Fanum
Mayonya (Moeonia)	Talaza
Julianopolis	Bagis
Tralles	Cerase Meso
Aurelianopolis	Tymellus
Attalia	Apollones
Hermocapelia	Hierocastellia
Acrasus	Mystreie

BEŞİNCİ KİTAP

İYONYA (IONIE)

(s.128) BİRİNCİ BÖLÜM

İyonyalıların Birinci Göçü

Yunan tarihçilerine göre İyonyalı (İonienne) kabilelerin Küçük Asya kıyılarında yerleşmek için Nélée'nin yönetimi altında toplanarak Attika (Attique)'yı[230] terk ettikleri zaman, en eski dönemlerden beri buradaki kavimlerle ilişki kurdukları ve daha o zamandan deniz ötesinde kurumlar oluşturdukları bu saha, kendi gemicilerince bilinmekteydi. Deniz kenarında yaşayan bütün kavimlerinki gibi bu İyonyalıların göçü de adadan adaya aşamalı olarak geçerek, en sonunda Yunanistan'ın karşısında olan sahayı bulunca yerleşmek şeklinde meydana gelmiştir. En eski İyonya geleneklerinin işaret ettiği yönüyle bunlar, kendilerine karşı gelemeyecek olan zayıf kavimler olan yerlerde güçlü bir şekilde yerleşmek ve ticarethane şubeleri açmak için kuvvetli hükümetlere sığınarak tüccar ve savaşçı olarak gözükmüşlerdir.

Asya'nın özellikle batı kıyıları, bunların hedef noktası ve bütün güçlerinin cazibe merkezidir. Başlıca kurumlarını burada kurarak âdetlerini ve dillerini yerliler arasında yaydılar; bütün bu yöre bir Attika sömürgesi sayıldı. Asya İyonyası, Yunanistan bölgesiyle uzak doğu milletleri arasında doğal bir bağ oldu. Rum tarihçiler, tarihî geleneklerden önceye ait bu kısım kısım göçlerden, ancak ismen söz edebiliyorlar. Kendi milletlerine ait olayları dramatize ettikleri gibi heyecan verici ve meraklı göstermeyi âdet etmiş olan tarihçiler, Rum milletinin bu önemli harekete bitişen olaylar zincirini, aynı bir çerçeve içine toplamaktan haz duymuşlardır. Zaten onlar için, barbar gözüyle baktıkları halk, sonunda isminin anılmasına hak kazanabilir. Yunan kahramanları ise memleketlerinde, ancak kararlarına itaat ettirmek ya da tahrip ve imha etmek amacıyla gözükürler.

(s.129) Batı Asya, İyonyalıların sefer yapmak için seçtikleri tek saha değildi; Fenikelilerle yarışan Rumlar, ta asıl memleketlerine kadar bu deniz adamlarına rakip oldular. İbranîler bu İyonyalıları *Javan* adı altında tanırlardı; İranlılar *Luna* ismiyle, Mısırlılar *Uinim* adıyla adlandırırlardı. Ptolémée'nin eserleri bu Uinimlerden, III. ve IV. Toutmosis zamanında ve milâttan önce XV. ve XVI. yüzyıllarda söz ediyor.

Yunanistan ile Mısır arasındaki ticaret, önemli bir gelişme göstermişti; Mısır hükümdarları ordularına ücretli asker ve memleketlerine Asya'dan yiyecek getiren böyle bir kavmi, iyi şekilde karşılıyordu. İyonyalılar da ekip biçecek arazi ile Delta'da Fenikelilerin yanında kurumlar kurmak için izin elde ettiler. Mısır ile İyonya arasındaki bu çok eski ilişkileri, Herodot da

[230] Eski Yunanistan'ın Atina yöresine verilen ad (Y.N.)

doğruluyor; bunun söz ettiği şeyler, tek başına şahıslara bağlı değil, aksine aşamalı olarak ilerleyerek etnik bir analizle sonuçlanan ilişkilerdir ki bunu Mısır dolaylarındaki Asya Rumlarıyla ilgili olmak üzere bir tablo içinde özetlemek mümkündür.

İki millet arasındaki bu ilişkilerin Yunan aktif zekâsı üzerine büyük ölçüde etkisi olmuştur. Yunanlıların, sanat gibi daha gelişme imkânı bulamamış olan dinleri de Mısır'dan tanrıları ve mimarlıkla ilgili şekilleri aldı. Fenikeliler de aynı etkilerle karşı karşıya kaldılar; fakat bunların sanat yeteneği Mısır tarzından pek az uzaklaşmış bir taklit sınırı içinde durdu kaldı. Hâlbuki asıl Yunan toprağına ve Asya Rumlarına taşınmış olan Mısır sanatları, orada yeni bir hayata ve yeni bir canlanmaya şekil verdiler. Rumlar, bunu sırf kendi zekâlarına mal etmek için boş yere aranırlar. Yunanistan'ın tanrıları, Yunan toprağına götürülmüş Mısır ve Fenike tanrılarının başkalaşmasından ve başka bir şekle dönüşmesinden farklı bir şey değildir. Yunanistan'a taşınan Afrodit (Aphrodite), artık Mylitta ya da Astartélikten[231] çıkmıştır; bu şekil, dinin doğuya ait ne yabaniliği varsa onları kaldırarak, yeniden yapılmış bir görüntüdür.

Oluşumlarını genişletmek isteyen yeni milletler arasındaki aralıksız mücadeleler, Fenikelilerle (s.130) Rumlar arasında da durulmaz bir kin ve düşmanlık meydana getirdi. Bundan başka Fenikeliler, sürekli olarak Rumlarla savaş eden hükümdarların müttefikiydiler. Bu hasımlık ve rekabet, son derecesini bularak, hatta Dârâ (Darius) zamanında Hystiée'nin bu hükümdara sunduğu görüş, İyonya'nın Fenikelilere verilmesi ve İyonyalıların geriye kalan kısmının Fenike'ye taşınması merkezindeydi[232].

Gemici kavimler arasındaki bütün bu mücadeleler sırasında kıyıların yumuşak ve barışsever halkı, içeriye çekiliyorlardı. Rum serserileri memlekete kadınsız, çocuksuz gelerek yerlilerle akrabalık ilişkileri kuruyor ve ileride, halktan yeni gelecekleri almaya uygun küçük şehirler kuruyorlardı. İlk gelen kafileler, ya güzellikle veya zorla yerlilerden evlenerek mücadelesini yapıyor ve sonuçta hemen her zaman Asyalı eline kalıyordu. İyonyalılar bu kıyıda yerleşmek istedikleri zaman, Karyalılarla Lelegler şiddetli bir şekilde karşı çıktılar; fakat ırk karışımı yavaş yavaş etkisini göstererek Karyalı kadınlarından olan çocukların meydana getirdiği yeni bir cinste, Rum zeka ve yeteneği hâkim oluyordu.

İyonyalılar Asya'ya geldiklerinde, yerli dinlere karşı hiçbir inanç taşımıyorlardı; fazla olarak Rum tanrıları imiş gibi yerlilerinkini kabul

[231] Astarté, Venüs'ün Yunanca adıdır (Ç.N.).
[232] Hérodote, VI. Kitap, s.3.

ediyorlardı. Yenilenlerin kin ve düşmanlığı, fırsat buldukça kendini göstermekle beraber bu din uyuşması, İyonyalıları Asyalılarla kaynaştırmaya uygundu. Yabancı bir kuvvet gelip de ikisini de bir boyunduruk altına alıncaya kadar, Karyalılarla İyonyalılar birbirlerine düşman kalmışlardı.

Zaten yabancıya karşı soğukluk hissetme durumu, Rumların İranlılarla olan mücadeleleri zamanında daha başlamamıştı. Homeros'un şiirleri, bütün Asya halklarından Rumlarla paralel olarak söz ediyor ve onlar hakkında hiçbir zaman barbar kelimesini kullanmıyor; bu tabiri ancak anlaşılmaz bir dil konuşan Karyalıların tamamına kullanıyor.

(s.131) İKİNCİ BÖLÜM

İyonyalıların İkinci Göçü

İyonyalıların Asya kıyılarındaki bütün bu ilk yerleşme döneminin olayları, bir iki sürü çalınmak ya da kadın kaldırmaktan ibarettir. Bunun için İyonya başşehrinin Asya'ya giden sömürgeci millî unsurlarıyla siyasî olarak ilgilendiği zamana gelmek gerekir. O hâlde problem, bilinmeyen bir yere şansını denemek için giderek kaybolan birkaç Rum genci sebebiyle ortaya çıkar. Rumların bu hareketlerine büyük liderler ve tanrılar başkanlık ediyor. Tanrılarla yapılan istişarelerin cevapları alınıyor. Bu dönemden itibaren tarih, iki göç kafilesinin hareketlerini, liderlerini ve yeni şehirlerini kayda geçer. Karyalılara ve Leleglere mensup olan Efes ve Milet şehirleri, eski tarihlerini unutarak Yunan şehirleri olurlar. Asıl yerli kavmin o eski tapınağı, gitgide Asyalı yüzünü değiştirerek Yunanlı bir şekil ve sıfat alır, ilkel milletler için bir saldırıya maruz kaldığında sürüleri ve mallarını saklayacak bir sığınaktan başka bir şeyi olmayan halk, merkezleri kalabalık ve ticaret yerleri hâline gelerek Rum göçmenlerin asıl vatanlarını hatırlatmak üzere taktıkları isimlerle adlandırılırlar.

Eski şehirlerin yerlerini, nehir ve dağların adlarını belirlemek için, orijinal belgeler bulamamaktan dolayı hissettiğimiz üzücü güçlükler, İyonya'nın coğrafyası hakkında söz konusu olmaz. Strabon'un eseri, bu konuda en doğru ve düzgün yazılmış bir örnektir. Aynı şekilde, bizden önce gelen gezginler İyonya'yı dolaşarak şehirlerle en önemli yerleri zahmetsizce belirlediler. Geriye kalmış bir iki noksanı tamamlamaya, Rum coğrafyacılarını adım adım izlemek üzere girişimde bulunduk. Bunların biri Ortygie'nin[233] konumu ve diğeri eski İzmir'in yeriyle ilgiliydi. Memleketi tanıyan herhangi birinin Strabon'u dikkatle incelerse, bu fikri düzelteceği kanaatindeyim.

[233] Efes/Selçuk'un yanı başında bir kutsal koruluk (Y.N.)

Chandler ve Chishull'un çalışmaları, yapılması zamanımıza kalacak olan araştırmaları çok kısaltmıştır; fakat gezi programları Londra Dilettanti (s.132) Derneği tarafından belirlenmiş olan bu bilginlerde, eski tarih için değerli nice belgeleri hâlâ içeren Yunan öncesi eserler ve anıtlar hakkında bir ciddiyetsizlik vardı.

İyonyalılar Asya'ya gelmeden önce bütün bu kıyı, yeni göçmen kafilelerine karşı her biri çeşitli şekilde önemli olan üç kavim tarafından işgal edilmişti. Büsbütün göçebe hâlinde olmayan Pelasglar, Asya ve Avrupa bölgelerinin birçok kısmına yayılmıştılar. Bunlar, pek eski zamandan beri Yunanlılarla çok sayıda noktalarda bağlantı kurmuşlardı. Hatta bu iki milletin aynı kökenden olmadıkları şüphelidir[234]. Bunlar, biraz dayandıktan sonra boyun eğerek yeni halk merkezleri içine karışıp dağıldılar. Lelegler de aynı şekilde biraz dayandıktan sonra ezildiler, yok oldular. Rum tarihçileri bu addan, savaşta cesur ve medeniyet düşmanı diye söz ederler. Kısacası, Kral Minos'un kanunlarından az bir şey muhafaza etmiş ve fakat Rumların gözünde oldukça barbar tanınmış olan Karyalılara gelince, bunların Lidya krallarına bağlı olmaları veya daha doğrusu Lidyalılarla karışmaları, bir medeniyet tohumu meydana getirerek Rum hükümetleriyle sürekli olan ilişkileri, bu tohumu olgunlaştırdı; fakat yeni gelenlere arazi gerekliydi ve eski sahipler bunu vermeye zorlandılar. Buna ek olarak akrabalarını Milet şehrinde yok ettikleri Karya kadınlarını alıp götürmeye kadar vardılar[235].

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Lidya Krallarıyla İlişkileri

Lidya krallarının gücü ve devleti, denize kadar ulaşıyordu ve az önce saydığımız milletler, bu kralların doğrudan doğruya hüküm ve idarelerinde değilse bile, hafif bir vergi ile yine bir bağlılık altındaydılar. Özellikle Karya'nın ufak hükümdarları, bu durumdaydılar (s.133). Fakat Lidya kralları, kendilerine o kadar bağlı insan geliyor inancıyla, Rumların Asya'da yerleşmelerine hiç karşı değildiler. Krezüs, Kızılırmak nehrinin batısındaki milletleri, -Likyalılarla Kilikyalılar istisna olmak üzere- hep yönetimi altına aldı[236].

Memleket liderlerinin Rum göçmenlerine gösterdikleri kolaylık ve hoşgörüye rağmen bunların en parlak siyasî etkileri, ancak o kolaylık sayesinde doğunun bütün kıyılarını tutmak oldu. Bu tarz hareket, sonradan Romalıların yaptığı gibidir: Milletten seçilen bir kısım, yönetimleri altına

[234] Bkz. On ikinci bölüm.
[235] Hérodote, I. Kitap, bölüm 95.
[236] Hérodote, I. Kitap, bölüm 27.

girmiş veya girme düşüncesinde olan bir yere özel olarak gönderilir. Bunun yerleşmesi ve düzenlenmesi süresince başkentin yardım ve korumasıyla onurlandırılması, söz konusu değildi. Aksine ana vatandan uzaklaştırılarak gönderilmiş ailelerdi. Bunlar ıssız memleketlere ancak reislerinin zekâ ve yeteneğine güvenerek geliyorlardı ve Asya kıyısında yerleşmesinden sonra, bir cemiyetin yalnız ilk ihtiyaç ve korumasına gerekli olan değil, fikri ve zihni dinlendiren ve kuvvetin, güzelliğin gelişmesine sebep olan görkemli eserler ve anıtlar meydana getiriyordular: *gymnase*'lar, tiyatrolar, spor yerleri yaptılar. Bu gibi bir sonuca, yalnız esirleri çalıştırmak kolaylığıyla ulaşılamaz ve açıklanamaz. İlk yerleşme problemlerine kötü ürün, bulaşıcı hastalık, gökten gelen afetler, çekirge gibi bin türlü felaketlere göğüs gererek yeni bir yeri imar etmeye nasıl varabildiler? Şurasını itiraf etmelidir ki ilim adamlarının bütün araştırmalarına rağmen, eski medeniyetin daha çözülememiş bir çok problemi vardır, bu noktada Rumların bize üstünlüklerini itiraf etmek gerektir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
On İki İyonya Şehrinin Kuruluşu

Küçük Asya'da yerleşmek için anavatanı terk eden ilk İyonyalılar[237], Atina (s.134) Kralı Codrus'un gerçek oğlu Androclus'un konrolü altında geldiler. Bunlar Eubée'nin Abantları, Orchomène'in Minyenler (Myniens)i, Kadmalar (Cadméens), Dryopeler, bazı Phocidieliler, Molosseler, Arkadyalı Pelasglar, Épidaurieliler ve Daryalılar (Doriens)dır[238]. Katılımın on iki şehir üzerine olmasına karar verdiler; çünkü Mora yarımadası (Péloponnèse)nda ikamet ettikleri zaman, on iki küçük hükümete ayrılıyorlardı. Androclus ile beraberindekiler, Efes'te yerleşmeye gittiler. Kendisi bir kral ailesinden olduğu için, bu şehir bir tür üstünlük sağladı ve bu prensin torunları, krallara özgü unvan ve saygıdan yararlanmaya devam ettiler: Kralın asâsını taşıdılar, törenlere başkanlık ettiler ve genel oyunların yapılmasını sürekli olarak emrettiler[239]. Asya'da yeni yerleşmiş olan kabileler, birincilik ve üstünlük hakkı davasıyla mücadele ediyorlardı. Atina'nın Prytanée yerleşme yerinden çıkmış olan İyonyalılar, kendilerini bütün kavimlerin en asili sayıyorlardı. Bununla beraber cinsleri Asya ırklarıyla karışmıştı. Bunlar, memleketlerinden hiç kadın getirmemişler ve göç ettiklerinde, ailelerini yok ettikleri Karya kadınlarıyla evlenmişlerdi. Bu cinayetin anılarını yüreklerinde muhafaza eden bu Karya kadınları, kocalarıyla beraber yemek

---

[237] Son bulgular, İyonyalıların Anadolu ve Ege (Adalar denizi) kökenli olduklarını gösteriyor. Bu da bizim tarihî tezlerimiz için önemlidir (Y.N.).

[238] Hérodote, I. Kitap, bölüm 146.

[239] Strabon, XIV, 362.

yemeyi ve onları isimleriyle çağırmayı kabul etmezlerdi[240]. Bu olay, Nélée'nin işgal ettiği Karya şehri Milet'te olmuştu. Karyalılar, o zaman Menderes'in diğer tarafına çekildiler. Codrus'un gayri meşru oğlu Cydrelus, Myus şehrini kurdurdu. Andropompe, Artys adında bir yerdeki Lébédus'u[241] yaptırdı. Andremon, Pylos da Kolofon (Colophon) şehrini kurdu. Priène şehri, Nélée'nin oğlu Aepytus tarafından bina edildi. Athamas tarafından kurulan Teos[242] şehri, İyonyalılar tarafından yerleşilerek o zaman liderleri bulunan Nauclus'un adıyla isimlendirildi. Bu şehir, sonradan başka halkı da aldı. Kuruluşunu Rhadamante'in oğlu Giritli Érythrus'a borçlu olan (s.135) Érythrée şehri, Codrus'un gayri meşru oğlu Cnopus tarafından işgal edildi.

Foça (Phocée) şehrini, Philogène tarafından Asya'ya getirilen Atinalılar kurdular. Paralus, Klazomen (Clazomène)'i kurdu, Sakız'a (Chios) ve Sisam (Samos)'a, Egestius ve Tembrion tarafından yerleşildi.

Rum göçmenlerinin ilk dikkat ve özeni, bütün İyonya da kurdukları Apatouries yurtlarını tutmak idi. Efesliler ve Kolofonlular, bundan istisnaydılar; çünkü topraklarında meydana gelecek cezası çekilmemiş olan bir cinayetten dolayı, bu şehirler hariç sayılmışlardı[243].

İyonyalılar kendilerine krallar getirdiler; bunları Likyalılardan ve Codrus'tan Cauconeler Pylielilerden aldılar. Herodot'un bu açıklamasına göre, yeni göçmenlerle yarımadanın eski halkı arasında ilişkiler vardı.

BEŞİNCİ BÖLÜM
İyonya Konfederasyonu

Konfederasyon, genel meclis merkezi olmak üzere Panionium adında ve Mycale arazisinde bulunan kutsal bir yeri belirlemişti. İyonyalı meşhurların genel meclisi tarafından Neptune Heliconius'a armağan edilen bu şehirde, Panionieliler yortusu yapılırdı. Konfederasyonun bütün işleri, Yunanlı milletlerin Panhellenium unvanı altında taklitle, İmparator Hadrian'ın yönetimini ilan ettiği bu meclis tarafından görülürdü.

İyonya'nın on iki şehrine İzmir de katıldı, İzmir bunu Efes'in bölünmesinden dolayı istedi. Bu şehir, önce Eolyalılar (Aeoliens)a aitti; fakat Kolofonlular (Colophoniens) (s.136) hileyle ele geçirdiler ve İzmir'in eski sakinleri, İyonya'nın on iki şehrine dağıtılarak hemşehri oldular[244].

---

[240] Hérodote, I. Kitap, bölüm 146.
[241] Seferihisar-Selçuk arasında Ürkmez köyü yakınında bir antik şehir (Y.N.).
[242] Sığacık körfezinde bir antik şehir (Y.N.).
[243] Hérodote, I. Kitap, bölüm 148.
[244] Hérodote, I. Kitap, bölüm 150.

İyonya'nın güzel gökyüzünden ve büyüleyici ikliminden söz etmeyen hiçbir yazar yoktur. Bu saha, gerçekten bütün Küçük Asya'nın en gözde yöresidir. Burada yakıcı yaz ve şiddetli kış mevsimleri bilinmez. Yer yer ovalar ve dağlarla bölünmüş olan bu memleket, her tarafına bolluk ve bereket getiren birçok kaynaklar ve derelerle sulanır. Portakal ve zeytin ağaçları, asıl vatanlarındaymış gibi başka memleketlerde görülmeyen bir bollukla yetişir. Yarımadadan ileriye doğru çıkmış olan bu sahanın kıyısındaki girinti ve çıkıntılar, gemilerin emin sığınakları olan çok sayıda liman ve demir atma yerleri oluştururlar.

Çevrelediği dağların görkemli engebeleriyle kıyıları eşsiz derecede güzel olan İzmir körfezi, çok sayıda limanla çevrilmiş çok geniş bir tek liman gibidir. İzmir, Tantalis, Leucae[245], Klazomen (Clazomène) noktaları, aynı körfezin sinesindeki kıyı şehirlerinin değerli kuşağını oluştururlar. İyonyalılar, meydana getirmiş oldukları yeni vatanın zevklerinden faydalanıyorlar ve bu kolay hayat içinde silah kullanmayı unuttularsa da ticarî faaliyetlerinden hiçbir şey kaybetmiyorlardı[246]. Sanatlarla edebiyat ve sahne oyunları, en değerli meşguliyetleriydi. İyonyalı hanımlarının giyim kuşamı, Atina'nın modasını düzenlerdi. Atinalılar, bunların omuz üzerine iğnesiz bağlanan yünden yapılma gömleklerini kabul etmişlerdi[247].

Herodot, bu tarz elbisenin Karya kavminden geldiğine dikkat çekmiştir: Bu elbisenin Rumlara Karya kadınlarıyla evlenmelerinden sonra geçtiğinde şüphe yoktur.

Büyük ölçüde ticarî girişim zihniyetine, İranlılardan daha yatkın olmayan Lidya halkı, kendi sınırlarında ilerleyen Yunan medeniyetini, hiç kıskanmıyorlardı. Bunlar Fenikelilerle bir de rakipleri olan İyonya gemicilerinden başka deniz aşırı hiçbir milletle hiçbir zaman ilişkilerde bulunmadılar. Lidya kralları yönettiği sürece, İyonya (s.137) yöresi oldukça uzun bir gelişme döneminden yararlandı. Krallar ara sıra pek gururlu olan şehirlere vergi tahsili için adam gönderirlerdi; fakat bu geçici fırtınalar bir tarafa bırakılırsa, Rumlar kendi kanunlarıyla yönetiliyorlar ve bu bağlılıktan, gerçek olmaktan çok, varsayılan bir memnuniyet duyuyorlardı.

[245] İzmir, Üçtepeler'de bir antik şehir (Y.N.).
[246] Hérodote, I. Kitap, bölüm 153.
[247] Hérodote, I. Kitap, bölüm 87.

ALTINCI BÖLÜM
İran Egemenliği Altındaki İyonya

İranlılar, Lidya krallığını yıktığında böyle olmadı[248]. Arî ırkından olan milletlerin, Rumlara karşı, âdet ve din ayrılığı üzerine kurulu bir kinleri ve hor görmeleri vardı. Akamenit Keyhüsrev (Cyrus l'Achéménide), İran üzerinde olduğu gibi batı Asya'da da hakimiyetini kurduğu zaman, Lidya ve Rum dünyası yok oldu. Keyhüsrev (Cyrus) kendini, kendisinden önce gelen bütün hükümdarların mirasçısı bilirdi. Krezüs (Crésus) ile savaş etmek için kendine katıldıklarını açıklayan İyonyalılara yaptıkları teklifleri reddedilmişti. Keyhüsrev (Cyrus) de onların ittifaka ilişkin ısrarlı önerilerini karşılık olarak reddetti. İyonyalılar, artık savunmadan başka yapacak bir şey kalmadığını anladılar; fakat Milet yeni ittifaka girmedi, Miletliler (Milésiens) ise Mermnadlarla yaptıkları gibi Keyhüsrev ile de anlaştılar.

Millî Partinin askerî merkezi, Foça (Phocée) idi. Bu şehrin vatandaşlarından birisi, Lakedemonyalıların ittifakını istemek için Sparta (Sparte) senatosuna başvuruda bulundu. Spartalılar, Asya'daki Rum şehirlerine edilecek her tür saldırının, Lakedemonyalılara karşı bir saldırı sayılacağını Keyhüsrev'e açıklamak için Foça'ya elçiler gönderdiler. Keyhüsrev, sözü edilen bu tehditten etkilenmiş görülmedi; başka çıkarlar onu doğuya çağırıyordu. İyonyalılara karşı yapılacak asker gönderme işini yönetmek için generallerinden Tabalus'u bıraktı; kıyıda askerlerinden henüz bir kişi bile gözükmemişti: Büyük ordusu Baktriyanalılar (Bactres) (s.138) üzerine gönderilmişti. Bütün Küçük Asya heyecen hâlindeydi; kıyılardaki halk ayaklanmıştı. Pactyas'ın henüz yeni boyun eğmiş olan Lidya ve İyonya'ya hâkim olabileceği düşüncesi bu durumlar sırasında oluşmuştu. İlk karşı koymayla kararı sarsıldı ve Kyme (Cymé) adasına kaçtı. Bu ayaklanmanın tek sonucu İranlılarla kıyı halkı arasında düşmanlık ortaya çıkarmak oldu. Adadan adaya takip edilen Pactyas, Misya'daki bir araziye karşılık Sakız adası halkı (Chio) tarafından teslim edildi. Bu olaydan, İranlılar başka bir çıkar daha elde ettiler: O da bu zamanlara kadar kendilerine büsbütün yabancı olan adalar sakinleriyle ilişkiye geçmekti. Mazarès, Sart (Sardes)'ın kuşatmasına katılmış olanları cezalandırma arzusunu yerine getirerek bu ayaklanmanın faillerine karşı konum aldı. Priène şehri sakinleri esir edilerek açık artırmayla satıldı. Menderes (Méandre) vadisinde bir akında bulunarak oraları tahrip etti; uğradığı tahribattan henüz kurtulmak üzere olan Manisa (Magnésie) şehri, ordunun yağmasına bırakıldı. Bu seferden sonra Mazarès öldü. Kralın müttefiki olan Harpagus, kıyı ordusu başkumandanlığına getirildi. Keyhüsrev'in seçtiği

[248] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan bu cümle, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).

adamlar, İyonya Savaşına büyük bir önem verdiğini gösteriyordu. İyonyalılar krala, gerçekte tüccar bir kavimden başka bir şey olmadıklarını gösteriyorlar ve mücadelenin sonunda hürriyet olunca, yeniden kararlılık göstermeyi diliyorlardı. Yalnız ticarî çıkarları söz konusu olunca, karşı koyma da normalleşti; fakat İranlıların taassubu karşısında, hiçbir uzlaşmaya imkân yoktu. Her şehir, Harpagus'un kuşatmak ve ele geçirmek zorunda kaldığı birer istihkâm haline geldi. İyonyalılar, Lidyalılara benzemeyen bir milletle işe girişmiş olduklarını iyice görüyorlardı. Harpagus; ordusunun düzenini dikkatle kontrol ediyordu; okçuların ustalarından bir birlik getirmiş ve kuşatmaya gerekli olan makineleri ürettirmişti. Şehirleri karadan ve denizden sararak lağım atmak hususunda deneyimli bir zekâ gösteriyordu. Ninova (Ninive)'daki kabartma resimler, eski Asya milletlerinin askerî sanatları uygulamalarını ne kadar ileri götürmüş oldukları hakkında, bize bir fikir verir. Rumların icadı zannedilen savaşta kullanılan koç başı gibi birtakım savaş aletleri, onlar tarafından biliniyordu. Asurluların, Medlerin ve İranlıların şehirleri nasıl bir beceri ve sanatla ele (s.139) geçirdikleri görülünce, Démétrius Poliorcète'in ünü parlaklığını epeyce kaybediyor.

İyonyalı sömürgelerin bu müthiş felaket içinde Téos ve Foça (Phocée) vatandaşları, İran baskısı altına girmektense başka bir yer aramayı daha uygun buldular. Gerçekte Rum olan her adam, benzeri olmayan bir aşağılamayla karşı karşıya kalıyordu. İtibarlı adamlar sürgün ediliyor ve diğerleri esir gibi yer altında bağlı bırakılıyor ya da İran ordularında hizmete zorlanıyorlardı. Téos şehrinin kuşatmasında Harpagus, şehrin duvarları yüksekliğinde teraslar yaptırdı; şehrin sakinleri her türlü karşı koyma imkânının kaybolduğunu görünce gemilerine binerek çekildiler. İyonyalı ve Eolyalıların karşı koyma merkezi olan Foça'ya, Harpagus tarafından yapılan antlaşma teklifi reddedildi. Foçalılar ocaklarını terk etmeyi daha çok tercih ettiler[249]. Esir düşmemek için vatanlarını terk edenler, yalnız bu iki şehir halkıydı; diğer şehirler karşı koyduktan sonra biribirini izleyen yenilgilerle İran boyunduruğuna girdiler.

İyonya'nın sahne olduğu devrimler, içeriyle olan ticareti hemen hemen yok etmişti ve İyonyalılar, deniz aşırı ticaretini daha büyük faaliyetle tekrar ele almada zorunluk görüyorlardı. Mısır Kralı Amasis, Ladice adında bir Rum kadınla evlenmişti. Gerek yerleşmek ve gerek ticaret yapmak için memleketinde kalan İyonyalı göçmenleri iyi karşıladı. Ticaret şubeleri kurulması için bunlara Naucratis[250] şehrini ve dinî kurumların kurulması için

[249] Bkz. Foça (Phocée).

[250] Aşağı Mısır'ın Bahriye müdürlüğünde ve Mahmudiye'nin on beş kilometre kuzeydoğusunda Rahmaniye kasabası (Y.N.).

arazi bıraktı. İyonya ve Dorya'nın müttefik şehirlerinden her biri kendi hissesini vererek güzel bir tapmak yapımını taahhüt ederek, buna Hellenium adını verdiler. İyonya'nın Sakız (Chio), Téos, Foça (Phocée) ve Urla iskelesi (Clozoméne) şehirleri masrafa katılmışlardı. İranlılarla ittifak yapmış olan Milet ve Priène şehirleri, harap olarak bu ortaklığa giremediler. Amasis 569 yılından 526 yılına kadar yönetimini sürdürdü. Sart (Sardes)'ın ele geçirilmesi, 545 yılında ve Keyhüsrev'in ölümü 530 yılında meydana geldi. Hellenium tapınağının yapımı büyük ihtimalle 545 yılıyla 530 yılı arasındaki dönemdeydi[251].

Amasis, bundan başka İyonya şehirlerine, Doğu Fransız Şirketlerine verilen ayrıcalıklara benzer bir ayrıcalık vermişti; Mısır'daki ticaret şubelerine müdür yetiştirme hakkı, (s.140) yalnız bunlarındı. Fenikeliler, bu rekabeti o kadar kıskançlıkla görüyorlardı ki Amasis zamanında Fenikeli olan Kıbrıs adası, Mısır tarafından fethedilerek vergiye bağlandı.

YEDİNCİ BÖLÜM
Kambiz (Cambyse) ve Dârâ (Darius) Dönemleri

Kambiz yönetiminin İyonya üzerine olan yükü, Asur ve Mısır krallarına karşı yürüttüğü adam gönderme işi için, sürekli olarak yeni kişiler istemesiydi. Kısacası Sisam (Samos)'dan aldığı adamlar, Kambiz için büyük yarar sağlamıştı. Bu halk da usta gemi tayfası ve cesur asker buluyordu. Gerçekte Sisam adası, karadaki Milet gibi, Yunan adaları hükümetinin merkeziydi. Bu Rumların çoğunluğu, Etiyopya (Éthiopie) üzerine gönderilen kuvvetlerle gittiler. Theb (Thèbes) şehrine dönüşünde Kambiz, bunları terhis etti. Memleketlerine deniz yoluyla döndüler[252].

Kambiz'in iç kargaşalarla karışmış olan yönetiminin son zamanları, İyonyalılar için bir dinlenme zamanı oldu ve bu süre sırasında, önceki zararlarını tamir ettiler; şehirlerini yeniden sağlamlaştırdılar ve tahrip edilmiş olan anıtlarını yaptılar. Fakat Hystaspe'in oğlu Dârâ (Darius)'nın tahta çıkışı, Yunan şehirlerinin serbestisine ve daha doğrusu özerkliğine ilişkin olan bütün tehlikeleri diriltti.

Dârâ, imparatorluğunun yeni idarî bölümlere ayrılmasını, yani satraplıklar kurmaya başladı. Burada İyonya arazisi de bölümlere ayrıldı; önceden aynen verile gelmekte olan vergilerin, bu defadan itibaren nakit olarak toplanma usulü kondu. Bu durumlardan Rumlar kadar sıkılan İranlılar, hükümdarları için: Keyhüsrev (Cyrus) mülkünü bir baba gibi,

[251] Hérodote, II. Kitap, bölüm 178.
[252] Hérodote, III. Kitap, bölüm 25.

Kambiz (Cambyse) bir amir ve Dârâ bir tefeci gibi yönetti, derlerdi. (s.141) Rum şehirlerini, uğradıkları zarar ve felaketlerin hafifletilmesi ve onarımına bırakmak Dârâ'nın çıkarına uygundu; o şehirlerden gemi tayfası ve asker alıyordu. Aristagoras'ın isyanı bu sırada patlak vererek İyonya üzerine kralın gazabını çekti. İyonya tarihinin başlıca bir büyük hareketi olan bu olay, Herodot tarafından dikkat ve itina ile aktarılmıştır.

Aristagoras'ın isteği üzerine Atinalılar, İyonyalıların yardımına yirmi gemi gönderdiler; Sardes'in alınması, sonradan zalimce tersine dönen çok geçici bir başarı oldu. Atinalılar tarafından terk edilen İyonyalılar, müttefiksiz olarak bütün İran ordusu karşısında kaldı. Daurisès ve Hymées adındaki generaller, İyonyalıların son kuvvetlerini de yenerek Rum şehirlerini tahrip ettiler. Bir şehir ele geçirilir geçirilmez, erkek çocukları hemen hadım edilir ve en güzel kızları krala gönderilirdi[253].

Miltiade'ın ölümünden sonra İyonya, bir süre barış içinde kaldı. Dârâ'nın kardeşi ve Hystaspe'nin oğlu Artapherne bütün şehirlerin milletvekillerini yanına davet ederek onlara bir sözleşme imza ettirdi. Bu sözleşme gereğince, çeşitli şehirler arasında ortaya çıkacak davalar için mahkemelere müracaatla karar verilmesini ve kuvvete müracaat etmekten, daha sonra vazgeçmeyi taahhüt ediyorlardı. İyonya'nın arazisi ölçülüp biçilerek kralın hazinesine verilecek olan vergiler, bu esas üzerine düzenlendi. Artapherne tarafından yapılmış olan bu arazi paylaştırılması, Herodot zamanında mevcuttu; vergilerin toplam miktarı devrimlerden öncekinin aynısıydı[254].

İyonya, birinci satraplığın bir kısmını oluşturuyordu. Bunun sınırı, güneyde Kilikya'ya ve kuzeyde Truva'ya kadardı; yılda dört yüz gümüş talent verirdi. Ortak tehlike, İyonyalılarla Karyalılar arasındaki nefret ve düşmanlığı susturmuştu; her iki millet Asya serbest şehirlerinin düşmanlarıyla vuruşmak için birleşmişlerdi ve birkaç çarpışmada İranlılar, İyonyalı ve Karyalı kuvvetler önünde yenilmişlerdi. Eğer (s.142) Rum şehirleri arasında, barbarları bir defa daha İyonya topraklarına çağırmış olan kıskançlık bulunmasaydı, Mycale savaşı tarihî olayı, İran hakimiyetine son verecekti.

[253] Hérodote, VI. Kitap, bölüm 32.
[254] Hérodote, VI. Kitap, bölüm 42.

SEKİZİNCİ BÖLÜM
Kserkses (Xérxès) Döneminde İyonya

İyonyalılar, Rum şehirlerini barbarların esaretinden kurtarmak için, Lakedemon kralı Léontychydès huzuruna, milletvekilleri göndermiştiler. Bu yardımın yapılması kararlaştırıldığından, Rum deniz kuvveti Sisam (Samos)'a ve Juno tapınağına yakın bir Venüs tapınağı bulunan Calamların adası adındaki yerin ucuna gelerek demirledi. Bu tapınakta, hâlâ bir sütun ile daha bazı eserler kalmıştır. Bunlar, kutsal binaların tahrip edilmesi sırasında, Kserkses (Xérxès) tarafından Polycrate'ın İranlılara ettiği hizmetlerin anısı olmak üzere bırakılması emredilen kısımlardır. İranlılar, Rum donanmasını görerek kendilerininkini faaliyete geçirdiler ve Fenikeliler istisna olmak üzere, İyonya'yı savunma için bir kara kuvvetinin karargâhına yaklaşmak amacıyla, Mycale burnunda mevzilendiler. Gemiler karaya çekilerek, bunlardan bir tür siperli ordu merkezi kuruldu. Rum donanması Euménialıların tapınağını geçerek Mycale'den Scolopéis ağzına kadar ilerledi. Bu ağzın yakınında, Codrus'un oğlu Nélée'yi Milet şehrini kurmak için geldiği zaman izleyen Pasiclès'in oğlu Philiste'in kurdurduğu Cérès-Elusine tapınağı vardır.

Léontichydès, İranlılarm hizmetinden ayırmak için İyonyalıları boş yere davet etti; bu girişim, İranlıları, Rumlarla dost zannettikleri Samîlerin silahlarını bırakmaları sonucunu verdi. Bu sırada Platée zaferi yaygarası, (s.143) Rumların ordusuna yayıldı; bu haber cesaretlerini artırdı. İran ordusuna saldırarak bozguna uğratmada başarılı oldular. Atinalılarla Rumların tarafında bulunan ve yaklaşık olarak ordunun yarısını oluşturan kuvvetler, düz bir arazide kıyı boyunca ilerlerken Lakedemonyalılarla bunları izleyen geri kalan kuvvetler de dağ ve sellerin yatağı tarafından hemen yürüdüler.

Silahları alınmış olan Samîlerle İyonyalılar, İran ordusunu bırakmak için uygun fırsat bekliyorlardı. Siperli ordu merkezine saldırılınca Rumların içine hemen atılarak silahlandırıldılar ve savaşın kazanılmasına yardım ettiler. Diğer taraftan, İranlıların tanımadıkları bu sahada kılavuzluk için güvendikleri Miletliler, bunların kaçmalarını kolaylaştıracakları yerde, Mycale boğazı yoluyla Rumların ordusu üzerine düşürdüler ve bizzat kendileri de şiddetle saldırıda bulunarak barbarlar ordusunu yok ettiler.

Bu yenilgiyi haber alan Kserkses (Xérxès), Suza (Suze)'ya çekilmek için Sardes'i terk etti; fakat hareket etmeden önce, Asya'daki bütün Rum şehirlerinde bulunan tapınakların yıkılmasını ve yakılmasını emretti ve emri yerine getirildi. Bu konuda tapınak ve heykellerin büyük düşmanı olan İran

papazlarının kışkırtılmasını uygulamaya koydu. Kserkses'in ölümü ve İran ordusunun yenilgisi, İran hâkimiyetinden ebedî olarak kurtulmak için İyonya'ya uygun bir fırsat bağışlayabilirdi, fakat müttefikler arasında meydana gelen anlaşmazlık, Kserkses'in haleflerine, savaşa tekrar başlama fırsatını verdi.

DOKUZUNCU BÖLÜM
Erdeşir (Artaxerxe) Dönemi

Erdeşir (Artaxerxe), 465 yılında tahta oturdu; zamanının İyonya olaylarına bağlı olan en önemli hadisesi, İran sarayına Thémistocle'nin gelmesidir. Atina'dan çıkarılmış olan Thémistocle, Avrupa'da boş yere sığınak aradıktan sonra, Atinalıların takiplerinden (s.144) kurtulmak için Asya'ya geçmek zorunda kaldı. İran hükümdarı, bunun kellesini satılığa çıkarmış ve getirene iki yüz talent vaadetmişti. Dostu Nicogène, Thémistocle'ye Aegès adındaki bir Eolya şehrinde ikamet yeri sundu. Doğuda hâlâ bugüne kadar kadınların binmesi için kullanılan kafesli araba içinde, gizlice Suza şehrine gitmesi, araçlarını kolaylaştırdı. Erdeşir bu şartlarda akıllılık gösterdi: Thémistocle'i iyi bir şekilde kabul etti, sarayında alıkoydu ve memleketin en yüksek asillerinden birinin genç kızıyla evlendirdi.

Erdeşir siyasetinin çıkarı, Thémistocle'e edilen bu cömertçe davranışın Yunan dünyasında bilinmesini gerektiriyordu.

Atina sürgününe ikamet yeri olmak üzere Kral, Menderes Manisası (Magnésie sur le Méandre) şehrini gösterdi ve elli talente ulaşan gelirlerinden de yararlanmak üzere, mülkünü ona verdi. Bağlarıyla meşhur olan Lapseki (Lampsaque) şaraplarının temini için ve Menderes (Méandre) vadisindeki Myus şehri evinin ekmeğinin sağlanması için tahsis edilmişti. Thémistocle, birkaç yıl bu şanlı ve parlak misafirperverlikten yararlandı.

Rumlar, İran kuvvetlerine saldırıya son vermemişlerdi. Erdeşir, kendisinden öncekilerin çaresiz olan adam göndermelerini, bizzat tekrar etmiş olmamak için, Thémistocle'i büyük bir ordunun başında Attique'e göndermeyi düşündü. Thémistocle, bu emri alınca, yaldızlı bir tuzağa düştüğünü anladı. Kendi vatandaşlarına karşı savaşmak nasıl mümkün değilse, iyiliklere boğan bir hükümdarı reddetmek de öyleydi. Bu

merhametsiz rastlantıya, intihar ile çare buldu ve boğa kanı içmek suretiyle hayatına son verdi[255].

Thémistocle, 461 yılında ve Erdeşir'in tahta çıkışının dördüncü yılında öldü . Bu tarih, Rollin ve Curtius'un[256] kabul ettikleri Thucydude'in görüşüdür. Thémistocle'e, Manisa (Magnèsie)'nın[257] halk meydanında bir mezar yapıldı. (s.145). Fakat sonradan kemikleri Atina'ya taşınmıştır. Asya'daki Rum şehirlerinin yeniden başlayan aralıksız kıskançlık ve rekabetleri, Atinalılar ve Lakedemonyalılara sürekli müdahale fırsatları verdi. Sisam ile Milet, Priène, yani Asya şehirleri içinde, büyük bir dinî merkez olan bir şehrin mülkiyeti tartışmasını yapıyorlardı. Atina, Milet'i göz önünde bulundurarak müdahale etti ve Périclès Sisam'ı kuşatarak şiddetli bir direniş sonrasında ele geçirdi.

Péloponnèse savaşının hep devam ettiği süre içinde, Atinalılar (Athéniens) Rum şehirlerinden çok büyük miktarda masraf parası aldılar. Bu durum, memleketi fakirleştirerek ilerlemesine engel oluyordu. Yunan tarihinde güzel bir sayfa oluşturmakla beraber, Asya şehirleri için yaklaşık olarak ürünsüz olan bu dönem sırasında, sömürgeleştirmede hiçbir gelişme görülmediği gibi, Asya'da hiç bir ünlü bina ve anıt da yapılmamıştır.

Diğer taraftan Lakedemonyalılar, İran hükümdarıyla bir antlaşma yapmışlardı. Bunun gereğince, önceden atalarına ait olan bütün şehirleri ve araziyi, hükümdar adı geçene bırakıyorlardı. Bundan başka, müttefikler gerek nakit olarak, gerek savaş malzemesi şeklinde olarak bu şehirlerin Atina'ya gönderdikleri yardımlara son vermek gerekiyordu.

Atinalıların bu iki katlı ittifaka karşı koymak için harcadıkları gayret, sonuçsuz olmadı. Abydos ve Kyzikos (Cyzique)'da zafer kazanan Alcibiade; Péloponnèse'in donanmasını perişan ederek karada da Pharnabase kumandasındaki ordusunu vurdu.

Alcibiade'ın bu başarısından telaşa kapılan Lakedemonyalılar, ona karşı koymaya güç yetirecek bir lider aradılar: Lysandre seçildi. Hem deniz adamı, hem ordu kumandanı özelliğine sahipti. Lysandre Efes'e gitti, Sparta (Sparte)'ya nispeten uygun buldu; fakat Satrap Tissapherne Atinalıları gizliden çekip onlara para veriyordu. Asya valiliğine atanan genç Keyhüsrev (Cyrus)'in Sart (Sardes)'a ulaşmasında, Lysandre görüşmeye giderek

[255] Bazıları Thémistocle ile Midas'ın boğa kanı içtiklerini anlatırlar. Bkz. Plutarque, *Vie de Quintus, Flaminius*, bölüm 20, s.706; Boğa kanı her ne kadar zehir değilse de Plutarque bununla ölümü kendi kahramanlarının çoğuna yöneltir.

[256] Thucydide, I. Kitap, bölüm 137-138.

[257] Thucydide, I. Kitap, bölüm 138.

satraptan şikayette bulundu; gemi tayfaları temin etmek için, yeni validen memlekete bir gelişme de sağladı. Bu tedbir deniz adamlarını Sparta'ya bağlayarak Atinalılar arasına endişe ve üzüntü yarattı.

Lysandre kaldırılarak yerine, askerî bilgileri buna denk ve kişisel ahlâkı (s.146) açısından ordunun ve vatandaşların saygısını kazanmış olan Callicratidas getirildi. Halefini kıskanan Lysandre, tayfalara vermek için Keyhüsrev'den aldığı parayı, Sart'a geri gönderdi.

Lakedemonyalı general, tayfaların parasını ödemek için boşuna Sart gezisi yaptı. Kralın sarayından çıkan Callicratidas, donanmanın kumandasını almak için kıyıya geldi. Onun için yapacak tek bir şey varsa, o da Atinalıları yenmek için yüksek bir çaba sarfetmekti. Atina'nın ve Lakedemonya'nın bütün deniz kuvvetlerini toplattırmış olan bu meşhur savaş, Arginuses[258] adaları yanında oldu. Callicratidas, savaş sırasında öldürüldü ve Atina tam bir zafer kazandı.

Lakedemonyalıların bu yenilgisini izleyen yıllar sırasında genç Keyhüsrev, adam göndermeyi kardeşi Erdeşir'e karşı yapmıştı. Rum şehirleri, bu ayaklanmaya katılmışlardı. Keyhüsrev'in ölümünden sonra kralın hıncından korkarak yine önceki gibi kendi serbestileriyle muhafaza edilmekte oldukları hâlde kalmaları için Lakedemonyalıların aracılığını yalvararak rica ettiler.

Ksenofon (Xénophon)'un birlikleri, İran seferinden dönüyorlardı. Dercellydes, komuta etme işiyle yükümlü kılındı, bu da Pharnabase'a savaş ilan etmeye başlayarak Eolya (Aeolide)'ya girdi.

Dardanyalı Rum Zenis, bu şehirleri Satrap'ın emri altında yönetmişti. Ölümünde dul kalan karısı, yönetimi muhafaza etti ve şehrini İran yönetimi altında tutmada başarılı oldu.

Pharnabase, bu savaşçı kadına büyük bir saygıyla davranıyordu. Arabasına binmiş, ordusunun başında giden bu kadın, bütün seferlerinde Pharnabase'a eşlik ederdi.

Mania, daha sonra kendisi de Dercellydas'ın darbesine uğrayan damadı Midas (Midias) tarafından öldürüldü.

[258] Midilli adasının güneydoğusunun karşısında ve Anadolu kıyısı yakınlarında şimdi Acan adaları denilen küçük adaların eski adı (Y.N.).

(s.147) ONUNCU BÖLÜM
Agésilas İyonya'da

Agesilas'ın Asya'ya gelmesini, Rumların cesareti kışkırttı; bu prens, ordusunu Efes'te topladı ve bir süre hep askerî disiplin eğitimiyle ilgilendi. Askerî gezintiler, Diyana (Diane) tanrısının onuruna ayinlerle son buldu. İran esirleri yok pahasına satıldı. Bir gün Agésilas, çarşıdan geçerken süslü elbiselerinden soyulmuş esirleri görünce, sürekli olarak geniş elbiseleri içinde kapalı bulunan bu nazik vücutları askerlerine göstererek: "İşte savaş ettikleriniz!" ve değerli elbiselere işaret ederek: "İşte niçin savaş ettiğiniz!" demiştir.

İlkbahar gelince Agésilas, Tissapherne'in ikamet ettiği Karya memleketi üzerine yürüyeceğini ilan etti; fakat Sart (Sardes) üzerine gizli bir sefer hazırlamıştı. Tissapherne yerin imdadına geç yetişti; Rum birlikleri şehri aldılar ve İranlıların ellerinde ne varsa kırıp geçirdiler. Tissapherne sarayı yakıldı ve bahçeleri tahrip edildi. İranlıların batı Asya'da uzun süre yönetimde bulunmalarına rağmen, bu millete ait eserlerden hiçbir şey görülememesinin sebebini, bu olaylar açıklar. Agésilas, Asya'yı terk ederken bütün Rum halkının üzüntüsüne sebep oldu. Efes'te Diyana (Diane) tapınağına bakan papaz Mégabyze, Keyhüsrev (Cyrus) ile seferinden getirdiği ve ölümü hâlinde Diyana (Diane) tapınağına bağışlayacağı altınların yarısını vermiş olan Ksenofon (Xénophon)'u götürdü.

Lakedemonyalıların İranlıların müttefiki olan Atinalıların arasında, Knide (Cnide)[259] yakınlarında kesin kararlı bir karşılaşma meydana geldi. Lakedemonyalıların donanmasına, Pisandre tarafından ve Atinalılarınkine Conon tarafından kumanda ediliyordu. Atinalılar, Lakedemonyalıların elli gemisini aldılar; geriye kalanlar Knide'ye savuşarak kurtuldu. Bu zafer haberi üzerine Sparta (Sparte)'nın müttefiklerinin hepsi, Atinalılar tarafına geçtiler; çok sayıda şehir eski serbestlikleri içinde yeniden yerleşerek, Lacédémonyalıların Asya'daki nüfuz ve gücü tamamen yok oldu.

(s.148) Savaşlarda yenilen Sparta (Sparte), ne zaferlerinin ürününden yararlanmada Atina'yı rahat bırakmak ve ne de isyan ederek serbestliği iade edilen şehirlere kayıtsız kalmak isteyerek, Erdeşir (Artaxerxe) ile antlaşma yapmaya karar verdi. Krala en uygun şartları önermek için Antalcidas, Satrap Téribaze yanına gönderildi. Asya şehirlerine ilişkin maddede, yalnız adaların serbestliklerinden yararlanacakları açıklanmıştı. Asya'daki bütün Rum şehirleri krala bağlı olacaklar ve Rum olmayan diğer şehirler, genel olarak bağımsızlıklarından yararlanacaklardı.

---

[259] Datça Yazır köyünün Tekir burnunda ünlü bir ilkçağ şehri (Y.N.).

Bundan başka kral, Klazomen (Clazomene) adasının sahipliğini koruyacaktı.

Böyle bir antlaşma haberi, bütün Rum kavmi tarafından kızgınlık ve aşağılamayla karşılandı. Fakat kaç yıldır devam eden savaştan zayıflamış olan Asya şehirleri, kendilerinde ufak bir direnişle itiraza kabiliyet göremediklerinden, Antalcidas antlaşması yapıldı.

ON BİRİNCİ BÖLÜM
Antalcidas Antlaşmasından Sonra İyonya

Lakedemonyalıların ihanetiyle boyun eğer bir hâle düşmüş ve iç devrimlerle harap ve perişan olmuş İyonya şehirleri için en uygun ve iyi günleri, sabırla beklemekten başka bir çare kalmamıştı. İranlıların hükümeti, askerlik ve vergileri kaldırmakla yetinerek, Rumları millî zekalarını atılımına terk ediyordu.

Sanat ve ticaret, bunların her anını işgal ediyordu. Tahrip edilmiş anıtlar, yavaş yavaş beliriyor ve satrapların görülmemiş ziynet lüksleri altın, gümüş ve fildişi işlerinde usta olan Rum sanatkârlarının üretici hayaller kurmalarına zemin oluyordu. O zaman Asya'da, fildişi son derece boldu; ordularda sürekli olarak fil takımları bulundurmak âdeti ve Fenikelilerle Rumların iç Afrika milletleriyle sürekli olan ticaretleri, Rumların beceriyle işledikleri fildişini çok miktarda Milet ve İzmir çarşılarına getiriyordu. Erdeşir'in fildişili ve sırma yelkenli kayığını yapanların, İran sanatkârları olmadığı (s.149) kanıtlanabilir. İranlıların, gemi yapımında becerileri yoktu. Bununla beraber altın ve fildişi işlemesinin, Asya'dan ortaya çıkmış olduğunu bileceğiz; çünkü bu maddeler, kullanımları Rumlarca bilinmeden önce Asya yöresinde yaygındı. Rumlar, bunları İranlılarla ilişki kurarak elde ettiler ve sonra fildişinden resimler yapma sanatında kendilerini gösterdiler.

İranlılarla Yunanlılar arasındaki iletişim, doğu kültürünün hayatlarına girmesine neden oldu. Atina'da Yunanlı gençlerin İranlılar gibi yerde sürüklenen uzun elbiseler giyindikleri ve etraflarında da kölelerin bulunduğu görülüyordu. İleride Romalıların yapacağı etki gibi, İranlılar da Yunanlılar üzerinde büyük etki yaptılar. Böylece kıyafette, Doğu modası Batıya yayılmış oldu[260].

[260] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan bu paragraf, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).

ON İKİNCİ BÖLÜM
İyon Sanatı

Özellikle Doğululuk özelliğiyle kendini göstermiş olan Polycrate'ın sarayı, Rum modalarının değişmesine büyük etken oldu. İstanköy (Cos) adası, benzeri bulunmaz incelikte tekstil çıkarıyordu. Milet'in halıları, Atina'da en çok kabul gören şeydi. Aynı şekilde, tiyatro sahnesinde, bir fakir, imkânsız bir lüksten söz ettiği zaman, Milet'in halılarıyla Frigya'nın mantolarını isterdi.

Asya'nın ihraç ettiği meyva, yün, deri ve üretilen mallar, ticareti iyi hâlde tutuyor ve bu milletleri yaşatıyordu. İthal ve ihraç olunan eşya üzerine konulan verginin hepsi, Satrap'ın hazinesine girmezdi. Bunlar şehirler tarafından oyla düzenlenirdi. Bunun delili, Kyme (Cymé)'nin dört yüzyıl süre bu vergiyi istememiş olmasıdır. İyonya şehirlerinin gemileri, kıyının dışarısında Rum bayrağı çekerdi ve Atina'nın denizleri gözetleyen donanmaları, bunlara Karadeniz (Pont-Euxin)'in içine kadar eşlik ederdi. Hürriyet gibi hayat da İyonya şehirlerinden çekilmemişti ve Satraplara olan sadakatiyle Milet şehri, sonradan kendi zorbaklarının yönetimini Dârâ'nınkine karşı isteyerek değiştirdiğini gösteriyordu.

Asıl Yunanistan Rumları, bilim ve sanatın her alanında kendini gösteren İyonyalı icatçı zekasına saygılı olanların ilkiydiler. İyonya'dan çıkan büyük şair ve sanatkârların adlarını, Attika (Attique) ve Mora yarımadası (Péloponnèse)nın en meşhur adları arasına (s.150) koyabilirlerdi. Homeros ve Herodot; vatanlarında kendilerinden sonra çok sayıda şairler, edebiyatçılar ve filozoflar bıraktılar. Beceri ve sanatta, hiçbir yer İyonya'nın eserlerindeki ve anıtlarındaki zevk ve asillik hakkında bir şey söyleyemez. Efes tapınağı, Parheon istisna olmak şartıyla dünyanın harikaları arasına konulmuştu.

Otuz asırdan beri bütün medenî milletlerin en zarif ve nazik bir metot olmak üzere uyguladıkları bir mimârî tarzın icatçısı olmak, İyonyalılar için az bir onur değildir. Bayağılığa düşmeyen, yalnız bu tarzdır. İyonya sütunlarının muhteşem sadeliğini taklit etmenin ne kadar güç olduğunu, şimdiki sanatkârlar itiraf ederler. Vitruve'nin çok ince itinalarla takip edilen metotları, memnuniyet verici bir sonuca ulaşmak için yeterli değildir. Bu sanatın sırrına, yalnız Yunanlılar sahip oldular ve zamanımıza kadar kalmış olan İyonya eserleri içinde göz ve ruhu birlikte tatmin etmeyen, bir tane bile yoktur. Bir sütunu, merkezi çevresine açılarak dönen ve daire şeklinde kavuşmayan kıvrımlı bir başlıkla süsleme tarzından dolayı, İyonyalılara itiraz edilmişti: İran, Asur ve Mısır'ın en eski binalarında bu tarzın bazı ana

çizgilerinin bulunduğu doğru ise de İyonyalıların yaptıkları gibi değildir ve uçları kavuşmayan kıvrımlı olan sütun başlıklarına benzeyemezler.

Yunanlılar bu birinci denemelere kabule değer bir şekil, yani bir ruh vermeyi bildiler. Bütün milletler bu icadı alkışladılar. İyonya mimarîsi yalnız bir tarz icadıyla kalmadı; ilk Yunanlılar tapınakları için *Dor* tarzından başkasını kullanmayı bilmiyorlardı. Yani binanın *Dor* tarzına bağlı olan uyumu, bu sanatın üç prensibinden dışarı çıkamıyordu. Hermogène'nin tapınak binaları için dışta sıra sütunlarla çevrili icat tarzı, tapınakların mimarî tarzına daha serbest bir dayanak bıraktı. Bu icat, Yunanlılar tarafından mimarînin yeni bir dönemi olarak övüldü.

Yunanistan'ın dışındaki yabancı ülkelerde, İyonyalı sanatkârlar çok itibarlıydı. Sakız adası (Chio), Sığacık (Téos), Urla iskelesi (Clazomène) ve Foça (Phocée) şehirleri, Hellenium ortak tapınağının yapım masrafına hissedâr oldular, bu hayranlık veren tapınağın yapımı için Mısır hükümdarı (s.151) Amasis, dostları olan İyonyalılara izin vermişti. Antalcidas antlaşmasından, İskender'in Asya kurtarıcısı olarak gelmesine kadar geçen elli yıllık süre, İyonya için kayıp değildi. Irkların karışımı tamamlanmıştı; eski düşmanları Karyalılar, bunların tarafı olarak İranlılara karşı savaşmışlardı. Her ne kadar bir Karya şehri olan Milet, İran'ın satrap yönetimine bağlanmışsa da sömürgeleri Rumlarla dost kalmıştı ve Atina'nın korumasıyla onurlanıyordu[261].

Rum şehirlerini, daha güçlü bir bağ birbirine bağlıyordu. Efes (Éphèse) ve Branchydlerin tapınakları olan iki dinî merkez, yalnız civar memleketlerden değil, asıl Yunanistan'dan ve adalardan birçok hayranlar çekiyordu. Dinî ayinlerin görkemi, heykeller ve aralıksız çoğalan adaklar ve hediyeler, yavaş yavaş ruhbanî kayıtlardan çıkarak tanrılarına güzellik hissiyle daha ahenkli bir şekil vermek için, sanatkârların gayret ve yeteneklerini harekete geçiriyordu. Dinî törenle beraber giden sahne oyunları, başka bir tarzda sanat eserinin olgunlaşmasını gerektiriyordu, şairler; türküler ve kasideler tanzim ediyor ve sanatkârlar, anıtlar meydana getiriyorlardı. Bütün halk, bu törenlere katılmak için kolayca toplanırlar; bu konuda, dinî olduğu gibi siyasî sebepler de başlıca masrafları yaptırırdı. Rum şehirlerinde tiyatro, tapınağın bir bölümüydü. Bu iki binadan her ikisini de yaptırmayan küçük bir şehir bile yoktu. Süslü binalar yapma zevki, çeşitli renkli mermerler çıkan memleketin bu doğal zenginliğiyle temin ediliyordu. Bu türde beyaz mermer ocakları her cinsten çok sayıdaydı. Marmara adası (Proconnèse), bu malzemenin eksiğini tamamlamaya hazırdı.

---

[261] Hérodote, II. Kitap, s.177.

Samsun Dağı (Mycale) ve Cevizli Dağı (Messogis)nın ormanları, kara ve deniz inşaatları için gerekli olan keresteleri veriyordu. Kısacası: İyonyalılar benimsedikleri bu memleketlerinin ürettiği bütün zenginliklere, nadir zekâlarıyla kıymet vermeyi biliyorlardı.

(s.152) ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Rum Kralları Zamanında İyonya

Biga çayı (Granique) fatihi İskender, Rumların özgürlüklerini iade etmek, yıkılmış tapınaklarını yapmak ve Küçük Asya'daki son İranlıyı da kovmak için geldiği zaman, Rum şehirlerini bu hâlde buldu.

Bu tarihten itibaren Asya'nın Roma İmparatorluğu ile birleştiği zamana kadar İyonya, bu yarımadada ayrı bir saha gibi değildir. Rum prenslerinin keyiflerine ya da siyasetlerine göre bazen Lidya, bazen de Eolya ya da Karya ile birleşmiş bulunurdu. Kendi iç yönetimlerinde serbest olan şehirler, bugün bir prensin yönetimi altında, yarın bir diğerinin etkisi altındaydılar. Bu şehirler, ancak Bergama Devletinin kuruluşundan sonra sabit ve düzenli bir hükümetin, parçası olabildiler. Manlius'un gelmesi, Asya'da tanınmamış yeni bir hâkimiyete işaretti; fakat bu şehir, Hadrian ve Antonin zamanlarındaki rahat ve gelişmiş dönemin açıldığını görünceye kadar, felaketli tecrübeler görmüş olmalıdır. Attalelar tahtının son iddia edeni olan Aristonicus'un savaş sahnesi İyonya toprağıydı; çünkü Aristonicus'un muhafaza ettiği müstahkem yerler içinde, özellikle Akhisar (Thyatire) bulunuyordu.

Romalıların harcadıkları gayretle müttefik olarak aldıkları İyonyalıların ve Kapadokya ile Bitinya'nın[262] iki kralının kuvvetinden Attale'ın son oğlunun o derece zayıf bir iddiacı olmadığı anlatılıyor. Bu önemli olay, Roma hâkimiyetinin son şekilde yerleşmesinden önce geçen son olaydır.

Tibère, doğudaki hükümetlerini düzenlerken, İyonya'yı diğerlerinin merkezi ve ortamı açısından Asya Vilayeti unvanını vererek, diğer şehirlere oranla öncelikle temyiz etti. Bununla birlikte, sınırları İyonya'dan biraz öteye genişleyen bu şehre, Eolya ve Lidya'dan birer kısım katıldı.

(s.153) Yunanlıların kurmuş oldukları şehirler, nüfusun çoğalması için yeterli geldiğinden, yenilerini meydana getirmeye gerek yoktu. Bundan dolayıdır ki Frigya ve Bitinya'daki gibi İyonya'da sadece Romalı isimler verilmiş şehirler bulmuyoruz. İyonya şehirlerinin adları, genelde Rumcadan çıkmadır; hatta kökenleri asıl eski kavim veya barbarlara isnat edilen İyonya

[262] Strabon, XIV. Kitap, s.645.

şehirleri de ilk adlarını koruyamamıştır. Bizanslı Étienne, bize Asya şehirlerinin çok sayıda başka adlarını bildirmiştir. Bunlar özellikle Karya ve Likya'da çoktur.

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Roma İmparatorları Dönemi

İyonya, Roma İmparatorları zamanında rahatlıktan ve sınırlarının genişlemesinden geri kalmadığı gibi, Bizans İmparatorluğu döneminde de diğerleriyle karşılaştırılamayacak ölçüde zengin bir sahaydı.

Patrikhanelerin kayıtlarında, Asya eyaletinde aşağıda sıralandığı gibi kırk beş şehir yer alır:

Efes (Éphèse)	Thymbria
Hypaepa	Urla İskelesi (Clazomène)
Aydın (Tralles)	Manisa (Magnésie du Sipylus)
Menderes Manisası (Magnésie du Méandre)	
İzmir (Smyrne)	Elaea
Euaza Arcopolis	Edremit (Adramytium)
Algiza	Behramkale (Assos)
Auréliopolis	Mastaura
Gargara	Çandarlı (Pitane)
Valentiniapolis	Anaea
Aninetum	Lüleburgaz (Arcadiopolis)
(s.154) Miyrrhina	Temnos
Nysa	Aegea
Métropolis	Andera
Bergama (Pergame)	Fanum Jovis
Priène	Pepere
Claros	Aulium
Kolofon (Clophon)	Naulochus
Lébédus	Bargara

Sığacık (Téos)	Erythrae
Brullena	Antandros
Kyme	Foça (Phocée)

O hâlde bu idarî bölümler kuzeyde Edremit (Adramyttium) Körfezi'ne ve güneyde Menderes (Méandre)'e kadar uzanıyordu. Doğu tarafından, bu nehrin çıktığı -yani Eolya ve İyonya ile Lidya'nın bir kısmını içeren- dağlarla çevrilidir.

İlk zamanlarında, asıl İyonya'nın başlıca on şehri ile iki adası vardı. Strabon, sözü edilen şehirleri şu şekilde kaydeder[263]:

Milet	Efes (Éphèse)
Erythrae	Urla iskelesi (Clazomène)
Priène	Lébédus
Sığacık (Téos)	Kolofon (Colophon)
Myus	Foça (Phocée)

Sisam ve Sakız şehirleri, bulundukları adaların yönetim merkeziydiler. İyonya, kuzeyde Foça'da son bulurdu. İassus körfezi, güney sınırını oluştururdu.

Rumca'nın lehçe açısından İyonya şehirlerini, Herodot dörde ayırırdı; (s.155) Milet, Myus ile Karya'daki Priène, aynı lehçeyi konuşurlardı; Efes, Kolofon (Colophon), Lébédus, Sığacık (Téos), Urla iskelesi (Clazomène) ve Foça, başka bir lehçe kullanırlardı; Erythrae ve Chio, aynı lehçeyi kullanırlardı. Sisam'ınki de kendine özgüydü[264]. Bundan anlaşıldığı üzere İyonya memleketi, Lidya ile Karya'nın kısımlarından oluşmuştur. İyonyalıların düzenli bir şekilde göçü, milâttan önce 1130 yılında başlamıştır. İzmir (Smyrne) ve Foça (Phocée) toprağında, Lelegler ikamet ediyorlardu. Karyalılar, Milet ve Efes'i işgal etmişlerdi: Bu iki millet, İyonyalılar tarafından kovulduklarından, Karya sahasının başka taraflarına giderek orada yerleştiler.

Konstantin'in tahta çıkışından sonra, İyonya sahası yeni bir sınırlamaya uğradı. Şehirler yine Asya vilayetine bağlı olmakla beraber,

[263] Strabon, XIV. Kitap, s.633; Aelien, *Variar. Hist.*, VIII. Kitap, bölüm 5..
[264] Hérodote, I. Kitap, bölüm 142.

başpapazlık esas alınarak sınıflandırıldılar. İyonya, aşağıdaki sıra gereğince sekiz papazlığı içine alıyordu:

İzmir, Efes, Téos, Foça, Erythrae, Priène, Kolofon, Klazomen. Milet ve Ereğli (Héraclée) baş papazlıkları Karya'ya aitti.

Erythrae büyük yarımadasını da dolaşmak üzere İyonya deniz kıyılarının boyu, yaklaşık olarak üç bin dört yüz otuz stade ya da doksan sekiz coğrafya miliydi. Yarımadanın genişliği, İzmir ile Efes arasında düz bir çizgiye yüz yirmi stade, yani on iki kilometre iki yüz elli metre kadardır.

Herodot'un çok övdüğü İyonya iklimi hakkında diyecek bir şeyimiz yoktur. Burası, gökyüzü sürekli olarak duru ve açık, bahtiyar bir iklimdir. Fakat manzarası ne kadar değişmiştir; bugün yerleşmeye elverişli olarak sadece bir İzmir şehri kalmıştır. Geriye kalanları, hep hastalıklı bataklıklara ya da çorak çöllere dönüşmüştür. Efes, Milet ve Téos şehirleri, şimdi bir gece geçirmekte tereddüt edilen bataklıklar hâlindedir. Erythrae taşlık bir kırdır; fakat Sisam denizine hâkim bulunan o güzel konumu, çiftçi halk ile yerleşmeye çok uygundur. Şehirlerin bu çaresiz hâliyle toprağın sürekli olarak aynı hâlde kuvvet ve bolluğunu birbiriyle karşılaştırmamalıdır: Menderes'in ve Küçükmenderes (Caystre)'in özlü otlakları, yine birçok sürüleri besliyor. Bu nehirlerin yukarı vadilerinin ne kadar verimli olduğunu önceden söylemiştik.

(s.156) ON BEŞİNCİ BÖLÜM
İzmir (Smyrne)

İzmir'in kuruluş tarihi, İyonyalıların ilk göç zamanlarına kadar çıkar. Prensip açısından bu şehir, bu konfederasyonun bir kısmı değildi. Çünkü halkı, Efes şehrinin bir parçasıydı. Bunu bize, Callinus'tan aktararak Strabon şöyle bildirir: İzmir adındaki mahallede sakin Efesliler; Leleglere saldırarak yerlerinden kovdular ve bir şehir kurarak İzmir adını verdiler. Eolyalıların saldırısına uğrayan İzmirliler de memleketlerinden kovularak Kolofon'a çekildiler, fakat Kolofonluların yardımıyla şehirlerini tekrar ele geçirdiler.

Herodot, ilk İzmir şehrini İyonyalıların eline hile ile düşmüş bir Eolya şehri sayar[265]. Bu şehir, daha sonra Lidya krallarına bağlılığı reddettiğinden birçok saldırıya karşı koyduktan sonra, en sonunda yıkıldı.

Gygès, İzmir'e saldırı girişiminde bulunduysa da sonuç vermedi[266]. Bundan sonra Sadyatte'ın oğlu Alyatte, Kimmerleri Asya'dan çıkarak

[265] Hérodote, I. Kitap, bölüm 150.
[266] Hérodote, I. Kitap, bölüm 14.

Herodot'un bir Kolofon (Colophon) sömürgesi gibi gösterdiği İzmir şehrini aldı. Bu olaydan sonra halkı, şehri terk ederek dört yüzyıl süre köylerde dağınık hâlde kaldılar.

İzmir'de, Eleutherieler unvanıyla, şehrin hizmetçi kadınların samimiyet ve fedakarlıklarıyla kurtarıldığını kutlamak için bir bayram yaparlar. Lidyalılar İzmir'i kuşatmışlardı. Şehri aldıkları anda, sakinlerini kadınlarının yanlarına göndermeye zorladılar . Bunlar bu emre baş eğerken hizmetçiler kendilerini hanımlarına feda ederek, Lidyalıların ordu merkezine bu şekilde gittiler ki sonuçta bütün kuvvet İzmirlilerin eline düştü. Bu olay, Lidya tarihini yazan Dosithée tarafından kaydedilmiştir.

Söz etmiş olduğumuz yazarlar, Eolya şehrinin yeri hakkında az bilgi veriyorlar; bir ovada ya da bir dağda olduğunu söylemiyorlar.

(s.157) Strabon iki ayrı kaydında, eski şehir ile kendi zamanındakinin arasında yirmi stade bir mesafe belirler: "İzmir körfeziyle şehri vardır. Sonra şimdikinden yirmi stade mesafede, eski İzmir'in bulunduğu başka bir körfez vardır." Bu coğrafyacı, iki körfez olduğunda özellikle ısrar eder. Bu yeterli ölçüdeki tarife göre, eski İzmir, bugün dolmuş ve kapanmış olan Bornova yayının içindeydi. Milas'ın alüvyonlarındaki genişlik dikkate alınırsa, eski bir zamanda, denizin bugünkünden daha çok içeri girgin olduğu ortaya çıkar. Eski İzmir'i o hâlde bugünkünden ayrı bir körfezin içine oturtmalıdır. Bornova'nın güneybatısında, bütün İzmirlilerin bildiği harabelerle dolu bir yer vardır. Burada birçok kitabe keşfedilmiş ve birkaç tanesi, Bornova Camisinin duvar binası içine sıkışmıştır. Bu harabelerin olduğu yere, bugün hâlâ Palaea Smyrne, yani Eski İzmir adını verirler.

Şimdiki şehre hâkim bulunan dağın üzerinde yıkıntıları görülen İzmir, Rum krallarından birinin eseridir[267]. Pausanias, buranın kuruluşunu, uyumuş olduğu Kadifekale (Pagus Dağı)'de bir şehir kurulması için Némésis'den rüyada ilham alan İskender'e dayandırır. Claros'un ruhanî istişaresi de İzmirlilerin, eski vatanlarının adını almış olan bu yeni şehre gidip yerleşmelerini gerektirdi[268]. Fakat Makedonya kralı, yani İskender, bu projesinin uygulamaya geçirilmesine davet edilmedi; yeni şehrin kurulmasına Antigone tarafından bağlandı ve inşaat, Lysimaque tarafından tamamlandı.

İzmir, bu şekilde Kadifekale (Pagus Dağı)'nin kuzeyinde, bir kısmı dağ üzerinde ve bir kısmı ovada olmak üzere kuruldu. Tanrının ilhamıyla

[267] Strabon, XIV. Kitap, s.646.
[268] Pausanias, VII. kitap, bölüm 5.

isim verilen Halkapınar çayı (Mélès), bu dağın doğu kısmında akar ve şehir, nehirle deniz arasındaki ovadadır. Süslü binaların yapımı ve birbirini dik olarak kesen ve denize kadar gelen kemerlerle süslenen caddelerin açılması gecikmedi. Homeros'un Halkapınar çayı kıyısından yükselen anılarının onuruna bir tapınak yapılarak Homerium adı verildi. Némésis tapınağıyla Ana Tanrıçaya ait olanı, ovada inşa ettiler. Akropolü, stadyumu, tiyatroyu ve halk meydanını, dağın yamacında kurdular. Yeri şimdi binalarla işgal edilmiş olan liman, zincirle kapanır bir havuzdu.

Hemen hemen deniz seviyesiyle bir olan, birikintilerden oluşan şehrin aşağı kısmında, yağmur sularının ve diğer şeylerin akıp gitmesi için lağımlar yoktu. Fırtına zamanlarında (s.158) sokaklar suyla dolardı ve temiz değildi. Strabon, bu ayrıntılarıyla yeni şehri tanımlıyor gibidir.

Tibère adına bir tapınak yapma onurunu kazanmak için İzmir şehri, Roma senato meclisi huzurunda yarışmaya giren şehirlerden biridir ve yarışmada diğerlerine üstün gelmiştir; fakat o tapmaktan, şimdi bir iz kalmamıştır.

Hristiyanlığın ilk ortaya çıkışından itibaren İzmir şehri, bu yeni dinin gayretiyle kendini gösterdi ve Asya'nın yedi kilisesinden biri unvanına hak kazandı.

Baş papaz ve İzmir Hristiyanlarının koruyucusu olarak tanınmış olan Polycarpe, 166 yılında stadyumda dinin yoluna kurban gitmiştir. Bu yerde yapılmış olan küçük bir Rum kilisesi, şimdi terk edilmiş bir durumdadır.

Rum krallarının meydana getirdiği eserlerden, sadece eski kalenin bir kısmı kalmıştır. Bu kısım, araları düzgün olmayan taşlarla yapılmış güneybatı tarafında ve birinin yalnız zeminden yukarı temelleriyle diğerinin boyundan üçte biri kalmış kulelerden ibarettir. Kırmızı trakit cinsinden güzel bir taşla yapılmış olan bu bina, porfir taşı görüntüsü verir. Kalenin geriye kalan kısmı bir Bizans eseridir. Diğer eserler, kısmen yok olmuştur; fakat ne oldukları, enkazından bellidir. Stadyum, kalenin biraz üst tarafından, doğudan batıya doğru uzanır. Bunun merdivenleri mermerdendi. Daha sonra yeni binalarda kullanılmıştır. Stadyumun bütün sol tarafı, şu anda var olan mesnet duvarları üzerine istinat eder; yarım daire şeklinde girintiler ve ufak taşlarla herhâlde Romalı binası olan duvar oyukları vardır.

Tiyatro da stadyumun akibetine uğradı. Zamanında merdivenleri ve salonları tutan iki kısım, 1836 yılında bütün binayı oluşturuyordu. Basamaklar XVII. milâdî yüzyıl ortalarında tahrip edilmişti; fakat eserin genel çizgileri çok güzel görüldüğü gibi, meydanı işgal etmiş olan evlerde,

bazı mimarî süsleme parçalarının keşfi de çok muhtemeldir. Şu kadar ki bir Avrupa şehrinde dikkatleri çekecek olan bu yıkıntılar, daha iyi korunanlarının veya daha eskilerinin var olmaları sebebiyle Asya şehirlerinde o kadar önem kazanamayarak bir yana bırakılmışlardır. Tiyatrodan biraz aşağıda, Yahudî mahallesinin sınırı üzerinde, şehrin boş bir yerini büyük ağaçlar yetişmiş mezarlığı işgal etmiştir. Bunun etrafını çeviren (s.159) duvarın binasında, sütun parçaları ve mimarî taşlar vardır. İki-üç tane dört köşe kaidesi ayrıca mevcuttur. Buranın eski bir halk meydanı yıkıntısı ve onu saran dikdörtgen şekilli çevresi olduğu ihtimali vardır. Sütunlar, kırmızı ve beyaz damarlı mermerdendir.

Su kemerleriyle bütün Roma şehirleri tarzı eserlerin geriye kalan kısımları, ya yıkılmış ya da yeniden kullanılmıştır. Bornova yolu üzerinde ve ovada, birkaç yıkıntı ile Halkapmar çayı (Mélès)'nın kaynağını aldığı küçük bir göl vardır. Buraya, Diyana Hamamları adı verilir. Kadifekale (Pagus Dağı)'nin batı yamacı üzerinde görülen Asklepius (Esculape) tapınağı da büsbütün haraptır. Yahudî mezarlığının üstünde 1836 yılında kazı yapılarak büyük taşlarla bina edilmiş uzun bir temel ile bazı mermer kütleleri bulunmuştur; bunlar herhalde tapınağın geriye kalan kısmıydı.

Bu son yüzyıllarda İzmir'de bulunmuş olan kitabeler, epeyce vardır. Fakat bunlar dikkatle toplanmadıklarından, büyük kısmı maalesef yeni binalar yapımında yok olmuştur. Spon ve Wheler'in buldukları bazı parçalar önemlidir. Kısacası İmparator Sévère ve Antonin tarafından İzmirlilere hitaben yazılıp yazım tarzı yaklaşık olarak Antonin tarafından Aizanililere[269] yazılanınki gibi olan bir mektup, çok önemlidir.

Şehrin surları çoktan beri yıkıldığından, şimdi eski İzmir'in çevresini tamamen belirlemek çok zor olacaktır. Fakat en son genişliği doğudan Sainte-Anne küçük vadisini, yani su kemerlerini geçemezdi. Batı sınırı, Kadifekale (Pagus Dağı)'nin Yahudî mahallesi bulunan ana eğimidir. Kalenin güney sınırı da bu olmalıdır. Çünkü buradan öteye dağ o kadar diktir ki hiçbir ev yapmak mümkün olamamıştır ve işaret eden bir eser de yoktur. Kuzey, yani ova tarafından, şehre hiçbir sınır belirlenemez; buralarda hiçbir eski ize rastlanılmaz: Bunlar hep yok olmuştur.

İç savaşların sebep olduğu tahribattan başka İzmir şehri, ayrıca depremlerden de büyük felaketlere uğradı. Bu felaketleri onarmak için Tibère ve Marc Aurèle, burada büyük binalar meydana getirdiler. Eski eserlerin yok olması için bu deprem de ayrıca bir sebep oluşturuyor ve kasıtlı olarak tahrip edilmeyenler, bununla altüst oluyordu.

[269]. Aizani, bugünkü Çavdarhisardır (Y.N.).

(s.160) ON ALTINCI BÖLÜM
Bizans Döneminde İzmir

Müslümanlar tarafından tehdit edilen Rum imparatorları, şehrin istihkâmlarını onardılar ve kaleninkileri sağlamlaştırdılar. 1760 yılında kapının üzerinde görülen bir Bizans kitabesi, o zamandan beri kaybolmuştur. Chandler tarafından korunmuş olan bu yazının dediğine göre, kalenin onarımı, İmparator Jean Comnène tarafından yapılmıştır. Bu da Bizans İmparatorluğunun sonuydu. Bundan sonra gelen İmparator Alexis, Trabzon (Trébizonde)'a çekilerek orada bir imparatorluk kurdu[270]. Kral unvanı almış olmasında şüphe vardır; fakat duvar sıvası üzerine yapılmış bir resminin üstündeki yazıda, bütün Anadolu'nun Kralı ve İmparatoru unvanı vardır; yani İzmir üzerindeki iddiasını, sürekli olarak muhafaza etmiştir. Fakat bu yer, 1084 yılından beri Türklerin elindeydi.

Rumların dışarıdan yardım alabilme kolaylıkları, İzmir'e özel bir önem verdiriyordu; bir de bu şehir, Asya'da yerleşmek isteyen her kuvvetin korkunç mücadelelerine sahne olmuştu. İzmir, Çaka Bey adında, körfezin bütün her yerine hâkim bir beyin mülkü içindeydi. Jean Ducas'ın kuşatmasıyla alındı ise de hemen yine Türkler tarafından geriye alındı ve sakinleri öldürüldü. İsmini Tralles şehrine vermiş olan Aydın emiri tarafından tekrar kurularak 1332 yılında İzmir'in sahip ve hâkimi bulunan oğlu (Aydınoğlu) Umur Beye bırakıldı. İhtiyar Andronie (II. Andronie), İstanbul'da yönetimde bulunuyordu; fakat Rumlar Müslüman saldırılarına uğrayan bu yerin savunmasını, artık başka milletlere bırakıyorlardı. Rodos (Rhodes) şövalyeleri kaleyi ele geçirmiş ve iyice savunma durumuna geçmişlerdi. İzmir'e dönen Umur Bey, şövalyeleri oradan çıkarmayı bir görev saymıştı; fakat kuşatmanın ilk hazırlıkları sırasında öldürüldü.

Latinler, İzmir'in hâkimi olarak, kilise işlerini düzenlemek için İstanbul'da Papa adına seçilmiş yeni patrik gönderdiler. Fakat en büyük kilisede bu patriğin duası sırasında Umur Beyin daha bozulmamış olan birlikleri şehre saldırıda bulunarak bütün Hristiyanları öldürdüler.

(s.161) Ticarî çıkarlar sebebiyle doğuya gelen Cenevizliler ise bazen Türklerle, bazen de Latinler ve Rumlarla bağlantılar yapıyorlar ve saygıyla başarılı oldukları eski kıyı şehirlerinde, yani başlıca iskelelerde, hafif bir vergiye karşılık, seyyar ve geçici şekilde ticaret için izin alıyorlardı. Venedikliler de aynı politikayı izlediler; fakat daha kuvvetli ve gururlu olan Rumlar, Cenevizlilerin duka altınlarıyla elde ettikleri yeri, zaferlerle bulmak istiyorlardı. Aynı şekilde Türklerin o kadar korkunç bulmadıkları

[270] *Histoire Universelle,* Trébizonde.

Cenevizliler, sultanların bütün memleketlerinde, adetâ gerçek kaleler hâlinde müstahkem ticarethaneler kurabildiler. Bu kuruluşlar o kadar çoğaldı ki gelenekleri beş-altı yüzyıl sonra da Türkler arasında korunarak, hangi döneme ait olursa olsun, önemli yıkıntılar Ceneviz'den kalma ve Ceneviz kalesi tabirleriyle tarif edilirdi. Cenevizliler, antlaşmayla İzmir, Sakız ve Foça'yı da elde ettiler. Bu son şehri korudular. Fakat İyonya'nın geriye kalan kısmında hâkim olan hükümetsizlik, İzmir'de uzun süre kalmalarına izin vermedi. Manisa'da padişah olan Orhan Gazi, İzmir'i ele geçirerek bir de istihkâm yaptırdı.

Rodos şövalyeleri, şehri Orhan Gaziden alarak olağanüstü tahkimle beraber bütün Müslümanları çıkarmadılar. Belki de aralarında bir ateşkes imzalanmıştır; fakat bu zavallı şehri, başka bir felaket tehdit ediyordu. Ankara fatihi Timur, İyonya başkentinin birbirine rakip ve düşman iki kuvvet tarafından idare edildiğini haber alarak 1402 yılı Aralık ayının birinde, Galatya'yı terk edip Kütahya'dan geçerek Foça'ya ilerledi ve elli yedi yıldır İzmir'de yerleşmiş olan Rodos şövalyelerine, kalenin teslimini önerdi. Şövalyelerin reddetmesi üzerine hemen kuşatmaya başladı. Kale, benzeri çok görülmeyen bir şekilde savunuldu. Şehir üç taraftan sarıldı. Dördüncü kısmını, liman oluşturuyordu. Grejuva (Grégeois) ateşi[271](Rum ateşi) ve sıradan makinelerle saldırı, bir başarı temin etmediğinden, her türlü yardım ve desteği engellemek için Timur çukurlu bir duvar yapımını emretti. Yüksek hareketli kulelerle korunmuş bin lağımcı, desteklerle tutturulan surları yıkıyorlar ve açtıkları deliği yeterli görünce, ağaçlara ateş veriyorlardı. Bu taktik, Timur'a Sivas (Sebestia)'nın kuşatmasında çok yaramıştı. Kuşatma altındakilerin dışarıyla irtibat kurmalarını sağlayan (s.162) limana, her birinin bir taş atmasını askerlerine emretmiş, liman bir gün içinde dolmuştur. Yardımcısız ve yiyeceksiz kalmış olan şövalyeler, bundan fazla karşı koymaya güç yetiremediler. Şehir ele geçirildi ve kuşatma altındakilerin hepsi kılıçtan geçirildi. Timur, bunların başlarını bir kulede duvarla ördürmek gibi barbarca bir düşünce izlemiştir[272].

ON YEDİNCİ BÖLÜM
Müslüman İzmir

Moğollar çekildikten sonra, İzmir Cüneyt Beyin elinde kaldı. Zamanımızda kullanılan Cinéis kelimesi, aynı kişiyi ifade eder. Bu adamın kim olduğunu bilmek çok güçtü. Osmanlılar, sürekli olarak ellerinden aldırdıkları bir yeri feth etmek için tekrar geldiler. Konya (İconium)

[271] Eski zamanlarda savaşlarda kullanılan ve su üzerinde sönmeyen bir ateş (Ç.N.).
[272] Ducas, *Hist., bölüm 7.*

hükümdarlarıyla olan ittifakına rağmen, Cüneyt Beyin başarısı çok gelip geçiciydi ve sonunda çadırında öldürüldü. Türk hâkimiyeti, bu şekilde yerleşmiştir.

Fakat Rodos Hristiyanları, iddialarını elden bırakmamıştılar; Pietro Moncenigo'nun kumandası altında bir donanma, 1375 yılında burasını almak için geldi. Şehir istila edildi ve yakıldı; ancak Amiral, Karaman ülkesi (Caramanie) kıyılarına gitmek için burayı bıraktı.

İzmir'i kuşatma için, bu defa da Venedikliler geldiler. Şehir ele geçirildi ve yağma edildi, yakıldı, camileri tahrip edildi; öfkelerinin, katliamlarının dışında, kimse kalmadı. Kadın, kız, erkek, çocuk her biri haksızlıklardan kendi payına düşeni aldı. Her esir için, üç duka altını veriyorlardı. Çoğu yok ve perişan olan halk, kalenin eteğindeki yıkıntılara çekildi ve sefaletin en derin yerine düşmüş olan şehir, kuvvetleri gittikçe artıp büyüyen Türklere bir av oldu.

(s.163) O tarihten beri Büyük Efendi İzmir'in sahibidir; fakat büsbütün pürüzsüz olarak değildir; çünkü çeşitli zamanlarda emirler tarafından yaptırılan devrim ve isyanlar, imparatorluğun kuvvetlerini bu şehre getiriyorlardı. Birkaç yangın, birkaç kesilmiş baş istisna olmak şartıyla, bu olaylar şehrin yüzünü hiç değiştirmezdi. Ancak yelken kayıklarına uygun ufak bir havuz olan liman, Timur tarafından doldurulmuştu. Bununla beraber bu olay İzmir için o kadar önemli bir şey değildi. İzmir'in asıl limanı, dünyanın bütün donanmalarına yer gösteren geniş körfez idi. Bu kadar uygun ve güzel bir yer terk edilmiş kalamazdı: Ticaret, aşamalı olarak yeni sakinler davet etti, vadiye doğru inildi, fakat yazık ki hiçbir daire veya memur, mahallelerin şekil ve konumunu düzenlemiyordu.

İzmir'i doğunun en güzel şehri yapacak olan rıhtım yeri bırakmayı düşünmeksizin, dağdan ta denize kadar indiler.

Bir asırdan çok zaman önce İzmir'i ziyaret etmiş olan Tournefort'un söz ettiği binalar, bugün hiç yoktur. Pomoerium adını verdiği büyük duvarlar, Kibele (Cybèle) ya da ona göre Homerium adında ve Roma'nın Janus Tapınağıyla karşılaştırdığı dört köşe tapınağı anlatır; bu bina Halkapınar çayı (Mélès)nın yanındaydı. Boyu, eni beşer metre kadar olan bu küçük binanın, iki kapısı ve bunların ara yerinde Homeros'a hatıra işareti olması muhtemel bir girinti vardır. Bu tarife göre, buranın bir mezar olması için çok belirti vardır. Tournefort'un ziyaretinden az zaman sonra, 1702 yılında, tamamen kesme taştan kemerle yapılmış dört yüz adım boyunda bir

bedesten (kumaş pazarı)[273] ya da han inşası için tiyatroyu yıkmışlardır. Tiyatronun temellerinde, İmparator Gallien ile ailesine ait madalyaları içine alan bir çömlek bulunmuştur. Bundan başka İmparator Claude'dan söz eden bir kitabe de elde edilmiştir. Sirk de oldukça korunmuştu. Boyu iki yüz elli ve eni kırk beş adımdı. Bedestenden aşağı kalmayan diğer bir kervansaray, yakında yapılmıştı; burası doğu tüccar ve esnaflarına aittir ve adı Madama Hanıdır.

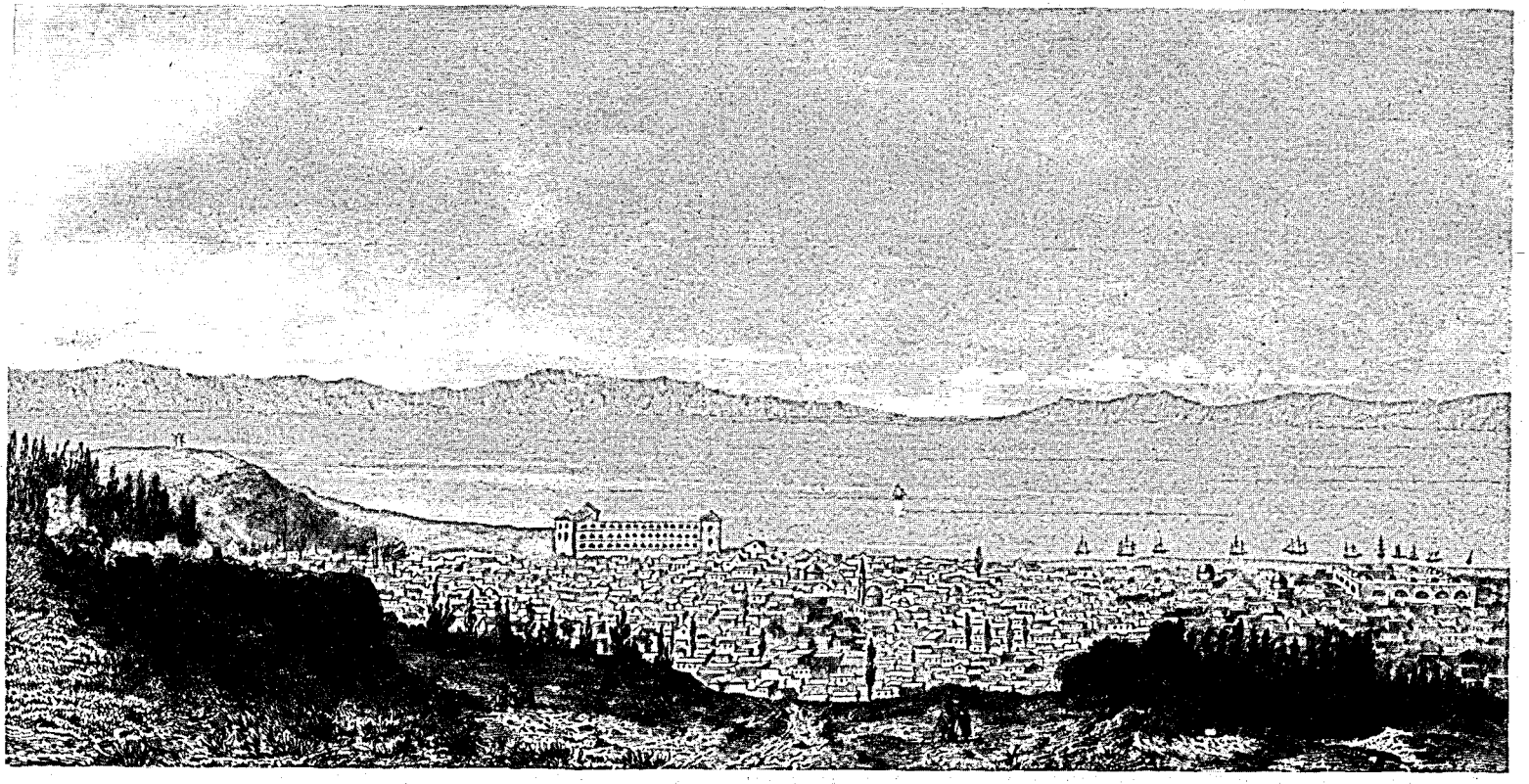
(s.164) ON SEKİZİNCİ BÖLÜM
Yeni İzmir

Bugünkü İzmir şehri, Avrupa'dan gelen yolcuların genellikle uğradıkları ilk Doğu şehri olduğu için, görenlerin gözüne büyük olduğu kadar ilginç ve çok hareketli bir kalabalık sunar; fakat ilk etki anı geçince, burada dikkate değer hiçbir hoşluk olmadığına şaşılır. Her şeyden önce Doğuluların yeni mimarî tarzdaki bayağılığı göze çarpar. Camiler ve diğer genel binalar, en sıradan tarzda yapılmıştır. İçteki ufak şehirlerin hemen hepsinde, buradan daha önemli eserler ve binalar vardır.

Diğer taraftan çarşılar, ziyaret edilmeye değer kuruluşlardır. Deniz boyunca olan Frenk mahallesi, İzmir'deki bütün Avrupalıları içine alır. Türkler, dağın alt kısımlarını işgal etmiş olan yerlerde otururlar. Rumlar şehrin doğusundadırlar. Kaynağını Diyana hamamlarından alan ve Boyacı deresi adı verilen küçük bir su, Frenk mahallesiyle konsolosluklarınkini ayırır. Evler, denizi gördüğünden, yerleri hoş ve manzaralıdır. Bunlar, yangınların ara sıra yenilendirdikleri hafif ahşap binalardır. İzmirliler bu tarzı, depremin etkilerine karşı kullanmışlardır; o şekildeki felaketin birinden kurtulmak için kendiliklerinden diğerine atılmışlar demektir. İzmir şehrinin nüfusu, bir asırdan beri çok artmıştır. Tournefort'un yüz bin tahmin ettiği nüfus, bugün yüz elli bini geçer, bunun yarısı Türk, kırk bini Rum, on beş bini Yahudî ve on bini Ermeni'dir; Avrupalıların miktarı sabit değildir. Fakat sürekli olarak artmaktadır. Sağlam bir hükümetle bir de onun yabancılara yer edinmek yetkisini vermesi, İzmir'in nüfusunu üçyüz bine çıkarır.

1702 yılında Tournefort'un zamanında, İzmirliler büyük hasarlara neden olmuş altı deprem anısını muhafaza etmişlermiş. Yangınların sayısı, bundan çok fazladır. Bu tür felaketlerin görülmediği yıl yoktur. Bunlardan 1834 yangını, Türk mahallelerinin büyük kısmıyla çarşıları yok etmiştir. Frenk mahallesi, bu olayda yanmamışsa da bu 1834 yılındakinde büyük bir kısmı (s.165) gitmiştir. Öyle ki bütün İzmir şehri, on yıl içinde tamamen

[273] Yazar bezestéin şeklinde yazdığı bu kelimeyi parantez içinde kumaş pazarı diye açıklıyor. Bedestenden daha çok bezzâzîn olsa gerektir (Ç.N.).

İZMİR (SMYRNE)'İN GÖRÜNÜŞÜ

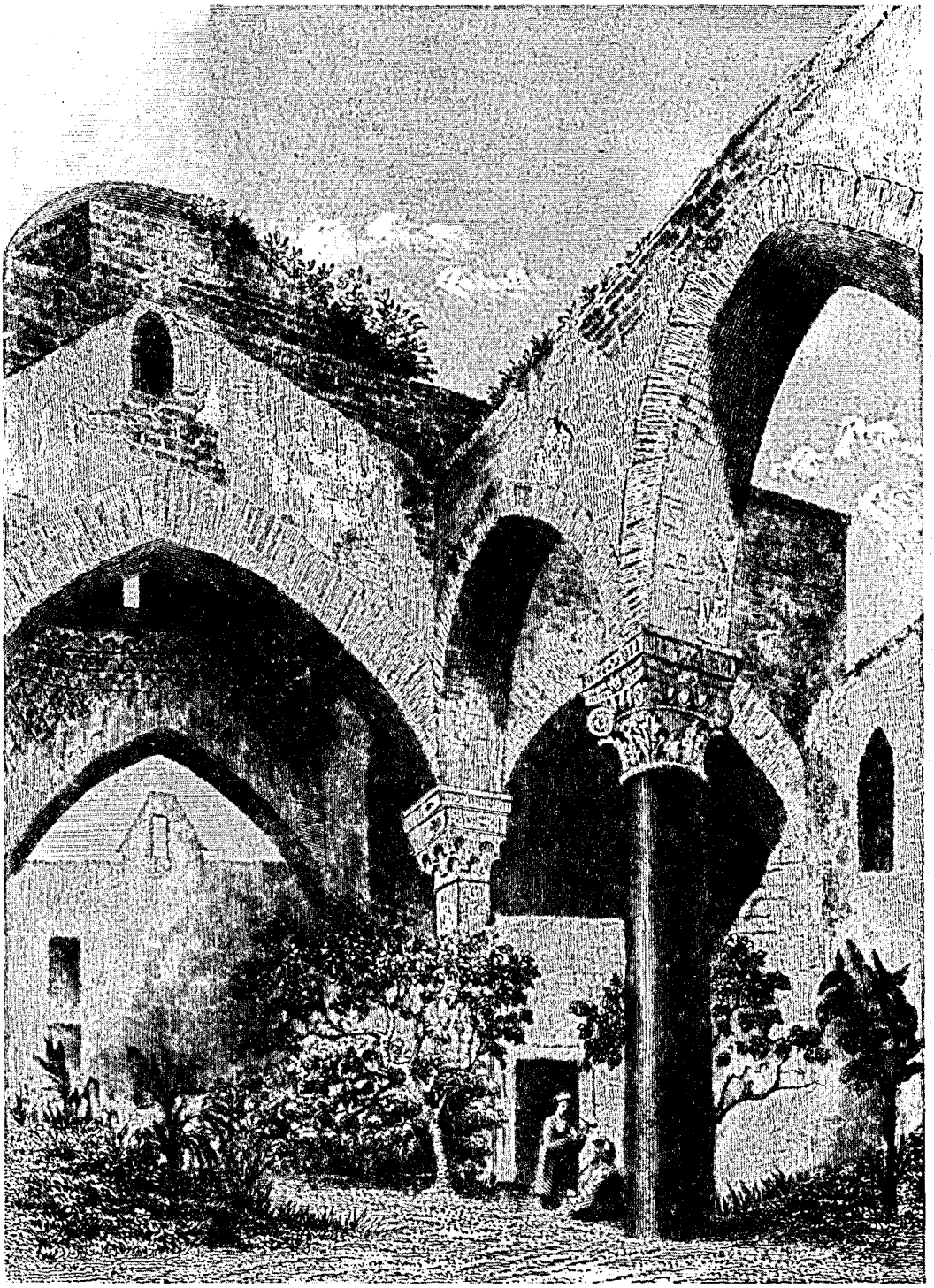
yanmış demek doğrudur. Sürekli olarak tehditi altında bulundukları bu felakete karşı, halkın ne kadar tedbirsiz ve ilgisiz davranarak yine en kalitesiz evler yapmaya devam etmelerini, akıl almaz. Arazi değerinin hemen hiç olduğu bir memlekette, ancak yüklü bir devenin geçebileceği kadar dar sokaklardan, *şahnişin* dedikleri bir tür balkon ya da dışarı çıkmış üst kat pencerelerinden ve hemen hemen birbirine dokunacak saçaklarından dolayı güneşe, yoksunluk derecesinde az maruzdurlar. Burada hükümet bina işlerine hiç karışmadığından, bu iş, sanatını uygulamak için fırsat veren yangınlardan şikâyeti olmayan ve kalfa unvanı verilen gayet kötü yeteneklerle pratik tarzda yetişmiş Rum veya Ermeni bir tür mimarların keyfine bağlıdır. Bizim vardığımızda tamamlamakla meşgul oldukları çarşı, o kadar ince tahtalarla yapılıyordu ki tutuşması için bir kıvılcım yeterlidir.

Binalarda bir sıra ve düzen çizgisi gözetmek, en önemsiz bir meseledir. Her kim isterse kendi keyfine bir baraka, bir kereste yığını ya da herhangi bir tarzda bir yapı ile halka açık yolu kesebilir. İzmir şehrine en gerekli olan şeylerden biri, bir rıhtımdır. Bu sayede malların yükletme ve boşaltması çok kolaylaşacağı gibi tam tabiriyle *Tais Copriais*, yani Süprüntü adını verdikleri yerle de sağlığa uygun hâlde temizlenirdi. Tüccarların çok güzel evleri ve Avrupalı konsolosların ikametgâhları, hep bu mahallededir.

Birkaç baraka, kahveyi satın alarak az bir parayla Frenk sokağına paralel bir parçaya yapılan rıhtım, kıyı boyu devam edebilmeliydi. Fakat bir adamın kendi keyfine deniz kenarında yaptırdığı ev, bu rıhtımın devamına ebedî olarak engeldir. Çünkü ne hükümet ve ne de başkaları, bu binayı yıkmak için kamulaştırmaya para harcayacaklardır. Arazinin burada 1833 yılındaki fiyatı beher arşını, yani dört ayak karesi, beş guruşa (Bir Frank yirmi beş santim) idi; şimdi ise yirmi guruş ediyor. İzmir'de yerleşmiş olan tüccarlar için bu çok güzel bir hesap olduğu gibi, hükümet için de öyleydi; çünkü deniz kenarı böyle binalar ve barakalarla işgal edilince, kaçakçılığın gözlenmesi mümkün olamaz. Birkaç yıldır şehrin kuzey tarafında başlayan binalar, hızlıca artmaktadır. Gül Mahalle adını verdikleri yer, artık İzmir'in en güzel mahallesi değildir ve Avrupalılar önceden bahçeler içindeyken, şimdi evlerle çevrili olan Fransız Hastanesi mahallesine doğru aşamalı olarak taşınmaktadırlar.

(s.166) ON DOKUZUNCU BÖLÜM
Efes (Éphèse) - İzmir'den Ayaslug Yolu

İzmir'den eski Efes'e giden yol Kadifekale (Pagus Dağı)'nin batı yamacını işgal eden eski mezarlıktan geçer. Bu yol ufukta şekillenen güzel manzaraya dalarak usanmaksızın birçok defalar geçilebilen bir yerdir. Kuzey

EFES (ÉPHÈSE)'DE SULTAN SELİM CAMİSİ

tarafından Manisa Dağı (Sipylus)nın engebeli tepeleri körfezin kıyılarını çevirir; solda, kalenin yıkıntıları yola hâkim dururken Téos ve Érythrée yarımadasının orta silsilesi, yeşil dalgalarıyla körfezin dumanları içinde kayboluyor. Şehrin kapısından çıkıldıktan sonra başlayan çıplak denilebilecek bir kıra girilir. Sulak birkaç küçük vadiyi, zayıf ve ufak konutlar işgal etmiştir. Memleket, tek başına kır konutu yapabilecek kadar güvenli değildir. Kalenin bütün dağı, trakit oluşumundandır; bu volkanik oluşum, ta ovaya kadar gider.

İzmir'den üç kilometre mesafede, gümrük hattı geçilir. İhraç edilen her şeyden, valinin hazinesine girmek üzere, bir vergi alınır. Bu vergi, şehrin işlerine harcanır. Sonra yazın kuruyan bir sel deresi üzerindeki bir köprüden geçilir. Bu sel, İzmir körfezine akan Halkapınar çayı (Mélès)nın kollarından biridir. Boyu kısa, geniş bir vadi, İngiliz ailelerin oturduğu güzel Buca köyünü ortasına alan ovaya uzanır. Pagus Dağını doğuda Buca ovasından ayıran bu alçak araziye, İzmirliler Sainte-Anne vadisi adını verirler. Yayları yukarıdan sivri yapılmış orta çağ su kemerleri, bu vadiden geçer. Bu kemerlerin İzmir'e getirdiği sulardaki çok miktarda kalker tuzları, bazı yerlerinde kalın traverten meydana getirmiştir. Bu yer çok hoştur ve çoğunlukla yabancıların gezme yeridir.

İzmir'den on iki kilometre mesafede, yine İzmir körfezine dökülen ufak bir dereden geçilir. Bunlar, orta silsilenin güney yamacına ait sulardır; geniş bir havza (s.167) yapamayan engebeli yerler dolayısıyla, bu sular çok değildir. Yol, altı kilometre kadar bir mesafede, kumlu ve kalkerli arazide akan bu suyu izler. Volkanik arazi, birinci derede son bulur.

Buraları tamamen ekili değildir. İnsan bulunduğu, tutuşturulmuş çalıların yanık hâllerinden anlaşılır. Sonra İzmir körfezine akan sularla Efes'inkilerin ayrım yeri olan boğaza gelinir. Bu arazi, genel olarak kalker cinsindendir. Buradan sonra, on dört kilometrelik oturulmayan yerlerden geçilerek çok dar bir boğaza ulaşılır. Buraya her yıl meydana gelen çok sayıda cinayetten dolayı, yerliler Kanlı Yol adını koymuşlardır. Bu olaylar, genellikle Sisamlıların yerli köylüyle ortak olarak yapılıp ele geçirdikleri para ve malları Sisam'a götürür ve birkaç ay sonra, olay bir dereceye kadar unutulunca, aralarında bölüşürler.

Bu boğazı geçtikten sonra, geniş bir ovaya geldik. Çeşitli ufak vadilerin bütün suları, güneye doğru akarlar. Bu yörede, bir köy bile yoktur. Saat 10.00'da bir çaydan geçtik, 10.30'da bir dere daha atladık, en sonunda birkaç han ve koruyucu takımı bulunan konak yeri Torbalı (Trianta)'ya geldik. Gece yatacağımız ağaç dalı ve yapraktan yapılmış kulübemizi, büyük

bir çınar gölgelendiriyordu. Trianta suyu, Küçükmenderes (Caystre) nehrine karışmaz; kendine özgü yatağı denize kadar devam ederek Claros ile Efes arasında dökülür. Konak yerimizden, ertesi gün saat 06.30'da ayrıldık. Ufkumuz kuzeyde, eteklerinde Bayındır ve Ödemiş şehirleri bulunan Bozdağ (Tmolus) silsilesiyle kesilmişti. Ova tamamen bataklıktır; ortasından bir şose yolu açılmıştır. Kuzey, kuzeydoğumuzda ağaçlarla çevrili Fortuna adında büyük bir köy vardı, biraz daha güneyde, Gurgul köyünün evleri gözüküyordu.

Bizi, sabahtan beri gördüğümüz bir tepeye doğru güneye yönlendiren ufak bir yolu tuttuk. Çevredeki bazı mimarî kalıntılarla harap olmuş büyük su kemerlerinin varlığı, bu yerde herhâlde büyük bir şehir bulunduğuna işaret ediyordu; karşımızdaki tepenin güneydoğu yüzünde, büyük bir toprak yığıntısı görülür.

Pınar suyu adında ufacık bir derenin kenarındaki kahvede durduk. Yıkık (s.168) kemerlerin suyunu veren, bu dereydi. Torbalı (Trianta)'dan Efes'e giden doğru yolu takip etmedik; ovanın suyu ve bu Pınar suyunun meydana getirdikleri bataklık, yeri adeta geçilmez hâle getirmişti. Pınar suyu yerinden uzak olmayan bir yerde, sütun parçalarını ve diğer mimarî bina bölümlerini içeren eski bir mezarlık görülür. Bu parçalar, hep beyaz mermerdendir; *Dor* mimarî tarzını gösterir.

Bataklığa girmeyerek kenardan ve tepelerin altındaki eğimlerden bir süre daha gittikten ve bir dere geçtikten sonra, bir mil genişliğindeki bir vadide akan Küçükmenderes (Caystre) nehrine ulaştık. Burada arazi iyi ekilmişti. Vadinin sol tarafı, kalker tepeleri silsilesiyle devam ediyordu. Bir saat kadar doğru güneye yürüdükten sonra, dağın en sarp bir tepesine kurulmuş bir kale yıkıntısına kadar geldik. Yerliler buna Kız kulesi adını veriyorlar. Burada kayalar görkemli bir hâl alır; düşey yüzeyleri, uzaktan insan eliyle yontulmuş görüntüsü verir.

Kaleyi geçtikten sonra, uzaklarda Efes ovasını saran dağlar ortaya çıkar. Yol, Küçükmenderes (Caystre) nehrinin boyunca gider. Bir kayanın girintisinde bir kısmı yapılmış ve bir kısmı da dağdan yararlanılmış bir bina gördük. Dağın içinde oyulmuş bir salon ile bir duvar oyuğu izi görülür. Su kemerleriyle üzeri beyaz mermer kaplı birkaç duvar parçası, bu yapıyı tamamlar.

Sürekli olarak Küçükmenderes nehrinin yatağını izleyerek Roma eski eserlerinin yıkıntılarıyla yapılmış bir köprüye gelinir. Gözleri, tepesi sivrilmiş şekildeki kemerlerdi; köprüye bir de su kemeri yapışmıştır. Küçükmenderes nehri, burada genişlemeye başlar. Nehri geçtikten sonra, asıl

Efes ovasına girdik. Nehir sürekli olarak dağ silsilelerine uyarak kuzeye doğru akar; fakat sonra ovayı eğimli bir şekilde keserek iki kola ayrılır ve güneydeki dağın yanından denize dökülür. Kuzey kolu önemsizdir; ağzına yakın noktada, geçidinden kolayca geçilebilir.

(s.169) YİRMİNCİ BÖLÜM
Ayaslug

Ayaslug, çoğunluğu kalenin bulunduğu güney kısmında, sakin birkaç Türk aileden oluşan küçük bir köydür. Yıkıntılar ve çalılıklar ortasındadır. Eski Ayaslug şehrinin yıkıntıları etrafına yapılmıştır; camiler ve hamamlar, yıkıntıları olan, üzerleri kubbeli binalar vardır. Çevrelediği mezar taşlarının hemen hepsindeki kitabeler Arap harfleriyle kabartma ve kûfî karakteriyledir. Eski şehrin büyüklüğü ve önemi hakkında bir fikir oluşturabilmek için, kale ve camiyle su kemerleri yeterlidir.

Barbar dönemini gösteren kalenin, dört köşeli kuleleri vardır. Buraya mermer parçalarıyla karışmış taşlar içinden geçilerek çıkılır. Yakını korumaya ait olan çıkıntılı kısmı, asıl kaleye paralel iki duvarla bir kapıyı içine alır. Kapı, iki tarafından, ağır iki yayla tutulmuştur. Bunlar, yaklaşık olarak hepsi Rumca yazılı, stadyumun veya tiyatronun seyirci yerlerini oluşturan taşlarla yapılmıştır. Bazı kitabe parçaları da görülür. Girişin üstünde, iyi yapılmış ve işlenmiş kabartma işlemeler vardır. Kalenin kapısı denize karşıdır. Kale içindeki fakir konutlarla eski bir cami ve yıkıntı parçalarından başka bir şey yoktur.

Büyük cami, batı tarafından kaleye karşı gelen noktadadır; kale tarafına gelen yeri taştan, fakat cephesi beyaz mermerdendir. Kurşun kaplı iki yaldızlı kubbesinin tepelerinde, İslâm Hilâli vardır. Girişin önünde, fıskiyeli ve havuzlu bir avlusu vardır. Duvarların etrafından, çok sayıda sütun parçası ve kırığı görülür. Avluya açılan üç kapı ile cephenin pencereleri, süslü bir şekilde kabartma Kur'ân âyetlerini içeren Arap harfli işlemelerle süslenmiştir. Pencere çerçeveleri ağaçtandır ve bakır-tunç karışımından madenî mandal ve çengellerle kapanır.

(s.170) Bu cami, hep eski eser enkazıyla yapılmıştır; Mısır graniti sütunlar ile caminin içini dekore eden bütün mermerler, eski eserlerden alınmıştır.

Caminin şekli, iki eşit kısma ayrılmış bir dikdörtgendir. Kısımlardan biri avluyu ve diğeri asıl camiyi oluşturur. Hiç bozulmamış olan cephesi, tamamen beyaz mermerdendir. On basamaklı bir merdivenle ulaşılan kapı, Kahire camilerininki gibi Arap tarzı kitabe ve nakışlarla süslenmiştir.

Camiyi aydınlatan pencereler, dört köşe şekilde ve Arap tarzı yazıları içine alır. Bütün bu süslemelerde şaşılacak bir uyum ve düzen vardır; fakat orta çağ binalarının hepsinde olduğu gibi sağlamlığı dekorasyona feda edilmiştir: Bazı yerlerinde temelleri yoktur ve kubbelerden biri çökmüştür.

Kapının üstünde, cami kadar eski olmadığı görünen tuğladan yapılma bir minare vardır. Yazılardan, camiyi yaptıran prensin kim olduğu anlaşılamaz; fakat bu caminin bir padişah eseri olmadığı da kesindir, çünkü her sultan camisinin iki minaresi olur: Prensler, şeyhler ya da emirler, yalnızca bir minare yaptırabilirler. Parmaklıklı merdiven çıkılarak abdest almak için çeşmenin bulunduğu avluya gelinir. Kuzey tarafında yine diğeri gibi süslü bir kapıdan kaleye girilir. Asıl caminin kapısı, bu ikisinin arasında ve dikey yay üzerindedir. Süslü değildir; küçük sütunlar üzerinde Magribî tarzı üç sıralı bir kemerdir. Mermer bir sütun kaidesinin üzerinde, caminin binasında çalışmış olan sanatkârlardan birinin adı kazınmışsa da tarihi yoktur: "Bu minber, Allah'ın fakir kulu, Şamlı Davutoğlu Ali tarafından yapılmıştır."

Caminin avlusu tamamen granit sütunlar ile çevrilmiştir. Caminin içindeki dört büyük sütunun, Efes harabelerinde eşi yoktur. Yalnız Saint Jean kilisesi denilen binanın etrafında, aynı çapta birkaç parça görülür. Dört büyük sütundan ikisi buz ve ikisi kırmızı granittendir; fakat yazık ki bu kırmızılardan soldaki, tek parça değildir. Buna, istisna olarak *Komposit* (composite) tarzında bir sütun başlığı konmuştur, diğerleri Arap tarzındadır. İbni Batûta'nın seyahatnamesinde Efes üzerine garip bir kayıt vardır[274]: Onun zamanında Saint Jean kilisesi galiba hâlâ vardı. (s.171) XVI. yüzyılın[275] sonlarına doğru büyük, eski ve Rumlarca değerli Ayaslug şehrine gittik. Burada çok büyük taşlarla yapılmış geniş bir kilise vardır. Taşlardan her birinin boyu on zirâ'dan[276] çoktur. Son derece şaşırtıcı şekilde işlenmişlerdir. Bu şehrin camisi, dünyanın en güzel camilerinden birisidir; güzellikte bir benzeri yoktur.

"Burası önceden Rumların bir kilisesiydi. Bu kiliseye çok saygı gösterirler ve çeşitli memleketlerden gelirlerdi. Şehrin Müslümanlar tarafından fethiyle, burası da büyük bir cami oldu. Duvarları çeşitli renkte mermerdendir ve zeminine beyaz mermer döşenmiştir. Çeşitli şekildeki on

[274] İbn-i Batûta, Reinaud'un çevirisi, s.308.

[275] XVI. yüzyıl ifadesi yanlıştır. Çünkü İbn-i Batûta 1304-1369 yılları arasında yaşamıştır. Anadolu'yu ziyareti ise XIV. yüzyılın ilk çeyreğindedir (Y.N.).

[276] Zirâ': Dirsekten orta parmak ucuna kadar olan uzunluk ölçüsüdür. Yetmiş beş ile doksan santimetre arasında değişen çeşitleri vardır (Y.N.).

bir kubbesi, kurşunla kaplıdır. Bunlardan her birinin ortasında bir havuz vardır."

Saint Jean kilisesinin İbn-i Batûta'nın gezisi döneminde var olması mümkündür; fakat caminin planının incelenmesi sonucunda, bu caminin bir Müslüman eseri olmak üzere tamamen Sultan Selim döneminde yapıldığı anlaşılır. Mihrâbdaki kitabe bunu ispata yeterlidir.

YİRMİ BİRİNCİ BÖLÜM
Efes (Éphèse)

Efes, İyonya'nın başkenti ve en eski şehridir. Eski eser meraklılarıyla gezginlerin dikkatlerini çoğunlukla çekmiştir; fakat harabenin alt üst olmuşçasına karışık hâliyle, birbiri üzerine gelmiş çeşitli dinlerin ve dönemlerin hepsinin eserleri, bu şehir hakkındaki incelemelerin tamamlanması konusunda çok zorluklara sebep olmuştur. Küçükmenderes (Caystre) nehrinin yaptığı bataklıklar, bu yöreyi aslında sağlığa zararlı hâle getirmiş olduğundan, eski eserlerde yapılacak kazılar da çok tehlikeli olacaktır. Bundan başka, bu yeraltı saraylarına benzeyen yıkıntıda araştırma yapmak için, hatasız bir rehberden yoksun olma vardır; çünkü binalarının neredeyse bütün takımlarında, şehrin uzunluğunu çözmek gereklidir; şehrin ova tarafından olan sınırını, biraz kesin şekilde belirlemek mümkün olabilir. Güney taraftan dağın (s.172) üzerindeki Lysimaque'ın duvarlarının, hemen hemen tamamı vardır. Bu şehrin incelenmesiyle kanıtlı bilgiler götürmek isteyenler, bu zorluklardan dolayı kendinden öncekilerin götürdüğü aynı şeyleri tekrardan başka bir şey yapamadılar.

Bu sahanın kıyılarında, İyonyalıların varlığından önce ikâmet etmekte olan Rum karşıtı kavimler arasına, en eski zamanlardan İskender'in dönemine, yani Yunan'ın tarihi dönemlerine kadar geleneklerinde var olan Amazonları da eklemek zorundayız. Bunların ilk kısmı İskit ve Sarmat kabilelerine yakın olarak Karadeniz (Pont-Euxin) kıyılarındaydı. Bu savaşçı kadınlar hakkında yapılan tatmin etmeyen bütün araştırmalarını itiraf eden bilim adamlarını memnunluk verici açık bir sonuca ulaştıramadığından, bu Yunan geleneği, masal kısmına geçirilmiştir. Bunların Yunanlılarla savaşları, Yunanistan ve Asya'nın en meşhur heykeltıraşlarının baş yapıtlarına zemin olmuştur ve özellikle İyonya'nın bu kısmı, heykeltraşlık açısından yüksek değerli eserlerle ünlüydü[277].

[277] Bu cümledeki ikinci ve bağlacından sonraki kısım Ali Suat'ın çevirisinde yer almadığından eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).

Androclus göçmenlerini getirdiği zaman bu arazide, Lelegelerle Karyalılar ikamet ediyordu. Bu yer, Asya'da yayılmış olan bir dinin merkezi olmak üzere yüce sayılıyordu. Jüpiter'in bizzat sunduğuna inandıkları bir Diyana (Diane) heykeli[278], İzmir (Smyrna) adındaki bir Amazon tarafından, kırsal bir tapınağa ait olarak adanmıştı. Bu tapınak kırdaki bir ağaçtan başka bir şey değildi.

Smyrna ve Sisyrbé adındaki iki Amazonlu; Lidyalılar ve Leleglerden Efes şehrini fethederek kendi adlarını verdiler. Rumlar geldiği zaman, Diyana dini bu milletler arasında yaygındı ve Pausanias'a göre daha da eskiydi; çünkü Amazonlar Herkül (Hercule) tarafından yenildikleri zaman, buraya kurban sunmaya geldiler[279].

Pausanias'a göre tapınak Krezüs ve Efesus (Éphèsus) tarafından kurulmuştur. Efesus adını bu şehre vermiştir. Amazon ırkından bir grup kadın Lelegler ile Karyalılara katıldı. Kaylalıların bir bölümü Androclus tarafından kovuldu. Lelegler ise sadık kalma sözü vererek şehir de kaldılar[280].

Smyrne (İzmir) adını almış olan eski Efes şehri, Panayır Dağı (Prion)nın yamacında, *gymnase*'a çok yakın Tracheia adındaki yerde bulunuyordu. Androclus tarafından kurulan şehir, Minerva tapınağıyla Hypélée çeşmesi yanındaydı[281]. Efeslilerin Lidya krallarına bağlanmalarından sonra, şehir yine yerinden kaldırıldı ve (s.173) İyonyalıların yaptıkları Diyana (Diane) tapınağı yakınına, yani Küçükmenderes (Caystre) kıyılarından uzak olmayarak oraya taşındı.

Péloponnèse savaşının sonlarına doğru, İran generalleri genel karargâhlarını Efes'te kurmuşlardı. Bunların eğlence ve parlaklık seven zengin ve genç İranlılardan oluşan beraberindeki çok sayıda insan, şehre Asya âdetlerinin zevklerini yayıyorlardı. Genç Keyhüsrev (Cyrus), Sart (Sardes)'ta göz kamaştıran lüks bir hayat yaşıyordu. İranlılar tarafından yumuşak bir davranış gören Rumlar da bu rahatına düşkün hayata kendilerini vermişlerdi. Lysandre, Efes şehrini bu hâlde buldu; Atinalılarla savaş etmek için amiral olarak geldiği zaman, şehri Sparta (Sparte)lılara çok yakın gördü. Fakat şehirden savaşçılık ruhu gitmiş ve halkın yararına olan çalışmalar bırakılmıştı. Ordusunu Efes'e yönelterek bütün yük gemilerinin oraya toplanmasını emretti. Gemi inşaatı için bir tersane kurdu; limanları

---

[278] Act. Apost., XIX, 35.
[279] Pausanias, VII. Kitap, bölüm 2.
[280] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan bu paragraf, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).
[281] Strabon, XIV.Kitap, s.640.

tüccarlara açtı ve halka açık yerleri, işçilere bıraktı. Bütün sanatları teşvik ederek şereflendirdi ve bu şekilde şehri zenginliklerle doldurarak sonra yaşadığı parlak ve büyük bir dönemin temellerini atmış oldu[282].

Efes arazisi, doğudan batıya doğru giden büyük bir vadidir. Küçükmenderes nehri, bu vadiyi boylu boyuna izleyerek kuzeydoğu köşesinde ovaya girer; güneydoğusu ise önceden Rumların Lépré adını verdikleri Panayır Dağı (Prion) adındaki küçük dağ ile işgal edilmiştir. Corissus Dağı, vadiyi güney tarafından kapatır ve doğuya doğru Cevizli (Messogis) Dağına kadar uzanır. Batı tarafından vadi, geniş bir açıklık sergiler. Buradan bakıldığı zaman, Sisam (Samos) denizindeki adalar ve Claros Dağları görülür.

Küçükmenderes'in sağ taraf kıyısı üzerinde, şimdi yine var olan ve Sélinusien birikintileri adı verilen geniş bataklıklar görülürdü. Bu birikintiler, Diyana tapınağına büyük gelir temin ettiler. Daha sonra Bergama kralları tarafından el konuldu; fakat Roma'da milletvekili olan Artémidore, bu ayrıcalıkların tapınağa iadesi kararını senatodan çıkardı.

Bu çok büyük Efes yıkıntılarından, bugün yalnız bir şey kalmıştır: O da (s.174) Küçükmenderes (Caystre) nehri birikintileridir. Attale dalgakıranlarının yaptığı koy, bugün limanı yirmi asırdan beri aralıksız devam eden kum birikintilerinin hareketleriyle, karaya girmiştir. Nehrin ağzında kamıştan yapılma taşınabilir engeller yerleştirilmiştir. Bunlar, balıklar ve özellikle kefal cinsinin tatlı suda sayısız üremesi için belli mevsimlerde açıktır. Vakti geldiğinde kapatılarak balıklar avlanır, kefal yumurtalarından tarama hazırlanır. Bu av, Kuşadası (Scala-Nova) mütesellimine, kırk guruş karşılığında ihale edilmiştir. Arazide vaki olan başlıca değişimlerden dolayı, eski Efes şehrini ya da bu isimdeki şehirlerden birini yeniden kurma konusu, eski eserlerle ilgilenenleri büyük zorluklarla karşı karşıya getirmiştir. Çünkü bu şehrin yedi defa yeri değiştirilerek kurulmuş ve bütün bu dönemlerin yıkıntıları, geniş bir alana yayılmıştır. En iyi tanınan ve en iyi korunan kısmı, Corissus[283] zirvelerinde, bin iki yüz metreden çok bir uzunlukla devam eden Lysimaque'ın duvarlarıdır. Bu eser, o dönemin yaklaşık olarak tek kalıntısıdır.

Karyalılarla bir savaşında ölen Androclus'un cesedi, Efesliler tarafından alınarak Efes arazisi içinde gömüldü. Pausanias, zamanında hâlâ görülmekte olan bu mezardan söz eder. Bu mezar, Manisa kapısı yakınında Diyana tapınağından Jüpiter Olimpien tapınağında sona eren yolun

[282] Plutarque, *vie de Lysandre*

[283] Efes şehri ile Meryem Ana Evi arasındaki dağlık kesim (Y.N.).

üzerindeydi. Efes ile Manisa arasındaki doğru yolun, şehrin güneydoğu köşesinden başlayarak Corissus Dağından geçmesine göre, Androclus'un mezarını da bu yere koymak gerekir. Jüpiter Olimpien tapınağı, Opistho-Lepre'de bulunan halk meydanından uzak değildir.

YİRMİ İKİNCİ BÖLÜM
Şehrin Duvarları

Şehrin güneydoğu tarafından Corissus Dağına çıkılmaya başlanınca, karşıya (s.175) Efes vadisine hâkim dört köşe bir bina gelir. Bu bina dikkatleri çok çeker ve halk arasında Saint-Paul'ün hapishanesi adıyla tanınmıştır. Aslında Corissus'un savunma düzeninden bir kısım olan tek başına bir kuleden başka bir şey değildir. Dağın bütün sırtı, kesme taştan güzel yapılmış uzun bir duvarla sülenmiştir. Bu duvar, Lysimaque'ın Efes sakinlerini bir sur içinde yerleştirdiği zaman yaptırdığı hisardır. Lysimaque'ın duvarlarında, bir mesafeden diğerine çok güzel yapılmış kuleler ve gizli kapılar vardır. Taşları, Corissus ocaklarından alınmıştır. Bunlar, batı kısmında *gymnase*'a ve tiyatroya kadar uzanır. Manisa kapısının da burada olması gerekir. Yazın kuruyan bir su akıntısı, ufak bir su kemeriyle son bulur. Yeri hakkında hiçbir bilgi olmayan Halitée ya da Hypélée çeşmesini, tapınağa da yakınlığı tahminine göre bu yere koymak, onu daha çok bir rastlantıya bırakmak olacaktı. Kayalar üzerinde oyulmuş bir yol, o güzel duvarların çevirdiği Corissus sırtlarına kadar varır.

Duvar, dağ sırtını iki kilometre uzunluğa kadar izler; *gymnase'ın* bulunduğu kısımda, Panayır Dağı (Prion)nın Corissus'e bağlar. Kulelerin çoğu iyi durumda kalmıştır. Duvarların yapım tarzı, o dönemin en güzel askerî inşaatına bir örnektir. Birinci kule çok sağlam ve Behramkale (Assos)'deki tarza benzerdir. Bu duvar, ovaya doğru inerek kaybolur; taşları belki yeni inşaatta kullanılmak için alınmıştır.

Efes sakinleri, Lysimaque'ın hazırladığı bu surun içine girip oturmaya ilgi göstermiyorlar ve ovada Diyana tapınağı yakınlarında kalmayı tercih ediyorlardı. Strabon'da[284] sözü geçtiği şekilde Lysimaque, buna bir hile kurdu: Çok şiddetli bir yağmuru fırsat bilerek şehrin lağımlarını tıkattırdı; şehir tamamen su içinde kaldı; kendi şehir surunu daha yeterli derecede dolu bulmayan Lysimaque, Lébédus şehrini Efes'in yeni mahallesine getirmek için boşalttı. Bu Rum şehri binalarından, bugün hiçbir iz kalmamıştır. Var olan eserlerin hepsi Romalılar dönemine aittir.

[284] Strabon, XIV, 640.

(s.176) ESKİ ESERLER
Roma Döneminde Efes

Efes şehri, güneyde ovaya dayanan dağların yanında kurulmuştu ve duvarları içine Prion ile Corissus Dağlarının birer kısmını almıştı. Corissus Dağları; Pactyas[285] Dağından itibaren kuzeye doğru uzanan yüksek bir silsiledir. Prion'a yaklaşarak bir dirsek yaptıktan sonra, denize doğru batıya yönelir. Bu Rum şehri, Lysimaque tarafından yerleştirildi ve burada bir senato meclisi kurulmasıyla hükümet düzenlendi; fakat bugün gördüğümüz yıkıntılar, tamamen Romalı Efes'e aittir. Ayaslug tarafından şehre girilince, sol tarafta bir çıkıntıyı sarmış olan büyük yıkıntı kümelerine rastlanır. Bunlar, eski Efes'in en iyi muhafaza edilmiş kısmıdır ve genel olarak milâdî tarihin birinci ve ikinci asrına ait Romalı binalarıdır. Stadyum, tiyatro, hamamlar gibi bütün eserlerin yerleşmesi herhalde daha çok eski dönemlere gidebilirse de, devam eden onarım ve yenilenmekten dolayı, Romalılıktan daha eski bir görüntü sergileyememektedir.

YİRMİ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Stadyum (Koşu Yeri)

Stadyumun sağ taraf kısmı, yeraltında büyük odalardan oluşan temeller üzerindedir. Bu odaları hiç şüphesiz oyunla ilgili edevat koymakta ve yarış hayvanlarını bağlamakta *stabula* (ıstabl/ahır) olarak kullanıyorlardı.

(s.177) Stadyumun içi, diğer hipodromlardan farklı bir görüntü sergilemez; ortadaki meydanlığı yıkıntılarla doludur. Binanın sol tarafı dağa dayanmış ve hatta tiyatronun bir iç kısmı, dağın eteğinde oyulmuştu. Merdiven basamakları mermerden idi. Bunlar caminin binasında kullanılmıştır. Stadyumun girişinde, merdivenle başlayan bir kemer vardır. Kapı yerine olan bu yay, başka binalara ait mermerlerle yapılmıştır.

Tiyatro

Tiyatrosu, stadyumun güneyindedir; çevre duvarı tamdır. Temsil yeri, harabe yığıntısından başka bir şey değildir. Harçsız olarak büyük kesme taşlarla yapılmıştır. Bu durumdaki yıkıntılar, hiç şüphesiz deprem sarsıntılarıyla olmuştur. Tiyatronun mimarî tarzı tamamen Romalı olduğundan, Yunan sanatına ilişkin bir şey görülmez. Çöküş dönemine ait birçok onarım izleri de görülür. Chandler'in aktardığı bir kitabede mimarın yaptığı işi görmek için seyircileri davet ettiği kayıtlıymış.

[285] Söke yakınındaki Karyağdı tepesinin eski adı (Y.N.).

Tiyatrolar ve stadyumların kalabalık bir şekilde izlendiği bir zamanda, amfitiyatro gösteri ve oyunları, Asya'da çoktan beri yasak edilmişti. Bu binanın tahrip edilmesi ve mermer taşlarının alınması, Efes'te yerleşmiş ve Ayaslug kalesini kurdurmuş olan Müslüman emirlerin zamanındadır. Tiyatronun yanında, sütunlu bir meydan ya da bir halka açık gezinti yeri vardı. Kaide taşlarının çoğunluğu, henüz yerlerindedirler.

Doğudan batıya yöneltilmiş olan stadyum, eksen çizgisi üzerinde, etrafı yapı duvarıyla çevrilmiş yedi-sekiz metre yüksekliğinde bir tepecik görünür. Bir kaya ya da büyük taşlarla örtülmüş olan yassı tepesi, yuvarlak bir düzlük sergiler. Bu dairenin ekseninde, on iki kaide taşı vardır. Buranın, bazı tanrılara ait ufak bir tapınak veya eski şehirlerde hep görülen bir ziyaret yeri olması muhtemeldir. Mermer bir merdivenle önündeki meydana inilir.

(s.178) YİRMİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Hamamlar ve Gymnase

Tiyatro ile stadyumu dolaşan sütunlar arası, hamamlara ve halk meydanına giderdi. Bu sütunlar arasından, birinin sonunda, *Korint* tarzında büyük bir tapınağın yıkıntıları görülür. Bina, yalnız cephesinde, dışta dört sütun olmak üzere yapılmıştır. Choiseul'ün eserinde resmi vardır.

Hamamların büyük salonları, şimdi çatısız ve bütün kemerler yıkıktır. Bu bina ufak bir yerde taşlarla yapılmıştı. Duvarları mermer sıvasıyla sıvanmış ve üzerine boyayla resimler işlenmişti. Hamamların yakınında, bir kısım zemini kalmış, fakat dışta harap olmuş ufak bir müzik evi vardır.

Tarif ettiğimiz binalar grubuna bağlı bulunan *gymnase*'ın, bütün mermerleri alınmış ve mimarî süslemeleri kalmamıştır; fakat tam bir yapı ortaya koyduğu gibi, bu sınıf binaların da en iyi şekilde kalmış olanıdır. Birçok salonun dekorasyonu, hep mermer sıvası üzerine işleme şeklindedir. Bunlardan şimdi bir iz görülebilir. Fakat Chandler ve Chishull'un gezileri zamanında, bazı konuların hâlâ gözle görülmesi ve tarif edilmesi mümkündü. Bunlar, bugün yıkıntılar altında gömülmüş kalmış bir takım heykel bölümleri de hissetmişlerdir. Bütün binaları, tiyatro ile stadyumun etrafındadır. Bazıları dağa yaslandırılmıştır. Zamanında kenarlarında sütunları bulunan büyük bir caddenin izi takip edilerek Efes limanının bir kısmı olan bataklığa gelinir. Biraz ötesi Küçükmenderes (Caystre)'in ağzıdır. Burada uzun ve çok güzel yapılmış bir dalgakıran görülür ki şüphesiz Kral Attale'ın yaptırdığıdır. Civardaki dağın kıyıları, gemilerin ve balıkçı kayıklarının barındıkları yerdi.

Su kemerleri, kalenin aksi olan yüzdedir. Dağdan başlayarak doğuya doğru ovayı dolaşır ve Pactyas Dağına kadar gider. Bunlar, bazılarında kitabeler bulunan ve eski taşlarla yapılmış olan dört köşe ayaklarla tutturulınuştur.

(s.179) Bu kemerlerin Efes şehrine Halitée çeşmesinin sularını taşıdığı varsayılabilirse de şehri sulayan, yalnız o değildi. Kuşadası (Scala-Nova) yolu üzerinde de yerle beraber görülen su yolları, Efes şehrine şüphesiz Ortygie'nin sularını ulaştırıyordu. Diğer bir su kemeri, Efes'ten üç kilometre mesafedeki bir vadide birbiri üzerinde iki kat hâlinde Küçükmenderes (Caystre)'den oluşarak devam etmiştir; üzerindeki bir kitabeye göre bu eser, Efes Diyanası ile İmparator César Auguste ve oğlu Tibére César ve Efes halkına armağan edilmiş Pollion tarafından kurdurulmuştur.

Efes'in mezarlıkları, Corissus Dağı boyuncaydı. Mezarların çoğu, bugün izleri görüldüğü üzere lâhit şeklindeydi; fakat dağın eteğinde oyulmuş mağara hâlinde yapılmışları da görülür. Bu mağaralar, oda hâlinde değildir; tabutları kaydırıp içine atmak hareket şekline daha uygun gelen derin yerlerdir. Bu mezarlardan birçoğunun, hâlâ kitabeleri vardır. Bunlar, biraz önce söylediğimiz büyük binalara çok yakın ve eski şehrin surları içindedir.

Panayır Dağı (Prion)nda, Efes şehrini süsleyen mermerlerin ocakları vardır. Efesliler, Diyana tapınağını yapacakları zaman, ilk düşünceleri, Taşoz adası (Thasos)ndan Marmara adası (Proconnèse)na ya da Paros'tan mermer getirtmek oldu. Fakat taşıma masrafı, bunlara hesaba sığmaz gözüktü. Prion ocaklarına gelince: Bunların şehre uzaklığı ve yol olmaması, hemen başa çıkılmayacak derecede engeldi. Efesliler, bunu görüştükleri sırada, bir çoban dağda koyunlarını otlatıyordu. Bunlardan iki koç vuruşmaya başladılar. Biri diğerinin üzerine giderken başı bir kayaya çarparak boynuzlarıyla taşın bir yerini kırdı. Kırık yerden, eşi bulunmaz güzellikte beyaz bir mermer rengi göründü. Çoban bunu haber vermek için doğru şehre koştu. Çoban büyük hediyelerle kabul edilerek ödül olmak üzere halk tarafından Pixodore, adı, Evangelus'a çevrildi. Mermerin bulunduğu yerde olan her ay özel bir ayin yapılır ve Efes sakinleri, bu törende hazır bulunurlardı[286].

(s.180) Panayır Dağı (Prion)nın mermer ocakları ziyarete değerdir. Bazıları yerin yüzünde işlenmiş ve bazıları da dağın içinde çok derin yerlere kadar oyulmuştur. Burada arazinin mermer yataklarıyla örtülü olması, bu ocakların birçok asırdan beri işlememiş olduğunu gösterir: Çevrede kesilip taşınmak için hazırlanmış birçok mermer kütleleri görülür.

[286] Vitruve, X. Kitap, bölüm 7.

YİRMİ BEŞİNCİ BÖLÜM
Tapınak

Asya'nın yerli tanrıları olan Apollon ve Diyana'nın dini, İyonya'da çok eski bir zamandan beri vardı ve bunlara özgü tapınaklar, İyonyalıların bu kıyıda varlığından çok yıllar önce, yani M. Ö. XII. yüzyılda kurulmuştu.

Amazonların, Herkül (Hercule) tarafından mağlup edilmelerinden bir süre sonra, Efes Diyanasına ibadet etmek için Thermodon'un kıyılarından gelmeleri olayı, Lidya Héraclidlerinin ilk zamanlarına aittir[287]. Tapınak, Krezüs ile Efesus (Éphésus) tarafından yapılmış ve bu ikinci şehre de adını vermiştir. Şehre Lelegler, Karyalılar ve Amazon karışımı halk yerleşmiştir.

Tanrıçanın heykeli, çok geri bir eski zamana aittir. Bu heykel üzerine bir sözleşme düzenleyen Konsül Mucianus, heykelin üzüm kütüğünden olduğunu söylerdi. Yapan heykeltraşın adı, Pandémius idi ve bu adam tanrı Bacchus ile Minerva bilinmezken yaşamıştı. Heykeli yaptığı ağacın tazeliğini koruması için, özel açılmış deliklerinden içine *nard* yağı akıtırlardı. Eklem yerlerinin ayrılmasını bu şekilde engellerlerdi. Heykelin şekli çok ilkeldi. Halka göre gökten inmiş sayılırdı. Ayaklarının biri diğerinden ayrılmamıştı. Bedeni çok sayıda memelerle kaplı bir tür kutu veya kılıf şeklindeydi. Başına ölçek gibi bir şey giydirilmişti. Vücudundan yalnız kolları açık, yani bitişmiyordu. (s.181) Heykelin sağında ve solunda geyik şeklinde birer heykel vardı. Bu heykel, çok eski madalyalar üzerinde mutlaka çizilmiş olduğu için özel şekli hakkında hiçbir şüphe kalmamıştır. Düşmemesi için ellerine birer madenî destek konmuştur. Süslü elbise ile örtülmüş olan bu tanrıçanın önünde, ta yukarıdan inen bir perde, bir örtü vardı. Bunu, halka ancak özel günlerde ve ayinin devam ettiği süre içinde açar gösterirlerdi. İlk Diyana tapınağı, bir ağaç gövdesindeydi. Tanrıça heykelini ağacın kovuğuna koymuşlardı. Bu tapınağın tarihi bilinmemektedir. Diyana tapınağı, yedi kere yeniden yapılmıştır[288].

Dinî tören ve hizmetler, çeşitli memleketlerden gelme din adamları tarafından yapılır ve bunlara, kaynağı bilinmeyen Farsça adla *Megalobizeler* (Mégalobizes) unvanını verirlerdi. Bu rahiplerin erkeklik duyguları yok edilmişti. Dinî törenlere yüksek ailelere mensup ve dünyadan elini eteğini çekmiş rahibe kızlar aracılığıyla gelirlerdi. Bu kızlar *İéréia*, yani kadın papaz unvanını almak için, üç aşamadan geçerlerdi. Yaşlandıklarında bir emeklilik

[287] Pausanias, VII. Kitap, bölüm 2.
[288] Hist. Aug., s.78; Jornandés, bölüm 25.

ödeneği verilir ve Strabon'un düşüncesine göre, bazı ayrıcalıklardan yararlanırlardı[289]

Rahipler sınıfı Mégalobizelerden sonra da kalmıştır: Milâdî I. yüzyılın sonlarına ait bir kitabe, o zamanlar bu rahibelerin hâlâ var olduğunu desteklemektedir. Kitabe şöyledir: "Rahibeler ve Cosmétèreler[290] çıkarmış bir aileden, Mundianus ve Evodia'nın kızı, Straton ve Dyonisius'un torunu ve Artémis rahibesi Ulpia Evodia Mundiané'nin onuruna. Straton sırlarını uygulamaya koyarak akrabasına yardımda, her ihtiyacı yerine getirmeye çalıştı[291]."

Bu sınıfın, yani *Cosmétère* denilenlerin rahibeleri, şüphesiz heykelin elbisesini giydirmek ve süslerini hazırlamakla yükümlüydüler. Rahip Straton da bu eşyaları korumakla görevliydi. Su kemerleri binası arasında bulunan diğer bir kitabe[292] de Lucius Phoenias, Faustus'un akrabasından bir hayır sahibinden söz edilmektedir. Bu adam, tanrının adıyla[293] olan ayın bütün süresince yortu ve tatil âdetini yerleştirmiş (s.182) ve Artemis'in onuruna bir yarışma düzenlemiş; halk oyunlarının ücretini artırarak savaş ta zafer kazananların şerefine sürekli olarak heykeller diktirmiştir. Fakat bütün bu saygılar, Romalılar tarafından Diyana'ya özgü olarak yapılmıştır.

Tapınak binasına tekrar dönmemiz gerekir:

Efeslilerce Diyana'ya vakfedilen ilk tapınak, göz kamaştırıcı bir binadır. Asya kralları ve özellikle Krezüs (Crésus), bu tapınağa hediyeler takdim etmişlerdi; fakat büyük İskender'in doğduğu gün Érostrate tarafından yakılmış olan bu ilk tapınak hakkında, çok az bilgi vardır. Bildiğimiz şey, yalnız ilk mimarının adının Chersiphron[294] olduğu ve diğer bir mimarın ustalığıyla daha sonra genişletilip büyütüldüğüdür. Romalı yazarların eserlerinde bulduğumuz bütün ayrıntı, bu tapınağı, bilindiği üzere, dünyanın harikaları sırasına koyan yenisinin inşaatına aittir.

İlk tapınak yandıktan sonra, yerine daha güzelini yapmak için, Efesliler kadınlarının bütün süsleriyle özel mallarını ve eski tapınak sütunlarının satılmasından elde edilen parayı ayırdılar ve bu işe feda ettiler. İskender Efes'e geldiğinde, halka tapınağın yaptıranı ve kurucusu unvanını

---

[289] Strabon, XIV, 640.
[290] Rahip Cosmétère ve aynı zamanda sanatkâr olsa gerek (Ç.N.).
[291] Ali Suat'ın çevirisinde eksik olarak yer alan bu kitabe, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).
[292] Bkz. *Desc. de l'Asie Mineure, II, 280.*
[293] Artémisius ayı.
[294] Strabon, XIV, 640.

kazanmak şartıyla bütün masrafı yüklenmeyi önerdi. Efesliler, bunu kabul etmediler. Hemşehrilerinden biri buna cevap olarak: "Bir tanrının diğer tanrılar için tapınaklar yaptırması uygun değildir" dedi. Bu ve diğer tapınağın inşaatında bulunan mimarların adları bilinmemektedir; Strabon bunların en eskisine Chersiphron adını verir. Vitruve bundan, Ctésiphon adıyla söz eder. Bu mimara Métagène yardım etmiş ve tapınak *İyon* tarzında yapılmıştır. Yeni tapınağı yapan mimarın adını Strabon, Chirocrate ve Vitruve[295] ise Dinocrate[296] adıyla haber verir: Bu iki yazar, aynı mimarın İskender'in emriyle İskenderiye şehrini kurmaya memur edildiğinde görüş birliğindedirler.

Depremin etkilerini engellemek için bina temellerinin kaidesini, aslında en uygun (s.183) olan, döğme horâsân ile yapacakları yerde, bataklık bir yerde, üzeri koyun derileriyle örtülmüş bu kömür tabakası üstüne kurdular. Bütün tapınağın uzunluğu, dört yüz yirmi beş ayak ve eni iki yüz yirmi ayaktı. Yüz yirmi yedi adet sütunun (şüphesiz yüz yirmi sekiz), her biri, bir kralın hediyesiydi ve boyları altmış ayaktı. Bunların otuz altısının gövdesi kabartmalarla işlenmişti[297]. Efesli Péonius ile Diyana'nın Démétrius Hiérodule'u, binayı tamamladılar. Yapım süresi iki yüz yirmi yıl sürmüştü.

Tapınağın, yüzü sekiz sütunlu ve çevresi, biri diğerine paralel iki sıra sütunun birbirine çatı aracılığıyla bağlı olarak oluşturdukları etrafı açık bir sütunlar arası ile çevriliydi. Bundan dolayı, sütunların çift olması gerekiyor. Binanın sütunlar üzerindeki yüksek kısmını oluşturan çok büyük mermer parçalarını yerine çıkarmak ve koymak için Chersiphon, çok ilkel bir metot kullanmıştır: Kum torbalarıyla sütunların tepesine kadar eğimli ve sonra düz bir yığın düzenleyerek mermerler, bu torbaların üzerinden konacağı yerin hizasına getirildiği zaman, yerine konmak ve kaide tamamen oturuncaya kadar gerektiğinde kumlar aşamalı olarak akıtılarak taşınmış ve konulmuştur. Pline'in hikâyesine göre, girişteki büyük kapının üzerine ait çok büyük direk üstü taşını yerine çıkarmak ve oturtmak için, olağanüstü bir tedbir gerekli olduğundan, mimar uyurken bizzat Diyana bunu gece yerine koymuş ve sabahleyin taş yerine konulmuş olarak bulunmuştur. Mimar Ctésiphon'un çok ağır olan bu tapınak mermerlerini, asıl ocağından inşaat yerine taşımak için kullandığı metodu, Vitruve kaydetmiştir[298]. Anlatışına göre bu tapınağın altmış adım uzunluğundaki sütunları, tek bir parçaydı.

---

[295] Vitruve, II. Kitap, praef.

[296] Plutarque bu mimara Stasictrate, Eustathe ise Dioclès adını verir. Dinocrate adında görüş birliğine varmışlardır.

[297] Pline, XXXVI, 14

[298] Vitruve, X. Kitap, bölüm 6.

Hâlbuki Apollon Didyme tapınağınınkiler, yuvarlak mermer parçalarından oluşuyordu. Sisam (Samos)'daki Juno tapınağı sütunları da inşaatı çok kolaylaştıran bu tarzdadır. Mimar Ctésiphon, o tek parça sütunları, ağaçtan bir kılıf içine almıştı. Ocaklardan binaya kadar olan yol düzeltildiğinde sütunu şose yolu yapmakta kullanılan silindir gibi yuvarlamaktan başka bir şey kalmıyordu. Yuvarlak olmayan çok büyük parçaları da yine yuvarlak şekilde ağaç kılıflar içinde böylece yerde yuvarlayarak taşıdılar. (s.184) Bina, yerden on basamak yüksekliğinde bir temel üzerine yapılmıştır. Yerin altındaki kısmını oluşturan geniş mahzenlerde tanrıçanın hazinesi ve çalınma imkânı olmayan bir yer olması açısından, ailelerin en değerli eşyası saklanırdı. Kapıları servi ağacından yapılmıştı. Milâdî 75. yılda, Mucianus Efes'i ziyaret ettiği zaman, kapıları dört yüzyıl yaşadıktan sonra yine yeni gibi bulmuştu. Bu yapılmadan, önce kereste neminin tamamen gitmesi için tam dört yıl bırakılmıştır[299]. Tavan ve çatısı, sandal ağacından ve en yukarıya çıkan merdiven, üzüm asması kerestesinden yapılmıştı. Tapınağın özel yeri, hemen hemen tamamen heykeltıraş Praxitéle'nin eserleriyle doluydu[300]. Tapınağın etrafında, Sisam'daki Juno tapınağında[301] olduğu gibi çok sayıda salonda, değerli resim tabloları vardı. Bunlar içinde, Apelles tarafından yapılmış Büyük İskender'in portresine hayran kalırlardı. Dışarıdaki sütunlar arasını süsleyen birçok heykel, bütün Asya hükümdarlarının hediyelerinden oluşup aklın alamayacağı çok güzel bir grup oluştururlardı. Ta Amazonlar zamanından beri Efes tapınağı, sığınma yeri olma hakkına sahipti: İskender bu hakkı tapınağın etrafından bir stade mesafeye kadar genişletti. Mithridate, çatının bir köşesinden atılan okun gittiği yere kadar saymıştı. Bu mesafe, bir stadeden biraz fazlaydı. Marc-Antoine, bu mesafeyi bir kat daha artırdığından, şehrin bir kısmı da içine giriyordu; fakat mesafenin bu miktarı tehlikeli görüldüğünden, Auguste tarafından iptal edildi.

Tarihçilerin verdiği ayrıntılara ve binanın çok büyük boyutlarına rağmen, eserleri o kadar kaybolmuştur ki izleri boş yere aranır; bu bilinmeyenlere delil olacak hiçbir işaret olmadığı gibi, alüvyonların şehrin yerinde meydana getirdiği ilginç değişimlerden dolayı, bazı gözlemcilerin aklına geldiğine göre, tapınak binasını önceden deniz olan yerde aramak gerekir.

[299] Pline, XVI. Kitap, s.39.
[300] Strabon, XIV, 641.
[301] Strabon, XIV, s.636.

(s.185) YİRMİ ALTINCI BÖLÜM
Efes'te Saint Paul

Saint Paul'un Efes'te ikamet etmesi ve Diyana dininden olanlarla ettiği mücadelesi, bu şehir tarihinin itirazsız en önemli ve dikkate değer olaylarındandır. Roma hükümeti, burada bütün kuvvet ve kudretiyle bulunuyor ve bu tanrıçanın, yarı Yunanlı ve yarı Asyalı dinini tutan ziyaretçiler, bütün bu yöreden geliyordu.

Efes'e gelen çok çeşitli milletlerin büyük karşılaşmasında, birileri alışveriş yaparken, birirleri de canla başla Diyana'ya bağlılığını gösteriyor, Saint Jean Baptiste'in vaftizini kabul eden kusurlu bir Hristiyanlık uygulayan bazı Yahudîler bulunuyordu. Saint Paul, bu sırada Efes'e geldi ve bağlılarından birkaçıyla bir araya geldiği zaman bunların, yeni dinin sırlarına dokunacak derecede büyük bir bilgisizlik içinde bulunduklarını anlamakta gecikmedi. Bunları Mesih adına vaftiz etti ve Roma hükümetinin dikkatlerini, bu yeni dindaşların üzerine çekmemek için, telkinlerini Yahudîlerin havrasında yapmaya başladı. Açıklamalarının konusu, sürekli olarak aynı şeydi: Yalnız bir Allah'ı tanımak ve yeni Hristiyanların faziletleriyle amel etmek.

Rumlar da Yahudîler gibi Saint Paul'un sözlerini dinlemeye gidiyorlardı. Bunların birçoğu, pişman olarak dinden ayrılıyor ve putperestlikten çıkmaları Efes (Ephèse)'te büyük bir üzüntü meydana getiriyordu.

St. Paul bu şekilde büyük bir Hristiyan kilisesi kurdu; papazlar seçilerek kilisenin korumasını ve liderliğini düzenledi. Bu kilise şehrin surları içinde kapalı kalmadı; Yahudîlerle diğer dinden Hristiyanlaşanlar, Efes merkez olmak üzere Hz. İsa'nın dininin esaslarını, özellikle Asya vilayeti adı verilen bu bölgeye yayıyorlardı. Diğer şehirlerde, arka arkaya yedi kilise kuruldu. Bunlar Hristiyanlık dünyasında Asya'nın Yedi Kiliseleri adıyla tanınan ve *Apocalypse*'in hitabına muhatap olanlardır. St. Paul, bu şekilde iki yıl devamlı çalıştı ve bağlıları aralıksız olarak çoğalıyordu; o zamanlarda mucizelerle bezenmişti.

(s.186) Çok zamandan beri sihir yapmaya alışmış olan Efes halkı, St. Paul'un bu gücünü tartışmayarak insan üstü bir kuvvetin, bu adamı olağanüstü bir özelliğe sahip kıldığını onayladılar. Firavunun sihirbazları önünde Hz. Musa ile Hz. Harun'u hatırlatan Yahudîler ile putperestler, mucize göstermekte pek aşırı bir güç görmüyorlardı ve bu kutsal ruhun, St. Paul'e ilham ettiği mucizeleri, tartışmasız onaylıyorlardı.

Efes'te şiddetli kanunların yasaklamasına rağmen, cinleri kovmak için sihir yapmayı sanat edinmiş bir sınıf Yahudî vardı. Bunlar, şeytanı kovmak için Hz. İsa'nın adından yardım istemeyi hayal etmişlerdi ve bu isim, onlara göre ruhsal bir etkiye sahipti. Bu kişiler içinde Hz. İsa'nın adından yardım isteyerek kötü ruhları kovanların başlarında, Yahudî Scéva'nın yedi oğlu vardı. Bunlar, herkes tarafından bilinen şeylerdi. Şehirde oturan Yahudîler ve Rumlar, bunu konuşmalarına konu edinirlerdi. Bu şeytan kovmayı meslek edinmiş olanların içinde, Hristiyanlığı kabul edenler vardı. Hristiyanlığın bu mesleği şiddetle reddettiğini ve bu işi yapanları dinden çıkardığını düşünerek korkuya kapılan bunlar, büyü ve ruh çağırmayla ilgili kitaplarını kendiliklerinden getirerek halkın huzurunda ve genel bir meydanda yaktılar. Bundan sonra, yakılan kitapların bir defteri yapıldı. Bunların bazıları nadir ve çok pahalı kitaplardı; yazı o zamanlar çok az yaygın olduğu gibi bunlarda birtakım gizli metot ve sırlar vardı. Bunlara verilen tahmini değerin toplamı, elli bin adet gümüş ediyordu. Bu olay Efes'te büyük bir yankı yaptı. Çünkü eski sihirbazların bir kanaatine ve St. Paul'un sözlerindeki etki ve başarısına işaret idi.

St. Paul'un niyeti Roma'ya gitmekti; fakat Efes'te bir mevsim daha geçirdi. Démétrius adında bir kuyumcu vardı, gümüşten ufak tefek eşya ve Diyana'nın tasvirini yapar ve bu sanattan, büyük bir kazanç sağlardı. Bir gün aynı sanatı yapan işçileri etrafına toplayarak St. Paul'ün telkinlerinin, kendi ticaretlerine büyük zarar verdiğini anlattı. Bu sözler, yalnız Efes'te değil Asya'nın her yerinde etki yaptı[302]. Gerçekte putperestlerin ayin ve dinî törenlerinde tanrıça resimleriyle şehirde gezmek âdeti vardı. Comana tapınağında bu törene, "tanrıçanın (s.187) çıkışları" adını verirlerdi. Pline, bu adetin Knide (Cnide)'de olduğunu söyler. .Bu kınlar ağaçtan, gümüş ve altından yapılırdı. Bunlar, asker sevkinde karargâhlara götürülürdü. Efes'e Diyana'nin ziyaretine gelenlerin çoğunluğu, tanrıçanın portresini taşırlardı. Bunlar altından başlayarak çömlek türüne varıncaya kadar çeşitli maddelerden yapılırdı. Bu şekilde Foçalılar vatanlarını terk ettikleri sırada, Efes Diyana'sının bir heykelini beraber götürdüler. Daha sonra Marseille'ya verildi[303].

Bundan başka *exveto anathemata* denilen eşyanın önemli bir ticaret malı olduğu, kazılar sırasında sürekli olarak tapınakların etrafından çok sayıda bulunmasından anlaşılıyor. Doğuya doğru ne kadar ilerlenirse, bu merakın da .o kadar arttığı görülüyor. Hindistan'ın çeşitli dinleri, bu tür şeyleri ürettiği gibi, Çinlilerin Budizm'i de dünyayı bunlarla doldurmaktadır.

---

[302] Acl., XIX, 7.

[303] Strabon, IV. Kitap, s.179.

Diyana'nın büyük yortuları, tanrıçanın adını taşıyan Artemisius ayında yapılırdı. Bütün işler tatil edilerek, halk eğlencelere ve ziyafetlere dalardı; masrafları zenginlerin üzerineydi. Çok sayıda kitabeler, bu türden sadakadan söz eder: Bu uzun bayramlar, büyük pazar ve panayırın zamanlarıyla aynı zamana denk getirilirdi. Lidyalılar, tanrıçanın onuruna şarkılar söylerlerdi; Asya'nın bütün büyücülerine, hokkabazlarına, üfürükçülerine, çok renkli bir tablo sergileyen bu topluluğun içinde rastlanırdı. Artemisius ayı, ilkbahar mevsimine rastlardı: Bütün şehir çiçekle dolardı; muhafız ve delegeleri belirleyen memleket yöneticileri, valinin Asiarque başkanlığı altında, bu yortu törenini düzenlerlerdi. Stadyum yarışlarıyla sahne oyunları ve temsilleri, törene ara verirdi. O zaman halk, bu oyun yerlerine koşarlardı. Putperest olmayan yenilerin irşatçısı, bu tören aleyhine görülüyor ve aksine töreni yaşatmak için, kuyumcu Démétrius bütün sanat arkadaşlarını topluyordu. Bu adamın ve özellikle kuyumculuğun kazancı, önemli olmalıydı ve St. Paul bunu tehlikeye koyuyordu.

St. Paul halka diyordu ki: Kendi ellerinizle yaptığınız bu şekiller, tanrı değillerdir. Démétrius ise dininin düşmanına karşı sanat arkadaşlarını ayaklandırmak için, (s.188) şunu söylüyordu: "Tehlikede olan şey yalnız sanatınız değildir, büyük tanrıça Diyana'nın tanrıçası da parlamasının Mesih diniyle yok olduğunu görecektir." Halk bu sözleri işiterek kışkırtılıyor ve "Büyük Olan Efeslilerin Diyana'sıdır!" diye haykırıyordu. Şehir, ayaklanmalar içinde ve karışık bir hâldeydi.

Gezisi sırasında St. Paul'e eşlik eden Caïsus ve Aristarchus adında iki Makedonyalıyı, tiyatroya sürüklediler; Rum şehirleri halkının, bu bina duvarları içinde toplanmaları âdet olmuştu. Tiyatronun sadece sahne gösterilerine ait olmadığı, birçok yazarın eserinde görülmüştür.

St. Paul de gitmek ve halka gözükmek istiyordu; fakat öğrencileri engellediler. Dostları olan bazı Asiarquelar, tiyatroya gitmemesini aracılarla rica ettiler. Halk ne istediğini çok da iyi bilmeyerek bağırmakta devam ediyordu; bazıları bir şey ve bazıları da başka bir şey söylüyordu. O zaman Alexandre, halkının karşısına çıkarak anlaşmak istedi; fakat bunun Yahudî olduğunu anlayınca, iki saat süre haykırdılar: "Büyük Olan Efeslilerin Diyana'sıdır!" Bu sırada şehrin mahkeme kâtibi, *grammateus* unvanı verilen ve tapınakta görevlendirilen kişi, halkı sakinleştirmek amacıyla Efes vatandaşlarının en çok bağıranları gibi dedi ki: "Efes şehrinin Büyük Diana'ya ait dinini ve o tanrıçanın portresinin Jüpiter'in elinden düşmüş olduğunu bilmeyen kimse var mıdır? Mademki bunu inkâr mümkün değildir; sizin de uzlaşmacı olmanız ve düşüncesizlik etmemeniz gerekir. Buraya getirdiğiniz adamlar ne hırsızdır, ne de tanrıçanıza küfretmiştir. Eğer

Démétrius ile beraberinde bulunanların bir şeyden şikâyetleri varsa, iddialarını dinleyecek mahkemeler şuradadır; fakat hep bu şeylerin resmî sınırlar içinde yapılması gereklidir. Bu sözler ayaklanmayı sakinleştirdi; kısa bir süre sonra St. Paul kendisine bağlı olanlara veda ederek Makedonya'ya hareket etti. Kuyumcu Démétrius, arkadaşlarının başına geçmiş, ayaklanmayı yönetiyordu. Görevleri sadece şehir içine ait seçilmiş hâkim olan bu Asiarqueler, ayaklanmaya müdahale etmemesi için, St. Paul'e gizli haberler gönderdiler. Kısacası, çok sayıda kitaplarda söz edildiğini gördüğümüz hâkimlerden olan mahkeme kâtibi gelir. Bunun önemli (s.189) olan asıl görevine, bir de Diyana tapınağında büyük papaz görevi ekleniyordu[304]. Bu hâkim, ayaklanmayı sakinleştirdi ve kışkırtanları mahkemeye çıkarmakla korkuttu: Efesliler Diyana'sının tanrıçalık şanına karşı cesaret edilen bu suç ve ceza meselesi, bu şekilde kapandı. Bu olay, birkaç asır devam etmiş olan putperestlik aleyhindeki hareketin ilk eseriydi.

YİRMİ YEDİNCİ BÖLÜM
Tapınağın Yıkılması

Milâdî tarihin ikinci asrında, putperestlik ve çok tanrıcılık inancına sahip olanların, Hristiyanlıktan gördükleri saldırılara rağmen Efes tapınağı, Asya'nın en çok ziyaret edilen dinî bir merkezdi. Dindarlardan birinin yaptırdığı mermer direkli yol, Manisa kapısından tapınağa kadar sürerdi. Bu kapıdan itibaren boyu bir stade idi. Aynı adam, tapmak içinde verilmesi gereken ziyafetlere ait bir salon kurdurmuştu. Bu salon, eşi az bulunan türdendi. Duvarları, o zamanın çok değerli ve az bulunan eşyasından olan Frigya ve Şuhut (Synnada) mermerleriyle kaplıydı[305].

Efesliler Diyanasına saygıda, Neron kendisinden öncekileri taklit etmeyerek tapınağın bütün zenginlik ve süslemelerini alarak Roma'ya gönderdi. Bu davranış, tapınak için bir talihsizlikti. İskitler, 263 yılında yağma etmişlerdi, Gallien'in zamanında Gotlar İyonya'ya akın ettikleri zaman de bu tapınak yıkılmıştı.

Hristiyan dininin imparatorluğun dini olarak ilan edildiği zaman, putperestlerin terk edilen tapınakları, bakımsızlıktan dolayı aşamalı olarak yıkıldılar. Efes tapınağı ise, papazlardan gördükleri şiddetli muhalefetlerden dolayı Hristiyanlarca özel bir şekilde tiksinti verici bir yerdi. Bundan başka, eski dine ait binaların yıkılmasına; sütun, heykel ve mermer levha gibi ne varsa, bunların resmî binaların inşaatında kullanılmasına izin verilmesinden itibaren (s.190) yıkılmaları devam etmiştir. Bizzat imparatorlar buna örnek

[304] Bkz. *Description de l'Asie Mineure*, III, 95.
[305] Philostrate, *Vie des Sophistes.*

oluyorlardı. Konstantin, başkentini süslemek için, bütün Asya şehirlerine el atıyordu. Jüstinyen (Justinen) Ayasofya'yı kurdurduğu zaman, bu Efes tapınağı güya tamamen buna hazırlanmış bir mermer ocağı özelliğindeydi. Ayasofya'mn kubbe altını süsleyen on iki yeşil mermer sütun, tamamen Efes tapınağından alınmıştır; fakat büyüklüklerine göre bunlar tapınağın etrafını saran kısımdandır. Tapınağın altmış ayak uzunluğundaki sütunları, ancak parçalanarak taşınabilirdi.

Tarihin, şehirlerin olaylarını kaydetmekten vazgeçtiği zamandan beri, birçok deprem bu sahaları yıkmıştır. Dinocrate'ın bu görkemli ve parlak eserinin de Branchydlerin o çevredeki tapınağına isabet eden; fakat denizin yakınlığı yıkıntılarının alınmasına engel olan aynı felaketle karşı karşıya kaldığını düşünebiliriz ve belki de eski din aleyhine aşırı bir gerici düşüncenin etkisiyle eski tapınak da son temel taşına kadar yıkılmış ve yok edilmiştir.

YİRMİ SEKİZİNCİ BÖLÜM
Türkler Efes'te

Efes'e sahip olan Türkler de çok miktarda mermer taşları kullandılar. Asya'nın en meşhur bir anıtının, yeri bulunamayacak derecede yok olması ve kaybolması, şaşılmayacak ve açıklanabilecek şeylerden değildir.

Efes şehri, bu defa da Müslümanların akınıyla karşı karşıya kalacak kadar ünlüydü. Anne Comnène buna dair, düşmanların Efes'e hâkim olduklarını ve babası Alexis zamanında kayınpederini göndererek Müslümanların Tangriperme ve Marace adlarında iki kumandanlarını yendiğini anlatır. Savaş, kalenin altındaki ovada meydana gelmiştir. Bundan varılan sonuca göre, şehrin en güzel parçası o zaman yıkılmıştır. Hristiyanlar zarara uğramayarak iki bini esir edildi.

Hükümetin yeri, Peizeas'a verildi. Görünüşe bakılırsa, Anne Comnène'nin söz ettiği kale, eski ve terk edilmiş mermer kaleydi. Théodor Lascaris (s.191) 1206 yılında Efes'i aldı. Müslümanlar, 1283 yılında Andronic Palologue'un yönetiminin ilk yıllarında yine geldiler. Bunların beylerinden Menteşe, bütün Karya memleketini fethetti ve Aydınoğullarından Umur Bey adındaki İzmir Emiri, bunun halefi oldu. Ankara savaşından sonra Timur, kendisine Efes'te katılmasını bütün Anadolu beylerine emrederek bir ay süresince, şehri ve civarını yağmayla meşgul oldu. Bu fatihin çekilmesinden sonra büyük Türk beyi ve Bâyezid döneminde İzmir Valisi olan Karasubaşı'nın oğlu Cüneyt Bey, Efes'te yerleşmiş olan İzmir beyinin oğullarına savaş açtı. Önce beş yüz kişi ile köyleri yıktı; sonra daha çok bir kuvvetle kalenin önünde göründü ve

kolaylıkla ele geçirdi; fakat bir süre sonra Aydınoğlu'nun Umur (Amir) Bey adındaki diğer bir oğlu ki yeni ölen kardeşiyle aynı adı taşıyordu, kendisine on bin kişilik bir kuvvetle Efes'e eşlik eden Menteşe'ye katıldı[306]. İzmir'de bulunan Cüneyt Bey, babasını üç bin kişi ile Efes'in koruması için bırakmıştı. Efeslilerin şiddetli savunmasına rağmen, kuşatmacılar şehri ateşe verdiler ve Moğollardan kurtulup kalan her şey, iki gün içinde kül oldu. Cüneyt Beyin babası kaleye çekilmiş olduğundan orada güz mevsimine kadar tutundu; fakat oğlundan, hiçbir yardım göremediğinden, Menteşe'ye kendini teslim etti. O da Efes'i (Aydınoğlu) Umur Beye teslim ederek Cüneyt Beyin babasını başlıca subaylarıyla beraber, Karya kıyılarında Mamalus kalesine kapattı. O zaman Cüneyt Bey, İzmir'den bir gemi ile hareket etti ve Mamalus'a ulaştığını babasına haber verdi. Tutuklular, bekçilerini iyice içirerek serhoş ettikten sonra, iplerle kaleden inerek kurtuldular ve İzmir'e geldiler. Kış mevsiminin başlarında, Efes'in kuşatmasına başladılar. Umur Bey de bu defa kaleye çekildi. Şehir askerlere teslim edildi; bu sırada her tür zulüm ve cinayet işlendi. Bu kadar felaket içinde Cüneyt Bey, Umur Bey ile barışarak onu kızıyla evlendirdi. Bundan sonra Efes, biraderlerini ve rahat durmayan bütün Müslüman prensleri yenerek imparatorluğun tek sahibi olan Sultan I. Mehmet'in mülkü (s.192) oldu. O zamandan beri Efes, Türklere kaldı ve ticareti İzmir ile Kuşadası (Scala-Nova)'na taşındı.

Jüstinyen (Justinien) tarafından inşa edilen St. Jean kilisesi, Efes şehrinin surları içinde değildi. Procope[307] bunun yerini şehrin karşısındaki bir tepede, yani Ayaslug'un ya da caminin bulunduğu noktada belirler. "Efes şehrinin karşısında, hiçbir yeşillik çıkmayan çıplak ve yalçın kayalı bir tepe vardı: Şehrin sakinleri, buraya azizlerden St. Jean'ın[308] onuruna bir kilise yapmışlardı. Bu kilise çok küçüktü ve zamanla hemen tamamen yıkıldı; Jüstinyen bu binayı tamamen indirterek yerine, İstanbul'da bütün azizlerin onuruna yaptırdığı kilise ile karşılaştırılabilecek kadar güzel ve büyük bir başkasını kurdurdu."

[306] H.733 yılında Selçuklulardan Aydınoğlu'nun eline geçerek 792 yılında Yıldırım Bâyezid'e teslim edilen İzmir'de Emir ya da Âmir adlarında iki kardeşin tarihi konusunda tarihçilerin bilgisine müracaat edilmesi gerekir (Ç.N.).

[307] *De Aedificiis*, V. Kitap, bölüm 1.

[308] Teologien unvanıyla anılır (Ç.N.).

YİRMİ DOKUZUNCU BÖLÜM
Pygèle[309] Yıkıntıları - Néapolis[310]

Kuşadası (Scala-Nova)'na gitmek için Efes şehrinden çıkıldığı zaman yol, Küçükmenderes (Caystre) ağzı ve Attale dalgakıranı boyunca devam eder; sonra deniz kenarından ayrılmaksızın güneye döner.

Küçükmenderes (Caystre) nehri, Efes ovasından çıkmak için iki kola ayrılır: Biri kuzeyde Selinus birikintileri yakınında ve diğeri güneyde Corissus Dağının tepeleri tarafındadır.

Kıyıyla kayaların arasındaki geçit, zorluklarla dolu olduğu için nehir dağların epeyce yakınındadır; bundan sonra, denize kadar açık ve büyük bir sığda devam olunur. Yol, güneye dönerek Corissus Dağının son çıkıntıları olan dağlara kadar gider. Buraları tamamen çıplak ve boştur. Yaklaşık olarak bir fersah (beş bin metre) kadar gidildikten sonra, denize paralel bir vadiye girilir. Burada birkaç yıkıntı vardır. Suyunu nereden aldığı bilinmeyen büyük bir kemer dağın (s.193) eteğinde uzanır. Solda ikiye ayrılan bunlardan biri çok kalın ve kötü yapılmış bir duvar üzerinden, yolu atlar.

Bu su yolunun yukarı kısmına, su depolarıyla kesintiye uğrayan toprak künkler döşenmiştir. Su kemerlerinin bu kolu, eski Pygèle'de izleri görüldüğü gibi şehri sular.

Denize doğru ilerlemiş küçük bir burun, burada zamanında bir liman olduğuna işaret eder. Bizans tarzı birkaç bina, hiç şüphesiz donanmaya aittir; fakat karadaki Rum şehirleri ve yıkıntıları, daha önemlidir. Kıyı boyunca gittikten sonra, bir açı yaparak doğuya yönelen büyük bir duvar parçası görülür. Büyük ve beyaz mermer taşlarla istifi muntazam yapılmış olan bu duvar, kesin olarak bu Rum şehrine aittir. Taş üzerine yapılmış olan bu duvarın düzgün çizgisi, yüzlerce adım mesafeye kadar izlenebilir. Sonra kuzeydoğu köşesini oluşturan kalın bir kule gelir. Almanyalı bir eski eser uzmanı, bu noktayı daire şeklindeki bir tapınakla karıştırmıştır. İki tarafından duvara girmiş olan bu kule, mutlaka savunma setinin kısımlarındandı. Şehrin en yüksek noktasını oluşturan ve halka açık yerlere ait birçok kiremit ve çanak çömlek yıkıntıları bulunan düz yerde, Diyana (Diane) Munychie[311] tapınağının yerini aramak gereklidir. Bu şehrin genişliğini, iyice belirlemek mümkün değildir, çünkü yıkıntıların bugün bulunduğu tepe, İzmir'den Kuşadası'na giden yola doğru uzanır ve kenarları bozuk ve yıkık durumdadır. Yolun öteki tarafında da kiremit ve tuğla yıkıntıları vardır; fakat

[309] Kuşadası'nın kuzeyinde Kuş-Tur tatil köyünün bitişiğinde bir antik şehir (Y.N.).
[310] Kuşadası'nın güneyinde Yılancı burnu denen yerde bir antik şehir (Y.N.).
[311] Strabon, XIV. Kitap, s.629.

yeryüzünde bina türünden bir şey yoktur. Pygèle şehri, Agamemnon'un birkaç arkadaşı tarafından kurulmuştu. Bunlar, bulaşıcı bir hastalık sebebiyle uzun bir deniz seferinden karaya inmek zorunda kalmışlar ve orada şehri kurmuşlardı. Agamemnon, burada Diyana (Diane) Munychie için bir tapınak kurdu[312].

Limanı olmadığı için Pygèle şehri, az zaman sonra terk edilerek halkını, Efes ve Néapolis şehirleri içine aldı.

(s.194) Bu yöre, Dioscoride zamanındaki gibi hâlâ şaraplarının tadıyla ünlüdür[313]. Bir fersah daha ileriye gidilince, deniz kenarına gelinir ve hemen eskiden Néapolis adı verilen Kuşadası (Scala-Nova)'na ulaşılır.

Néapolis şehri, önceden Efes'e aitti; fakat Marathésium şehrine karşılık Samienlerle değiştirildi: Néapolis'i, bugün modern Kuşadası şehri temsil eder.

Bir koyun sonunda bulunan ve çok güzel bir demir atma yeri oluşturan ufak ada ile korunan Scala-Nova şehri, bütün kıyının ticaretine mirasçı olmuştur. Yakınındaki adaya, Türkler Kuşadası adını verirler; şehir de aynı adla adlandırılmıştır. İstihkâmları eski değildir. Koyun güney kıyısını oluşturan burun üzerine yapılmış kaleye bitişik basit bir surdan ibarettir. Evleri, setler üzerinde aşamalı olarak yükselir ve denizi görür: Rum halkı, kalabalıktır ve yukarı mahalleye yerleşmişlerdir. St. George adına armağan edilmiş, oldukça düzenli bir kilisesi vardır. Yahudîsi çok ve rahattır. Bunlar şarap, zeytinyağı ve incir yüklemeye gelen bütün kaptanların komisyoncusudurlar. İzmir'in ticaretine zarar vermemek için, önceden bu ticaret, Kuşadası'na yasaktı. Bununla beraber Doğu ticaret şirketleri, burada memurlar bulundururlardı. Kuşadası'nda malikâneleri bulunan Vâlide Sultan'a müracaat ederek İzmir'in ihtiyaç duymadığı bakla, fasülye, işlenmemiş deri gibi bazı maddeler için izin aldılar. Türkler, ticareti işte böyle teşvik ediyorlardı!

OTUZUNCU BÖLÜM
Ortygie ve İyonya Kıyısının Yunan Öncesi Bazı Yerleri

Kuşadası (Scala-Nova) halkından bazıları, şehre çok uzak olmayan bazı yıkıntılar olduğunu ve bunları şimdiye kadar hiçbir gezginin görmediğini haber verdiklerinden, incelemelerine gitmek için 5 Temmuz günü bir kervan hazırlattım.

---

[312] Strabon, XIV. Kitap. s.630; Pline, V. Kitap, s.29; Mela, I. Kitap, s.17.
[313] Dioscoride, V. Kitap, s.12.

Önce Söke (Seukié) yolunu izledik; yarım saat sonra kuzeye dönerek çoğunluğu bağlık olan, iyi ekilmiş birçok tepeyi aştık. Bundan sonra Sisam (Samos) denizine ve tam olarak adanın karşısına inen büyük bir vadiye girdik. Vadiyi küçük bir dere suluyordu; bir tarafında kayaların meydana getirdiği manzarası güzel bir boğaz açılıyordu.

Yeni kurulmuş kereste fabrikaları görülüyordu; kalın ceviz ağaçları, çok büyük çınarların arasından, sağda solda kavak ağacı kümeleri vardı. Dik kesilmiş olan kayalar, vadiye girişi korumak için böyle işlenmiş olsa gerektir. Buradan daha yabanî, daha serin ve hoş bir yer görmek, çok güçtür. Her taraftan binalar çıkmıştır. Vadinin arazisi bir Rum manastırınındır. İki üç papaz, bizi attan inerken karşıladılar ve bize çiçeklerle meyveler getirdiler. Bu yerin adı, Değirmen Deresidir.

Boğazın daha içine girilince, sonraları yapılmış bir köy kilisesi görülür. Bir su değirmeninin monoton sesi gelir: Bu durum, İsviçre vadilerinde bulunulduğu hissini verir. Kaya parçaları arasında büyük bir gürültüyle dağdan seller iner, kayalar içinde, kabaca kesilmiş çok büyükleri vardır. Vadinin dibinde, zamanında gerçekte bir bina olduğu, görkemli eserlerinden anlaşılıyor; görülen üç sıra kesme taş ya da kaya parçaları, şüphesiz bir mağara veya tanrıça hayalî evinin temelleriydi. İçinin daire şeklinde eşikli bir kısmı, hâlâ mevcuttur. Suların yeraltından, bugün mevcut olmayan yollarla geçirildiğine şüphe yoktur. Bu binanın var olan kalıntıları, ilk Yunanlıların en eski yapısını gösterir. Kilisenin yanındaki granit sütun, nispeten daha eski bir döneme aittir. Bunu rahipler dağın yukarılarında bulmuşlar ve yuvarlayarak gördüğümüz noktaya kadar getirmişlerdir.

Eski binalardan kalan şey, üç sıra taşın iki metre yüksekliğinde meydana getirdiği zeminden yukarı temel kısmından ibarettir. Hristiyanlığın ilk döneminde, bazı münzevilerin buraya gelerek sakinlik ve rahat içinde yaşadıkları sonucuna varılır. Kilisenin kapısındaki kitabe, bunu desteklemektedir. Kilise 327 yılında yapılmış ve sonra 1812 yılında tekrar yapılmıştır. Diğer bir kitabede, daha sonra yapılan onarımlar söz konusudur. Kapının üzerinde şu yazılar okunur: "Nice yıllardan beri yeraltına gömülmüş olan bu kilise, dindar bir adam tarafından 1812 (s.196) yılında görülen ve bu yerde tanrının annesini gösteren bir rüya sonucunda keşf edilerek meydana çıkarılmıştır. Bina temellerinden başlayarak dindar adamların nakit olarak yardımıyla, papazlar arasında (yani bu kilisenin papazları) bilinen Bruéis'in oğlu Anthymus'un emri altında yapılmıştır.

Dindarca bir saygıyla yaklaşacak olanlara ruh ve beden sağlığı vaad edilmektedir. Şubat 1814."

Selin indiği tarafa çıkılarak solda ve çalılar arasında, kaya içine oyulmuş bir yola rastlanır. Bu yol, içinden suyu çok bir kaynak geçen, derin bir mağaraya gider. Bunun bir kısmı, insan eliyle oyulmuştur. Kayanın yanından açılmış çıkıştan başlayan bir su yolu, bu kaynağın büyük bir kısmını alıyordu. Bu su, büyük kemerler aracılığıyla Efes şehrine ulaştırılıyordu. Sular, alındıkları yerden ta Efes şehrine kadar, deniz seviyesinden sürekli olarak otuz beş-kırk metre yüksek tutulmak şartıyla beş myriamètre, yani elli kilometre mesafe kat ediyorlardı.

Eski zamanlarda, bu yerin adının ne olduğuna dair, elde hiçbir belge yoktur; fakat Strabon'un kıyı tarifleri kısmında, sürekli olarak deniz kenarında aradığı için, belirleyemediği bir yer adı vardır. Adı geçen, şu şekilde ifade ediyor[314]:

"Bu kıyı üzerinde ve biraz denizin üstünde Ortygie'dir: Bu, her tür ağaç ve özellikle serviler dikilmiş güzel bir ormandır. Buradan Latone'un[315] yattıktan sonra yıkandığı Cenchrius çayı[316] geçer." O hâlde, bu tanrıçanın çocuk doğurduğu yeri, masallar buraya koymuşlar ve yatmış olduğu kovuğu, çocukların süt anası (adı Ortygie) ve Latone'un hamile kaldıktan sonra gölgesinde dinlendiği zeytin ağacından, burada söz etmişlerdir. Bu ormanın üst tarafında, Solmissus Dağı[317] vardır. Burada Curéte denilen papazlar, silahlarının gürültüsüyle Junon'u işgal ve taciz ederek kıskançlıkla gizliden takip ettiği Latone'un lohusalığını, ondan bu şekilde sakladılar. (s.197) Burada çok sayıda tapınak vardır. Bunların bazıları eskidir, bazıları da sonradan yapılmıştır. Eski olan birincilerinde, ağaçtan eski heykeller bulunur; ikinciler ise yenidirler. Burada, elinde bir asâ tutan Latone ile yanında, her elinde bir çocuk bulunan Ortygie görülür[318]. "Her yıl Ortygie için bir bayram yapılır; özel bir âdet olmak üzere, bu sırada gençler güzel ziyafetler vermekle övünürler. Curètler de yemek verirler ve bazı gizli ayin yaparlar."

Bu binalardan, hiçbir şey kalmamıştır; yalnız manastırın kapısının yanında Yunan tarzı iyi yapılmış ve kırık hâlde bulunan bir arslan başıyla süslenmiş korniş, mimarî dekorasyonunun kalıntıları görülür.

Buranın bütün topografyası, Strabon'un tariflerine uygundur. Sözü edilen dere, Cenchrius'tur; Sisam'ın karşısında denize karışır. Hâkim olan

---

[314] Strabon, XIV. Kitap, s.639.
[315] Züpiter'den olan Apollon ve Diane'nın anası, Zeus'un rakîbesidir (Ç.N.).
[316] Meryem Ana Evi'nin yakınındaki kaynağın suyu (Y.N.).
[317] Meryem Ana Evi'nin güneyindeki Aladağ (Y.N.).
[318] Bkz. Menderes Manisa'nın sikkeleri.

dağ, Solmissus Dağıdır. Bu yer doğru bir çizgi ile Efes denizinden on kilometreden çok uzak değildir ve eski zamanlarda, sularından bir kısmını bu başkente akıtırdı.

OTUZ BİRİNCİ BÖLÜM
Çakır Ali Köşkü (Şatosu)

Manastırın asma çardağı altında, serinletici bir şey içerek dinlendiğimiz sırada, bir köylü bana yaklaşarak o civarda daha hiçbir yabancının görmediği eski bir şatoyu bildiğini söyledi. Eski eserlerden olduğu fikrini verecek birkaç sorudan sonra ata binerek ve güneydeki dağı aşarak neredeyse geçilmez derecede bozuk yollardan, güneydoğuya doğru kırk beş dakika gittik. Altına ulaştığımız yalnız ve çıplak bir dik kayanın etrafında, Yunan tarzı bir binanın izleri görülüyordu. Büyük boylarda taşlarla düzenli yapılmış bir duvar, kayanın iki parçasını birleştirdikten sonra, aşağıya inerek eteğinde (s.198) bir tür set oluştuyordu. Bu duvarın içinde, kaya, merdiven hâlinde yontulmuştu. Buradan, yukarı kısma çıkılıyordu. Yukarısı iki düz avluya ayrılmıştı. Merdivenin, tahminî olarak kırk basamağı vardı. Avlulardan birinde dikkat çeken bir şey yoktu; fakat güçlükle varılan daha yüksekteki bir binanın yanındaydı. Tepeyi kuşatarak kuzeye düşen üst avluya bağlı bir kayanın engellemesiyle zor varılıyordu. Bu avlu, bir bina ile çevriliydi ve bir duvar, bütün kısmında yuvarlak bir kule oluşturuyordu. Bunun içinde, oldukça derin ve kayanın içine delinmiş bir oyuk vardı. Bu, sadece bir sarnıç ya da tanrının ilhamından kaynaklanan bir kuyu muydu, kim bilir?

Bu oyuk, yaklaşık olarak dört köşelidir. Yukarıki düz avlunun yüzeyi, on metreden çok değildir. Ta tepeden bakıldığı zaman, bu kayayı hemen yaklaşık olarak ele geçirilmesini imkânsız hâle getiren kalenin üç kat istihkam çizgileri, iyice ayırt edilir. Kitabe veya mimarî süslemelerden, bir şey kalmamıştır. Yıkıntının genel yapısı, çok eski dönemlere ait olduğunu gösterir. Bu şatoya çobanlar, "Çakır Ali Şatosu" diyorlar. Kuşadası (Scala-Nova) Cechrius vadisini takip ederek döndük ve nehrin ve ağzının biraz üst yanından geçtik. Kuşadası'na su ulaştıran kanal, yolu izler. Bu suyun kaynağı, Ortygie harabelerinin bulunduğu Değirmen Deresi kaynağından başkadır.

OTUZ İKİNCİ BÖLÜM
Panionium – Kum Hamamları

Panionium adının verilmesine sebep, İyonyalılar Konfederasyonu şehirlerinden gelen milletvekillerinin toplandıkları yer olmasıdır.

Strabon'a göre Panionium yeri, Trogile burnunda[319], kıyıdan üç stade mesafedeydi. Mycale Dağının ana eğiminde ve yüzü kuzeye yönelikti. Bu bir şehir değildi, bir toplantı yeriydi. Ortasında, Neptune Héliconius tapınağı bulunuyordu. İyonya'da bu tapınağın dinine girenler, Akalar (Achéens)dan Neptune'ün bir heykeli ile tapınağının bir haritasını istemişlerdi. Çünkü aynı şekilde bir tapmak yapmak (s.199) istiyorlardı. Aka ülkesi (Achaïe)'nin Hélice şehri sakinlerine tanrının rızası olduğu açığa çıktıktan sonra, tapınağın planı gönderildi[320].

Milletvekilleri, her yıl Panionium'da toplanarak İyonya'nın genel çıkarlarına ait konuları tartışırlardı[321].

Şehirden çıkarak Sisam körfezinde deniz kıyısına geldim. Buranın ince ve yakıcı kumları üzerinde, uzun süre yürüdüm. Kıyıda çok kalabalık bir halkın toplandığını uzaktan görüyor ve Kavas Mehmet ile yoluma susarak devam ediyordum; bu kalabalıktan haykırıyorlardı; fakat ben amacı anlamadığım için yolumdan kalmıyordum. Aksine hayvanlarımızı hızlandırarak üzerlerine gittik ve bazıları yarı giyinmiş ve bazıları büsbütün çıplak birçok kadının içinde bulunduk. Bunlar Yahudî, Ermeni, Türk karışıktılar. Sebep olduğumuz karışıklığı gören Kavas Mehmet, geri dönmek istiyordu. Fakat çok ilerlemiş olduğumuzdan, devam etmeyi tercih ettik. Kadınların çoğunluğu, kumun üzerinde büzüldüler. Elbisesi sırtında olanlar da bunları örtüleriyle sakladılar. Biz biraz geçtikten sonra kargaşa yatıştı. İhtiyar bir zencî kadına, kalabalığın neden toplandıklarını sordum. Eylül ayı süresince bütün çevreden, Kuşadası Plajına kum banyosu almak için insanların geldiklerini bana açıkladı. "Romatizma ve vücudun gevşekliğine karşı çok iyi bir devadır. Hastalar burada sıcak kumun içine girerek kendilerini güneşin etkisine bırakırlar." Burada erkeklerle kadınların günlerini belirleyen dolaylı olarak anlaşılan bir kural vardır ve geçtiğimiz zaman bir tek erkek bulunmadığına göre, bu kuralı çiğneyen yoktur.

Leleglerin Eski Şehirleri

Sözü edilen kumluktan bir fersah ileride, sıcaklığı on sekiz-on dokuz derece olan alcaline bir maden suyu kaynağı görülür. Bu su, eski binaları ile çevrilmiş bir tepeciğin altından çıkar ve denize kadar bir bataklık ve sazlık oluşturur. Diğer bir gezimde, bu dağın müstahkem (s.200) yerlerini incelemiş, ancak tepesine kadar çıkamamıştım. Hayvandan iner inmez surları ziyaret ettim. Bu binalarda, ilk dönem eserlerinin bütün karakterleri

[319] Samsun burnu, Dilek yarımadası (Y.N.).
[320] Strabon, XIV. kitap, s.629; Hérodote, I . kitap, bölüm 148.
[321] Pausanias, VII. kitap, bölüm 24.

bulunur; düzensiz şekilde yapılan bu eserlerin, ne kapılarında ve ne de kulelerinde hiçbir süsleme izi görülmez. Duvarlar, dağın bozuk yerlerini takip eder ve binden bin iki yüz metreye kadar varır. Ne Roma dönemi ve ne de ondan sonraya ait, bir tek sanat eseri vardır. Rum tarihçilerin Agamemnon'un[322] askerleri tarafından kurulduğunu söyledikleri bu yıkıntıları da görmeye, zamanım uygundu. Çünkü bunlar, bu kıyıdaki yıkıntıların hepsinden eskiydiler; fakat Pygéle şehrini Efes ile Kuşadası arasına koyan Strabon'un topografyasına bağlı kalmayı, daha uygun buldum. Şimdi bu son yerin adını belirlemek kalıyordu. Biz ise, hiçbir bilgiye sahip değildik. Adları şu anda mevcut bulunan bütün bu şehirlerden önce, Asya'nın bu kısmı, bizce ancak adları malum ve eski Yunanın keşfi açısından da zamanın karanlıkları içinde kaybolan milletler tarafından ele geçirilmiş ve yerleşilmişti. Trerler ve Lelegler, bu memleketi ele geçirerek burada askerce yerleştiler ve Strabon'un aktardığına göre, daha kendi zamanında Leleglere nispet edilen terk edilmiş kaleler görülüyordu. O yalnız başına ve hemen hepsi ele geçirilemez sarp tepelerde yapılmış kaleler, bu yenen kabilelerin halkla asla karışmayan ve Leleglerin Karyalılar tarafından kovulması gibi üzerlerine diğer bir galip kabile gelerek yenilen birliklerin karargâhlarını gösterir. Asya'nın Yunan medeniyeti ile silinen bu hurafeler ve kahramanlık zamanları tarihini keşfetmek ve aydınlığa kavuşturmak için, daha çok yıllar uzun araştırmalar yapmak gerekliydi. Bu dönemin yeterli derecedeki eser kalıntılarını, büyük bir alimin sabırlı bir şekilde araştırmaları düzenleyebilir.

Panionium Kırsalı

Bu kaleden sonra, Çanlı arazisine girilir: İyi ekilmiş geniş bir ovadır. Samsun Dağı (Mycale)nın eteğinde bulunur. Burada çok sayıda çiftlikten başka, aynı isimde iki köy vardır ki bunların en önemlisine "Türk Çanlı" ve diğerine "Gavur Çanlı" ya da "Rum Çanlı" adını verirler.

(s.201) Chandler, Panionium'un yerini Çanlı'da iyi bir şekilde belirlemiş ve ondan bu yana W. Gell, yayınladığı bir kitabede Panionium'dan söz etmiştir.

Bugün Budo adı verilen Trogile burnu, kara tarafından Sisam kanalının kuzey ucudur. Ovada, Çanlı köyü çevresini dolaşırken çalılıklar içinde gördüğüm düzensiz taşlarla yapılmış uzun duvarı, Panionium'un suru sayarım. Neptune Héliconius Tapınağının, deniz tarafından bu sur içinde bulunması gerekir. Bu tapınak, şimdi tamamen yıkıldığından, hiçbir yeri

[322] Pline, V. Kitap, s.29; Strabon, XIV. Kitap, s.169.

görülmez ve etrafında hiçbir şey burada öyle bir bina olduğuna işaret etmez. Priène şehri, dağın arkasında olduğu gibi, bu arazi de tamamen müstakildi.

Yerlilerin haber verdiğine göre, Mycale Dağında daha hiçbir Avrupalı tarafından ziyaret edilmemiş çok sayıda kale vardır. Büyük şeyler keşfetmek ümidini beslemeksizin, dağın şimdiye kadar bilinmeyen bu kısmını gezmeye karar verdim. Önce Mycale Dağının en yüksek bir uçurumu üzerinde ve bütün yollardan uzak bulunan bir manastıra doğru gittim. Çanlı'dan hareket edilince, yol sürekli olarak sık ormanlarla gölgelenen dağın yamacını izler. Mycale Dağının tepesi, çok sayıda ve küçük, Bizans kiliseleri yıkıntıları bulunan, geniş ve düz bir yayladır. Kiliselerden yalnız birine, birkaç oduncu ailesi arasında yaşayan bir rahip yerleşmişti. Göçebeler, Uludağ (Olimpus)'da olduğu gibi bu dağda da bulunurlar ve kerestecilikle meşgul olurlar.

OTUZ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Küçük Asya'da Deprem İyonya Şehirlerinin Yıkılması

İyonya konfederasyonunun en büyük ve en güzel şehirleri olan Priène ile Milet, deniz kenarındaydı ve zamanla önemli ve gelişmiş limanlar oldular; fakat memleketin dış görünüşünde meydana gelen değişikliklere sebep olan savaşlar ve akınlar, bu çeşitli merkezleri gitgide rahatlığı oluşturan unsurlardan mahrum ettiler. İyonya (s.202) Konfederasyonunun on iki şehrinden, sadece İzmir şehri ticarî önemini koruyabildi. Nehirlerin ağızlarındaki bütün limanlar dolarak, kumlar o kadar çok miktarda yığıldı ki Efes körfezi vebalı bir bataklığa dönüştü ve Milet körfezinin girişi dolarak bugün Bafa (Bafi) adı verilen bir göl oluştu. Bu sebeplerden dolayı rahatlığı oluşturan unsurlar azalıyor, halk başka şehirlere taşınıyor ve etraftaki arazi, kimsesiz bir kır olarak kalıyordu. Efes limanının yıkılması, Küçükmenderes (Caystre) vadisinin kimsesiz kalmasını gerektirdi ve Milet'in deniz ticareti yok olunca, Menderes (Méandre) vadisi, ilk Yunan göçünden önceki çıplak durumuna döndü. Eski binaları yeni inşaatta kullanılmak için yıkılmadı; ıssızlık her yanı sardı. Eğer volkanik olaylar bu sahanın yıkılıp perişan olmasını sağlamasaydı, eski Yunan sanatı döneminin bu güzel binalarını belki de hâlâ ayakta görecektik.

Batının hiçbir yerinde olmayan depremle karşı karşıya kalmış Küçük Asya'nın, zamanımızda bile çoğunlukla meydana gelen bu olayı, çok sayıda şehri ve değerli anıtlar ve eserleri ne kadar zarar ve yıkıma uğradığı hakkında bir fikir edinebiliriz. Eski yazarlar, bu gibi olayları kaydetmekle beraber, sebeplerini ve bunlarla beraber olan dış olayları da araştırmışlardır.

Eskilerin gözlemlerinin isabetli olduğunu söylemek gerekir. Pausanias, yedinci kitabında bu konudan uzun uzun söz etmiştir. Bu konuda diyor ki:

"Depremlerin, güneşi karartan duman, kuraklık, atmosferin ağırlığı gibi işaretleriyle ağaçları kökünden söken kasırgalar ve çeşmelerin suyunun çekilmesi ön işaretlerini bizzat gözlemledik. Özellikle çeşme kuruması, kesin bir işarettir." Pausanias gibi depremi gözlemlemiş olanlar, bu hadiseyi çok sayıda türlere ayırıyorlar. Hepsinin tatlısı -eğer felakette bu ifadeye yaraşır bir şey varsa- binayı bir tarafına yatırarak sonra onu karşı bir sarsıntıyla kaldırmak etkisini yapan tür imiş. Düşecekken tekrar kaidesine yerleşen sütunlar, yıkılacağı sırada yine düzelen duvarlar ve yerinden çıkma derecesine gelmişken yine önceki konumunu alan kirişler görülmüştür. İkinci türlüsü, aralıksız ve çok şiddetli sarsıntılardır ki en sağlam binalar bununla kaşı karşıya kalınca, savaş makineleriyle dövülmüş gibi yıkılırlar. Bütün depremlerin en yıkıcısı, (s.203) aşağıdan yukarıya dik gelen sarsıntılardır ki buna hiçbir şey karşı koyamaz. Bu hareketi, yeri altından oyan, kaldıran ve dışarı atarak şişiren bir köstebek[323] hareketine benzetmişlerdir. Deniz kenarındaki şehirler başka bir tehlikeyle karşı karşıyadır ki o da deniz sularının taşmasıdır.

Achaï'de, Hélice şehri depreminde, deniz taşarak şehirle çevresindeki memleketleri basmıştır. Pausanias ve Pline'den aktararak Sipylus[324] şehrini, depremlerin yuttuğunu ortaya koyuyoruz. Pline'in söz ettiği örnekler daha çoktur; zaten Küçük Asya'dan, bu gibi felaketleri kaydetmeden söz etmiş bir yazar yoktur.

Pline depremle beraber ortaya çıkan işaret ve olayları, Strabon'un dediği gibi birini diğerinden ayırmaz ve der ki: "Deprem olayı, bir bulut fırtınasının patlaması tarzında olur; yani yerin bu hareketinde elektrik kuvveti önemli etkiler yapar: Kuyu ve çeşmelerin sularında değişim meydana gelir. Phérécy de bir kuyunun suyunu tadarak o yerde deprem olduğunu söylemiştir[325].

Agathias da bu depremleri kendisinden öncekiler gibi anlatır. 538 yılında Jüstinyen (Justinien) zamanında İstanköy (Cos) adasını tahrip eden büyük depremin şahidi olmuştur. Anlattığına göre o sırada deniz Cos şehrinin aşağı mahallelerini yıkmış ve kuyuların suları tuzlu olmuştur. Bazı kere de bir çeşmenin suyu çok artarak biraz ötede olanın suyu azaldığı ya da büsbütün akmadığı ve bir kuyunun taşmasına karşılık diğerlerinin suyu

[323] Pline, VII. Kitap , bölüm 24.
[324] Bkz. Dördüncü kitap, dördüncü bölüm.
[325] Pline, II. kitap, s.95.

çekildiği görülmüştür. Bu olaylar, yer altındaki tabakalarda meydana gelen dalgalanma hareketiyle açıklanır. Bazı noktalarda çok sıkışarak suyunu harcayamayan su tabakaları, bazı yerde bir ters hareketle kuyuların sularını dışarı iter ve atar. Yerin çatlaklarından çıkan duman ve buharlar, bazı coğrafyacıları şüphede bırakan volkanik hareket olaylarındandır; fakat bugün çok sayıda uzman buna tanık olmuştur.

(s.204) OTUZ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Küçük Asya'daki Önemli Depremler

Tibère zamanında Asya'yı tahrip eden büyük deprem, o zaman yazarlarının hepsinde uğursuz anılar bırakmıştır[326]; çok kalabalık on iki şehir, bir gecenin içinde yok edilmiştir. Bu tarihten beri bu tür olaylar, sonraki yüzyıllarda tekrar oldu; biz burada tarihin anılarını kaydettiği önemlilerini belirteceğiz; fakat bunlardan başka daha ne kadar meydana gelmiştir? Bu taraf, onları izleyen nesiller tarafından bilinmez kaldı.

Auguste'ün yönetim döneminde, Aydın (Tralles) şehri tamamen yıkıldı[327]. Milâdî 115 yılında, Trajan zamanında, Antakya (Antioche) şehri yıkılarak konsül Pédon öldü ve bizzat Trajan mucize eseri olağanüstü kurtuldu; çok büyük sayıda halk yıkıntılar altında yok oldu. Asya vilayetinden üç ve Galatya'dan iki şehir -belki de biri de Pessinus (Pessinunte)[328] şehri- yıkıldı. 145 yılında Antonin'in zamanında, Rodos adasıyla Asya kıt'ası depreme uğradılar. Sonra 238 ve 244 yıllarında başka depremler meydana geldi. 262 yılında, Gratien'in zamanında Rodos Adasıyla Lidya ve Asya vilayetleri, korkunç bir şekilde rahatsız olmuşlardı.

300 yılında, Diocletien zamanda Tyr ve Sidon şehirleri yıkılmıştır. 354 ve 365 yıllarında İzmit (Nicomédie) ve 400 yılında İstanbul ile Asya kıyı şehirleri aynı durumla karşı karşıya kalmıştır. 527 yılında Antakya (Antioche)'da çok şiddetli deprem sarsıntıları meydana geldi. Agathias'ın[329] aktardığına göre Beryte şehri, 538 yılında tamamen yıkılmıştır; bu yıkıntıların altında düşünülemeyecek sayıda insan ölmüştür. Sağ kalanlar, Sayda'ya taşınmışlardır. Mısır'ın böyle bir olayla hiç karşı karşıya kalmamış olan İskenderiye şehri sarsılmış, İstanköy (Cos) adası korkunç sarsıntılar hissetmiştir. Şehrin sadece küçük bir kısmı korunmuştur. Çünkü deniz taşarak evlerden eşya ve insanları (s.205) almıştır. Agathias der ki: "İskenderiye'den İstanbul'a giderken bu adaya yanaşarak acıklı

---

[326] Bkz. Tacite, *Annalus,* II. Kitap; Strabon, XII, Pline II. Kitap, bölüm 91.
[327] Bkz. Dördüncü kitap, otuz dördüncü bölüm.
[328] Sivrihisar'ın Balhhisar köyü (Y.N.).
[329] Agathias, *Vie de Justinien,* II. Kitap, bölüm 8.

görüntülerinin şahidi oldum. Sokakların ve devlet kuruluşlarının yerlerini tanımak mümkün değildi. 544 yılında meydana gelen deprem, iki karayı da sarstı; kırk gün devam eden bu olay sonucunda İstanbul'un bir kısmı yıkıldı; 557 yılında diğer bir deprem, Boğaziçi sahasında on gün on gece devam etti.

742 yılında, genel bir deprem olarak altı yüz şehir ve önemli sayıda nüfus yok oldu. VIII. yüzyılla zamanımız arasında ve yaklaşık olarak belli dönemlerde, aynı olaylar Asya'da tekrar etmiştir. Kısacası zamanımızda 1835 yılında Argée (Erciyes) Dağının Kayseri (Césarée) şehri, hemen hemen tamamen yıkıldı. Bu olaya ilişkin sakinlerinden sağ kalanların açıklamalarından, bazı ayrıntılar elde edebildik. Tariflerine göre yerin yarıklarından kötü kokulu buharlar çıkmış ve bazı kuyular çekilmiş iken diğerlerinin suları taşmıştır, kısacası su kaynaklarının doğası bozulmuştur. Bursa'nın 1852 yılında meydana gelen büyük depremi, hafızalarda şu anda mevcuttur. Memleketin toprak oluşumu granit olduğundan, bu deprem gerçekten olağanüstü bir şeydir. Şehrin başlıca binaları bu depremde yıkıldı veya çok hasara uğradı.

Şehirleri yok eden ve yutan bu kadar acıklı felaketler içinde, tarihçilerin bazı terk edilen anıtların yıkılışını kaydetmekteki ihmallerine şaşmamalıdır. Bu tür eserlerin, hangi dönem ve tarihte yıkıldığı bilinemezse de herhâlde depremle yıkıldıkları kesindir.

Eski zamanların tapınak ve şehirlerinin yıkıldıkları zamanı belirleyemezsek bile, İyonya'nın o güzel tapınaklarını yıkan sarsıntıların hiç olmazsa izlediği yönü ve sarstığı dairenin genişliğini belirleyip sınırlayabiliriz. Téos ile Claros Priène Branchyde ve Menderes (Méandre) üzerindeki Manisa (Magnésie) şehirleri, genel olarak doğu–kuzeydoğu ve batı–güneybatı yönündeki bir çizginin üzerinde bulunurlar. Bu şehirlerin hepsi, *İyon* mimarî tarzında beyaz mermerden yapılmış tapınaklarla süslenmişti. Bu eserlerin hepsi, bugün yerlerde yatmaktadır; fakat yıkılmalarına sebep olanın insan eli olmadığı açıktır; çünkü bütün sütunlar beraber düşmüş, aynı tarafa yıkılmıştır. Sütun başlıklarıyla saçaklar birbirlerinin aksi ve karşılıklı yerdedirler. Binanın gövde kısımları, sıradan dekore edilmiş (s.206) olan kısmı kapattığından, bütün saçak oymaları ve kornişlerin, yıkıntılar altında sağlam bulunması mümkündür. Milet yakınındaki Apollon Didyme tapınağı aynı durumdadır ve büyük taş kütlelerinin altında, çok güzel kabartma parçaları görülür.

OTUZ BEŞİNCİ BÖLÜM
Milet'in Kuruluşu

Asya kıyısının hiçbir yerinde nehirlerin ve sel sularının getirdiği alüvyonlar, Menderes vadisini doldurdukları ölçüde tam bir değişiklik yapmamıştır. Milet şehri, deniz tarafından gemileri ve kara tarafından Menderes Vadisi boyunca, Frigya'nın ta içine kadar giden kervanları aracılığıyla iki katlı ulaşım araçlarından yararlanmak amacıyla, bu nehrin ağzında kurulmuştu. İyonya başkentinin bütün sırrı buydu. Kuvvetli komşularına karşı koyduğu savaşlara rağmen birinciliğini sürekli olarak korudu: Yenik ve bağlı, her hâlde çalışkan halkı ve büyük ticaretiyle, yine de vergilerini ödüyorlardı; fakat tabiatın kuvvetleri, kum dolu nehirlerle limanları doldurunca, Milet'in zenginliği de bitmeye başladı; arazisi şimdi gözlere kötü bir çölden başka bir özellik sergilemez. Şehri süsleyen binaların ve anıtların, sadece birazcık yıkıntıları kalmıştır.

Milet şehrinin kurulduğu tarihi, tahmini bir şekilde olsun belirlemek mümkün değildir. Bu arazi, İyonyalılar gelmeden çok önce Leleg kabilesi tarafından işgal edilmişti ve sakin bulundukları şehrin adı Lélègeis idi.

Menderes'in sol kıyısında ve dolayısıyla Karya arazisinde kurulmuştu[330]. Şehri çam ormanları sarmıştı; bundan dolayı Pityussa[331] diye de adlandırılırdı. Halk, Tesmophories bayramlarında bu ağaçtan bir dal getirmeyi âdet etmişlerdi; kozalağı tanrı Cérès'e sunulurdu. Girit (s. 207) adasından Sarpedon'un liderliği altında gelen Karyalılar, Lelegleri kovarak orada bir şehir kurup Girit şehri Milet adını verdiler. Sonra İyonyalılar Nélée'nin kumandası altında gelerek bu yeri ele geçirerek yine aynı adla, birincinin yakınında başka bir şehir meydana getirdiler. Bu İyonyalı Milet, nehrin ağzında kurulandır. Dört limandan biri, bugün dolmuş olan ve yakınında Latmou Dağının[332] altındaki Héraclée[333] şehri bulunan koydan meydana gelmişti. Diğeri, bugün karaya bitişmiş olan Lade adındaki küçük adadan olmuştu. Diğer ikisi ise, karada ve şehrin sağ ve solundadır. Asıl şehir bile denize uzanmış bir kara boğazı üzerindeydi[334]. Bundan hiçbir iz kalmamış, kumlar her tarafı doldurmuştur. Kendini deniz ticaretine vermiş olan halkın, Akdeniz havzasındaki milletlerin hepsiyle ilişkileri vardı ve ticaret yerleri kurulmasına en uygun olan noktaları, başkalarından daha iyi biliyorlardı. Karadeniz, Marmara denizi (Propontide), Çanakkale boğazı

---

[330] Étienne de Bizance, V, Miletus.
[331] Milet'in eski adlarından biri (Y.N.).
[332] Bafa gölünün kuzeydoğusundaki Beşparmak Dağları (Y.N.).
[333] Bafa gölünün kuzeydoğusundaki bir antik şehir. Eski adı Latmos'dur (Y.N.).
[334] Thucydide, VIII. kitap, s.25.

(Hellespont) ve Yunan adaları, aynı zamanda bu başkent tarafından kurulan çok sayıda şehrin gelişmesini görüyorlardı. Pline, bu şehirleri seksene çıkarır; Strabon; İcaros[335] ve Leros şehirlerinden söz eder; Çanakkale boğazında Limnée, Abydos, Arisbé ve Paesos şehirleri; Asya kıyısında, Erdek (Artace), Kyzikos (Cyzique). Bunlara Pont Devletinin merkezi olan Sinop (Sinope) şehrini de ekleyebiliriz.

Lidya Kralları Zamanında Milet

Nélée'nin Milet'e geldiği milâdî tarihi, on asır önceye koyarlar. İyonya şehirlerinden Efes ve Foça, özellikle ticarî faaliyetleriyle ön plana çıkıyorlardı. Fakat Milet şehri, üç asır süre birinciliğini koruyarak Lidya krallarının onu esaretleri altına almaya kalkıştıkları güne kadar, konumunu kaybetmedi. Şehirlilerden bazılarına büyük yerler vaad etmek gibi yollarla, hile yapmaya başladılarsa da çok sürmeden savaş ilan edildi; savaş önce Milet aleyhine hazırladığı düzenini kuramadan ölen Sadyatte ile başladı. Bunun oğlu Alyatte, Miletlilere karşı savaşına devam etti; fakat şehri tahrip etmeden almak istediğinden, her yıl hasat zamanında adam gönderirdi. Ordusu, Milet arazisinin çan seslerine doğru giderdi. Tarla ve kırlarda, (s.208) yalnız ikametgâhlara saygı gösterdiğinden onlara ateş vermek şöyle dursun, bir kapıyı yerinden çıkarttırmazdı; fakat bütün ürünleri ve meyveleri yok ve tahrip ederek sonra çekilirdi. Miletliler, denizci olduklarından, kara ordusuyla burayı düzenli bir kuşatma altına almakta fayda yoktu. Çiftlik evlerine dokunmamasının sebebi, halkı sürekli olarak tarımla meşgul olmaya sevk etmekti. Bu şekilde gelecek yıl için yıkılmaya uygun bir şey bulunurdu. Bu savaş, on bir yıl sürdü. Bu süre içinde Miletliler, biri Liménéium civarında ve diğeri Menderes ovasında, iki savaş kaybettiler.

12. yılda, Lidyalılar ordusunun evlere verdiği ateş, şiddetli bir rüzgârın etkisiyle, Minerva Assesiéne tapınağına geçerek büsbütün yaktı, yok etti. Alyatte, Sart (Sardes)'a giderek hasta düştü; bu mesele hakkında istişare edilen büyük rahibe Pitya (Pithie), Assessos[336]'daki Athena (Minerva) tapınağı yerine getirilmedikçe, bu konuda cevap vermeyi reddetti.

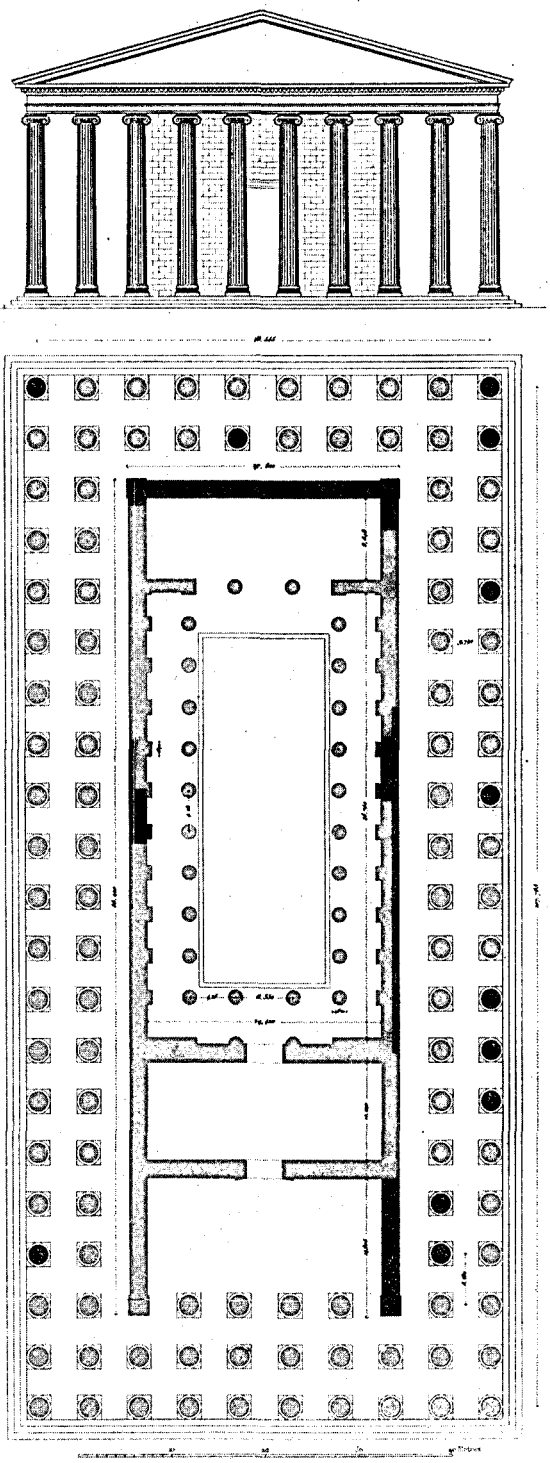
O zaman Milet'in zorba hâkimi olan Thrasybule'ye, bu red cevabı Périandre tarafından bildirildi. Bunun üzerine müracaat ettiği bir hileli tedbir, savaşa son verdirdi: Alyatte, bu yanan tapınak meselesine bir son vermek için, Miletlilere bir milletvekili heyeti göndermişti. Thrasybule, şehirde kendine ve diğer özel şahıslara ait ne kadar yiyecek varsa, hepsini halka açık meydana getirtmeyi düşündü ve Miletlilere, onları tüketme veya

[335] Sisam adasının yanındaki adanın adı (Y.N.)
[336] Milet şehir devletinde Athena tapınağının bulunduğu bir yerleşme (Y.N.).

Ch. Texier delt Impreme par Chardon aine Aze Lemaitredirexit

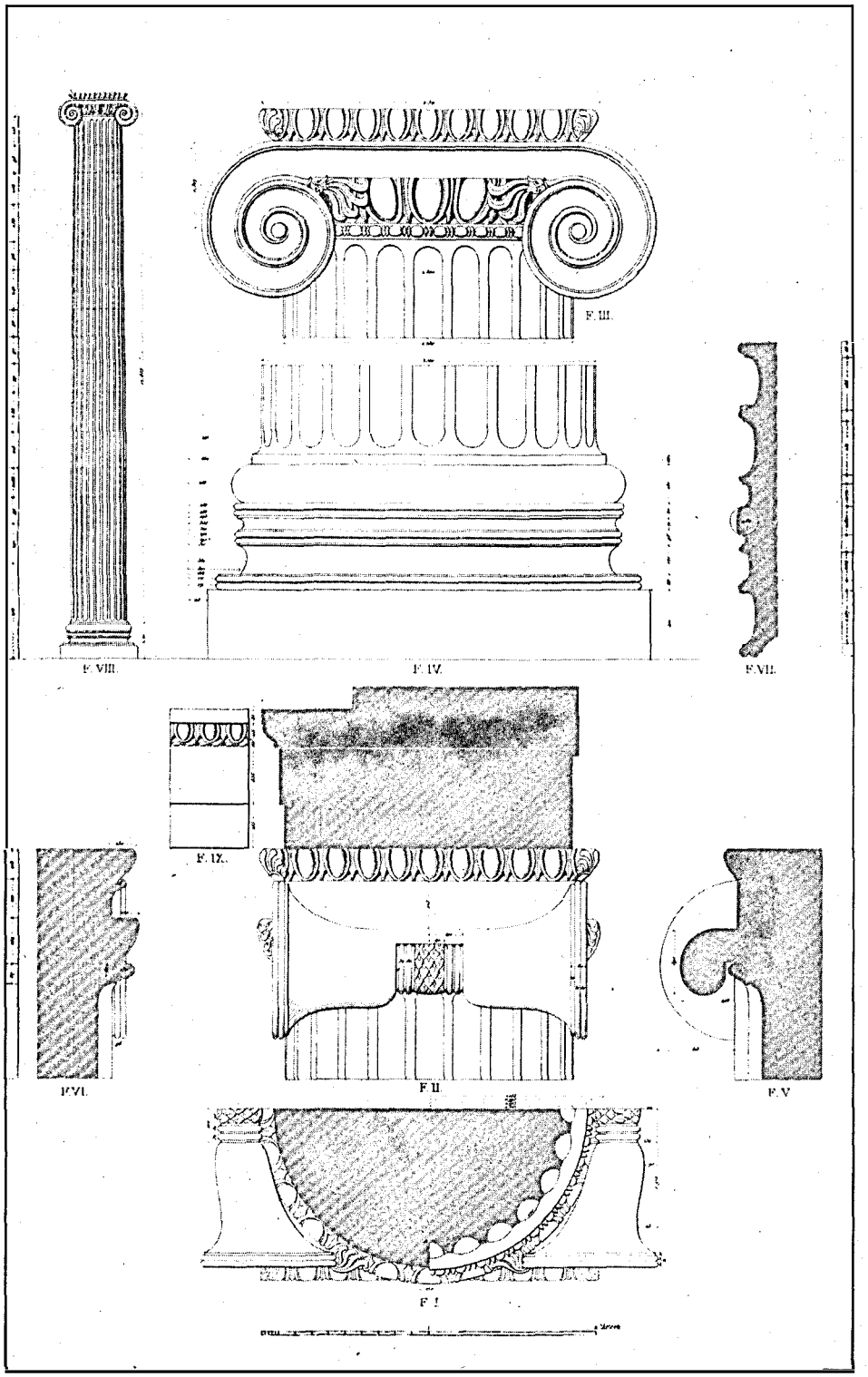
MİLET. DİDİM'DE APOLLON TAPINAĞI KALINTILARI

Ch. Texier delt

Lemaitre direxit

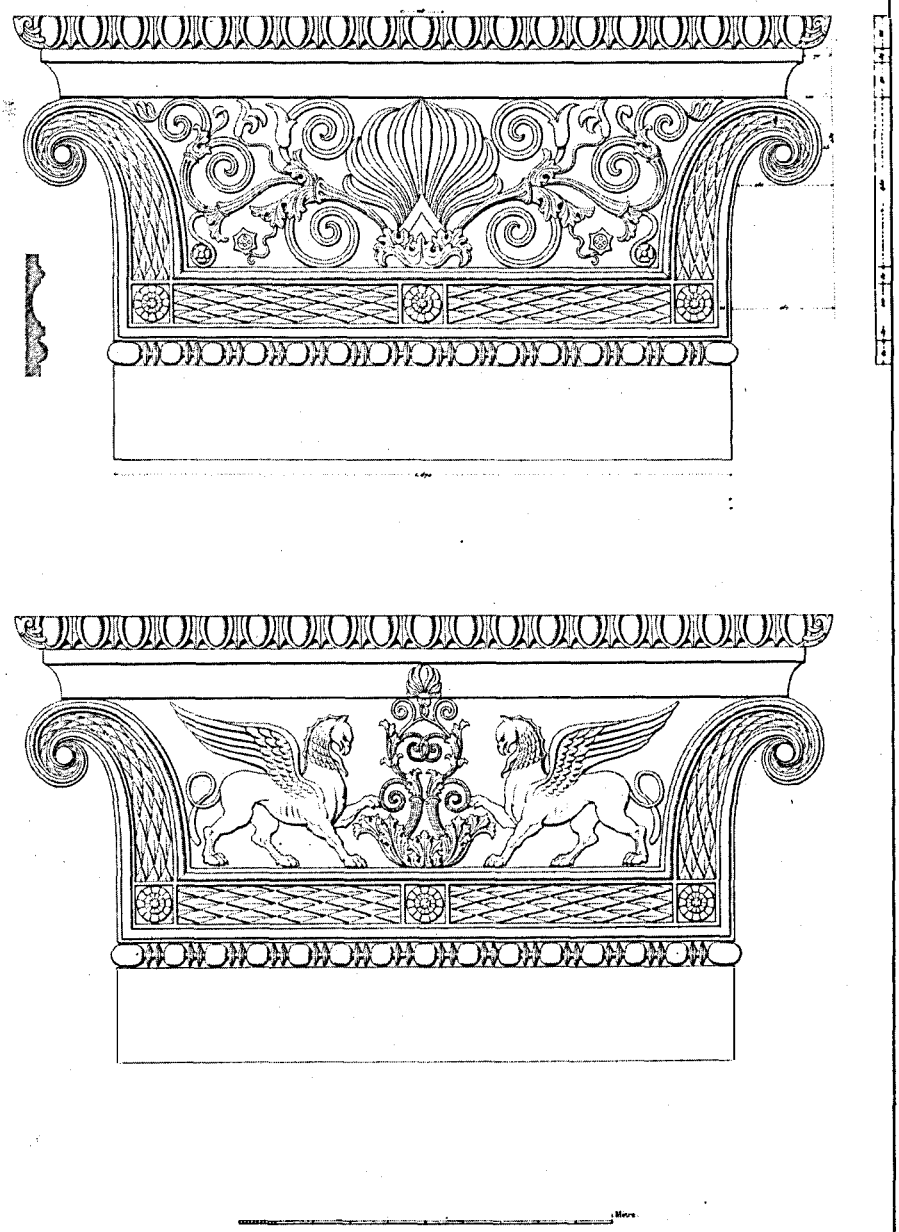
MİLET. DİDİM APOLLON TAPINAĞININ PLÂNI

Ch. Texier delt

Lemaitredirexit

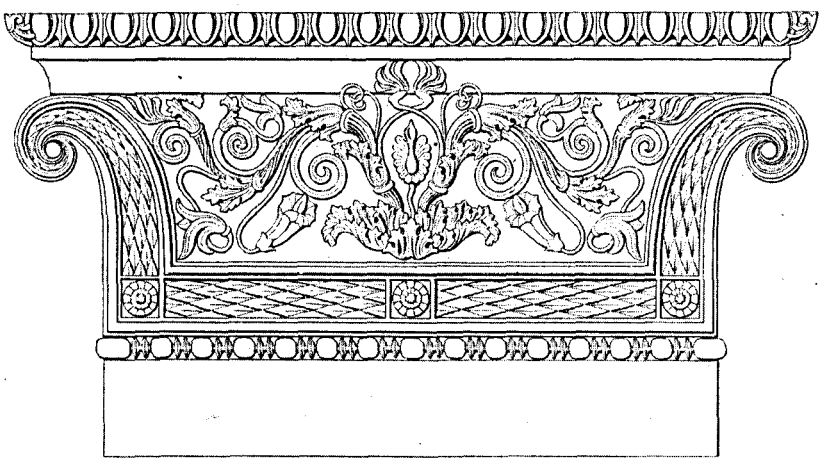
MİLET. DİDİM APOLLON TAPINAĞININ DÜZENİNDEN AYRINTI

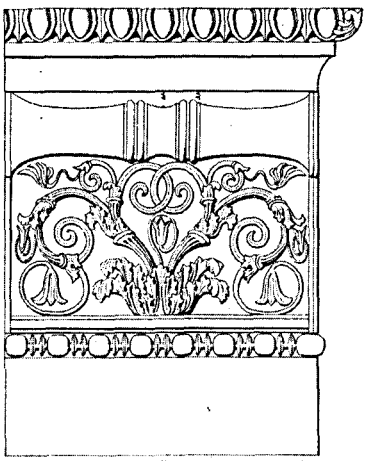
Ch. Texier delt

Lemaitre direxit

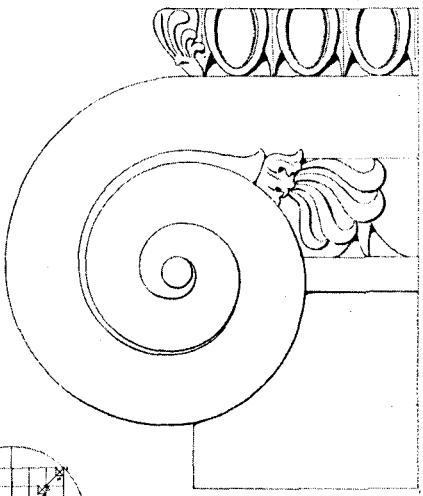
MİLET. TAPINAĞIN İÇ PİLASTERİNİN BAŞLIKLARI

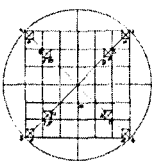
F. I.

F. II.

F. III.

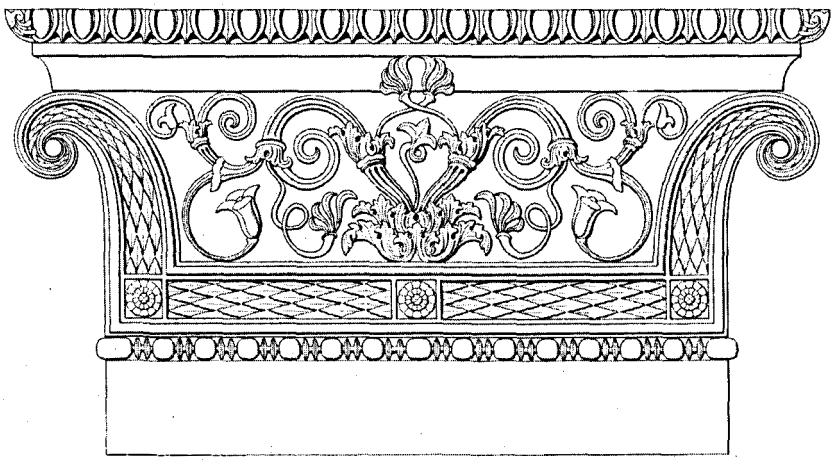

F. IV

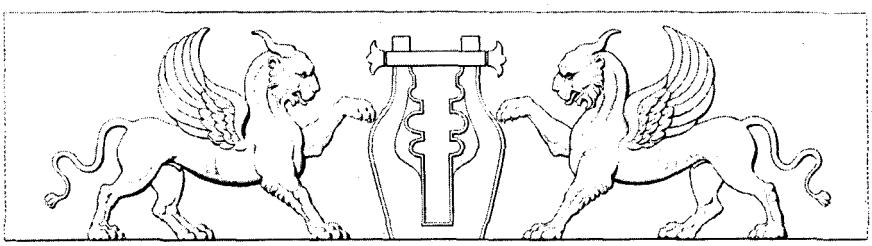
Ch. Texier delt

Lemaitredirexit

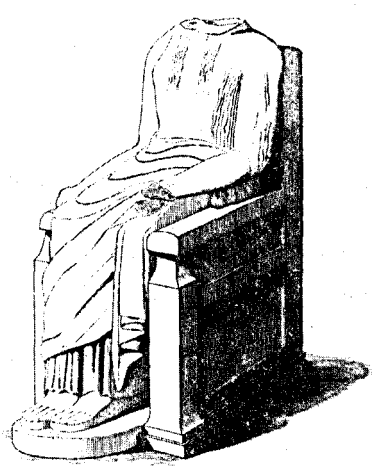
MİLET. TAPINAĞIN İÇ PLASTERİNİN BAŞLIKLARI

F. I.

F. II.

F. III.

Ch. Texierdelt

Lemaitre direxit

MİLET. TAPINAKTAN PARÇALAR

Ch. Texier delt

Guillaumont sculpt

MİLET. DİDİM APOLLON TAPINAĞINDAN BİR PARÇA

nöbetleşe davet ilan edince getirmelerini emretti. Milletvekili heyeti, Milet'e ulaşıp bu yiyecekleri görünce, çokluğuna şaştılar ve Alyatte'ye meseleyi anlatarak sadece bir heyet olacak yerde, Miletlilerle antlaşma yapma işini tamamladılar. Çünkü bu şehri, hiçbir zaman açlıkla mağlup edemeyeceklerine kanaat getirmişlerdi.

Antlaşma şartları gereğince Lidyalılarla Miletliler, aralarında karşılıklı misafirperverlikte yararlanacaklar ve müttefik bulunacaklardı. Alyatte bir yerine Assessos'daki iki Minerva tapınağı yaptırdı.

(s.209) Miletliler, bu güçlü komşularıyla, Krezüs (Crésus)'ün bütün döneminde barış içinde yaşadılar ve Lidya hükümetinin yıkılışından sonra Keyhüsrev (Cyrus) ile hemen bir antlaşma yaparak İranlıların saldırılarından korundular. Bunu izleyen bir süre içinde de savaş felaketleri olmadı; fakat bu az sürdü ve Naxos ile Milet şehirlerinin neden olduğu yeni problemler, İyonyalılara yüklendi. Milet o zamanlar, hiçbir zaman erişemediği bir ilerleme düzeyine ulaşmıştı. İki nesil süren onu içten bulandırmış olan karışıklıklar yatışmıştı; birbirine hasım olan farklı gruplar arasındaki problemler, Miletlilerin hakem olarak seçtikleri Parienler (Pariens)in yardımıyla çözülmüştü.

Genel yönetimi teftiş etmek için gönderilen komiserler, kişilere ait özel arazilerin durumunu inceledikten sonra, halkla genel bir toplantı yaptılar ve cumhuriyeti idare etmek için arazileri işlenmiş ve iyi hâlde bulunan mülk sahiplerini tespit ettiler. Bu şekil kabul edildi[337].

OTUZ ALTINCI BÖLÜM
Dârâ (Darius) Dönemi

İskitler üzerine yaptığı seferde Dârâ, çok sayıda İyonyalı birliği de götürmüş ve İran ordusunun meydana gelen başarısızlığı, bunların boyunduruğundan kurtulmak isteyenler içinde, Rumları da ikaz etmekten geri kalmamıştı.

En gelişmiş ve aynı zamanda koruması en kolay olan Milet şehri, Aristagoras'ın nasihatlerini takip ederek, ayaklanmanın başına geçti. İyonyalılar, Sardes üzerine zaferle yürüyerek bu başkenti aldılar ve yaktılar; fakat müttefikleri bu azimli faaliyete cevap vermediklerinden Milet, hemen hemen yalnız olarak İran ordusunun saldırılarıyla karşı karşıya kaldı.

Hystiée tarafından çıkarılan ayaklanmayı duyan Dârâ (Darius), hemen Milet'e (s.210) karşı müthiş bir kuvvet hazırladı; İran generalleri, bütün

[337] Hérodote, V. Kitap, bölüm 29.

birliklerini bir yere toplayarak bundan bir tek ordu oluşturmuşlar ve başka şehirlerin fethedilmesini bir tarafa bırakarak Milet'e doğru yürümüşlerdi. Milet'in deniz gücünü kıskanan Fenikeliler, gemicilik ve kıyılarla ilgili bilgilerini, İranlıların hizmetine sundular: Kıbrıs, Kilikya ve Mısır gemicileri de yardımcı güç yerindeydiler.

Böyle bir hazırlık, İyonyalıları endişeye düşürdüğünden Panionium'da[338] toplandılar. Verilen karar gereğince Milet, yalnız surlarını savunarak mükellef olacak ve konfederasyonun bütün gemileri toplanarak şehri deniz tarafından savunmaya çalışacaktı. Gemiler, Milet'in önündeki küçük adaya, yani Ladé Limanına, en kısa sürede toplanmak için emir aldılar. Tarihte "Ladé Savaşı" adıyla meşhur olan bu deniz savaşının bütün aşamalarını, Herodot yazmıştır: İyonyalıların hatalarıyla müttefiklerinin ilgisizliklerini o kadar açık şekilde tasvir etmiştir ki İyonyalıların Asya'ya hükmedebilecek olan bir konfederasyon, ittifaklarının kötü yönlerinden şüphe edecek bir şey bırakmamıştır.

Rum donanması yenilerek Dârâ kuşatmasını karaya ve denize yaydı. İranlılar, ellerindeki bütün savaş aletlerini kullandılar ve Aristagoras'ın yenilgisinden ancak altı sene sonra, şehri ve kaleyi ele geçirdiler. Miletlilerin hepsi esir edildi. Rumlar, tanrının dilinden bildirilen şu sözlere bakarak olayın bununla bittiğini zannediyorlardı: "Senin için, ey Milet şehri, nice kötülüklerin etkeni, senin servetlerin, nice adamların mükafatına yarayacaktır; kadınların, uzun saçlı çok sayıda adamın ayaklarını yıkayacaklardır ve benim Didyme tapınağım, başka ellere teslim edilecektir."

Milet esirlerine Dârâ (Darius) iyi davranma ve vatanlarından uzaklaştırmayla yetindi; bunları Suza'ya gönderdi. Ampe şehri yakınında ikamet etmeye sevk etti, "Onun yanından Dicle dolaşır, ağzı denizdedir." Dicle nehri, denize değil Fırat'a karışır: Düşüncemize göre Herodot[339], Suza yakınlarından geçen ve Kızıldeniz (Érythrée)'e değil, Basra körfezine dökülen Pasitigris nehrinden söz etmek istemiştir.

(s.211) Milet arazisi bölüştürüldü: İranlılar, bütün ovayı aldılar ve dağlık yerler de "Pédase[340] Karyalılarına" verildi. Milet şehrinde, Miletlilerden kimse kalmadı[341].

---

[338] Samsun burnu/ Dilek yarımadasının kuzeyinde Güzelçamlı köyünün hemen doğusunda kutsal tören ve toplanma yeri (Y.N.).
[339] Hérodote, VI. Kitap, bölüm 20.
[340] Milet yakınlarında yeri tam olarak bilinmeyen bir antik şehir (Y.N.).
[341] Hérodote, VI. Kitap, bölüm 22.

Bu eski müttefiklerini kendi kuvvetine terk etmiş olan Atinalılar, Milet'in ele geçirilmesi ve tahrip edilmesi haberini, sonsuz bir acı ve kederle hissettiler. Şair Phrynicus'un "Milet'in Ele Geçirilmesi" adlı trajedik oyunu orada olanların hepsini ağlattı ve yazar, Atinalılara böyle iç felâketleri hatırlattığı için, bin drahmi nakit para cezasına çarptırıldı. Bundan başka bu eserin gösterimi, kesin olarak yasaklandı[342].

Mycale savaşı, Milet için İran boyunduruğundan kurtulmaya bir fırsattı; fakat bu da Péloponnèse savaşının süresinin tamamında, İyonya ve Karya hükümetlerini muhafaza etmiş olan Atinalıların boyunduruğu altına girmesine sebep oldu. Miletliler, en sonunda isyan ettiler. Atinalılar şehri kuşatmaya giriştilerse de, Atinalı Amiral Péloponnèse-Phrynicus, donanmasıyla şehre yakınlaştığında, niyetinden vazgeçmeyi daha iyi bulmuştur.

Bin zırhlı Atinalı asker, bin beş yüz Argienli ve bin kişi, müttefik kuvveti kırk sekiz gemi ile gelerek Sisam (Samos)'a çıktılar ve oradan Milet'e geçerek ordu kurdular. Miletliler, sekiz yüz zırhlı askerle bunlara eşlik eden Peloponesliler ve bir de süvarileriyle beraber bizzat Tissapherne'den ibarettiler. Yapılan savaşta Argieliler, Miletliler ve Peloponeslileri Atinalılar yendiler. Atinalılar bir zafer işareti yapmak için yeri, bir kara boğazı oluşturan Milet'in bir surunu sarmaya hazırlandılar. Bunların donanması, Milet yakınında Ladé limanındaydı ve oradan Milet arazisine çok sayıda iniyorlardı. Bu sırada Peloponeslilerin donanması şehrin yardımına gelince, Atinalıları geri dönmeye zorladı[343].

OTUZ YEDİNCİ BÖLÜM
Rumlar Döneminde Milet

(s.212) Efeslilerin Diyana'ya bağlılıkları kadar, Milet halkı da Apollon dinine bağlı bulunuyorlardı. Branchyde büyük dinî merkezi dışında Miletlilerin Apollon Oulius, yani şifa veren Apollon için özel bir saygıları vardı. Bu tanrıya bulaşıcı, hastalıkları yayma gücünü isnat ettiklerinden, böyle bir şeyin arkasında Bassae'deki Apollon Epicurius tapınağıyla Delos'daki tapınağı yaptırdılar[344].

İskender'in Asya'ya gelmesi, Rum şehirlerinin kurtuluşunun işaretiydi; fakat bu yeni kurtarıcılarını, hepsi aynı sıcaklıkla karşılamadılar. Duvarları içinde kuvvetli bir İran birliği bulunduran Milet şehri, kapılarını açmayı kabul etmedi ve ordusunun arkasında düşman bir yer bırakmak istemeyen

[342] Strabon, XIV, 635.
[343] Thucydide, VIII, 25, 27.
[344] Strabon, XIV, 635.

İskender, şehri kuşatma kararını verdi. Savunmaya, Rodoslu Memnon ile Rum Hégésistrate kumanda ediyorlardı. Donanması limanları kuşattığı sırada İskender, kara tarafından dış şehri ele geçirmişti. Bu şekilde saldırıldı; koşbaşı darbeleriyle duvarlara açılan birçok delikten, şiddetli karşı koymayı yenerek içeri girip şehri aldılar.

İskender, Milet halkına iyi davrandı, asker Rumları kendi ordusuna katarak zaferlerle gidişine devam etti[345].

Mısır'dan başka Küçük Asya'nın bütün güney kısımlarında hâkim olan Ptolémée Philadelphe zamanında, Timarque ismindeki bir Karya valisi, Milet şehrini ele geçirerek zulmediyor ve zorbalık yapıyordu. Halk, Suriye Kralı Antiochus'tan yardım istedi. O da geldi Timarque'yi yendi ve öldürdü. Bu hizmete karşılık Milet halkı, Antiochus'a Théos (Tanrı/İlâh) lakabını verdiler. Bu (s.213) hükümdar, daima söz edilen lakapla ön plana çıktı. Hanımı Laodice ile annesi Stratonice, isimlerini Küçük Asya'nın iki şehrine verdiler.

Bu olay, Milet şehrinin bağımsız sıfatıyla tarihine geçecek olayların sonuncusudur. İskender'in halefleri zamanında sahne olduğu olaylar, sahanın genel tarihine aittir. Surları içinde, hiçbir ünlü veya önemli eser yapılmamıştır. Pausanias, burada Nélée'nin Didyme[346] giden yolun kapısının solunda görülen mezarından söz etmekle yetinir. Pomponius Mela, şehirden "İyonya'nın barış ve savaş sanatlarında en gözde şehri" diye söz eder[347]. Romalıların bütün egemenliği süresinde Milet'in talihi, ticaretle uğraşan ve rahat bir şehir olmaktı. Kısacası Bizanslılar zamanında da, sahanın bütün diğer şehirleri gibi Türk kabilelerinin tekrarlanan saldırılarına zemin oldu. Zaten bu dönemde denizin önemini tamamen kaybetmişti: İki limanı dolmuş olduğundan gemiler, Menderes (Méandre) içine yanaşıyordu.

OTUZ SEKİZİNCİ BÖLÜM
Türkler Döneminde Milet

Yarım yüzyıl öncesine kadar Milet, harabeleri üzerine kurulmuş Palatça isminde bir köy vardı. Bu yer, şimdi yaklaşık olarak ıssızdır: Kamıştan yapılmış birkaç eve, yılın bir kısmında çobanlar yerleşir ve sıcaklar her tarafta başlayınca, bırakır giderlerdi.

Efes (Ayaslug) bir savaş yeri olduğu zamanlarda, Milet oldukça çok nüfusu olan bir Müslüman şehri olmuş olmalıdır. Hâlâ birkaç ufak cami

[345] Arrien, *Exp. Alex.*, I, 18, 20.
[346] Pausanias, VII, 2.
[347] P. Mela, I, 17.

harabesiyle terk edilmiş ve eski bir kervansaray yıkıntısı kalmıştır. Bu Türk eserlerinin mimarî tarzı, Efes camileri tarzının aynısıdır; bunlar XVI. yüzyılın ortalarına aittir.

(s.214) Eski zaman eserlerinin izlerini aramak boşunadır; o zamandan kalmış olan tek ve dikkat çeken eser, şehrin yerini de gösteren, büyük boyda mermerlerle yapılmış tiyatrodur. Fakat önemli olan her nesi varsa alınmıştır; sahne tamamen kaldırılmış, sütunlar, sütun başlıkları ve bütün mimarî süslemeler kaybolmuştur. Bunu Asya'nın diğer tiyatrolarından ayıran şey, genellikle bir tepenin yamacına her tarafından yalnız bırakılmış hâlde Roma'daki Marcellus Tiyatrosu gibi konulmuş olmasıdır. Dış dekorasyonu da diğer kısımları gibi maalesef alınmış, fakat çıkışların büyük bir kısmıyla daire şeklindeki ekseni kalmıştır. Bunlar da toprak doludur; son yüzyıl içinde Milet'i ziyaret eden gezginler tarafından, çok sayıda kitabe toplanmıştır: Bugün, bunlardan hiçbir şey kalmamıştır.

Bu nokta, Efes ya da Kuşadası (Scala-Nova)'ndan Küçük Asya'nın güney taraflarına giden yolun üzerinde bulunduğundan, geçilmesi gerekir; fakat eski eserler açısından bugün sahip olduğu önem, çok azdır.

Hristiyanlığın Rum pratik zekası üzerindeki hızlı ve güçlü hareketi, Efes'te olduğu gibi Milet'te de kendini hissettirmişti ve ilk yüzyıllardan itibaren yeni kilisenin çok miktarda üyesi oldu; fakat görüş ayrılığı ve kilisenin reddettiği konularda hararetli savunucular buldular. Karanlık kalmış ve bugün unutulmuş olan bütün bu mücadeleler, şehrin harap olmasına birazcık katkıda bulunmamıştır.

Bizans imparatorları zamanında yine biraz önemi kalmıştı; çünkü Efes'inkiler tarzında bazı Rum kiliseleri harabesi gördük. Fakat Menderes (Méandre) vadisi yoluyla ortaya çıkan kabilelerin bütün saldırılarıyla karşı karşıya kalmak, yeni oluşmuş bataklıklardan ve kokuşmuş şeylerden yayılan gazlar yüzünden, halkı gittikçe dağıldı.

Milet, XII. yüzyılda, Güzelhisar'da ikâmet eden Aydın emirinin mülkü oldu. Daha sonra Karaosmanoğlu'nun eline geçti ve bugün Osmanlı Devletininin mülkü sınırlarına girmiştir. Burada, yılın bir kısmında havasının kötülüğü sebebiyle terk edilmiş bulunan birtakım kulübelerden başka dikkati çeken hiçbir şey bulmak mümkün değildir.

Menderes (Méandre)

(s.215) Menderes nehri, Aulocrène[348] adında bir dağın üzerinde, yine aynı adla anılan bir gölden çıkar[349]; Bu nehir, Célenae şehrinden geçer, Apamée[350] yöresini sular, Eumenia[351], Bargylia'dan[352] ve Pline'in zamanında Milet'ten on stade mesafede denize dökülürdü. Plutarque, nehirlere ait kitabında[353], Menderes'in eskiden dolaşıp önceki yere gelen anlamında Anabaenon diye adlandırıldığını söyler ve der ki: Bütün nehirlerin, içinde yalnız bu su kaynağından aktığı yerlere döner gelir." Yazarın verdiği ayrıntıya göre, Cercaphus ve Anaxibie'nin oğlu Méandre, Pessinus (Pessinunte) şehriyle savaştığı sırada, zafer haberini aldığını kendisine ilk tebrik edecek adamı kurban edeceğini, Ana Tanrıçaya söz vermişti. Kadere bak ki yanına ilk gelenler oğlu Archélaüs ile kız kardeşi ve annesiydi. Kan bağına rağmen yine sözünü yerine getirmek istediyse de arkasından heyecandan şaşırmış ve acıdan kıvranarak kendini Anabaenon'a atmıştır. Bundan dolayı nehre, Méandre adı verildi. Timolaüs, bu olayı *Frigya (Phrygie) İşleri* unvanlı eserinin onuncu kitabında, bu şekilde anlatır: Agatocle Le Samien de *Pessinunte Cumhuriyeti* adlı eserinde, bundan söz eder. Fakat Apaméeli Demostrate'nin dediğine bakılırsa, Pessinunte ile olan savaşta yeniden general atanan Méandre, umduğunun aksine yenildiğinden, Ana Tanrıçaya ait adakları askerlere paylaştırdı. Tanrı da bunun aklını kaybetmesine izin verdi ve delilik krizi geldiği bir anda, karısıyla oğlunu öldürdü. Daha sonra aklı başına gelince, kendini nehre attı ve nehir de Méandre adını aldı.

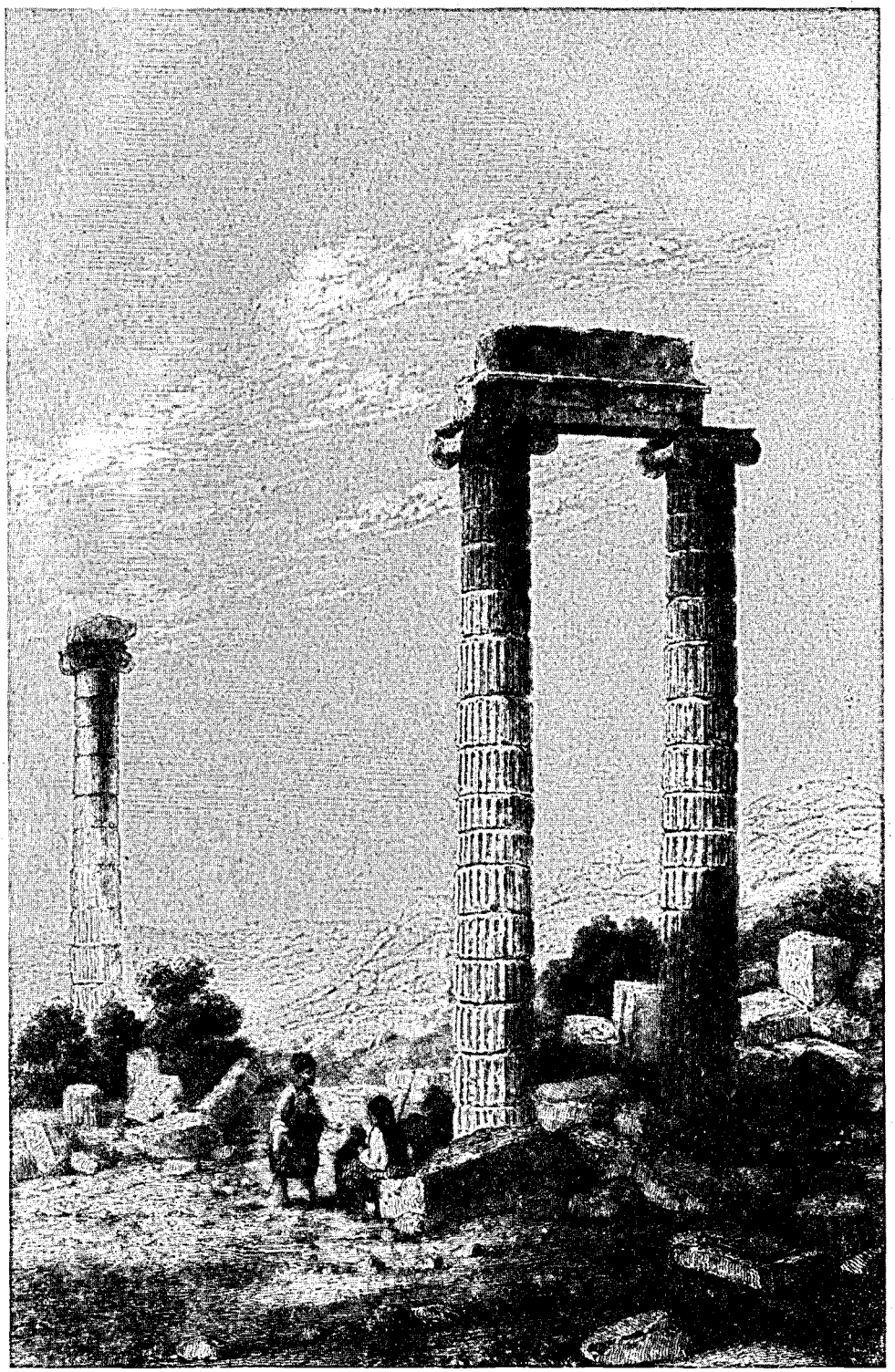
(s.216) Romalılar zamanında Milet şehri artık Menderes (Méandre) nehri ağzında değildi ve deniz kenarında kurulmuş olan Priène adındaki diğer bir meşhur şehir, Pline'in yazdığı sıralarda, ondan kırk stade uzaktaydı. Milet körfezi, aşama aşama kapanıyordu ve sonunda Bafa (Oufa-Bafi), adında acı sulu bir göle dönüştü. Boyu, yaklaşık iki fersahtır.

OTUZ DOKUZUNCU BÖLÜM
Branchydler Tapınağı

İyonyalıların Asya kıyılarına geldikleri zaman, Yunan tapınakları Dinini bu kıtada yaygın bulmuşlardır. Tanrıların eskiden olan vahiyleri de bu

---

[348] Dinar yakınında Menderes'in en önemli kaynaklarının doğduğu yerin eski adı (Y.N.)
[349] Pline, V. Kitap, bölüm 29.
[350] Tite-Live, XXXVIII. Kitap, bölüm 13.
[351] Denizli ili, Çivril ilçesinin doğusundaki bucak merkezi Işıklı'nın antik dönemdeki adı (Y.N.).
[352] Güvercinlik.
[353] Plutarque, *Maussac*, I. Baskı, s.31.

BRANCHIDLERİN DİDİM (DIDYME) APOLLON TAPINAĞI

yeni vatanlarında yerleşmelerine yardım etmiştir. Bu memleketin özel bir şekilde ikramda bulunulan tanrıları, Apollon ile Diyana (Diane) idi ve Asya'nın en meşhur tapınakları, bu iki tanrıya tahsis edilmişti. Ortygie, Milet, Manisa (Magnésie), Efes, Claros şehirlerinin tapınaklarını, en değerli adaklar ve en güzel sanat eserleriyle süslemek için yarışırlardı.

Branchydler, Didymli Apollon'a ait tapınakları, bu kıtanın en meşhur tapınaklarından biriydi. Claros'unkine denk gelirdi ve önem olarak Delfi (Delphes) tapınağından üstündü. İyonya kıyısında; Posidium[354] burnuna yakın, denize yirmi stade mesafede yapılmıştı ve Milet arazisine aitti; Bu şehirden yüz seksen stade uzaktaydı[355].

Bu tapınağın kuruluşunu Rumlar, Apollon'un teveccühüne mazhar olan kahraman Branchus'a nispet ederler. Bu kahraman, tanrısının sevgi ve muhabbetine, açık ve kesin bir şekilde mazhar olmuştur. Dedesi, Néoptolème'yi öldüren, Delfili Macharéus'tur[356]. (s.217) Tapınağın ruhanî hizmeti, bu ailede kalmıştı. Bundan dolayı tapınağa, Branchyde unvanı verildi. Branchus'un anası bu çocuğuna hamile iken rüyada güneş çıktığını ve sonra göğsüne girdiğini görmüş ve bu nedenle oğluna, Branchus, yani "Boğaz" adını vermiştir. Delikanlılığında, Branchus bir ormanda Apollon'a rastladı; tanrı buna bir öpücükle beraber peygamberlik verdi; o da bu tanrı için bir tapınak yaptırarak Branchyde adını verdi. Apollon'a verilen adına gelince, tarihçiler bu tarafı pek açık şekilde anlatmıyorlar: Bazıları, Apollon'un sevdiği iki ikiz kardeşe dayandırmışlar. Diğer bazıları, iki tepesi olan ve Posidium burnundan uzak bulunmayan Didyme Dağının adından, Didyméon unvanını çıkarmışlardır. Apollon'un kurduğu, din, halk tarafından kabul gördü, Didim oyunları, Milet'te yüzyıllarca yapıldı. Peygamberlik mirası, Branchus ailesinde kalmadı. Kral ailesine mensup Miletli Leodamas, Carystienlilerle[357] yaptığı savaştan dönüşünde, Apollon'a getirdiği adaklar arasında bir de çocuklu kadın vardı. Branchus, bu çocuğu evlatlığa kabul etti ve ona geleceği bilme özelliğini verdi ve "Évangélus" diye adlandırdı. Milet'in Évangéluslar ailesi, bundan çıkmıştır. Bütün bu gelenekler, tarihin en eski ve en geri zamanlarına aitti; fakat bunlar sırf Rumlara ait masallar olduğundan, Truva savaşından önce olması şüphelidir. Macharéus, Hz. İsa'dan 1171 yıl önce yaşamıştır. Bu tapınağın şöhreti, ta Mısır'a kadar gitmiş ve Kral Néchao, milâttan 616 yıl önce, Filistin'de bulunan Cadytis

[354] Didim tapınağı yakınlarında Aibora burnunun eski adı (Y.N.).
[355] Pline, V. Kitap, bölüm, 26.
[356] Strabon, IX, 421.
[357] Carystie Eğriboz ve Mora'da aynı adlı iki antik şehrin adı (Y.N.).

şehrinin fethinden aldığı ganimetten bir kısmını, Apollon'a kulluk işareti olarak sunmuştur[358].

Krezüs (Crésus), Branchyde'in hazinesine, Delfi (Delphe)'ye gönderdikleri kadar güzel hediyeler gönderdi. Bu hediyeler o kadar çoğalmıştı ki Miletlilerin İranlılara karşı isyanlarında, bir donanmayı başlı başına donatmaya yetebilirdi. Miletli Hécatée, Dârâ (Darius)'nın bunlara karşı çıkarabileceği kavimlerin kuvvetlerini hesap ettikten sonra, tapınağın servetini donanma hazırlamakta kullanmayı önerdi; fakat önerisi kabul edilmedi[359].

(s.218) Milet'in düşmesinden sonra Dârâ (Darius), tapınağın yakılmasını emretti. Tapınak, belki de bu dönemde tamir edilmiştir. Bütün harabesi, İyonya'nın tapınaklarının hepsini yakan, Dârâ'nın oğlu Kserkses (Xérxès)'in emriyle imha edildi. Branchydler tapınağın, hazinesini Kserkses'e teslim ettiler ve Yunanlıların intikamından korunmak için, İran'a kaçtılar. Kral, bunları Sogdiane[360]'ye yerleştirdi; fakat İskender bunların oturdukları şehri yıkarak bütün Branchydleri idam etti ve torunlarını cezalandırdı[361].

Apollon rahiplerinin kaçışı, tapınak için kötü bir şey olmadı; çünkü Miletliler hayat ve görkemli olması açısından Yunanistan'ın bütün tapınaklarına üstün bir diğerinin yapımını kendilerine görev saydılar. Zamanımıza kadar tamamı değil, fakat genel yapısını anlayabileceğimiz durumda, şu bulduğumuz kadarı kalmış olan bugünkü harabe o sonradan inşa edilendir. Bu tapınak, Efes ve Menderes Manisası tapınaklarıyla çağdaş sayılır; çünkü İranlıların muhafaza ettiği birincisi, yangından kurtulamamıştı. Böyle bir eserin hızlı bir şekilde meydana getirilmesi, herhâlde büyük bir krizden çıkan Asya'nın henüz sahip olduğu servet hakkında, kuvvetli bir fikir verir.

KIRKINCI BÖLÜM
Tapınağın Yapımı

Bu binanın başlandığı tarihi kesin şekilde belirlemek zordur. Miletli Daphnis ve Efesli Péonius adında iki mimar tarafından yapılmıştır. Bu ikinci mimar, İskender'in adını yazdırmak istediği Diyana tapınağını da tamamladığı şekilde, bundan, Apollon tapınağının adı geçen hükümdar zamanında yapıldığı sonucuna varılır. Vitruve, bu tapınağı, Yunanistan'da

[358] Hérodote, II, 159.
[359] Hérodote, V. Kitap, bölüm 26.
[360] Semerkant ve Buhara'nın eski çağdaki adı (Y.N.).
[361] Strabon, XI. Kitap, s.518.

mevcut dört tane en güzel eser sırasına koyar. Diğer (s.219) üçü Efes tapınağıyla Éleusis'teki Cérès ve Olympie'deki Jüpiter tapınaklarıdır.

Adı geçen der ki: Bu binalar hatta tanrılar konseyince de hayran kalınmaya değerdir[362]. Fakat böyle güzel bir eser, hiçbir zaman tamamlanamamıştır; bugün bile delili meydandadır. Bu noksanlık, Apollon dininin bu yörede yeniden yayılmasına engel olmadı ve kralların hediyeleri tapınağın hazinesini yine zenginleştirdi. Bu tapınağın diğerlerine üstünlüğü boyutlarından dolayıydı; fakat Miletliler bu büyüklükten dolayı üzerini açık bırakmak zorunda kaldılar[363]. Strabon'un bu sözleri, tartışılmaya değerdir. Tapınağın damı olmadığı kesindir; fakat bu durum Olympie'ninki gibi kendine özgü bir şekil değil midir? Bu problemi, binanın yapısını inceleme sırasında çözeceğiz. Bu konuda Pausanias, yalnız "bitirilmemiş" demekle yetinir.

Tapınağın içeriden, dışarıdan güzel ahşap ile süslenmiş olan iç avlu duvarının içi, bütün bir kasaba halkını alabilirdi. Burada tapınağın kurucuları gibi kutsal ruhanî liderlerin dinî tören yapmalarına ait, ayrıca özel yerler vardı[364]. Diğer taraftan en büyük hükümdarların sundukları anıtlar yükselirdi. En dikkat çekici olanı, Theb (Thèbes) Herkül (Hercule)'ü tarafından yaptırılmış ve harcı kurban kanıyla yoğurularak inşa edilmiş kurban yeriydi. Fakat Romalılar döneminde, bu yer önemini kaybetti. Kurbanlar azalmış ve kesime özen gösterilmeye başlanmıştı[365]. Bu yere, Olympie tapınağındaki gibi merdivenle çıkılırdı.

Apollon'un heykeli Sikyon (Sicyone)lu Canachus'un eseriydi. Tunçtan yapılmıştı ve Thèbes'deki Apollon İsménien'in sandal ağacından yontulma heykeli örnek alınmıştı[366]. Bu sanatkâr, 95. olimpiyat yılında yaşıyordu; Argos'lu Polyclète'in öğrencisiydi[367]. Tanrı, bu heykelde ayakta duruyordu. Saçları düğümlenerek arkaya atılmıştı; elinde (s.220) bir lir (lyre) tutuyordu. Efes'te Diyana'nın resimleri satıldığı gibi burada da Apollon'un küçük boyda tunç heykelleri, tanrıyla tanışmaya ve ihtiyacını arz etmeye gelen dindaşlara satarlardı. Şimdiki eski eser koleksiyonlarında birkaç tane vardır;

---

[362] Vitruve, VII. Kitap, Ön Söz.
[363] Strabon, XIV. Kitap, s.634.
[364] Romalılar tapınağın bir bölümüne Cella adını veriyorlar. Strabon bu kelimeyi (sécos) kelimesiyle aynı anlamda kullanıyor. Günümüzde de bu küçük tapınakların izine rastlanmamaktadır.
[365] Pausanias, V. Kitap, bölüm 14.
[366] Pausanias, IX. Kitap, bölüm 10.
[367] Pline, XXXVI. Kitap, s.14.

fakat bunların en güzel örneği, Livourne yakınında denizde bulunmuş olan bir heykeldir, Louvre Müzesindedir.

Antikalar odasında da en eski döneme ait ufak bir Didymli Apollon başı vardır; fakat çok hırpalanmış hâldedir. Branchydler İran'a kaçarken, tanrının heykelini götürmüşlerdi ve güneyde Ecbatane'da koruma altındaydı; fakat daha sonra İskender tarafından iade edildi; tanrının tebiğlerini yerine getiren aracı, belki de o zaman sesini tekrar bulmuştu.

Gerçekte İskender Memphis'teyken, Milet milletvekilleri, İskender'in Jüpiter'in oğlu olduğuna ve Arbelles[368] zaferine liderlik ettiğine; Dârâ (Darius)'nın ölümüne ve Lacédémone'da ortaya çıkan bazı hareketlere dair birçok ilahî açıklama getirdiler. Didyme'in tebliğcisi, tapınağın Branchydler tarafından yağmasından beri dilsiz olmuştu. Biblis çeşmesi kaybolmuş; fakat tebliğcinin dili açıldıktan sonra yeniden gözükmüştür[369].

Söz ettiğim bir iki yazarın şahitliğine göre, bu tapınağın eksik kaldığında şüphe edilemez; fakat asırlarca dinî törenler yapılmış olmasına göre, binanın genel yapısının inşa edilmiş bulunması muhtemeldir.

Burada elde edilen çok sayıda kitabe, bize tapınağın yapısı hakkında bilgi vermiştir Bu belgeler, ilk defa bu meşhur harabeleri[370] ölçen Dr. Chandler tarafından çözülmüştür. Bunların birtakımında, Asya kralları tarafından takdim edilen heykel gibi, altın kap, kutsal testi gibi değerli hediyelerden söz edilmiştir. Büyük siyasî uygulamalar, antlaşma yapma ve zafer gibi olaylar ve sebepler, bu hükümdarlar için kendilerini göstermeye bir araçtı. Bitinya Kralı Prusias Cynaegus'da buraya hediyeler sundu. İngiliz yazarın (s.221) hakkıyla dikkat ettiği üzere tapınağa bağış ve sunulan eşyanın düzenli kayıtları, mermer üzerine kazınarak düzenli bir şekilde işlenirdi. Bu türden enkaz altında daha başka kayıtların bulunması muhtemeldir; fakat bu değerli eserler devamlı olarak kaybolmaktadır ve Sherard, Chishull ve Wheler tarafından toplanmış olan bütün kitabeler, bugün yok olmuştur.

Tapınağın personeliyle ilgili kitabeleri, çok sayıdadır; Stéphanophore asıl rahip, kurban sırasında altın taç giyen ve tanrının müracaat cevaplarını tebliğ eden elçiydi, Hazinenin muhafazası, bir koruma memuru ile iki yardımcısına bırakılmıştı. Kurbanlar için su getirme işini yapan sucular vardı. Parthénon'daki bir kabartmada, bu kurbanlara ve kutsal suyu

---

[368] İskender'in Dârâ'yı M. Ö. 331 yılında yendiği Anadolu'da bir yer (Ç.N.).
[369] Strabon, XVII, 814.
[370] İyonya eski eserleri.

getirenlere ait görüntü bulunur. Bunların hizmeti, sürekli değildi ve çoğunlukla dinî törenin bu kısmını tamamlamak için kurbanlar verilirdi.

Tapınağa bitişik olan arazi, tanrının mülkü sayılırdı ve Romalılarla Antiochus arasında yapılan antlaşmayla terk etmiş olan Miletlilere, geri verilmişti[371].

Rum şehirleri zamanında, bu ruhanî liderlerin gördükleri saygı ve nimet, Romalılar zamanında elde edilmediyse de İmparator Hadrian gibi bu kutsal yerin kurucusu ve iyilik sahibi diye onurlandıranlar bulunur:

"Didymli Apollon ile kurtarıcı ve kurucu Olympieli İmparator César Hadrien Auguste'a."

Apollon'u Asklepius (Esculape) ve Hygie tanrısallığıyla ortaklaştıran diğer bir kitabe, Miletlilerin Apollon Oulius, yani şifa veren Apollon'a kurban yerleri yaptıklarını hatırlatır: "Didymli Apollon'a ve kurtarıcı Asklepius'a ve Hygie'ye."

İmparator Jülyen (Julien), eski dini tekrar kurmaya teşebbüs ederken, Branchydler tapınağını unutmadı ve bu tapınak, eski şöhretini yeniledi. Yakınında yapılmış olan ufak Hristiyan kiliseleri yıktırıldı[372]; fakat Hristiyanlık bunu yenmekte gecikmedi: Milet şehri gitgide tenhalaşıyordu ve bu meşhur tapınak da sakinlik ve karanlık içinde kaldı.

(s. 222) KIRK BİRİNCİ BÖLÜM
Tapınağın Şimdiki Durumu

Son zamanlarda bu harabeleri görmüş olan ilk gezginler, bunları tamamen yıkılmış hâlde buldular. 1672 yılında Spon ve Wheler, bu anıtın bir taslağını çizdiler. Bunda, bugün güzel başlıklarını gördüğümüz istinad ayaklarıyla ufak bir kısım bina, henüz duruyordu; fakat geriye bütün ne kalmışsa, hepsi enkaz yığını hâlindeydi. Daha büyük olmak nedeniyle Branchydler tapınağında izleri daha görüldüğü üzere, bütün İyonya tapınaklarının deprem sonucu olarak yıkıldıkları esası, belli olmuştur zannederim. İmparator Jülyen (Julien)'in İranlılar üzerine gideceği zaman tanrıyla istişareye müracaatı bilindiğine göre, bu tapınak V. yüzyıl başlarında, henüz var idi. O hâlde 400-1600 yılları arasındaki dönemde tahrip edildi; fakat büyük yollardan uzak, ıssız bir yerde bulunduğu için, tarihin bu felaketten haberi olmaksızın yıkıldı gitti.

---

[371] Tite-Live, XXXVIII, 39.
[372] Slzoméne, V, 629.

Téos harabelerini gördükten sonra 15 Temmuz 1835 tarihinde, eskiden Posidium adındaki Arbora burnunda, *la Mésange* gemisini demirledim. Yakında hiçbir liman yoktu; hava çok güzel olduğu için kaptan, bugün kullanılmayan eski Panormus burnunu siper alarak tamamen kıyıya yanaştı. Tapınak, kıyıdan bir fersah kadar uzaktadır; fakat sütunlar uzaktan görünür ve gemicilere yerlerini belirletir. Buranın adı şimdi, kutsal yer manasına gelen Hiéronda'dır. Taştan yapılmış yirmi kadar evden oluşan bir köy, bir yel değirmeni ve bir miktar ekin vardır. Görünüşe bakılırsa, yeni oluşmuştur. Çünkü 1765 yılında Chandler'in gezisi zamanında, tapınağın harabelerinde oturulmuyordu ve gezginler, oradan bir buçuk fersah uzakta bulunan Ura köyünde yatmak zorunda kalırlardı.

Harabeyi denizden ayıran ova; dikenler, çalılarla kaplı ve yer hizasıyla beraber kayalardan oluştuğu için, geçilmez hâldedir. Köyden kıyıya hiçbir yol izi yoktur. (s.223) *La Mésange* gemisinin subaylarıyla, o gece köye gittik. Kırk aile kadar çıkan sakinleri hep Rum'du; köy birkaç sene önce daha ileriymiş.

Tapınak, köyün ortasında bir enkaz dağı ya da biri diğeri üzerine yıkılmış çok büyük bir mermer yığını tepesidir. Bu kümelenmiş mermerlerin içine girmek kolaydır. Bu şekilde güzel kazınmış ve iyice korunmuş hâlde kalmış mimarî süslemeleri incelemek mümkündür.

Tapınak avlusunun duvarı, bütün çevresiyle mevcuttur. Yüksekliği üç metre kadardır; yüzü işlenmemiş olan taşlarının üzerinde, yerlerine konmak için tutamak yerleri vardır.

Tapınağın şekli, dıştan iki sıra direkli tarzdadır. Yüzleri doğuyla batıya, otuz derece kuzey eğimle yönelmektedir. Üç sütunu daha yıkılmamıştır. Bunların ikisi, yan yana kuzeyde ve başlarındaki kenar taşıyla biribirlerine bağlıdır, tarzları *İyon* tarzıdır. Sütun başlıkları, iyi korunmuş hâlde kalmıştır. Diğer tek kalan, güney tarafındadır. Bu sütun daha bitmemiş, yuvarlak parçaları daha işlenmemiş, sütun başlığı tamamlanmamış durumdadır. Diğer bütün sütunlar devrilmiş ve bir tarafa eğilerek hepsi biribirinin üstüne düşmüştür. Bunları aynı darbenin birden düşürdüğü ve ta o vakitten beri tekrar düzenlenmedikleri görülür. Bununla beraber bütün kornişlerle sütun başlıkları, ortada yoktur.

Bu parçaların nasıl kaybolduklarını düşünemiyorum. Bunlar yere gömülmüş değildir; çünkü toprak, sütunların kaidesinden iki metre daha alçaktır ve binanın bütün ayrıntıları içinde, başka bir şey için en az kullanılabilen kısım, sütun başlıklarıdır.

Bu durumda, yirmi metre yüksekliğindeki sütunun üstünde kalmış olan başlığı, ölçme araçlarına müracaat etmek gerekti. Etrafı çok büyük taşlarla çevrilmiş sütun kaidelerini ölçmekte, bundan daha çok zorluk görüyordum. Bunun için kaidesi serbest kalmış bir sütunu ölçerek karşılaştırmak gerekti. Düşmemiş sütunlara çıkmak için köyde ne merdiven ne de başka bir araç, hiçbir şey yoktu; bunun için geminin kumandanı birkaç kişiyle ip vb. gibi takım getirdi. Önce incecik bir ipi taş bağlayarak iki sütunun üzerindeki pervaz taşının üzerinden aşırdıktan sonra, daha kuvvetli ve kalınını buna bağlayarak hareket ettik. Bu ipten bir kişi hemen çıktı. Rumlar şaşırıyorlardı. (s.224) Bir makara, yani palanga fırlatarak sandalyemle ben de sütuna çıktım. Bütün kasnakları ölçüyor ve başlıkların ayrıntılarını kaydediyordum; fakat çok büyük ölçüde olmaları, büyük zorluklar ortaya çıkarıyordu.

Tapınağın etrafında, iki sıra sütun vardı; fakat çoğu kaideleri yerinde bulunduğundan, sütunların altının genişliğini belirlemek kolaydı. İç duvarın yüzeyi, buz renkli büyük mermerlerden yapılmıştı; fakat içi, sıradan taştantı. Duvarların kalındığı, iki metre yetmiş üç santimetredir. Az çok süslemeleri olan diğer parçalar, binanın etrafına dağılmıştır; fakat bunlardan birtakımı 1764 yılında görülmüş iken, bugün yoktur. Bundan amacım, Chandler'in eserinde sözü edilen ve bulunduğu yer, adı geçen tarafından avlunun girişinde olmak üzere belirlenmiş olan sütun başlığıdır. Duvarın bazı yerlerdeki çıkıntıları, içte var olan istinad sütunları olduğunu gösterir. Bu konum, bir sıra sütun görüntüsü veriyor ve gerçekte bu düzen, gerek şekil ve gerek genişlik nedeniyle, tapınağın açık türden olduğunu, orta yerinde açık bir avlu ve bunun etrafında biribirine paralel, damlı çerçeve hâlinde binası olan sınıfından bulunmadığına şüphe edilmez. Vitruve[373] der ki: "Bu açık tarz, önden ve arkadan onar sütunludur. Bu da iki sıra sütunlular gibidir." O hâlde, iki sıra sütunluların sekizer sütunu bulunduğuna göre, bu Apollon tapınağının bu son şekilden farklı olması gerekir. Vitruve, ortası açık tapınağa örnek olarak Atina'daki Jüpiter Olympia tapınağından söz eder: Bu tapınak, on sütunludur. Burada Strabon'un damsız bırakmak zorunda kalındı, sözünü açıklamaya gelince, bu, tapınağın içini açık tarz şeklinde, yani o türün tarz ve düzeninde yapmak zorunda kaldılar demektir. Tanrı heykelinin, üstü kapalı bir yerde korunmasını sağlayacak düzenleme yapılmaksızın, birçok yüzyıl dış etkilerle karşı karşıya bırakılması düşünülemez. Önerdiğim kapalı şekle dönüştürme konusu, hiçbir yapım zorluğu ortaya koymaz. Zira ön yüz, ön cephenin eğimi üzerine oturtulmuş, çatı aşığı şeklindeki on metre yirmi santimetre boyunda kirişlerle kaplanabilir. Apollon heykelinin içinde

[373] Vitruve, 3. Kitap.

bulunduğunu tahmin ettiğim tapınağın arka tarafı için de aynı şey söz konusudur [374]

Bu tapınağın Vitruve tarafından belirtilen diğerlerinden farklı bir özelliği vardır. Posticum duvarında hiç sütun yoktur. Sağ köşesine yan duvarları bitişir. Bu kısmın iyi muhafaza edildiği konusunda bir şüphe yoktur. Tapınağın[375] batı tarafından kapısı bulunmamaktadır[376].

Şehrin kuzey tarafından çıkılarak çok eski tarzda yapılmış bir sıra heykelin bulunduğu yere gidilir. Oturmuş insan heykelleri olan bunların tavırları, bir Mısır heykeli tavrıdır. Oturdukları yer, tahtadan bir koltuk sandalyesi taklidi basit bir şeydir. Kıyafetleri, (s.225) dizlerine doğru çekilmiş büzmeli gömlektir. Bir sırada altı heykel vardır; bunların başları kırılmıştır. Yerin şekli, burada bir stadyum olduğuna işaret ediyorsa da çevrede, ne seyirci ve ne de başka bir bina izi vardır.

KIRK İKİNCİ BÖLÜM
Güllübahçe (Priène)

Priène'nin kuruluş zamanı, Karyalıların, Leleglerin ve Likyalıların memleketin tek sahibi oldukları tarihtir. Kıyının bu kısmını Karyalılar işgal etmişti. Bunlar Girit göçmenlerini kabul ederek hepsi bir grup oluşturdular. İyonyalılar, Androclus kumandasında bu kıyıya gelerek Milet şehrini aldılar ve oraya yerleştiler. Bir süre sonra Androclus, Karyalılarla savaş hâlinde bulunan Priènelilere yardımda bulundu. Androclus, savaş sırasında öldürüldü. İyonyalılar, bunun cesedini Efes'e götürdüler. İyonyalılar, sonradan Priène ve Myus'a yerleştiler. Saldırılarını gitgide genişleterek Karya şehirlerinin tamamını yağma ettiler.

İyonyalıların içinde Thebliler (Thebai) de bulunduğundan, bunlardan Nélée'nin oğlu Atinalı Aepytus ve Thebli Philotas, Priène kolonisinin liderleriydiler[377]. Strabon, Aepytus'a Priène'nin kurucusu gözüyle bakar. İkinci kurucu sayılan Philotas'ın, Boiatia (Béotie)'da[378] Cadmée şehrinden olması, bu Priène ve Cadmée adının verilmesine sebep olmuştur[379]. Tanrı Neptune Héliconius şerefine yapılan genel bayram şenliklerinin liderini, Priène'de seçmek âdetti. Tanrıya bir boğa kurban ederlerdi. Bunların

---

[374] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan son iki cümle, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).
[375] Bkz. 18 numaralı gravür.
[376] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan bu paragraf, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).
[377] Pausanias, II. Kitap, s.2.
[378] Yunanistan'ın orta kesiminde bir bölgeye antik çağda verilen ad (Y.N.).
[379] Pausanias, XIV, 636.

inancınca, boğanın inlemesi tanrının hoşuna giderdi[380]. Samsun Dağı (Mycale) adı, bu çevrede kesilen kurbanlarla ilgili olarak akla gelirdi[381]. Priène'nin eski tarihte ünü, dinî bir merkez olmaktan başka bir şey değildir. Siyasî olaylara sahne olmayan bu şehrin kaderi, sürekli olarak İyonya'ya bağlı kalmıştır.

(s.226) Lidya kralları, silahlarını bu Rum şehirlerine çevirdikleri zaman, Priène hiç karşı koymayarak Kral Ardys'e kendini teslim etmiştir. Keyhüsrev (Cyrus) zamanında savaş tekrar İyonya üzerine dönerek Priène'de genel bir meclis toplanmıştır. Bias adında birinin önerileri, bu şehirce kabul edilmemişse de Sığacık (Téos) ve Foça halkı tarafından kabul edilmişti. Bias'ın önerisi, İyonyalıların aileleriyle gemilere binerek şehri tamamen terk etmeleri ve Sardinyaya giderek orada kuracakları şehirde yerleşmeleriydi. Rumlar, yerlerini terk etmektense, savaşı tercih ettiler. Kökenleri Fenikeli olan Thalés ve Milet şehirleri ise, Téos'ta bir tek genel meclis oluşturma önerisinde bulundular. Onlara göre bu meclis, memleketlerin kendi özel kanunlarıyla kendilerini yönetmelerine engel değildi. Bu fikirlerin hiçbiri yaramadı[382].

Priène, İskender'in gelişine kadar İranlıların egemenliği altında kaldı. İç karışıklıklar ve Milet ile Efes'te olduğu gibi aile içinden zalim zorbalar eksik değildi. Önce İran generali Tabates'in yönetimi sırasında bunun zulumlerinden çok acı çektiği gibi, sonra Hiéron adındaki bir hemşehriden de öylece sıkıntılar yaşadı. Özerkliğini tekrar ele geçirdiği zaman, İyonya Konfederasyonuna bağlı olarak kaldı.

Priène'nin, Samsun Dağı (Mycale) dik yamaçları üzerindeki konumu, büyük bir gelişme göstermesine hiçbir zaman uygun olmadı; hatta bir deniz yeri olduğu zamanda bile, yine öyleydi. Menderes (Méandre)'in alüvyonları da limanı kapayınca, şehrin harap olması tamamlandı. Priène'nin çift limanlarının yerini belirlemek, bugün imkânsızdır. Bunlardan biri, kapanabilmeye uygundu. Strabon'un zamanında Priène, bir kara şehri olmuş gitmişti[383]; denizden kırk stade (yedi kilometre) mesafedeydi. Bugün bu mesafe, neredeyse iki katı olmuştur.

Priène harabeleri, bugünkü durum ve şekilleriyle, bu şehrin İki Comana gibi ancak dinî bir merkezden başka bir şey olmadığını

---

[380] Pausanias, VIII, 384.
[381] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan bu cümle, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).
[382] Héerodote, I. Kitap, s.170.
[383] Strabon, XII, 579.

göstermektedir. Ticaret, sanayi ve deniz gücü, hep komşusu olan Milet'te toplanmıştı.

(s.227) Priène'nin anıtları, ibadete ve dinî törenlerden bir bölüm sayılan genel oyunlara ait binalardı. Pausanias, Athena (Minerva) tapınağını, tanrıçanın çok eski bir heykeliyle anar[384]. Bu Tapınağın bir yıkıntı tepesi oluşturan harabeleri, hâlâ incelenebilir Burada bir de tiyatro ve stadyum harabeleri vardır. Bütün bu binaların genel yapısı, en saf bir sanat zevkini ortaya koyar ve Priène'nin vadiye ve denize hâkim setlerinden yükselerek görkemli bir görüntü oluşturur. Bir asır önce bu harabeleri incelemiş olan Richard Chandler, tapınakta büyük harflerle yazılmış aşağıdaki kitabeyi bulmuştur:

"Kral İskender bu tapınağı Minerva Poliade'a armağan etti."

Bu kitabenin kısalığı, Roma döneminin armağan etme kitabelerindeki uzunlukla bir çelişki oluşturuyor. Şüphesiz, İskender'in Milet kuşatmasıyla meşgul olduğu bir zamanda, Efeslilerden daha az kıskanç olan İyonyalılar, tapınaklarının alnına, adını yazdırmasını rica etmişlerdir. Priène'nin, sakinleri tarafından hangi tarihte büsbütün terk edildiği kesin olarak bilinmemektedir. Bu süre, oldukça karanlık geçti; tamamen yok olması, Hristiyan dininin bu yörede yerleşmesinden sonra başlamıştı Bununla beraber, bazı kilise harabelerine rastlandığı gibi, ruhanî kurumların kayıtlarında, çok sayıda baş papazın adından söz edilir.

Priène şehri, Asya vilayetine bağlıydı; bağlı olduğu merkez Efes idi. Birinci baş papaz Théosébius Efes Konsilinin içindeydi; bunun ikincisi İsidore, Efes metropoliti Étienne tarafından Kadıköy (Chalcédoine) Konsiline sunuldu. Efes metropoliti Étienne, İsidore için Priène baş papazı ve diğerlerine göre, Asya vilayeti ruhanî lideriydi[385].

Üçüncü papaz, şu unvan ile kaydedilmiştir: "Asya vilayetinin Priène şehri papazı Paul." Bir kilise inşaatına yirmi altın écu vermiş olan Démétrius adında dördüncü bir papaz daha kayıtlıdır. Bu ilk yapılan kiliselerin çok küçük çapta binalar olduğunu hatırlatmaya gerek yoktur. Hâlâ mevcut harabelerine bakılırsa, bunlara küçük kilise demek doğru olur.

(s.228) Priène harabelerinin görüntüsüne bakılırsa, bu şehrin bir depremle birdenbire yıkıldığına karar verilebilir. Tapınaklar, kemerler ve bütün surlar yıkılarak enkaz tepeleri oluşturmuştur. Bunu ne zamanın etkilerinin ve ne de insan elinin yaptığı görülür. İyonya tapınaklarının

[384] Pausanias, VIII. Kitap, bölüm 5.
[385] Lequien, *Oriens Christianus*, III, 717.

çoğunluğu, gözlerimize hep bu hâlde görülür ve yıkıldıkları şekil ve tarz, yıkılma sebepleri hakkında bir şüphe bırakmaz.

Sakinleri, o zaman Priène'i terk ederek İzmir'e ve Efes'e dağıldılar ve önce de dediğimiz gibi, zaten denizden çekilmesi, şehir için büyük bir sakınca oluşturuyordu.

KIRK ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Güllübahçe (Priène) Harabeleri

Eski Priène şehri, şimdi Samsun kalesi adıyla bilinir. İçinde kesin olarak kimse yoktur. Şehir, batısında deniz ve güneybatısında Menderes (Méandre) ovası olduğu hâlde, Samsun Dağı (Mycale)nın dik yamaçlarına yapılmıştır.

Tamamen korunmuş olan surlar, Yunan tarzının güzel bir örneği dir. Bazı kısımları, düzgün sıralı kesme taş binasıdır. Dağının eğimi çok fazla dik olduğundan şehir setlere ayrılmıştır. Bunların üzerinde, genel yapıları yükselirdi. Şehrin surları, tepesini kale oluşturan ve kaidesi, ovaya paralel olan büyük bir üçgen şeklindedir.

Kalenin yukarı kısmı, bu istihkâmı dağın geriye kalan kısmından ayıran büyük bir yar ile korunmuştur. Bu yollara, hiç insan ayağı basmamış gibi zeminin bütün sivrilmiş kayalardan ibaret görülmesi hayrete değerdir. Kale surlarına çıkan kaya üzerine oyulmuş merdiven basamakları var idiyse de yoldan daha fazla bir kolaylık değildi.

Şehrin bu yukarı kısmında, hiçbir zaman ev yapılmamıştı.

(s.229) Kaleden inilirken, Minerva tapınağının bulunduğu büyük meydan vardır. Bu binanın harap olma durumuna rağmen, bütün parçaları meydanda büyük parçalarda mermer kütleler olduğundan, her kısmını yeniden yerleştirmek mümkündür. Diyana (Artemis)'nm kutsal suru, doğudan batıya doğru yapılmıştır. Buraya, Atina'dakinden şekil olarak az farklı büyük kapılar ve avlularla girilir. *İyon* tarzı dört sütunlu bir cephede, iki sıra ayaklarla tutturulmuş bir girişi vardı ve sur tarafından, yine dört sütunlu diğer cephe tapınağa bakardı.

Bu binanın mimarî karakteri, kitabede geçen tarihi yalanlamaz, yani o zaman, Yunan sanatlarının zirvede olduğu dönemdi.

Tapınağın mimarı, eski zamanların bilginlerinden biri olan mimar Pythius'tur. Vitruve[386], bir mimarın sahip olması gereken birçok bilgiyi

[386] Vitruve, I. Kitap, bölüm 1.

saydıktan sonra, şunu ekler: "Priène şehrinin Minerva tapınağının yapılmasıyla şöhret bulan bu iki mimar Pythius, mimarlık sanatı üzerine bir eser yazmıştı. Bunun kaybolması, gerçekten üzücüdür. Bu mimar, *Dor* tarzının, tapınak binalarına uygun olmadığı fikrinde bulunan sınıftandır. Bu görüşüne, mimar Tharchésius ve Hermogène de katılırlar. Aynı şekilde Priène'in *İyon* tarzı da böyledir[387]. Meydanın ortasındaki tapınak, dıştan sıra sütunlarla çevrili ve cephesi altı sütunlu tarzdaydı; cephesinde altı ve iki yanlarında on bir sütun vardı. Tarzı çok iyi korunmuştur; en büyük şöhreti, boyutlarının uyumundandı: Aslında yalnız gerileme dönemlerinde mimarî süslemeler biribirine karıştırılarak çizgilerin saflığı bozulmuştur.

Saçak kenarları, dişli oyma ve dallarla süslü ve saçaktan sonraki sütun başlıklarına kadar olan yüzey, düz ve parlaktır. Binanın çevresi, şüphesiz dış kısma ait olan sütunlar, sütun başlıklarının üzerindeki süslemelerin yıkıntılarıyla dolmuştur. Tapınağın bulunduğu setten, önceden şüphesiz bir merdiveni olan, çok dik bir yokuşla, daha aşağısındaki stadyum ve halk meydanı setine inilir.

Stadyum, setin duvarına paraleldir; ovaya bakan yalnız bir sıra oturacak yerleri vardır. Diğer yerlerin çoğunluğu kaldırılmış ise de genel yapısını düşünmek mümkündür.

(s.230) Halk meydanı, ancak yıkıntı dolu bir çevre duvarıyla ayırt edilir. Priène'de, ayakta kalmış hiçbir sütun yoktur. Şehrin geri kalan kısmı hep evlerle işgal edilmiştir. Deniz yakın iken şehrin, limanla olan bağlantısını gösteren bir iz yoktur. Bazı izleri görünen tiyatro, en çok harap olmuş yeridir. Bütün bu izlerle yeter derecede sabit olduğu üzere, büyük küçük Asya şehirlerinde istisnasız bulunan bu tür binaların hepsi, Priène'de de vardı.

Setleri tutan duvarlar, tamamen korunmuşlardır; iki ucu arasında, dört köşe kuleler görünür. Bugün görülen, üç kapı vardır; şehrin yukarısında da hiç şüphesiz bir dördüncüsü vardı. Bunların hepsi harap olduklarından, kazı yapılmaksızın iyice tanınmaları mümkün değildir.

Priène harabeleri, İngiliz Dilettanti Derneği tarafından Asya'ya gönderilen mimarlarca, iyice incelenmiştir; fakat bu değerli mimarî eserler, tükenmez bir inceleme alanıdır ve Priène'yi, bu yığınları kaldıracak araçlarla ziyaret etmek mümkün olsa, önemli keşifler yapılacağı kesindir.

Şehrin yakınında bulunan Prièneliler mezarları, tarz açısından Efeslilerinkine çok benzer. Bunlar, içerisine tabutlar konmak üzere dağın

[387] Vitruve, IV. Kitap, bölüm 3.

böğründe oyulmuş mağaralardır. Az sayıda bazı kitabeler, Chandler tarafından kopye edilmiştir; geriye kalanı incelenememiştir.

Samsun kalesi, tamamen Rumların oturduğu Kelibeş adındaki büyük köyden, dört - beş kilometre mesafededir. Biraz daha aşağıda yine aynı adda bir Türk köyü vardır. Kelibeş Söke adında ve kasabaya hâkim olan ağanın ikamet ettiği büyük kasabadan, on iki kilometre mesafededir. Kelibeş Rumları, yabancılara yeterince düşman olduklarından, Priène'yi ziyaret etmek isteyenler için Söke'den bir kavas edinmek daha iyidir.

Samsun Dağı (Mycale)ndan önemli bir dere inerek Menderes nehrine karışır. Birtakım coğrafyacılar, bu suyu Pline ve Méla taraflarından Goesus adıyla anılan nehir olmak üzere kabul etme eğilimindedirler; fakat Herodot, Mycale savaşından söz ederken (s.231) olumlu bir şekilde der ki[388]: "İran donanması yerini bıraktı ve Eumenidlerin tapınağıyla Samsun Dağını'i geçtikten sonra, yakınından Paziclès'in oğlu Philiste tarafından yapılan Cérès Éleusine tapınağının bulunduğu Goeson ve Scolopéis nehrinin ağzına kadar ilerledi." Mycale savaşının meydana geldiği yer, bu dağın kuzey yüzünde ve Panionium, yani Çanlı'nın bulunduğu ova olmasıyla, Goesus nehrinin Menderes vadisine akması mümkün değildir. Bu su, Kuşadası (Scala-Nova) ile Samsun Dağı arasından denize dökülen derelerden birisidir.

Güneyden kuzeye doğru kıyıyı tarif eden Pline, önce Trogilia Burnundan söz eder[389]. Kıyının Trogilia adı verilen kısmında, Gessus nehrinin ağzı ve bundan sonra Panionie vardır. Éphore'e göre Goeson nehri bir göle akardı. Bu açıklamaya göre, iki farklı sudan söz edildiği anlaşılıyor[390].

Mannert'e Göre Güllübahçe (Priène) Harabeleri[391]

Menderes nehrinin kuzey yakasında ve ağzına yakın bir noktada, arazisi nehre kadar devam eden Priène şehri vardır. Priène şehri, uzun süre bir deniz memleketi olmadı. Daha Pítolémée ve Strabon zamanında, bu memleket denizden uzaklaşmıştı. Bununla beraber Herodot bu şehrin İyonyalılara yardım için donanma gönderdiğinden söz eder[392] ve Scylax, biri kapatılabilir olmak üzere iki limandan bahseder. Menderes nehrinin Myus tarafından çok sayıda kıvrımları da Priène arazisi sınırlarına doğru geliyordu. Milet körfezinin bir girintisi, Romalılar döneminde henüz Myus'a kadar

---

[388] Hérodote, IX, 97.
[389] Pline, V. Kitap, s.29.
[390] Méla, I. Kitap, s.17.
[391] *Geographie der Greechen und Römer*, III, 264.
[392] Hérodote, VI. Kitap, s.8.

gelebiliyor ve ta Priène şehri yakınlarına kadar sokuluyordu; fakat oluşan bataklıklar, bu alanı gemiler için geçilmez hâle getirerek nehir de ağzını (s.232) aşamalı olarak batı tarafından daha açıklara götürüyordu. Priène harabeleri, bugün yüksek bir dağın eteğinde, Menderes'ten bir mil ve deniz kıyısından biraz daha çok mesafede bulunan Samsun kalesi adıyla tanınmıştır.

Çoğu zamanlar kuru olan Kelibeş çayı adındaki küçük bir nehir, şehirden Menderes tarafına doğru akar. Méla'nın dediği ağzı denizde son bulan bu su, Goesus nehrinden başka bir şey değildir[393]; fakat inceleyenlerin hiçbiri bunu hâlâ tanıyamamıştır.

Priène, İyonyalıların bir sömürgesiydi[394] ve İyonyalılar ittifakının içinde olan on iki şehirden birini oluştururdu; fakat Herodot'tan sonra Karya sahasına katıldı.

Priène şehri, hiçbir zaman kuvvetli ve önemli bir yer sahibi olamadı. Türkler bu şehri, 1230 yılında ele geçirdiler.

KIRK DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Menderes Manisa'sı - Diyana Leucophryne Tapınağı

Magnésie şehri, kısmen ovada ve kısmen Thorax Dağının yamacında kurulmuştu. Büyük boylarda taşlardan yapılmış duvarı neredeyse tamamen korunmuş hâlde kalmıştır. Bu sayede, şehrin hiç değilse her tarafından sınır çizgisini izlemek mümkün olur. Bu surun yapımı için, olduğu yerden çıkarılan taşlar kullanılmıştır. Cinsi bir tür travertendir. Genel kuruluşların binaları, Pactyas Dağından çıkarılmış beyaz mermerdendir. Efesliler de Diyana tapınağının mermerlerini bu dağdan almışlardır. Ovadaki binalar arasında bulunan stadyum veya hipodromun[395] (s.233) hemen hemen tamamı, iyice korunmuştur. *Gymnase* olması muhtemel olan önemli bir binanın harabelerinde, çok sayıda mimarî süsleme parçaları bulunur.

Manisa (Magnésie) şehrinin şöhretine sebep olan Diyana Leucophryne tapınağı, dört köşeli bir duvar içinde ve beden eğitimi okulu binasına yakınca bir yerde, beyaz mermerden yapılmıştır. Eskilerin bu bina hakkındaki yazılarının çokluğu, bütün boyutlarını kendimiz bulmadan önce bize tanıtmıştır. Şekli: Cephesi sekiz sütunlu, etrafı dıştan iki sıra sütunludur.

---

[393] Méla, I. Kitap, s.17.

[394] Pausanias, VII. Kitap, s.2.

[395] Bu da yarış yeri demektir, at oyunlarına ve Romalıların şar dedikleri iki tekerlekli yarış arabalarına ait koşmalara mahsus ve daire şeklinde geniş, çevresi binalarla çevrili büyük yerlerdir (Ç.N.).

Bu tapınak, bu şekil ve düzen üzerine yapılanların ilk örneğidir. Vitruve, bu binadan, bu tarzdaki bütün tapınakların örneği olarak söz eder. Frenklerin "pseudo – diptères" tabiriyle ifade ettikleri bu tarzda, tapınağı dıştan saran damlı ve iki sıra sütunlu etrafı açık kısım, yine bu tarzın sıradan kabul olunanından iki kat daha enlidir. Asya'nın her köşesinden gelen hediyeleriyle Efes tapınağına meydan okuyordu. Fakat İranlılar, bunu Diane Laucophryne tapınağını yağma ile yaktılar. Manisa şehrinin çöküş dönemi, herhalde bu tarihten başlar. Artaxerxès[396], buranın gelirlerini sofrasının masrafı için Themistocle'ye vermişti. Keyhüsrev'in Sart (Sardes) valisi Oretès, Manisa'da ikâmet ederdi. Téoslu Anacréon'un dostu meşhur Polycrate, İranlı vali tarafından bu şehirde idam ettirildi. İran satrapının tercihi sonucu, bu şehrin bütün İyonya, Lidya ve Frigya şehirlerini parlaklık açısından geçmesi gerekiyordu. Antiochus'un düşüşünden sonra, Bergama Krallığıyla birleşen Manisa, Attale hükümdarlarından bazı süslemeler elde etmişti. Tibère, sığınma hakkını genişletti ve imparator Nerva, Hadrian ve Trajan, eserleri bu güne kadar kalmış olan binalar yaptırdılar. Burası, Hristiyanlık döneminde, Hiéroclès'in kaydına göre episkoposluk merkezi olmuştur.

Binaya, doğudan batıya doğru istikamet verilmişti. Naos[397] dedikleri asıl tapınak kısmı, bir meydan ve bir sütunla çevrilmişti. Bu sütunlar arası, kutsal (s.234) duvarı oluşturuyordu. Bu da Téménos adını verdikleri ikinci bir duvar içine alınmıştır. Tarif edilen bu şekil, bütün eski zamanlarda büyük tapınaklarının genel düzenidir. Bu ikinci duvarın içi, birincinin kazınmış mermer enkazı ve saçak parçaları gibi kalıntılarıyla dolmuştur.

Asıl tapınağın yeri de sütunların düşmesinden dolayı bütün enkaz yığınlarıyla örtülmüştür. Tamamen yıkılmanın olduğu bir zamanın kabartmalarını oluşturan ve yumuşak bir toprakla örtülü bulunan saçak altı süslemeleri, bu birinci enkaz tabakasında araştırılmalıdır.

Tapınağın öndeki sütunları, güneydoğu yönüne doğru devrilmiştir. Yeri biraz kazarak parçalara bakıldığı zaman hepsinin, bina mevcut olduğu zamanki yerlerini korudukları, yani oldukları yere düştükleri görülür. Yerde, oldukça iyi sütun başlıkları görülür.

Binanın genişliği yaklaşık olarak otuz, uzunluğu altmış metredir Tapınağın dokuz yüz metre kadar kazılacak yığınları vardır.

---

[396] Erdeşir adının bozulmuş şeklidir (Ç.N.).
[397] Latince tapınak anlamına gelir (Ç.N.).

Kuşadası (Scala-Nova)'ndan Menderes Manisa'sına Giden Yol - İnek Pazarı

1842 yılında Manisa seferini yaptığımız zaman, gezimizi kolaylaştırmak için fermanlar almıştık. Aynı zamanda Küçük Asya postalarının durumunu ve gezginlerin korumasını sağlama konusunda Osmanlı Hükümetinin gösterdiği özeni anlatacak olan bu iki fermanın çevirilerini burada sıraladık.

Seyahat Fermanı

Ulemâ-yı benâm-ı ehl-i sünnetten olup Üsküdar'dan İzmir'e ve Aydın'dan Denizli'ye kadar imtidâd eden mahallerin rü'esâsı bulunan müftüler ve müdürler, bu Fermân-ı âlinin vusûlünde malûmunuz olsun ki: Memâlik-i şâhânemin ümrân-ı terakkî-perveranesini vücûda getirecek tesîsâta mazhariyetiyle (s.235) aleddevâm iştigâl edilerek verdiğimiz karâr mucibince postalar idâresi bize bunların vâridât ve masârıfından malûmât verecek müşîrlerimize tevdî, yahut hiçbir masrafı memlekete ait olmamak ve taahhüt edeceği işin ehemmiyetiyle mütenâsib temînât akçası vermek şartıyla eşhâs-ı husûsiyeye ihâle olunacaktır. Bu şekl-i cedîd, bugün Üsküdar'dan İzmir'e ve İstanbul'dan Edirne'ye kadar sûreti nihâ'iyede tanzîm edilmiştir. Bu iki hat üzerinde posta beygirlerinin tarifesi, saatte iki buçuk guruştur. İzmir ve Edirne'den öteye hudûdlarının sonuna kadar her beygirin her bir saat yürüyüş ücreti seksen paradır. Bu iki usûlün daha tatbîk olunmadığı sâ'ir kâffe-i eczâ-yı memâlikte, beygirin saati sâbıkı misilli bir guruş olacaktır; irâde-i âliyemiz böyledir. İmdi beş muteber Fransız seyyâhı balâda zikr olunan havâliye müteveccihen Bâb-ı Âli'mden hareket edeceklerdir. Sizin dâire-i hükmünüzdeki yerlere vusûllerinde, bunlara yirmi dört re's sağlam beygir tedârikiyle ücretlerini yeni tarife mûcibince tahsîl ve yedlerine tediye ettikleri meblağın miktarını mübeyyin bir makbuz ilm-i haberi ita ediniz ve hilâfına hareketten ictinâb eyleyiniz. Bir de yerli ahâlimizin bunlardan nakid veya diğer eşyâ şeklinde bir şey taleb ve ahz etmelerini men eyleyeceksiniz. Tehlikeli yerlerden mürûrları sırasında selâmeti tâmmelerini kâfil her türlü tedâbîr ittihâz ve bir gûne suiiniyetten tevehhüm ve şikâyetlerine mahal vermeyerek mahal-i maksûdlarına sür'atle isâl edeceksiniz. Bineklerinin gelmesini beklemek gibi boş bahanelerle yollarından geri kalmalarını da men eyleyeceksiniz. Elhâsıl mevzû olan tarifenin fevkinde onlardan en ufak olsa dahi bir şey taleb etmenizin İrâde-i Âliyemize muhâlif olduğu noktasına nüfûz ederek evâmirimize tamamiyle tevfîk hareket ve irâdâtımızın harfi harfine tatbîkine bütün makdûratınızla gayret ediniz. Bunu böyle bilerek bu emri Şâhâneye inkiyâd ediniz.

Mahrûse-i Konstantîniyye'de verilmiştir. Âhir-i Cemâziyel-evvel 1258 (Milâdî 1842)

(Türkçeden Fransızcaya çeviren: İzmir Baş Konsolosluğu Baş Çevirmeni Baron de Nerciat).

İzmir'den Kuşadası (Scala-Nova)'ııa Seyahat Fermanı

(s.236) İzmir tarîki üzerinde ve âtîde mezkûr bilâdda mukîm ulemâ-yı benâm-ı ehl-i sünnetten kadı ve müftüler ve idâre memurlarıyla belediye mecâlisi azası... ilâ ahirihi. Sizlere malûm olsun ki Fransa elçisinin bize resmî bir notasında beyân eylediği vechile Fransız Beyzâdesi Mösyö Texier, beraberinde birkaç rüfekâ ve birkaç hademesiyle İzmir'den Kuşadası, Menderes Manisası, Aydın ve Denizli'ye seyâhat arzusunda olduğundan, bu seyyâhların muhâfazalarını teminen bir Ferman talep etmeleriyle biz de iş bu Fermanın itâsına muvâfakat ettik. Taht-ı idârenizde olan ol havâliye gelip Fermân-ı Hümâyunumuzu ibrâz ettiklerinde, seyâhatlerini kemâli dikkatle icrâ ettirmek, paralarıyla ihtiyaçları kadar erzâk ve binek tedârik etmek ve haklarında misafirperverlik usûl ve kavâ'idini ihtirâmkârane bir şekilde ifâ eylemek husûslarına dikkat edesiniz. Bunu böyle bilip hilâfına hareketten kesin olarak ictinâb eyleyesiniz. Çünkü evâmirimizin bilâ noksân icrâ edilmesi, murâd ve maksûdumuzdur.

İstanbul'da verilmiştir. Gurre-i Cemâziyel-evvel, 1258 (Milâdî 1842).

Kuşadası'ndan Manisa'ya gitmek için iki yol izlenebilir: Birincisi araba geçmesine uygun olan Söke yoludur, buna güney yolu denilebilir; ikincisi ancak atlı geçebilen Değirmendere (Dermen-Dere) ya da Ortygie yoludur. Yatağı Manisa ovasına doğru giden Léthéus nehrinin kaynağını aramak için Samsun Dağı (Mycale)nın en yüksek tepelerinden birini aşmak gerekir. Bu son yolun boyu, on iki-on dört kilometreden çok değildir. Değirmendere (Dermen-Dere)'ye kadar dört kilometredir. Sonra ortasında büyük bir köy bulunan Atçı Ova adındaki bir vadinin yukarı kısmına kadar aşınmış kayalar etrafında çıkılır. Şimdi sözünü ettiğimiz birtakım binalarla işgal edilmiştir; fakat kayalarla o kadar karışmıştır ki insan eliyle yapılmış oldukları zor anlaşılır. Bunlar, çok büyük boylarda işlenmemiş taşlardan yapılmış duvar kısımlarıdır; bu eser Ortygie'nin[398] Nymphéesiyle aynı çağa aittir ve şüphesiz asıl yerli kavme ait binalardır. Atçı Ova köyünde, seksen-doksan santimetre çapında beyaz mermerden yapılmış (s.237) oluklu çok sayıda sütun görülür. Bu yer, tamamen dağlarla çevrilmiş olduğu için bu sütunların başka yerden getirilmiş olması mümkün değildir. Şu kadar ki

[398] Bkz. Beşinci kitap, otuzuncu bölüm, Ortygie.

mevkilerin yalnız bir defa incelenmesiyle, ne bunların hangi binaya ait olduklarını açıklamak, ne de eski şehrin adını belirlemek mümkündür. Manisa civarında, Thémistocle'un kızının ruhanî liderlik yaptığı Dindymène ya da Kibele (Cybèle) adında çok meşhur bir tapmak vardı. Bu tapınak, Strabon'un zamanında artık mevcut değildi; burada köyün yakınında görülen harabeler, eski Manisa'nın[399] bu vadi içinde olduğu varsayımını ortaya çıkarabilir.

Köyden sonra tekrar çıkılmaya başlanır ve devamlı olarak oldukça çok ve yabanî bitkilerle örtülmüş kalker taşlı arazi içinde gidilir. Meşe ve kocayemiş ağaçlarını kaplayan sarmaşıkların oluşturduğu yeşil tabakalardan, güneş geçemez. Dağın bu kısmının tepesine gelinince, taş cinslerinin değiştiği anlaşılır. Bütün yukarı düzlüklerin sularını birleştirerek Léthéus[400] nehrine vücut veren vadinin yamacında, beyaz mermerden uzun katmanlar görülür. Buradan doğru çizgi ile Efes'in uzaklığı altı kilometreyi geçmez. Çoban Pixodore'un keşfettiği mermer ocaklarını, bu istikamet üzerinde aramak gerekir. Burada Efeslilerin Évangelus adına yaptırdıkları anıtı bulmak, belki de mümkündür[401]. Bu dağlardan inen birçok derenin karışmasıyla Léthéus'un suyu birdenbire artar. Manisa (Magnésie) ovasına varmadan biraz önce, birtakım sütun parçaları, kaideleri gibi eski ve önemli bir yer olduğunu gösterecek her şeyi olan terk edilmiş bir Türk köyünden geçilir. Bu eserlerin üzerinde hiçbir kitabe yoktur. Var idiyse bile alışıldığı üzere Türk mezarlığında kullanılmıştır. Burada eski Hylé'nin[402] yerini görmek mümkün olabileceği de akla gelir. Ovadan söz ederken Apollon mağarasının nerede olduğunu söyleyeceğiz.

Söke yoluyla Kuşadası'ndan Manisa yolu, asıl Samsun Dağı (Mycale) ile eskilerin Karyağdı tepesi (Pactyas) adını verdikleri bir kolu arasında, büyük ve çukur araziden geçer. Burası Menderes vadisiyle Kuşadası limanı arasında kervanların gerçek geçitidir.

(s.238) Bu şehri terk ederek kalenin bulunduğu çıkıntı dolaşılarak Sisam (Samos) adası karşısında, deniz kenarına gelinir. Sonra, tek başına bir tepenin eteğinden çıkan ılık bir maden suyu çeşmesine kadar, doğruca doğu yönünde gidilir. Bu tepe, *Pelasg* tarzında eski binalarla süslenmiştir. Bu binalardan, Ortygie'ye ait bölümde söz etmiştik. Daha derin inceleme sonucunda, bu harabenin -bazı yazarların dediğine göre- Lidya ya da Karya

---

[399] Strabon, XIV, 647.

[400] Eskilerin Pactyas Dağı dedikleri kol Mycale Dağının şüphesiz bu koludur.

[401] Strabon, XIV, 646.

[402] Bozburun yarımadasının kuzeyinde Selimiye köyünün bulunduğu yerde bir antik şehir (Y.N.).

kıtasından Anéa şehri olduğu zannedilir. Bizanslı Étienne ile Scylax, bu konuda biribirine zıt görüşler açıklarlar; fakat bu iki coğrafyacıdan birincisi Anéa şehrinin Sisam'ın karşısında olduğunu söyler. O hâlde Lidya sınırı içinde demektir. Hiéroclès ise bu şehri, Asya vilayeti içinde diye kaydeder. Bu da yine bu şehrin Lidya içinde olduğunu destekler. Thucydide, Anéa şehrinden, çoğunlukla Péloponnèse savaşının birinci devresinde birkaç Sisamlı sürgün tarafından işgal edilmiş diye söz eder[403]. Bu tarihçiye göre burası bir deniz kenarı veya hiç değilse denize çok yakın bir yerdir; çünkü Sakızlılar buraya çıkarak Miletlilerle iletişim kurdular; diğer bir kayda göre Lysicles adında Atinalı bir subay, on iki kayıkla Myus'a[404] inerek Menderes ovasına karadan yürüyerek gitti; fakat Sandius denilen yerde, Karyalılarla Anéa şehri halkının saldırısına uğradı ve yenildi. Bu ayrıntıya göre Anéalılar Menderes yakınında, Manisa ile Güllübahçe (Priène) arasında ve bu iki şehri birbirinden ayıran dağlık kısım içinde bulunuyorlardı. Arazileri, Sisam denizi kıyısına kadar devam ediyordu. Bizanslı Étienne, bu şehrin adını Amazon Anéa'dan aldığını söyler.

Yolun geriye kalan kısmı, Söke yeni şehrine kadar Samsun Dağı (Mycale)nın bozuk arazisinden geçer. Bu şehirde bazı eski eser parçaları görülürse de bunlar eski Priène'den getirilmişlerdir.

Söke şehri, Menderes ovasındadır: Buradan Manisa harabelerine gitmek için bir zorluk yoktur. Mesafesi yaklaşık on iki kilometredir.

(s.239) KIRK BEŞİNCİ BÖLÜM
Menderes Manisası (Magnésie du Méandre)

Pactyas silsilesi batıdan doğuya, denizden Menderes vadisine kadar uzanan dağlık bir bölüm oluşturur. Bu silsile, kuzeyde Léthéus vadisi ve güneyde Atçı ova vadisiyle sınırlıdır. Bu vadi, Manisa ovasına bitişeceği sırada, darlaşarak eski zamanda boylu boyuna Thorax adı verilen bir boğaz oluşturur. Menderes tarafından Pactyas Dağının doğu yüzü kuzeyden güneye düz bir çizgi üzerinde uzanır. Manisa ovası, güneyden batıya doğru dört köşe bir duvar içindeymiş gibi çerçevelenmiş kalır.

Léthéus vadisinden ovaya girilirken, sol tarafta birkaç kulübeden meydana gelmiş köyde, ağaçlarla çevrili güzel bir havuz oluşturan büyük bir su kaynağı görülür. Çok miktarda mimarî yıkıntılar, zemini kaplamıştır. Dağın yanı Gümüş köyüne doğru izlenerek, yamaçta ağzı güneye doğru açık, geniş bir mağaraya rastlanır. Bu harabelerde, köyün eski adını açıklayan

[403] Thucydide, IV, 75; III, 32.

[404] Bafa gölünün birkaç kilometre kuzeyinde Afşar/Avşar köyünün kuzeybatı yakınında kalıntıları olan eski bir şehir (Y.N.).

hiçbir yazı bulunmadı; fakat mağaranın varlığı, Hylé köyünün yerini belirlemek için yeterlidir. Pausanias'a göre Manisa'nın yakınında olan bu köy[405], Apollon'a aittir ve bu tanrının çok eski bir heykelini muhafaza eden mağarasıyla ön plana çıkmıştır.

Harabelerinde başka bir işaret kalmasa bile, yerini tanıttıracak olan Ksenofon (Xénophon)'un Manisa şehri hakkındaki bir kaydı, bizi doğru yola sevk edecekti. Şimdiki şehir kurulmadan önce, bu ovada Leucophrys adında ufak bir köy vardı. Bunun yakınında, bir stade genişliğinde, suyu içilir bir göl oluşturan çok bereketli bir maden suyu kaynağı vardır. Burası Diyana (Diane)'ya ait bir tapınağıyla meşhurdu[406]. Bu yer, bugün Gümüş köyü yakınındadır. Yakınında, Romalı bina harabeleri mevcut olan sıcak kaynaklar vardır. Bu hamamlar için ta uzaktan gelirler. Bu kaynaklara bakılmadığından, ovaya yayılan (s.240) sularından, sağlığa zararlı bataklıklar meydana gelmiştir. Eskiden bu suların, bugün izleri görülen kemerlerle Manisa şehrine ulaştırıldığı görülür. Bu kemerler, stalaktitlerle kaplıdır; kaynak ovanın zemininden çok yüksek olmadığından, kemerlerin yüksekliği iki metreyi geçmez. Bu yer, Pactyas'ın zirvelerindeki -tebeşir kalkerden- akçıl renk dolayısıyla bu Leucophrys adını almış olmalıdır. Buranın tapındığı tanrının mahlası, sırf yerel olduğundan, bunda başka anlam aramamalıdır. Aynı sahadaki Klaros Apollon (Apollon Clarien), Efes Artemis (Diane Éphesienne), Perge Artemis (Diane Perge) hep bu memleketin tanrılarının unvanlarıdır.

Ksenofon (Xénophon), Leucophrys köyünden söz ederken, Manisa adını hiç anmaz. Bununla beraber bu şehir o zaman var idi, çünkü kuruluşu daha eski bir döneme aittir. Bu şehrin binasını, Teselya'da[407] Dotium civarından gelerek az zamanda asıl Efes ile mücadele edebilecek güce ulaşan bir Manisa göçmen kafilesi meydana getirmiştir. Fakat Trerlerin Lidya'ya saldırılarında istilaya uğramış ve hemen tamamen tahrip edilmişti. Şimdi bulunduğu yere, ancak yeniden yapılacağı zaman taşınmıştır. Halkını Milletliler ve Efesliler oluşturmuşlardır.

Harabeler, sıcak hamamlardan Thorax Dağına kadar önemli bir genişliği işgal ederler. Bu şehrin genişliği, Efes'inki ile karşılaştırılabilir. Thorax Dağının zirvesi, Rum krallarının eserlerinden kesme taşla yapılmış bir sur ile çevrilidir. Bir mesafeden diğerine, dört köşe yapılmış kulelerle korunmuştur. Bu surlar, aşağı ovaya inerek hemen hemen hâlâ el değmemiş

[405] Pausanias, Phocide, X. Kitap, bölüm 32.
[406] Yunan ordusu, büyük saygı gören Diyana tapınağından dikkat çeken bir yer olan Leucophrys'de konakladı. Bkz. Xénophon, *Hellenica*, III. Kitap, bölüm 2, s.241, Gail.
[407] Strabon, XIV. Kitap, s.647.

olduğundan, korunmuş olan bir kısmı, Léthéus nehrinin yatağına kadar gelir. Nehrin içinde görülen büyük boylarda taşlardan yapılma ayaklar, bir aralık nehrin de kısmen surlar içine alındığı fikrini vermektedir. Sıcak sular tarafında, tamamen korunmuş bir stadyum görülür. Yukarı çıkılacak yollar ve üzerlerinde zamanında heykeller bulunan kaideler, olduğu gibi yerlerindedirler.

Thorax Dağının yamacı, her birinde başka bir anıt, bir bina bulunan çok sayıda setler halinde düzenlenmiştir. *Gymnase* ovadaydı. Tamamen korunmuş olan bu eser, bütün tarz ve şekliyle Romalılar dönemine aittir. Daha küçük salonlarla (s.241) çevrilmiş büyük bir salondan oluşan bu bina, Eski İstanbulluk (Alexandria Troas) *gymnase*'ı gibidir.

Tapmak şehrin en alçak kısmında ve bir duvar içindeydi. Bu duvar, iyi durumda kalmıştır. Her cephenin sütunları, aralarındaki mesafeyi koruyarak düşmüşlerdi. Binanın bu sütunlardan yukarı kısmı, sazlıklar içinde (çünkü meydan bataklık hâlindedir) çok düzgün beyaz mermer kütlelerinden bir çizgi oluşturuyordu. Binanın cephe tarafındaki bölümleri, düzensiz hâlde düşerek iki enkaz kümesi meydana getirmişti.

Binanın çevresi, her tür yığıntıyla kaplıdır: Sütun başlıkları, heykel kırıkları, tapınak sütunlarından başka şekilde sütunlar. Kısacası, batı tarafında ayrı bir yığın, başka bir binaya ait görünüyordu.

Küçük cami başka bir bina harabesi üzerine yapılmıştı ve surun güneybatısındaki köşede, tavanı kemerlerle taksim edilmiş, mermer kaplama ile süslenmiş büyük bir salon vardı.

Binanın yukarı kısmının taşları, kurşun akıtılmış demir kenetlerle bağlı idi. Demirden bir çubuk, sütun başlığı ile üzerindeki kısma girmişti. Sütun başlığı ile saçak arasındaki kısmın her taşı, yine demir kenetlerle tutturulmuştu. Louvre Müzesine, bu tapınağın harabelerinden çıkarılmış yüz kilodan çok demir ve kurşun getirdim. Binanın depremle yıkıldığı sırada, üst kısmını dağılmaktan koruyan şey, bu tür sağlamlaştırmalardır; bu demirle kurşun parçalarını yerlerinden çıkarmakta, çok zorluk çektik.

Binanın bu hâlinden varılan sonuca göre, bütün üst kısmıyla temelleri, bir zamana ait olup, sonradan tamir kastıyla bir taş bile konmamıştır. Her taşın üste gelen yüzeyine özel işaret gibi bir harf kazınmıştır, sırası güneydoğu köşesinden, A'dan başlar. Sütun başlıklarıyla saçak arasının orta kısmından hiçbir taş eksilmemiştir; kurşunla sağlamlaştırılmış kuvvetli demir kenetler, sütun başlıklarıyla bunların üstüne gelen uzun parçaları, birini diğerine bağladığı gibi, bu parçaların da birini diğerine bağlamıştır.

Böyle bir binanın üzerinde demirler bulunması, onun yaşı hakkında akla bir şüphe (s.242) getirirse de Atina'daki Parthénon'da taşlar, böyle demirlerle kenetlenmiştir. Yerinden hiç oynamamış olan sütunların yuvarlak parçalarının içinde gömülmüş demir izleri görülür.

Attik tarzındaki hemen bütün sütun kaideleri, asıl yerlerindeydiler. Tek parça mermerden yapılmış olan bu tekerlek kütlelerin etrafı, yaprak veya yürek şeklinde kazınmış parmaklıklarla süslenmiştiler. Bu süslemeler, her kaidede başka türlüdür.

Üç - dört parçaya kadar ayrılan sütun gövdeleri, hep olukludur. Sütun başlıkları *İyon* tarzında ve kalıpları çok düzgündür. Başlıkların bazı süslemeleri, her birinde başka olarak yapılmıştır.

Tapınağın cephesi sekiz sütunludur; sütunların araları eşit açıklıkta değildir. Fakat girişin genişliğiyle uygun ölçüde yerleştirilmiştir. Strabon bunu *Eurythmia* tabiriyle ifade eder ve cephenin sekiz sütunundan tapınağı saran kemerlerin sütunlarına paralel olan, sonlardaki birinci ile sekizincinin yanındakilerden açıklığı, iki metreydi. Bunları takip eden ikinci ve yedinci binanın kanatları hizasında, üçüncü ve altıncılar girişe doğru binanın kapıya yakın çıkıntısı karşısında, kısacası ortaya gelen dördüncü ve beşinciler de binanın iki yanlarının biri diğerine en yakın çizgi üzerine konulmuştur. Bu son iki direğin arasındaki açıklık, diğerlerinden çok olarak iki metre yirmi beş santimetreydi.

İki cephenin tam ortasını oluşturan, yukarı ve dışarıya doğru çıkık iki kısmı, hiç dağılmadan düşmüştür.

Cephenin üzerindekinde kabartmalar bulamadık. Buna karşılık en arkada, eski tapınakların çok nadir özelliklerinden biri olan, orta yerde bir kornişle çevirilmiş pencere vardır. Bu pencere, tapınağın kapalı kısmına hava vermek için olduğuna göre, benim görüşüme göre, tapınağın dört tarafı dıştan açık değildi, çünkü o zaman aydınlığını iç avlusu üzerinden alması gerekirdi.

Tapınağın tam hizasında ve arka tarafında, çok harap olduğu için mahiyetini tanımak mümkün olmayan, mermerden yapılmış bir yığın vardır. Bataklığın suları, burada daha derindir. Burada açabildiğimiz birkaç çukur sonucunda, kabartma bir heykelin, doğal büyüklükten daha (s.243) büyük bir bacağını keşfettik; bu bir çıplak erkek bacağıydı. Bundan başka, altı kalın ayakkabılı bir kadın heykeli ayağıyla, değişik mermer heykel bedeni parçaları bulduk. Nerva'nın ve Marc-Aurèle'in şereflerine kazınmış kitabelerle yine imparatorluğa ait olup okuyamadığım diğer bir kitabe, bu

binanın bir imparator adına ve onuruna yapıldığını kanıtlıyor. Surların üzerinden kopye ettiğim diğer kitabelerin hepsi, ya konsüllere ya da liderlere aittir.

Atina'da Parthénon'un çevresinde yapılan kazı, ta binanın ekseni hizasında, Sezar (César)'ın şerefine yapılmış bir kitabeyle yuvarlak şekilde ufak bir tapınak harabesi bulunmuştu. O tapınak, tamamen bu Manisa tapınağının hizasındaki mermer bina yığını yerini işgal ediyordu.

Aşağıdaki kitabe, kürsü şeklinde ve sağda, yani kuzeydoğu köşesindeki bir sütun kaidesinin üzerine kazınmıştır:

"Vatanın babası, büyük ruhanî, Roma Meclisi kürsüsü gücüne sahip, üçüncü defa konsül, İmparator Nerva Sezar Auguste adına, Philosébaste Senatosu ve halk dikmiştir (bu heykeli)."

"Halkın büyük papazı ve yazarı, Cyrena Démocharès'in oğlu Titus Flavius Démocharés'in gösterdiği özenle."

Diğer kitabe de yine böyle bir dikili taş üzerine kazınmıştır. Bu iki imparator heykelinin, tapınağın cephesi karşısına konmuş olduğu açıktır.

"Karanın ve denizin hâkimi İmparator Sezar'a, dindar, bahtiyar Marc Auréle Antonin, saygıdeğer Marcus Aurelius Stratonicus ve Silicion Hiéroclès ve Marcus Aurelius Ophelitus ve Aurelius'a (Daph) İtas, büyük papazlar ve yazarlar diktiler (Bu heykeli), Crispus memur ve Asiarque iken."

Binanın incelenmesi açısından en önemli olan kitabelerden biri, tapınağın kilise mihrâbı (autel), yani papazların töreni idare ettiği kürsü gibi yüksekçe yerine ait bir mermer parçası üzerinde ise de yazık ki eksiktir. Bununla beraber tapınağın gerçekten Hermogène tarafından Diyana Leucophryne için yaptırıldığını doğrular.

(s.244)"Hécatodore zamanında Démocharès'in kızı Aphrodise, Diyana Leucophryne tapınağının baş rahibesi oldu..."

Üzerinde Diyana Leucophryne adı kazınmış olan başka bir kitabe, komisyon tarafından getirilerek Louvre Müzesine konulmuştur.

"Şansına... Diyana Leucophryne'in rahibesi oldu..."

Bu iki taş, tapınağın girişine karşı konulmuştu. Kabartmalar, Atinalıların Amazonlarla olan savaşlarını tasvir eder.

Savaşın hareketi, tapınağın cephesinden başlayarak iki yanlarda devam eder ve en sonunda, arka cepheye ulaşırdı. Bunların merkeze gelen

kısmındaki resim, arslan derisine bürünmüş Herkül (Hercule)'ün iki savaşçı kadınla vuruştuğunu tasvir eder. Bu görüntü biribirine karışmış hâldedir; azgın atları da savaşır, Rumların hepsi piyadedir. Amazonlar bazen piyade, bazen atlıdırlar: Bunların silahları mızrak, ok ve kılıçtır, kullandıkları kalkanlar iç tarafının düzenine göre deriden olmalıdır.

Bu eserin en belirgin karakteri, çok becerikli bir sanatkâr elinden çıkmış olmasıdır. Bütün boş ve dolu kısımlar, çok dikkatli bir şekilde ölçülmüştür, yüzlerin durumu ve anlamı, zinde bir şekilde somutlaşır. Resimlerin bütün güney tarafı kısmı, Roma sanat eserlerinini asla yetişemeyeceği bir hassasiyet ve beceriyle yapılmıştır. Yüzlerin anatomisi, uyumu çok doğrudur; bir savaşçı çehresi gösteren başlar, başka bir vücut üzerine konulamayacak derecede duruma uygun, kesin etkiye sahiptir. Bununla beraber eserin genel yapısında, dört yüzden çok kişi bulunduğu unutulmamalıdır. O hâlde bunların yerde ve birini diğerinden sonra incelerken Yunan tarz sanatına yabancı olan bazı ihmallerin varlığına şaşmamalı ve Asya'daki Yunanlılara ait kabartma izlerinin başlangıç kısmına sokmalıdır. Bu Menderes Manisa'sı ile Phigalie'nin saçakla sütun başlıkları üzerine gelen kenar arasındaki dolanı yüzeyin kabartmalarını karşılaştıranların tamamı, bu iki eserin düzenleme tarzında büyük bir benzerlik bulmuşlardır.

Burada Phigalie tapınağından söz etmeme sebep, bunun genellikle sanatkârlarca bilinmesidir; fakat aynı şeyi İstanköy (Cos)'ün başkenti olan Bodrum kalesinin surlarında da gördüm. (s.245) Bunlar da aynı tarz ve meslekten denilecek derecede bir benzerliğe sahiptir. Manisa tapınağı hakkında takdir edercesine hüküm veren Strabon'dan başka Vitruve de bundan hayranlıkla söz ederek mimarı Hermogéne'i, zamanının en meşhur sanatkârları sırasına geçirmekte hiç tereddüt etmez. Parçalarındaki uyumu ve yapımındaki sanatıyla süslemelerini betimlerken, bu eseri Asya tapınaklarının hepsinden ileri bulur ve büyüklük açısından Didyme ve Efes istisna olmak üzere diğer bütün tapınakların hepsine üstün gelir. Asya'da bu dereceye kadar şöhret bulmuş bir tapınak, eğer gerçekte tamamlanmamış olsaydı, bu eksikliği Strabon'un da hemen kaydetmesi gerekirdi.

Tapınağın etrafı, büyük parçalarda yonma taşlarla yapılmış büyük bir surla kuşatılmıştı. Bu sur, şehrin hendekleriyle birleşirdi. Bir mesafeden diğerine yapılmış dört köşeli kuleler, binayı her türlü saldırıya karşı savunurdu. Tapınağın ön tarafında ve biraz solunda, basilique tarzındaki oda Yüksek Konseyin iç toplantı salonu işini görürdü. Sur duvarlarının ilk malzemeleriyle olmak üzere Romalılar tarafından tekrar yapıldığı görülür.

Bunun Tibère tarafından tapınağın sığınma hakkı genişletildiği zaman yapılmış olması akla gelir[408].

Kitabeler, bu binanın yapım tarihini olumlu bir şekilde tayin ettiremiyor; fakat Asya tapınaklarının Efes'inki müstesna olmak üzere hepsinin Kserkses (Xérxès)[409] tarafından yaktırıldığı bilindiğine göre, bu tapınağın yapımı da barbar istilasından önce değildir. Bundan başka, başlıca dinî binanın harabeleri üzerinde yeniden yapılmaları, ancak İskender dönemindedir. Yeniden yapılan bu tapınak, İskender'den sonra gelenlerin zamanında yeniden meydana gelmiş ve Attale prenslerinin sanat eserlerine vermiş oldukları değeri, Romalılar yalnız takip etmekle yetinmişlerdir. Priène tapınaklarının yenilenerek yapıldıkları tarihi bildiğimiz ve bu tapınaklarla Manisa tapınağının mimarî tarzları arasında çok belirgin bir ilişki bulduğumuz için, bu binalara genellikle birbirinin çağdaşı gözüyle bakarız ve Diyana (Artemis) tapınağının, milâttan önce 330-300 tarihleri arasında yapıldığına tereddütsüz kabul ederiz. Bu arada Manisa'nın kutsal binalarının sütunları, mihrapları ve bazı mimarî süslemelerinin birtakım değişikliklere uğramış olduğundan ya da onlar için kurban adandığından şüphe etmemeliyiz[410]

(s.246) Menderes'in Güneyindeki İyonya Şehirleri

İyonyalılar geldiği zaman Milet şehrinin güneyine düşen bütün Menderes vadisi tarafları, çok sayıda ada serpilmiş geniş bir körfezdi. Buraları şimdi sakinleri kamıştan yapılmış geçici kulübelerde oturan bataklık ovalardan başka bir şey değildir. Myus, Pyrrha[411] ve Héraclée şehirleri, o zamanlar deniz limanıyken, bugün kum birikintileriyle kapanmıştır ve nehrin bu etkisi, milâdî ilk asırlarda da var olduğundandır ki Myus şehrinin de tahribine sebep oldu.

Myus şehrinin yeri, şimdi bilinmemektedir. Bu şehir, Latmus Dağının eteğinde ufak bir körfezi ve daha doğrusu Menderes ağzından yaklaşık otuz stade mesafede Milet körfezine bağlı bir girintiyi işgal ederdi. Bütün bu yöre, Karyalılardan alınmış olduğu için, Yunanlılar Cydrelus'a, Myus'un kurucusu gözüyle bakarlar. Bu şehir İyonya Konfederasyonu üyelerinden birini oluşturmuş ve Erdeşir (Artaxerxe) tarafından Thémistocle'ye verilmişti. Myus'un ömrü uzun sürmedi; nehrin getirdiği kumlar körfezi geniş bir bataklığa dönüştürdüğünden, sivrisineklerle diğer tür böcekler o

[408] Tacite, *Annales*, III. Kitap, bölüm 67.
[409] Strabon, XIV. Kitap, s.634.
[410] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan bu son cümle, eserin aslından çevrilmiştir. (Y.N.)
[411] Milet yakınında antik bir kasaba (Y.N.).

kadar çoğaldı ki sakinleri orayı terk etmek zorunda kaldılar. Ev ve eşya döşemeleriyle tanrılarının heykellerini beraber alarak Milet şehrine çekildiler. Pausanias'ın zamanında Myus'da, Bacchus'ün beyaz mermerden yapılmış bir tapınağından başka bir şey kalmamıştı. Pausanias'ın rivayetine göre, Bergama (Pergame) yakınındaki Atarnée kasabası da aynı sonla karşı karşıya kalmıştır. Atarnée harabelerinin neden büsbütün kaybolduğunun sebebi, bundan anlaşılıyor[412]. Myus'tan dört stade mesafede Karyalılara ait Thymbria kasabası vardır. Charon'a ait olan ve içinden zararlı bir buhar yayan Aeornum mağarası, bu yerdedir[413].

Elde bir temel noktası olsa, Pausanias ve Strabon'un belirledikleri mesafeler (s.247) bütün mevkileri bulmaya yeterlidir. Fakat mesafeleri hep Menderes ağzından hesaba kattıkları için, gösterdikleri stadyumların hangi noktadan başladığını bilmek mümkün değildir.

Küçük Pyrrha kasabası, Latmus Héraclée'si şehrinden yüz stade mesafede ve deniz kenarındaydı; yani bu kasabanın yerini, Bafa gölünün kuzeyindeki bataklıklarda aramalıdır.

Kaidesi Menderes'in sularına kenar olan Latmus Dağı[414], adını daha sonra Héraclée diye adlandırılan şehre vermişti. Bu şehirden, coğrafyacılar çok kısa söz etmişlerdir; çünkü tarihte önemli bir yer kazanmamıştır. Harabeleri hâlâ dikkat çekisi durumdadır ve Bafa gölü kenarındaki yeri, görüntü olarak hoştur.

Latmus[415] Héracléesi Harabeleri

Bu şehir, asıl dağın üzerindedir ve surları gölün kenarına kadar iner. Bu surlar, büyük boylarda taşlardan yapılmış ve büyük bir kısmı, Bizans İmparatorluğu zamanında yenilenmiştir. O zamanlar Héraclée'nin artık denizle bağlantısı kalmamıştı. En iyi muhafaza edilmiş yeri, arkasını dağa vermiş ve önü göle yönelik olan tiyatro yeridir. Oturacak yer setleri kaldırılmış olduğundan, artık mevcut değildir. Buraya, üzeri açık merdivenlerle çıkılır. Priène'de olduğu gibi burada da şehir yerinin eğimi setlerle düzeltilmiştir. Bu setler, biribirine kaya üzerinde yontulmuş merdivenlerle bağlanmıştır. Setlerin birinde halk meydanı ve diğer birinin üzerinde -daha sonra kilise hâline konulmuş olan- ufak bir tapınak vardır. Bu şehrin mezarlığındaki mezarlar, iki değişik tarzdadır. Bir kısmı taşa oyulmuş

[412] Pausanias, VII. Kitap, bölüm 2.
[413] Strabon, XIV, 636.
[414] Bkz. Birinci kitap, üçüncü bölüm.
[415] Muğla ili, Milas ilçesi, Selimiye bucağına bağlı Kapıkırı köyünün yerinde bir antik şehir (Y.N.).

mezarlar, diğer kısmı sanduka hâlinde taştan veya mermerden yapılmış lâhitlerdir. Héraclée'nin eserlerinin çoğu, Romalılar dönemine aittir; bundan ancak bir kısım surlarla halk meydanı istisna edilir. Héraclée, İyonya Konfederasyonunun İranlılara karşı olan savaşına katılmıştır; Salamine savaşı sonucunda Kserkses (Xérxès)'in yönetimi altına girdi ve az bir süre sonra da tekrar Halikarnas (Halicarnasse) Kraliçesi (s.248) Artémise'in eline düştü. Bundan sonra da İskender tarafından olağanüstü güçle donatılan Kraliçe Ada'nın topraklarının bir kısmından oldu. Bu hâlde Héraclée, Karya sahasına karıştı ve şüphesiz o sırada Latmus adını bırakarak bu adı aldı. Roma İmparatorlarından Héliogabale, buna Neocore unvanını verdi. Pomponius Méla[416], Héraclée'ye hâkim olan Latmus'u İyonya'ya katar. Çiçeron (Cicéron)[417] bundan Karya'nın içinde diye söz eder ve her ikisi de Endymion[418] ve Phébé[419] masalını hatırlatırlar. Latmious Sinus da adını bu dağdan almıştır.

St. Paul'ün Efes ve Milet'deki Hristiyanlığa daveti, bu sahaya çok sayıda dünyadan uzaklaşmış insanı çekmişti. Bunlar, cemaatlerine Latmus dağını inziva yeri olarak seçtiler. Chandler, bu dağın en çetin varılan bir yerinde kurulan bir kiliseyi ziyaret etmiştir. Bu eser, içinde Hz. İsa'nın tarihi görüntüleri çizilmiş geniş bir kaya oyuğuydu. Başka dinî resim levhaları da bu mağaranın içini süslüyordu. Dağın değişik noktalarına serpilmiş çok sayıda kilise yeri, adı geçene tarif edilmiştir. Bu eserleri, Avrupalılardan hiç kimse ziyaret etmemiştir.

Orta çağda Latmus adı tarihlerden büsbütün silinmiş ve Curopalate ile Cédrenus'un yerine Latros Dağı adı geçmiştir. Kilise kayıtlarında, şehir ve dağ bu adla yazılıdır.

862 yılında Latros Dağı münzevileri, bazen imparatorların danışmanlarıydılar. Daha sonra Alexis Comnène, Latros ruhanî lideri Christo-Doulos'a Patmos adasında bir manastır yapmasını emretti. Bu papazın yönetimi altında, Asya'da yirmi kadar manastır vardı; fakat bu manastırlar, daha sonra korkunç olmaya başlayan Türklerin görülmesinden dolayı gitgide kapandılar[420].

---

[416] Méla, I. Kitap, bölüm 17.

[417] Cicéron, *Tuscul.*, I. Kitap, bölüm 38.

[418] Yunan mitolojisinde bu isim Selena'nın aşığı olup, güzelliğinde kalması için ebedî uykuya dalmasını Jüpiter'den istediği bir çobandır (Ç.N.).

[419] Eş sevgisinin sembolü olarak sözü edilen, Halikarnas Kraliçesi Artemis'in mahlasıdır (Ç.N.).

[420] Barbié du Bocage, *Notes sur Chandler*, I, 442.

(s.249) KIRK ALTINCI BÖLÜM
Latmicus Sinus ya da Bafa (Oufa-Bafi) Gölü

Latmus körfezinin ağzı kumlarla dolduğu için, göle dönüştüğünü görmüştük; Türkler ve Rumların Oufa Bafi Kapoumoula adını verdikleri göl budur. Uzunluğu altı ve genişliği iki coğrafya milidir, bir taraftan Latmus Dağı ve diğer taraftan Grius Dağının bir kanadıyla sınırlı olup kuzeyden güneye doğru uzanır. Balığı çok boldur; köyün sakinleri sandallarla avını yaparlar. Araçları, altı düz ve tahtaları topluca çivilenmiş, kötü yapılmış kayıklardır.

Gölün batı kıyısı sığ ve bataklık, karşısı olan kıyı ise, aksine suyun içine inen granit kayalıklarla çevrilidir. Bu kayaların hemen hepsinin tepeleri, Bizanslılar tarafından tahkim edilmiş çok sayıda adayı oluşturur. Gölün orta kısmındaki en büyük adanın üzerinde, ufak bir kiliseyle bir manastır harabesi ve eski bazı taşlar vardır. Karada ve daima aynı kıyıda, donanmaya ait liman havuzunu oluşturduğu anlaşılan, tuğladan yapılmış sıra kemerler görülür. Bütün bu askerî tahkimat, Bafa (Çamiçi) gölünün denizle bağlantısı olduğu zamana aittir. Bu bağlantı, bugün geçilmez kıyı bataklıkları halindeki zor zaptedilen sulara dönüşmüştür. Buradan geçenler, ağaç dallarından kulübelerde oturan Serçin adındaki tek köyü ayıran çok çamurlu ve tehlikeli bataklıkları dolaşmak zorunda kalırlar. Bununla beraber burası, bir ağanın ikamet ettiği yerdir. Bu noktadan Milet'e, altı kilometrelik bir mesafe vardır. Bu mesafe, Pyrrha ile Milet arasını, otuz stade gösterir.

Menderes nehri, burada bir çok adacık oluşturarak yavaşça denize doğru akar. Ovanın ötesinden berisinden yükselmiş bazı engebeler, hiç şüphesiz eski körfezin girişindeki adaları gösterir. Bunlar içinde, Thucydide'in söz ettiği Tychiusa adası bulunmaktadır. Bu adaya, aynı tarihçi tarafından Glaucé ve Bizanslı (s.250) Étienne tarafından Glaucia adı verilmiştir[421]. Dromiscus[422] ve Perné adaları da bu türdendir; bunların birincisi, Étienne ve Thucydide'in[423] Drymusa dedikleridir. Bu yörenin bilinmeyen şehirlerinden Bizanslı Etienne'nin Milet şehri yakınında diye kaydettiği Thebae'yi belirtmek gerekir.

Deniz savaşıyla ünlü Ladé adasıyla sonunda Trogilis, Pison ve Argennum adaları bulunan ve Samsun Dağı (Mycale)ndan uzanan Trogilium burnu, Menderes'in kuzeyinde bulunuyordu.

---

[421] Et. Byz., *Gloucia kelimesi.*
[422] Pline, V. Kitap, s.31.
[423] Et. Byz., *Drymusa kelimesi.*

KIRK YEDİNCİ BÖLÜM
Érythrée Yarımadası Şehirleri – Kolofon (Colophon) - Klaros (Claros) - Lébédus

Harabeleri hemen hemen tamamen kaybolmuş olun İyonya şehirlerinden Kolofon (Colophon)'un sahip olduğu şöhret, yakınındaki Apollon Clarius tapınağı ve kutsal ormanından dolayıydı. Bu dinî merkezin eskiliği, eski Yunan medeniyetinin ilk zamanlarına âittir. Burası daha Truva savaşı döneminde Yunanlılarca ünlüydü. Bu yörede genellikle tanınmış Apollon dini, Likyalılarla Truvalılar arasındaki eski birliktelik demekti. Buradan adalara geçerek bütün Yunan dünyasına yayıldı. Apollon dininin Asya'da yerli bulunduğu üç saha buluyoruz: Ege denizi kıyısı, Girit adası ve Likya sahası. Bunun fazla olarak bir delili de bu sahaların halkının bir kökenden olmalarıdır; bundan, Apollon dininin Girit'te doğduğu ve Asya kıtasına ilk Girit göçmenleriyle geçtiği sonucu çıkarılabilir. Sonra, orada doğu taraflarından, Amazonların taşıdığı Artémis diniyle karıştı. Bu iki tanrı varsayımları, yarımada halkını ibadet açısından bu şekilde kısımlara ayırdı. Apollon'un ortaya çıkışı (s.251) hakkındaki bu gelenek değişikliği, bu düşüncenin hangi memleketten geldiğinin Yunanlılarca bilinmediğini kanıtlar. Yunanlılar, bunun Délos ya da Efes yakınındaki Ortygie'den çıktığını söylerler. Latone[424], sakinleri Termiles adı verilen Likya memleketindeki Eşen çayı (Xanthus)nda çocuklarını yıkadığı zaman, bu nehri Apollon'a armağan etti ve buraları kirleten kurtlardan dolayı sahaya Likya adını verdi. Kurt, bu sebeple Apollon'un üretici doğasının sembolü oldu. Bu tanrının fanilere, ilkel kavimlerin güneşin gücüne dayandırdıkları bulaşıcı hastalıklar yayma korkutucu ayrıcalığına sahipti. Apollon, özellikle temenni ve müracaatlara cevap vermekle ünlüydü: Bunun sebebi, çok eski zamanlardan beri bağlılarının yaptırdıkları sayısız tapınaklardan meydana gelen halk arasında, son derece tanınmasıydı. Pausanias, Klaros (Claros)'un kökeninden söz ettiği sırada, bu tapınağın Giritliler tarafından yaptırıldığını ve bu memleketin daha önceleri Karyalılara ait olduğunu vurgular.

Delfi (Delphes) vahyinin, Theb (Thébai) esirlerinin yeni bir memleket aramak için denize çıkmaları kararı üzerine, bu Thebliler, Klaros (Claros)'a geldiler. Giritliler bu yabancıları görünce, tutarak liderleri Rhacius'a götürdüler. O da bunları iyi karşılayarak Girit göçmenleri içine karıştırdı.

Rhacius, Manto'nun kızı Tirésiyas ile evlendi ve Karyalıları İyonya kıyısından kovan Mopsus'un babası oldu.

[424] Apollon ile Diyana'nın Zupiter'den anneleri (Ç.N.).

Yunanlılar, Asya kıyısına gelir gelmez, Klaros (Claros)'un vahyi bunlar için dinî bir ziyaret amacı oluşturdu. Gelecekten haber veren Calchas Amphiloque ile beraber yaya olarak Mopsus'a karşı ilim mücadelesine gitti[425]; Yunan gelenekleri, bu son kişinin tarihinde görüş ayrılığına düşerler. Bazı şâirler, Calchas ile olan bu olayları, hep Kilikya'da cereyan ettirirler; Şâir Callinus der ki[426]: Calchas, ömrünü Klaros (Claros)'ta tamamladı; arkadaşları Mopsus ile beraber yerleşmek üzere (s.252) Pamfilya'ya gittiler. Sophocle ise Kilikya'daki Mallus'un kuruluşunu, Mopsus'a isnat ederek bu şehrin yakınında gelecekten haber veren bu kişinin mezarını gördüklerini aktarır. Aynı sahada bulunan Mopsuestia şehri, adı geçen tarafından kurulmuştur.

Gelecekten haber vermek sanatı, Klaros (Claros)'ta genetik değildi; Milet'den sıradan, basit ve fikren eğitim almamış bir adam alınır, istişare için müracaat edenin, ona yalnız ad ve sayıları söylenirdi. O zaman bu adam, içinde saf ve berrak bir su kaynağı bulunan mağaraya inerek, önce bu sudan içer ve sonra istişare edenlerce istenen konuya ilişkin şiir olarak cevap verirdi. Virgile, Ovide ve diğer şairler, bağları bol ve Delfi (Delphes) kutsal makamının rakibi olan görkemli Klaros (Claros)'u şarkılarında söylemişlerdir[427]. Bu gelecekten haber alış verişi Roma İmparatorluğunun devam ettiği süre içinde yaygınlığını korudu. Germanicus'un istişaresine cevaben Klaros'un yakın bir ölüm haberi verdiğini Tacite aktarır[428], Mopsus'un torunlarının saf adamlara, şu anda gelecekten istişare cevabı vermekte devam ettiklerini temin edebiliriz. Strabon[429] ve Pausanias[430], Apollon'un Kolofonlular memleketinde sadece tapınağıyla ormanından söz ediyorlar. Pausanias, Kolofon (Colophon)'un kutsal ormanındaki ağaçları över. Klaros şehri de istihkâmları ve genel kuruluşlarıyla mükemmel bir şehirdi. Rodoslu hoca Apollonius, bu şehrin Kolofon (Colophon) yakınında olduğunu söyler[431], Servius, Virgile'in[432] şiirlerinden söz ederken, Klaros'un Kolofonluların sınırında olduğunu kaydeder. Bu şehrin yakınındaki dağ da Klaros Dağı adını almıştı. Vibius Sequester'in dağlara ait kataloğunda, yine bu ad ile kayıtlıdır. Aelien, bu Klaros'u, Kolofonluların şehirlerinden biri olmak üzere bildirir. Eski tarihçilerin bu kesin olmayan ve farklı

[425] Strabon, XIV. Kitap, s.642.
[426] Strabon, XIV. Kitap, s.668.
[427] Ovide, *Métam.*, I, 515, *Aen.*, III, 359.
[428] Tacite, *Annales*, II, 54.
[429] Strabon, *a.g.e.*
[430] Pausanias, VII. Kitap, bölüm 3, 5.
[431] Ad lib., I, 308.
[432] Aeneid., III. Kitap, s.360.

açıklamaları, Klaros harabelerinin iyice belirlenmesine, yani zamanımıza kadar coğrafyacıları çok problemle karşı karşıya kalmasına sebep olmuştur.

Klaros'un, aslında tapınağı ve sakinleriyle, tamamen konfederasyonun bir kısmı olduğu anlaşılıyor. Bu şehrin kökeni ve tarihi, Codrus'un geldiği (s.253) zamana kadar çıkar. Şehir denizden iki mil mesafedeydi; limanı olan Notium, bu şehre uzun bir duvar ile bağlanmıştı. Yunanlıların Asya kıyılarında yerleşmelerinin ilk yıllarında, Kolofon büyük bir önem kazanır: Lidya kralları tarafından kuşatılmış, ele geçirilmiş ve konfederasyon içine girmek için, İzmir (Smyrne) halkına yardım etmiştir. Kolofonluların ordusu, özellikle atlılarıyla kendisini gösterirdi. Hatta bir işte başarılı olmak için, her gerekli şeyi kullanmaya mecaz olmak üzere "Kolofon atlılarını da ekledi" tabirini kullanırlardı. Pomponius Méla bu Kolofon şehrinin kuruluşunu, Mopsus'a dayandırır; fakat Strabon'a göre bu şehir, Pythienli bir göçmen grubu getirmiş olan Andremon tarafından kurulmuştur.

Kolofonluların donanması da şöhret bulmuşsa da hiçbir geniş limanı bulunmadığından, gemileri artamamıştır.

Kolofon şehri Lysimaque tarafından tahrip edilmiştir; çünkü bütün Yunanlılar içinde, sadece Kolofonlular Makedonyalılara karşı silah kullandılar. Lysimaque bunların sakinlerinin geriye kalan kısmını, kuruluşunu tamamlamak üzere olduğu Efes şehrine taşıttı[433]. Antiochus ile savaş ettikleri sırada Kolophonlular, limanlarını bu Suriye kralına açmaktan kaçındılar. Romalılar da bunlara bazı ayrıcalıklar verdiler. Bu şehir VII. yüzyılda vardı ve bir episkoposluk merkeziydi. Rumların iddiasına göre St. Paul'un dostu olan Tychicus Sosthène'den sonra, Kolofon (Colophon) ruhanî lideri oldu. Kilise kayıtları, Efes Konsilinin içinde Euthalius ile Alexandre'ı Kolofon baş papazları olarak kaydeder. Kolofon şehri surları altından geçen Halésus ırmağı, bütün İyonya'nın en soğuk suyu olarak tanınmıştı[434]. Scyppium şehri Kolofon arazisine aitti; Pausanias'a göre[435] bu şehir, daha sonra buradan bıkarak Clazomène şehrinin olduğu yere gidip, orayı imar eden Clazomènliler tarafından kurulmuştu. Avcı çayı (Halésus)nın (s.254) yatağını sınırlayan dağ silsileleri, Karacadağ (Cercaphus) adıyla tanınmıştı; bunun diğer bir tepesi, Coracius[436] diye adlandırılırdı[437].

---

[433] Strabon, *Loc. Cit.*
[434] Pausanias, VII. Kitap, bölüm 3.
[435] Pausanias, VII. Kitap, bölüm 5, 8.
[436] Sığındı ve Palamut dağları (Y.N.).
[437] Pline, V. Kitap, s.29.

Diğer bir İyonya şehri olan Lébédus şehri, Kolofon (Colophon)'dan batıda yirmi coğrafî mil mesafedeydi. Strabon, yüz yirmi stade olarak kaydeder[438]. Bu şehir, Çanakkale boğazı (Hellespont)na kadar bütün İyonya aktörlerinin toplanma yeriydi. Bu meslektaşlık heyetine, Dyonisiaquelar Şirketi unvanını verirlerdi. Bacchus, sahne oyunlarının icatçısı ve koruyucusu olarak tanındığından, her yıl Lébédus şehrinde, bu tapınağın onuruna bayram yapılırdı. Tiyatro girişimcileri sanatkâr takımını oluşturmak için, başka yerlerden hep Lébédus'a gelirlerdi. Toplantılar, başlangıçta Téos'ta yapılırdı; Attale, bunları Téos ile Lébédus arasında Myonnèse adındaki sırta yerleştirtti. Myonnèse'nin, daha sonra müstahkem bir yer olmasından çekinen Téoslular Romalılara müracaat ile bu aktörler cemiyetini Lébédus'a taşıttırdılar. Lysimaque, bunları Efes'te oturmaları için gönderdiği zaman, son derecede güzel kabul edildiler ve Lébédus adeta boş hâle geldi. Sakinlerinin doğasına göre Lébédus şehri, zaten yılın büyük bir kısmında hemen hemen boş idi. Horace bu hususta der ki[439]: "Attalelıların bazı şehirlerinde ikamet etmek ister misiniz? Lébédus'un Fidènes ve Gabies'den daha tenha olduğunu bilir misiniz? Bununla beraber ben orada oturmak isterim."

Lébédus'ta çok ziyaretçi çeken bir kaplıcayla hamamlar da vardı. Şu anda var olan bu kaynak, eski şehrin yerini kesin şekilde belirlemeye aracı olur; fakat eser olarak Bizans dönemine ait ve şeklini kaybetmiş bazı harabeden başka bir şey görülmez. Bunlar bir kilise kalıntısıyla bir set temellerinden ibarettir.

İyonya Konfederasyonunda daha sonra İzmir'in halef olduğu Mélite şehrinden sadece, Vitruve söz ediyor. Mélite şehri, sakinlerinin kibirliliği ve edepsizliğinden dolayı ona karşı birleşerek savaş açan şehirler tarafından tahrip edilmiştir. Bir süre sonra İzmir şehri Kral Attale ve Kraliçe Arsinoe'nin özel bir lutfu olarak İyonyalılar tarafından Mélite şehri harabı yerine kabul edilmiştir. İyonyalılar (s.255) tarafından burada ilk yapılan tapınak, Apollon Panionius adına armağan edildi; bu tapınak, *Dor* tarzındaydı; fakat az zaman sonra bu mimarî tarz terk edilerek bütün tapınaklar *İyon* tarzında yapıldı[440].

---

[438] Strabon, XIV, 643.
[439] Horace, I. Kitap, *Epist., 2*
[440] Vitruve, IV. Kitap, bölüm 1.

KIRK SEKİZİNCİ BÖLÜM
Métropolis[441] Üzeri İzmir (Smyrne)'den Claros Yolu

İzmir şehrini kuşatan Kadife Kale (Pagus Dağı) eteklerini geçtikten sonra yol, Seydi köyü yönüne doğru güneye döner. Sonra Cuma ovası adı verilen ovaya gelinir. Harabe halindeki Cuma köyü, zamanında oldukça öneme sahip bir yerdi; harabeleri içinde birkaç cami ile resmî bina izleri görülür. Bu ova, güneybatı yönüne giden bir su ile sulanır. Buradan sonra, ovayı güney tarafından sınırlayıp kapayan tepelerin eteğinde bulunan Mahalacı adındaki kasabaya gelinir. Burbuca adını da alan bu Mahalacı, önemli Türk kasabalarından biriydi, hâlâ birkaç cami ile eski bir kervansaray görülür. Yukarıda söz edilen su, burada Mahalacı çayı adını alır ve Komidora adındaki ufak bir koydan denize dökülür. Mahalacı köyü, İzmir şehrinden beş saat, yani otuz kilometre uzakta bir konak noktasıdır.

Mahalacı'dan Métropolis harabelerinin bulunduğu Tratsa'ya kadar üç saat sürer. Buraları yokuşlu ve ormanlarla örtülüdür; dağları mermere benzeyen buz renkli, tek cins kalker taşıdır. Bu ufak dağ silsilesine Saras tepe adını verirler. Métropolis harabeleri, adını Torbalı adındaki ticaret yeri olan kasabadan alan, ovaya bakan dağın kuzey yamacı üzerindedir. Hemen bütün gezginler, bu şehrin adıyla eski Métropolis adı arasında bir değişiklik olduğu zannında bulunmuşlar ve hatta (s.256) bazıları bu iki şehri bir olarak tanımaya kadar varmışlardı. Hâlbuki Torbalı, sırf Türkçe bir addır ve torba kelimesinden gelir. Çünkü sakinlerinin başlıca sanatı, kervancılar için yünden ya da kıldan çuval yapmaktır[442]. Métropolis harabeleri bugün ıssızdır; bağlı olduğu kasabaya Tıraça nahiyesi derler. Métropolis şehri daha harabeleri belli olmadan çok önce, madalyalarıyla tanınmıştır. Torbalı'ya yakın bulunması, uğurlu gelmemişdir. Çünkü bütün taşları, bu Türk köyünün yapımına yaramıştır. Bugün kasaba surunun, büyük boylarda taşlarla yapılmış bir büyük kısmı kalmıştır. Oturacak yerler kısmı alınmış olmakla beraber, tiyatro yeri de oldukça iyi korunmuş hâlde kalmıştır. Bunların hepsinin tepesinde, duvarları Yunan tarzında olan bir kale vardır.

Şehrin şimdi zeytin ağaçlarıyla kaplı olan surların içinde ve her yerinde görülen sütun, kenar, saçak parçalarından, bu yerin eskiden sahip olduğu önem, tamamiyle anlaşılır.

Torbalı'dan, doğruca Küçükmenderes (Caystre) vadisine inen bir yol vardır; bu da İzmir-Konya yoludur; durak yeri, yaklaşık hepsi Türk, sekiz

---

[441] İzmir-Torbalı yakınlarında birantik şehir (Y.N.).

[442] Aynı zamanda hamamların bulunduğu yer anlamında Hamamlı ve tavşan vb. nin bulunduğu yer anlamında Tavşanlı da denilir.

bin nüfuslu büyük bir ticaret yeri olan Tire şehridir. Bu halk, zamanında savaşçılıkla ünlü olup, Aydın sancağının en güzide askeri olmak üzere kendilerini göstermişlerdi. Timur, vilayetin bütün diğer şehirlerinden askerinin yağma ettiği eşyaları, Tire'de depolamıştı. Bu şehir, Caystre'in sol kıyısında ve iyi sulanan verimli bir ovadadır; fakat dikkat çeken ne eski ve ne de yeni hiçbir mimarî eseri vardır.

Métropolis'i terk ettikten sonra, Torbalı ovasını denizden ayıran Kuşçu (Galesus) Dağı çıkılmaya başlanır. Bu dağlar, tamamen ormanlık ve görüntüsü mükemmeldir. Bundan sonra hemen deniz görülür; Efes kıyısı, Sisam adası ve Samsun Dağı (Mycale), burada güzellikte nadir bir tablo oluşturur. Galesus tepelerinden çıkan bir su, doğruca güneye giden büyük bir vadiyi sular. Bu su, Claros şehrinden geçen Halésus ırmağıdır.

(s.257) KIRK DOKUZUNCU BÖLÜM
Klaros (Claros) Harabeleri

Dağın yarı yamacında ve güney yamacı üzerinde, kıyıdan şimdi sekiz kilometre mesafede bulunan Zille köyü vardır. Klaros'a en yakın köyün adı Çuvar'dır; bu köy, birkaç balıkçı kulübesi kümesinden ibarettir.

Avcı çayı (Halésus)nı, ağzına kadar takip ettikten sonra, sola düşen kenarında kırk metre mesafeden denize hakim geniş bir yayla oluşturan yüksek bir kaya vardır; işte Klaros harabeleri buradadır. Büyük boylarda, buz renkli kalker taşıyla yapılmış duvarlar, kısmen korunmuştur. Şehrin orta yerinde, Apollon tapınağının yukarı temelleri görülür. Hâlâ var olan bazı izlerden, binanın güzelliğine karar verilebilir. Tapınak, taşçı eliyle yontulmuş, yüzeyi düz bir kaya arsası üzerine yapılmıştır. Yüzü doğudan batıya yöneliktir. Boyutlarına bakarak iki sıra sütun altıyla tamamen çevrili giriş cephesi, sekiz sütunlu tarzda yapılmış olduğu anlaşılır. Pausanias, bu tapınağın tamamlanamadığını söyler. Bu tapınağın bir özelliği vardır ki o da ön tarafına iki istinat çıkıntısı arasından yükselen büyük bir merdivenle çıkılmasıdır. Bunun sağında, çok derin ve susuz bir kuyu vardır. Tapınağın güney tarafında oturulacak yerleri alınmış bir tiyatro yerine ve diğer eserlere ait birçok yıkıntı görülür.

Mopsus Mağarası

Avcı çayı (Halésus)nın sağ tarafında ve hemen denize yakın yüksek bir kayanın altındaki mağara, hiç şüphesiz, gelecekten haber verici Mopsus'un mağarasıdır. Bunun içi, yedi-sekiz kişinin oturmasına yetecek kadar geniştir. Deniz tarafına gelen köşesinde, asırlarca akarak şimdi kurumuş olan bir kaynağın meydana getirdiği (s.258) çok sayıdada stalaktitler doludur.

Mağaranın ta içindeki doğal bir merdivenden, yukarı kısmına çıkılır. Burada, şaşkınlıkla bir ibadet kürsüsü ve bir Rum papazı bulduk. Seyahatimizin iyi geçmesine dua ettik. Küçük bir Rum çocuğu, papazların ibadetlerine katıldı, çokça günlük yaktı. Klaros'un çevresi ve yakını, hep ıssız yerlerdi. Bu gün tanrısına adaklar ve kurbanlar getiren ziyaretçi kafileleri yoktur; yalnız bazen korsanlık da yapan Rum balıkçıları, ara sıra gelip yanaşarak Mopsus mağarasının papazına yiyecekle dünyayla ilgili bazı haberler getirirler. Burada o kadar gülünç ağalar vardır!

Mutfağımızın dumanı, bu tarafların en cesaretli kervan soyucularından olmak üzere tanınmış birkaç Sisamlı kayığın gelmesine sebep oldu. Biz zaten yerleşim yerlerinden uzak kalmış bir yerde, ikâmetimizi emin bulmuyorduk. Ertesi gün, hareketimiz sırasında, Rum papazı bir ayin daha yaparak bunda Sisamlı kayıkçılar da bulundular. Buhurdancılık görevini yerine getiren çocuk, bu defa bizim Mehmet'i tütsüledi. Korsanlar, yolcular, hepimiz Mopsus ile Apollon'un gelecek habercisine tapmak harabesini bir daha dolaşarak veda ettik.

ELLİNCİ BÖLÜM
Lébédus Harabeleri

Lébédus şehri harabeleri, Kolofon (Colophon)'un batısından yüz yirmi stade ve Téos'tan yine o kadar mesafedeydi. Önceden dediğimiz gibi, Lébédus'un yeri, kaplıcalar bulunmasından dolayı kolayca belirlenmesi mümkün bir noktadır. Zillé vadisinden ayrılarak bir kilometre deniz kıyısı izlenince şüphesiz Mahalacı çayı denilen bir suya gelinir ve bunun sol yakasında, buharı havaya yükselen bir sıcak su gözü görülür. Bu kaynak, yerliler arasında Ilıca adıyla bilinir. Bu ad, aslında bütün doğal sıcak suların genel adıdır. Bu kaynak, ufak bir dere hâlinde yakınındaki çaya dökülür. Çamurdan (s.259) yapılmış ilkel iki avlu, zamanında birçok ziyaretçi çeken hamamın, bugünkü yerini işgal etmektedir. Eski kuruluşun bırakmış olduğu iz, şeklini kaybetmiş duvar parçalarından ibarettir.

Bu ufak koyun doğu taraf köşesini oluşturan yarımadayı, Lébédus şehri işgal etmişti. Burada, eski duvarlarla yeri kaplayan binaların yıkıntıları görülür. Klaros'unki gibi bu harabeler de tamamen ıssız ve ancak memlekette bir adı olabilen yerlerdir.

Yol, batıya doğru izlendikçe Cüneyt Beyin son savuştuğu yer olan Hipsili hisar kasabasının bulunduğu Hipsili burnuna gelinir[443]

[443] Bkz. Dördüncü kitap, on dördüncü bölüm.

Bu yüksek burnun adı, önceden Myonésus idi ve Teoslulara ait bulunuyordu. Bura hakkında, Tite-Live'nin yeterli derecede tanımlamalarına göre[444] Téos ile Sisam (Samos) arasında uzanmış olan bu burun, konik bir dağ şeklinde ve kara tarafından çok dar bir boğazdan başka yerinden çıkılmaz bir noktadadır. Deniz tarafı ise sürekli olarak dalgalarla dövülen yalçın kayalarla kapalıdır. Myonnèse, Kral Antiochus ile Romalıların donanmaları arasında bulunup Antiochus'un yenilmesiyle sonuçlanan (Milâttan 190 yıl önce) meşhur bir deniz savaşıyla bilinir.

Bu burnun üzerinde, Téos'ta ayaklanma yaptıklarından dolayı sürgün edilen aktör derneklerinin sürgün yeri olan küçük bir şehir vardı; fakat Hipsili hisarda yapılmış olan sonraki bir kalenin yapısında, bu eski şehrin bütün malzemeleri kullanılmıştır.

Hipsili burnunun yakınında, Pontico Nisi adında bir ada vardır. Bu ad, yeni Yunan dilinde tamamen Myonnèse kelimesinin eş anlamlısıdır. Her iki kelime, Fransızca'da "Fareler Adası" anlamına gelir. Strabon'un Aspis, yani yılan ya da Arconnèse, yani Ayılar adası adları altında söz ettiği ada, şüphesiz budur. Myonnèse'in batısında devam eden arazi, Téoslularındı; Téos'tan söz ettiğimiz sırada bundan bahsedeceğiz.

(s.260) ELLİ BİRİNCİ BÖLÜM
Sığacık (Téos) - Rum Göçmenlerin Gelişi

Téos, bir Karya şehriydi, Yunan göçmenlerinin ilk kafileleri gelmeden önce vardı; fakat gelenlerden daha seyrek olan vatandaşları, Athamas'ın kumandası altında Téos kıyısına çıkan Orchomène Mynienlere karşı misafirperverlik gösterdiler. Bu iyi karşılama, Yunanistan'da gecikmeden duyulduğundan, İyonyalılar da Apoecus'un liderliği altında Téos'a geldiler. Bu göçü, birkaç yıl sonra Atinalı ve Beotieli birer grup izledi. Birincisi Nauchus'un, ikincisi Hérès'in yönetimi altındaydı. Bu son gelenler, Apoecus tarafından dostça kabul edildiler. Karyalı halk, bu Avrupa kökenli halk tarafından eritilmiş oldu ve o zamandan itibaren Téos şehri İyonya konfederasyonunda önemli yer sahibi bir Yunan şehri oldu[445].

Téos şehri, Sisam adasına karşı bir yarımada üzerinde kurulmuştur. İranlıların, İyonyalı şehirlerle yaptıkları şiddetli savaşların ilk hücumlarına uğramış olmakla, bir kat daha önem kazandı. Bu şehrin sakinleri de Foçalılar (Phocée) gibi hareket ettiler ve şehrin artık teslim olacağı sırada, hemen gemilerine binerek memleketi terk ettiler; fakat eski sakinleri yavaş yavaş

[444] Tite-Live, XXXVII. Kitap, s.27.
[445] Pausanias, VII, 3.

İyonya'ya döndüler ve İskender'in İranlıları kovması zamanlarında Téos, bulunduğu sahanın en zengin ve en gelişmiş şehri oldu. Şu anda var olan harabelerinden, Téosluların sanat işlerinde yüksek bir aşamaya geldikleri kesinleşir. Téos'un yetiştirdiği çok edebiyatçı içinde, bir şehrin şöhret sebebi olması için, yalnız Anacréon adı yeterlidir. Apellicon da Aristote'un eserlerini korumakla, memlekete en büyük hizmeti yerine getirmiş oldu.

(s.261) Dionysiaque Bayramları

Baküs (Bacchus) dininin Téos şehrindeki kadar İyonya'nın hiçbir şehrinde rağbet görmediğine ve saygı görmediğine şaşırmamalıdır. Bu tanrı aydın Yunanlılar yanında, yalnız ürünlerin bolluk ve bereketini ve bağ ürünlerinin çokluğunu sağlayan değil, lirik şiirlerle trajedilerin de babası ve yayıcısıydı. Baküs'ün yortuları, şâirce törenle yapılır ve buna, el becerisi olan kişilerden büyük bir grup katılırdı.

Baküs'e özgü söz edilen şiirlere, *dithyrambe* adı verilirdi. Baküs'ün onuruna yapılan bayramlara oranla, bu adın asıl kökeninin ne kadar eski olduğu, Yunanlılara bu tanrıyı tanıma şeklinde gelmiş olmasından anlaşılır. Bu *dithyrambe* adı, Baküs'ün iki türlü tanrısal özünü hatırlatmak için icat edilmiş gibidir. Halk, şarkılar ve danslarla bu bayramı yaptığı zaman, meşhurların şiirlerini ezberleyip şehirden şehire gezerek şarkı söyleyen şarkıcılar, bu halk bayramına kahramanlık meziyetlerini de eklediler ve hikâye tarzına müzik karıştırdılar. Bu dinî törenle halk bayramının birbirine karıştırılmasından, daha sonra daha şâirce ve önceki kadar heyecan verici bir tarz ve düzen meydana geldi. Bu törende, soylu sınıf yüzü tuhaf ve süslü maskeyle örtülü (satyre) veya silen (silène) gibi giyinmiş oldukları halde, tören alayına şarkı söyleyerek dans edip eşlik ederlerdi.

O halde bu dithyrambe, hareketlerle tamamlanan bir söz sahnesi oluyordu. Tanrının doğması bahsinde şâir, hep ümit ve kararsızlığa ait duygularını açığa vurur ve tanrının dünyaya geldiği ilan edilirken, büyük bir sevinç sarsıntısıyla söylenerek son verilirdi. Şâir Arion'a kadar bu dithyrambe şiirleri, kabiliyetli kişilerin irticalen söyledikleri sözlerden ibaretken, daha sonra dithyrambe şâirleri çıkarak bu şiir ve nağmeleri düzene koydular ve bir şarkıcılar grubunun, yarı yarıya nöbetleşe söylemeleri şeklini icat ettiler. Şâir Tisias, bu şekli mükemmelleştirerek Yunan tarzında *épode* denilen nazım şekline, hep bir ağızdan söyleyen grup dinlenirken söylemek şeklinde, nağmeleri şâirce takip tarzına dönüştü. Şarkıcılar (s.262) grubunun eğitilmesinden dolayı bu şâire, *Stésichore* unvanı verilmişti. *Dithyrambe* ayini yapılırken, tarz ve makamı çok vakarlı ve asil olan Frigya ahenkleri kullanılırdı. Lidya müzik ahengi, daha hararetli ve oynak olduğundan, bunu

sadece tapınağın etrafında son bulan tören ve ayinlerde yaparlardı. Şâir Sacadas, *épode* denilen nazım şekline kural koymuş ve böylece bir asıl nameye ait güfte, üçer beyit olarak biribirini takip ederdi.

Trajedinin kökeni bir de teke, yani erkek keçi gezdirilen Baküs (Bacchus) bayramlarında tanrının onuruna söylenen dinî şiirlerle başlamıştı. *Dithyrambe* şairlerinden sonra *scénique*, yani sahne şairleri gelir ki bunların en meşhuru dithyrambelerin şarkıcılarından ya da aktarıcılarından ilham alınan Thespis'tir. Thespis'in etkisiyle oyun daha az gürültülü, sanatkârın görevi daha açık hâle geldi ve hep bir ağızdan şarkı söyleyenler seyircileri asıl konuyla daha çok ilişkili hâle getiriyordu. Kısacası Thepsis, tiyatro tarzını icat ederek trajedi meydana geldi. Fakat bu, yine Baküs'ün büyük yortularına özgü bir ayin olarak kaldı; genel temsiller ancak Dionysius Bayramları zamanında yapılırdı. Bu mevsime Atinalılar, yortunun yapıldığı aya nispetle *İénéen* ya da *anthésterie* derlerdi.

Tamamen Baküs dinine bağlı bir şehrin, gerek zevki ve gerek özellik ve yetenekleriyle, bu parlak törene katılmak isteyenleri kendine çekmesi gerekirdi. Aynı şekilde Téos, bütün komedi sanatçılarının toplandığı bir yer olmuştu. Bu sanatçılar, *Dionysiastes* unvanı altında bir meslek kuruluşu oluşturmuşlardı. Bu kuruluş, bir vakıf tarzında meydana getirilmiş ve Téos'a birinci derecede şehir hakkını kazandırmıştı. Bunlar, daha sonra Lébédus'a giderek orada yerleştiler. Bütün temsil girişimcileri ve asiarque'lar ve genel bayram ve yortulara liderlik edecek ya da onları düzenleyecek olan kişilerin hepsi, bu kuruluşun, bütün Roma diyarlarına aktör grupları gönderen liderine başvururlardı. Diyana (Artemis)'da gördüğümüz Dauphine kitabesinin doğruladığı gibi bu gruplar, ta Gal (Gaule) memleketine kadar gelirlerdi. Kitabe şu şekildedir: "Asya aktörleri ve bunların kuruluşuna bağlı olanlar genel hayatlarında bu anıtı bizzat (s.263) kendileri diktiler." Eski temsillerin temelleri, böylece atılmıştır. Din ve mezhep, ayin ve törenine girdiği kadar, sahne oyunlarına ait anıtları eski dünyanın en ufak şehirlerinde de görsek, hiç şaşmamalıyız.

ELLİ İKİNCİ BÖLÜM
Teoslular (Téiens)ın Atina'ya Karşı Ayaklanmaları

Sicilya büyük felaketinden sonra Teoslular, Atina'nın boyunduruğunu, Péloponnéseliler tarafını tutarak sarsmayı denediler. Atinalılar, Téos'ta geriye kalan şehri memleketten ayıran bir sur yapmışlardı; Sparta Amirali Strombyochides, Sisam adasından gelerek halkı sakin olmaya davet etti. Téoslular, önce kara ordusunu kabul etmek istemiyorlardı; fakat Atinalıların kaçtıkları haberi üzerine, ordunun girmesine izin verdiler.

Bütün halk, birleşerek Atinalıların kara tarafından yaptığı bu suru yıktılar. Tissapherne papazı Tagès, Teoslulara bu konuda yardım etti. Bizzat Tissapherne bu surların geriye kalanını da yıktırdı ve kara ordusu, Téos'u terk ettikten sonra, kendisi de geri döndü[446]. Bu olaylar, Téos surlarının yapıldığı tarihi açıklar. Gerçekte Atina, Asya şehirleri üzerindeki egemen yönetimini tekrar elde ettikten sonra, bu yıkık surları yeniden yaptırdı: Bunlar bugün izleri görülen ve milâttan önce IV. yüzyıla ait olan surlardır ve yine, şimdi izleri ve kalıntıları görülen tapınaklar da o dönemde yapılmış olanlardır: Hermogène, İyonya mimarî tarzında yeni bir çığır açıyordu. Güzel sanatlarla şiir, Téos'u İyonya'nın en seçkin bir şehri yapmak için birleşmişlerdi.

(s.264) Antiochus'a karşı olan savaşta Teoslular, Roma donanmasına büyük hizmet ederek tamamen yok olmaktan kurtardılar. Bu denizlerde seksen gemiye kumanda eden Piréteur Régulus, şehrin kral donanmasına yiyecek verdiğini ve yine donanma için beş bin testi şarap temin etmeyi vaad ettiğini haber alarak Téos üzerine hareket etti ve şehrin arkasındaki limana, bütün donanmasıyla yanaştı; sonra bütün Teoslular arazisini yağma etme emriyle karaya asker çıkardı. Bu kuvvetin yapacağı tahribattan korkuya kapılan halk, Romalılara alınları örtülü ve uzun elbise giyinmiş, ricada bulunan hatipler gönderdiler. Fakat Préteur, bu elçileri kabulden kaçınarak buna layık olmak için halkın hiç olmazsa düşmana edecekleri yardımın, aynısını Romalılara vermeye razı olmalarını önerdi.

Yöneticilerin halkla bu konuda görüşmeleri sırasında, Préteur Régulus'un önerilerinden ve liman içindeki donanmasının durumundan bilgi alan kral donanması, Amirali Polixénidas Romalıların donanmasını yenmek umudunda ve düşüncesinde olarak Kolofon (Colophon)'dan seksen dokuz parça gemisini harekete geçirdi. Nitekim Sisam'da, Panorme limanı girişinde de Rodosluların donanmasını vurmaktan geliyordu. Téos limanının girişi, sadece iki geminin birden geçebilmesine uygun olacak kadar dardı. Bu kumandanın amacı, limanın boğazını gece vakti tutarak düşmanının dışarı çıkmasını engellemek için on gemi ile burnu işgal ve karaya kuvvet çıkararak düşmanına karadan ve denizden saldırmaktı. Bu plan, Teoslular Préteur'a söz konusu yiyeceği vermeye razı olmayarak şehrin ilerisinde bulunan donanmayı da yiyecek taşıma ve yüklemeye uygun olan limanın içine almaları hâlinde, amaca uygundu. Antiochus'un karargahı karadaydı ve bir Rodoslu, buna donanmasının karşı karşıya kaldığı tehlikeyi göstermişti. Donanma diğer limana ulaşalı, bütün asker ve tayfasını yiyecek taşımak için gemilerden çıkmış bulundukları sırada, bir köylü Polyxénidas donanmasının

[446] Thucydide, VIII. Kitap, s.18, 21.

göründüğünü Preteur'a haber verdi. Gemilere hemen dönmek için çanlar çalındı; karışıklık son derecedeydi. Her gemi, limandan çıkmak için küreklere sarıldı; Roma donanması denize açılarak çok büyük bir tehlikeden kurtulabildi.

Antiochus'un yenilmesinden sonra, bütün İyonya ile beraber Téos şehri, (s.265) Bergama (Pergame) krallarının ve Roma İmparatorluğunun yönetimi altına girdi. Asya bölgesi kısımlarından birini oluşturdu. Asya'da Hristiyanlık yayıldığı zaman, Téos birinci sırada Hristiyanlığı kabul etti ve İzmir'in fedakârı ve baş papazı Polycarpe zamanında Daphnus, Téos'ta ruhanî liderdi. Kilise kayıtlarına göre Romalı Argyre zamanına kadar Téos'ta beş ruhanî lider gelmiştir. Bunlar Maxime, Gennadius, Cyrille ile Téos'ta yirmi dört yıl liderlik yapan Sisinnius'tur[447].

Bu şehrin harabelerine göre, bütün eserler ve eski anıtların, bir deprem sonucu olarak yıkıldığı kesin gibidir. Görüntüsü, yığın hâlinde enkaz tepeleri ortaya koyar, asırların yavaş etkileriyle harap olan binalar bu şekilde olmaz.

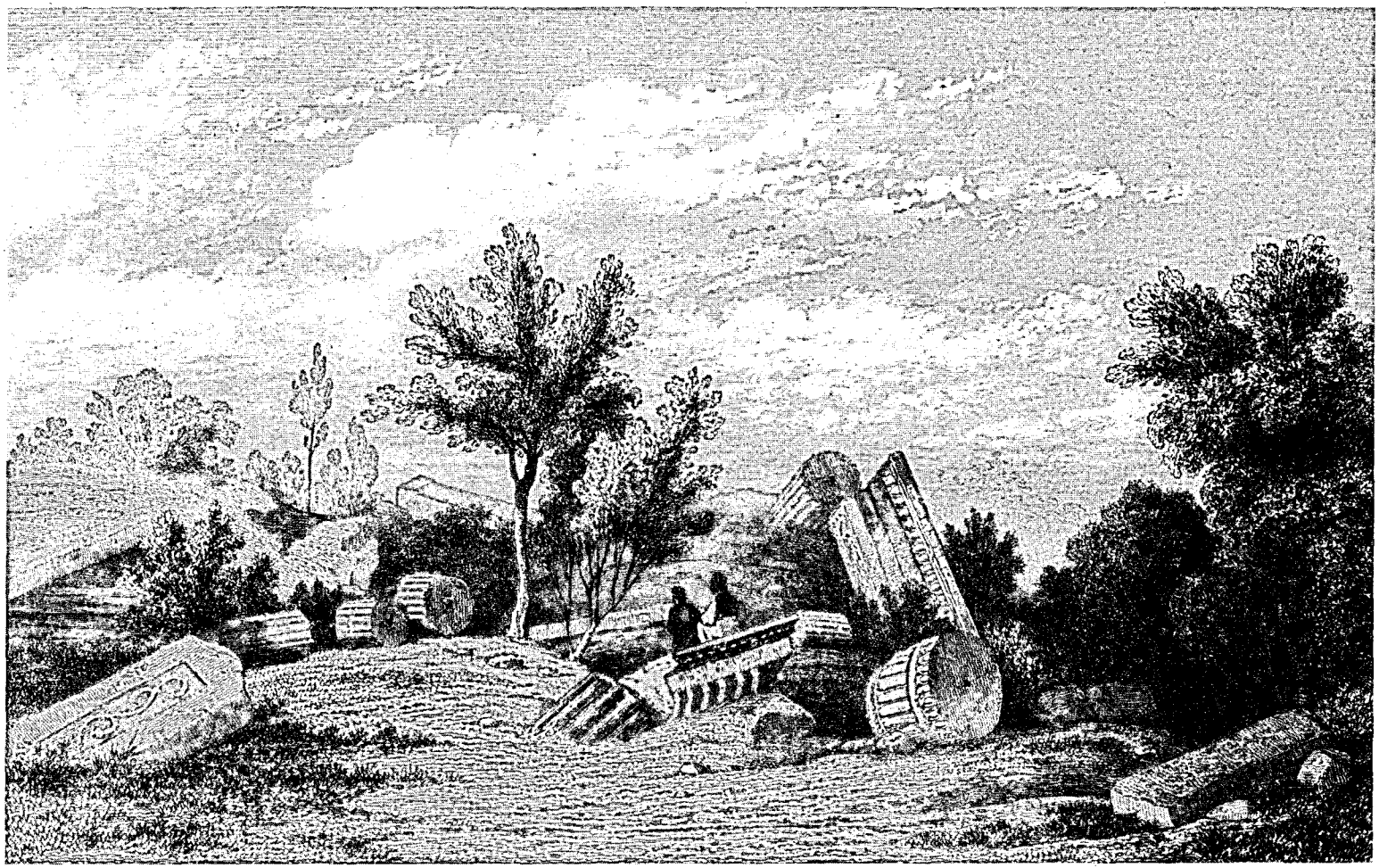
ELLİ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Téos Harabeleri - Sığacık - Sivrihisar

Téos şehri, Érythrée yarımadasının güney kıyısında ve İzmir körfeziyle Sisam denizinin arasındaki en dar boğazdaydı. Asıl şehir, batıda Sığacık koyu ve diğer taraftan önceden Téos körfezi adı verilen ve şimdi şehrin doğusunda hemen dolmuş bir hâlde bulunan bir körfezle çevrili bir kara boğazı üzerinde kurulmuştur. Bu iki karşılıklı liman, Téos'un deniz gücünü meydana getirirdi.

Sığacık limanı, daha önceden söz ettiğimiz eski Gaeresticus limanıdır. Burası, kıyının en emin yerlerinden birisidir; fakat girmesi zordur. Bu liman, Gérès'in liderliği altında gelerek yerleşen Chalcidienler (Chalcidiens) tarafından ilk defa işgal edilmişti; Romalıların Gaeresticus Portus adını verdikleri ve Strabon'un Cherraeidae adını verdiği yer burasıdır[448], Téos'un kuzey ve batı tarafında ve şehirden yalnız otuz stade mesafededir.

(s.266) Şimdiki Sığacık şehri, Téos'un bulunduğu bu boğaz üzerinde ve körfezin doğu kısmında kurulmuştu. Eski şehrin bütün kalıntıları, yenisinin inşaatında kullanılmıştır. Sur ile çevrelenmiş ve kötü durumda bulunan bir kale ile korunmuştur. Bu şehir her ne kadar yeni ise de eski eserlerle ilgilenenler için, eski eserleriyle zengin bir ocaktır. Teoslulara ait kitabelerin çoğu, duvarlar arasında kalmış ve kesin yok olmaktan, bu şekilde

[447] Lequien, *Oriens chr.*, III. Kitap.
[448] Strabon, XIV, 643.

TEOS TAPINAĞI

korunarak bulunmuştur. Téos yakınında çok mermer ocağı bulunması, halkını kitabe eserlerinde çok israflı davranmaya yöneltmiştir: Asya eski şehirlerinin çok azı, bunun kadar çok sayıda kitabe izleri bırakmıştır ve bugün yıkık tapınakların o büyük kütlelerini yerlerinden kımıldatabilmek mümkün olsa, yine bu türden birçok değerli eser elde edileceği kesindir. Téos'un yazıları, çoğunlukla siyasî konular ve diğer hükümetlerle olan antlaşmaları içerdiğinden, önemlidir. Eski Téos şehri, Sığacık arazisinden, hemen bütün yarımadayı çeviren hafif bir yükseklikle ayrılmıştır. Baküs (Bacchus) tapınağı harabesi, çok büyük enkaz yığıntısı oluşturur. Binanın asıl mimarî parçalarının hepsini bulabilmek kolaydır. Sütun başlıklarını üstündeki kısımları ve saçaklarını kaldırıp alamamışlardır. Saçak uçları, aslan kafaları ve hurma dallarıyla süslenmiştir; *İyon* tarzındaki sütun başlıkları, çok sade ve zarif bir sitilde yapılmıştır. Bu bina, İngiliz mimar Chandler ve Pars tarafından ayrıntılarıyla incelenmiştir. Eserlerine sıraladıkları *İyon* tarzı eski mimarî eser resimleri, içindekilerin en zevk verenleridir.

Tapınağın şekli, etrafı sütunlarla çevrili, cephesi altı sütunlu türdendi. Iki yanlarında on birer ve önünde altı sütunu oluklu yapılmıştı. Mimarı Hermogéne idi. Tapınak, Asya'nın diğer büyük tapınakları gibi, etrafında sütunlu açık kemer altları ile bir meydanın ortasında yapılmıştı. Bu kemerlerin temelleri, şimdi yerle beraberdir. Az bir gayretle, böyle önemli bir anıt grubunun her tarafını meydana çıkararak tamamen görmek mümkündür.

İkinci derecede dikkat çeken eser, Vitruve'nin dediğinin tersine, yüzü güneye yönelik olup şehri çevrelemiş bulunan tepelerden birinin üzerindeki tiyatro binasıdır. Sahne tarafı tamamen haraptır; yukarısına çıkan yolun üstünden, çok güzel bir görüntü (s.267) seyredilir; fakat o zaman eski seyircilerin karşısında böyle etrafı açık kırlarla çok geniş bir ufuk hayal etmek yanlıştır. O zaman, böyle geniş bir açıklıkta, aktörler seslerini nasıl işitfirebilirlerdi? Herhalde var olan birçok eski eserlerde görüldüğü gibi, tiyatronun Proscénium denilen ön kısmı, üst kat basamakları hizasına kadar yüksek ve üstü müzik yerine kadar bir brandayla kapalıydı. Bununla beraber bu eski tiyatro yerlerini ziyaret edenlerin hemen hepsi, gösteri sırasında seyircilerin zevk aldıkları bu görüntüyü çok beğenirler. Catana'da Etna Dağı ve Asya kıyısında Sporade adalarıyla Toros Dağı, gösteri bölümleri sırasında hisleri ve bakışları oyalamak için düzenlenmiş şakalar gibidir.

Téos tiyatrosundan, burada bir anı olarak söz ediyoruz; çünkü şimdiki hâlinde seyirci yerlerinden ve mimarî süslemelerinden tamamen

soyulmuştur. Harabesinin incelenmesi, bizim Pamfilya tiyatrolarını kontrol ederek söylediğimiz şeylerden daha çok şeylerle bizi aydınlatamaz.

Şehrin, bahçeler ve zeytinliklerle işgal edilmiş olan içini gezmek zordur. Bunların birini diğerinden ayıran bir kuru duvarı incelerken, yerlerini müze salonlarında bulmaları gereken birçok mimarî süsleme parçalarına rastlamamak mümkün değildir.

Burası, gelecek için bir üzüntü kaynağı olacaktır; zira *İyon* mimarî tarzının en güzel örnekleri, birer ikişer kaybolup gitmektedir. Bu parçalar, eğer bir Avrupa müzesinde toplansaydı, incelenmesinden genç sanatkârların zevk alarak yararlanmaları meydana gelirdi. Binaların üzerinde yapışık alçıdan yapılma kalıpların, aynı amacı oluşturacağı hayal edilemez. Bir sanatkâr kaleminin mermer üzerindeki darbesi, soğuk bir modelle aynı olamaz.

Baküs tapınağına oranla ikinci derecede önemli, fakat güzel işçiliği açısından ona denk gelecek diğer bir bina daha vardır ve boğazın tam merkezindedir. Zeytin ağaçları ve çalılarla örtülmüştür; bu harabelerin asırlardan beri kazılmadığı, bundan anlaşılıyor.

Şehrin içine ait incelemelerimizi bitirmeden önce, Hamilton tarafından gelecek gezginlerin dikkatlerini çekmiş bir eserden söz etmeliyiz. Bu eser, eski dalgalığın bir mil (s.268) kadar uzağında ve kuzeydoğudadır. Oldukça yüksek bir yerde, piramit şeklinde bir kaide üzerinde, kısımlarının boyutları küçük, fakat çok süslü bir bina harabesidir. Yerde yatan saçakların zerafetine, hiçbir şey benzer olamaz. Bu bina büyük boydaki sarı bir mermerden yapılmıştır. Binaya merdivenlerle ulaşılır, doğudan batıya olanı kırk beş ve kuzeyden güneye çıkanı otuz sekiz basamaktır. Binanın üç tarafından, hâlâ izleri görünen sütunlarla çevrili olduğu anlaşılıyor. Bu sütun kısmında, buz renkli mermerden sekiz kaide vardır. Bunlar, biribirinden eşit uzaklıkta sıralanmış, iki karşılıklı noktada yarım sütun şeklinde ayaklar yapılmıştır. Kuzey köşesinin uzunluğu yüz kırk bir ve batı köşesininki yüz altmış adımdır.

Téos surlarının uzunluğu, yaklaşık altı kilometre kadar devam eder ve her yerinde yönünü takip etmek mümkündür. En eski duvarlar, Tissapherne tarafından yıktırılmış ve bunlar Téosluların şehre tekrar gelip ikametleri üzerine yeniden yapılmıştı. Bundan başka, kasabanın bulunduğu boğazla kara kısmını ayıran büyük duvar da onarılmıştı. Bu duvar, güney limanına dökülen ve daha sonra onu doldurmuş olan küçük bir derenin, sel sularına karşı set vazifesini görürdü. Duvarların en iyi korunmuş hâlde kalan kısmı budur. Burada şu anda var olan bir kitabeye göre, duvarın bu kısmıyla buna

bitişik kuleler, görevlerinden söz edilmeyen Apollodore ve Eucrates taraflarından yapılmıştır. Bütün duvarlar, düzgün sıralar şeklinde yontma taşlarla yapılmıştır. Bir giriş ya da daha doğrusu, limana çıkan bir ufak çıkıştan başka, kapı türünden bir esere rastlanmaz. Bunun bir mimarî süslemesi yoktur.

Güney limanı, Tite-Live'nin *ante urbem* kelimeleriyle ayırt ettiğidir; hâlbuki Sığacık limanı, şimdi bataklık hâlinde bulunandır. Alüvyal topraklar ortasında bir dalgakıran kalıntılarının izleri görülür; fakat deniz tersanesine benzer bir şey yoktur.

Sivrihisar adındaki küçük şehir, İzmir yolu üzerinde, Téos'tan güneydoğuya doğru dört kilometre mesafededir. Sığacık kasabasına olduğu gibi, Téos harabelerinden taşınmış olan eski eser enkazından başka özel olarak söz edilmeye değer hiçbir şey içermez. Limana dökülen bir derenin (s.269) geçtiği küçük bir vadi içinde kurulmuştur. Burada asıl dikkat çeken şey, kullanıldığı yer henüz anlaşılamamış olan büyük boylardaki mermer kütleleridir. En büyüklerinin eni, boyu, kalınlığı, üçer metre vardır. Diğerlerininki ikişer metreden azdır: Bunlar her biri raf ya da ufak merdiven ayağı gibi üzerinde prizma şeklinde yüzeyler yontulmuş küplerdir. En doğru karşılaştırma, bunları çok büyük miktarda sulfate de soude kristallerine benzetmektir. Üzerlerinde hep Latince, anlaşılmaz yazılar vardır. Burada, özellikle Loco VI'nın bilgileri okunur. Bu koca küp kütlelerinin ne için kullanıldığına ilişkin yapılan açıklamalar, şimdiye kadar delilsiz varsayım hâlinden ileriye gidememiştir.

Téos mermerlerinin çıkarıldığı ocaklar, Sivrihisar yakınındadır; bunlar Érythrée yarımadasının kalker oluşumuna ait, buzumsu renkte ve kristal bir kayadandır.

ELLİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Érythrée Yarımadası

Téos'tan başlayarak Akburun (Belen)'a kadar doğudan batıya doğru uzanan kıyı, zamanımızda bile az tanınmış birtakım küçük koylarla kesilmiştir. Bunların içinde, Yunan göçmenleri zamanında müstahkem yerler yapmışlardı. Bu türden olan Erae yeri Teoslular (Téiens)ındı; ondan sonra, önceleri Teoslulara bağlıyken, daha sonra Érythrée şehrinin yönetimi altına giren ve Érythréelilerin üçüncü kabilesi zamanında Chalcitis adını alan Chalcidienler arazisi başlar[449].

[449] Pausanias, VII. Kitap, s.4.

Sakız adasına doğru en çok çıkmış olan buruna, Mimas[450] Dağının silsilesine bitişen az yüksekçe bir dağ hâkimdir. Dağın adı Corycus, burnun adı Argennum'dur[451]; bu burun ile Sakız adası arasındaki boğaz mesafesini, Strabon altmış stade olarak tahmin eder. Bu noktadan itibaren Érythrée yarımadası sağa, yani kuzeye (s.270) dönerek iyi muhafazalı iki koy oluşturur, bunların biri Çeşme ve diğeri Érythrée koylarıdır.

Yarımadanın içi, dağlık ve çıplaktır; boğazlara yapılmış çok sayıda çoban köyleri, zamanında korsanlara yataklık etmek için kurulmuştu. Bu deniz hırsızlarının çekildikleri dağın adı, Corycuk olduğu için, bunlara da Corycéenler unvanını verirlerdi. Deniz limanlarına emin adamlar göndererek tüccarlarla antlaşmaya giriştikten sonra, tüccar gemisinin nereden geçeceğini silahlı korsan gemisine haber verdirme eşkiyalık usulünü, en önce icat eden ve kullananlar bunlardır. Corycus Dağı, Klazomen (Clazomène)'in güneybatısında Mimas'tan, batıdaki çıkıntıya kadar giderek yarımadanın güney kıyısını oluşturur ve Sakız boğazı girişinde, şimdi Ak Burun adı verilen Corycéon dilinde son bulurdu. Casyste limanı, bu burnun kuzeyinde ve yarımadanın batı kıyısındaydı. Tite-Live[452] buna Corycus Portus adını verir. Érythrée ile Corycus burnu arasında, Çeşme koyu ve limanından başka bir girinti olmadığı gibi, Corycus ya da Casyste limanının, bu Çeşme koyu olduğuna karar vermek gerekir.

Érythrae

Érythrae'nin ilk sakinleri, Küçük Asya'nın güney tarafında ikamet eden farklı halkların değişik gruplarındandı. Bunlara, bu yarımadanın bu tarafında sömürge oluşturmak için Rhadamante'nin oğullarından birinin yönetimi altındaki Giritliler katıldı. Bu karışımın içinde, kökenleri Giritli olan Likyalılar, Kral Minos'un müttefiki Karyalılar, kökenleri Rum olup fakat Truva savaşından sonra Calchas ile uzun süre dolaşmış olan Pamfilyalılar, kısacası İyonya'nın her şehrinden Cnopus'un kumandasıyla gelmiş halk da vardı. Görünüşte (s.271) hetorojen olan bu topluluk, bu kıtada hemen yerleşen bir millet meydana getirmekte gecikmedi. Bunda dikkat olunacak taraf, içlerinde aslı Samî olan milletlerden hiç bulunmamasıdır; Girit'e o kadar yakın bulunan Fenikeliler, halkı Hint-Avrupa ailesinden olan sömürgelerin oluşumunda hiçbir şeyine katılmaz. Bununla beraber bu Érythrée kurucularının, Fenike'deki halklarla iyi ilişkiler içinde bulunduklarına inanmak gerekir; çünkü Tyr'den gönderilerek Sakızlılarla çatışmaya sebep olan Herkül (Hercule) dinini kabul etmiştiler. Pausanias'ın

[450] Karaburun kasabasının güneyindeki Akdağ veya Bozdağ denilen dağ (Y.N.).
[451] Beyaz burun (Y.N.).
[452] Tite-Live, XXXVI, 44.

kaydetmiş olduğu geleneğe göre, Herkül'ün heykeli bir sal üzerine konularak Tyr'den Fenike'ye denizden getirilmiştir. Sal, İyonya denizine girdiği zaman, Messate burnunda durakladı; bunu karaya çekmek için edilen gayretler sonuçsuzdu; en sonunda Phormion adında bir balıkçı, rüyasında kadınların saçlarından yapacakları bir iple çekilirse, salın karaya ulaştırılmasının mümkün olacağının haber verildiğini söyledi. Érythrée kadınlarından hiçbiri bu rüyayı uygulamaya koymaya yanaşmadılar; fakat bu şehirde oturan Kilikyalı kadınlar bu fedakarlığı kabul ettiklerinden, heykel de Érythrée'ye bunların saçlarıyla getirildi. Buna, şehrin içinde bir tapınak yapıldı. Yalnız Trakyalı kadınlar tapınağa girmek hakkına sahiptiler. Pausanias, Érythrée'ye gezisinde, saçlardan yapılmış olan ipi çok dikkatli korunmuş hâlde bizzat görmüştür. Hercule heykelini eski Mısır heykelleri tarzında bir eser olarak tarif eder.

Érythrée'de, bir de Minerva Poliade tapınağı görülmüştür. Tanrıçanın heykeli ağaçtan yapılmıştı; olağanüstü büyük olan bu heykel, bir taht üzerinde oturmuş iki eliyle iplik eğirmeye mahsus iğ tutmuş, başının üzerine kutup yıldızı konulmuştur.

Bu heykel, zaman ve lütuf heykelleri gibi sanatkâr Endaeus'un eseriydi. Zaman ve lütuf heykelleri, beyaz mermerden yapılmış ve tapınağın üstü açık kısmına konulmuştu; Pausanias, bunları böyle yerlerinde gördü[453]. Adı geçenin tarifine göre bu Minerva Poliade tapınağı, Apollon Didyme ve Apollon Épicurius tapınakları tarzında yapılmıştır.

(s.272) Érythrée'nin gelecekten haber verici kadını da Branchydler ve Claros'unkiler kadar meşhurdu; fakat bu kadının diğerlerinden farkı, sözünü hiçbir ayin ve tören yapmadan söylemesiydi. Strabon, bunun eskisi ile İskender zamanında yaşayan ve bu Makedonya hükümdarının asıl ününü haber veren kadını ayırt eder. Strabon, bu iki kadının, verdikleri haberleri tapınak gibi özel bir yerde söylediklerine ilişkin hiçbir şey demiyor[454].

Érythrée şehri, İranlılar aleyhine ayaklanan İyonya şehirlerinin bütün isyan hareketlerine katılmış, komşusu olan Sakız şehriyle çoğunlukla savaş etmiştir; fakat Sakız'ın deniz kuvveti bundan fazlaydı; hatta Sakızlılar, bir zaman deniz imparatorluğunu iddia ettiler[455].

Atina ile Lacédémone arasındaki savaş sırasında, Érythrée Atina'nın yönetiminden kurtuldu, fakat Romalıların Asya'ya gelmelerine kadar

[453] Pausanias, VII. Kitap, bölüm 5.
[454] Strabon, XIV, 645; XVII, 814.
[455] Strabon, XIV, 645.

durumu değişmedi. Antiochus'a karşı Romalıları kabul etti ve Roma hükümetinin çok parlak teveccühüne mazhar oldu.

Kitabe ve paraların işaret ettiğine göre, bu şehir Bizans İmparatorluğunun son zamanlarına kadar mevcut kalmıştır. Kilise kayıtlarına göre, Asya eyaleti baş papazlıklarından birinin merkeziydi. Verimliliği ve bağlarının çokluğu ile tanınmış olan arazisinin, neden terk edildiği bilinmemektedir. Şimdiki halk, kıyısı gemilere yine Érythrée gibi uygun olan ve hatta Sakız boğazı girişinde rüzgâra tutulan gemilere daha çok uygun bulunan Çeşme küçük şehrinde toplanmıştır. Eski zamanlarda gemiler kürekle yürütüldüğünden, bu yerin sakıncası o kadar önemli değildi.

Érythrée koyu, Sakız adası aracılığıyla batı rüzgârlarından korunmuş ve içi eskilerin Hippi, yani "atlar" adını verdikleri adacıklarla savunulmuştur. Pline'in dediğine göre suyu sakal çıkarmak, yani büyütmek özelliğine sahip ve eski adı Aleus olan küçük bir dere bu koya dökülür.

(s.273) ELLİ BEŞİNCİ BÖLÜM
Érythrée Harabeleri - Rhitri

Érythrée harabeleri, eski şehrin surları dışında kurulmuş küçük bir Rum köyünün adı olan Rhitri adını hâlâ korumaktadır. Érythrée'ye, biri Urla ve diğeri Çeşme tarafından olmak üzere, iki yol gider. Çeşme tarafından gideni, daha iyi ve işlektir.

Çeşme iskelesi, limanına gelen gemilerden gelirini sağlayan ufak ve yeni bir şehirdir. Binaları taştan yapılmış, kireçle beyazlatılmış ve üstü teraslarla kapatılmıştır. Öte berisinde göze ilişen birkaç hurma ağacı, şehre büsbütün doğululuk görüntüsü verir. Şehre, kıyı boyunca kuzeyden yirmi iki kilometre mesafede bulunan Érythrée harabelerine gitmek için, burada her zaman kolaylıkla hayvan temin edilebilir. Yol çok arızalı ve Mimas Dağının çıkıntılarından oluşmuş tepeler ve uçurumlarla geçilmesi zordur.

Çeşme'den çıkınca, şehri ve limanı kuzey rüzgârına karşı saklayan oldukça yüksek bir tepe dolaşılarak sonra, yarımada halkının gittikleri yeri çok ilkel durumdaki ılıca sularının bulunduğu küçük vadiye inilir. Bu hamamlardan, yeni yazarların hiçbirisi söz etmemiştir. Bunlar hiç şüphesiz, Pausanias'ın "Macria dili üzerinde bazıları deniz kenarında ve kayanın içinde doğal akan ve bazıları da insan eliyle yapılmış ve çok süslü olan[456]." diye söz ettiği hamamlardır. Bugün adı olmayan bir dere, bu hamamlar vadisini sular. Burası Çeşme ile Érythrée arasında, tam yarı yoldur: Bundan sonra aşılacak iki üç problemli taşlık nokta vardır. Kıyının giriş çıkışları

[456] Pausanias, VII. Kitap, bölüm 5.

dolaşılırken, solda Sakız deniziyle içinde birçok küçük adalar seyredilir. Yol, bazen hakim tepelerden geçerek en sonunda görüntüsü çok gerçek bir hüzün ortaya koyan Érythrée harabelerine gelinir.

(s.274) Şehrin yeri çok müstahkemdi; bütün etrafında hâlâ savunma çukurlarının izlerini takip etmek mümkündür. Surları, Érythrée körfezinin hemen bütün arazisini oluşturan bir yarım daireydi. Bunlar en eski dönemlerin eserlerinin durumunu gösterir. Şurada burada kalker taşından kaideler üzerinde, kırmızı trakit taşının büyük parçalarından ve birbirinden yirmi beş, otuz metre mesafede çok sağlam yapılmış dört köşeli kulelerle savunulmuştur. Doğu tarafından şehre bir yarıktan girilir ve burada bir kapı izine rastlanır; yalnız bir tarafın kenar taşı vardır.

Surlar şehrin çukur yerine indikten sonra, tekrar ikinci bir sıra tepelere ve buradan, kuzeydeki tepenin ta zirvesine yapılmış olan kaleye çıkar. Yontulmuş kayaları temel yaparak bu surları Behramkale (Assos)'ninkiler gibi üzerine yapmışlardır. Bunlar milâttan önce V. yüzyıla aittir. Kalenin yanında da büsbütün harap bir kapı izi görülür, kalenin büyük bir kısmı, Bizanslılar zamanında tamir görmüştür. Surların içinde, birçok mimarî eser parçalarıyla bazı kitabelere rastlanır.

Eski Érythrée'nin son eserlerini aramadan önce, şehrin yerini oluşturan Mimas Dağına ait bir kütlenin, ilginç toprak oluşumunu inceleyeceğiz. Şöyle ki Érythrée, tamamen mavi mermerden oluşan kalker tepeleriyle çevrilidir; ancak kaleyle tepelerin kaideleri kırmızı trakittendir. Kalenin tepesi, bir ovanın ortasından yükselip çıkmış bir tümsek şeklindedir.

Buraya çok yakın yerdeki kalker kayaları, yerin yüzünde görünür. Bunun altındaki trakit tabakasıyla beraber daha bugün meydana çıkmış gibi yanardağ etkisinden oluşmuş kayalar içinde bulunulur. Bu kayaların oluştuğu trakitle, Érythrée'nin bütün eski eserleri yapılmıştır. Hep binalar kırmızıydı ve kurucusu olan Érythrus adıyla şehrin rengi son derecede bir uyum oluşturuyordu[457]. Doğu taraftaki tepelerin eteğinden, suyu bol bir pınar çıkarak orada bir küçük dere meydana getirir bu su Pline'in Aleus adını verdiği çaydır. Diğer bir su da kuzeydeki tepelerin eteklerini sular.

(s.275) Şehrin ortasında, dikdörtgen şekle konularak düzeltilmiş yüksek bir yer vardır. Büyük bir set oluşturan bu yerin etrafı, yerden yukarı en eski tarzda yapılmış temel duvarlarıyla tutturulmuştur. Bu yere, doğu tarafında bulunan ve önceden bir merdiven olması muhtemel olan yokuştan çıkılır.

[457] Erythros kırmızı demektir.

Bu küçük meydanın her tarafı yıkıntılarla doludur. Bu yıkıntılar arasında, dört köşe bir binanın izleriyle *Dor* tarzındaki bir saçak parçası, Yunan tarzında oluklu yapılmış sütun tamburları ayırt edilir. Bir tapınak harabesinde bulunulduğu hissedilirse de aslını bilmek için Assos tapmağı gibi elde hiçbir tarihî delil yoktur.

Şu kadar ki, buradaki her şey, bu binanın Pausanias'ın kaydettiği Herkül (Hercule) tapınağı olduğu düşüncesini ortaya çıkarır. Fakat *İyon* mimarî tarzı, Hermogéne ile başladığı ve bu mimarın ortaya çıkışından önce hep İyonya tapınakları *Dor* tarzında olduğu için, bu harabenin hangi mimarî tarza ait olduğu şüphesi devam etmektedir. Ancak Pausanias'ın Herkül heykelinin getirildiği zamana kadar çıkardığı devir, daha eskiye nispet edilirse, tapınağın tarzının *Dor* olması gerekir. Kısacası bir delil daha zamanımızda tanınmış bir tek Herkül tapınağı olan İtalya'daki Cori tapınağı binası da *Dor* tarzındadır.

Burada bazı ihtimallerle Minerva ve Poliade tapınaklarına ait olabilecek bir nokta göremedik. Bu tanrıya ait binalar, hatta Atina ve Bergama (Pergame) şehirlerinde de olduğu gibi, alışıldığı üzere kale içinde yapıldığından, Érythrée kalesinin hemen hemen tamamen Bizanslılar tarafından yeniden yapıldığı ve söz konusu tapınağın da o zaman yok edildiği anlaşılır.

Şehrin tiyatrosu, kalenin bulunduğu dağın kuzey eteğindeydi. Sanat açısından çok az önem ortaya koyar. En önemli kısımları olan sahne tarafıyla dış süslemelerinden, hemen hemen hiçbir şey kalmamıştır. Yontma taştan olan yerlerin büyük kısmı alınmıştır. Tepeye hâkim olan kalenin de büyük bir kısmı yoktur.

Érythrée harabelerinde yapılan kazı sonucunda, bazı kitabelerle çok azı müzeye konulabilecek kabartma parçaları elde edilmiştir; fakat eskilik açısından bütün İyonya eserlerinde önce olduğu gibi, mimarî tarzı açısından incelenmesi önemlidir.

(s.276) Érythrée yarımadası, kuzeyde eski Mélas, yani şimdiki Kara burun ile son bulur. Kara burun diye adlandırılmasına sebep, kaidesini saran yanardağ lavlarının siyah rengidir. Érythrée koyunun kuzeyinde, eskiden Portus Phoenicus adı verilen, derinliği az Eğri liman adındaki bir girinti, kayıklar için oldukça iyi sığınaktır. Mélas burnunu, dik ve kayalık bir dağ oluşturmuştur. Etrafına bazı köyler serpilmiştir; fakat eski eserlerden hiçbir şey kalmamıştır.

ELLİ ALTINCI BÖLÜM
İzmir (Smyrne) Körfezi

İyonya'yı dolaştıktan sonra, güney kıyısı boyuna giderek İzmir körfezine gireriz. Mimas Dağının kaidesi, gemicilerin Karaağaç koyu adını verdikleri derin bir girinti şeklinde görülür. Bu adın verilmesine sebep, Karaağaç dedikleri kuzey rüzgârlarından gemilerin buraya sığınmalarıdır. Haritalarda bu yer, oradaki küçük bir köyün adıyla Gülbahçe diye gösterilmiştir. Bundan sonra Birinci Klazomen (Clazomène) şehrinin yeri olan ve şimdi üzerlerindeki Urla kasabacığının adıyla Urla körfezi denilen koya gelinir. Burada eski eserlerden hiçbir şey görülmez; yöresi çok dağlıktır, burada Rumlar iyi bağ yetiştirirler.

Urla körfezinin önünde, gemicilerin Urlak adını verdikleri küçük adalar takımı vardır. Burası körfezin en iyi yeridir ve Avrupa donanmalarının kışlamayı alışkanlık hâline getirdikleri yerdir. Çok iyi ve bol sulu bir pınarı vardır.

Klazomen (Clazomène)

Kıyıya kumsal bir dille bitişen ufak ve ıssız bir adadan başka, eski Clazomène'de hiçbir eser yoktur. Bütün İyonya kabileleri kadar gezgin olan, yoktu. (s.277) Klazomenliler Asya'ya geldikleri zaman, İyonyalıların büyük göçü olmuş bitmişti; bunlar Eolya sahasının kuzeyine doğru giderek kendilerine bir reis istedikleri Kolofonlulara yakın olmak için, daha sonra bıraktıkları Kaz (İda) Dağının eteğindeki şehri kurmuşlardı. Érythrée yarımadasına geldiklerinde, yarımadanın güney yamacı üzerinde, Scyppium'u kurdular.

Bu yöreden de memnun olmayarak kuzeydoğuya doğru ilerleyip, Chytrium'da yerleşerek daha sonra Klazomen (Clazomène)'i kurdular ve İranlıların gelmesine kadar orada kaldılar. Lidya Kralı Alyatte'a karşı memleketlerini kahramanca savunarak düşmanlarına hissedilecek derecede zarar verdiler[458]. Sonra barış yaparak Mermnadların bütün yönetim süresince devam ettiler. Bu küçük cumhuriyet, ticarî faaliyetini de artırdı. Yunanistan ile ilişkide bulunurdu ve Delfi (Delphes)'de özel hazinesi vardı. Krezüs (Crésus), Apollon tapınağına altın ve gümüşten yapılmış meşhur ve değerli testi ve küpler göndermişti. Delfi yangınından sonra bu eşya, Klazomenlilerin hazinesinde korundu ve Herodot'un zamanına kadar orada vardı.

[458] Hérodote, I. Kitap, s.16.

Gümüşten olan küp, on testi, yani yüz elli litreden çok alırdı. O zamanlar Klazomen şehri, yüksek bir ilerleme düzeyine ulaşmıştı. Konfederasyonun içindeydi ve gemileri Karadeniz (Pont-Euxin)'den Mısır'a kadar denizlerde dolaşıyordu.

Lidya krallarının düşüşü üzerine İranlıların saldırılarından sakınmak için Klazomenliler, asıl karaya yakın ufak bir adaya çekildiler. İskender, bu adayı bir dalgakıran aracılığıyla karaya bağlamıştı. İzleri hâlâ görülür. Bu sayede ilk gezginler, Klazomen şehrinin yerini belirlediler. Dalgalığın boyu yaklaşık dört yüz metredir. Batı tarafından eski bir duvarla tutulmuştur. Bu duvar bugün kumla kaplıdır. Issız olan Klazomen adasında, eski binalardan önemli bir eser görülemediği gibi, Fransız gemi kumandanları tarafından birkaç yıldır yürütülen kazıdan da önemli bir sonuç elde edilememiştir. Bu sayede kesinleşen bir şey varsa, o da ada arazisinin, bina temelleriyle kaplı olmasıdır.

(s.278) Téosluların Atina'ya karşı olan isyanına, Klazomen (Clazomène) de katılmıştı; fakat hemen boyun eğmek zorunda bırakıldı. Antiochus'a karşı olan savaşta, Romalılar tarafını tuttu ve Senato tarafından özerkliğini koruma ayrıcalığına sahip oldu. Bundan başka, Drymusa adası da hediye olarak verildi. Auguste'ün burada yaptığı inşaat, kendisine yeni kurucu dedirtecek derecedeydi.

Korsanlara çok uygun saklanacak yerleri olan adalar yakınında bulunmak, Klazomen'i çoğunlukla ansızın saldırı ve baskınlarla karşı karşıya bırakmıştı. Sylla zamanında, Kilikya deniz hırsızları tarafından ele geçirildiği gibi, orta çağda da bu yarımada, memleketi yağma eden hırsız elebaşları tarafından zarara uğratılmıştı. Şehrin tamamen harap olmasına sebep, belki de bu hâldir. Avrupa'nın gemici milletleriyle savaşçı olan Müslümanlar, İzmir'e karşı kendileri için çok uygun bir hareket üssü noktası olan böyle bir yeri bırakmak istemediler. Bugün bu takım adalar içinde, ancak Büyük ve Küçük Urlaklar (Urlalar) bilinmektedir. Pline, İzmir körfezinde sekiz ada sayar ve bunlara Péristrides adaları adını verir. Mégalé adası, herhâlde Büyük Urlak'tır; Carteria, Elaeussa, Alopèce, Pystira, Crommyonesos adlarındaki diğerlerinin, tarihî bilgi eksikliğinden dolayı var olan adaların hangileri oldukları kestirilememiştir. Urla'nın batısında, denize uzanmış bir dil üzerinde yeni tarz bir kale vardır, buna Sancak kalesi adını verirler. Bu nokta, eski Klazomen ile Téos'un sınırını ayırır. Buraya "Memeler" adı verilen ve eteklerinde Agamemnon hamamları denilen kaplıcalar bulunan iki tepeli dağ hâkimdir. Pausanias'ın kaydettiği geleneğe

göre[459], Bizanslıların hamamdaki bir tür terleme yeri (étuve) hizmeti gören çok sayıda binaların kalıntıları, hâlâ görülmektedir. Bu suların sıcaklığı, altmış derece santigratı geçer. Çok bol olan bu sular, ufak bir dere hâlinde o yakındaki bir çaya akar. Bu hamamların yanında, Apollon'a özgü beyaz mermerden yapılmış bir tapınak vardı.

Strabon, buradan özetle söz ederken der ki[460]: "Klazomen'den sonra bir Apollon tapınağı ve kaplıcalarıyla İzmir körfezi gelir." Körfezin kuzey kıyısı, Eolya sahasına ait olup kuzey tarafından girişi, İyonya şehirleri arasında ünlü bir şehir olan Foça (Phocée) ile savunulmuştur.

(s.279) ELLİ YEDİNCİ BÖLÜM
Foça (Phocée)

İzmir körfezinin girişi, gemicilere iki yüksek burun ile işaret edilmiştir. Bunların sağdaki Kara burun adı verileni, Érythrée yarımadasına ve Kızıl Burun adındaki de Eolya sahasına aittir; fakat Foçalıların Asya'ya gelmelerinde İyonya'ya bağlanmıştı. Bu burnun şimdiki adı, volkanik arazisinin kırmızı renginden dolayıdır. Burnu oluşturan tepeler topluluğu, asıl karaya yeni meydana gelmiş alüvyon arazi katmanlarıyla bitişir. Aynı şekilde birinci yüzyıl yazarlarının da bu araziyi deniz bataklıklarıyla karaya bitişik saymaları garipsemeye değer. Pline[461], Foça yakınındaki Leucae şehrinin bir ada üzerinde kurulmuş olduğunu söyler.

Foça şehriyle bunun gücünü ve zenginliğini meydana getiren limanları, Ege denizi üzerinde Kızıl burun yarımadasının kuzeyindeydi. Bu küçük şehre Phokia adını verirlerdi.

Foçalılar, Asya kıt'asına Philogène ve Damon adlarındaki Atinalı iki reisin kumandasında geldiler. Başlangıçta Foça arazisinde, Cinémis dağı yakınlarında yerleşmişlerdi ve Amphictyonlar Büyük Meclisine bağlıydılar; fakat Apollon tapınağının yağmasıyla suçlayarak diğer Rum halkı, meclisi oluşturanlar aleyhine kaldırdılar. Bunun sonucu Foça savaşı çıktı. Foçalılar Galler'e karşı Delfi (Delphes) tapınağını savunmak için satın aldılar. Eski ayrıcalıklarıyla tekrar yerleştiler[462]. Şu kadar ki bu yenilerin ve bunlarla diğer Rum vatandaşlarının arasında bir düşmanlık mayası kalarak, buna en sonunda memleketlerini terk etmekle son verdiler.

---

[459] Pausanias, VI. Kitap, s.5.
[460] Strabon, XIV, 646.
[461] Pline, V, 39.
[462] Pausanias, X, 8.

İyonyalıların sömürge projeleri konusundaki başarıları, Avrupa'da durumlarından memnun olmayan Yunan kabilelerini, Asya kıyılarına çağırıyordu. Foçalılar Eolya arazisine geldiler ve Kyme (Kyme) sakinlerinin rızalarıyla yakın kıyıya yerleştiler. Fakat İyonyalılar bunlarla (s.280) ne antlaşma yapmak ne de konfederasyon içinde sayılmak istediler. Bunu, ancak Codrus sülâlesinden krallara bağlı olmak şartıyla yapabilecektiler. Érythrée ile Téos, daha önceden hükümet hâline gelmiş olduklarından, bunlara o sülâleden üç prens verdiler ve İyonya şehrinden sayılan Foça, sakinlerinin sahip olduğu girişimcilik sayesinde ön plana çıkmakta gecikmedi. Foçalılar, uzun deniz seferleri yapmaya ilk başlayan İyonya Rumlarıdırlar. Elli kürekli gemiler yaparak Adriyatik ve Tren denizlerini, İberya kıyılarını dolaştılar.

Tartessus'a yaptıkları gezilerde, Kral Arganthonius'un dostluğunu kazanmıştılar. Kral, bunlara İyonya'yı terk ederek kendi memleketinin istedikleri yerinde yerleşmelerini önerdi. Eski tarihin her döneminde eğer birçok benzerini görmeseydik, eski Yunan halkının başka bir yer aramak için kolaylıkla vatanlarını terk etmesine şaşardık. Bununla beraber Foçalılar, kralın önerisini reddeddiler; fakat Kral bunlara olan sevgisini fiilen göstererek şehirlerini surla çevirmek ve kuvvetlenmeye başlayan Medlerin saldırılarından korumak için, para yardımında bulundu. Tite-Live'in dediğine göre[463] çevresi iki yüz stade ya da iki bin beş yüz Roma adımı olan bu surlar, mükemmel birleştirilmiş büyük boyda taşlarla yapılmıştı[464]. Bunlar, darlaşarak Lampter denilen bin iki yüz adım genişliğinde geniş bir köşe meydana getirmişlerdi. Buradan bin adım bir uzunlukla, körfezi ortasından ikiye bölen topraktan bir dil, denize doğru uzanıyordu.

Karaya bitişik olduğu dar boğazın her iki yanında, birer liman vardı. Bunların konumları başka başkaydı. Güneydekine Naustathmus adını verirlerdi. Burası savaş gemilerinin tersanesiydi. Diğeri Lampter'in tarafındaydı. Girişinde çok süslü binalar ve tapınaklarla süslenmiş olan Baccheion adındaki küçük ada vardı[465]. Birikintiler, bu kıyının hâlini büsbütün değiştirmiş, limanlar tamamen dolmuştu. İberya hükümdarının düşüncelere hemen gerçeğe dönüşerek Foça şehri, Harpagus tarafından ilk kuşatma yapılan şehirlerden birisi oldu. Şehri, kara tarafından istila ettiler. (s.281) İran generali, karşı koymayı kısaltmak düşüncesiyle, kulelerden yalnız bir tanesinin yıkılmasına ve hükümdar için bir ev ayırmayı uygun görmelerinden, Keyhüsrev (Cyrus)'in memnun olacağını tebliğ etmişti.

[463] Tite-Live, XXXVII. Kitap, s.31.
[464] Hérodote, I. Kitap, s.163.
[465] Tite-Live, XXXVII. Kitap, s.22.

Foçalılar, görüşmek için bir gün ateşkes istediler ve İran ordusunun, surların altından uzaklaşmasına da generali razı ettiler. Foçalıların projesi, Harpagus tarafından biliniyordu; bununla beraber razı oldu. Ordusunu uzaklaştırmaya başlayınca, Foçalılar hemen elli kürekli gemilerini hazırladılar. Bunlara ailelerini, ev eşya ve mobilyalarıyla tanrılarının resimlerini ve bunlara ait eşyayı -duvarlardaki resimleri istisna olmak üzere- yüklettiler ve Sakız adasına doğru açıldılar. İranlılar şehre girdikleri zaman, hiç kimseyi bulamadılar.

Foçalılar, Sakızlılara Oenusses adalarını satın almayı önerdiler; fakat Sakızlılar satmaya razı olmadıklarından, Foçalılar tekrar gemilerine binerek yirmi yıl önce kendilerinin kurmuş oldukları Alalia şehrinin bulunduğu Cyrnos adasına gitmeye karar verdiler. Bu yolu tutmadan önce, Foça'ya dönerek birdenbire şehre çıkarıp Harpagus'un bırakmış olduğu birliği yok ettiler. Sonra gemileri terk edecekler hakkında, özel törenle yerici sözleri söyleyerek ve kırmızılaşıncaya kadar kızdırılmış birtakım demirleri denize atarak, bu demirler suyun yüzünde gözükmedikçe, hiçbirinin Foça'ya uğramayacağına yemin ettiler; fakat Cyrnos adasına yönelerek gemileri yelkenlerini açmaya hazırlandığı sırada, halkın yarısından çoğu şehrin görüntüsü ve geçmiş zamanlarının anılarıyla vatan aşkına yenilerek yeminlerini bozdular ve geri dönerek Foça'ya girdiler. Diğer yeminlerine sadık kalanlar, yollarına devam ettiler.

Cyrnos adasına gelerek Alalia şehri halkıyla beş yıl birlikte yaşadılar ve şehre bir tapınak yaptılar; fakat yakın kıyıları yağma ettiklerinden, Tyrrhenliler (Tyrrhéniens)le Kartacalılar, bunlar aleyhine birleştiler. Yenmekle beraber kötü sarsıldıkları bir deniz savaşından sonra, Foçalılar Alalia şehrini de terk ederek aileleriyle beraber Rhegium'a doğru açıldılar. Kartacalılar bunlardan aldıkları esirleri karaya çıkınca, tereddüt etmeden boğazladılar; içlerinden kaçabilenleri Rhegium'a gelerek Possidonium sakinlerinden olup bu Foçalıların yanlış yorumladıkları bir tanrı cevabını doğrulatmış olan bir adamın görüşünü de aldıktan sonra, Hyéla şehrini kurdular[466].

(s.282) ELLİ SEKİZİNCİ BÖLÜM
Marsilya (Marseille)'nın Kuruluşu

Herodot'un aktardıkları burada kalıyor; fakat Strabon bize Foçalıların uzun gezilerinde devam ederek, Gal (Gaule) memleketinin güney kıyılarına geldiklerini ve kesin şekilde yerleştikleri Massalia şehrini kurduklarını söyleyerek, onu tamamlar.

[466] Hérodote, I. Kitap, s.165, 166.

İyonya'yı terk etmeden önce, gelecekten haber verenle istişarelerinde yapacakları gezilerini idare etmek için Efes Diyana (Artemis) birini almaları tavsiye edilmişti. Bu rehber, tapınağa ait Diyana heykellerinden birini beraber alarak Foçalılarla giden Efes'in en gözde kadınlarından Aristarché oldu. Yeni sömürgeye varınca, Diyana'ya ait olmak üzere Éphésium tapınağını yaptılar[467]. Efeslilerin Diyana dini Gal memleketine bu şekilde gitmiş ve Massaliotlerin paraları üzerinde tanrıçaların başı, bundan dolayı gözükmüştür.

Asya'da kalmış olan Foçalıların, İranlılar tarafından daha sonra ne muamele gördüklerine ilişkin, Herodot hiçbir şey söylemiyor. İranlıların deniz adamlarına olan ihtiyaçlarından dolayı, bunlar hakkındaki kızgınlıklarının geçmiş olması ve Foçalıların terk ettikleri ev ve mülklerine tekrar girebilmiş olmaları çok muhtemeldir.

Foça, İran Devleti elinde varlığını sürdürmüştür; fakat daima özgürlüğünü elde etmeye sabırsızcasına çalışan bu şehir, İyonya Büyük Devrimine katılarak, Foçalı Denys'i Ladé adası etrafında birleşmiş olan konfederasyonun generali seçtiler.

Generalin konuşması, herkesi ikna etmişti; fakat deniz kuvveti ordusunu tanzim için aldığı tedbirler, denize alışmamış olan bu grubu, yedi gün içinde yordu. İyonyalılar mırıldanmaya başladılar ve konfederasyonun gemilerini sayarak, ancak üç gemiyle gelmiş olan Foçalıları gülünç sayarak alay ettiler. Bu durumda İranlılara karşı yapılacak (s.283) savaş, elbette çok felaketli olacaktı. İyonya donanması, son dakikaya kadar düşmanla çarpışan Sakızlıların kahramanlığına rağmen yok edildi. İyonyalıların böyle büsbütün perişan edildiklerini gören ve Foçalılar için de esir düşme olacağını daha önce dert eden Foçalı Denys, kendi gemileriyle düşmandan aldığı üç gemiyi, Fenike'ye doğru aldı gitti. Kıyıda bulduğu birçok ticaret gemisini batırarak mallarını ganimet olarak aldıktan sonra, Sicilya'ya geçerek korsanlıkta devam etti. Kartaca ya da Tyrrhénlilerin gemilerini avladı. İranlıların savaşı sonucu öldürülen hemşehrilerinin intikamını aldı[468].

İyonya ayaklanması bastırıldığından, Foça şehri de diğerlerinin sonuna katıldı; fakat birinci derecedeki iskele, yerini kaybetmedi. İyonya arazisi için sürekli olarak çekişen bütün liderler ve hükümdarların hırsını tahrike sebep olan şey de bu yerin önemiydi.

---

[467] Strabon, IV. Kitap, s.179.
[468] Hérodote, VI, 17.

Antiochus'a karşı savaşta, Foça büyük bir deniz tersanesi sırasına geçti. Antiochus, Frigya'ya giderken oğlu Séleucus'u, Eumène'in ve Romalıların kendi tarafından ayırmak istedikleri deniz kıyısındaki yerleri gözetmek için Eolya'de bıraktı. Eumène Foça hâkimiydi; halk vergilerin ağırlığından dolayı ayaklanmaya başlamıştı. Şehir beş yüz *toges*[469] ve beş yüz gömlek vermekle yükümlü tutulmuştu. Bundan başka, halkı öfkelendiren bir de buğday kıtlığı vardı. Senato meclisinin Eumène'e sadık kalmak istemesine rağmen halk, Antiochus tarafına yöneliyordu; fakat particiler meclisi de aldılar[470].

Abydos şehrinin kuşatması kalktıktan sonra Romalıların donanması, Eumène'inkine katılmak üzere Canoe'ye geldi. Livius Foça'ya hareket etti; fakat şehrin kuvvetli bir birlikle savunulduğunu ve Séleucus (Selevkos) karargâhının oradan uzaklaşmadığını öğrenince, kıyıyı tahrip ederek birçok esir aldı ve Eumène'e, ancak donanmasını bulacak kadar bir zaman vermek için, duraklayarak bütün ganimetleriyle çıktı gitti. (s.284) Bir süre sonra Selevkos, Foça'yı kapılarını açan muhafızlarının ihanetiyle ele geçirdi ve silahının saldığı korku, kıyının Kyme (Cymé) ve diğer şehirlerinin katılması sonucunu verdi.

ELLİ DOKUZUNCU BÖLÜM
Foça (Phocée)'nın Kuşatılması

Romalılar, en sonunda düzenli bir kuşatma yapmaya karar verdiler. Préteur Emilius Regillus donanmaya bizzat kumanda ediyordu; iki limanı ele geçirerek (M.Ö. 189) teslim olmaları için Foça halkına bir bildiri yayınladı. Cevapları Harpagus'a verdiklerinin aynı, yani red cevabıydı. Bunun üzerine konsül Lampter'in iki tarafından saldılara başladı; bu mahallede bulunan evler ve tapınaklar imha edilmişti. Surları delmek için külünkler yanaştırıldı; fakat kuşatma altındakilerin direnişleri ve savunmaları şiddetliydi. Surda açılan gedikler, hemen tamir olunuyordu. Bunlara yeniden bazı öneriler yapıldı; görüşme için beş gün istediler ve en sonra kapılarını açtılar. Romalılar, şehre bir fatih sıfatıyla değil, gelişen şartlar sonucu girdiler. Yağma fikriyle giren askerler, mırıldanmaya başladılar ve subaylarının engellemesine rağmen, evlerin çoğunu soymaya koyuldular. Préteur Emilius, şehrin meydanında bu hür halkı etrafına toplayarak yağmayı durdurtmuş ve şehrin genel ve özel bütün binalarının dokunulmazlığına saygı göstermekle,

[469] Romalıların bol ve uzun elbiseleri (Ç.N.).
[470] Tite-Live, XXXVII, 9.

Foça topraklarının genelinin, hükümetinin ve kanunlarının iadesini emretmiştir[471].

Antiochus'un yenilgisi ve uzaklaştırılması üzerine Eolya sahası, Bergama (Pergame) kralı topraklarıyla birleştirilmişti. Foça da İyonya'dan o zaman ayrılmış olmalıdır. Bu şehir, gerçekte coğrafyacılardan Ptolémée tarafından Eolya toprakları içinde sayılarak gösterilmiştir.

Aristonic'e karşı olan savaşta, Foça şehri bunun tarafından olarak yeniden Romalıların düşman tarafında bulundu. Aristonic'i yenen konsüller, (s.285) Foça üzerine yürüdüler; fakat Marsilya (Marseille), sömürgesi Romalıların güç sahibi bir dostu sıfatıyla aracılık yaparak bu eski dostuyla barışı sağladı.

Romalılar Asya'nın barışçı sahipleri olunca, bütün şehirler Prokonsül idaresine bağlı olarak asıl çehrelerini kaybettiler ve tarihleri, Roma İmparatorluğu tarihiyle karıştı gitti. Foça bir ticaret şehri olmakla yetindi ve Romalıların varlıklarını devam ettirdikleri sürenin tamamında ancak bazen adından söz edilebildi. Limanlar, aşama aşama doluyor ve sakinleri şehri terk ediyordu.

ALTMIŞINCI BÖLÜM
Yeni Foça'nın Kuruluşu

Bizans İmparatorluğu zamanında Foça, surları yıkılmış bir kasabadan başka bir şey değildi. Bununla beraber yerinin önemi nedeniyle, beklenmedik bir şekilde buraya Cenevizliler gelerek, eski şehrin yanına müstahkem bir yer yapıp, buna Yeni Foça adını verdiler. Bu şehrin, yakınında çok zengin şap madeninin bulunduğu İmparator Michael Paléologue zamanında keşf edilerek, İtalyanların yönetimi altında işletilen bir dağ vardı. İşletenler, Rum imparatoruna yıllık aidat verirlerdi. Bu saha, Türk emirlerinin tekrarlanan saldırılarına hedef olunca, madencilerin rahat ve güveni tehlikeye girdiğinden, Latinlerle Rumlar, bu dağın eteğine bir kale yaparak ona Yeni Foça adım verdiler ve bu yerin sahipleri bulunan Ceneviz soylularından Andrea ile Jacob Cataneo, Lidya Emiri Saruhan ile yılda beş yüz duka altını vermek şartıyla bir antlaşma yaptılar. Bu antlaşma, 180 yıl süreyle yürürlükte kaldı[472].

Yeni Foça şehri, önemli bir yer oldu; Cenevizli bir *podestat*[473] (s.286) ile yönetilirdi. Bu hâkim, cumhuriyet adına sınırsız bir yetkiye sahipti.

---

[471] *a. e.*, bölüm 31.
[472] Ducas, XXV. Kitap, s.90; Hammer, *Hist. Ottomane.*
[473] Orta çağda Orta ve Kuzey İtalya'nın şehir yöneticileri ve liderleri (Ç.N.).

Küçük Asya kıyılarındaki bütün Ceneviz sömürgeleri, bu şekilde düzenlenmişti.

Sultan I. Mehmet Kyme (Cymé)'yi kuşatmaya geldiği zaman[474], Podestat Jean Adorno, padişah ile bir antlaşma yaparak Cenevizlileri Yeni Foça'nın mülkünde on yıl içinde verilmesi şartıyla yirmi bin duka bir para karşılığında serbest bıraktırdı. Bu paranın ödemesi yapılmadan önce, padişah öldü ve Foça Cumhuriyeti, Sultan Murat ile para yerine savaş malzemesi vermek üzere yeni bir antlaşma yaptı. Cenevizliler, Sultan Murat'a eski antlaşmanın geriye kalan kısmı olarak altı bin duka veriyorlar ve askerini Avrupa tarafına taşımak için gemilerini, padişaha emrinde hazır tutarak bu şekilde Hristiyan topraklarını yıkıp yakmaya giden Müslüman kabilelere yardımcı oluyorlardı. Osmanlı tarihinde çokça meydana gelen bu tür hareketler, bundan dolayı suçlanan milletler için, töhmet derecesinde büyük birer tehlikedir. Hristiyanların, çoğunlukla Türk askerî hizmetine girdikleri görülmüş ise de hiçbir Türkün Hristiyan ordusunda hizmet kabul ettiği görülmemiştir.

Doğudaki Hristiyan halkın çektikleri sıkıntıların nedeni, Müslümanların bağnazlığı ve barbarlığında değil, Hristiyanlık çıkarlarını terk ve ihmal etmiş olan atalarında aranmalıdır.

Fokya (Phokia) küçük şehri, Yeni Foça'nın yerini alır; hemen hepsi gemici olmak üzere dört-beş bin kadar nüfusu vardır; çoğunluğu Türkler oluşturur. Nüfusun yaklaşık beşte üçü Türk ve beşte ikisi Rumdur. Rumların ufak bir kilisesi, Türklerin kötü durumda çok sayıda camileri vardır. Şehrin dışında bulunan mezarlıklarında, eski mimarî süsleme parçaları çoktur; fakat özel şekilde incelemeye değer hiçbir harabe görmedik.

Leucae

Leucae şehri, Foça'nın batısında ve deniz kenarındaydı. Bunun kurucusu Erdeşir (Artaxerxe)'e karşı isyan ederek, Eolya kıyısına yakın bir adaya çekilen Tachos adındaki bir İran generalidir. Leucae şehri, arazisi önceden gerçekten bir ada üzerindeyken, daha sonra alüvyonların etkisiyle karaya bitişmiştir. Kyme (Cymé) ile (s.287) Klazomen (Clazomène) halkı, bu şehir için anlaşmazlığa düşerek sonunda meselenin Delfi (Delphes) tanrısının görüşüne müracaat etme kararını verdiler. Bu şehir, Aristonic'in Romalılara karşı yaptığı savaşa yer olmasaydı, tarihte hiç adı

[474] Bkz. Dördüncü kitap, üçüncü bölüm.

geçmeyecekti[475]. Bundan Lefke adı kalmış ise de eski eserlerden hiçbir şey yoktur.

Bu köy ile Gediz (Hermus) arasındaki arazi, Eolya'ya ait ve bu vilayetin tarifinin içindeydi. İyonya'nın, eskiden tarihî binalar açısından o kadar zengin çok sayıda şehrin bulunduğu arazisinin büyük kısmı şimdi göçebelere terk edilmiştir. Eski şehirler, birer enkaz yığınından başka bir şey değildir; yalnız İzmir kaç kere yıkıldıktan sonra yine yaşayabilmiştir. Yalnız bir şart, bu yerleri hareketli ve çalışılır hâle getirebilir ki o da Avrupa sömürgesi yapmaktır; fakat bu, ancak Avrupalıların Türkiye'de arazi sahibi olmalarıyla ve Avrupa'nın değişik yerlerinde yabancılar nasıl mülk sahibi oluyorlarsa, o yerde bulunmalarıyla emin şekilde meydana gelir.

Deprem bölümünü tamamlamak için, Atina habercisinin, Pline ve Procope taraflarından deprem sırasında denizin taştığı gözlemlerini doğrulayan açıklamasını aktaracağız[476]:

"26 Aralık 1861 tarihinde, sabah saat 08.45'te yaklaşık iki saniye devam eden ve hareket yönü güneybatı tarafında görünen oldukça şiddetli bir deprem sarsıntısı, Atina'da hissedilerek bunun başka yerlerde de birkaç yıl önce felaketli bir şekilde meydana geldiği gibi olmasından çok korkulmuştur.

Patras'ta, istihkamın içindeki kışlanın damı, bir kazaya sebep olmadan çökmüştür. Şehrin aşağı kısmında, iki katlı bir ev, bitişiğindeki birkaç mağazayı da beraber alarak yıkılmıştır. Başka birtakım binalar da hasara uğramışsa da can kaybı olmamıştır.

Aégion (Vostizza), daha doğru kaydederek on beş kadar binanın tamamen çöküp harap olduğunu ve çok sayıda insanın altında ezildiğini söylüyor. Evlerin çoğu az çok hasara uğramış ve denizin seviyesi iki metre kadar yükselerek şehrin tabanı için tehlike olmuştur.

(s.288) Eski Corinthe şehrinin 1852 yılı depreminden beri terk edilmiş olan eski binalarının eksildiği görülmüştür. Yeni Corinthe'in birçok binası çatlamış ve Calamaki'de bu sarsıntıdan kurtulmuştur. Galaxidi ve Itea'da Lépante körfezinin kuzey kıyısında, deniz kabararak yalnız duran bir mağazayı sürüklemiştir. Başka daha olaylar varsa da bilgi eksikliğinden dolayı belirlenememiştir. Çünkü yedi gün sonra hiçbir resmi rapor yayınlanmadığından, ileride tamamlamak üzere verilen bu özel bilgilerle yetinmek zorundayız."

---

[475] Bkz. Dördüncü kitap, birinci bölüm.
[476] Bkz. Birinci kitap, otuz ikinci bölüm.

ALTINCI KİTAP

FRİGYA (PHRYGIE) VE GALATYA (GALATIE)

BİRİNCİ BÖLÜM
Frigyalıların Göçü

(s.289) Küçük Asya'nın coğrafyası ve eski tarihiyle ilgilenmiş olan yazarların incelemelerinden varılan sonuca göre, Frigyalılar, çevredeki bölgelerden yarımadaya kalıcı olarak yerleşmeye gelenlerin ilkleridirler. Fakat, yarımadanın arazî ve coğrafî oluşumu incelenince, oldukça eski ve tarihî zamanlara oldukça yakın bir dönemde yanardağ olayları ve birikinti hareketleri, bu yarımadayı hemen hemen oturmaya uygun olmayan bir duruma getiriyordu. Sonraki yüzyılların uzun dönemlerinde Küçük Asya şehirlerinin deprem tahribiyle karşı karşıya kalarak sakinlerinin sabır ve kararlılıkla mücadele ettiği bu isyankâr tabiat; bu devamlı tehlikeye karşılık ona bolluk ve berekette hayret edilecek ve ilk çalışışta karşılığını fazlasıyla ödeyen el değmemiş bir toprak veriyordu. Fakat Küçük Asya'nın Doğuya komşuluğuna ve Batı memleketlerine dayanmış olan büyük halk, ocak ve kitlelerine yakınlığına rağmen, ikamet edilmeyen bir yer olmasına ya da Trakya ile Karadeniz Pont (Euxin)'in kuzey tarafının diğer memleketlere halk çıkaracak kadar kalabalık olduğu sırada, birkaç göçmen kabilenin dolaşmasından ibaret kalmasına şaşmamalıdır. Hâl böyle olunca, Trakyalıların düzenli bir hükümet oluşturmaları ve Bryglerin, Makedonya'da Bermius Dağı yakınında oturan Midas adındaki bir reisin emri altında gelerek yarımadanın ortasındaki şehre yerleşmeleri, birçok zaman sonra meydana gelmiştir[477].

Tarihçiler, çoğu Frigyalıların Avrupalı ırktan olduklarında görüş birliğine varmışlardır; görüş ayrılığına düştükleri nokta, yalnız bu büyük göçün meydana geldiği tarihtedir. Bu göç, ilkel (s.290) kavimlerin doğudan batıya gelmelerinin aksi ve zıttı olarak yapılmıştır. Frigyalıların Avrupa'dan ortaya çıktıklarında bazı şüphe verdirecek olan tarihçi, yalnız Herodot'tur; çünkü Kserkses (Xérxès) ordusunu saydığı ve sınıflara ayırdığı sırada bu milletlerle Ermenilerin de aynı silahı taşıdıklarını söylüyor. Ermeniler ise birincilerin sömürgeleridir[478]. Yine bu tarihçi, başka bir defasında Frigyalıların köken olarak Makedonyalı olduklarını ve orada Brygler adıyla adlandırılırlarken Asya'ya geçerek Phryè'ler adını aldıklarını söyler. Herodot kadar eski olmayan coğrafyacıların, ilk kökeni hiç dikkate almayarak aksine son olayları kesin ve resmî olarak kabul etmeleri dikkat çekicidir. Bu göçün ne zaman olduğuna gelince: Bunun Truva savaşından önce, meydana geldiği hakkında, mümkün olan delillerin tamamı elde

[477] Hérodote, VIII, 138; Cf. Athénée, XII; Xanthus, *Fragm.* (ed. Müller).
[478] Hérodote, VII, 73.

mevcuttur. Strabon der ki[479]: "Trakya Frigyalıları, Truva prensini ve çevredeki memleketleri esir ettikten sonra sakinleri Bakırçay (Caïque) kaynaklarının öte tarafından yerleşmek üzere giden Misya (Mysie) sahasına yerleştiler. Misyalıların ve Frigyalıların bu göçleri, Truva savaşından sonra meydana gelmiş olmalıdır." Strabon[480], Lidyalı Xanthus'un, Frigyalıların Asya'ya Truva savaşından sonra geçtikleri ve Karadeniz (Pont-Euxin)'in batı kıyılarından kendilerini önceden Bérécynthes memleketinden getirtmiş olan Scamandrius adındaki reislerinin sevkiyle geldikleri hakkındaki açıklamalarını eleştirir. Bu yazara göre bu göçmenler, adlarını o çevredeki Sakarya (Sangarius) yöresine ve buna hâkim olan dağa vermişlerdir.

Strabon der ki: "Frigyalıların Avrupa'dan Asya'ya olan göçleri, eğer Truva savaşından sonra ise ve Homeros'un Truvalılarla yardımına getirdiği Frigyalılar, Bérécyntes memleketinden ve Avrupa'nın Ascanie sahasından iseler, o halde Sakarya kıyılarındaki ve Priam'ın yardımcı olarak asker verdiği diğer Frigyalılar kimlerdir?"

Servius da Strabon'un duygularını paylaşır ve der ki:

"Bérécynthe Dağı, Ana Tanrıçaya, bu tanrıçanın ilk baş rahibini anmak için armağan edilmiştir[481]." Bundan başka, Frigya hükümetinin Truva savaşından (s.291) çok zaman önce kurulmuş olduğunu biliyoruz; çünkü Manisa (Sipylus)[482] Dağında Tantalis'e hâkim olan, Agamemnon'un üçüncü dedesi Tantale ile Hyllus arasındaki savaştan sonra bu prensin torunları memleketlerinden mahrum olarak Hellade'de kendilerine bir sığınak aradılar. Bunların dostlarından birinden Hellade'nin aldığı Péloponnèse adı, Truva savaşından yüz yirmi yıl öncedir. Masallarıyla karanlık bir hâle gelen bu dönemleri açarak, içlerine nüfuz ederek ve bugün mevcut olup kimlikleri Strabon, Pline ve Pausanias tarafından farklı dönemlere nispet edilmiş olan eski eserleri ve anıtları inceleyerek sonuçta Agamemnon'un atalarının, daha Yunanistan'ın medeniyetin prensiplerini elde etmesinden önce ve bu ataları olan prenslerin toprakları, Kızılırmak (Halys) nehrinden Ege denizine ve İzmir şehrinin kuruluşundan önce, Gediz (Hermus) adıyla anılan koya kadar uzandığı zamanlar, Frigya'da yönetimde bulunduklarını görürüz[483]. Bununla beraber farklı dönemlerde, Trakya kabilelerinin ilk göç takımına katılmasıyla, Frigyalıları çoğalttığı varsayımıyla da tarihçilerin arasını bulmak mümkündür. Herodot'un aktardığı bir olay, tarihçiyi safdil

[479] Strabon, XII. Kitap, s.572.
[480] Strabon, XIV. Kitap, s.630.
[481] Servius, IX. Kitap, Aeneid.
[482] Strabon, XII. Kitap, s.571.
[483] *Vita Homeri,* II.

göstermekle beraber, Frigyalıların eskiliği hakkında kamuoyunun ne derece olduğunu ortaya koyacağından faydasız sayılmaz[484]; fakat gerçekte onların tarihi göçleriyle hiç ilgili değildir. Misya, Lidya ve Frigya sahalarının değişik yöreleri, kökenleri bir Avrupalı soydan gelme kabileler tarafından yerleşilmiş ve doğal olarak bu kavimler arasında bölünerek erimeye uygun hâl almıştır.

Roma dönemi yazarlarının, Frigya göçünü Truva savaşından önceye çıkarma konusundaki şüphelerini anlamak, gerçekten güçtür. Hâlbuki Truvalılar kendilerine Frigyalı unvanını verirlerdi ve Frigya prensleriyle aralarında antlaşma vardı[485]. Trakya'dan Asya'ya birtakımlarını göç ettiren Mygdon, Hécube'nin kardeşi ve Coroebus'un babasıydı[486]. Mezarı Pausanias'ın[487] zamanına kadar Frigyalılarla Tectosagelerin sınırı üzerinde bulunuyordu. Frigyalılar, işte bu liderden dolayı Nygdonienler adını almıştılar.

(s.292) Herodot'un, bir aralık bu Frigyalıları Ermenilerin torunları yaptığına şaşılır. Tarihinin başka bir yerinde ise Frigyalılardan, dünyanın en eski kavmi olarak söz eder.

İKİNCİ BÖLÜM
Sésostris İstilası - Din

Frigyalılar gelmeden çok zaman önce, Küçük Asya'yı Sésostris feth etmiş ve İzmir körfezi kıyılarına kadar gelmişti. Yirmi beş yüzyıl sonra orada gördüğümüz dikili taşı, o zaman yaptırmıştır. Fetihlerinin devamı sırasında, Mısırlılardan çok sayıda adam bırakmış ve bunlar, o memleket halkına karışmışlardı. Bundan sonra Sésostris Asya'dan Avrupa'ya geçerek Traklar (Thraces) ile İskitler (Scythes)i aldı. Herhalde bu Mısırlılar istilasından sonra, asıl memleketlerinde hareket ve heyecana gelmiş Avrupa ırkına bağlı halkın Asya'ya doğru göç hareketi başlamıştır. Burada kesin bir nokta varsa, o da İskitler akınının, Sésostris'in fetihlerini pek yakından takip etmesi ve bu milletin bin beş yüzyıl süreyle memlekete hâkim kalmış olmasıdır. Sésostris kendi memleketine döndüğü zaman, feth ettiği memleketlerin halkından birçok kişiyi beraberinde götürdü. Asya'da bundan oluşan boşluğu, Avrupa'dan gelen göçler doldurdu. Frigyalılarla Pelasglar arasındaki ırk ilişkisinin derecesini, önceden söylemiştik[488]; fakat saf Asyalı

[484] Lib., II, 2.
[485] Bkz. Üçüncü kitap, on dördüncü bölüm.
[486] Bkz. Üçüncü kitap, on dördüncü bölüm.
[487] Pausanias, X. Kitap, s.27.
[488] Bkz. Üçüncü kitap, on dördüncü bölüm.

bir unsur, Frigyalılar milletini bir kısım değişiklikler meydana getirerek onlara komşuları olan Lidyalıların çehresinden başka bir sima verdi.

I. Midas'ın yönetim dönemi, tarihin yolunu şaşırmadan, dolaşamayacağı masal dönemlerine çıkar; fakat şu anda var olan eserler ve anıtlardan, Keyhüsrev (Cyrus)'in fetihlerinden önce, Frigya'da bu adda eski bir sülâlenin yönetimde bulunduğu kesinleşiyor. Bununla beraber yarımadanın içindeki büyük yaylaya yerleşmek için gelmiş olan ilk Frigyalıların, burasını büsbütün boş ve ıssız bulmuş olmaları mümkün değildir; fakat tarih, bu Frigyalılardan (s.293) önce memleketi işgal eden yerliler hakkında hiçbir şey demiyor. Şu kadar ki Mezopotamya ve Suriye halkları, Küçük Asya'nın doğu taraflarına halk takımları göndermişlerdi. Medler, bu yarımadanın geniş bir tarafında yerleşmiş ve Leuco-Syrienler, Kapadokya (Cappadoce) ile Pont'un birer kısımlarını işgal etmişlerdi. Bu milletler, Asya'ya çok sayıda Suriye ve İran tanrılarının dinini getirmişlerdi ve bu dinler Frigya içlerine kadar hemen yayılmıştı.

Fenikelilerin koni şeklinde bir taşta somutlaştırdıkları Venüs Tanrıçası, gökten düştüğünü söyledikleri Pessinus (Pessinunte) taşından yapılma dişi rakibini bulmakta gecikmedi. Tanrı Men ve Mithra için, büyüklük ve süste en meşhur dinî merkezlerin tanrılarıyla rekabet edecek tapınaklar meydana getirdiler. Bununla beraber Frigyalıların birinci derecede tanıdıkları tanrı, Kibele (Cybèle) ya da Rhéa idi. Bu tanrıya Agdistis adı da verildi ve bu ad Pessinus (Pessinunte) şehrine hâkim dağa kaldı. Arnobe'un eserinde[489], bu ikinci adın kökeni ve Atys denizini yapan Sangar nehrinin kızı Nana'nın masalından söz edilir. Ana Tanrıça dini, Frigya'da o kadar önem kazandı ki tanrıçanın lakapları o bölgenin bazı yer isimlerinden alınırdı. Galler'in bakanları da aynı şekilde Sakarya nehrinin kollarından biri olan Gallus suyunun adını alırdı. Strabon'un[490] aktardığına göre Frigya'da bu tanrıya ait ilk inançlar, *Cabires* denilen tanrılar hakkında Samothrace'da uygulanandan pek de farklı değildi ve zannedildiğine göre Cabires, Dactyleler ve Curèteler, hep aynı gruba bağlıydılar. Tanrıçanın Dindymène adı da tepelerinde tapınaklar bulunan çok sayıda dağa verilmişti. Bu din, Cadi şehri yakınında, Yanık Frigya'da ve Kyzikos (Cyzique) yarımadasında yaygındı. İkinci göçler döneminde, Frigyalılar güneye doğru itilmiş oldular ve Bitinyalılar, Frigya'nın Epiktet (Épictète) adı verilen bu kısmını ele geçirdiler. Misyalılar, Marmara denizi (Propontide) kıyılarını ve Edremit körfezine kadar Adalar denizini aldılar; (s.294) Eolya sömürgeleri de batı kıyısında yerleştiklerinden, Frigya kralları bir taraftan Uludağ (Olimpus) ve diğer

[489] Arnobe, *Adversùs Gentes,* V. Kitap.
[490] Strabon, X, 470.

taraftan Pisidya dağlarına kadar uzanan büyük merkezî yaylanın içinde kapalı kaldılar. Gordius ve Midas sülâlesinin prenslerine ait babadan oğula miras kalan devlet, burada kurulmuş olandı. Lidya'nın bir kısmıyla Yanık Frigya ya da Katakekomene (Catacécaumène)'i ve eski Mayonya (Moeonie)'yı, Menderes (Méandre) kaynaklarıyla kollarını ve Honaz (Cadmus) Dağının güney yamaçlarını içine alıyordu. Sakarya nehrinin doğusunda Frigyalılar, Paflagonya (Paphlagonie)'nın güney sınırları boyunca, ta Kızılırmak (Halys) nehri kıyılarına kadar uzanmışlardı.

Birinci göçlerinde Frigyalılar, bir yer oluşturmak zorunluluğu altında, yeni memleketin kendilerine sunduğu doğal maddelerden çok istifade ettiler. Yumuşak ve işlenmesi kolay tüflerden oluşan yanardağ, büyük kayalarını oyarak ev, tapınak, mezar yaptılar. Kısacası ilk gelen Frigyalılar, mağaralarda oturdular. Nice yüzyıllardan sonra, biz bu mağaraların türlerini, çok sayıda olmalarını ve tamamen korunmuş hâlde kalmış kayalar içine gitmiş yeraltı konaklarını, şaşkınlıkla gördük. Vitruve[491] Frigyalıların yapı tarzını, eski dönemine doğru çıkarak takip eder. Bunlar, önce yumuşak toprakta delik ve inler yaptılar; sonra bunun üzerini koni şeklinde bir damla örttüler. Daha sonraları binalarında kereste kullandılar; fakat bunu tasarruflu bir şekilde yaparlardı, çünkü memleketlerinin özelliklerinden birisi, ağaç bulunmamasıydı. Sakarya vadileri zayıf ağaçlıklarla gölgelenmişti. Ormanlara, ancak Frigya Olimpus silsilesinde rastlanırdı.

Kral Midas ve Gordius taraflarında iki şehir kuruldu; fakat millî anıları taşlara yazmak âdetini terk etmediklerinden, bu büyük eserleri, tenha ve ıssız yerlerde de buluyoruz.

Frigyalılar, Trakya memleketlerinden ölüler için taş içinde mezar oymak âdetini getirmemişlerdi. Bu gömme tarzı, çok eski bir dönemde Mısırlılar tarafından yapılırdı. Bu âdet, belki de Sésostris'in Asya'ya getirdiği birliklerle taşınmıştı. Zaten Asya'ya gelip yerleşen Mısırlı kuvvetler, yalnız bundan ibaret değildi: Çok sayıda şehirlere ek olarak Mısır şehirlerinin isimleri konulmuştu; çünkü eski Keyhüsrev (Cyrus), Asya'ya Asur kralı hesabına geldikleri hâlde, onu yenmiş olanın hizmetine girmiş olan Mısırlıları yerleştirmişti. Savaştan (s.295) sonra Keyhüsrev, bunlara memleketinin yukarılarında şehirler verdi. Bu sebepten, o şehirlere Mısırlı isimler verildi ve bütün bu şehirler, Ksenofon (Xénophon) zamanında torunların mülküydü[492]. Millî âdetlerine çok bağlı olan Mısırlılar, Asya bölgesine kendilerine ait gömme tarzını ve mezar usulünü herhâlde taşımışlardır. Bundan başka boyları kısa ve başlıkları sepet şekilli sütunlarla

[491] Vitruve, XV. Kitap, bölüm 1.
[492] Xénophon, *Cyrop.*, VII. Kitap.

dört köşeli kapıları içeren anıtlar ve eski binalarda görülen Mısır mimarî eserleri de bu sebepten ortaya çıkmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Doğunun Etkisi - Midas'ın Masalı

Heykeltraşlık sanatı, zorunlu olarak Asurluların doğu ekolüne dayanır. Asur ve İran eserlerinde çoğunlukla görünen ve kuvvetin sembolü olan aslan, Frigya memleketlerinde yaygınlaştığı gibi daha sonra Yunanlılar ve Romalılar tarafından da taklit edilmiştir. Her şehir, bu aslan heykelleriyle o kadar cömertçe süslenmişti ki yüzyılların tahribi, Müslümanların her tür insan ve hayvan resimlerinden hoşlanmaması gibi bütün bu yok edici sebepler, bunların hepsini ortadan kaldıramamış olduğundan, Frigya'nın eski şehirlerinde hâlâ rastlanan mermer veya normal taştan yapılma aslan heykellerinin sayısı, yine şaşılacak kadardır. Heykeltraşlık sanatının diğer kollarıyla su vb. kaplarının, ev döşeme ve eşyasının işlemeleri de Asur'dan gelmiştir. Gordius'un oğlu Midas'ın, çok paraya yaptırarak Delfi (Delphes)[493] tanrısına sunduğu taht, kaç yüzyıl sonra, Yunanlılara göre yine hayran kalınacak eserlerden sayılmıştır.

Frigyalıların, kralİar zamanına ait heykellerinden, hiçbir eser kalmamıştır. Bunun sebebi, Asurlu zevk ve mesleğinin bitmiş ve bırakılmış olması düşünülebilir. Doğu hayalinin bütün (s.296) Orta Asya'ya yaydığı, elde şu anda mevcut olan eserlerden anlaşılmaktadır. Bununla beraber Yunanlılar, bunu taklit etmeyi hiçbir zaman denemediler. Mümkün olduğu kadar insan ve hayvan şekilli heykellere yabancı kalarak, bütün tanrıları toplayan tapınaklarında başka memleketlerin hayvanlarında somutlaştırılan tanrı sembolleri yaptıkları zaman, bunları asil ve zarif bir şekilde süslediler; fakat çoğu zamanlar bu Asya sembollerini tekrar etmeyi düşünmediler. Bu onlar için ölmüş bir dil yerindeydi.

Öyük büyük heykelleri, Boğazköy (Ptérium)'ün tüyler ürpertici figürleri, Medler ve Asurlular yanında genel bir anlama sahipti: Bunlar, girişleri korumak için saray kapılarına konmuşlardı. Gücü sembolize etmek için, bunların bedenleri boğa şeklinde yapılmıştı. Kanatları hareketliliği sembolize eder ve insan başı akla işaret ederdi. Fakat bu insan başı yeterli görülmediğinden dikkatli olduğunu göstermek için uzun kulaklar ve kendini savunma için de boynuzlar eklendi.

İşte bu şekilde, bir yüzde büyük İskender'in boynuzlarıyla Midas'ın büyük kulakları, bir hükümdarın sahip olması gereken sıfatları sembolize etmek için bir araya toplanmıştır.

---

[493] Hérodote, I. Kitap, s.14.

Ninova (Ninive) ve Persépolis'teki büyük heykeller, hükümdarların portreleri olarak mı kabul edilmiştir? Bunu kabul etmek zor olmakla beraber, bunlar Asyalılarca devlet ve saltanatın sembolü sayıldıklarından, Babil ve diğer Asya şehirlerinde de bu anlamda alındıklarından emin olabiliriz. Babil şehrinde her ne kadar o derece büyük heykeller yoksa da epeyce miktarda silindir şekilli ve Yunanlıların madalyalarında başı tuğlu ve uzun kulaklı, boynuzlu yüzler yontulmuş taşlardan söz edebiliriz.

Demek ki Asyalılara göre boynuz ve uzun kulak, gülünç veya komik olan bir şey olmaktan uzak, dikkat ve kuvvet anlamındaydı. Yunanlılar bunu anlayamamışlardır ve Frigya kralının uzun kulaklarının, modern çağlarda budalalığın sembolü sayılması çok ilginçtir. Yani Asya fikrinin büsbütün tersini kastetmişlerdir. Eusèbe, *Préparation Évangélique* adlı eserinde, Fenike Kraliçesi Astarté'nın geyik boynuzlarıyla süslü bir taç taktığından söz eder[494].

(s.297) Kutsal yazılarda boynuz, bazen mutluluk ve başarı, bazen kuvvet ve çoğunlukla kibir ve gurur anlamına gelir. İsrailoğullarının göçünde[495] Hz. Musa'nın boynuzlu olduğu yazılıdır.

Tarih ve mitoloji, bize Midas'ı biri diğerine o derecede karşı iki görüntüde göstermiştir ki bir taraftan mitoloji kahramanları ve diğer taraftan eski eser uzmanları, bu konuda görüş birliğine varamamışlardır.

Bir taraftan Trakyalı büyük bir milletin liderini, Hellespont'u geçerek Asya'ya Brygleri getirip Sakarya nehri kıyısında yerleşmiş görürüz. Çok sayıda şehir kurulmuş, yönetimi altındakileri Trakya'dan getirdiği dinle mükellef kılarak ölümünde gelişmiş bir hâlde bıraktığı memleketinde, kendinden sonra on kral hükümdar olan bu sülâlenin lideri Midas'tır.

Masalda ise, aksine zevk ve sefa içinde periler ve tanrılarla yaşayan ve Apollon'un verdiği bir cezadan dolayı torunlarına maskara olan bir hükümdar gösterilir.

Bu hükümdarın hayatı hakkında biri diğeriyle çelişen iki rivayet vardır ve bunun böyle olduğu, bazı Yunan yazarlarının da gözünden kaçmamıştır. Bunlar, Midas'a verilmiş olan eşek kulağını, çok casus ve hafiye kullanan bu hükümdarın, şüpheci yapısını sembolize etmeye bağlamışlardır. Fakat Midas'ın hikâyesi tamamen asılsız ve Frigya hükümetinin sona ermesinden çok sonra eski Asya'nın sembollere verdiği anlamları bilmeyen cahil

[494] Bkz. Birinci kitap, yedinci bölüm.
[495] XXXIV, 29.

Rumların, eski Frigya hükümdarlarını güç ve kuvvet açısından tasvir eden heykelleri anlamayarak, uydurdukları sırf Rum masalıdır.

İngiltere Müzesinde Kral Midas'ın olduğundan hiç şüphe edilmeyen bir heykel vardır[496]. Bunda kralın başı taçlıdır. Asur ve Persépolis hükümdarlarının giydikleri gibi, yenleri geniş bir gömlek giymiştir. Yüzü sakin ve soyludur; ney çalmakla, kendi düzenleyerek bütün halkına öğrettiği bir türküsünü söylemekle meşguldür. Orphée'nin bu öğrencisi, muziği halka zevk için yaymamış, sanatını tanrıların dinine ve annesine olan aşırı saygısına armağan etmiştir.

(s.298) Aktarıldığı üzere Gordius'un oğlu Midas, yönetimi döneminde ney çalınmasını, tapınakların özel yerine ve kurban kesmeye mahsus hâle getirmişti. Bunu, annesi öldüğü zaman ona saygı göstermek için yapmıştı.

Tarif ettiğimiz heykel yapıldığı zaman, Frigya'da bu sülâle lideri kralların elbette çok sayıda heykelleri vardı. Sakarya nehri kenarlarında yerleşen ilk Frigyalıların, Doğu Asya ile sürekli olan ilişkileri sonucu, bu bölgede barbarlardan önce bir medeniyet olduğunu gösterir.

Asurlularla Medler, daha önceden burayı istila etmişlerdi ve Frigya krallığının ortadan kalkmasından çok zaman sonra *mages*, yani özel sınıf dini bazı yerlerde devam etmiş ve hatta Romalılar zamanında uygulanmıştı[497].

Frigya sanatkârlarının, krallığı tasvir eden eserlerinde, merkezî Asya halklarının hayalinden doğma bir sembolü kabul etmelerine şaşılmaz. Yunanlı sanatkâr, yaptığı bir heykelde, daha eski sanatkârların bıraktığı örneğe bakacaktır; fakat gitgide gelenekler unutulduğundan, Yunanlılar anlamını bilmedikleri sembolleri eleştirdiler[498].

Bize kalırsa, Kral Midas'ın eşek kulakları hikâyesinin kökeni böyledir. Boynuz ve uzun kulak, eski Asyalılarca hiçbir zaman eleştiri ve alaya alma işareti olmayıp, bunlar daima güç, kuvvet ve aklı tasvirde kullanılmışlardır.

---

[496] Üçüncü salon, numara 35. Aynı zamanda bkz. Frigya Kralı Midas, *Revue Orientale et Américaine*, II, 219.

[497] Pausanias, V. Kitap, bölüm 37.

[498] Yunanlılar kendileriyle ilgilenirler, fakat diğer milletlerin gerçek kökenlerine ilgileri çok azdır veya gelenek olarak kendilerine ulaşan bu bilgileri ayrım yapmaksızın değerlendirirler. Cramer, *Asia Minor*, II, 5.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Frigyalı Sülâlesi

Tarihçilerin kral unvanını verdikleri bu Frigyalı kabile liderlerinin birincisi, (s.299) Suidas'ın dediğine göre Deucalion tufanından[499] önce yönetimde bulunmuş Nannacus adında birisidir; fakat bu prenslerin kuvvet ve nüfuzları Frigya'nın bir kısmında geçerli değildi. Çünkü bu kısım, Armeniya ile bütün Kapadokya'da, yani Karadeniz (Pont-Euxin) civarlarına sahip olan ve Kızılırmak (Halys) nehri batısında[500] Man ya da Men'in oğlu Acmon adında bir liderin yönetimi altında yerleşen Sacelerin elindeydi. Bu Acmon, kendi adıyla Acmonia adında bir şehir kurdu. Ölümünden sonra bu ad, tanrı adları içinde geçti; şehir uzun süre devam etti. Çünkü Pitolémée tarafından kaydedilmiş ve söz edilmiş yeri, Juliopolis ile Eumenia arasında gösterilmiştir. Bizanslı Étienne de bu adda iki yeri kaydeder. Fakat İskitler, İranlılar tarafından kovulduklarından, Acmon'un soyu Armeniya'nın öte tarafına kadar çekilmiştir. Frigya'nın ikinci kralı, Midas adını taşıdı. Bunun Pessinus (Pessinunte)'ta yönetimde bulunduğu rivayetine göre, bu şehrin eski bir tarihi olduğu anlaşılır. Bu kral, kızı Ia'yı Atys ile evlendirmiştir.

Midas hükümdarları, Sakarya kenarındaki Midaeum şehrinde ve Gordiuslar, Gordiyon (Gordium)'da ikâmet ederlerdi. Bu Gordiusların birincisi Jüpiter tapınağına hediye ettiği arabasıyla ünlüdür. I. Gordius bir çiftçiydi, halk tarafından tanrılara itaat için kral seçildi. Memleketlerinin isyan ve ayaklanmalarla karışık hâlde kaldığını gören Frigyalılar, tanrıyla istişare usulüne başvurdular ve bir arabaya binmiş olduğu hâlde Jüpiter tapınağına giderken, rastlayacakları ilk adamı kral yapmaları cevabını aldılar. Buna Gordius rastladı ve arabasını Jüpiter tapınağına verdi. Arabanın okuna bağladığı bir düğüm, o kadar sanatkârca bir beceriyle yapılmıştı ki onu kimse çözmeyi bilemedi ve en sonunda İskender tarafından kestirildi. Gordius'un oğlu Midas, milâttan 750 yıl önce gelmiştir. Dünyanın en zengini sayılan bir prensin gençliğine ait birçok hikâye vardır. Strabon'un rivayetine göre bu prensin, Bermius Dağında[501] altın madenleri (s.300) vardı. Bu prense cenaze için şarkı söylemeyi âdet ettiren sebep, güya her yıl annesinin ölüm günü sebebiyle yeniden şiddetlenen acı ve üzüntüsüymüş. Vecize hükmüne giren zenginliğinin de her istediği şeyi altına çevirme özelliğinden ileri geldiği inancını oluşturmuştur. Bu prens Gordius, Anchorus ve Otreus adlarında üç oğul bıraktı. Plutarque'ın açıklamasına göre, bu prensin zamanında Dinar (Célaenae) şehrinin bir kısmını, deprem

[499] Yunan mitolojisinde Promete'nin oğlu, Tesalya kralı, Yunanlıların Nuh'u (Ç.N.).
[500] Strabon, XI, 511.
[501] Strabon, XIV, 680.

sonucunda deniz yutmuş ve delik, tanrının emri gereği Anchorus'un atılmasıyla kapanmıştır. Aynı olay, birçok zaman sonra Romalı Curtius'a da dayandırılmıştır.

Midas sülâlesinden diğer bir prens, çok zamanlar Frigya'nın en büyük şehirlerinden biri olan Dinar (Célaenae)'ı başkent yapmıştı. II. Midas, bütün Frigya'yı bir devlet olarak birleştirdi. Ne bunun ve ne de halefinin zamanına ait hiç bilgi yoktur. Gordius'un oğlu III. Midas, Herodot'un aktardığına göre[502] Delfi (Delphes) âlimine gönderdiği hediyeleriyle şöhret bulmuştur. Bu eşya içindeki bir taht, heykeltraşlık sanatının bir şaheseri olarak tanınmıştır. Eldeki pek az belgeyle bu aynı addaki prenslerin silsilesini sıraya koymak, oldukça zordur. Son bağımsız hükümdarı olan IV. Midas, Paflagonya'yı yağma ve tahrip eden Kimmerler (Cimmériens)'in kendi devletini de yok ettiğini görünce, hayatına son vererek ölmüştür. Oğlu Adraste, kardeşinin öldürülmesi üzerine Krezüs (Crésus)'ün yanına çekilmişse de dikkatsizlikle bu kralın oğlu Atys'in ölümüne sebep olduğundan, bunun ümitsizliğiyle bu da hayatına son vermiştir[503].

BEŞİNCİ BÖLÜM
Yabancı Hâkimiyeti

Bu prensin ölümü üzerine, toprakları Krezüs (Crésus)'ün eline geçti. Krezüs; Kızılırmak nehrinin beri tarafında bulunan milletlere savaş açmış ve Likyalılarla Kilikyalılar istisna olmak üzere, tamamını yönetimi altına almıştı. Keyhüsrev (Cyrus)'in istilası zamanında (s.301) bu Krezüs Lidya, Frigya, Misya ve Hellespont kıyılarıyla Karya (Carie)'ya[504] kadar, yani bütün merkezî Asya'ya hâkim bulunuyordu. İranlıların Küçük Asya'ya akınları sırasında Kserkses (Xérxès)'in ordusu, Kızılırmak nehrini geçerek Frigya'ya girdi ve Dinar (Célaenae) şehrini karargâh olarak seçti. Buradan Sart (Sardes) üzerine yürüyerek ele geçirdi ve yağma etti. İran İmparatorluğu sınırlarının içinde olan Frigya sahası, Hellespont satraplığına bağlı tutuldu. Dinar şehri, bu tarihte şöhretini muhafaza etmiş ise de diğer Midaion (Midaeum) ve Gordiyon (Gordium) gibi başkentler, zamanla unutularak son bulmuşlardır. Bu sırada Pessinus (Pessinunte), bütün sahaya yayılan bir dinin merkezi sıfatıyla, zenginliklerini ve sakinlerini sürekli olarak muhafaza eder.

Frigya, bir defa Lidya İmparatorluğuna katılarak siyasî önemini büsbütün kaybetti; fakat adını sürekli olarak korudu ve artık bir millî fikirle bağı kalmamış olan bu ad, bütün sahayı yirmi beş yüzyıl süreyle dolaşan

[502] Hérodote, I. Kitap, bölüm 14.
[503] *a. e.*, bölüm 41, 45.
[504] *a. e.*, bölüm 37.

devrimlerin hepsini gördü geçirdi. Roma ve Bizans devletlerinin yaşadıkları her tür bölünmeye dayandı; fakat bir kere bağımsızlığını kaybetmiş olunca, milletinin etki ve itibarı, yavaş yavaş düşerek tamamen yok oldu. Tek işi, tarım ve tek zenginliği, hayvan sürüleriydi. Lidya kralları madenlere, kıymetli taş ocaklarına şekil vermişlerdi ve Frigyalılar, bu zor işlere amelelikle bağlı kalmıştılar; hür bir adam sıfatını iddia bile edemezlerdi. Tekstil sanayisi ve boyacılıkta ileri gittiler; bunlardan yararlanma yolunu buldular ve Keyhüsrev Lidya'nın fatihi sıfatıyla geldiği zaman, bu halka karşı hiç çaba göstermeye gerek görmedi. Zaten burası artık esir yetiştiren bir damızlık yeri gibi olmuştu. Romalılar zamanında bu memlekette satın alınmış kölelere Frigya hükümdarlarının adlarını takarlardı; Manès veya Midas diye çağırırlardı.

İskender İmparatorluğunun bölünmesinde Frigya sahası, Asya'nın bütün prensleriyle egemenlik döneminde meşgul olmuş olan Antigone'e düşmüştü. Savaştan yorulmuş olan Antigone'e karşı diğerleri birleşerek meşhur İpsus savaşını yapmakla beraber, bu mücadeleler yirmi yıl bitmedi ve buna Bergama ve Bitinya Kralları fiilen katıldılar. Aynı şekilde bu bölünmede, (s.302) Frigya'nın bir kısmı bunlara geçti. Epiktet (Épictète) adını alan bu şehri Bitinya Kralları aldılarsa da Romalılar müdahale ederek Bergama kralına geri verdirdiler.

Frigya'yı tahrip eden savaşlar sırasında, memleketin çok sayıda lideri, bir tür bağımsızlık meydana getirmişler ve hatta köklü yetkilerle antlaşmalar bile düzenlemişlerdi. Strabon[505], bu türden olarak Cléon'dan söz ediyor; bu adam terk edilmiş Gordiyon şehrinin surlarını yaptırarak orasını yeniden birinci derece şehir sırasına koydu. Ondan sonra Juliopolis adı verilen Gordiyon, içten Bitinya'ya[506] taşınan malların ve eşyanın ambarı olarak kaldı. Bu şehir, bir köprüyle geçilen Scopas[507] adındaki çayın yanındaydı; burayı Jüstinyen (Justinien)'in tamir ettirdiğini, Procope yazıyor.

Antigone, Kapadokya'da Eumène'in fethinden gelirken, Antipater'in öldüğünü haber aldı. Pisidya taraflarında Alcetas ile Attale'ı yenmiş ve rakiplerinin üç ordusunu kendi emri altında toplamış, birleştirmişti. Kısacası kendini Asya baş kumandanı tayin ettirerek valilerine satraplıklar dağıtıyordu. Léonnatus, 521 yılında Küçük Frigya satrapı olmuştu. Kyzikos (Cyzique)'u istilaya boş yere kalkışan Arhidée, elindeki hükümeti de kaybetti. Antigone'un ölümünden sonra 301 yılında Lysimaque iki Frigyalıları hükmü altında birleştirdi. Bu hükümdar Lidya'ya da sahip idi.

---

[505] Strabon, XII, 571.
[506] Pline, X. Kitap, bölüm 8.
[507] Nal deresi, Nallı su (Y.N.).

Yönetimi döneminde bu iki memleket, yüksek bir gelişme seviyesine ulaştı. Gal kabilelerinin Asya bölgesine gelmeleri, bu Lysimaque'ın zamanındadır.Bunlar o zamandan beri memleketin tarihinde önemli bir yer kazandılar.

Frigya'nın çehresi yine değişerek önceki bölümlere ayırmayı düzenleyerek yeniden bir bölünmeye daha uğrar. Manisa (Magnésie) savaşından sonra II. Eumène, Frigya'nın bütün batı kısmını alır ve Épictète, yani eklenmiş (Attale'ların krallığına ek) adıyla adlandırır. Bergama Krallığının yıkılışından sonra da Frigya, ruhanî liderlikler ve mahkemeler bölümlenmesiyle karşı karşıya kalmıştır[508].

(s.303) ALTINCI BÖLÜM

Procope Ayaklanması[509]

Procope'un İmparator Valentinienler ve Valenlere karşı isyanı, Frigya ile Bitinya'da büyük karışıklıklara neden oldu. Bu iki saha, hatta imparatorluk kuvvetini tehlikeye düşürecek derecede şiddetli kavgalara sahne oldu.

Procope, Kilikya'da doğmuştu; tanınmış bir aileye mensuptu. Jülyen (Julien) ile yakınlığı, ona en yüksek makamların yolunu açmıştı. Ona kâtip ve tribun, yani hâkim vazifelerinde bulundu; fakat Konstance'ın ölümüyle memlekette ortaya çıkan devrimler hırsını uyandırdı. Bundan itibaren, hep hırsını memnun etmek için çalıştı.

Jülyen (Julien), İran'a girdiği zaman, Procope'u önemli bir kuvvetin başında Mezopotomya'nın korumasıyla görevlendirdi. Julyen'in ölümünden az bir süre sonra, posta tatarlarının becerikli bir şekilde yaptıkları habere göre, Julyen ölürken halefi olarak Procope'u göstermişti. Yeni imparator Jovyen (Jovien) tarafından alınan şiddetli tedbirler, bir süre her türlü devrim imkânını ortadan kaldırdı. İmparatorun adamları tarafından aranan ve izlenen Procope, en gizli yerlere saklanıyordu. Bununla beraber Kalkedon (Chalcédoine) arazisine gelebilerek gizlice İstanbul'a gitmesi için kolaylık gösteren dostu senatör Stratégius da gizlendi. Burada, imparatorun emirlerine karşı bir direniş merkezi buluyor ve Valens'in kayınpederi Pétronius'un vergi baskısından dolayı hoşnut olmayanları başına topluyordu. Genel gösterilere korku engel olmasaydı, İstanbul halkının çoğunluğunun içten niyazı, nefret ettikleri yönetimin yıkılışıydı.

---

[508] Bkz. Birinci kitap, beşinci bölüm.

[509] Ammien Mercellin, XXVI, kitap, bölüm 6-9.

İmparator Valens, Suriye'ye gitmek istiyordu. Bitinya sınırlarına geldiği sırada kendi subaylarının aldıkları haberden, Gotların Trakya sınırlarına saldırmak üzere olduklarını öğrendi ve hemen piyade ve atlılardan oluşan yeterli bir birliğin gönderilmesini emretti.

(s.304) Bu sırada Procope, Trakya'ya gitmek için İstanbul'dan geçen iki tabur buldu. Gece Anastasie hamamında yapılan bir toplantı sonucunda, Procope'un imparator ilan edilmesine karar verildi. Yeni geleceğin imparatoru, zayıf, cılız ve imparator mantosu elde edemediği için saray subayları tarzında sırma işlemeli bir elbise giydi; ayağında kırmızı kunduralarıyla taburların karşısına çıkarak göründü ve aynı zamanda onlara şeref ve zenginlik vaad etti. Yeni imparator, damlardan üzerine bir şey düşmesin diye başının üzerine kalkanlarını tutan askerlerin ortasında yürüyordu. Halk ne sevinç ne de nefret, ikisini de göstermiyor, fakat bakan Pétronius'un düşürülmesi fikri, bazı yeni taraftarlar kazanıyordu. Procope özel makamında konuşmasını bitirince, halkın alkışları arasında imparator ilan edildi.

Bu sırada Valens Antakya'ya gitmek için, Kapadokya'nın Kayseri (Césarée) şehrinden çıkmak üzereydi. Bu ayaklanma haberi üzerine geri dönerek Galatya taraflarına doğru gitti.

Diğer taraftan Procope, yönetimini sağlamlaştırmak için uğraşıyordu; Valens taraftarlarını sürgün etti. Konstance'ın saygı gören torununu yanında bulundurmakta yarar buldu. Bu kızın annesi, Faustine'yi tahtırevanla gezdiriyor ve İmparator Julyen (Jülien)'in akrabasından olmak onurunu yükseltiyordu. Askere dağıttığı altınların üzerinde, yeni hükümdarın resmi görünüyordu.

Galatya'ya döndüğü sırada, İstanbul'dan aldığı haberlerden dolayı, Valens çok sıkıntılıydı. Ancak yoluna devam edebiliyor ve dayanılması zor bir ağırlık gibi gelen imparator elbisesini, bazen çıkarıp atacak oluyordu; fakat yanındakiler bunu engellemekle beraber, doğruca isyancılar üzerine yürümeyi tavsiye ediyorlardı. İmparator, Jovyen (Jovien) ve Viktoryen (Viktorien) isimlerindeki iki orduyu, hemen düşman ordu merkezine saldırı emriyle önden sevk etti. Bunların yaklaşması üzerine Procope, o sırada bulunmakta olduğu İznik (Nicée)'i terk etti ve hemen Mygdonie[510] şehrine geldi. Bu şehir, Midoeum ile aynı zannedilen bir Frigya şehridir. Sakarya nehri bu yerden geçer.

Ordular biribirine yaklaşınca, Procope yalnız olarak iki ordu arasına girdi ve askere konuşma yaparak İmparatorluğun kanunî sahibi tavrıyla

[510] M.Ö. 1. binde Bursa-Uludağ'ın kuzeyine verilen ad (Y.N.).

hükümdarlarına ettikleri (s.305) yemini hatırlattı. Procope'un konuşmasından etkilenen askerler, onaylama anlamında bayraklarını yere eğdiler ve onun tarafına geçerek alkışlar içinde imparator ilan ederek ordu merkezine götürdüler.

Valens'in Bitinya'da ikameti sırasında, tribunlardan Rumitalca, Procope'un tarafına geçtiğinden deniz yoluyla Drepanon'a, yani diğer adıyla Hélénopolis'e gelerek oradan ümit edilmeyecek bir hızla İznik'i ele geçirmişti.

Valens, bu yeri kuşatmaya Almanların eski kralı Vadomaire'ı göndererek kendi İzmit'e doğru yoluna devam etti. Sonra Kalkedon kuşatmasını ilerletmek için oradan çıktı; fakat kuşatma altında olanlar, tam bir cesaretle karşı koyuyorlardı. Cesareti kırılmış ve yiyecekleri kalmamış olan Valens, çekilmek niyetindeyken İznikliler birden bire sur kapılarını açarak Rumitalca'nın kumandasında, arkadan dolaşıp Valens'i çevirmek için hızla yürüdüler. Zamanında haber alan İmparator Valens hemen Sapanca (Sophon) gölü ve Gallus[511] nehri yoluyla kurtuldu ve bütün Bitinya toprakları Procope'un eline geçti.

Valens ta Ankara (Ancyre)'ya kadar kaçmıştı. Orada, Lupicin'in önemli bir birlikle doğudan gelmekte olduğu haberini aldı. Becerikli generali Arinthée'yi, düşmanı durdurmaya gönderdi. Dadastane'ye ulaşan bu kumandan, o zamana kadar orduda ancak alt görevlerde bulunmuş Hypéréchius adında bir subay tarafından yönetilen bir birlik karşısında bulundu. Savaşa tenezzül etmeyerek onu kendi askerleriyle tutturmak istedi ve başarılı oldu. Askerler subayı kolları bağlı olduğu hâlde, Arinthée'nin huzuruna getirdiler.

Bu sırada batıya doğru uzanmak isteyen Procope, İmparator Valens taraftarı olan Kyzikos (Cyzique) üzerine bir ordu sevk etmişti. Kuşatma altındakiler, limanlarını bir zincir ile kapatmışlardı. Tribun Alison, dikkatli olduğu kadar yeni bir çare ile zinciri kırmaya başarılı oldu ve Kyzikos'da Procope'un eline geçti. Kararlılıkla savunma yapan halka tatlılıkla davrandı ve Alison'un ailesini İstanbul'a gönderdi ve kendisini Armeniya kralları torunlarından olan Préteur Hormisdas'ın derecesine eş bir göreve atandı.

(s.306) Bu zaferle gözleri kamaşmış olan Procope, yönetimi altındaki birtakım küçük şehirleri düzenlemeyle zaman kaybetti. Hâlbuki Lupicin'in yardımına sahip olan Valens, her türlü ani saldırıya karşı derhal tahkim ettiği Pessinunte şehrine yürümüştü. Gomoaire'i vurmak için Likya üzerine gitmek istediyse de subaylarının tavsiyeleri, bu düşünceden vazgeçirdi. Subaylar

[511] Sakarya'nın kollarından İnegöl deresi (Bedre deresi) (Y.N.).

konseyi, devamlı olarak Procope taraftarları üzerine etki ediyorlardı. Hatta Gomoaire bile hemen imparator birliklerine katılmak için gelmişti.

Gücünden memnun olan Valens, Procope'a saldırı için Frigya'ya geçti. Savaş Seyitgazi (Nakoleia) yakınlarında oldu. Başarının hangi tarafta olduğu daha belli değilken, Tribun Agilon birlikleriyle beraber Valens'in tarafına geçti. Her türlü başarı ümidinin yok olduğunu gören Procope, kaçarak dağlarda orman içine saklandı. Florence ve tribun Barchalba taraflarından izleniyordu. Sersem ve perişan hâle gelmiş olan Procope, gecenin sonlarına doğru kendi adamları tarafından tutulup bağlanarak sabah olduğu sıralardaydı ki Valens'in karargahına ulaştırıldı ve orada boynu vuruldu. Asya'nın bir kısmının Valens'e karşı korkunç ayaklanmasına son veren olaylar, kuzeyde Sakaryanın yatağı ve batıda Eskişehir ya da Dorylée şehri ve doğuda Pessinus (Pessinunte) şehri ile sınırlı bulunan saha içinde sona ermişti. Biz Midaion (Midoeum) ve Seyitgazi (Nacoleia) şehirlerini, asıl bu sahada aramalıyız. Procope'un savuştuğu ıssız ve ormanlık dağlar, Frigya krallarının mezarlarını bulduğumuz silsiledir. Şimdi yeni coğrafya ile bu tarihî olayları biribiriyle bağdaştırmayı deneyeceğiz.

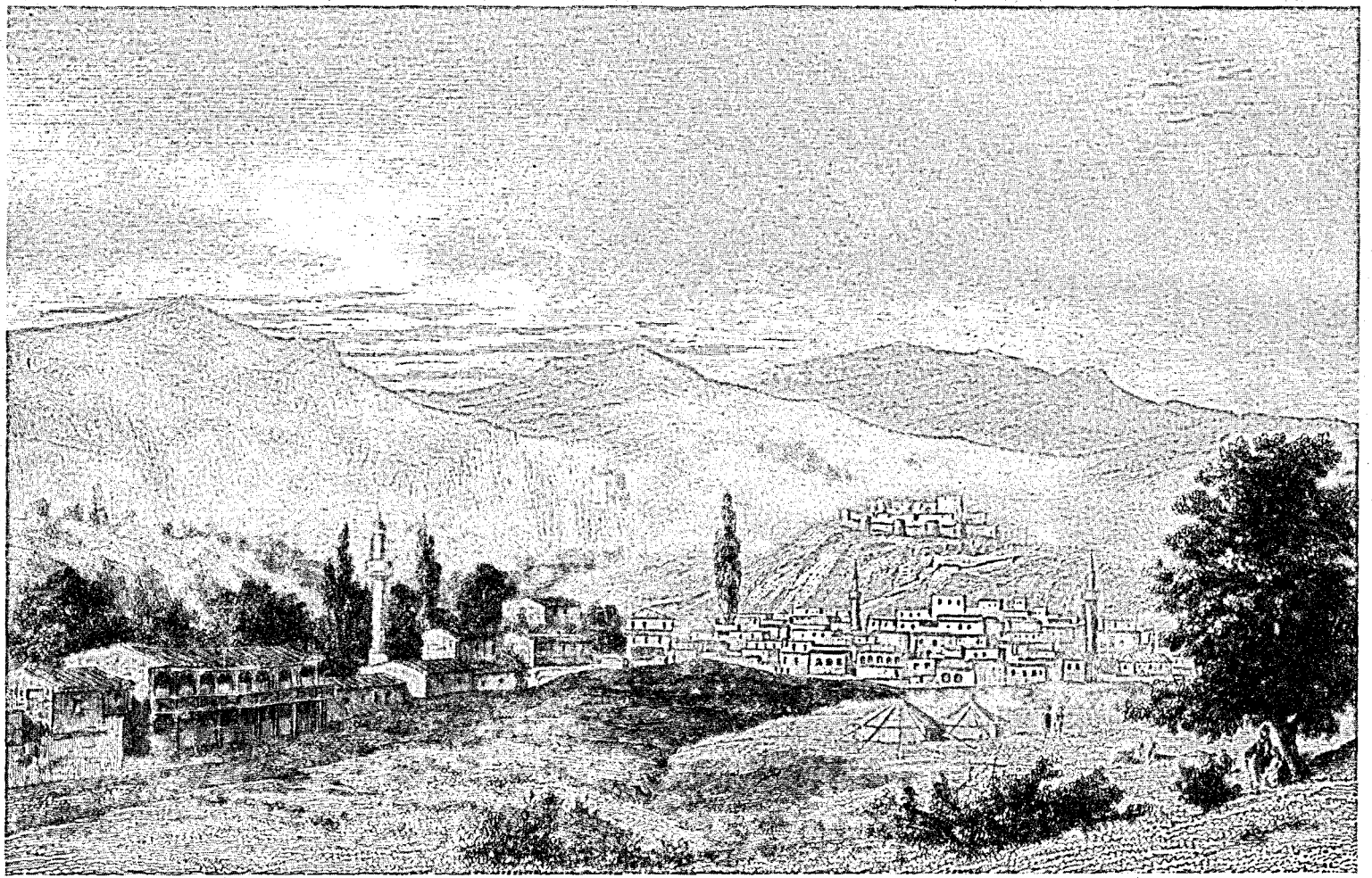
YEDİNCİ BÖLÜM
Coğrafî Bölümler

Galatya (Galatie) kısmı Frigya'dan ayrıldıktan sonra Frigya'nın büyük bölümlere ayrılması, aşağıdaki gibi gerçekleşmiş olmalıdır:

(s.307) Hellespont Frigyası: Burası, önce sadece bir şehir oluşturuyordu. Misya ile Truva ülkesinin birer parçaları, bu şehrin içindeydi. Bu tarif, eski ve büyük Frigya'nın bölünmesidir. Hiéroclès'in notunda, tamamı Misya'ya ve Truva'ya ait bulunan otuz dört şehir buraya konur. Bu şehirleri, bu iki vilayette anmıştık.

Küçük Frigya ya da Frigya Épictète: Strabon, bu sahada yalnız altı şehir sayar ki onlar da: Çavdarhisar (Aizani), Seyitgazi (Nacoleia), Kütahya (Cotyaeum), Mydaeum[512], Eskişehir (Dorylaeum) ve Cadi[513]'dir. Batı taraftan, bunlara Frigya Ancyresi[514] ile Simav (Synnaus) adındaki iki şehri de eklemelidir.

[512] Eskişehir'in Karahöyük köyündeki höyüğün bulunduğu yerde antik bir şehir (Y.N.).
[513] Kütahya ili, Gediz ilçe merkezinin eski çağlardaki adı (Y.N.).
[514] Simav gölünün batı kıyısında tepe üzerinde antik bir şehir (Y.N.).

KÜTAHYA (KUTAYAH)'NIN GÖRÜNÜSÜ

Frigya Pacatiana[515]: Hiéroclès'in notuna göre Büyük Frigya ile Frigya Epiktet (Phrygie Épictète)'in şehirleri de dahil olmak üzere otuz sekiz şehir sayılmıştır; fakat yerleri bilinenler ancak on kadardır.

Konstantin zamanında doğuda vali olan Pacatianus adına bağlı olarak Frigya Pacatiana denilen saha, en zengin yerleri içine alır ve çok sayıda nehirlerle sulanırdı. Fakat -arazisi genellikle volkanik olmadığı hâlde- deprem tahripleriyle çoğunlukla karşı karşıya kalırdı. Menderes nehri kaynakları, Dinar (Célaenae) şehrinin hatta ortasından çıkar. Çine çayı (Marsyas), Düden (Catarrhactes) ve Gördük çayı (Lycus) gibi diğer birçok ufak sular, Menderes'in sularını artırırlar. Bu şehirde son bulmak üzere yüksek Gediz (Hermus) vadisi belirlenebilirse de eski coğrafyacılar buna ilişkin hiçbir olumlu şey bırakmamışlardır. Bugün ancak fakir ve sefil küçük köylerden oluşan Dinar şehri, önceden bu sahanın en gelişmiş ve zengin yeriydi. Herkül (Hercule)'ün Menderes suyuna atarak işlediği cinayetlerin cezasını verdiği Midas'ın oğlu Lytersès tarafından uzun süre yönetildi[516].

Güney kısmı Frigya Salutaris diye adllandırıldı ve Şuhut (Synnada) başkenti sayıldı; fakat bu şehrin köken olarak farklı milletlere ait bağlı yerleri vardı. Likonya (Lycaonie), İsaurya (İsaurie) ve Pisidya (Pisidie)'nın bir kısmı, bu türdendir. Frigya Salutaris diye adlandırılması çok sayıda kaplıcaları ve Nicéphore'un aktardığına göre[517] birçok hastayı iyi (s.308) eden St. Michel'in mucizelerinden dolayıdır. Hiéroclès'in notunda, bu sahanın yirmi iki papazlık dairesi kayıtlıdır.

Frigya Parorée[518] adı verilen kısım ise, Pisidya'nın dağları boyunca uzanarak güney sınırını oluşturur.

Eski Frigya Devletini oluşturan sahaya ait olmak üzere, Yunan ve Latin yazarlarının eserlerinden iki yüz seksen şehir, köy, dağ ya da meşhur yer adı topladık. Bu miktardan ancak dörtte birinin yerleri belirlenmiş olmasına göre, gelecek gezginler için daha çok geniş bir alanı inceleme söz konusudur. Frigya'nın sınırı da Küçük Asya'nın diğer vilayetleri gibi değişken olmakla beraber, Frigya eski zamanlarda sınırları içinde kapalı bir saha sayılırdı.

Kuzeyde Galatya, güneyde Likonya, Pisidya ve İsaurya; doğuda Kapadokya ve batıda Misya ile çevriliydi. İran satrapları döneminde, Bitinya

---

[515] Afyon'un güney yarısı ile Denizli'nin kuzey yarısına 360 yılından sonra verilen ad (Y.N.).
[516] Athénée, X. Kitap, bölüm 1.
[517] Nicéphore, VII. Kitap, s.50.
[518] Bolvadin-Akşehir arasındaki yüksek dağlık bölge (Y.N.).

ile Misya memleketleri, Frigya Hellespont adını almışlardı. Mygdonie şehri, Attalelar Devleti topraklarıyla birleştirildiği zaman, Frigya Épictète adını aldı. Memleketin geriye kalanı, iki kısma ayrılarak bunun en güneydeki parçasına, Frigya Parorée adı verildi. Bu kısım, doğudan batıya bir dağ silsilesi boyuncadır ve bunun her iki tarafında birer ovayla birer şehir vardır[519]. Bu şehirler de Akşehir (Philomelium) ile Yalvaç (Pisidya Antioche)'tır. Bunlar, bir dağla tamamen ayrılmamıştır; fakat engebeli yerlerle ve kesik küçük vadiler ve ovalar hâlinde farklılık gösterirler. Bu Frigya Parorée, çoğunlukla Pisidya ile karıştırılmış olduğu gibi, kuzey tarafından da Büyük Frigya'dan tamamen kesilmiş sınırı yoktu.

Galler (Gaulois), adlarını vermiş oldukları Frigya parçasında yerleştikleri zaman, bu büyük vilayetin sınırı, yaklaşık bir derece kadar güneye çekilmiş ve Frigya Epiktet denilen kısım, kuzeyde Sakarya havzası, doğuda Galatya'nın güney ucuyla batıda Lidya hükümeti arasında sıkışmış oldu. Çok dağlık ve ormanlık olan bu sahada, epeyce şehir varken, şimdi büsbütün ıssızdır.

Zamanımızda Murat Dağı adı verilen sıra dağlar, eskilerin Dindymène dedikleri (s.309) idi. Bu dağda, Kibele'nin bir tapınağı vardı ve özellikle Pausanias'ın Steunos mağarası adını verdiği bir yeriyle meşhurdu. Bu mağara, gerçekte o tanrıçaya aitti. Bu dağın kuzey yamacında, Rhyndacus nehriyle sulanan ve başkenti Aizani şehri olan Aizanitis adında büyük bir ova vardır. Nehrin yatağı, Uludağ (Olimpus) yamacının batısı boyunca devam ederek Bitinya'nın bir kısmını dolaştıktan sonra, Apollonias gölünden geçerek Marmara (Propontide)'da son bulur. Cadi şehri, Dindymène Dağının kuzey yamacında, Gediz (Hermus)'in kaynaklarındaydı. Yanardağlarla tahrip edilmiş olan bu yörede, çok sayıda deprem izi vardır. Bu yöreye Yanık (Brûlée) Frigya adını verdiren sebep, bu yanardağ olaylarıdır. Bununla beraber bütün memleket, tamamen volkanik oluşum ortaya koymaz ve Gediz (Hermus)'in sol kıyısında, bir şey büyümediği için, siyah renkli yerlere yanardağ lavlarından daha hüzünlü bir görüntü veren şistli arazi görülür.

SEKİZİNCİ BÖLÜM
İlkel Eserler

Kütahya (Cotyoeum) ve Eskişehir (Dorylée) şehirlerinin bulunduğu Murat Dağı (Dindymène), doğu tarafı yamacını oluşturan arazinin tebeşir türüdür ve üzeri yeşillikten tamamen yoksundur. Bu sahaya ilk defa yerleşenler, evleri için kereste bulamadıklarından, binalarını bu mahrumiyete

[519] Strabon, XII. Kitap. 577.

özgü başka bir tarzda yapmak yolunu aramışlardır. İlkel insanların kendine bir yer ya da bir mezar oymak için dağlara saldırması, bu Frigya'da ilk çalışmalarda tamamen görülür. Kütahya civarının işlenmesi kolay yumuşak taşları, bu alışkanlığın yaygınlaşmasına neden oldular. Merkezî Frigya'nın tek tür ve dik konumdaki yanardağ kütleleri de taşçı kalemine uygun yumuşaklıktadır. Bu tarzdaki ilk deneyimler, elbette eski tarihin en geri dönemlerine çıkar. Bununla beraber gerek takip edilmekle karşı karşıya kalmaktan ve gerek (s.310) fakirlikten dolayı, Hristiyanlar döneminde pek çok ailelerin bu oyuk yerlerde yaşadıklarına ve oralarda dinlerinin etkisiyle mezarlar bıraktıklarına ait işaretler vardır. Eski döneme ait ve bu sahaya özgü olan kabartmaları içeren bazı eski eserler üzerindeki Frigya diliyle yazılmış kitabeler, şimdiye kadar tamamen okunup anlaşılamamış; bununla beraber Frigya dilinin Yunan diliyle aynı kökenden olduğu kesinleşmiştir. Memleketin bu tür eski eserleri çoğunlukla içeren yerleri, kuzeyden güneye doğru Kütahya (Cotyoeum)'dan Menderes (Méandre)'e kadar on fersahlık bir genişlikle devam eden kısmıdır. En ilginç mağaralar, Seyyitgazi yakınındaki Nakoléia arazisindedir. Bu oyuklar, şimdi çok güzel çam ormanlarıyla gölgelenmiş, kimsesiz ormanların örttüğü çok sayıda büyük vadilerin bu yamaçlarını işgal etmişlerdir. Memleketin şimdiki sakinleri yazlık evlerini buralarda kurarlar. Yaptıkları evler ise, Vitruve'nin[520] bize tarif ettiği gibi Asya'nın genel ve ortak tarzına tamamen uygundur: Yere yatırılmış birbirine paralel iki ağacın iki ucundan aralarına iki ağaç daha koyarak meydana getirdiği çerçevenin köşelerinden diklemesine ağaçlar dikerek aralarını özlü çamurla doldurur ve üzerine orta yeri tümsek şekinde karşılıklı ve paralel ağaçlar döşeyerek ağaç dallarıyla örttükten sonra, bir de balçıkla sıvarlar.

Uşak şehrinin kuzeyinde, İlesler kayası adı verilen ve eski Acmonia'nın konumuna uyan yerde, içi curuf ve külle dolmuş ve içten aynı Roma yöresi arazisindeki gibi boz (grisâtre) renkte volkanik oluşum sergileyen geniş bir yanardağ ağzı vardır. Bu arazinin yukarı kısmı, içinde bazı feldspat kristalleri bulunan ve curufla külden oluşan bir hamurla karışmış olan, menekşe renkli lavlarla kaplıdır. Bu tabakanın kalınlığı, otuz metreden çoktur. Vadinin etrafındaki kayalar, tamamen dik vaziyette ve lavların kül türünde bir katmanı üzerindedirler. İşte Frigyalılar, mağaralarını bu kayalarda oymuşlar ve ev olarak kullanmışlardır. Çünkü mezar olarak kullanıldığına işaret eden hiçbir iz yoktur. Bunlar, çoğunlukla birinden diğerine geçilen ve pencere ile dıştan ışık alan çok sayıda odalardır. Mezar (s.311) yapılmış olan yerlerde, lâhitler de vardır. Daha sonra Salutaris adı

[520] Vitruve, II. Kitap, bölüm 1.

verilen Frigya kısmından sayılan ve içinde Beudos[521], Şuhut (Synnada) ve Docimaeum[522] şehirleri bulunan güney dağları da hep yanardağ türünden oldukları gibi, içindeki binlerce mağara ve mezar, bu yörenin zamanında önemli miktarda kalabalık bir halka yerleşim yeri olduğunu gösterir. Frigya Catacécaumène ile Frigya Salutaire'i dolaşan sıra dağlar, bazı yerleri ancak ufak tepelerin meydana getirdiği yumrularla, bozuk ve başkenti Laodicée şehri olan merkezî Frigyayı oluşturan geniş ovaları sararlar. Bütün bu memleket ağaçsızdır. Bundan dolayı, antik dönemde Frigyalılar doğal toprak oyuklarına sığınarak aralarından tünel gibi yol oymayı düşünmüşlerdir. Vitruve[523] Frigyalıların doğal tümseklerde yaşamak için bu türden yapılar kurduklarına özellikle dikkat çekmiştir[524]. Bu doğal oyuklardan yararlanma fikri, eski zamanlarda devam ederek Kapadokya'daki doğal koni şeklinde tepelerin içinde oturanlar olmuştur. Bu da ayrıca incelemeye değerdir. Hâlâ sanatlı bir biçimde kurulmamış bir çok köy vardır. Evler yarısına kadar toprağın içine gömülmüştür; fakat bu evleri saran sırıklar yatay olarak yerleştirilmiş ve üzerine basılmış topraktan yapılma seki görüntüsü oluşturmuştur[525].

Frigya merkezî platosu, deniz seviyesinden bin iki yüz metre yüksektir. Coğrafî yerinin sıcak iklimine rağmen buralarda portakal, zeytin ve incir ağaçları yetişemiyor. Strabon[526], burada zeytin yetiştiren küçük bir ovadan söz ediyor; fakat böyle bir yeri, bugün bu yörede bulmak mümkün değildir. Bazı yılların kışı şiddetli olduğu gibi, karların haftalarca yerde kaldığı da görülmüştür.

Frigya'nın orta kısmı, eskilerin Tuz (Tatta) gölü[527] adını verdikleri pek geniş bir tuzlu göl ile işgal edilmiştir. Bunun suları o kadar tuzludur ki yazın kenarlarında beyaz bir tabaka hâlinde yoğunlaşır. Gölün o kadar derin olmadığı, orta çağda Romalılar tarafından yapılıp şimdi tamamen su altında izleri görülen bir şose yolundan anlaşılıyor. Bu yol, Türklerin Haymana adını verdikleri, zamanında Galatya sahasına ait olan kısmın güneyindedir.

Krallığın güney taraflarındaki dağlık yerlerde, sahayı sulayan ufak derelerin döküldüğü başka küçük birçok göl vardır. Zira düzensiz

---

[521] Şuhut'un sekiz kilometre kuzeyinde bir antik şehir (Y.N.).
[522] Afyon'un kuzeydoğusundaki İscehisar kasabasının antik dönemdeki adı (Y.N.).
[523] Vitruve, II. Kitap, bölüm 1.
[524] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan bu son cümle, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).
[525] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan son iki cümle, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).
[526] Strabon, XII, 577.
[527] Strabon, XII, 568.

engebelerden oluşan arazi, yaz boyunca buharlaşan suları, farklı yönlere dağıtır[528]

(s.312) DOKUZUNCU BÖLÜM
Sakarya (Sangarius)

Büyük Frigya platolarının bütün sularını yatağına toplayan Sangarius, yani bugünkü adıyla Sakarya büyük nehri, Küçük Asya'nın şimdiye kadar bizce en az tanınmış olan sularındandır. Bu nehrin kolları havzasındaki şehirler bilinmiyor ve asıl nehrin başlıca üç koldan oluştuğu da düşünülemiyordu. Eski coğrafyacılar, bu esasları susarak geçmiş ve yenilerden kıskanç bir gezgin, Sakarya'yı boylu boyuna yürürken, bunun ancak bir kolu üzerinde gittiğine şüphe etmemişti. Küçük Asya'nın bu kısmının coğrafyası, büsbütün karanlıktı. Danville, bu nehri bir göle ya da Ankara (Angora) nehrine akıtır; Rennel Pessinus (Pessinunte) şehrini nehrin kaynaklarının yakınındaki büyük vadiye koyacağı yerde karşılığı olan kuzey tarafa götürürdü. Albay Leake, eski mesafe çizelgelerinden yanılgıya düşerek Pessinus (Pessinunte)'u Sakarya'nın kuzey kıyısına, Beypazarı civarlarına ve Gordiyon (Gordium)'a Galatya platolarının alt tarafına koyuyordu. Ben 1834 yılı Temmuz ayında, bu suyu Sakarya olarak ilk defa tam olarak belirlediğim sırada, coğrafya bilgisi şu anlattığım derecedeydi. Bu inceleme sonucunda Pessinus (Pessinunte) şehrinin yeri keşfedildi ve birçok eski yazarın, bu ana kadar anlaşılmamış kalan kayıtlarının açıklaması kolaylaştı. Kısacası Frigya'nın haritasını, yeni esaslar üzerine çizmek mümkündü. İlim adamlarından Carl Ritter, bu konuda daha büyük özenle çalışmıştır[529].

Şehrin güney kolunu, güneyden kuzeye atladıktan tam iki gün sonra, yerlilerin yine Sakarya adını verdikleri büyük bir ırmağın kenarında bulunmak, bence şaşılacak bir şey oldu. Fakat bu zamandan beri çok sayıda gezgin, memleketin ilginç ve istisna oluşumuna aydınlatan bu nehrin yatağını, bütün ayrıntılarıyla belirlemişlerdir.

Sakarya'nın çıktığı yeri, Strabon oldukça doğru bir tarzda (s.313) belirliyor: "Karadeniz Ereğlisi (Héraclée) ile Kadıköy (Chalcédoine) arasında birkaç ırmak vardır. Psillis[530], Calpas[531] ve Sakarya, bunların içindedir. Bunlardan Sakarya ırmağı, kaynağı Pessinunte şehrinde yüz elli

---

[528] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan bu son cümle, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).
[529] Carl Ritter, *Erdkunde*, IX, 450; 458-588; Hamilton, *Researches in Asia Minor*, I, 438.
[530] Şile-Ereğli arasında Karadeniz'e akan bir dere (Y.N.).
[531] Kefken adası dolaylarında denize dökülen bir dere (Y.N.)

stade (yirmi yedi kilometre yetmiş metre) mesafede Sangia[532] adındaki bir kasabadan alır. Frigya'yı, Épictète'in büyük bir kısmını ve Bitinya'nın bir bölümünü dolaşarak, kaynağı Frigya Hellespontique'de Modra'da[533] bulunan İnegöl deresi (Gallus)[534] kolunu aldığı yer de İzmit'ten uzaklığı üç yüz stade (elli beş kilometre elli metre) ye iner. Gemi işleyecek hâle gelen Sakarya nehri, önünde Kefken (Thynia) adası[535] bulunan noktada denize dökülürken Bitinya'nın sınırını oluşturur." Birçok kere Sakarya'dan söz etmiş olan Pline[536], bu nehrin çok sayıda kollardan oluştuğunu hiç söylemiyor. Bundan anlaşıldığına göre, eskiler Sakarya'nın Sangia kasabasındaki tek bir kaynağından başkasını tanımıyorlardı. Diğer suların adlarından söz etmemişlerdir. Yeniler ise, aksine Sakarya adını ancak nehrin yukarı kısmına vermişlerdir. Yerliler de Sakarya adını veriyorlarsa da asıl Sakarya suyu olan güney kolunu, hemen hemen ihmal etmiş oluyorlar. Coğrafyacıların bütün hatası, hep bu noktadan kaynaklanmıştır. Sakarya nehri, eski zamanlarda da farklı isimler taşımıştır, Yunanlılar Sagaris ya da Sangaris adını verirlerdi[537]. Hésychius, buna Sagarius adını verir. Coğrafyacılardan Plutarque, bu suya başlangıçta Xerabate adı verildiğini, çünkü yaz mevsiminin pek sıcak zamanlarında kuruduğunu söyler ve buna şu hikâyeyi de ekler: "Myndon'un oğlu Sagaris, Kibele'nin sırlarını çoğunlukla alaya alarak bu tanrıçanın papazlarına aşağılayıcı gözlerle bakardı. Bunun intikamını almak için, tanrıçanın gazabından etkilenerek kendini Xerabate nehrine atmış ve bundan sonra nehir, bu Sagaris adını almıştır." Bu hikâyeden ise, kaynağının bulunduğu Sangia kasabasına bağlı olarak Sakarya adının verildiği hakkında Strabon'un delilini kabul etmek daha uygundur.

Tite-Live, Sakarya nehrini, yeri bugün tarafımızdan bilinmeyen Adoreus (s.314) dağından çıkarır. Bundan amacı, ihtimal ki Sakarya'nın başlıca iki kolunu ayıran dağlardan çıkan ikinci derecedeki kollardır[538].

Sangia kasabasının yerini kanıtlı bir şekilde belirleyebilmek için, bunu Karahisar ovasına giden dağlık yere tahmini olarak koyarız. Bu dağlık, iki denizin sularını ayırır. Şuhut (Synnada) mermer ocaklarını terk ederek Bayat ve Hüsrev Paşa Hanı yakınındaki Doğanlı yönünde kuzeye doğru gidip Sivri Hisar'ın yirmi sekiz kilometre güneyinde, Çandır adındaki köyde, Sakarya

---

[532] Çifteler'e yakın olduğu tahmin edilmekle beraber yeri tam olarak belirlenememiştir (Y.N.).
[533] Gallus çayının çıktığı yerde yeri tam olarak belirlenememiş bir antik kasaba (Y.N.).
[534] Bkz. İkinci kitap, on üçüncü bölüm.
[535] Strabon, XII. Kitap, s.543.
[536] Pline, V. Kitap, s.32.
[537] Ptol., V. Kitap, bölüm 1; Arrien de Exp. Alex, I. Kitap.
[538] Tite-Live, XXXVIII, 18.

nehrine dökülen bir suyu izlemiştik. Orada, Bizanslılardan kalma ve taştan yapılma köprünün, Bizans tarihçilerinin çoğunlukla söz ettikleri Zompus köprüsü olduğunda şüphe yoktur[539]. Nehrin başlıca kolları şunlardır: Kuzeyde Ankara (Angora) ırmağı (Engürü suyu); kuzeyde Seyitgazi, Thymbrius ya da Pursak ve Gallus ya da Bédré çayı[540].

Bayat dağlarının kuzey yamacından çıkan ve Sakarya nehrine dökülen ufak bir suyun, kenarında Campa Manlius'un bulunduğu Alander çayına denk gelmesi mümkündür.

ONUNCU BÖLÜM
Bursa (Broussa)'dan Kütahya (Cotyoeum)'ya

Bursa'dan Kütahya'ya giden büyük cadde, güneydoğuya doğru orta bir yön takip eder; fakat şehirden çıkarken doğuya dönerek İnegöl adındaki küçük kasabaya kadar böyle gider. Biz yolu, Gökdere vadisinden izlemeye başlayarak Uludağ (Olimpus)'dan kopup yuvarlanarak gelen çakılların işgal ettiği arazide, on iki kilometre kadar gideriz. Üç saat gittikten sonra bir kestane ormanında dinlenir ve bundan sonra kalker oluşumu görülen çok sayıda tepelerden aşarız. Bazı yerlerinde at ayağından (s.314) aşınarak bir tür parlaklık meydana getirmiş olan bu sarı mermerin rengi son derecede güzeldir. Bu kalker, 35 ile 40 derece kuzeye dalışlı, üstüste tabakalar oluşturmuştur. Bursa'dan Kütahya'ya gitmek için, sürekli olarak yükseğe doğru çıkılır. Bu sahanın bütün oluşumu, tebeşir kalkerdir. Kervanlar için iki kuyusu bulunan yüksek bir yaylayı geçtikten sonra, sadece beyazımsı tebeşirli su içen fakir bir köy olan Aksu vadisine inilir. Bu civarda, büyük ölçüde kerestecilik yapılır. Sonra İnegöl'e kadar yirmi kilometre mesafe gidilir. Bu sırada bir kulübeye bile rastlanmaz. Burada yazın rahatsız eden bir toz ve kışın kötü bir çamur meydana getiren akçıl balçık arazisinde gidilir.

Bu yörede tebeşirden oluşan arazi, çok geniştir. Bu oluşum, İnegöl'ün on iki kilometre uzağından başlayarak bütün Frigya Epiktet arazisinden, Cadi ya da Gediz'e ve doğuda Eskişehir'in öte tarafına kadar devam eder. Bu arazi yapısı, Katakekomene (Catacécaumène) ve Haymana volkanik oluşumuyla sınırlanmıştır[541].

İnegöl'ün pek çok akarsuyu ve çok sayıda camisi vardır. Bunlardan birini Sultan Murat yaptırmıştır. Bu binaların, sanat olarak önemi yoktur. Evleri topraktan yapılmış ve üzerleri kiremitle örtülmüştür.

---

[539] Ann. Comnéne, s.472; Nicéphore Brycunius, II, 52.
[540] Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Carl Ritter, *Erdkunde*, IX, Système du Sangarius.
[541] Bkz. İkinci kitap, on üçüncü bölüm.

İnegöl'den bir saat kadar çıkıldıktan sonra, doğudan batıya doğru giderek Uludağ (Olimpus)'a bitişen oldukça yüksek bir dağdan aşılır. Bütün buraların oluşumu, siyanit gnays ya da mikaşisttir. Dolayısıyla Uludağ silsilesinin bölümlerinden birini gösterir.

Bu dağları örten ormanların görünüşleri çok güzeldir. Bunlar kavak, meşe ve kestane ağaçlarından oluşur; yirmi metre boyunda ve çapı iki metre kalınlığında ağaç gövdeleri vardır. Bundan sonra hemen yeşil bitkilerin alanına gelinir. Burada artık sarmaşıklar ve dikenler içinde derelerin batak ve yatakları izlenir. Canlı hiçbir varlık görülmez. Yalnız ta uzaklardan yankılanan bir su akıntısı sesi, yaprakların hışırtısına karışarak duyulur. Bu şekilde, orman içinde yirmi dört kilometre gittik; yerlilerin Akdağ adını verdikleri dağın güney yamacına, taş kısmının (s.316) yapısı değişir. Burada, kırık yeri parlak bir görüntü sergileyen mermer kalkerlere rastlanmaya başlanır. Bu kalker oluşumu, memleketin büyük bir kısmını kaplayarak içine birçok mezar mağaraları oyulmuş görülen yüksek bir kayanın hemen altına yapılmış olan İnönü köyünün bulunduğu Tumancı (Domaniç) Dağının batı taraflarına bitişir.

Çukurcu köyü, denizden yüksekliği yaklaşık olarak altı yüz elli metre olan bu yüksek platonun ortasındaki bir çıkıntının üzerine yapılmıştır. İnegöl'den uzaklığı altmış kilometredir; posta evi burada kuruludur.

Ormanlar, Çukurcu'nun güneyine doğru yine uzanır ve hep odunculukla uğraşan yörükler tarafından yerleşilmiştir. Bu sebeple, burada çok işlek yollar bulunur. Bu yörenin bütün köyleri çok fakirdir. Sadece kışın gelen ve yazı ormanlarda geçiren oduncu aileler otururlar.

Çukurcu'nun Kütahya'ya uzaklığı, yirmi kilometredir. Burada, Akdağ'ın denizden yüksekliği bin iki yüz metreyi geçen bir belini aşmak gerekir; fakat bu noktadan itibaren Kütahya ovası bütün genişliğiyle göz önüne gelir. Ova, her tarafından dağlarla çevrilmiştir. Güney tarafından Murat Dağı ve Aizanie sahasının Dindymène Dağıyla çevrilidir. Akdağ'ın aşağısındaki dağların oluşumu ilginçtir. Bunlar biri sert ve diğeri oldukça yumuşak taşların, sıralı olarak üst üste gelmiş yassı tabakalarından oluşur.

Yumuşak kısmın kendi tabakası arasındaki daha sert kısımlar, toplamının oluşturduğu dikine kalkmış yüzeylerin yanından dışarı doğru çıkıntılar yaparak ilginç bir görüntü ve etki meydana getirir.

Porsuk (Pursak) suyu, bu ovada dolaşarak Eskişehir civarlarında Sakarya'ya dökülmek için kuzeye doğru gider.

Kütahya şehri, yüksek bir kayanın eteklerini işgal eder. Etrafını çeviren bahçeleriyle içindeki camileri, ona bir büyük şehir görüntüsü verir. Hisar surları yoktur, kenar mahallelerle yazlık evleri, asıl şehirle bitişir.

(s.317) Saatte altı kilometre giderek İzmit (Nicomédie)'le Kütahya arası mesafeler, aşağıda yazıldığı gibidir:

İzmit'ten:	Saat	Kilometre
Sapanca	6	36
Geyve	6	36
Aksaray	3	18
İznik (Nicée)	9	54
Gemlik (Ghio)	12	72
Bursa (Broussa)	6	36
İnegöl (Ayne Göl)	8	48
Kütahya	20	120
Toplam:	70	Toplam: 420

ON BİRİNCİ BÖLÜM
Bursa'dan Tavşanlı Üzeri Çavdarhisar (Aizani) Yolu

İnegöl'den Bursa yolunu daha önce tarif etmiştik. Bu şehirden itibaren, Dere çayı ya da Bédré çayına çıkılır ki bu yol, Ortaköy'e kadar gider. Bu köyden yol doğruca Kavurla'ya, güneye yönelir ve Uludağ (Olimpus)'ın, Domaniç dağına bitişen bir çıkıntısı geçilir. Bu sırada Kozurca, Gocak, Karaköy köylerine rastlanır. Domaniç suyu, burada yoldan çok az uzaklıkta Rhyndacus nehrine karışır. Bu noktadan başlayarak Çavdarhisar (Aizani)'a kadar sürekli olarak nehrin vadisi izlenir. Bu yol, atlar için çok yorucuysa da ormanlık güzel bir yer görülür ve nehrin vadisi, değişik güzellikte görüntüler sergiler. Ovanın girişinde ve dağın yamacında, (s.318) çok sayıda köy vardır. Musu, Bey köyü, Dedeler bunlardandır. Bu Dedeler köyü yakınında, volkanik kaya içine oyulmuş birkaç mezar mağarası vardır. Tavşanlı'dan ancak dört kilometre mesafedeki Mohimul adındaki küçük kasaba, Orhaneli çayı (Rhyndacus)nın aktığı boğazın ağzındadır. Buranın, bugün adı bilinmeyen bir kavmin eski merkezi olduğuna yeter derecede işaret eden, bazı mimarî eser parçaları görülür. Mohimul kasabası da tebeşir arazi üzerinde ise de yanındaki Tekirdağ adındaki dağın genel yapısı, volkaniktir.

Tavşanlı, Tekirdağ'ın yamacında, boyu altı eni dört kilometre ve kuzeydoğudan güneybatıya doğru uzanmış büyük bir ovaya hâkim noktada yapılmış; yeni, yani tarihçe eskiliği olmayan bir kasabadır; Rhyndacus nehri, kasabayı boylu boyuna dolaşarak çok dar bir yatak içinde akar. Kasabada iki köprüsü vardır; bunların biri, batısında Orancık yolu üzerinde taştandır; Aizani yolu üzerinde ve doğu tarafında olan diğeri ise ahşaptandır.

Tavşanlı, bir voyvoda merkezidir; nüfusu yaklaşık olarak altı bin kadardır; üçte birinden çoğu Rum'dur. Halkının büyük kısmı, tahıl, tütün tarımı ve hayvan yetiştirmekle meşgul olur. Bursa, bu yörenin ürünlerine önemli bir çıkış yeridir.

Tavşanlarının çokluğundan dolayı Tavşanlı adı verilmiş olan bu ova, çok verimlidir; her biri elli-altmış haneli birçok köyü vardır. Solda, yani Tavşanlı'nın doğusunda ve Tekirdağ'ın yamacında, Çukurköy ve biraz ötede, volkanik bir yerde de Giyi köyü vardır. Orhaneli çayı (Rhyndacus) geçilince, sol kıyısında Kuru çay, Çardaklı, Tepeci köy, Döndaş ve Guru Bel köyleri bulunur.

Buranın güney tepeler silsilesini oluşturan taş unsurunun türü büsbütün başka bir oluşum ortaya koyar. Bu tepeler, yeşilimsi renkte, şistli tabakalar ve yatay yatırılmış kapaklar tarzında Orhaneli çayının kollarından bir dere vadisinde bulunan Kosmuca köyüne kadar uzanan bir oluşumdur. Derenin öte tarafında, Çavdar ovasını tamamen saran göl kalkeri arazisine girilir. Bu ovada (s.319) ve boğazın güney yüzünde, Tepeci köy adında başka bir köy vardır; batı tarafında Şıkyar, Agarı ve Kalfalar köyleriyle çevrili Orancık kasabası görülür. Orancık'tan geçen bir dere, nehre dökülür. Çavdarhisar (Aizani) şehri, bu çıplak ovanın ortasında, etrafını çeviren ağaçlarıyla çok hoş bir görüntü sergiler.

(s.320) FRİGYA EPİKTET (PHRYGİE ÉPİCTÉTE)

ON İKİNCİ BÖLÜM
Kütahya (Cotyoeum)

İsmi Kütahya kelimesiyle biraz bozulmaya uğrayarak korunmuş olan Cotyoeum şehrini Strabon, Frigya şehirleri içinde almıştır[542]. Arazisini sulayan Porsuk (Pursak) Thymbrius nehri, bu sahanın doğu sınırını oluşturur. Bu şehir, gerçekte Ésope'un doğduğu memleket ise, tarihi kuruluşu çok eski bir döneme, milâttan önce VI. yüzyıla kadar gider[543]. Şimdiki Cotyoeum şehrinde, eski eserlerden dikkat çeken hiçbir şey kalmamıştır. Bununla

[542] Strabon, XII, 576.
[543] Suidas, *Cotyoeum.*

beraber Cotyoeum şehri, bir episkoposluk merkezi kalmış ve şimdiki gelişmesine bakılırsa, sürekli olarak bir ticaret merkezi olmuş ve önemli miktarda oturanları bulunmuştur. Eski eserlerin kalmaması ise hep aynı nedenlerden dolayıdır. 1390 yılında, Sultan Bâyezid zamanında Kütahya şehri, Frigya'nın başkenti olarak tanınmıştı. 1402 yılında Ankara savaşından sonra Timur tarafından ele geçirilerek, halkı esir olarak götürüldü. Kütahya şehrinin Germiyan adından hareket ederek tarihçi Hammer, bu şehrin meşhur Céramorum Agora, yani "çanak-çömlek pazarı" adı verilen ve genç Keyhüsrev (Cyrus)'in ordusuna geçit olan ovada kurulduğu sonucunu çıkarır[544]. Rennel, bu varsayımı kabul ediyor. Ovanın, Kütahya'dan (s.321) çok uzak olduğunu zannetmiyoruz; çünkü vilayetin Kütahya ile Uşak arasındaki kuzey kısmı, çok dağlık ve dolayısıyla bir ordunun geçmesi için yol vermeye uygun değildir. Kütahya'nın, yeri açısından askerî önemi vardır. Genç Keyhüsrev, savaş ilan etmemiş olmakla beraber, askerini güvenli yerlerden geçirmek istemişti. Buranın dağlık kısmı ise o şartlara sahip değildi. Ceramorum Agora kelimesinin Germiyan (Kermian) adına benzemesi ise rastlantıdır. Bu Germiyan adı, ilk sultanlar zamanında, bu sahada hâkim olan bir emir ailesinindir.

Bizans imparatorları zamanında, Kütahya şehri çok önemli bir yer olmuştu. Şehre her tarafından hâkim yüksek ve sarp bir tepeye, kale yapıldı ve bir kuleyle tahkim edilmiş iki kat sur içine alındı. Bu kalenin, eski Cotyoeum şehrinin yerini işgal ettiğinde şüphe yoktur. Eski şehirlerin çoğu, gerçekte yüksek yerlere yapılmıştır. Bundan başka, şehrin diğer mahallelerinden çok, bu kalenin etrafında eski eser parçaları görülür. Duvarların içinde sütun gövdeleri, sütun başlıkları ve kenar taşları vardır. İki parçaya bölünmüş öte berisi kırık bir aslan heykeli, iyi bir sanat dönemini gösterir. Buradan itibaren, artık mermer aslanlar sahasına geçilir. Bu saha, Konya'nın ötelerine ve kuzeyde Ankara'ya kadar uzanır. Bu hayvanın çok sayıda heykellerine rastlanmayan şehir, çok azdır.

Kalenin suru içerisinde, bir Bizans kilisesi vardır. Harap hâlde olmakla beraber, bazı resim ve işlemeleri ayırt edilebilir. Alt kısmı, üst düzey insanların gömülmesi için mağaradır, Kütahya'da bulunduğum sırada, tamamen sağlam kalmış bir lâhit çıkarmışlardı. Bunu tekrar yerinde bulmak ümidi zayıftır. Çünkü Türkler, böyle eserleri sırf tarihî önemi hissiyle çıkarmazlar; Bizans valisinin bu lâhdi de belki bir çeşme yalağı olacaktır.

Bu lâhit, beyaz mermerden yapılmıştır; ön yüzü dört kısma ayrılmış ve bunlar kabartma ayaklar ve kemerler yontularak işlenmiştir. İki uçlarındaki

[544] Xenoph, *Annal.*, 1, 2, 10.

iki yayın ortasında, birer Yunan haçı kazınmıştır; ortaya gelen yayların biri, oldukça sıradan yapılmış ve tarihin en eski dönemlerinden beri tekrar edilegelmiş bir konuyu içermektedir: Ayrı bir aslan, bir geyik ya da ceylanı paralıyor. Sırf Asyalı olan bu örneğin (s.322) şekline, Babil sütunları üzerinde, Persépolis eserlerinde, Likya lâhitlerinde, devamlı olarak rastlanır. Çok sayıda Yunan, Frigya ve Roma eserleri, bize bu konuyu, sadece aslanın yediği hayvanın türü değişmek, fakat mutlaka ot yiyen türünden, örneğin bir boğa, bir ceylan ve hatta bir tavşan olmak üzere sürekli olarak tekrar etmiştir. Bu lahdin işareti gibi, Hristiyanlar bu şekli kabul etmişlerdir. Bu şeklin aslı, belki de sırf astronomiye aitken, daha sonra anlamı değişerek halkın gözünde iyilik ve kötülüğün mücadelesini sembolize etmeye dönüşmüştür.

Bu eserdeki gibi diğer eski eserler üzerinde tarih bulmak, çok az görülür bir rastlantıdır. Kitabe korkunç şekilde hatalı olan imlâsına rağmen Yunan dilinin Yunanistan'da konuşulduğu biçiminin telaffuzuyla aynı uyumu sağlar[545].

Bu lahdin resmini önceden arkeoloji dergisinde yayınlamıştık[546]. Burada, Yunanca kitabesini tercüme ettiğimiz lâhdin üzerinde, ilginç bir kayıt vardır ki o da 1071 yılında Bizanslıların Kütahya'ya sakin bir şekilde sahip olmalarıdır. Bu lahdin sahibi, hiç şüphesiz şehrin valisiydi: "Protospathaire (İmpérial) ve Asya generali, Allah'ın kulu Grégoire, burada yatıyor, X. dönemin 31 Ağustosu. Yıl 6579." Bu yıl 1071 yılına rastlıyor.

Lahdin diğer orta kısmındaki kartal resmine göre, ölenin İmparatorluk katında yüksek bir yeri vardı. Gerçekte Protospatheire, yani "kılıç taşıyanların", Bizans sarayında büyük görevleri vardı.

Paléologların kartalları, İstanbul'un çok sayıda eseri üzerinde ve özellikle bedesten denilen çarşının kapısında bulunmaktadır.

Kale duvarlarından birinin arasında, bazı mimarî süsleme parçaları olduğu gibi, bir yerinde de çok kötü yapılmış ikinci bir mermer aslan başı vardır. İçeri avlu, yani iç kalede, gerçekten bir şaşkınlık örneği olan bir top gördük. Bu top, yan yana dizilmiş demir çubukların üzerine, demir çemberlerle geçirilerek meydana gelmiştir. Bu top, 1430-1450 yılları arasında Türklerin ilk yaptıkları olsa gerektir.

Selçuklulardan olan Germiyan Beyleri zamanında, Kütahya çok kalabalık bir şehir olduğu gibi, epeyce eserler ve anıtlarla da süslüydü. Yedi

[545] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan bu son cümle, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).
[546] Tombeaux du Moyen Âge à Kutayah ("Orta Çağda Kütahya'da Mezarlar"), *Revue Archéologique, 1845.*

büyük camisi, bir o kadar hamamları (s.323) vardı. Kısacası Balıklı Hamam, orta yerinde soğuk sulu bir havuzu ve balıkları olduğundan ünlüydü.

Kütahya'daki eserler, Selçuk sanatkârları tarafından yapılmış olmakla beraber, zevk açısından Konya'daki eserlere yetişmekten uzaktır. Mineli fayans, yani çinileri, orta derecedeki bir hüner ürünüdür. Kısacası Kütahya şehrindeki eserler, güzel sanatlar açısından çok az bir önem sergiler.

Evleri kısmen ahşap ve kısmen tuğladan yapılmış, damları kiremitle örtülmüştür. Paşanın ikametgâhı, yalnız bir katlı büyük binalardan oluşmaktadır ve diğerlerinden iyi bakılmış olmakla ayırt edilir.

Eski Cotyoeum şehrinin eserlerinden hiçbir şey kalmamış ve onun taşları, yeni eserler yapımında kullanılmıştır. Bununla beraber mezarlıklarla bazı terk edilmiş yerlerin şura burasında, tarz ve şekli Çavdarhisar (Aizani)'daki taşlara benzer bazı eski eserlere rastlanır.

Kütahya şehri, 1833 yılında, yüzyıllık sakinlik ve karanlığından sıyrılıp çıkarak bir aralık Avrupa siyasetinin hedefi olduğu gibi, Sultan Mahmut'u da tahtında titretti. Mehmet Ali Paşanın oğlu, Konya fâtihi İbrahim Paşa, zafer yürüyüşünü Kütahya'ya kadar götürmüştü. Fakat bu şehirde durakladığı gün, şansına da veda etti. Bursa tepelerini işgal etmesi ve Aksaray geçidini güçlendirmesi gerekliydi. O sırada zaafının sırrı ve hikmeti anlaşılamamış ve Rusya buna saldırıya cesaret edememişti. Fransa ile İngiltere'nin birleşik donanması, Çanakkale boğazında hazırdı ve Rusların ilk bir engelleme hareketi, genellikle arzu edilen bir çarpışmanın kumanda işareti olacaktı. İbrahim Paşa, Kütahya'da duraklamasıyla siyaset ağı içine alınmış oldu; siyasetle de adı geçenden ne isteneceği bilinmiyordu.

İbrahim, ordu merkezini şehirden iki fersah mesafedeki kaplıca suları kaynağında kurmuştu. Karargâhın yanı başında, kaplıcalara devam etmeye gelen siyasetçilerin kampı vardı.

İbrahim Paşa, daha o zamandan Asya'da yapılacak düzenlemeye başlamak için, her tarafa emirler veriyordu; fakat bunu, sonra geri çekilmek zorunluluğunu hisseden İbrahim Paşa, ordusuyla Konya'ya döndü ve siyaset ise bu zavallı memlekette karışıklığı uzatmakla, zafer kazandığını zannediyordu.

(s.324) Kütahya'nın nüfusu, on beş bini geçer: Bunun üçte ikisi Müslüman ve biri Ermeni-Rum karışık Hristiyandır.

Müslümanlar, genel ticaretin büyük bölümüne sahiptirler. Hayat tarzları Türk hayatıdır. Evlerinin tekdüze döşeme eşyası, divanlarla yastıklardan oluşur.

Kadınları dışarıya örtülü çıkarlar ve erkeklerle beraber hiçbir zaman yemek yemezler. Ayrı olan dairelerinde oturur ve misafirlerini kabul ederler. Ermeni Katolik ailelerde de başka bir hayat tarzı yoktur[547].

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Kütahya'dan Çavdarhisar (Aizani)'a

Çavdarhisar şehri, Frigya Epiktet sahasının en yüksek platolarından birini ve hatta kuzey de Marmara (Propontide)'ya atılan sularla, güneyde İzmir körfezine inen Orhaneli çayı (Rhyndacus) ve Gediz (Hermus) ırmağının su bölümü çizgisini oluşturan noktayı işgal eder. Böyle olmakla beraber barometre burasının deniz seviyesinden bin metre daha yukarıda olduğunu gözlemciye gösterir ve ülkenin bitki dokusunu, tahıl türünün daha ince ve daha sık yapısını belirtmeye yeter[548].

Kütahya'nın batısına doğru uzanan büyük ova, bitkilerden tamamen yoksundur. Anadolu'nun ormansız ve ağaçsız parçası, Frigya ile Armeniya'nın büyük bölümünü kaplar. Bu çıplaklık, yaylanın denizden olan fazla yüksekliğinin sonucudur. Kütahya'dan Çavdarhisar (Aizani)'ye giden yol, o kadar hoş değildir; fakat jeoloji açısından çok önemlidir. Kütahya'dan çıkılınca Kalenin dağı dolaşılarak güneybatıya doğru gidilir. Çok yüksek olmayan üç tepe aşılır ve su birikintileri havzası görüntüsü veren birtakım düz yerlerden geçilir. Hâlbuki şistli taşlardan oluşmuş olan dağların yüzeyleri, tıpkı bir kitabın yaprakları gibi farklı dalgalanmalarla biribirinin üzerine katlanmış çok ince tabakalardan oluşmuştur. Kayaların içinde, oval şekilde iri *kalsedon* (chalcédoine) çakılları vardır. Tebeşirli balçık ve tatlı su kalkeri, bütün bu havzaları tamamen işgal etmiştir.

Aizani'ye ulaşmadan önce, bir dağ daha aşmak gerekir. Bu dağ talklı (s.325) taşlardan olduğu için, yere yeşil ve parlak bir renk verir. Buraya, birçok jaspe taşı yayılmıştır. Burası, en eski toprak oluşumunun Aizani'ye varmadan önce rastlanan son oluşum kısmıdır. Bundan sonra su kalkeri görülür. Bu taşlarla Aizani'deki eserlerin bazıları yapılmıştır.

Çavdar yaylası çok güzel ekilmiştir; özellikle arpa ürünü dikkate değerdir. Bundan dolayı Türkler Aizani'ye Çavdarhisar adını vermişlerdir.

Bu arazi, biribirinden hemen aynı uzaklıkta bulunan altı köye aittir. Bu köylerin dördü, Orhaneli çayı (Rhyndacus)nın sağ kıyısındadır. İsimleri Avşar, Hacı, Mehmet köyü ve Hacı köyüdür. Çavdarhisar, nehir üzerinde ve Sofu köyünün sol tarafındadır.

---

[547] Bkz. 46 numaralı gravür.

[548] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan bu son cümle, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Çavdarhisar (Aizani)

Çavdarhisar şehrinden Frigya Epiktet sahasının en önemli şehirleri içinde söz eden Strabon[549], bunun ne yeri ne de tarihi hakkında hiçbir ayrıntı vermediği gibi, eski notlar da ancak bir yer belirlemesiyle yetinmişlerdir. Bununla beraber Aizanililerin bu şehri İstanbul'un beşinci konsilinde, Frigya Pacatienne'in baş papazlıkları içinde tanınmıştır. Fakat bu şehir, son zamanlara kadar bütün tarihçilerle coğrafyacı ve arkeologlar tarafından unutulmuştu ve yeryüzünden büsbütün silinmiş olan önemsiz noktalar sırasına geçmiş bulunuyordu. Son zaman gezginlerinden Frigya'yı ziyaret etmiş olanların hiç söz etmedikleri bu şehrin güzel eserleri ve anıtlar açısından şöhreti, bu tür eserlerin en güzellerine eşdeğerdi.

Bizanslı Étienne'nin söz ettiği Hérodien'in dediğine göre bu şehir, Tantale'ın oğlu Aizen tarafından kurulmuştur. Buna Azanoi ve bazılarınca Azanion adı da verilir. Burada, eski yazarların çok zayıf olan deliller ve bilgilerini (s.326) toplamış olmak için, yine Hérodien'e ait olup Hermogène tarafından kaydedilmiş çocukça bir hikâyeyi alıyoruz: "Otlaklarını su basmış ve otsuz kalmış gören ve kıtlıktan sıkıntı çeken Azanian halkı, tanrılarına kurban adamak için toplandılar. Euphorbe, tanrıya bir tilki (ouanos) ve bir kirpi (exis) sundu. Bu adak, çok makbule geçerek yerden çok bereketli tahıllar ve meyveler verdi. Buna minnettar olan halk Euphorbe'yi ruhanî lider ve hâkimleri seçtiler ve bundan dolayı şehir, Exuanum adını aldı. Bu kelimenin anlamı, "kirpi-tilki" dir. Azanion adının bu kelimeden gelmiş olması muhtemeldir."

Pausanias'ın bir kaydına göre[550] Frigya'nın Aizani halkının aslı Arcadie'dendir. Bu söz, bu sahaya yerleşmek için Avrupa'dan yabancıların gelmiş olması tarihî geleneğine rastlar.

Pausanias der ki: "Arcas'ın Azan, Aphidas ve Élatus isimlerinde üç oğlu vardı. Bunlar babalarından kalan memleketi, aralarında paylaştılar. Birinciye düşen kısım, Azanée adını aldı. Buradan, daha sonra Frigya'da Steunos adındaki mağaranın ve Pencala[551] nehrinin yakınında yerleşen göçmenler çıkmıştır."

Yine Pausanias der ki[552]: "Peucella nehri kıyılarında sakin bulunan ve köken olarak Azanéeli olan Frigyalılar, Steunos[553] adındaki yuvarlak ve çok

[549] Strabon, XIII. Kitap, s.176.
[550] Pausanias, VIII. Kitap, bölüm 4.
[551] Çavdarhisar suyu olduğu düşünülmektedir (Y.N.).
[552] Pausanias, X. Kitap, bölüm 32.
[553] Çavdarhisar yakınındaki Kesik Mağara (Y.N.).

ÇAVDARHİSAR (AIZANI) TAPINAĞI

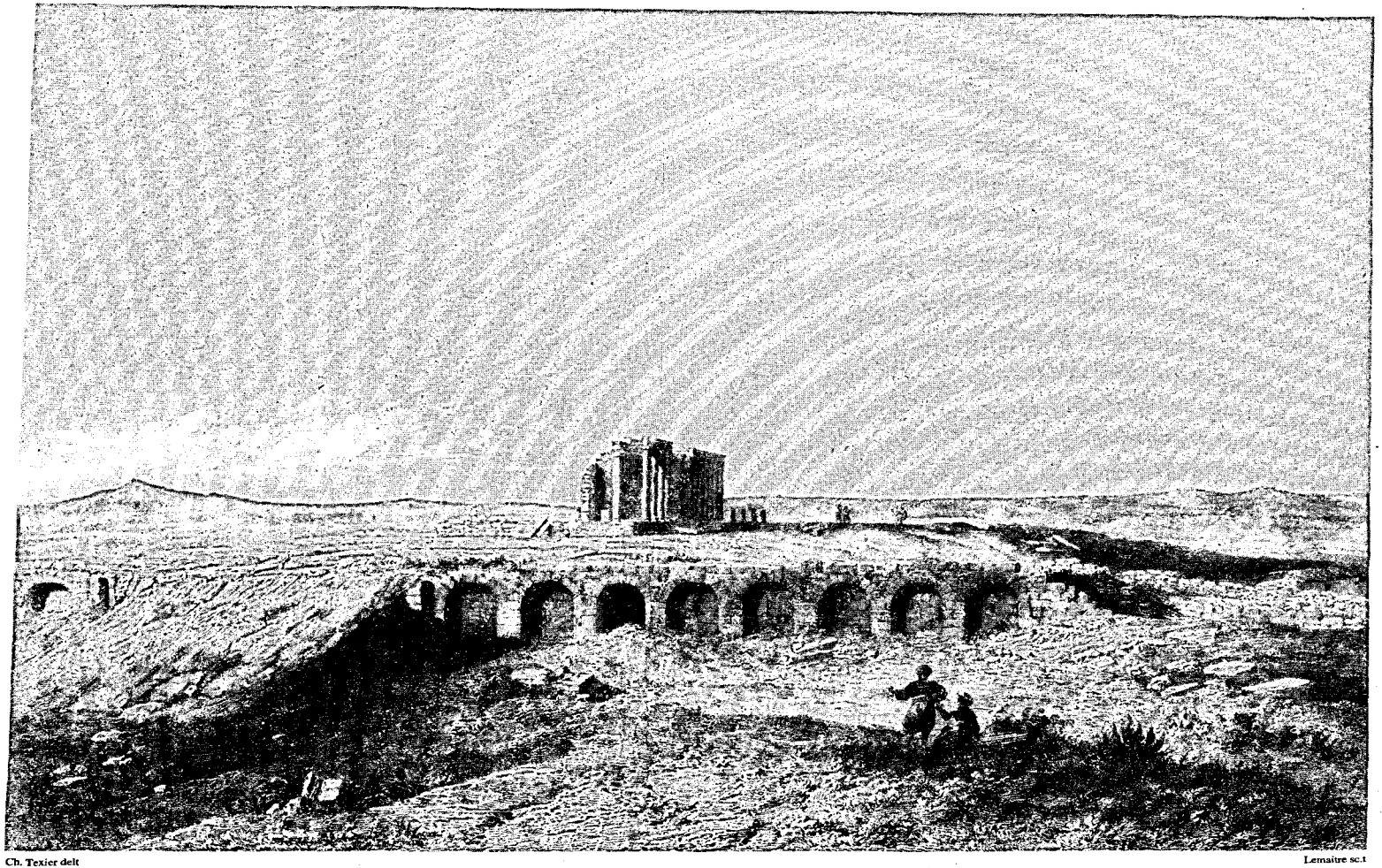
yüksek mağarayı gösterirler. Burasını Ana Tanrıçaya tapınak yapmışlardır. İçinde tanrıçanın heykeli de vardır." Aizani şehri, Aizanitide adındaki memleketin yönetim merkeziydi. Peucella nehrine gelince, bunun nerede olduğu bilinmemektedir. Bu suyun, Orhaneli çayı (Rhyndacus)nın yukarı kollarından biri olduğu zannedilir. Aizani şehrinin en yaygın sikkelerinin üzerinde, Jüpiter'in başı ve diğer tarafında kanatları açılmış bir kartal resmi ve bunun etrafında: IEPA BONAH AIZANEITΩN kelimeleri vardır. Strabon'un eserinde, şehrin adının (Αζανος) şeklinde yazılmış olması, tarihçilerden Mannert'te, bu sikkelerin sahte olduğu fikrini oluşturmuştur; fakat farklı gezginlerin getirmiş oldukları çok sayıda sikkelerin üzerindeki yazılar, Rumca eserin hatalı olduğunu kanıtlıyor. Rumlar, bu adı AIZANOI[554] ve Latinler AEZANI şeklinde yazıyorlar. Bu kitapta Rumların yazdığı kabul edilmiştir.

Eteklerinde Kütahya şehrinin kurulduğu tepeler geçildikten sonra, Küçük Asya'nın bu kısmının en yüksek noktası olan ve barometrik ölçümlere göre[555] denizden bin seksen beş metre yüksekliğinde bulunan bir platoya gelinir. Platonun güney kısmında, bir sıra dağlar zinciri, doğudan batıya doğru uzanır. Bunlar, iki yamacı bir geniş havzayı sulayan nehirlerini doğuran ve eskiden Dindymène adı verilen Murat Dağıdır ki güneyinde Gediz (Hermus) ve kuzeyinde Çavdarhisar (Aizani) şehrinden geçen Orhaneli çayı (Rhyndacus) akar. İzi bulunması mümkün görünen Steunos mağarasını, Murat (Dindymène) dağlarının yukarı vadilerinde aramak gerekir. Çavdarhisar (Aizani) platosu, yüzü kalın bir bitki, toprak tabakasıyla örtülmüş, tebeşir toprak türünden her türlü tahıl yetiştirmeye çok uygun ve verimlidir. En önce dikkatleri çeken şey, geniş bir set üzerine beyaz mermerden yapılmış olup Atina'nın Parthénon'u gibi uzak bir mesafeden görünen tapınaktır. Orhaneli çayı (Rhyndacus), mermer bir köprüyle geçilerek uzun süre enkaz yığınları içinde gidilir. Çok geniş olması gereken ve nice sanat eserleri kalıntısı bulunan bu harabede, şehrin savunma tarzına ilişkin hiçbir eser kalmamıştır. Ne bir duvar kalıntısı ve ne de bir hisara benzer harabe, kesinlikle görülmez. Fakat eski zamanlarda, genel bir kural olan şehirlerin etrafını kapama âdetinin böyle önemli ve gerek adak, gerek hazine olarak büyük bir servet ve kıymeti içeren dinî bir merkezde yapılmayan, liderleri Olympus Misya kalesinde ikâmet ederek birçok köye hükmeden ve ara sıra Frigya şehirlerine akın eden sınırları açık bırakmış olmaları, uzak bir ihtimaldir.

---

[554] Oı sesli harf grubunun ı diye telaffuz edildiği unutulmamalıdır.

[555] Aizani'deki ölçümleri 3 Temmuz 1839 tarihinde iki barometreyle yaptım.

Ch. Texier delt

Lemaitre sc.t

ÇAVDARHİSAR (AIZANI). JÜPİTER TAPINAĞININ GENEL GÖRÜNÜŞÜ

Bu husus, büyük şehir harabelerinde çoğunlukla dikkate alınacak bir meseledir: Bazen Antakya (Antioche), Bodrum (Halicarnasse) ve Érythrae ve diğer şehirlerinde olduğu gibi, sadece surlar kalmıştır. Bazen de en nazik eserlerden olan anıtlar, yüzyıllar dolaşarak kaldıkları hâlde, surlar tamamen yok olmuştur. Çavdarhisar (Aizani) şehrinin hisar duvarlarının tahrip olması, başka hiçbir yerde olmamış şekilde ilginçtir ve bunun taşları, yirmi yedi mil mesafe uzağında bulunan Kütahya'ya götürülmemiştir. Henüz var olan eserlerin yapım tarzına göre (s.328) Çavdarhisar'ın sur duvarları, büyük boylarda tatlı su kalkeri taşlarıyla yapılmış olacaktır. Bu tür taş, bütün binaların temel kısmında kullanılmış ve yakındaki dağdan alınmıştır[556].

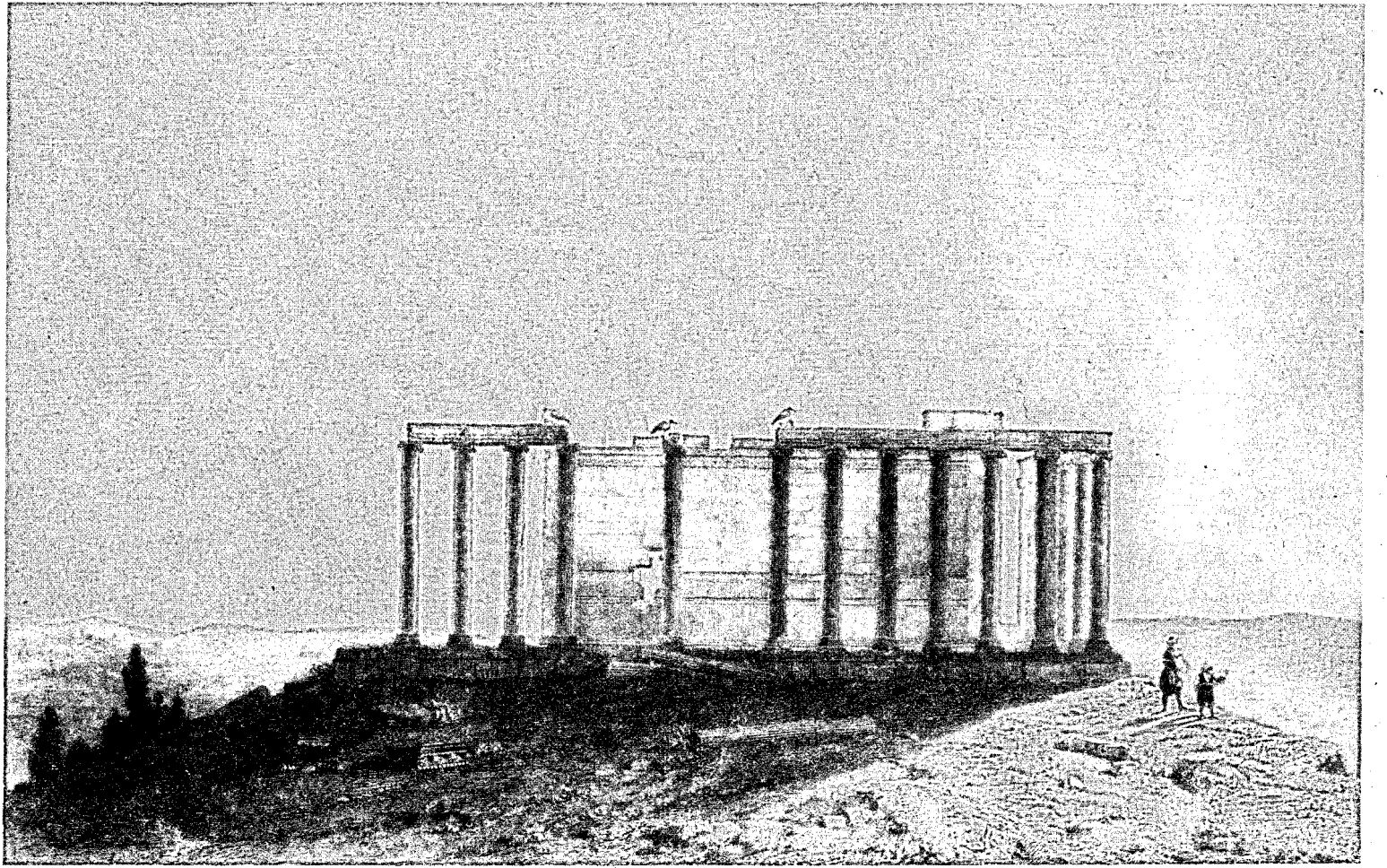
Tapınakla alanı geçildikten sonra, biraz ilerisinde ve güneybatı tarafından dört köşe bir bina harabesi görülür ki bir kilise ya da halk meclisi yeri olması muhtemeldir. Bundan sonra, kuzeye dönülünce, bir hipodrom ile buna bitişik bir tiyatro harabesine gelinir. Tiyatro binası, tepesinde birçok mezarlar bulunan bir dağa arkasını vermiş vaziyettedir. Şehrin altında ve içine almakta olduğu nehir ile rıhtımın bulunduğu aşağı kısımda da çok sayıda anıtları içeren diğer mezarlara giden bir yol vardır. Demek ki şehrin üst ve alt başlarını, mezarlıklar sınırlamıştı.

Tapınağın büyük setinin güneyinde, bir *gymnase* olması muhtemel bulunan binanın, *Dor* tarzındaki sütunlarına rastlanır. Tapınağın genişliği kırk beş ve boyu yetmiş beş metredir. Sütunları beyaz mermerden ve tek parçadır. Etrafında ne bina ve ne de duvar izleri görülür. Nehrin üzerinde, her birinin tam kavisli beşer kemeri olan iki mermer köprü vardır. Rıhtımın boyunca giden kenar duvarının dekorasyonu, diğer eski şehirlerin hiçbirinde yoktur. Her taşının üzerinde ya hayvanat ya da insan yüzü (mascaron) veya yabanî hayvanlar avına ilişkin bir görüntü yontulmuştur. Şehrin kuzey kısmında bulunan tiyatro, her ne kadar epeyce korunmuş kalmakla beraber, Küçük Asya yarımadasındaki eski zaman tiyatrolarının güzellerinden biri sayılmaktan uzaktır. Hipodromun orta kısmı, büyüklere ait iki köşkle süslenmiştir. Yukarı çıkılan basamaklı yolları, beyaz mermerdendir ve stadyumun iki ucu, kare şeklindedir.

ON BEŞİNCİ BÖLÜM
Tapınak

İyon tarzında beyaz mermerden yapılmış olan büyük tapınak, şehrin (s.329) orta yerindeydi ve Temenos'u oluşturan doğal dağın üzeri düzenlenerek açılmış dört köşeli geniş bir set üstüne konmuştu. Bu setin

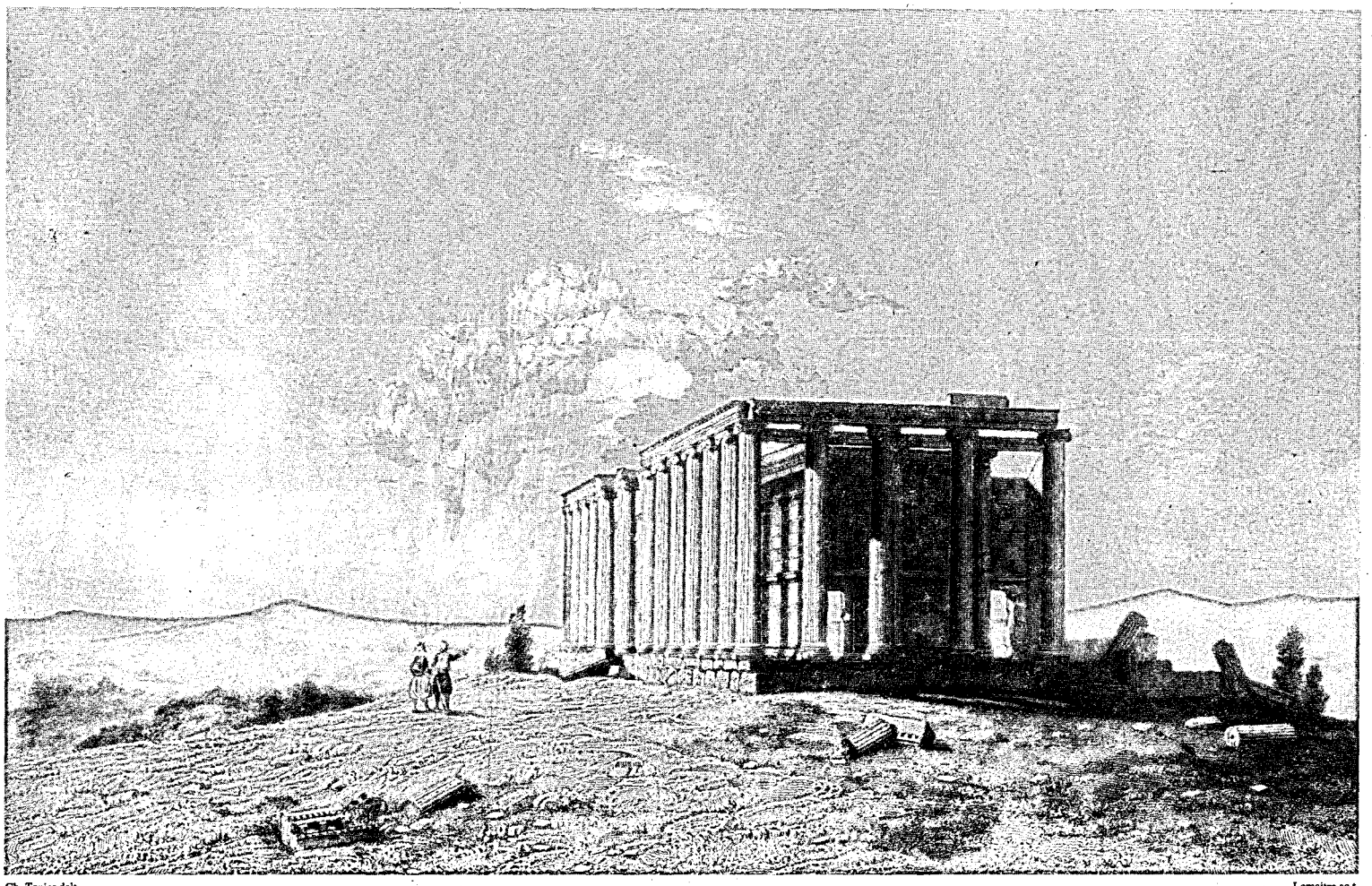
[556] Bu kalker karakteristik deniz kabuğu planorbis türündendir.

Ch. Texier delt

Lemaitre sc.t

ÇAVDARHİSAR (AIZANI). JÜPİTER TAPINAĞININ YANDAN GÖRÜNÜŞÜ

Ch. Texier delt

Lemaitre sc.t

ÇAVDARHİSAR (AIZANI). JÜPİTER TAPINAĞININ GÖRÜNÜŞÜ

arkası, orta yerleri otuz metre genişliğinde büyük bir merdivenle ayrılan yirmi iki adet kemerle süslenmiştir.

Bunların şimdiki durumu, yalnız büyük yontma taşlarla yapılmış yaylardan ibaret kalmıştır; fakat köşe ve çıkıntılarındaki harç ve sıva yerlerinden, bunun üzerine beyaz mermer levhalar kaplanmış olduğu anlaşılır. Kemer ayaklarından her birinin önünde, yukarısındaki kenar ve saçağı tutan dayanak çıkıntıları vardı. Bu binanın genel yapısı, seti süsleyen büyük tapınağın toprak seviyesindeki temelleri gibi, hoş bir görüntü sergiler. Téménos tepesinin karşı tarafı, bugün biraz izi kalmış olan kalın bir duvarla tutulmuştur. Çevrede hiçbir bina izine rastlanmazsa da bazı noktalarda yapılacak kazının, kemer altı veya ruhanî liderlerin ikamet yerleri gibi bazı eserler ortaya çıkarması çok muhtemeldir. Bu yer, eskilerin genel olarak Téménos adıyla söz ettikleri geniş surlardır: Pausanias'ın her defa yeri geldikçe söz ettiği gibi burası bahçeler, kameriyeler ve heykellerle süslenmişti. Asıl tapınak (Naos) Téménos'a doğru açılan ve tapınağın kurban sunulan kutsal yere ayrılan sütunlu bir kemer altıyla çevrelenmişti. İşte bu noktanın ortasında Naos Sêcos adı verilen ve ancak özel kişilerle papazların girmesi uygun olan kutsal yer vardır. Asıl tapınak binası da dış şeklini takip eden sütunlu kemer altı ile çevriliydi. Büyük dinî binaların bu tarz düzenlenmesi, yalnız Romalılarla Yunanlılara özgü değildir. Bu durum, Hind'in büyük pagodeleriyle İran tapınaklarında ve Süleyman mabedinde de görülür.

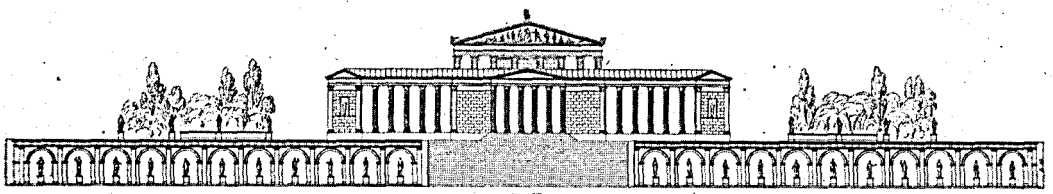
Aizani tapınağı, otuz altı metre dokuz yüz on iki milimetre uzunluğunda ve yirmi bir metre dokuz yüz altmış iki milimetre genişliğinde bir temel üzerine yapılmıştır. Altında çok geniş bir salonu vardır. Buraya, içeriden bir merdivenle inilir. Tam yaylı kemerlerle yapılmış olan bu yer altı salonu, aydınlığını kemerlerin altında ve tapınak duvarlarındaki dış süsleme çıkıntıları arasına açılan boşluklardan alır. Salonun boyu on altı metre yüz elli yedi milimetre ve eni dokuz metre yüz yirmi milimetredir. Burası tapınağın değerli eşyalarını koymaya ve halktan bazılarının kıymetli eşyalarını bazı durumlarda saklamaya yarardı. Zemindeki temeller, asıl Naos ile etraf kemerlerin sahayı işgali kadardır. Bugün (s.330) batı cephesinde altı ve güney cephede on iki sütun ayaktadır. Şeklinin işaret ettiğine göre, küçük ve karşılıklı iki cephenin her birinde, sekizer sütun bulunması gerekiyor. Yan cephedekilerin sayısı da şüphesiz on beşer olacaktır. Gerçekte batı taraf köşesinde sütun kaidesine uygun şekilde bir köşe, sütun başlığı açısı gösterir. Bundan başka, bu tarafın temeli üç metre iki yüz kırk milimetre kadar, yani tam bir sütun daha konacak mesafeye uzanır. Etrafı dıştan sütunlarla çevrili tapınaklar da bilindiği gibi yan tarafların sütunlarının sayısı, öndekilerin iki katından bir eksik olacaktır. Sütunların biriyle diğerinin arası, iki metre beş

yüz otuz altı milimetredir. Tapınak, Vitruve'nin Pseudo-Diptères adını verdiği mimarî şekildedir. Girişin bulunduğu ana cephesinde, biri diğerine paralel iki sıra sütunun olması gerekir.

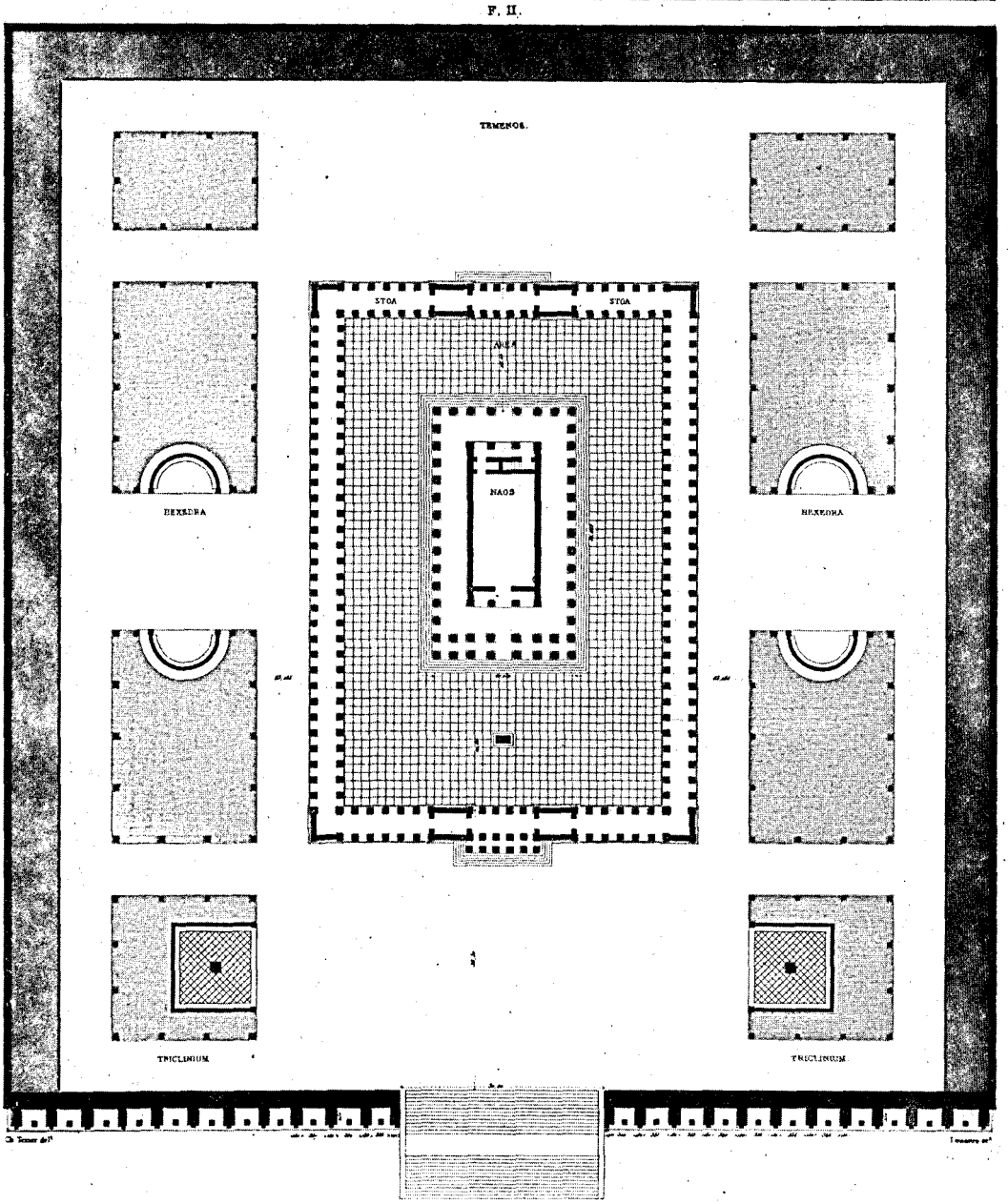
Tapınağın üst katına ulaşmak için, bugün bulunamayan bir merdiven vardı ve temellerin toprak seviyesinden yukarı kısmı, bugün tapınağın bütün çevresinde bir metre yüksekliğe kadar vardır. Bundan anlaşıldığına göre, tapınağın her dört cephesinde, Parthénon ve benzeri tapınaklar da olduğu gibi bir merdiven vardı. Bilindiği üzere, bu tür tapınaklar İtalya'da azdır ve Vitruve'nin zamanında, bunlar Roma'da da bulunmamaktadır. Bu tarz binanın icadı, Hermogène'e dayandırılmaktadır. Bunun amacı, asıl tapınağın etrafında yapılan ayinlere, kemer altlarında daha çok alan ve genişlik vermekti.

Asıl tapınak, şekil ve düzeni anlaşılacak derecede korunmuş hâlde kalmıştır. Kuzey taraf duvarı tamamen dokunulmamış hâldedir. Güney taraf duvarıyla iç tarafı da böyledir.

Eğer sakinlerinin budalaca cahilliği onları harap etmeye yöneltmeseydi, bu binaların sağlamlığının yok edilmesini, yüzyıllara dayandırmak gerekirdi. Tek parça beyaz mermerden yapılmış sütunlara, eritme ve dökme taş gözüyle bakıyorlar ve binanın daha büyük bir felaketi olmak üzere bunların içinde altın olduğunu zannediyorlardı. Bu eski tapınak, uzun süre kazma ve çekiç gibi ilkel aletlerin saldırısıyla karşı karşıya kaldı. Bir Türk'ün, bunu bir defada yıkmak bozuk düşüncesine kadar, sütunlardan hiçbir servet sızmadı. Buranın sakinleri, epeyce gün civar dağlardan odun taşımakla meşgul oldular ve bu odunlarla tapınağı doldurdular. Kemer altlarına odun kümeleri yığarak ateşe verdiler. Mermerler bu ateşin etkisine dayanamayarak güneydeki kemerler ve (s.331) tapınağın duvarıyla bir cephesi çöktü. Vahşî adamlar bu işte aldanmış olduklarını, ancak o zaman anladılar ve hain şeytanın bu defineyi gözlerinden sakladığına kanaat getirerek kaldılar. Hatta bugün bile bana kitabeleri gösteren Türk diyordu ki: "Bu yazıların sırrını kim keşfederse, bizim mahrum kaldığımız mallara o sahip olacaktır." Bu yangın olayı Türkler arasında bir gelenek olarak kalmakla beraber, tarihini hiçbiri belirleyemiyor. Bu tarih, burada oturanların en yaşlılarından da öncedir. Binayı saran enkazın üzerindeki kalın bitki tabakasına göre, bu olay son yüzyılın başlarında olmuştur. Şu kadar ki tapınağın iç duvarları yüzeyinde hâlâ izleri görüldüğüne göre bu bina bir yangın sonucunda harap olmuştur. Tapınağın, bugün otuz bir adet sütunu eksiktir. Güneybatı tarafındaki köşede bulunan ikisi, bugün yerde yatmaktadır; güney cephesinde bulunan diğer ikisi de kemerlerin önüne

F. II.

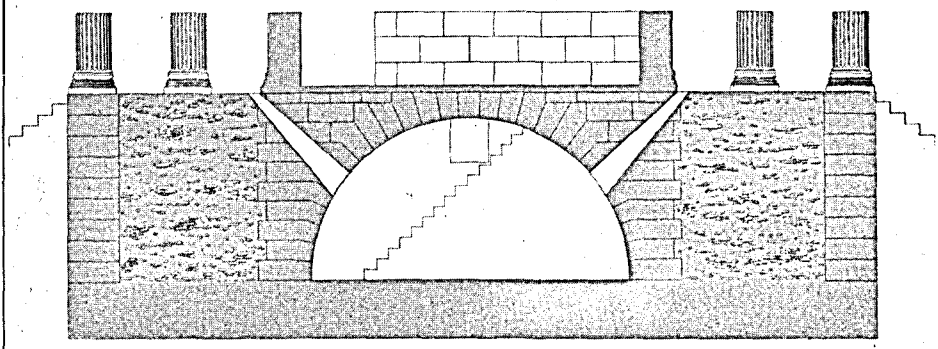
F. I.

Ch. Texier delt

Chardon aine Aze Imp.t

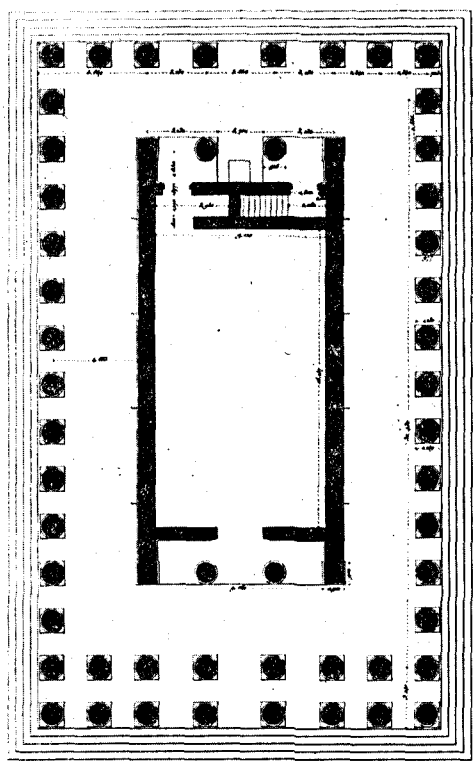
Lemaitre sc.t

ÇAVDARHİSAR (AIZANI). JÜPİTER TAPINAĞININ GENEL PLÂNI

F II.

F. I.

Ch. Texier delt

Chardon aine et Aze Imp.t

Lemaire sc.t

ÇAVDARHİSAR (AIZANI). JÜPİTER TAPINAĞININ PLÂNI

düşmüştür. Geriye kalan yirmi yedisinden, hiç iz yoktur. O hâlde bunlar, tek parça sütunlar olması açısından, ancak ateşle imha edilmiştir.

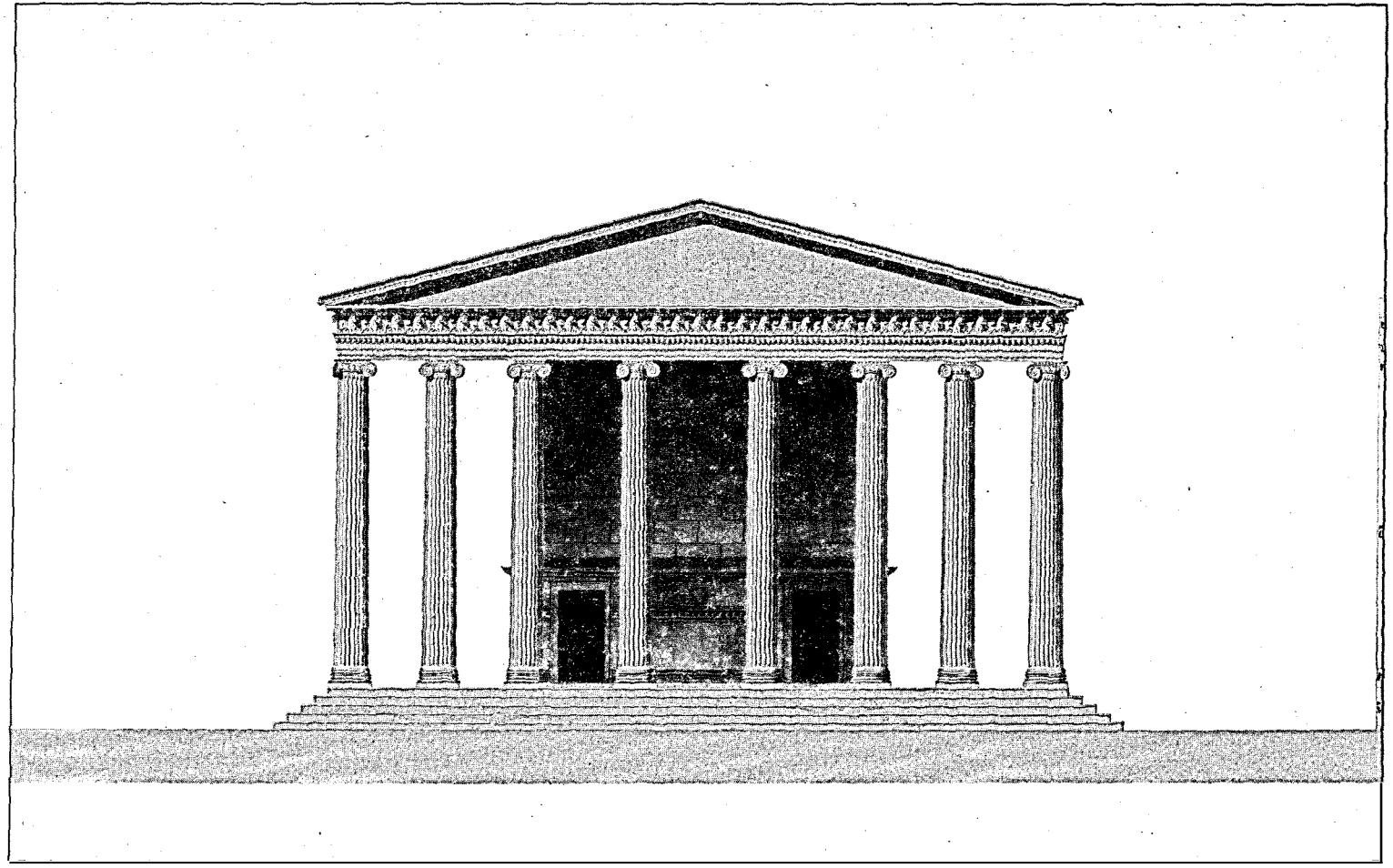
Aizani tapınağının şu anki harabesine bakılınca, yakıldığı zaman binanın daha tamamlanmamış hâlde bulunduğu düşünülür. Çünkü kuzey ve batıdaki cephelerin kenar ve saçaklarının olduğu gibi düşmesini açıklamak mümkün değildir. Çünkü bugün görülen eserlere göre, yalnız sütunların üzeri kenar yüzeylerini içerir olup, bunun üstüne ve saçak kısımlarına ait hiçbir iz görülememektedir.

Kazı yapılırsa enkaz altından birtakım kabartmalar ortaya çıkması muhtemeldir.

Tapınak, *İyon* tarzındadır; sütun gövdeleri sekiz metre beş yüz yirmi milimetre uzunluğunda olup tek parça mermerden yapılmıştır. Yukarıdan sütun başlığı kaidesiyle geriye kalan kısmı eklenirse, toplam uzunluğu dokuz metre beş yüz dört milimetreye ulaşır. Bu boy, diğer *İyon* tarzı sütunlarından daha narin ise de Atina'daki Érechthée tapınağının sütunlarıyla daha uygun uzunluktadır. Sütun gövdeleri, yarım daire yayıyla uzunluk olarak olukludur. Bunların üst kısmındaki kabartma süslemeler diğer hiçbir tapınak sütunlarında olmadığı gibi, sütun başlıkları, ayrıntı açısından, İyonya tapınaklarının en güzeline yerini bırakmayacak derecededir. Sütun başlığını sonra gelen yatay kısmın mimarî süslemesi ve onun üstündeki kenarın *İyon* tarzı sütun başlıkları köşelerindeki sarmal şekilde ve altından yapraklarla (s.332) tutulmuş çıkıntıları, çok güzel bir özellik ortaya koyar. Sütun kaideleri *İyon* tarzındadır. Kaideyi çeviren girinti ve çıkıntı hatları arasındaki kalın bilezik, tam yuvarlak olmayıp altına gelen kıvrımı daha sert kıvrılmıştır.

Binayı çevreleyen meydanda düşmüş yerde yatan birkaç sütun vardır; dışarı sıralara ait bulunan bu sütunların uzunluğu beş metre dört yüz kırk milimetre ve çapları altı yüz seksen santimetreye kaidesinden yukarıya doğru, bir metre seksen dört milimetreye kadar yirmi dört olukla süslenmiştir. *Korint* tarzındaki bu sütunlar, tapınağı dört tarafından saran ve eskilerin *Aréa* adını verdikleri avlu kısmına kadar uzanan etrafı açık kemer altlarını tutan sütunlardır. Bu geniş sofalarda, genellikle kurban sunma ve tören yapılırdı. *İyon* tarzında yapılmış tapınakların bu sahada çok az olması açısından, bu Çavdarhisar (Aizani) tapınağı çok önemli eserlerden birini oluşturur.

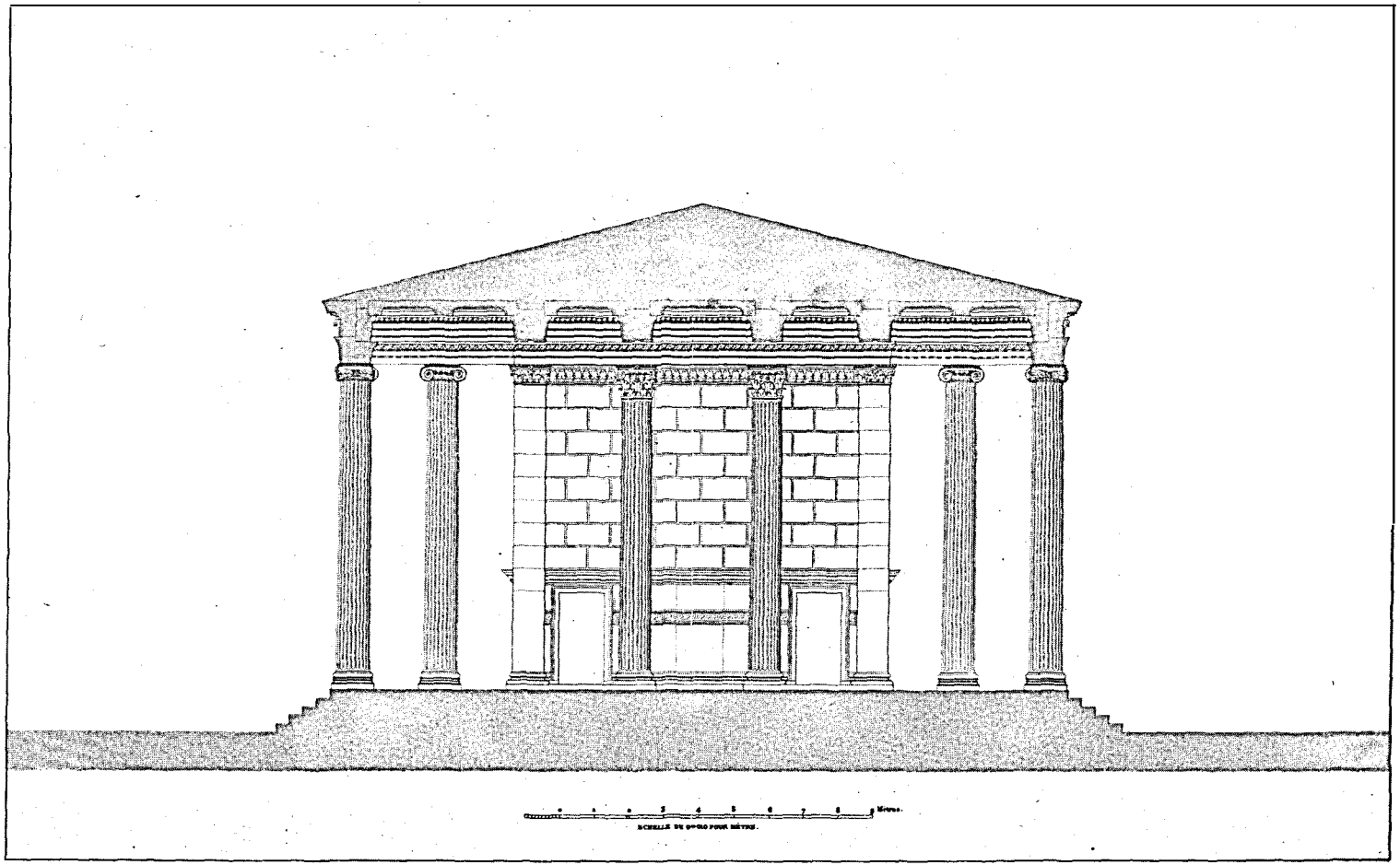
Bu ayrıntıdan sonra, tapınağın yapım tarihinin hangi döneme ait olduğunu ve kendinin hangi tanrıya armağan edildiğini belirleme meselesi kalır ki o da bir duvar üzerindeki Yunanca ve Latince sekiz parça kitabenin

Ch. Texier delt

Lemaitre sc.t

ÇAVDARHİSAR (AIZANI). PANHELENİK JÜPİTER TAPINAĞI

Ch. Texier delt

Chardon et aine Imp.t

Huguenet sc.t

ÇAVDARHİSAR (AIZANI). TAPINAĞIN PERİSTİL KISMININ KESİTİ

okunmasıyla çözülmüş olur. Sütunların inceliği ve binanın parçaları arasındaki yapım ahengi, tapınağın bir tanrıça için yapılmış olduğu düşüncesini verirse de kitabelerin içeriği, bunun tanrıların en serti olan Jüpiter Panhellénien'e ve şehri çevreleyen bütün arazinin de Jüpiter Aizani'ye ait olduğunu söyler.

Tapınağın dıştan duvarı üzerinde ve arka cephesindeki kitabelerden anlaşıldığına göre, şehrin sakinleriyle senato üyesi arasında Jüpiter Aizani'ye ait olup Cléri adı verilen arazi için verilecek vergi hakkında şiddetli tartışmalar meydana gelmiş, kitabede herhangi bir rütbe ve lakaptan söz edilmemekle beraber herhâlde buranın yöneticisi (préteur) olan Quiétus konuyu İmparator Hadrian'e yazarak görüşünü istemiştir. Bu yazılan mektup, duvarda ve kitabede yoktur ve belki de güney tarafındaki duvarların yıkılmasıyla yok olmuştur. İmparatorun Quiétus'a yazdığı cevabın kayda değer olan bir kısmı vardır. Bu mektupta, imparatorun adından iki hece, yani HADRI kısmı silinmiş ise de Rumca olan kitabeden, bunun hiç şüphesiz imparator tarafından yazıldığı sonucu çıkarılır.

(s.333) Hadrian'dan Quiétus'a bir mektup kopyesi:

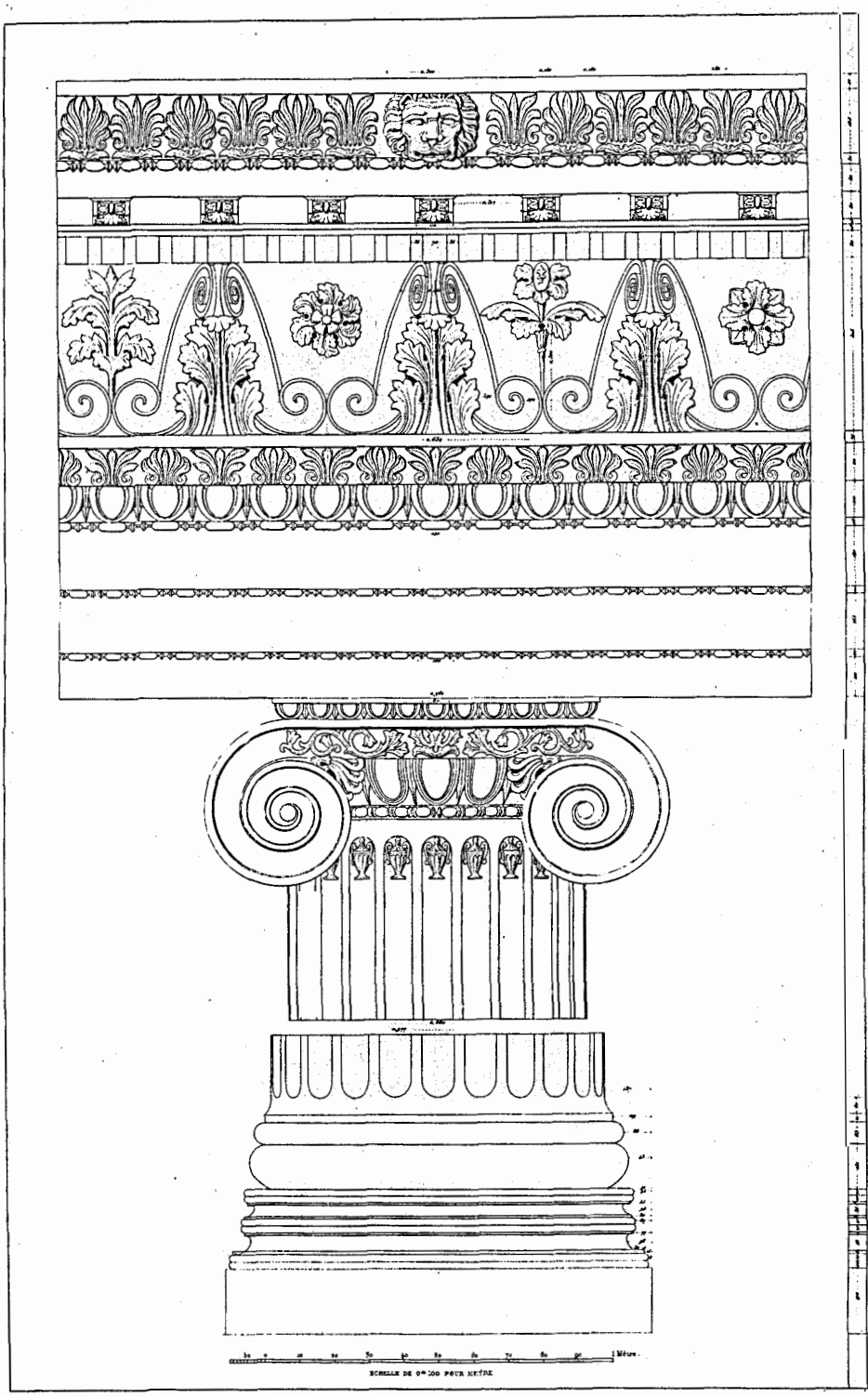
"Kralların Jüpiter Aizanien'e hediye ettikleri tarla, *cléros* adı verilen kısımlara kadar ayrılmamışsa, senin düşündüğün gibi yakın şehirlerde nasıl yapılıyorsa, öyle yorumlaman en uygunudur ve eğer Mettius Modestus, bu parçalara bir vergi koymayı emrettiği sırada cléroslara ayrılan tarlaları belirlediyse, o tarihten itibaren vergiyi vermek doğrudur. O hâlde o zamandan koyulan vergiyi vermek gerekir; fakat bunda geriye kalan kısımlar aranıyor ise...."

Muhtemeldir ki bu kralların hediye ettikleri ifadesinden kastedilen, Bergama krallarıdır. Çünkü Roma imparatorları, bu kitabelerde sürekli olarak İmperatores ya da (Αδτοχιάτορες) kelimeleriyle lakaplandırılmışlardır[557].

Quiétus, bu mektubu alınca, imparatorun yeni bir arazi ölçümü için kadastro heyeti belirlenerek ona göre sınırları ortaya çıkacak olan Cléri arazisinden vergi alınması hakkındaki emrini, senatoya ve Çavdarhisar (Aizani) şehri halkına yazdı. Bu konu, tapınağın dışarısındaki ikinci kitabede yazılıdır. Quiétus, Hespérus'a kopyesini gönderdiği aşağıdaki mektubu, bütün yöneticilere ilan etmiştir:

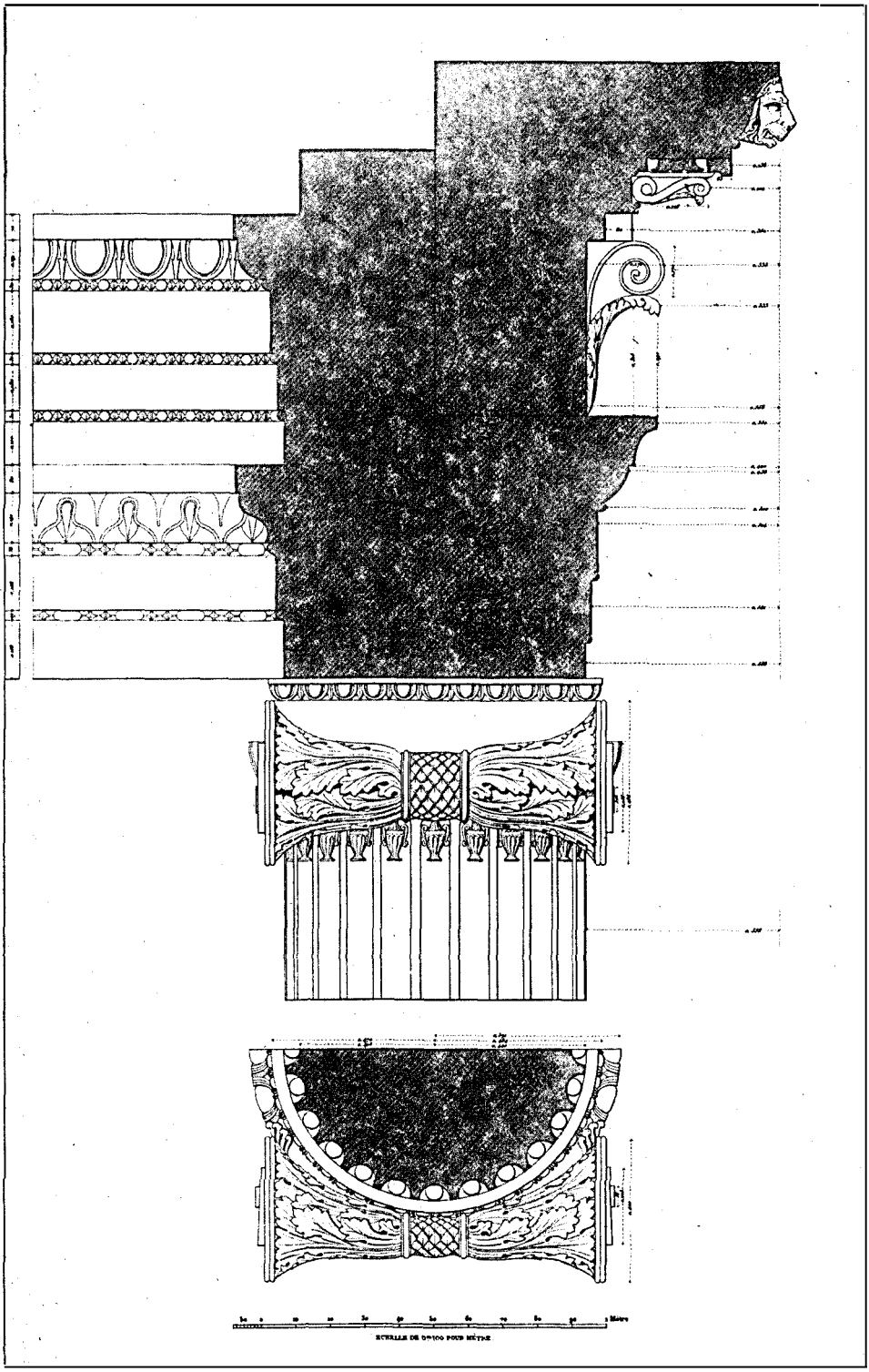
"Avidius Quietus'tan yöneticilere, senatoya ve Çavdarhisar (Aizani) halkına selam:

[557].Bkz. Biraz aşağıdaki Quiétus'tan Hespérus'a mektup.

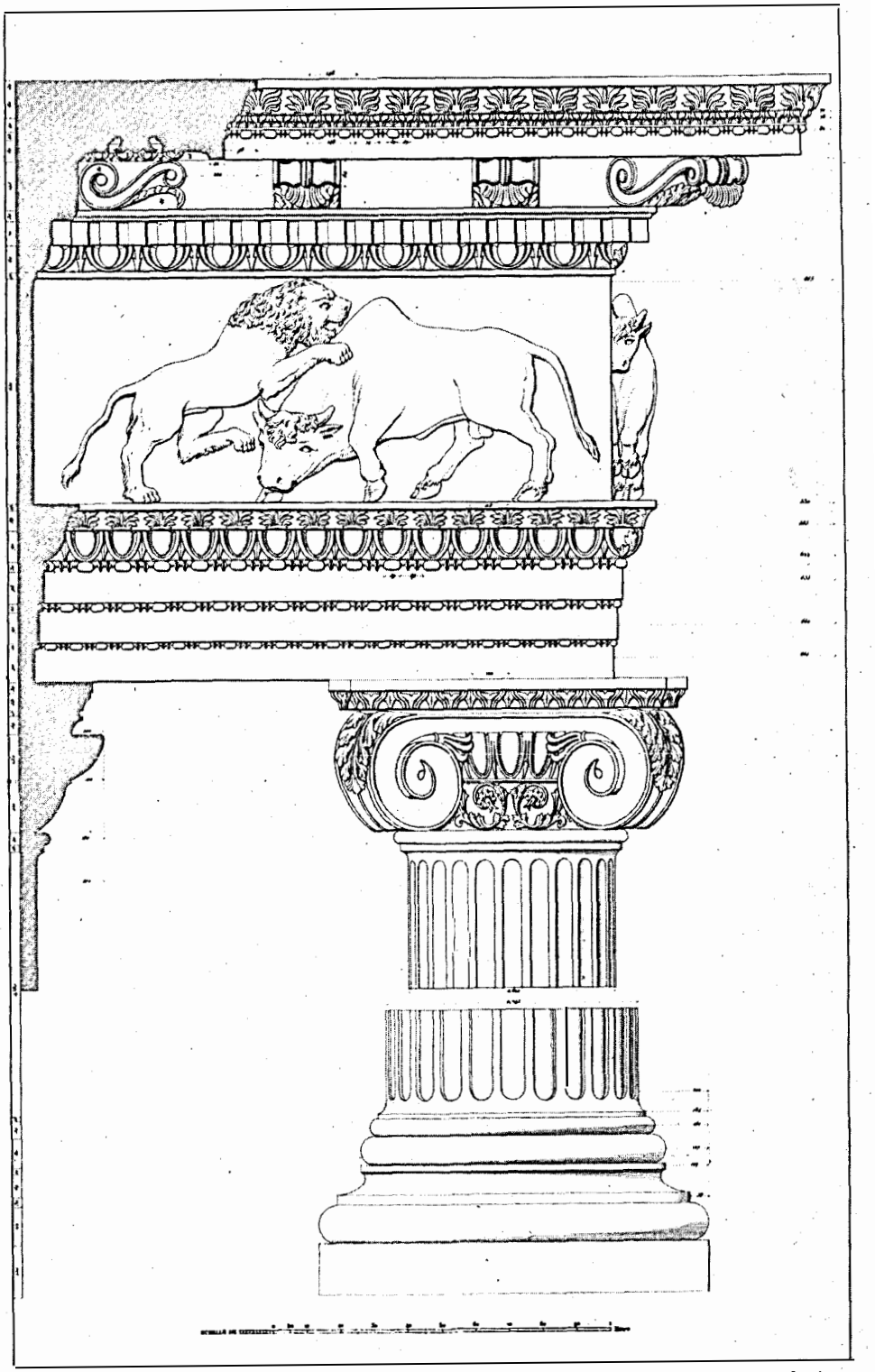
Ch. Texier delt Louis Letronne Imp.t Lemaître sc.t

ÇAVDARHİSAR (AIZANI). TAPINAĞIN SAÇAK VE BAŞLIK KESİMİNDEN AYRINTI

Ch. Texier delt Louis Letronne Impt Lemaitre sc.t

ÇAVDARHİSAR (AIZANI). TAPINAĞIN SAÇAK VE BAŞLIK KESİMİNDEN AYRINTI

Ch. Texier delt

Lemaitre sc.t

ÇAVDARHİSAR (AIZANI). TAPINAĞIN SAÇAK KISMINDAN AYRINTI

Önceden Jüpiter'e hediye edilmiş olan kutsal arazi hakkında, kaç yıldan beri devam eden anlaşmazlıklar, bu defa büyük İmparatorumuzun akıllılığı sayesinde son bulmuştur. Benim ona konuyu açıkça ifade etmemle verilmesi gereken kararını, size bu anlaşmazlığı çıkaran ve problemin zor ve belirlenemeyen kısmını oluşturan başlıca iki nokta üzerine kurarak, bana gönderdiği mektubun size tebliğ ettiğim kopyesinden anlayacağınız gibi, hükümlerine öncülük eden insan sevgisine, adalet hislerini katarak sizi ne zamandan beri ayrılığa düşüren problemi, sona erdirmiştir. Bundan başka İmparatorun valisi Hèspérus'a bir kadastro heyeti hazırlamasıyla araziyi ölçtürerek, miktarını size bildirmesini yazdığım gibi size de, İmparatorun kutsal emri gereğince, kutsal arazinin her clérosu için verilecek vergi tarifesini bildirdim. Şehrin yeniden çıkacak anlaşmazlıklarla İmparatorun (s.334) lütfundan yararlanmasını geciktirmemek için, mektubu aldığınız günden itibaren Jüpiter'e ait her yerin bu tarife gereğince vergisini vereceksiniz. Hespérus'a, bu mektubun bir kopyesini gönderdim. Afiyette olunuz."

İkinci Latince kitabe, Quiétus'tan Hespérus'a olan bir mektubun kopyesidir. Bu mektuba göre Hespérus, bu Cléri arazisinin durumu hakkında hükümete bilgi vermekle görevlendirilmiştir.

Quiétus'tan Hespérus'a mektup kopyesi:

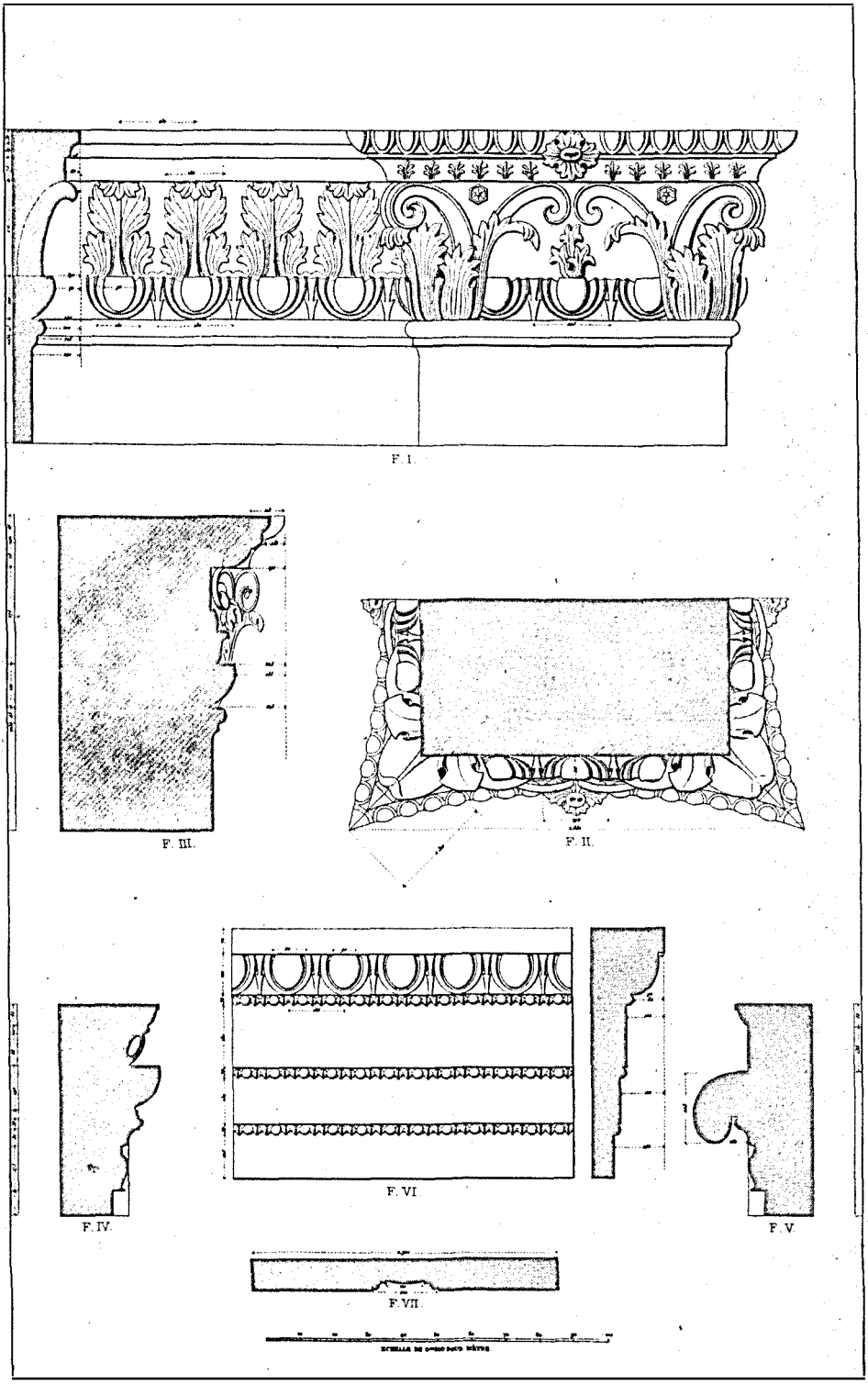
"Cléros arazisi ölçümlerinin doğru olmadığı ve ilahi İmparatorumuzun Jüpiter Aizanien'e sunulmuş olan bu toprak parçasında, ne daha büyük ve ne daha küçük yüzölçümde fark olmamasını emrettiği gibi, azizim Hespérus git, bu arazinin hangisinin daha büyük veya daha küçük olduğunu kesin olarak belirle ve bana bildir."

Üçüncü, Latince kitabe, Hespérus'un Quiétus'a cevabıdır. Hespérus bunda arazi hakkındaki incelemelerini bildiriyor. Fakat bu kitabe, maalesef eksiktir .

Quiétus'tan Hespérus'a bir mektup kopyesi:

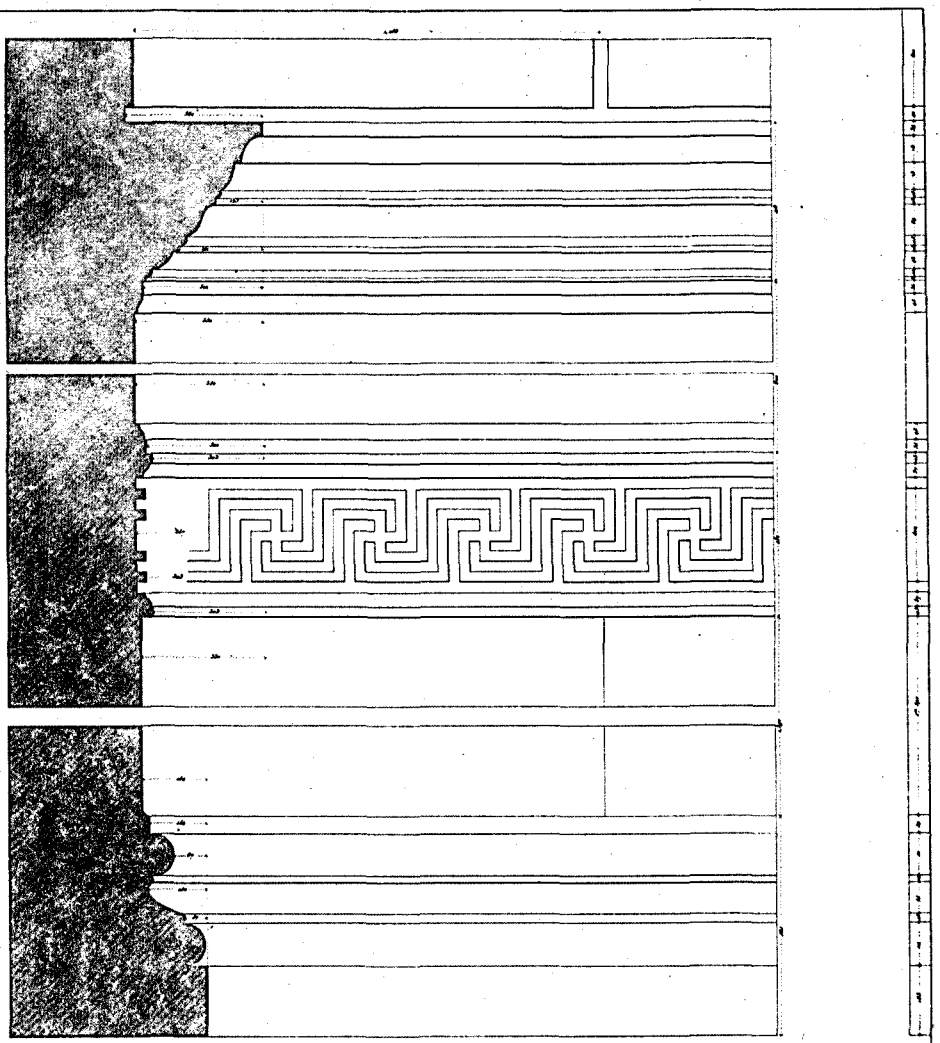
"Efendim, bazı işlerin bitirilmesi ancak değerlerinin pratik olarak belirlenmesiyle mümkün olabilir. Cléros arazisinin yüzölçümünü size bildirmemi tebliğiniz üzerine, bu konuda mühendisler gönderdim..."

Çavdarhisar (Aizani) harabelerindeki kabartma yazıların çoğu, sadece tanrı Jüpiter'den söz ediyor. Memlekette yalnız bir tapınak bulunması mümkün değildir. Demek ki diğerleri bir iz de bırakmamak üzere hep yok oldular ve ancak bu görkemli tapınaktan bir şey kalabildi.

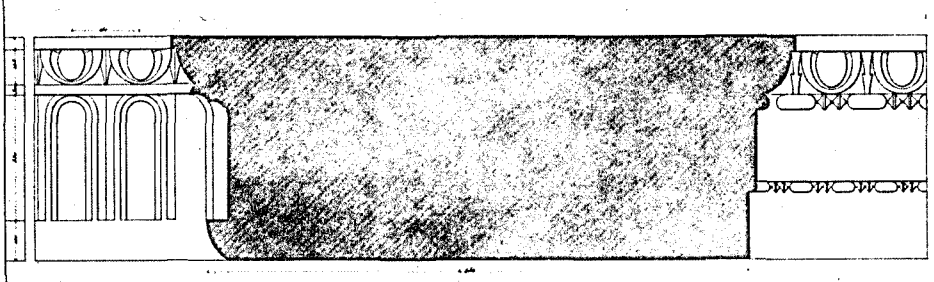

Ch. Texier delt Chardon aine Aze Imp.t Lemaitre sc.t

ÇAVDARHİSAR (AIZANI). ANTE BAŞLIĞI VE SELLA'NIN SAÇAĞI

F. II.

F. I.

Ch. Texier delt

Lemaitre sc.t

ÇAVDARHİSAR (AIZANI). ANTE BAŞLIĞI VE CELLA'NIN SAÇAĞI

Orhaneli çayı (Rhyndacus) yakınındaki bir dikili taşın, tapınağın avlusuna, Jüpiter'in papazlarından Ménophile adında birinin anısına konmuş olması muhtemeldir.

"Senato, halk ve vatanına yararlı olan Nicostrate'ın oğlu ve Jüpiter'in papazı Ménophile'i, onuncu defa onurlandırdılar."

Tapınağın duvarındaki Rumca diğer dört yazı, tamamen Euryclès adında Atina doğumlu bir adama aittir. Aizani'de baş yöneticilik (archonte) yapan bu Aeryclès, fermanlarla halkın ve İmparator (s.335) Hadrian'ın yalnız teşekkürlerini değil, heykelini ya da portresini Atina'da ya da arzu ettiği başka yerde sunma ayrıcalığına sahip olmuştur.

Bu kitabeler, baş yönetici Jason'un bir açıklamasından, Nummius Menès'in mahkeme adına Aizani yöneticilerine yazdığı bir mektuptan ve Yunanlılar baş yöneticisi Titus'un bir mektubuyla Euryclès erdemlerini bizzat itiraf eden İmparator Hadrian'ın bir yazısından oluşur. Bu yazılar, önceden kaybettiklerimizin yanına, duvarın kuşağına yerleştirilmiştir. Bu mimarî düzenlemenin, hükümet yetkilileriyle yapılan antlaşmalar sonunda yapıldığı ortaya çıkıyor. Ogüst (Auguste)'ün vasiyetinin, Ankara (Ancyre)'da bunlar gibi bir yere konmuş olan Rumca çevirisi de iddiamıza delildir.

Duvarlarındaki kitabeler, milâdî II. yüzyılın ortalarına ait ve duvarlar hep Roma tarzı olmakla beraber, bu Çavdarhisar (Aizani) tapınağının yapım tarihini belirleyen hiçbir belge yoktur. Bundan başka mimarî tarzında, yapım dönemini belirlemeye yarayacak olan Yunan sanatının çok gölgesi vardır. Bir de Romalılar, Frigya'nın bu taraflarını geliştirmeyle o kadar meşgul olmamışlardır. Gerçekte Manisa (Magnésie) savaşı, Asya İmparatorluğunu Romalıların eline düşürdüğü zaman, Frigya sahası diğer ufak hükümetler arasında erimiş bulunuyordu. Attales kralları, bu sahayı ele geçirdiklerinde, Bergama Krallığına bağlaması, onlara göre çok önemliydi. Halkı da ısındırma konusunda hiçbir şeyi ihmal etmediler. Bu büyük binaların, o dönemde, yani Asya hükümetinin sonuyla Roma hâkimiyetinin başlangıcı zamanına rastlayan arada meydana geldikleri bellidir.

ON ALTINCI BÖLÜM
Köprüler ve Mezarların Yolu

Çavdarhisar (Aizani) şehrinin bütün önemli eserleri, nehrin sol tarafındadır. Bununla beraber, şehrin Orhaneli çayı (Rhyndacus)nın her iki tarafını da işgal etmiş olduğuna işaret eden kalıntılar vardır. İki tarafın (s.336) birleşmesi için yapılmış olan beyaz mermerden iki köprü, hâlâ kullanılmaktadır. Nehrin şehir içinden geçen kısmı, iki tarafından, sağlam bir

bina olmak üzere yapılmış ve çoğu kısmı -önceden de tarif ettiğimiz gibi- kabartmaları içeren beyaz mermerden yapılmış bir rıhtım içine alınmıştı. Yolun öte tarafına Frigya'ya özgü bir özellik gösteren ve benzeri Frigya bağımsız krallığı zamanındaki kayalar içine oyulmuş büyük eserlerin yapım dönemiyle ilişkili olan mezarlar yer alır.

Köprülerin ikisi de aynı planda yapılmıştır. Birbirine eşit olmayan beşer kemerlidirler. Ortaya gelen kemerin açıklığı, altı metre elli santimetre ve yan tarafa gelenlerin beş metre on beş santimetredir; fakat son kemerler toprakla dolmuş olduklarından, bugün mahzen hâlindedirler. Köprünün genişliği, dört metre on santimetredir ve her iki yanlarından parmaklığı için yetmiş santimetre fazlası vardır.

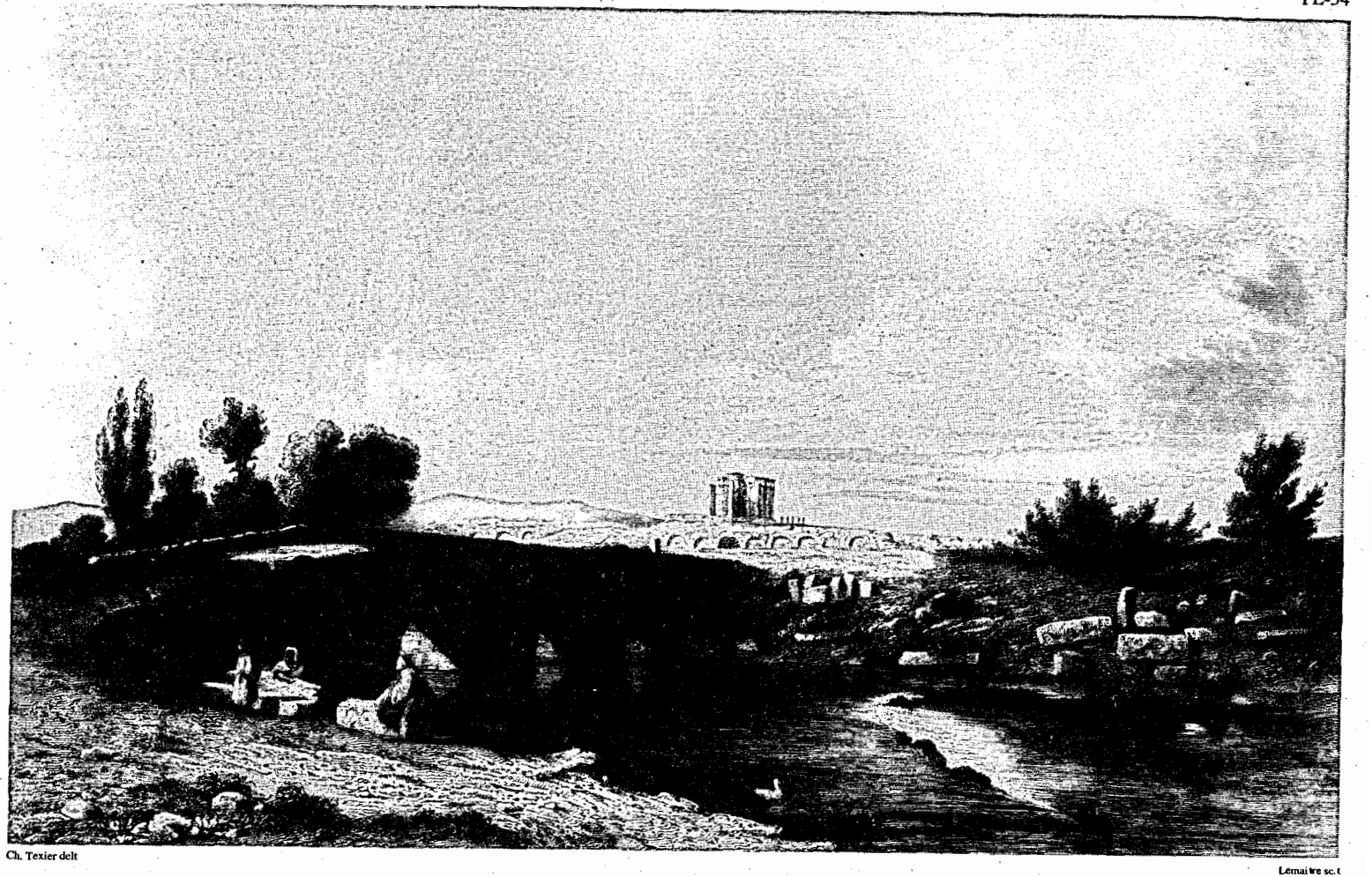
Aizanililerin mezarları, genellikle orta yerinden bir asma kilitle iki kanadı kapanmış bir kapı olan mahzenlerden ibarettir. Bu kapılar, ölüler üzerine ebedî olarak kapanmış ebedî ikametgâhların girişleri olmalıdır. Bu mahzenlerin üst kısmında, genellikle bir çıkıntı vardır. İlginç heykelleriyle bunların yandan görünüşü heybetlidir. Bu mezarların aralarında, az-çok süslü kabartmalarla bezenmiş ve zamanında üzerlerine heykeller konulmuş mezar kaideleri vardır. Ölülere ait birçok kitabe, gerek Türk mezarlıklarında ve gerek nehir yakınındaki tarlalarda bulunur. Bunların hepsi okunmuş ve yayınlanmıştır.

Tiyatro : Şehrin güney kısmındadır ve güney ve güneybatı tarafına cephesi olan parçası, kısmen bir tepenin içine oyulmuştur. En büyük çapı, elli altı metredir ve meydanın yayı, tam yarım daire şeklindedir.

Üst katlara çıkılacak basamakları içine alan duvar, beyaz mermerden yapılmış ve sahnenin cephesiyle altıbuçuk derecelik bir açı oluşturmuştur.

Asya tiyatrolarının yapım tarzı açısından Avrupa'nınkilerden farkı, Latin tiyatrolarında salon, yani seyircilerin bulunduğu yerin duvarının sahneye paralel olmasıdır. Bu sonuncu şekilde, Asya'da sadece iki tiyatro vardır. Bunlar da İznik (Nicée) ve Aspendos (Aspendus) (s.337) tiyatrolarıdır. Yunan tarzında yapılmış olan tiyatrolar, genel olarak Romalıların fetihlerinden az zaman sonradır ve İskender zamanından eski olanı, çok azdır. Bu Çavdarhisar (Aizani) tiyatrosunun seyirci yerleri, aşağı kısmından daha iyi korunmuştur. Bu birinci kısmın setleri, on altı sıra olarak duruyorsa da yukarı kısmı tamamen yıkılmıştır.

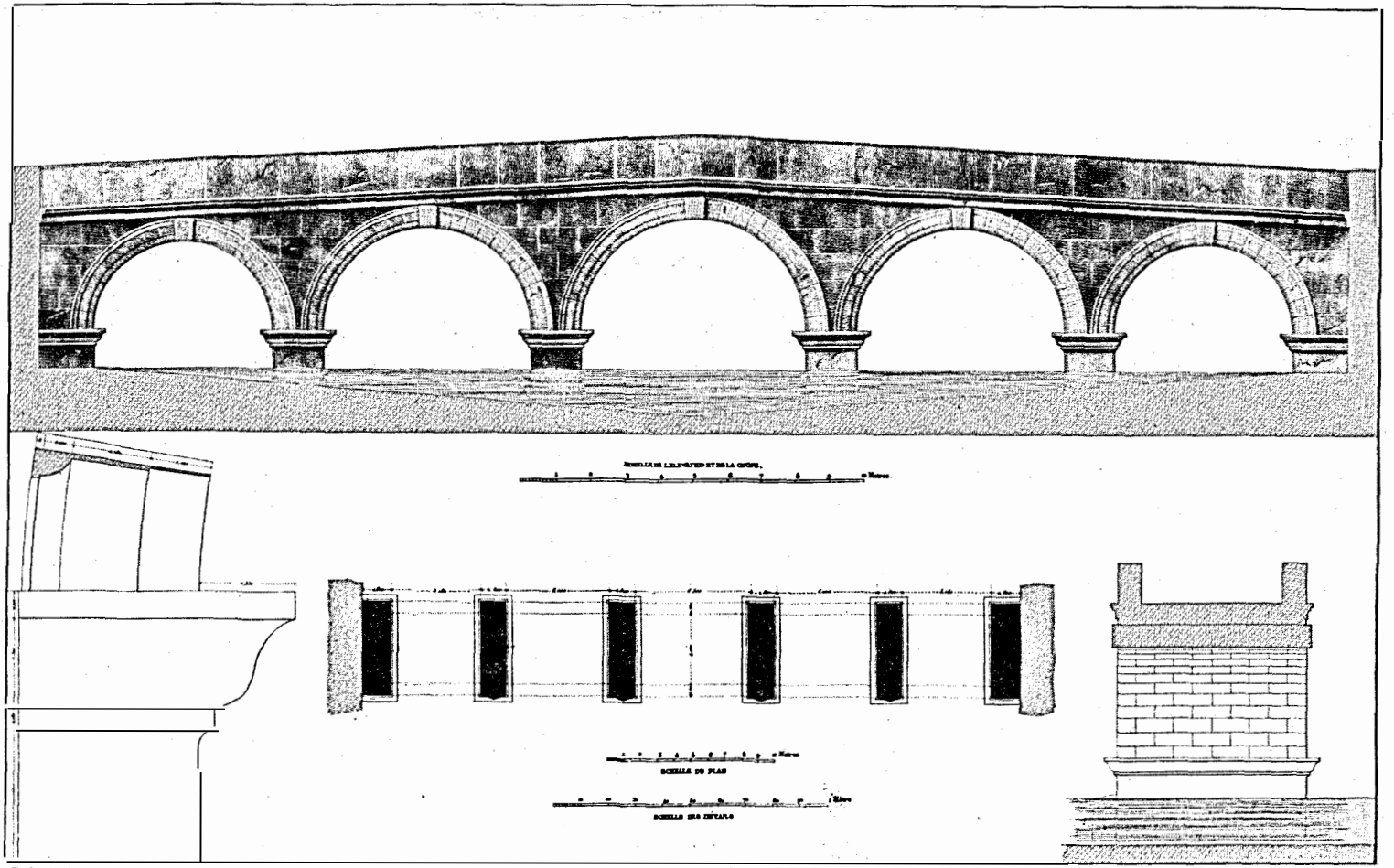
Orkestraya ait yerin uzunluğu, yirmi metre dört yüz seksen milimetre ve tiyatronun toplam genişliği, yüz üç metre elli iki santimetredir. Yarım dairenin iki ucundaki iki kapıdan, binanın dışarısına çıkılır ve bunlar, üst katlara çıkan yolların arasındaki merdivene doğru açılırdı. Sahne oyunlarına

Ch. Texier delt

Lemaitre sc. t

ÇAVDARHİSAR (AIZANI). ORHANELİ ÇAYI (RHYNDACUS) ÜZERİNDEKİ KÖPRÜNÜN GÖRÜNTÜSÜ

Ch. Texier delt

Lemaitre sc.t

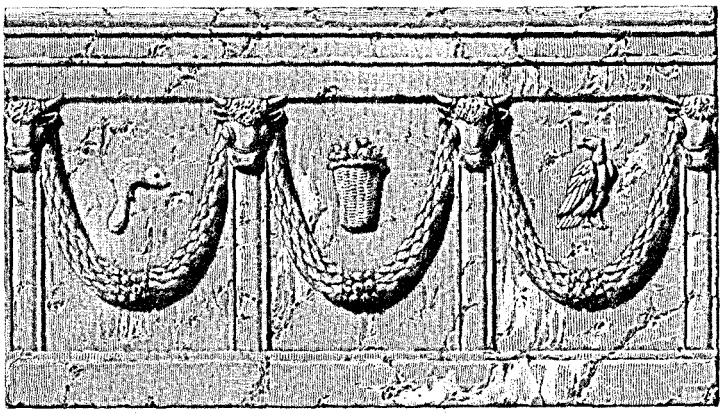
ÇAVDARHİSAR (AIZANI). ORHANELİ ÇAYI (RHYNDACUS) ÜZERİNDEKİ MERMER KÖPRÜ

ait korunmuş hâlde kalmış olan her şey, yalnız Avrupa'nın tiyatrolarını görmüş olan bir adamı etkilemeye yeterlidir. Bundan, Pompéi'yi istisna etmelidir. Çünkü bu binayı, aynı türden Karaman (Karamanie)'daki ile karşılaştırırsak, bunun çok tahribe uğramış olduğunu görürüz. Oyunlara ait olan kısım, asıl tiyatro binasının gövdesinden tamamen ayrılmıştır. Bazı kısımları büyük boylarda taşlarla yapılmış ve bunların üzeri, beyaz mermer levhalarla kaplanmıştır.

İç taraftan cephesinde, üzerine çok süslü bir kenar bindirilmiş olan altı adet çift *İyon* tarzı sütun vardı. Binada ne çimento ne de demir kement, hiçbir şey kullanılmamış ve bütün taşlar, kendi ağırlıklarıyla yerlerini korumuştur. Fakat suların buraya toplanmasından dolayı yerde açılan bir yarık bütün cephenin harap olmasına neden olmuştur. Buradan hiçbir şey götürülmediği için orkestranın yerinin önünde korkunç bir karışıklıkla biribirinin üzerine yığılmış sütun başlıkları, sütun gövdeleri, kenar süslemeleri ve heykel kaidelerinden oluşan bir enkaz yığını göze çarpar. Bir kısım duvarlar bugün toprağa gömülmüşse de yeryüzündeki temelin izleri ve sütun olan yerleri, hep meydandadır. Sayısı beşe ulaşan çok sayıda salondan, beş kapıyla sahneye geçilir: Trajedi kapısı ortada, komedi ve yergi kapıları bunun iki yanlarında, koro kapıları sonlardaydı. Bunların bitişiğinde, diğer iki kapı daha vardır. Bunlar, konumlarına göre o zamanlar tahta kaplamalarla örtülmüşlerdi. Çünkü birtakım sütunların arkasında ve her biri bir salona bitişik bulunurlar.

Bu kapıların çekilmek veya gözükmek gibi (s.338) sahne hareketlerine ait olduğu açıktır. Sahne etrafının üst kısmı, büsbütün harapdır; enkaz içinde birinci kata ait eserler de görülür. Önceden de tekrar edildiği gibi, eski zaman tiyatrolarında, seyirciler dışarının görüntüsünü göremezlermiş. O tiyatrolar, sahnede oyun oynayan sanatçıların karşısındaki yerlerinde, açık havada, rüzgâr ve yağmura maruz seyircilerin toplandığı yerdir. Gösteri salonu, aksine kapalıdır ve sanatçıların sesleri kaybolmasın diye gereken bütün tedbirler alınmıştı. Buraya bakan duvarlar, yüksek ve tiyatronun üstü brandayla kapalıydı; seyirciler gökyüzünü bile görmekten mahrumdular. İki ucundaki salonlardan, üst kata çıkan daire şeklindeki merdivenler vardır. Bu kısımda yönetim ile oyun düzenleyenlerin (chorége) yeri ve kıyafetlerin deposu bulunurdu.

1838 yılında Çavdarhisar (Aizani) harabelerini ziyaret etmiş olan Hamilton'un görüşüne göre, tiyatronun sahne önünün yapımı, geriye kalan kısımlarından sonradır. Burada, çok büyük taşların sertliği ve sahne duvarlarının doldurulması dikkatleri çok çekmiştir. Fakat binanın durumu iyiyken, bu duvar dolması gözükmüyordu ve bugün orkestranın yerine

F. I.

F. II.

F. III.

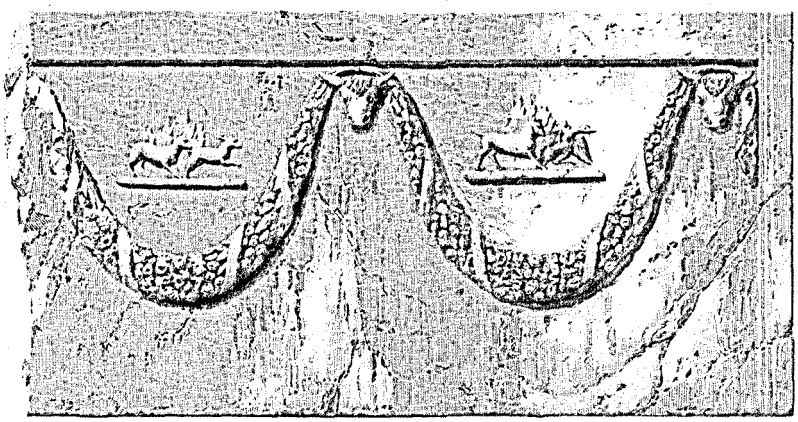

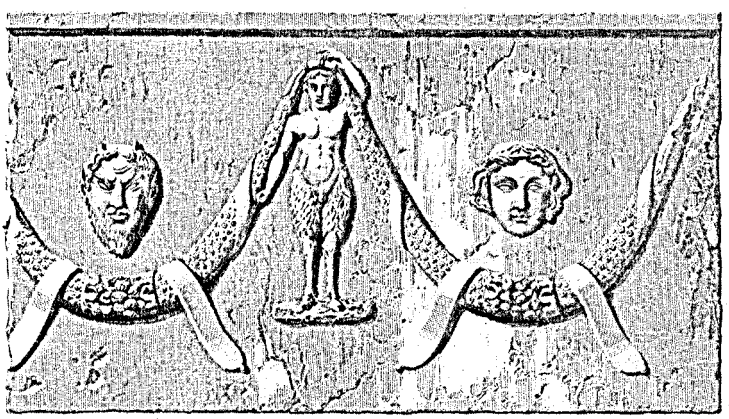
F. IV.

Ch. Texier delt

Lemaitre sc.t

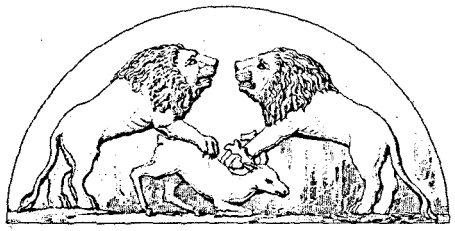
ÇAVDARHİSAR (AIZANI). NEHİR KENARINDAKİ ANITLAR

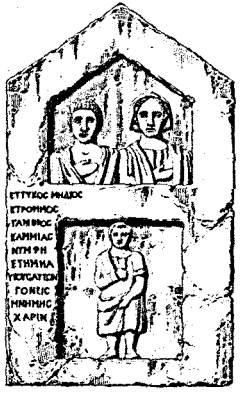
Ch. Texier delt Chardon aine et Aze Impt Lemaitre sc.t

ÇAVDARHİSAR (AIZANI). RIHTIMLARIN DUVARLARI ÜZERİNDEKİ SÜSLEMELER

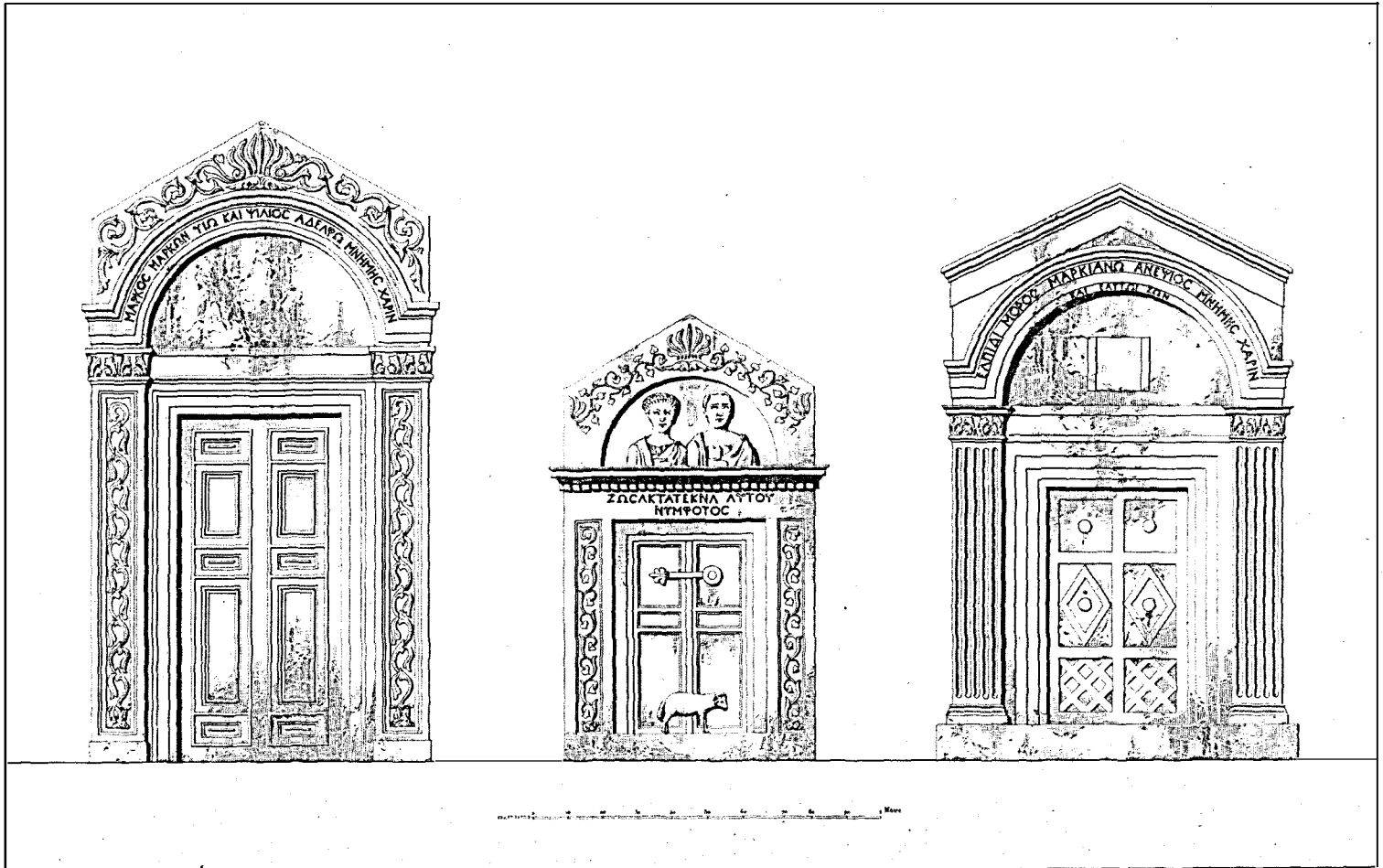

317

Ch. Texier delt | Chardon aine et Aze Imp.t | Lemaire sc.t

ÇAVDARHİSAR (AIZANI)'DA MEZARLAR

Ch. Texier delt

Chardon aine et Aze Imp.t

Lemaitre sc.t

ÇAVDARHİSAR (AIZANI)'DA MEZARLAR

yığılmış olan enkazı içeren süslü mermer levhalarla örtülüydü. Tiyatronun genel yapısı, Yunan sanatından Roma'ya geçiş dönemi özelliklerini gösterir.

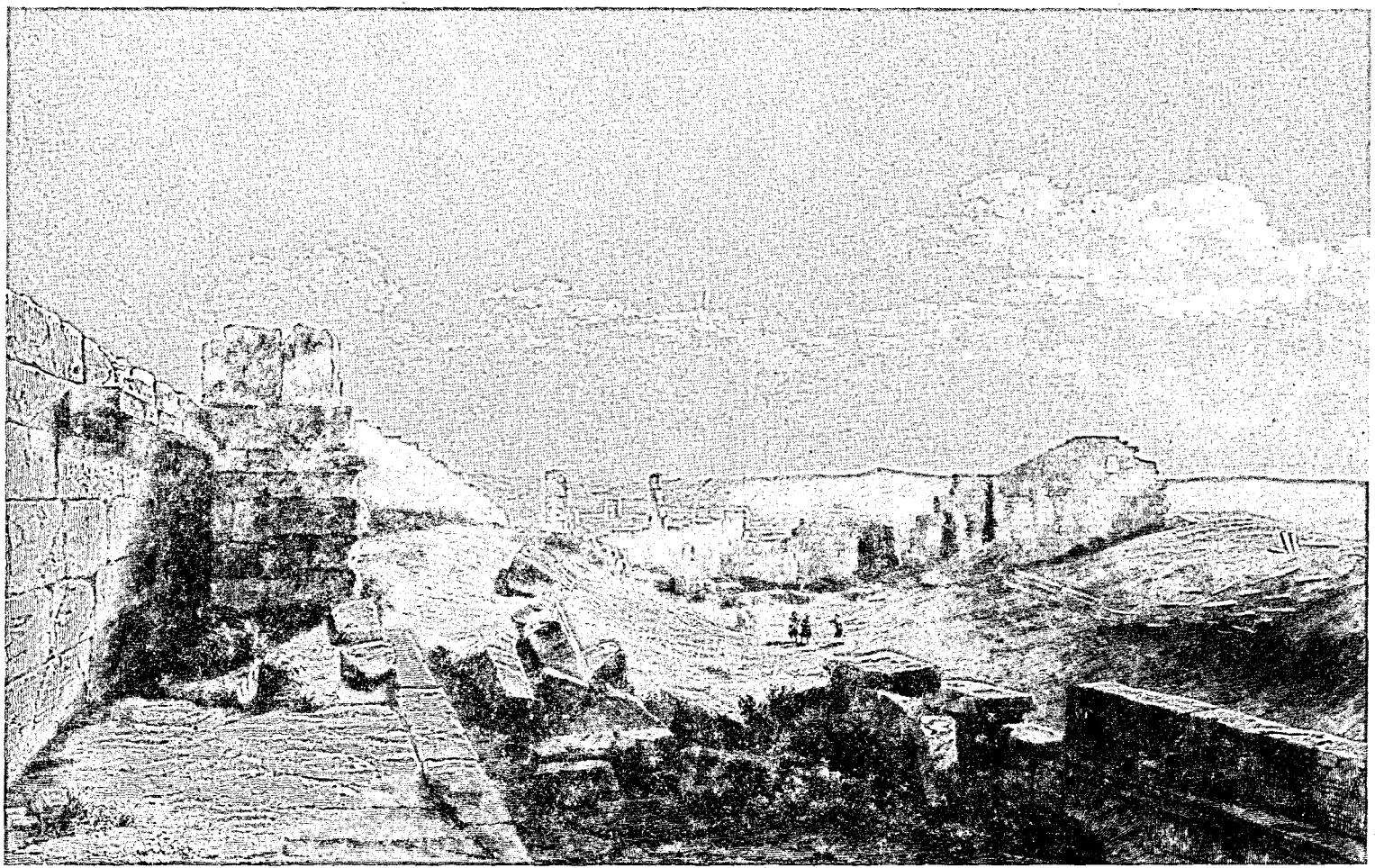
ON YEDİNCİ BÖLÜM
Stadyum

Tiyatronun ilerisinde, güneydoğu yönüne doğru gidilince, şu anda setlerinin birkısmını koruyan stadyum görülür. Orta yerine doğru sağda ve solda konsül, yani en büyük lideriyle oyun hakem heyetine ait iki küçük oda vardır. Levhaların cephesi, her biri iki metre altmış santimetre genişliğinde yedi tane kemerden oluşur. Bu sıra kemerleri, diğer aynı sayıdaki kemerlerden ayıran altı metre yetmiş santimetre genişliğinde bir de sofa vardır. Buradan setlere doğru çıkılır; fakat bütün bunlar o derece enkazla örtülmüştür ki güvenle ve memnuniyetle yapmış olduğumuz haritasıyla bile, kesin şekline karar veremedik.

(s.339) Bu stadyum, bugünkü durumuyla da kendine ait ilginç bir özelliği sergiler; çünkü İtalya'nın bazı hipodromlarındaki gibi, bunun iki ucundaki bina izleri görülmez. Bunun, köşk yerinden tiyatro yerine kadar olan uzaklığı doksan sekiz metredir. Sahnenin genişliği, yirmi beş metre otuz santimetredir; fakat stadyum doksan sekiz metreye kadar uzandığından, toplam uzunluğu iki yüz yirmi bir metre otuz santimetreye ulaşır. Stadyumun genişliği, kırk altı metre kırk santimetre ve köşkünkü, on sekiz metre otuz iki santimetredir. Seyircilere ait olan sıra set olmasına göre, her adama elli santimetre genişliğinde bir yer verilmek şartıyla, on iki bin yedi yüz altmış seyirciye yetecek yerleri var demektir. Ortasındaki meydanda hiçbir bölme izi yoktur; bu binanın hep diğer hipodromlar gibi at ve hatta araba yarışlarında kullanıldığı açıktır.

ON SEKİZİNCİ BÖLÜM
Gediz (Cadi) - Çavdarhisar (Aizani)'dan Gediz'e Uzaklık

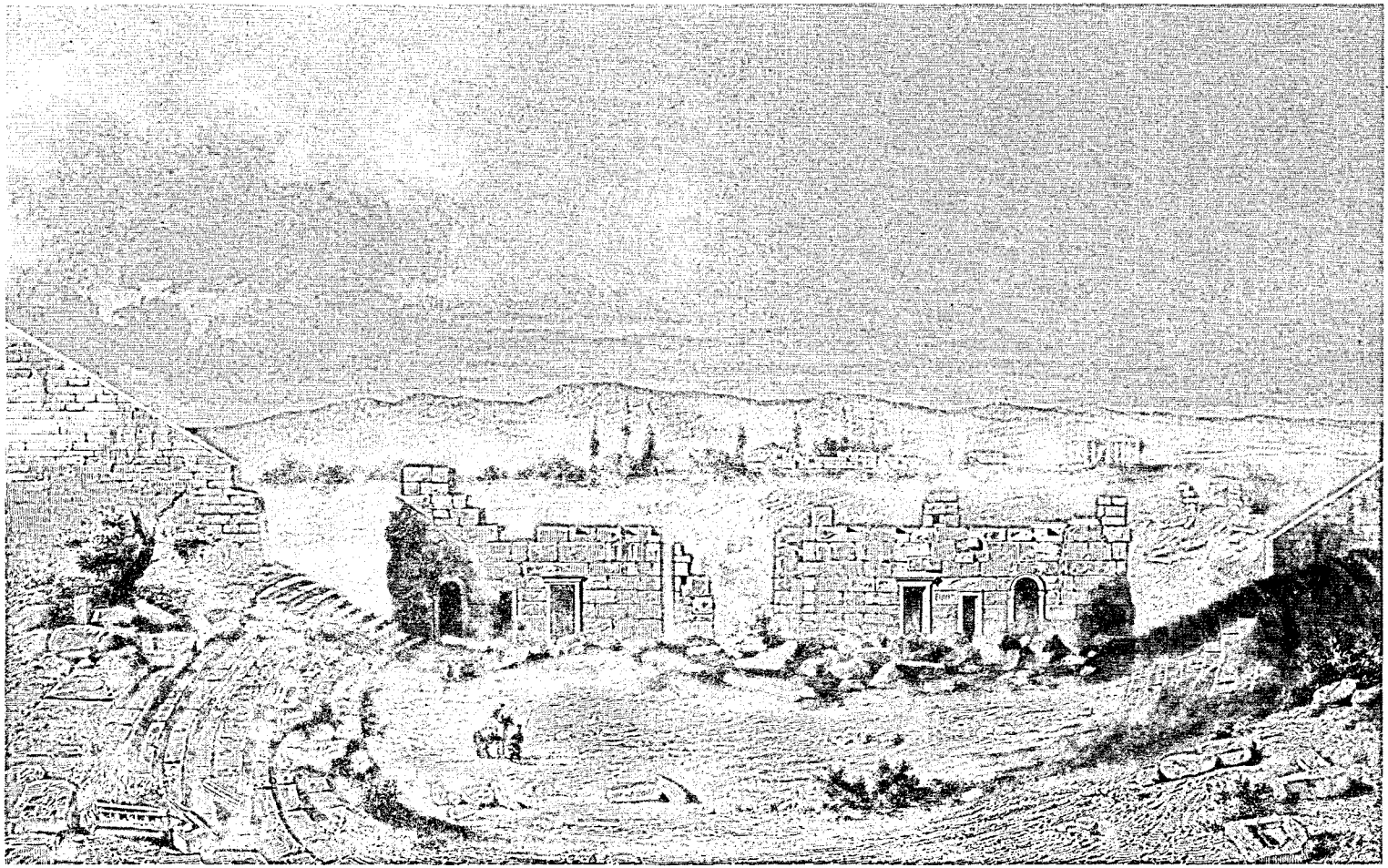
Gediz (Hermus) nehri kaynaklarında kurulan eski Cadi şehri, şimdiki Gediz kasabasının işgal ettiği yerdeydi; fakat iki şehrin kaderi farklıdır. Güç geçilir çıkışlarla geniş bir ovanın ortasına konmuş olan Aizani şehri, kendi halkı tarafından terk edilerek, Gediz kasabası hemen acelece dik bir dağın dibinde, sel yolu üzerinde kurulduğu hâlde, Gediz (Hermus) vadisinin onu İzmir (Smyrne) şehri ve diğer kalabalık şehirlerle birleştirdiği, tarım ve endüstri ürünlerine oralarda pazar bulduğu için, sürekli olarak oldukça önemli bir şehir olma özelliğini korudu. Bütün bu avantajlar ve şehrin gelişmişliği önceden tekrar tekrar açıklanan nedenlerden dolayı arkeologlara çok zayıf bir ürün gösterir ve yerinin önemi, bir karşılaştırmalı coğrafya konusundan ibaret kalır.

Ch. Texier delt

Lemaitre sc.t

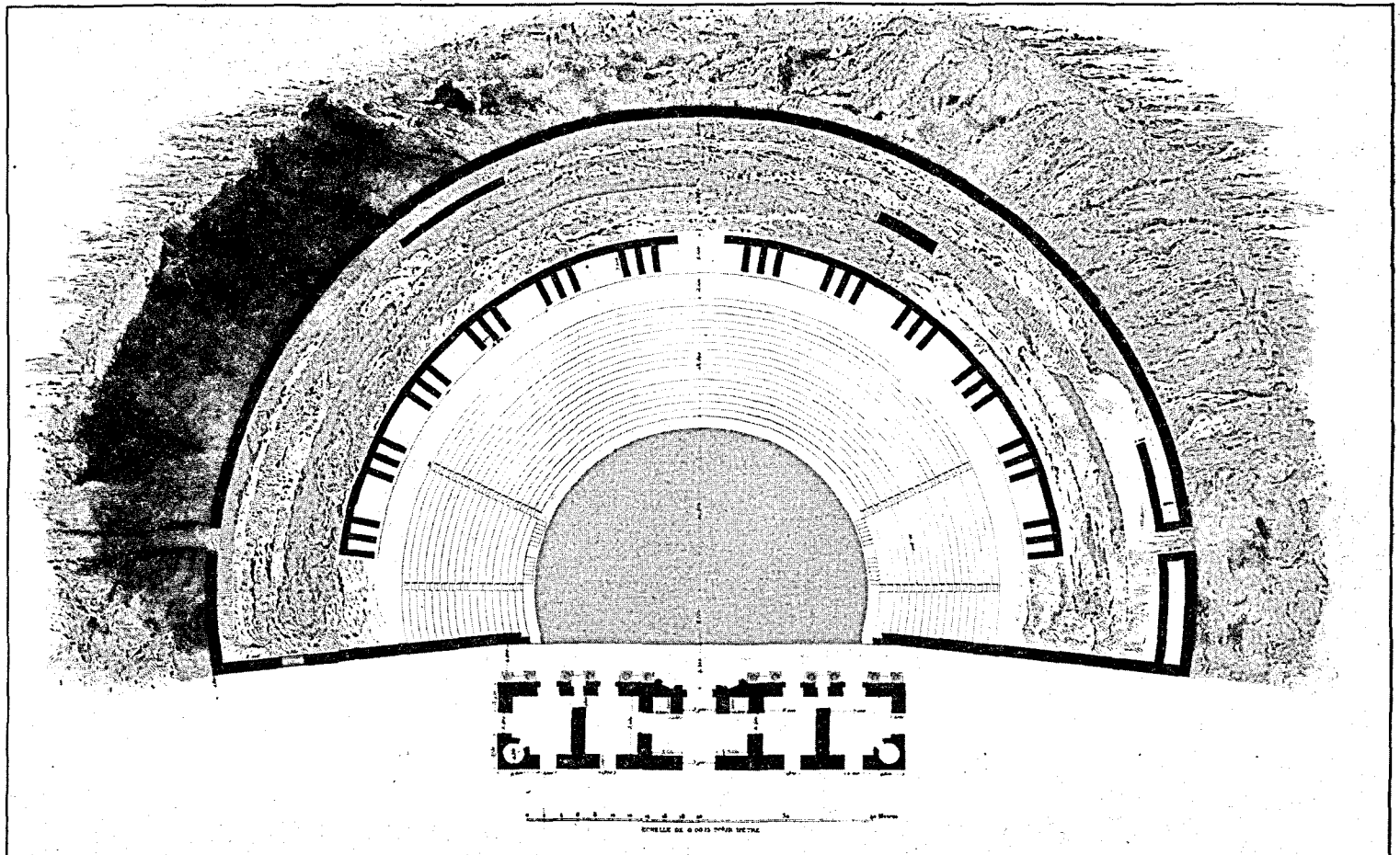
ÇAVDARHİSAR (AIZANI). STADİUM'UN TİYATROSU VE PULVİNAR'ININ GÖRÜNÜŞÜ

Ch. Texier delt

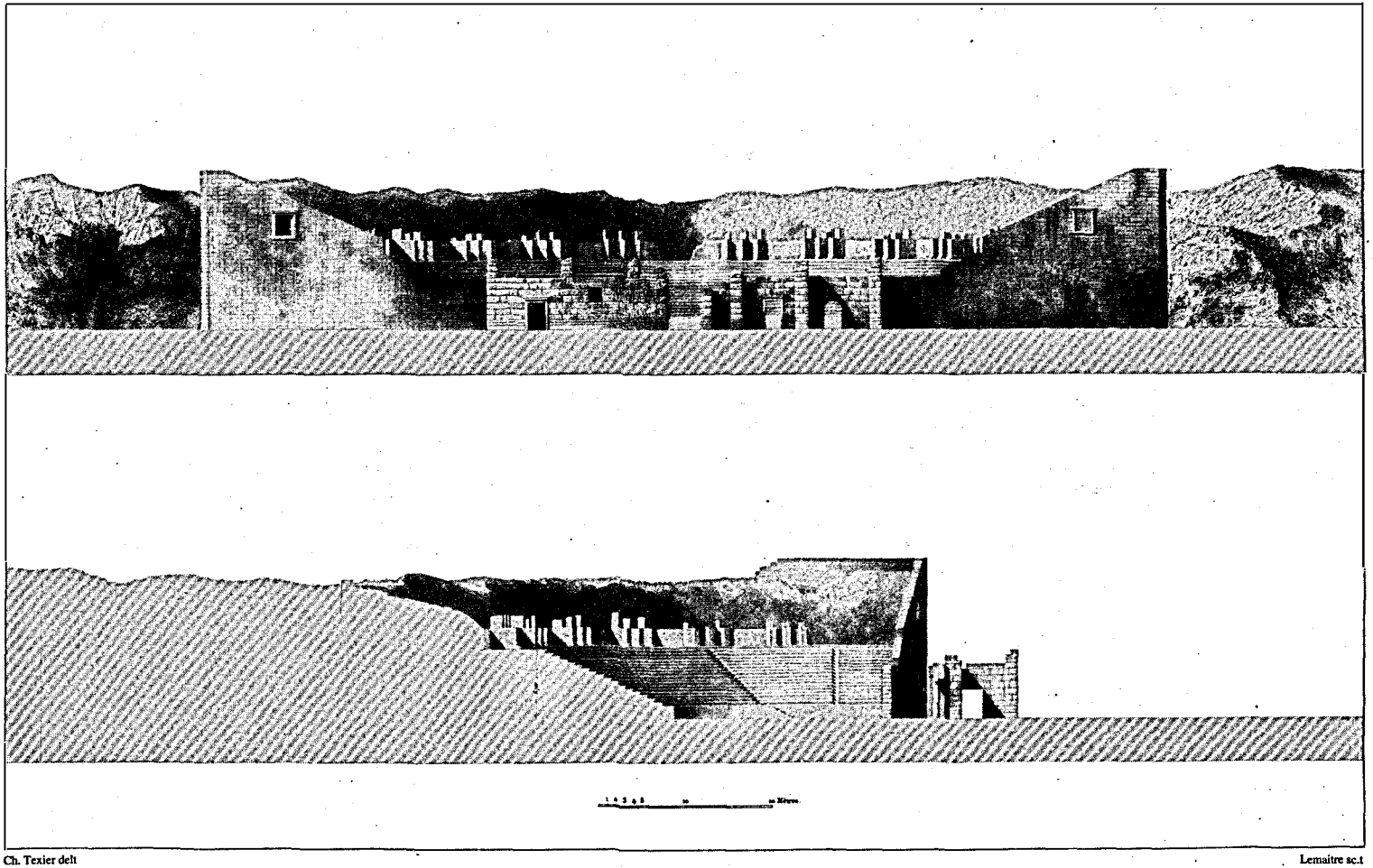
Lemaitre sc.t

ÇAVDARHİSAR (AIZANI). TİYATRONUN PROSCENİUM KESİMİ

Ch. Texier delt Chardon aine et Aze lmp.t Lemaitre sc.t

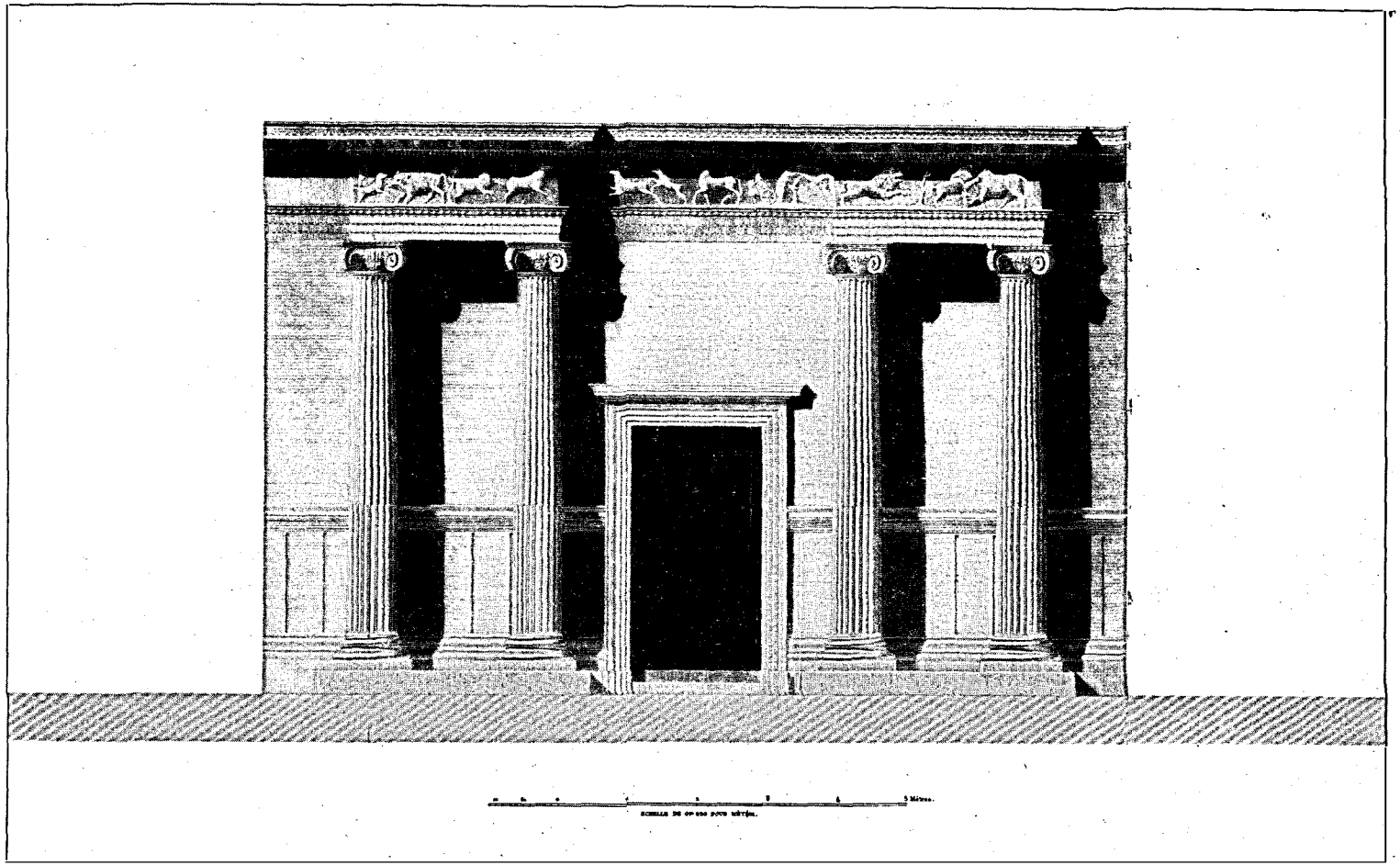
ÇAVDARHİSAR (AİZANİ). TİYATRONUN PLANI

Ch. Texier delt

Lemaitre sc.t

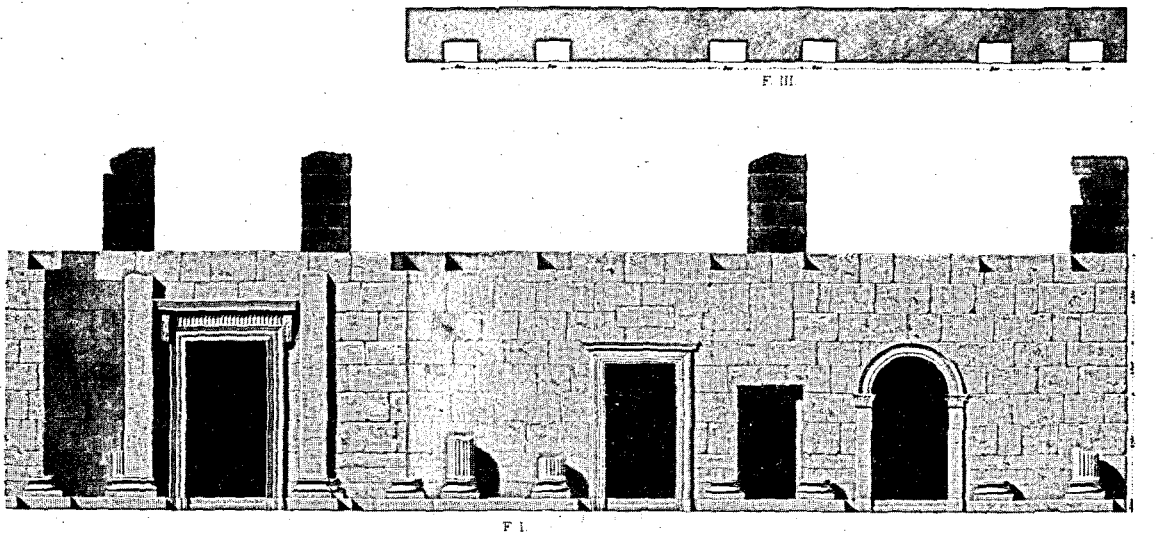
ÇAVDARHİSAR (AIZANI). TİYATRONUN CEPHE ÇİZİMİ VE KESİTİ

Ch. Texier delt

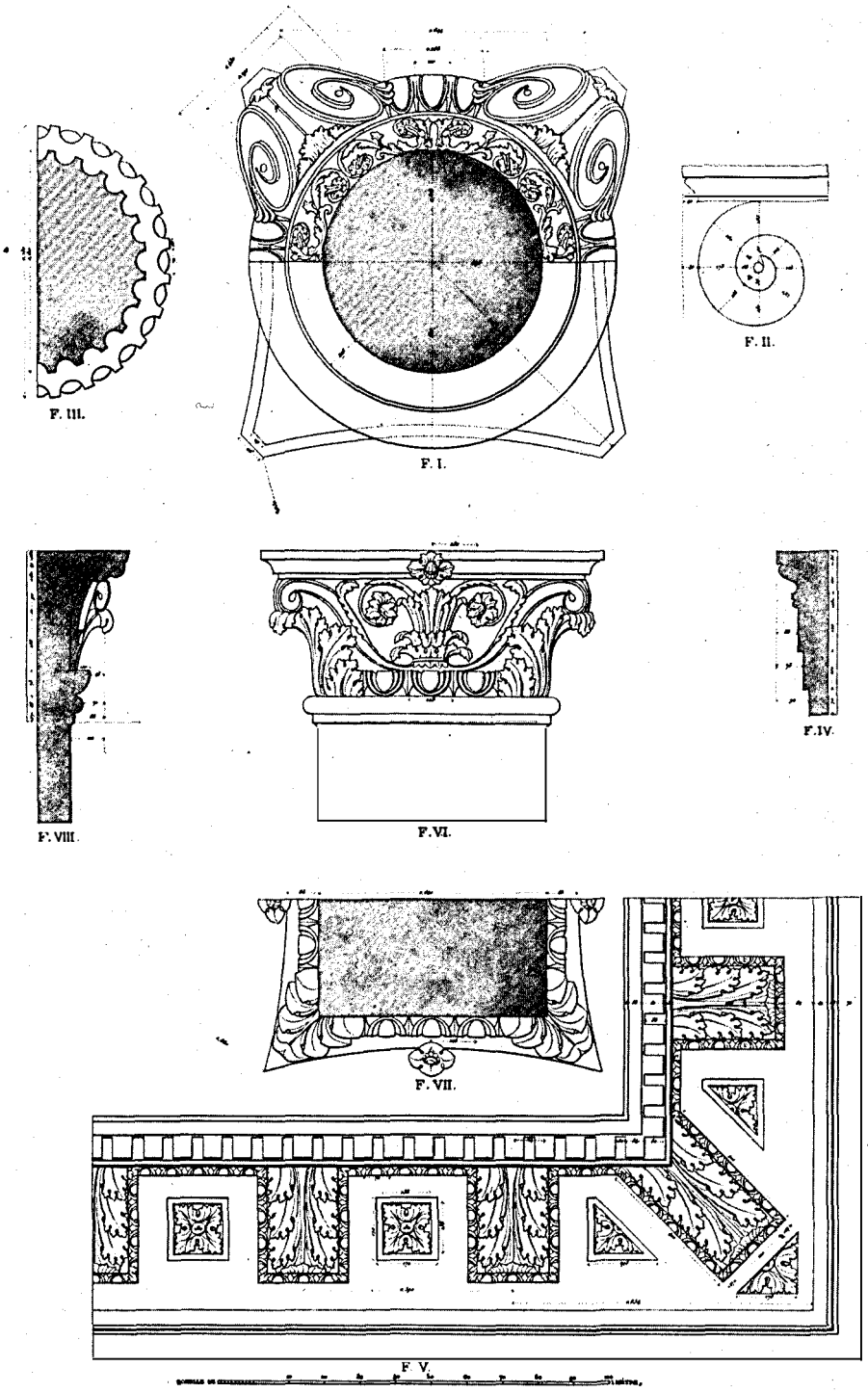
Lemaitre sc.t

ÇAVDARHİSAR (AIZANI). PROSCENİUM'UN BİR KISMININ CEPHE ÇİZİMİ

Ch. Texier delt Chardon aine et Aze Imp.t Lemaitre sc.t

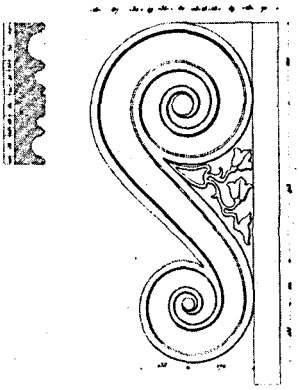
ÇAVDARHİSAR (AIZANI). TİYATRO'NUN PROSCENİUM'U

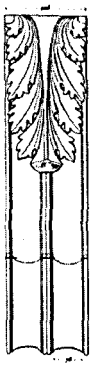
Ch. Texier delt

Lemaitre sc.t

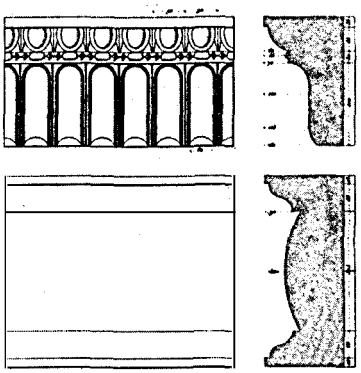
ÇAVDARHİSAR (AIZANI). TİYATRONUN SÜSLEMELERİNDEN AYRINTI

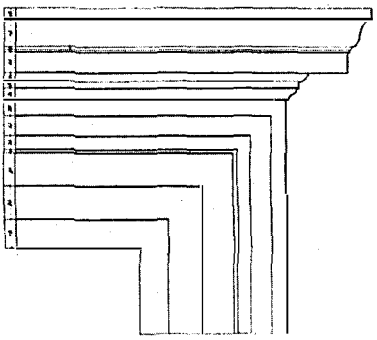
F. I.

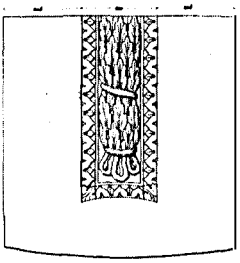
F. II.

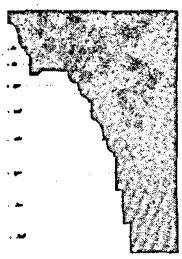
F. III.

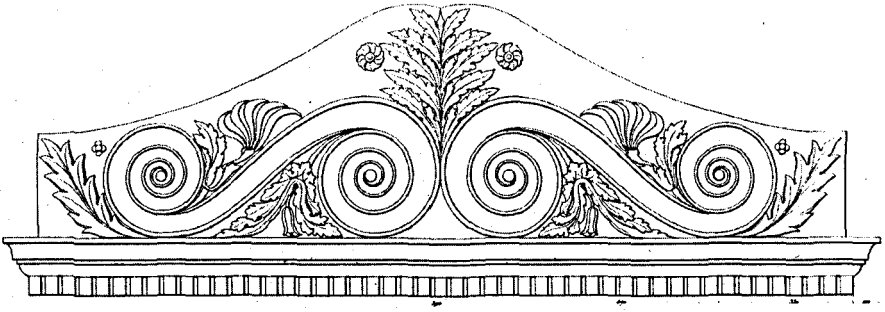
F. IV.

F. VI.

F. V.

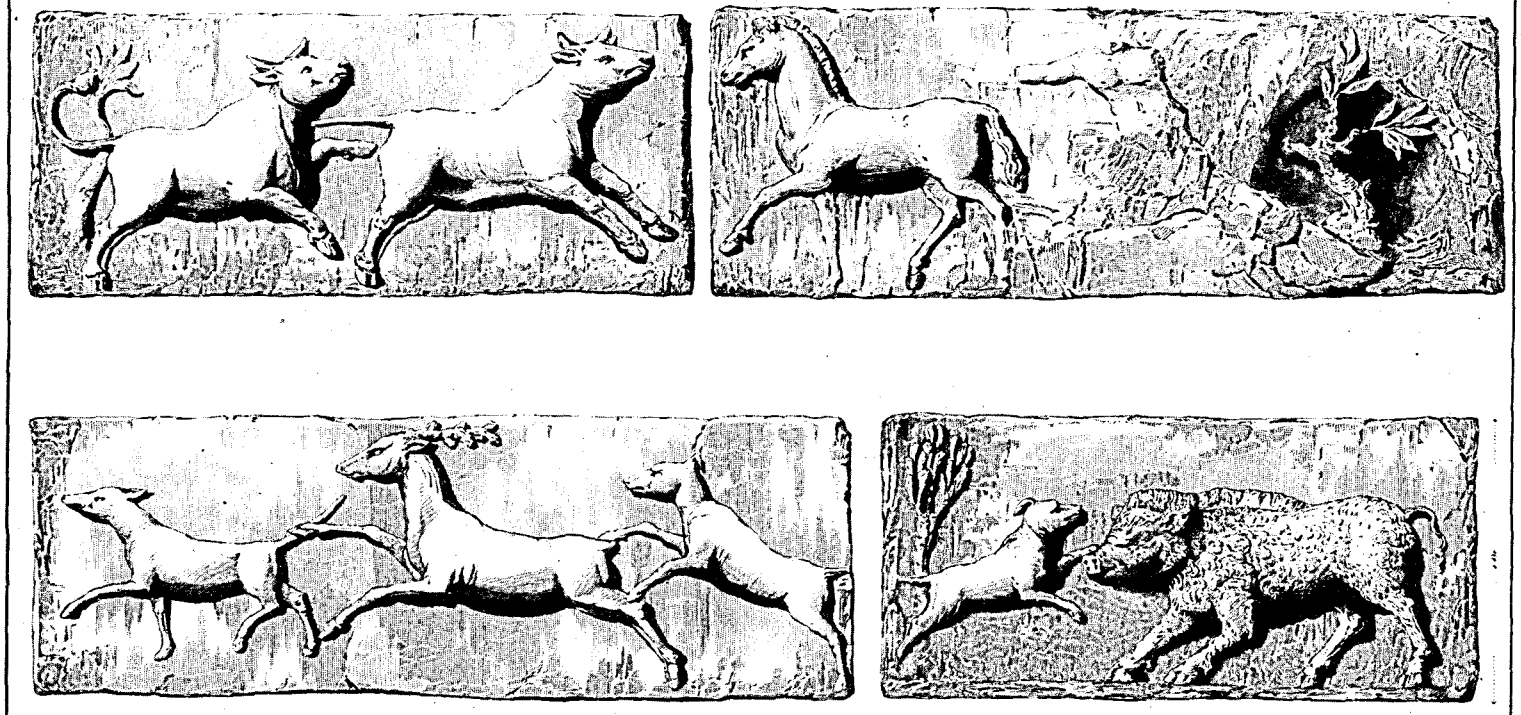

F. VII.

Ch. Texier delt

Lemaitre sc.t

ÇAVDARHİSAR (AIZANİ). TİYATRONUN KAPILARINDAN AYRINTILAR

Ch. Texier delt

Lemaitre sc.t

ÇAVDARHİSAR (AIZANI). TİYATRONUN SÜSLEME ŞERİTLERİ ÜZERİNDEKİ KABARTMALAR

Çavdarhisar (Aizani)'dan Gediz'e giden yol, Kütahya-İzmir ana yolundan ayrılan ve Çavdarhisar konak yeri olmak üzere, şu anda kervanlar işleyen ikinci derecede bir yoldur. (s.340) Gediz yolu, güneybatı yönünü izler. Orhaneli çayı (Rhyndacus)nın sağ kıyısından birkaç kilometre kadar gidildikten sonra Çavdar platosunu oluşturan kalker tepeler geçilince, memleket kuru bir görüntü sergiler ve bazı seyrek ağaçlı yerlerden sonra, çam ve yeşil meşeden bir ormana girilir: Bütün bu arazi, kalker oluşumundan ise de taşları şistli bir görüntü sergiler. Susuz köyü yakınındaki tebeşir arazide, sarımtırak bir kabukla kaplanmış pek çok *çakmak taşı* (silex) çakılları vardır.

Bu taşlar, Fransa'nın Normandie kıyılarındaki gibi tabaka ve yatak oluştururlar ve sularla sürüklenip geldikleri için, sel yataklarında çok bulunurlar. Rhyndacus nehrini doğuran vadi, kır topraklı şisttir; şurada burada yükselen yalçın ve üzerleri çam ağaçlı kayaların altında, çok sayıda kaynak, burada dere hâlinde sürekli bir akışa sahip olur. Nehrin daha yukarıları, sadece yağmur ve kar sularının yazın kuruyan sellerinden ibarettir. Rhyndacus nehrinin gerçek kaynağı, yazın birçok hayvan sürülerinin sulanmasına yeten çok sulu bir çeşmedir. Birkaç adım ötesinde, iki denize giden suların ayrım yeri vardır.

Dindymène ya da Murat Dağı, doğu tarafından yükselir; vadilerinin basamakları güzel ormanlarla gölgelenmiştir. Yaz geceleri, göçebelerin obalarından yakılan ateşlerle belli olur. "Genişliği ve yüksekliği fark edilir olan güzel mağara" diye tanımlanan Steunos mağarası, bu dağdadır[558]. Bu mağaranın, dağın bazı yalçın kayalığında olması çok muhtemeldir.

Suların ayrım yeri geçildikten sonra, iniş başlar; doğudan gelen bir vadi, ormanın ortasında, daha sonra Hermus nehri olan ufak bir dereyle sulanır. Suların yönüyle beraber arazinin yapısı da değişir. Kalker arazi arkada bırakılarak volkanik araziye girilir. Görüş alanı içindeki memleket, Frigya Katakekomene (Catacécaumène) sahasıdır; toprak yapısıyla beraber burada dağların şekli de değişir; yol büyük bir koni şeklindeki eski bir yanardağ tepesini dolaşır, bunun etrafındaki çok sert (s.341) bazaltlı lavlar ve kırılan yüzeyleri cam şeklinde ve parlaktır. Lavların akıntıları, ayrı olarak tamamen görülemezse de yol, bir metre küpten otuz metreye kadar değişen taşlaşmış kütleler arasından geçer. Biraz daha aşağı inilince, gerçek akıntı görülerek ta dağın eteğine kadar bu yön izlenir. Ondan sonra yanardağın lavlarından daha önce var olan balçık ve kalkere gelinir. Buradan ta Gediz'e kadar yalçın ve yanardağ toprak yapısından oluşan tepeler devam eder.

[558] Pausanias, X. Kitap, s.32.

Hermus ırmağı, şehirden geçerken Gediz çayı adını alır ve bu adı, aktığı süre içinde korur.

Dağlar siyahtır ve Gediz'in evleri siyahımsı renkte balçıkla yapılmış ve terasla örtülmüştür. Dağın tepesinden bakıldığı zaman, binalarla etrafındaki arazinin renkleri biribirinden güç ayırt edilir. Bu hüzünlü rengi hiçbir yeşillik hafifletemez. Bir şehir, bundan daha kederli görüntü gösteremez.

Kasabada dikkatleri çekecek tek eser, İstanbul'dakiler tarzında yapılmış bir camidir. Fakat tarihî eserlerden her ne kalmışsa, hepsi daha sonra yeni inşaatlarda kullanılmıştır; kayaların üzerine kondurulmuş olan evlerin arasında bitişme yoktur. Birinden ötekine bozuk yollarla gidilir; mütesellimin konağı, nehrin sağ tarafındadır. Başka evler de güçlükle ayırt edilir.

Şehre hâkim olan sivri ve esasen volkanik dağın üstünde, zamanında bir şato vardı ve ondan önce de Cadi şehrinin hisarı bulunması doğaldır. Orada oturanlar, bu yere Kale derler. Kayalar üzerinde yontulmuş birkaç merdiven basamağı görülür. Bu durum, Kütahya (Cotyaeum)'dakine benzer. Cadi eski şehri, Makedonya göçmenleri tarafından yerleşilen şehirlerin içindedir. Pline[559], Makedonyalıları Cadueni, yani Cadi sakinleri diye adlandırır. Bizans hükümdarları zamanında, Cadi şehri episkopos merkezi oldu; baş papazı Philippe, beşinci konsülde kayıtlıdır.

Şehrin Hermus nehri üzerindeki köprüsü, orada oturanlara göre çok eski bir eserdir; gerçekte sivri kemer üzerine yapılmış bir orta çağ eseridir. Çıkıntı taş üzerinde, başları eksik, biri erkek diğeri kadın iki heykel vardır.

(s.342) Ekilmiş arazi şehrin altında, gürbüz ve bol ekinlerle örtülmüş Hermus vadilerindedir. Nehrin genişliği, kasabanın önünde yirmi metreyi geçmez; üzerinden kemerli bir köprü ile İzmir yoluna geçilir. Bu noktadan bakıldığı zaman, şehir kendine özgü bir görüntü sergiler. Sağ tarafında hâkim iki yüksek kaya ve bunların aralarında bir kemer vardır. Gökyüzünde, caminin minaresinin şekli ortaya çıkar. Alçak ve aynı şekilde olan bütün evler, iki yamaçta gruplar hâlindedir: Fakat bütün bu tablonunn içinde, bir tek ağaç yoktur: Burası gerçek Katakekomene (Catacécaumène)'nin, yani "yanık memleketin" girişidir.

[559] Pline, V. Kitap, s.29.

ON DOKUZUNCU BÖLÜM
Simav (Sinaus) - Ancyre[560]

Misya, Abbaitis[561] sahasına ait iken Frigya Epiktet'in içinde olan diğer iki şehrin de bu vilayetin doğu kısmında belirtilmesi gerekir. Bunlar da Frigya'nın Simav (Sinaus) ve Ancyre şehirleridir, Simav çayı (Macestus)nın yukarılarında bulunurlar[562]. Ancyre şehri, Misya Abbaitis'in başkentiydi. Strabon[563], bunu Lidya sınırları üzerindeki Blaundus'a komşu olan bir küçük şehir gibi kaydeder. Hiéroclès tarafından, Frigya Pacatienne'in ruhanî liderlik merkezlerinden birisi olarak söz edilmiştir. Bu şehrin yeri, Hamilton[564] tarafından Simaul suyunu güneybatısındaki bir tepeden doğuran bir gölün yakınındaki Kilise köyü adında bir köyün kuzeybatısında ve üç fersah uzaklığında olmak üzere belirlemiştir. Tepenin etrafı bataklık olduğundan, yaklaşmak zordur. Tepenin eteğindeki bir çeşmede görülen büyük iki trakit kütlenin şekillerine bakılırsa, bir tiyatronun oturacak yer kısmına ait oldukları anlaşılır. (s.343) Hisarın bulunduğu tepe, dağlara ovanın doğu sınırını oluşturarak bitişip bir yarımada hâlini alır.

Tepenin en yüksek noktası olan batı tarafındaki zirve, ham; yani yontulmamış taşlardan yapılmış kalın bir duvarla çevrilidir. Tepede, diğer duvar izleri ve çanak çömlek yıkıntıları da görülür.

Hisardan Kilise köyü tarafına doğru inerken, yolun kenarında, bir tiyatro yeri olması muhtemel bulunan meydana gelinir. Farklı mimarî süsleme parçaları, Yunan tarzında duvar taşları, tarlaların etrafını sınırlandırmaya hizmet eder. *Dor* tarzında sütun bentleri, yarı silinmiş kitabeleriyle bazı heykel kaideleri, bugün var olan anıtların kalıntılarıdır. Bu taşlar, trakitten yontulmuştur; zaten memleketin tek taşı budur. Mermer üzerine kabartma tarzında kaba yapılmış iki tanrı resmi her nasılsa yok olmaktan kurtulmuştur. Frigya'nın diğer piskoposluk merkezi olan Synnaus şehri de Anchyre'ya yakındı ve galiba bir ara, bu iki dini merkez birleştirilerek yalnız bir ruhanî liderlik oldu. Synnaus adıyla karıştırılmakta bulunan diğer küçük Simaul şehri, aynı addaki gölün kenarında ve Synnaus'tan güneydoğuya doğru sekiz mil mesafededir. Köyün camisi ve ev duvarlarının içine, birçok Yunanca kitabeleri içeren taşlar karışmıştır; fakat eserler ve anıtlar adına bir şey yoktur. Bu hâlde Synnaus'u, ancak coğrafî

---

[560] Simav gölünün batı kıyısında bir antik şehir (Y.N.).
[561] Simav yakınlarındaki sulak yerin antik dönemdeki adı (Y.N.).
[562] Strabon, XII, 576.
[563] *a.e.*, XII, 567. .
[564] Hamilton, *Researches in Asia Minor,* II, 125.

yeri açısından kaydetmek gerekir. Frigya Epiktet'in eski şehrini tamamlamış olması noktasında, burasını tanımak önemlidir.

YİRMİNCİ BÖLÜM

Porsuk Çayı (Thymbrius)nın Batısındaki Şehirler - Eskişehir (Doryloeum)

Porsuk çayı (Thymbrius, Tembrogius), kaynaklarını Kütahya'nın tahminen altmış kilometre güneyinde ve Altıntaş köyü yakınındaki Dndymène ya da (s.344) Murat Dağının bir uzantısından alır. Yatağının uzunluğu, yaklaşık olarak seksen kilometredir. Porsuk çayı, Sakarya nehrinin en büyük koludur. Eskişehir'in biraz yukarısında nehre karışır. Fakat döküldüğü yere kavuşmadan önce, yazın hemen hemen kuruyarak çok sayıda kollara ayrılır.

Eskiden Doryloeum adını taşıyan bugünkü Eskişehir, Porsuk çayının doğu kıyısındadır. Bu şehrin kuruluşu, Frigya sülâlesine kadar dayanır. Demosthène[565] tarafından söz edilen bu şehir, Pline, Ptolémée gibi eski coğrafyacıların hemen hepsi tarafından söylenmiştir. Doryloeum şehrinin en parlak dönemi, Bizanslılar zamanındaydı; imparatorların dinlenme yeri yapıldığından, burada hamamlar ve saraylar inşa edilmişti. İklimin yumuşaklığı, suların iyiliği ve bolluğu, burasını zevk safa yeri etmişti; fakat bu güzel günler, Türk aşiretlerinin gelişiyle bozuldular.

Kötü bir şekilde savunulan Eskişehir (Doryloeum), yağma ve tahribe uğradı. İmparator Manuel, şehri kırk günde tamir ettirdi. Sonra Türklerin eline düşmekle son buldu. Türkler buraya, etrafındaki harabelerden dolayı Eskişehir adını verdiler.

Kilise kayıtları, Eskişehir'in Şuhut (Synnada) metropolitine bağlı episkopos lakabına sahip olduğunu ve başpapazlarından Eusèbe ve Athénodore'un, İznik Konsilinde üye olduğunu kaydediyor. Eskişehir, Peutinger'in haritasında, İznik, Hisarköy (Amorium) Pessinus (Pessinunte)'dan geçen yol üzerinde işaret edilmiştir. Bize bu şehrin yerini belirten kayıt budur. Bu haritanın gösterdiği mesafeler, yeterli derecede doğrudur. Seyitgazi (Nacoléia), Karahöyük (Midoeum) ve Tricomia[566] şehirlerinin yerlerini de belirler.

Nicaea	Doryleo
Agrillo-24	Cocleo-30

[565] Ét. Byz., *Doryloeum.*

[566] Eskişehir ile Sivrihisar arasında Troknada/Kaymaz'da bir köy ya da köyler topluluğu (Y.N.).

Doryléo-35	Acmonia-35
Mideo-27	Alydda-25
Tricomia-21	Clamydda-30
Pessinunte-23	Philadelphia-35

Abrostola-23 mildir.

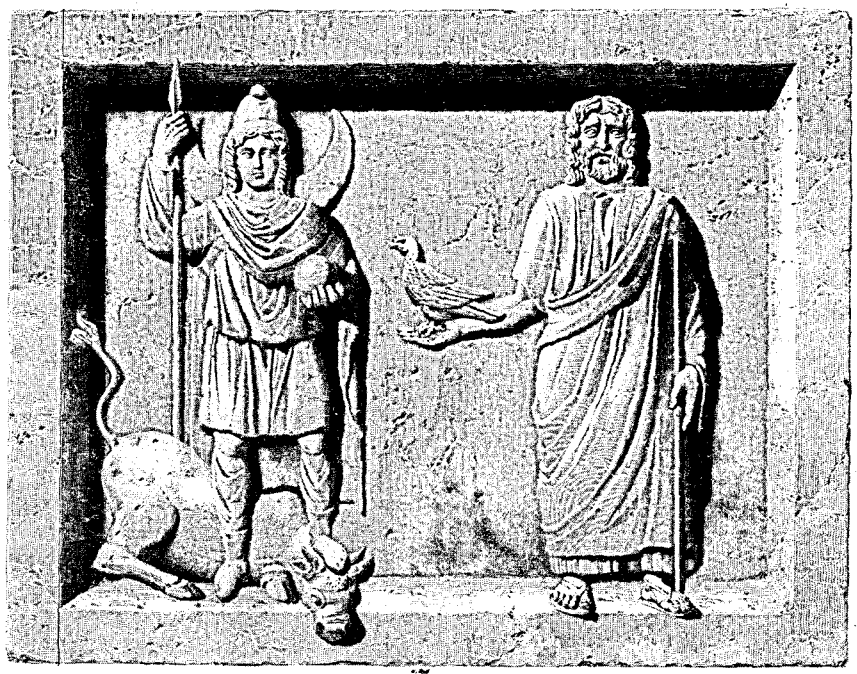
(s.345) Gezgin Jouvin de Rochefort, 1680[567] yılında Eskişehir hakkında şöyle der: "Nüfusu çoktur, buğday ve meyve ağaçları boldur. Verimli bir memlekette olmasından dolayı çok hoştur. Oradan akan küçük bir dere, Bathys ırmağı, büyük servilerle çevrelenmiş güzel çayırlar yetiştirir. Bu küçük şehirde, çok sıcak su hamamları vardır ve çok hayvan beslendiğinden, süt bolca bulunur. Bu, Türklerin en sevilen yemeğidir. Çok sayıda hanları ve büyük çarşısı vardır. Çarşının üstü açık ise de oldukça güzel eşya bulunur.

Eskişehir, Godefroid de Bouillon'un kumandasındaki Haçlı birliklerinin, 1 Temmuz 1097 tarihinde Sultan Kılıç Arslan'ın yönettiği Müslüman ordusuna karşı kazandığı büyük galibiyetiyle meşhurdur. Haçlı ordusu, iki yürüyüşte İznik'ten Eskişehir'e ilerlemiş ve Thymbrys nehrinin suladığı Gorgone vadisinde durmuştu.

Atları, o civarın verimli ovalarında çok bol otlak buldu; fakat ertesi sabah çok kalabalık bir Selçuklu kuvvetinin ok yağmuru yağdıran şiddetli bir saldırısına tutuldular. Haçlı birlikleri, süvarisi yüz elli bine ulaşan düşmana karşı koymak için, hemen savaş durumuna geçtiler. Haçlı ordusu büyük zararlar verdikten sonra, yedek birliklerinin yardıma geldiğini gördüler. Selçuklular bunu görünce kaçtıklarından, ordu merkezleri Godefroid'in eline geçti ve Haçlılar bundan, hesapsız ganimetler elde ettiler.

Eskişehir'in sıcak suları, Asya'da hâlâ meşhurdur; fakat memleket gelişmeden uzak bir durumdadır. Camilerin uzaktan görünüşü güzeldir. Evlerin üzerinde yükselen yedi sekiz minare görüntüsü de hoş bir çeşitlilik oluşturur. Şehir, biri evleri ve diğeri büyük çarşının ve hamamların bulunduğu ticaret yerleri olmak üzere, iki mahalleye ayrılmıştır. Bunlar, birbirine taştan yapılmış uzun bir rıhtımla bağlıdır. Eskişehir hâlâ Bursa, İzmir ve içteki şehirlerle küçük çapta transit ticaret yaparsa da kendisinin hiç ürünü yoktur. Tek sanatı, Sakarya suyunun sağında, Kahe ve Mihaliç yöresinde maden ocağı bulunan deniz köpüğü taşından lüle yapmaktır.

[567] 1680 tarihi Ali Suat'ın çevirisinde 1670 olarak yer alır (Y.N.).

Ch. Texier delt

Lemaître direxit

CLAMYDDA. ADAK KABARTMASI

(s.346) Bu yöre, her ne kadar Büyük Frigya'ya ait ise de bugün Eskişehir hükümetiyle birleşmiştir. Biz burada, bu sahanın jeolojisi ve coğrafyasından söz edeceğiz.

YİRMİ BİRİNCİ BÖLÜM
Deniz Köpüğü Taşının İşletilmesi

Sakarya nehri, Çubuk suyu ve Ankara çayı sularını birleştirip aldıktan sonra, kıyıları sürekli olarak sularla kemirilen balçık bir yatak içinde akar. Sol kıyısı az yüksek ve kaba deniz kalkerinden oluşmuş tepelerle sınırlıdır. Sağ kıyısı, iki kollarını aldığı noktadan, ta döküldüğü yere kadar tamamen balçık (argile) arazidir. Bu çok büyük ve geniş tabaka, yerin bütün engebelerini izlediği gibi, kendi kendine de farklı oluşum gösterir. En üst tabakası özlü ve şurasında burasında kalker karışmış balçıktır. Bu tür toprak çoraklığıyla ayırt edilir. Gerçekte buraları çıplak ve hemen hiç ağaçsızdır. Çiftçisi zayıf bir buğday veya arpa ürünü alabilir.

O kadar kalın olmayan ve yerin on-on iki metre altında bulunan tabaka, yeşilimsi beyaz renkte, ince ve tek tür bir balçıktır. En çok işlenen bu toprak, memleketin her tarafında, gerek hamamda ve gerek ev işlerinde sabun yerine kullanılır. Genellikle çamaşır yıkamakta ve yapağının kirini temizlemekte de kullanılır. Bir çift öküz koşulu ve iki tekerlekli birçok ufak arabalar, bu toprağın çıkış merkezi olan Mihalıç ile içteki bütün şehir ve kasabaları arasında işlerler. Gitmek istedikleri yere varınca, yükünü ve öküzlerini satıp arabayı da dağıtarak iki tekerliğini bir katıra yükletir böylece dönerler.

Bu toprağı İzmir'e kadar götürürler. Oranın Türk kadınları, bunu hamamda ve tuvaletlerinde kozmetik madde olarak kullanırlar. Arıtılan ve hazırlanan bu toprağı, mühürlü olduğu hâlde, İzmir kili diye Avrupa'ya kadar götürürler ve eski tıpta sancıya karşı (s.347) dindirici ve gazları çekici bir ilaç yerine kullanırlardı. Eczacılıkta ilk kullanılan magnezyumun da aynı yolu takip ettiğini ve bu adı, İzmir yakınındaki Manisa (Magnésie) şehrinden alıp almadığını bilmiyoruz. Memlekette ise tıpta kullanılan magnezyumun üretimine ilişkin bir tek iz bulamadık.

Kalınlığı bir metreyi geçmeyen bu ikinci balçık tabakasının altında, daha zengin ve daha verimli başka bir damar vardır. Bu damar, halk dilinde "deniz köpüğü" denilen ve maden bilimi (mineraloji) terimi olarak *silicate de magnésie* adı verilen lüle taşıdır. Bu taşın kullanımı, çubuk ve lüle (bugün sigara ağızlığı) yapımında, Avrupa'da bilinmektedir. Bunun bilinen damarları çok az, yani biri Macaristan'da ve diğeri Yunanistan'ın Thèbes

şehri yakınında olmak üzere iki üç yerden ibarettir. Fakat bu Mihalıç'taki cinsi, tereddütsüz en güzeli, en safı ve en beyazıdır.

Bu madde, devamlı ve düzenli tabaka oluşturmaz. On beş-yirmi metre derinliğinde kuyular açarak çıkarılır ve smectique denilen balçık tür içinde yuvarlak taş hâlinde serpilmiş bulunur. Bundan bir ayak küp boyutunda tek parça bulunduğu çok nadirdir. Ham çıkarıldığı zaman üzeri yumuşak ve topraklı bir kabukla kaplıdır ve çoğunlukla kütleler, çok düzensiz şekildedir.

Lüle taşının kuyular açarak çıkarılması, hemen yüz kilometreden çok uzunluğu ve farklı genişliği bulunan ve hepsi Sakarya'nın sağ tarafında olan bir kıyıda yapılır. Eskişehir'in kuzeydoğusundaki ovalarda ve Eskişehir'den kırk sekiz kilometre uzaklıktaki İnönü köyünde, çok sayıda kuyuları vardır. Halk tabiriyle "taş ocağı" Septici köyünde açılmıştır; bu köy Kahe ile Eskişehir yolu üzerindedir. Buradaki kuyular, yirmi metre derinliğindedir. İnönü'dekiler bu kadar derin değildir. Balçık tabakasının bütün yüzeyinde aynı damarın uzandığı bilinmemektedir. İki ürünün toplandığı merkezi oluşturan Mihalıç kasabası, ilginç bir tarzda kurulmuş küçük bir şehirdir. Üç tepe üzerine, takım takım konmuş beş altı ayrı mahalleden meydana gelir. Burada lüle taşı madeninin vergisini toplayan bir voyvoda vardır. Bu *simectique* (s.348) denilen balçığa, bu memlekette kil derler ve deniz köpüğü taşına da "istife lülesi" adını verirler.

Lüle taşı madeni, hükümet tarafından çıkarılır ve yönetilir; yani madenciler, çıkarılanın hepsini valiye getirirler; o da Eskişehir'deki genel depoya gönderir. Oraya Almanya ve Rusya'dan tüccarlar gelerek *meerschaum,* yani "deniz köpüğü"nü ararlar ve sandıkla satın alırlar. Her sandıkta, en büyük parçası yarım ayak küpe varamayan elli parça vardır. Bunu 1834 yılında iki bin beş yüz guruşa, yani altı yüz yirmi beş Franka satın aldılar.

Bu taşın hükümet elindekinden başka, dışarıda ticareti şiddetle yasaktır. Toptan hükümetçe satılanın dışında, bir parça bulup almak mümkün değildir. Bu madeni işletmeyi çok iyi bilen Türkler, kendileri için hiç kullanmayarak toprak lüleyi tercih ederler: Türkler tütün içmek hususunda batılılardan daha temiz ve daha özenlidirler. Hiçbir çubuk, her parçası temizlenmedikçe, iki defadan çok doldurulmaz.

Bu konuda Almanlardan çok farklıdırlar. Almanlar nikotin dolmuş, yani tütün zifiri kaplamış pipo (pipe)'dan başka türlüsünü bilmezler.

Lüle taşı üzerinde yaptığımız kısa bir analiz sonucunda % 70 magnezyum karbonat, % 25 silisyum (silice) ve bir de balçık izleri bulduk.

Bu eser, bir tartışma kitabı olmadığı gibi, diğerlerinin görüşümüze uymayan görüşlerini eleştirmekten kaçındığımız hâlde, jeolojide büyük bilgi sahibi olan Ainsworth'un[568], bu lüle taşı madenini *kaolin* saymasına şaşırmaktan kendimizi alamadık. Hâlbuki kaolinin aslı, çözülmüş feldspattır ki granitli oluşuma ve başka bir deyişle, hatta plutonien denilen volkanik araziye aittir. Manyezit ise, jeoloji açısından başkalaşım arazisinin kısmı alt kısmına ve yaşlı balçık cinsine aittir.

Burada okuyuculara, Sivrihisar'dan Mihalıç'a gittiğimiz yolu tarif etmeliyiz. Çünkü buradan yirmi yıldır hiçbir Avrupalı geçmediği gibi, bütün bu yöre, en son (s.349) yapılan haritalar üzerinde de boş ve bembeyazdır. Başka bir deyişle, sanatkârca çizilmiş tarama ve gölgelerden başka bir şey yoktur; bunlar ise bir önem arz etmezler.

Mihalıç Yoluyla Sivrihisar'dan Eskişehir'e

Sivrihisar[569], kalker oluşumu ortasındaki yalnız ve yüksek bir granit kayasının eteğindedir. Mihalıç yolu, kuzey yönünü izler. Dağın öbür yamacı inilerek bir saat kadar süre tebeşir arazide gidilir ve bu sırada Sivrihisar'ın yamacına ve seviyesine bağlı iki küçük vadiden geçilir. Bu parça, bugün Güneş Dağı adı verilen Dindymène Dağlarına kadar uzanır. Bir saat daha yürüdükten sonra, beyaz ve kristal mermer türünden kalkerli bir yere gelinir; Pessinunte mermer ocakları, zamanında burada açılmıştı.

Yol açık, ıssız bir bölgeyi dolaşarak kuzeyi izler; burada toprak balçıklı ve çok dağlıktır. Biraz sonra, birkaç gölgeli ağacı olan Sakarya vadisine ulaşılır. Nehrin genişliği, burada on iki metredir, yatağı çok dar olduğundan, geçmek için hayvanların yüklerini alarak onları yüzerek geçirmek gibi bir zorluk vardır. Nehrin yatağı çok çamurlu olduğu için, kışın bu geçidi denemek çok da uygun olmasa gerektir. Akkaya[570] köyü, bu geçidin yanındadır; bunun Sivrihisar'a uzaklığı sekiz saattir. Akkaya'dan, nehrin sağ tarafındaki Kahe'ye olan mesafe, üç saat yürüyüştür. Memleket çok arızalı olduğundan, mesafeleri başka ölçü ile belirlemek mümkün değildir.

Eski haritalarda, Pessinus (Pessinunte) şehrinin yerini işgal etmekte olduğu gösterilen Kahe kasabası, dağın yarı böğründe ve işlek koldan uzaktadır. Kahe'den Sivrihisar'a, on sekiz saat ve yine Kahe'den Eskişehir'e on dört saat (s.350) sürer. Mihalıç şehri Kahe'den dört saat uzaklıktadır.

---

[568] *Travels in Asia Minor*, I, Eskişehir.

[569] İleride Büyük Frigya'ya bakınız.

[570] Bu adda Kozan'ın merkezi olan Sis'ten kuzeyde sekiz saat mesafede ve dağların arasında bir köy vardır (Ç.N.).

Burada Eskişehir'den aşağıdaki şehirlerin uzaklıklarını belirlemiş olduk: Eskişehir'den Seyitgazi'ye dokuz saat; Sivrihisar'a on sekiz saat; Mihalıç'a on sekiz saattir.

YİRMİ İKİNCİ BÖLÜM
Seyitgazi (Nacoléia)

Seyitgazi şehri, Frigya Epiktet sahasının büyük müstahkem yerlerinden biriydi. Peutinger'in çizelgesine göre bu şehir, Eskişehir (Doryloeum)'in güneydoğu tarafında ve yirmi mil, yani yirmi dokuz kilometre elli sekiz metre uzaklığında bulunur. Şehirlerin efsanevî köklerini büyük bir dikkatle toplamış olan Bizanslı Étienne, bu şehrin, Nacoléia adını yarı tanrı Nacola'dan aldığını aktarır; buna ek olarak der ki: Nacoléia şehri Gygès'in babası olan Dascylus'un oğlu Nacolus tarafından kurulmuştur[571].

Albay Leake, bu Nakoléia'yı Seyitgazi'nin güneyindeki dağlık içinde Pişmiş Kalesi adındaki yere koyuyor. Bu yerin, bir şehir yeri olamayacağı bilinmekteydi. Eskişehir'in güneydoğusunda, hatta eski çizelgelerin Nacoléia için gösterdiği mesafeye uyan on sekiz saat uzaklıktaki Seyitgazi kasabasında, 1834 yılında okumuş olduğum bir kitabe, Nacoléia adını içeriyordu. 1858 yılında Barth aynı şehrin isimlerinden söz edilen iki kitabe daha keşfettiğinden, Seyitgazi'nin Nacoléia'yı içerdiğine kanaat getirecek yeterli nedenler bulunmuş oldu. Fakat diğer taraftan Baron de Wolf'un Seyitgazi'den getirdiği bir kitabenin üzerinde: "Prymnésieliler senatosu ve halkı" kelimeleri okunuyordu. Buna göre de Seyitgazi'yi, eski Prymnessus saymak gerekecektir[572].

(s.351) Barth'ın görüşüne göre, Nacoléia adını içeren kitabeler, buraya başka yerden getirilmiştir[573]. Adı geçen, bu yeri notunda isimsiz bir harabe olarak göstermiştir. Burasını bulmak için, Frigya mezarlarının bulunduğu vadiyi geçtikten ve kuzeye doğru giderek çok sayıda vadilerle kesilmiş çok engebeli yerleri dolaştıktan sonra, sözüne devam ederek der ki: "Yolumuz on beş derece kuzeydoğu yönündeydi. Aynı zamanda bir vadiden dolaşarak eski eserler harabesi ve sütun kırıkları olan bir mezarlıktan geçtik. Burada her şey, bize Nacoléia şehrinin bulunduğu yerin bu yer olduğunu söylüyordu. Bu şehrin adlarını içeren kitabelerin Seyitgazi'ye nasıl gittiğini açıklamak ise kolaydır.

---

[571] Ét. Byz., *Nacoleia*; Hérodote, I, 8.

[572] Franz, *Fünf Insclıriften und Fünf Stadte in Kleinaissen,* s.5.

[573] Prymnessus adını korumuş olan, Nacoléia adını taşıyan, her iki küçük taştan daha zor bir şekilde buraya taşınabilen büyük bir sütuna kazınmış olan, önemli bir çok kitabeyi kopye ettim. Barth, *Reise von Trapezunt nach Scutari*, s.89.

Gerçekte bu çukur vadi aracılığıyla Nacoléia harabeleriyle ilişkili olan Seyitgazi, bir-bir buçuk mil mesafeden sıra tepelerin kuzey eteklerinde ve daha doğrusu bir platonun yamacında, hoş manzarasıyla görülür .

Osmanlılar evlerini süslemek için, bu eski kitabe ve kabartmaları, uzak mesafelerden taşıyıp getirmeyi zor görmezler. Gerçekte bu harabede, Nacoléia adını içeren bir kitabe bulamadığımız için, burasını çevrenin diğer eski şehirlerinden biri olarak kabul etmeye gerek varsa da Nacoléia şehri, Prymnessus[574] yakınında ve batıya giden büyük yolun solundaki bir yerde bulunuyordu. Asıl kayda değer olan taraf, burada biri Jüpiter Tonnant'a ait olmak üzere bulunan iki kitabenin, burada büyük bir dini merkez var olduğuna işaret etmesidir. Fakat bu da diğer harabeler hakkında olan durum demektir[575]."

Bu incelemelerden anlaşıldığına göre Nacoléia yeri, kendi kitabelerinde şehrin burada olduğuna ilişkin hiçbir iz gösteremiyor. Hâlbuki hiç değilse eski Prymnessus şehri gözüyle bakılan Seyitgazi'deki kitabelerde, adı dört defa geçiyor. Bir de, mademki Valens ile Procope arasındaki savaş bu şehre yakın olan büyük bir ovada olmuştur, o hâlde bu Nikoléia şehrini, dağlık yerlerde aramamalıdır[576]. Biz burada Seyitgazi adını eski Prymnessus'a bırakarak bu problemin çözümünü gelecek araştırmacı gezginlere bırakıyoruz.

(s.352)YİRMİ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Karahöyük (Midoeum)

Midoeum, Sakarya nehri üzerinde ve Doryloeum'un yirmi sekiz mil güneydoğusundaydı. O halde Nakoléia'ya çok yakın bulunuyordu. Gordiyon (Gordium) şehri nasıl Gordius'a ait ise, bu Midoeum'da kuruluşunu Kral Midas'a borçludur. Marmara (Propontide)'yı Kapadokya'ya bağlayan ana yol üzerine konmuş olan bu şehirler, iletişimi koparan Osmanlıların gelmesine kadar sürekli olarak bir önemli yeri işgal ederlerdi. Midoeum şehri de sakinleri tarafından terk edildi ve hatta adı bile unutuldu. Sextus Pompée, bu şehirde Marc-Antoine'ın kumandanlarının eline düştü ve her ne kadar razı olmamış görünmüşse de onun emriyle öldürüldü (milâttan otuz beş yıl önce)[577]. Hiéroclès'in aktardığına göre, Midoeum şehri episkopos merkezi olmuş ve Frigya Salutaire baş papazlıkları içinde sayılmıştır. Mannert'in görüşüne göre, Midoeum şehri Ammien Marcellin'in Mygdonie

---

[574] Afyon'un dört kilometre. güneydoğusunda Sülün (Söğütözü/Söğütoluk) köyü önündeki Hisar höyük (Y.N.).
[575] Franz, *a.g. e.*, s.97.
[576] Bkz. Altıncı kitap, altıncı bölüm.
[577] Dion Cassius, XLIV, 403.

adını verdiği aynı şehirdir. Bu yer, Galatya sahasının sınırı üzerindeydi. Procope, bu şehre Mygdus adını verir; Mannert'in Eskişehir (Doryloeum)'in doğusundaki Santabaris istasyonunu bunun yakınına koyar.

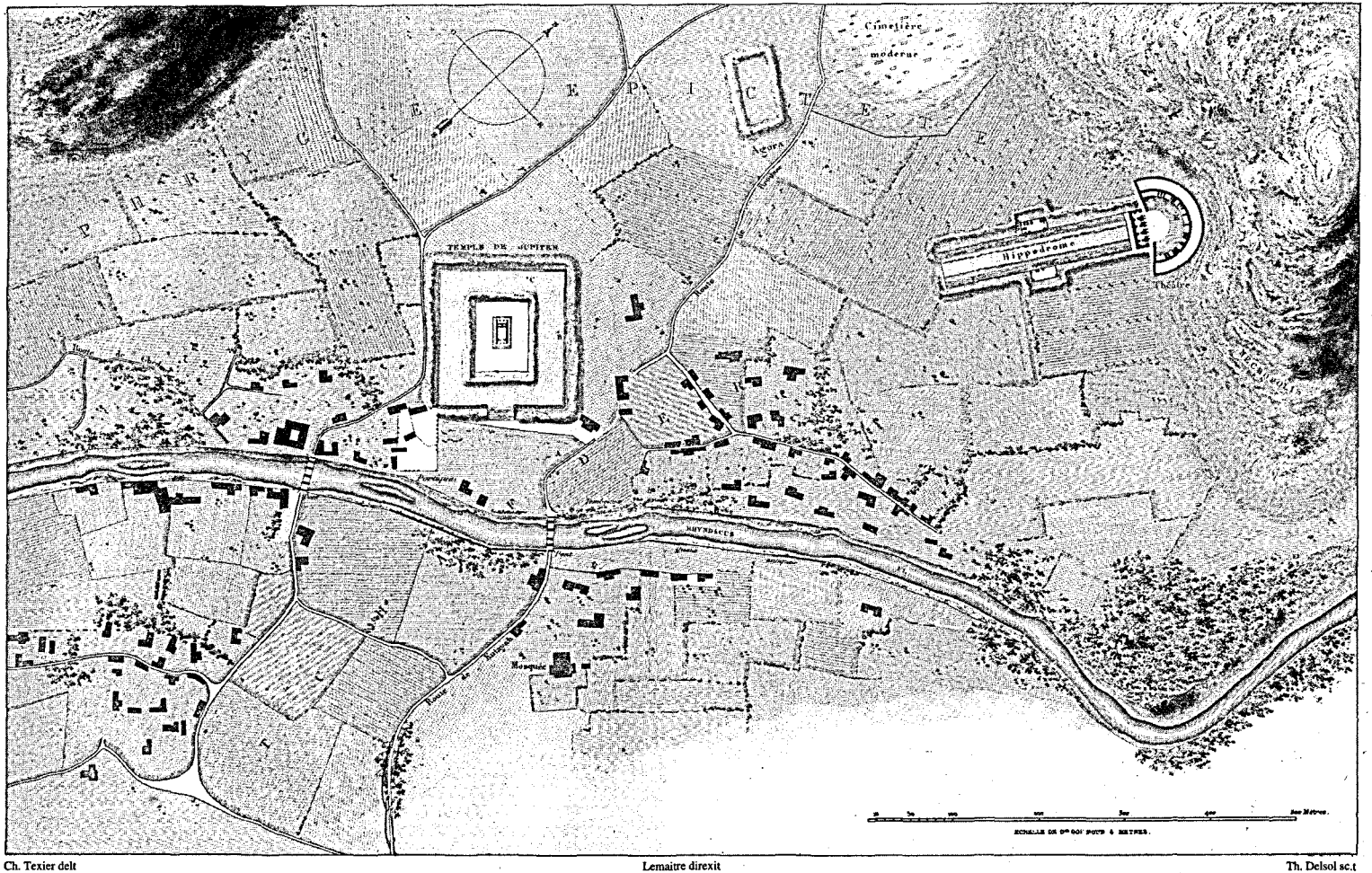
Midoeum adını içeren bir kitabeyi Wadington[578], Seyitgazi çayının sol tarafında ve bu kasabadan Peutinger'in notuna uygun şekilde, sekiz coğrafya mili doğuda bulunan Harap Ören adındaki köyde kopye etmiştir[579]. Barth'ın dediğine göre Harap Ören köyü, özel bir durum sergiler. Evlerinin çoğunda, dışarıdan birinci kata çıkan tahta bir merdiven vardır. Birinci kat ikamete ait olup bunun altındaki bir katı, hayvanların ahırı ve depodur. Bunlar taştan yapılmıştır, duvarlarında eski eser parçaları görülür. Köy, yüz kadar evden oluşur. Halkı, (s.353) aktif bir şekilde çiftçilikle uğraşır. Bir çok mimarî süsleme parçalarıyla epeyce büyük sütun gövdelerinden, bu köyün adından da anlaşıldığı gibi, eski Frigya'nın önemli şehirlerinden birinin yerini işgal ettiğine karar verilir. Burada, özellikle mezarlıklarda çok miktarda Rumca yazılmış ufak kitabelere rastlanır. Bu kitabelerden hiçbirinde şehrin adı görülemez; bununla beraber buranın eski Midoeum şehrinin yeri olduğuna kanaat getirmelidir[580]. Köyün kuzey tarafları iyi bir şekilde ekilmiştir; yolun solunda ve yarım fersah kadar mesafede, Çukur Ağa köyü görülür. Burada da bazı harabeler ve kitabeler vardır. Harap Ören ırmağını geçmeden biraz önce, sağ tarafta binası sekiz köşeli bir mezar ya da türbe görülür. Bu bina, Selçuklu dönemine aittir. Bu tür binalar Kapadokya'da çoktur; bu türbe binasında, bazı Rumca kitabelerle eski taşlar görülür. Putperestlerin binalarından çıkan enkazı kullanmaktan Selçukluların çekindikleri fikrinin aslı yoktur. Konya'daki duvarlarında her tarafından özenle konmuş eski eser parçaları ve kabartmalarla hatta insan ve aslan heykeli başları, süsleme olarak kullanılmıştır.

YİRMİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Büyük Frigya

Midas ve Gordius sülâlesinin kurucusu olan Frigya kralları, ikamet yerlerini kuzeyde Sakarya ve doğuda Galatlar (Galates) arazisiyle sınırlı bulunan dağlık tarafta kurmuşlardı. Aslında memleketin alanı, Frigya hükümetinin Galler (Gaulois) gelmeden önce başkentlerinden biri olmuş olan Pessinus (Pessinunte) şehrine kadar uzanırdı. Frigya krallığının yıkılışı, bu küçük şehirlerin hemen hemen tamamını, yok olmayla karşı karşıya bırakmıştır. Bunlar, henüz milâdî birinci yüzyılda, bir köy seviyesine inmiş ya da büsbütün yok olmuştur.

---

[578] Mannert, *Géographie,* III, 94.
[579] Carl Ritter, *Erdkunde*, IX, 612.
[580] Barth, *a.g.e.*, s.87, Petermann Koleksiyonu.

Ch. Texier delt — Lemaitre direxit — Th. Delsol sc.t

FRİGYA (PHRYGIE). ÖRENLERİN GENEL PLANI

Strabon'un[581] Frigya eski sakinlerinden konu edinen kaydı, mutlaka bu yöreye ilişkindir. "Pessinus (Pessinunte)'un yakınından Sakarya nehri geçer. Bu nehrin üzerinde, Midas'ın ve ondan (s.354) önce babası Gordius'un ve diğer bazı hükümdarların milleti olan Frigyalıların eski sakinleri oturur. Bunlar, şehir hayatını yaşayamamışlar ve küçük kasaba derecesinden yukarı çıkamamışlardır. Saocondarius'un oğlu Castor'un yeri olan Gordiyon (Gordium), bu sırada sayılır. Castor ve karısı, kayınpederi Dejotarus tarafından öldürülmüş, şehrin kalesi ve evlerinin büyük kısmı tahrip edilmiştir." Bu tarihte, yani Roma İmparatoru Tibère zamanında, bu memleket ıssızdı. Adından, ancak Bizanslılar döneminde söz edilmeye başlandı. Türkler, bu yöreyi bir merkez yapmaya o kadar uygun bulmadılar ve böylece ta bu yüzyılın başlarına kadar, tarihçe bilinmez hâlde kaldı. İngiliz gezginlerinden Albay Leake, ilk defa Frigya eserlerini ve sanatını tanıdı ve dağların yalnızlığı içinde saklı kalan anıtları inceledi. Bu önemli eserler hakkındaki en son incelemeler, 1858 yılında yapılmıştır. Bu sahayı tamamen tanımak için, bilgin ve geçmiş zamanların anılarına doymaz olan Avrupa'ya yarım yüzyıllık bir süre gereklidir.

Sakarya (Sangarius)'nın batı tarafındaki kolu, kaynağını Seyitgazi şehrinin bulunduğu kuzey ve güneye uzanan büyük bir vadi girişinden alır. Bu vadinin adı, Doğanlı deredir. Güzel çam ormanlarıyla örtülmüş orta yükseklikte iki sıra oluşturan Yapul dağıyla kuşatılmıştır. Mükemmel hâlde korunmuş çok sayıda tarihî anıtlarla mezarlar, kayalar içinde oyulmuş meskenler, kısacası Strabon'un tarifine tamamen uyan müstahkem yerler, hep bu yöredir. Kovuklar ve inler içinde yaşayan ilk Frigyalılar, yalnız bu dağlık yerlerde kalmamışlar, bunlar ilk yerleri olmak üzere gösterdiğimiz İnönü köyünden eski Polybotum şehri olan Bolvadin'e ve güneyden Frigya Parorée'ye kadar Sakarya nehrinin güneyinde bulunan bütün sahayı işgal etmişler; fakat -ilginçtir ki- Sakarya nehrinin kuzeyine, hiç geçmemişlerdir. Bunlar, Kapadokya'nın güneyinde de başka bir hâlde bulunmuşlardır. Böyle evler ve mezarlar açmaya uygun olduğu için oluşumu volkanik olan yerlerin seçildiği, kesin bir gerçek olarak kabul edilebilir. Çünkü Amasya'daki mezarlar bunlardan, yani Frigya'nınkilerden tamamen farklıdır.

Çok geri tarihî dönemlerin özelliklerini tamamen gösteren bu değişik eserlerin yapım (s.355) tarihlerini belirlemek mümkün değilse de, yapı sanatı, kolaylıkla ve ekonomik bir şekilde binalar ve anıtlar meydana getirme yolu öğrenildiğinden bu yana, artık demirlerle kayaları oymak gibi zor bir tarzda mesken ve mezar yapmaya kalkışılmayacağı ve o hâlde bu iki tür eseri birbirine paralel bir tarihe atfetmenin doğru olmayacağı açıktır. Hatta

[581] Strabon, XII, 578.

Strabon'un zamanında, bu mağara eserleri unutulmuş ve yalnız izleri kalmış zamanlara ait sayılırdı.

İlkel tarih ve özellikle Frigyalıların inceleme ve eleştirme yerine varsayımlarla içinden çıkılabilecek dinine ilişkin bütün konularda, masal ile tarih biribirine çok samimi bir şekilde karışıyorlar.

Frigya'da ilk defa Kibele (Cybéle) millî tanrı dinini kuran adam Atys ya da Ates adındeki ilk mitolojik şahsiyettir. Eskiler, hayatlarına esrarengiz bir durum katarlardı. Atys şahsiyeti de Calaus'un oğlu sayılırdı. Bu, Lidya'ya giderek orada Ana Tanrıça dinini öğrendi ve bu şekilde bu tanrıça katında değer kazandı. Fakat Jüpiter, bunu kıskandığından, üzerine saldırttığı bir yaban domuzuna öldürttü. Pausanias'ın aktardığına göre, Pessinus (Pessinunte)'ta Galatyalılar, Atys'i Sangar nehrinin kızı bir yarı tanrıçadan meydana gelmiş sayarlar. Akrabaları, bunu Pessinus (Pessinunte)'ta kralın kızıyla evlenmek üzere gönderdiler. Genç Atys'e vurulan Agdistis, buna şiddetli bir şedit kızgınlık krizi ilham ederek, sonucunda kayınpederle müstakbel damat birbirlerini vurdular. Bu olayın anısı olmak üzere, Kibele'nin papazları olan Galler, iffet ve sadakatlarını korumuş olmak için, bir yerlerini sakatlarlardı. Mitoloji geleneğine göre, Atys bir çam ağacına dönüştürüldü. Bunun için eski Frigyalıların memleketi, Kibele dininin kurucusu olan kahramanı hatırlatan yüzyıllık çam ağaçları ormanlarıyla gölgelenmiştir[582]. Pausanias'ın adını bildirmediği bu Pessinus (Pessinunte) kralı, Kibele'nin oğlu olarak tanınmak için, Ana Tanrıça dinine giren bir Midas idi. Gordius aksine tarım işini temsil eder; meşguliyeti toprağı ekmektir, zaten arabasıyla tarladan gelirken kral ilan edilmiş ve bu iki tekerlekli arabasını, tanrıya hediye etmişti. O zamandan beri, bu çiftçi kralın (s.356) anısı, Frigya'dan silinmedi; iki tekerlekli araba, bütün bu memleketlerde muhafaza edildi. Biz bu arabaya, Sakarya vadisinde rastladık. İki Alman gezgin, eski Midoeum köylülerinin ürünlerini bu iki tekerlekli araba ile taşıdıklarını görünce şaşkınlığa kapılmışlardı[583]. Gerçekte bu tür arabalar, Asya'nın diğer cihetlerinde ne kadar az ise, Frigya'da o kadar çoktur. Buranın bağları Bacchus (Baküs) ve Midas'ın dostluğunu temsil eder. Midas'ın memleketindeki madenlerden meydana getirdiği servet, gittikçe artıyordu. Delfi (Delphes) tapınağına sunduğu hediyeler, onun şöhretini Asya sınırları dışına çıkarmıştı. I. Midas, Eusèbe'in kaydettiğine göre, on olimpiyat dört tarihinde ya da milâttan önce 738 yılında yönetimde bulunmuştur. Bu hükümdar, krallığın kurucusu olarak tanınmıştır.

[582] Pausanias, VII, bölüm 17; Ovid, *Metam.*, X, 3.
[583] Barth, *a.g.e.*, s.87.

Bu hükümdarın adını taşıyan anıt, biri diğerinden çok az mesafelerle kayalara kazınmış gibi görünen birtakım eserlerin, en önemli ve dikkat çekici olanıdır. Bu kabartmalar, her biri bir başka tarzda ve uzmanların görüşüne göre, tamamı İskender döneminden önce yapılmış olmakla beraber, bazıları diğerlerinden daha yeni olan sayısız inler, mağaralar ve mezarlarla sarılmıştır.

YİRMİ BEŞİNCİ BÖLÜM
Seyitgazi (Nacoléia) Vadisi - Frigya Krallarının Mezarları

Yüksek olmayan dağlar ve geniş ormanlarla örtülmüş olan Frigya'nın merkezî plato kısmının tamamı, çok eski bir zamanda yaşamış ilkel bir kavmin yeriydi. Bu kavim, gerek sanattaki zevki ve gerek elinden çıkan eserlerin ve anıtların tanıklığı açısından, çok sayıda örnek göstermekte başarılı olmuştur.

O dönemden bize her ne kalmışsa, hiçbirinde yabancı bir elin etkisi kesinlikle görülmediği gibi, şimdi inceleyeceğimiz o değerli anıtların tamamı, gerek eski Yunan sanatı prensiplerinden ve gerek İran tarzından ve Likyalıların ilginç orijinalliğinden çok uzaktır. (s.357) Bu eserler, özellikle Frigya'nın kendinindir; kitabelerinde kullanılmış olan dil bile, bu eski devletin yine kendi sınırları içinde kalıyor. Şuhut (Synnada) ile Seyitgazi (Nacoléia) arasındaki o geniş sahada, çok az olarak sadece bazı Roma eserleri yıkıntıları görülebilir. Bu sahanın fatihleri, sanki bu ıssız vadilere, putperestliğin ve belki de sonra Müslümanlığın takibinden kurtulmak için kaçacak yer arayan Hristiyan ailelerin, daha sonra yerleşme yeri olan buralara, o zaman gelmemişlerdir.

Bu sahadaki kayaların tek tür ve yalçın, büyük kitabeler hâlinde bir özelliği olması, eserlerini yontmak isteyen ilkel dönem insanlarına geniş bir alan vermiştir. Tabiatın sürekli bir yeşillikle güzelleştirdiği tenhalık ve ıssızlık kadar sade ve görkemli bir şey yoktur. Burada gözler, vadilerin taze çimenleri üzerinde dinlenir. Daha yukarısında dalgalı ve kıvrık hâlde, büyük kayaların ortasında, bir fidanın zayıf filizleri gibi uzanan yüzyıllık dallarıyla etrafı kaplayan koyu renkli çam ağaçlarından hayranlık, içinde zevk alır. Etrafta hiçbir şey insanın huzurunu bozamaz. Yılın bazı mevsimlerinde göçmen Türkmenler, Frigya'nın bu eski anıtlarının yanına çadırlarını kurarlar; fakat bunların hiçbiri, yerini tamamen belirleyemez. Çünkü bu vadilerin hepsi adsızdır ve bunu, ancak birçok araştırmadan sonra gezginin sabır ve kararlılığı keşfettirebilir.

Seyyit el-Ar'daki türbe odaları, bu yörenin özelliği olan kayalar içini oyma mimarîsinin ilk belirtileridir. Her türlü şekillerle sayıları çok olan bu

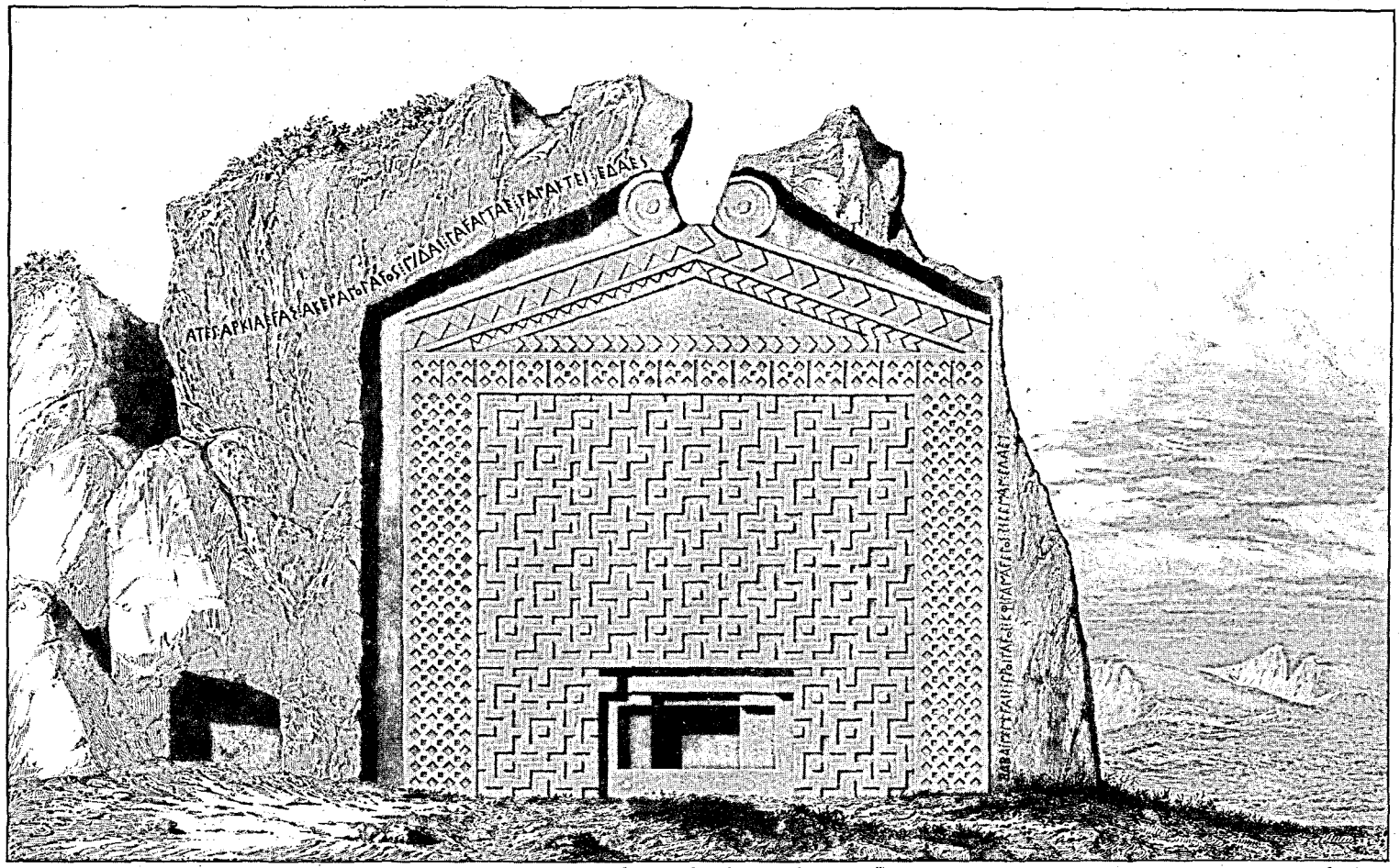
eserler, yeryüzünde mezarlarından başka bir şey bırakmamış ve unutulmuş olan bir kavmin büyüklüğünü anlatır. Bayat yolu takip edilerek köyün bir fersah kadar kuzeyinde, Kırk İn adındaki yere gelinir. (Doğulularda kırk sayısı sonsuz bir sayıdan kinâyedir). Gerçekte sarımtırak beyaz renkli ve oluşumu volkanik olan uzun bir sıra kaya, bazıları ayrı hücreler, bazıları biri diğerine geçirilir ve biri diğeri üzerinde -hatta en yüksektekiler çıkılamaz hâlde- katlar oluşturan sayısız mağaralarla, delik deşiktir. İçlerine girilebilenlerin çoğunda ateş islerinin izi vardır. Çünkü birkaç yüzyıldan beri bunlar, bu platolar üzerinde otlak arayan Yörükler (Göçebe Türkler)in kışlaklarıdır.

Bu odalardan bazılarının, bir zamanlar mezar görevini gördükleri kesindir. Fakat sayıları çok önemli miktarda olup ikamet için yapılmamış olan ve Kolhis (Colchide) (s.358) gibi volkanik arazide şehirlerin mağaralarına benzer bir tarzdadır. İkâmet için olmadıkları, aynı döneme ait diğer gerekli binaların tamamen bulunmamasıyla doğrulanır. On iki mil ileride, sürekli olarak kuzeye doğru gidilerek dik bir dağın eteğinde, Bayat şatosu adında bir orta çağ kalesi harabesine gelinir. Issız bir vadiyi dolaştığımız sırada, oyuk bir kaya gördük; bu oyuklar, mezar idiler ve odaları dam şeklinde eğimli bir inişle kapanmıştır. Bu yerin adı İn Pazarcık'tır. Odalar çok ve farklı şekillerdedir. Bu vadinin yüksekliğinde, Bayat halkının yazlık yerleri vardır. Kayaların hemen her yerinde, eskiler ev ve mezar oymuşlardır. Burada yerin yapısı, yontulması kolay, beyaz renkte volkanik kütlelerdir. Buradan altı mil öteden başlayan kalker oluşumu içinde, bir köyle ufak bir Bizans kilisesi harabeleri bulunan Ak Kilise vadisine kadar uzanılır. Sık ormanlı bir boyundan geçildikten sonra, arazisi sürekli olarak yeşil ve iyi ekilmiş olan Hüsrev Paşa Hanı adı verilen büyük bir vadinin halkına yazlık yer olan yaylaya varılır.

İşte, hep taşlar içine oyulmuş ve şaşılacak kadar korunmuş hâlde kalmış olan Frigya krallarının mezarlarının bulunduğu vadi, bu civardadır.

Midas'ın Mezarı

Üzerindeki uzun kitabeden dolayı memlekette "yazılı kaya" adı verilen başlıca eser, yaylanın üç mil kadar uzağında ve batı tarafında, kuzeye, güneye uzanan ve bütün tepeleri ormanlarla örtülü bulunan büyük bir vadinin içindedir. Filolojinin daha çözemediği bu eski yazıları korumak için, güya tabiatın özel şekilde hazırladığı zannedilen, bu kayanın bakan kişi üzerinde oluşturduğu etkisini tasvir etmek çok zordur. Etrafta bulunan her şey, tam bir ahenk içindedir. Yerin sert ve vahşî görüntüsü, kayaların hoş resim gibi şekilleri, ovanın yeşil zemini üzerinden fırlayarak somutlaşırlar.

Ch. Texier delt

Lemaitre sc.t

SEYİTGAZİ (NACOLEIA). FRİGYA (PHRYGIE) KRALI MİDAS'IN MEZARI

Bu başlıca eser dediğimiz anıt, dikkatli bir inceleme sonucunda, kesinlik derecesine ulaşmış olan "Midas'ın Mezarı"dır.

(s.359) Mezarın yontulduğu kaya, diğer kayalardan iridir; yaklaşık olarak dört yüz metre kare bir yüz ölçümü olan kayanın üzerine, birbirine kesercesine benzer çizgiler ve çerçevelerin oluşturduğu düzenli şekiller yontulmuştur. Kabartması on üç milimetre kalınlığında olan bu süslemeler, tamamen özel bir şekil ortaya koyan çukurca bir girinti levha veya çerçevesini sarmışlardır. Kayanın yüzeyinde, kabartma olan kısmın genişliği, on iki metre elli beş santimetre[584] ve yüksekliği on bir metre yetmiş dört santimetredir. Oyuğun uzunluğu, beş metre elli yedi santimetredir[585]. Girintinin tam derinliği, bir metre kırk dört santimetre; fakat yalnız yüzeyin içeriye çekik farkı, seksen dört santimetredir. Bu ölçünün içi bir insan vücudu için gerçekte çok dardır.

Bu mezarın asıl durumunda sözü edilen girintinin, büyük bir taş levha ile örtülü ve gözlerden saklı olduğu ve hatta yüzeydeki özel şekiller, süslemelerin ayrık çizgileri belli olmayacak şekilde o kapak taşının üzerinde de kabartılmış olduğu düşünülebilir. İçeri çekik bir de oyma olarak yazılmış bir kitabe varsa da kayanın aşınmış olmasından dolayı okunamaz bir duruma gelmiştir.

Bu yüzeyin sağında, solunda bir metre beş santimetre genişliğinde olan ve yukarısındaki kenarı tutan birer ayak vardır. Bu ayakların ve firizin, yüzeylerin aralarına ufak kareler konulmuş ve çukur eşkenar dörtgenlerle süslemeler yapılmıştır. Cephenin tepesi ve ortası, kabartma dörtgenlerin birbirinin içine geçmesiyle süslenmiştir. Tam tepesinde, daire şeklinde iki heykel vardır. Eğer bu tür anıtlarda bunun özel bir süs olduğu belirtilmiyorsa, bunların teke olduğunu düşünebiliriz. Cephenin eksenindeki uzun bir kitabe, bu anıta büyük bir önem kazandırır.

Bu kitabenin kopyesini, burada ayrıca gösterememekle beraber, resimdeki şekli okunabilecek derecede bellidir[586]. Bunun, anıtın konusuna tamamen uygun görülmüş olan bir çevirisini veriyoruz. Fakat önce şunu hatırlatalım ki Pausanias'ın vermiş olduğu Atès adı, mitolojik olan Atys'in kişiliği demektir[587] ve bu ad, sırf Frigyalı bir addır. Midas kelimesini takip eden kelimeyi, Lassen okumuştur. Midas'ın mezar kitabesinde, Midas adıyla

---

[584] On iki metre elli beş santimetre olan bu ölçü, Ali Suat'ın çevirisinde on iki metre altmış beş santimetre olarak geçer (Y.N.).

[585] Oyuğun uzunluğuyla ilgili olarak verilen bu son ölçü, Ali Suat'ın çevirisinde yer almadığından eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).

[586] Bkz. 12 numaralı gravür.

[587] Pausanias, VII. Kitap, bölüm 17.

krallık lakabı olan kelimenin arasında, başka bir kelime daha vardır Leake'in verdiği şekilden Lassen, bu kelimeyi (s.360) "Lavaltaie" diye okur ve Stewart'a göre "Gavaltaei" ya da "Gavartaei" diye okumalıdır. Adıgeçenin, bu kelimenin Sanskirit dilinde kökü olduğunu ve o dilde "barış" anlamına geldiğini söylemesine göre, anıtın bu hükümdara mezar olmadığı, fakat uzun ve parlak olan yönetim döneminin bir anısı olmak üzere yapıldığı sonucuna varılır. Barth bu görüşte değildir; burada Midas'ın babasının Frigya dilindeki adını tanımak konusunda, bu yazarla aynı görüşteyim. Fakat benim eserimde de var olduğu gibi, "Gafartaei" kelimesini yine muhafaza etmelidir. Sözkonusu paragrafı[588] şu şekilde okumayı öneririm:

"Ates Arkiaefas akenanotafos Midai Garfataei Fanaktei edaes."

"Büyük baş papaz Atys bu mezarı[589] Gordius'un oğlu Kral Midas'a armağan eder."

Bu ibarede "Fanaktei" kelimesini "Kral" diye çevirdiğimiz hâlde, bütün kelimelerin karşılığı eski Yunancada vardır. Sonundaki "Edaes" kelimesi, Likya dilinde bulunarak, birçok mezar kitabelerinin sonunda görülür ve Ksanthos (Xanthus) dikili taşında da rastlanır. Bunun "armağan edildiği" anlamına gelen eski (ἀυνεθήχε) Yunanca kelimeyi temsil ettiği ve ilkel bir kelime olan (Σαῶ) fiilinden türetilerek "Edaes"in daha sonra "Aedes"le son bulduğu akla gelir.

İkinci kitabenin başlangıcı olan "baba" kelimesi, Albay Leake'in dediğine göre Jüpiter'in bir lakabıdır. Bu yörede ele geçen bir kitabede sözü edilen "Jüpiter Papaeus" tabirini, bazı şairler kullanmışlardır. Bu kitabenin sonu da birincinin sonundaki aynı "Edaes" kelimesiyle biter. Abidenin beş metre otuz santimetre solunda, kayaya kabaca oyulmuş bir mağara ve bunun içinde otuz santimetre boyunca harflerle bir santimetre kalınlığında oyulmuş bir kitabe vardır. Bu kayanın kalınlığı, üç-dört metreden çok değildir. Arka tarafından çıkıldığı zaman, yukarı kısmına kolaylıkla gelinir.

Anıtın yukarısında ve altındaki daire şeklindeki iki oymanın arasındaki boşluk, özel olarak (s.361) öyle yapılmışa benzemiyor. Zamanın geçmesiyle ortadaki taşın düşmüş olması daha doğaldır. Kayanın eteğine varmak için, beş-altı metre yüksekliğinde çok dik bir tepecik çıkılmalıdır. Ne burada ne de yakınında, hiçbir bina izi görülmez. Kaya, turuncumsu sarı renkte, öte berisinde hiç şüphesiz pyroxène ve "amphibole"dan siyah lekeler serpilmiş ve sünger taşı türünden beyaz *aglomera* (agglomérat), yani farklı türlerden

[588] Bkz. Description de l'Asie Mineure, I, 155.

[589] Bu mezar, Setotaf dedikleri büyük bir adama ölümünden sonra başka memlekette yapılan bir makam mezardır (Ç.N.).

taş ve madenlerin karışımıdır. Bu vadinin taşlarının hepsi, doğal yapılarından çok az farklılaşır. Sadece bazı kayalarda, sarı renk zayıflar ve sünger taşı kütleleri sayı olarak artar.

Büyük anıtın hemen yanı başında, genişlik ve şekilce biribirinden farklı birçok mezar odaları vardır. Tepelerinde, insan eliyle yontulmuş gözüken kuleler ve kale şekilleriyle, bu kayaların ilginç ve bozuk şekillerini tasvir etmek mümkün değildir. Yüzeyleri, az çok süslenmiş odalarda geçen, fakat aynı tarihi dönem özelliklerini gösteremeyen sayısız hücrelerle delik deşiktir. Bunların içlerinde, en büyük salonun ön duvarı düştüğünden, içi tamamen ortaya çıkmıştır. Tavanı ağaç çıkmalarla bezenmiştir ve burada rastlanabilecek tek süslemedir. Bu odalardan bazıları, yarım daire yaylarla kemerlenmiştir. Diğer bazılarının damları, iki tarafa eğimli şekildedir; fakat bunların hiçbirinde, büyük anıtlarla aynı çağda yapılmış bir tek kabartma yoktur. Bütün bu ilginç eserlerin içinde, Hristiyanlık döneminden daha uzağa gidemez görünen, yalnız Rumca bir kitabeye rastlanır:

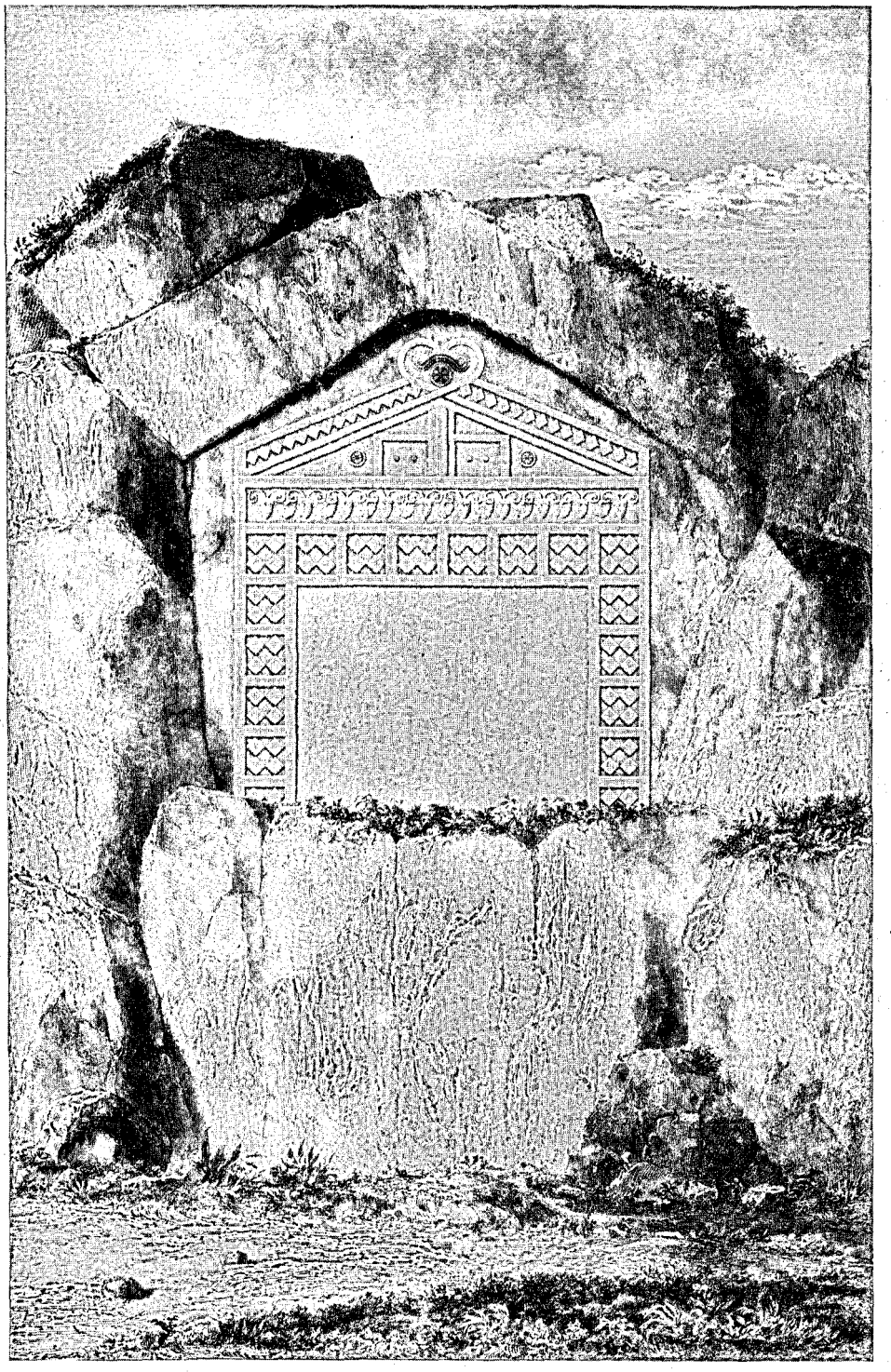
"Gökyüzünde yetiştirilen tanrı arasında zengin, bahtiyara selam; zira biz seni severiz, vatanın yüce lideri, sen benim vatanım olan bu yerlerde ikamet edersin."

Bu mezarlardan birkaçı, eski Yunanın en eski dönemlerini içine alır. Kapılar, genel olarak oldukça kaba ve sade tarzda oyulmuştur ve yukarısına sürekli olarak bir saçak çıkıntısı konulmuştur. Genel yapısı, Aizanililerin mezarlarına ve Frigya'nın büyük eserlerine benzer. Bu odaların bazılarında yine kayanın kendinden oyulmuş lâhitler ve bir tarafında -hiç şüphesiz- bir çıra koymaya ait oyma raf vardır.

Başka mezarların içinde, üzerine ölünün yatırıldığı yerden başka hiçbir şey yoktur. Her iki türden kabartmalar, en eski dönemlere aittir. Fakat görünüşe göre, mezarlarda ölüyü taş bir kanepe üzerine yatırıp bırakmak âdeti, lahit usulü kadar devam edememiştir.

Frigya Anıtları

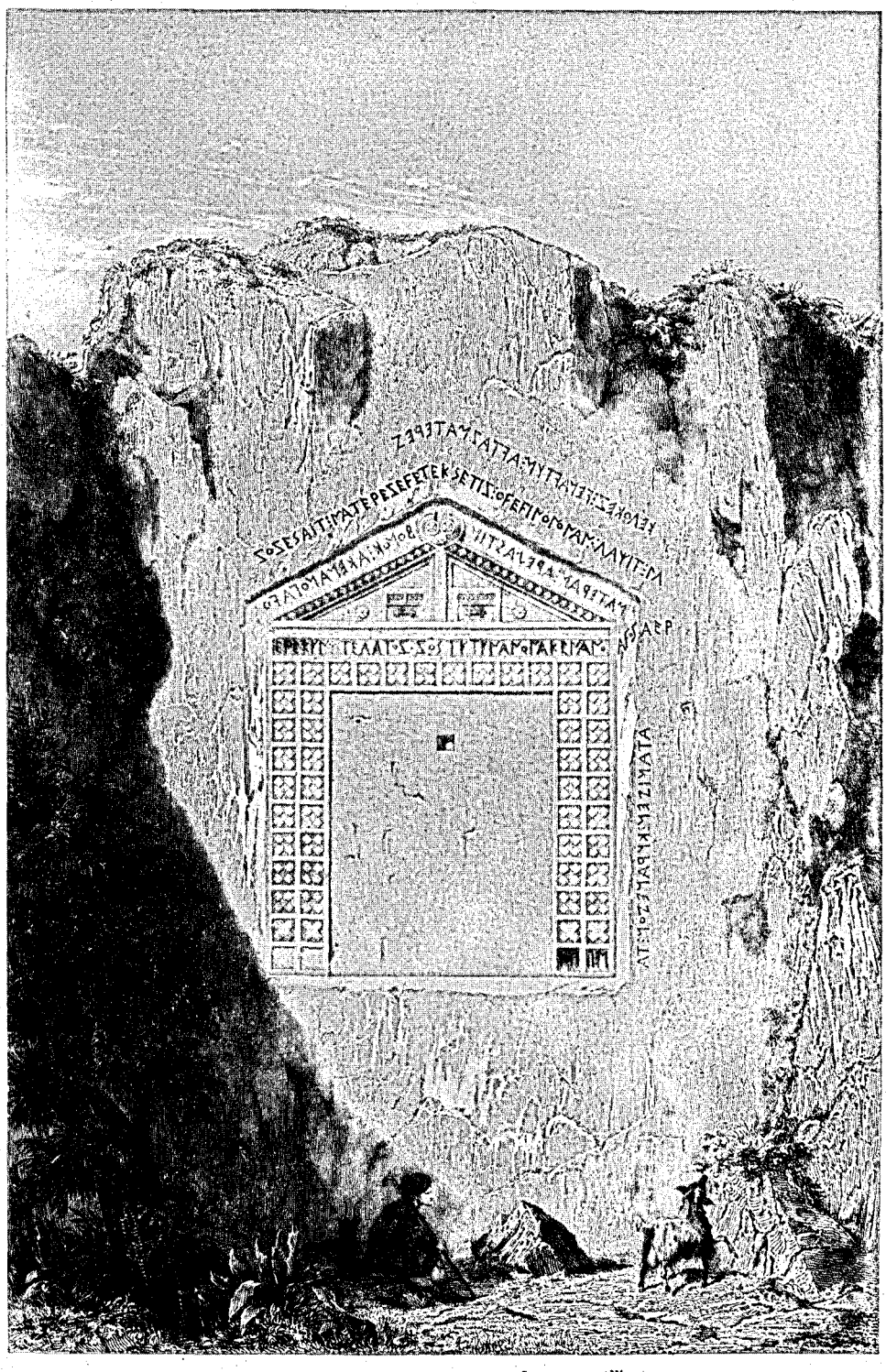
(s.362) Bu yerden yarım mil mesafede, şimdi özelliklerini belirttiğimiz tarzda kabartmaları içeren, diğer bir anıt görülür Fakat bunun üzerinde, maalesef hiçbir yazı yoktur. Yerden sekiz metre yüksekliğindedir. Kaidesi dik ve yaklaşılması zor bir kaya üzerindedir. Yüzeyinde, kenar mimarî süslemeleri zarif bir tarzda yontulmuştur. Ufak kareler, dallar ve çam kozalakları kabartmalarıyla süslüdür. Genel yapısı, tamamen Frigyalı bir özellik sergiler. Kabartmaların bulunduğu yüzeyin genişliği, sekiz metre yirmi altı santimetredir.

Ch. Texier delt

Lemaitre direxit

SEYİTGAZİ (NACOLEIA). FRİGYA (PHRYGIE) KRALLARININ ANITLARI

Ch. Texier delt

Lemaitre sc.t

SEYİTGAZİ (NACOLEIA). FRİGYA (PHRYGIE) KRALLARININ ANITLARI

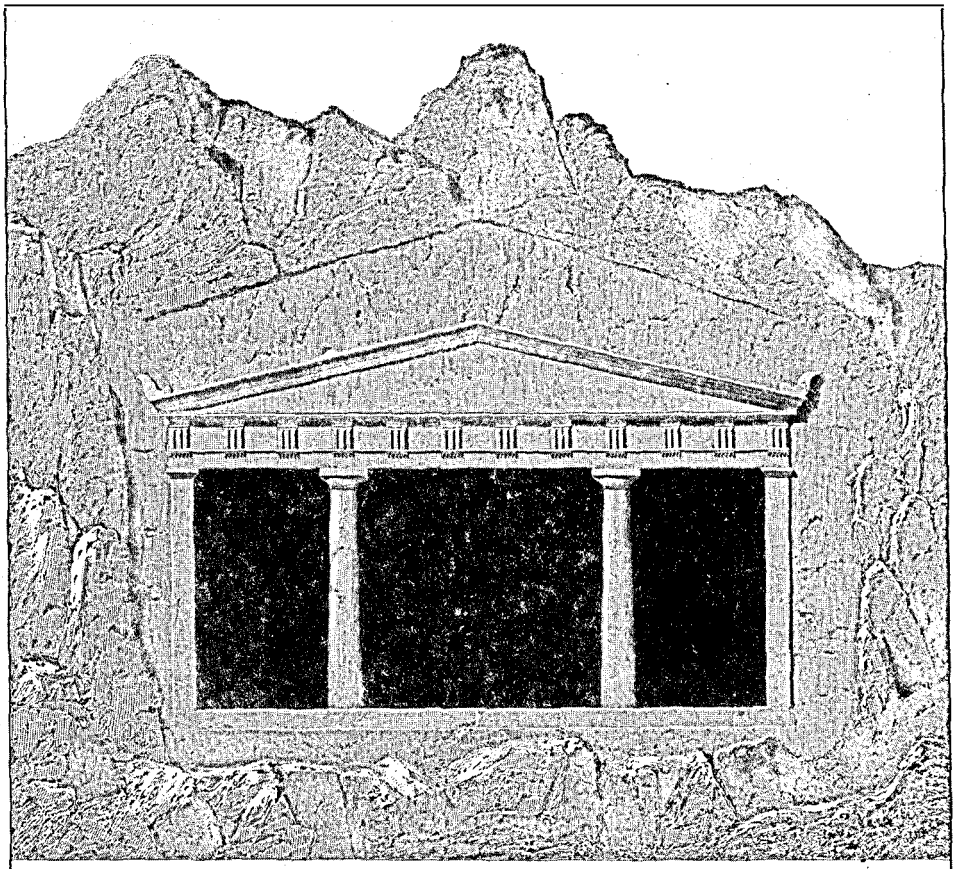
Vadinin kuzeyine doğru bir mil kadar çıkılınca, bir çam ormanının ortasında, bunlara benzer üçüncü bir anıta rastlanır. Fakat bunun eşi daha ince ve saçağın altındaki kenar kısmıyla kayanın buna yakın yerleri, *boustrophédon* denilen eski Yunanca yazı karakteriyle yazılmış bir kitabe vardır. Harflerin boyu yirmi beş santimdir. Bunlar derin yontulmuş ve korunmuş hâlde kalmıştır. Bu yazı karakterinin çok eskiliğine itiraz edilmesi, eski değildir ve özellikle *Pierre de Sigée* adı verilen anıtla bir benzerlik içindedir[590]. Bu kitabede kullanan tarzı bozma milâttan altı yüzyıl önce terk edilmişti ve bize çok az örneği kalmış olan diller de, büyük ihtimal, İranlıların istilasından önce Frigya İmparatorluğunda konuşulan dildi. Önceki kitabelerde olduğu gibi, hep kelimelerinin sonu barbarca biten ve Yunan diline tamamen yabancı ve sırf Asyalı bir şivesi olan bu kitabeden, olumlu bir anlam çıkarmak çok güçtür. Fakat Yunan dilinde benzeri bulunan bazı kelimelerin anlaşılması mümkündür. Bunlardan Kyrsaneson Chersonnèse" kelimesi, çok açık bir şekilde okunuyordu. Bu kelimeler yarımadanın, Küçük Asya adı verilmeden önceki adıdır ve Yunancada da şüphesiz aynı ad kullanılır. O zaman, X, H, Ω harfleri daha icat edilmemişti. İsim olan Materes ile bunun (–i) hâli olan Materan kelimeleri, Dor dilindeki Mateoes kelimesine varıyor ise de bu kelimelerin anlamı kitabenin çözülmesini daha zor bir hâle koymaktan başka bir şey yapmıyor. Akenanotafos kelimesi, (s.363) iki defa geçiyor. Tarz ve sitilleri aynı olan bu üç anıtın, aynı bir amaç ve sebeple yapıldıklarına tek işaret budur. Yalnız birincide içeriye doğru oyulmuş raf şekli, diğerlerinde yoktur. Eski eserler içinde bize rehberlik ederek bunların yapım sebebini anlatacak başka benzeri olmadığından, bizce bilinmeyen bu sırrın keşfini, gelecek yeni araştırmacıların ve gezginlerin dikkatlerine sunarız. Bu vadiye ilk giren İngiliz gezgini, kendinden sonra gelip gezecek olanlara kılavuzluk için, bazı topografya açıklamaları verdiği sırada, bu çevrede öyle köy isimleri var imiş gibi, bu vadiye de Doğanlı adını vermiştir. Fakat araştırmasına göre bu isim, yakınında yine mezarlar oyulmuş büyük kayalar bulunan özel bir yere verilmiştir.

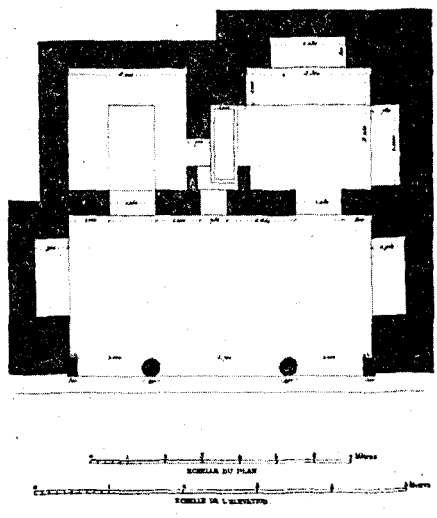
Gerdek Kayası

Sürekli olarak tam bir ıssızlık içinde, vadiyi kuzeye doğru çıkarken, Yunan sanatının bütün özelliklerine sahip bir mezara rastlanır. Cephesindeki *Dor* tarzı iki sütunun üzerinde, dolanı ve aralıklı, üçer delik tarzında *Dor* süslemeleri ve bir de orta yeri çatı şeklinde yükselmiş kenar ve saçak vardır. Saçağın çıkık kısmında, kırmızı renk izleri görülür; fakat bu anıtların hiçbirinde, çok sayıda renk görülmemiştir.

---

[590] Chishull, *Antiq. Asiat.*

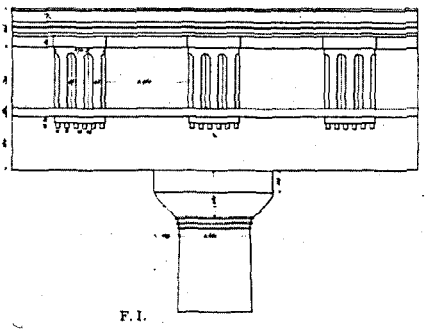

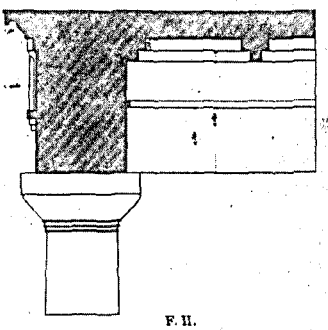
Ch. Texier delt

Lemaitre sc.t

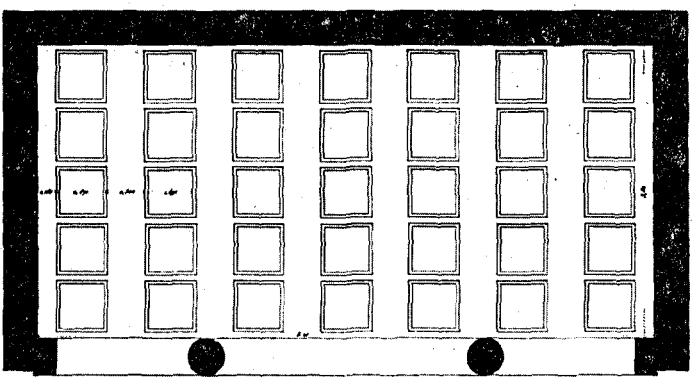
SEYİTGAZİ (NACOLEIA). GERDEK KAYASI. KAYA MEZARI

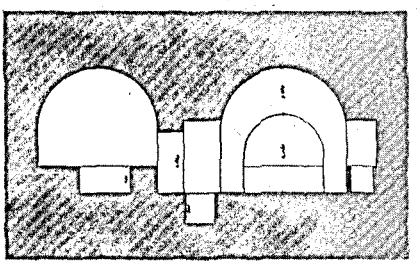
F. I.

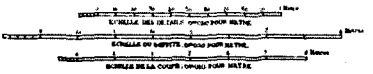
F. II.

F. III.

F. IV.

Ch. Texier delt

Lemaitre sc.t

SEYİTGAZİ (NACOLEIA). GERDEK KAYASI. KAYA MEZARINDAN AYRINTI

Tamamen kaya içine oyulmuş olan odaların önünde, duvardan sütunun eksenine kadar, genişliği dört metre yirmi beş milimetre bir kemeraltı yapılmıştır. Süslemesi olmayan iki kapıdan, birbirine bitişik olan ve her biri diğer bir tarz gösteren iki mezar odasına girilir. Çünkü bunların birinde ölü yatırmaya ait taş masa ve diğerinde ise lâhit vardır. Anlaşıldığına göre, bir dönemde Hristiyan aileleri, bu mezarlara ölülerini koymuşlardır. Çünkü içeride kırmızı renkle yapılmış haç resmi ile diğer bazı Hristiyanlık amblemleri vardır.

Ortadaki sütun araları üç metre yetmiş santimetre ve yataş sütun araları iki metre olduğu için, bu farklılık zevk vermeyen mimariye ilk bakışta gevşek bir hava veriyordu. Çünkü yapılmış anıtlarla karşılaştıran hayal gücü, sütun teknelerine kıyasla iki metod [591] iki tiriglif [592] daha fazla ölçüye sahip ortadaki sütun teknesinin bunca uzunluğundan tatmin olmuyor. Ancak bu anıtın tek parça olduğunu unutmamak gerekir. Bunu ortaya çıkaran sanatkârlar bu yeniliğe sütun teknesinin önemini azaltmaya çekinmeden cesaret etmişlerdir. Bu da şunu ispatlamaya yardımcı olur. Mimarîde güzellik dediğimiz şey malzemenin kalitesiyle her bölüme verilen biçim arasındaki uyumlu ilişkiden başka bir şey değildir[593].

Etrafında hiçbir yere bağlantısı olmayan, yalnız bir kaya üzerindeki bu eser, küçük ölçülerde oyulmuş çok sayıda mezarı içerir. Yapım tarihini belirlemeye işaret edecek hiçbir kitabe yoktur; fakat mimarî tarzı, bundan önce tarif etmiş olduğumuz kabartmalardan daha sonra olduğunu gösterir. Bu esere, yerliler tarafından Gerdek kayası adı verilmesine sebep, birbirine bitişik olan iki odada, kendi fikirlerine göre kadın ile kocasının (s.364) gömülmesidir. Bu mezarların birini oluşturan yontulmuş kaya, çok miktarda sünger taşını içerdiği gibi, rengi de vadinin güney kısmındakilerden daha beyazdır. Mezarın yüzü, doğuya yöneliktir. Sağa rastlayan sütunun bir kısmı bugün kırıktır; fakat sütun başlığı ile üst kısmı, hâlâ mevcut olduğundan, görüntüsü ilginçtir. Genel yapısındaki düzen, Yunan sanatına tamamen uygun ve epeyce ilkel eski bir döneme aittir. Bununla beraber bu dönem, İran istilasından uzak bir geçmiş de değildir.

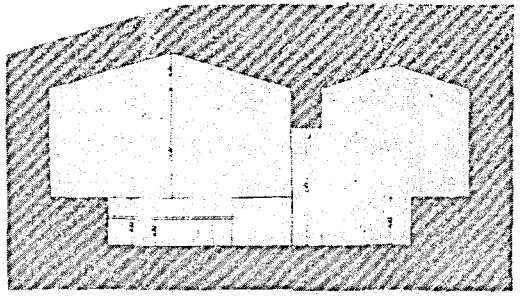
YİRMİ ALTINCI BÖLÜM
Pişmiş Kalesi

Yönü kuzeye doğru olan vadinin eğimi izlenerek Doğanlı adındaki yere gelininceye kadar, hiçbir önemli eser görülmez. Ancak bütün vadideki

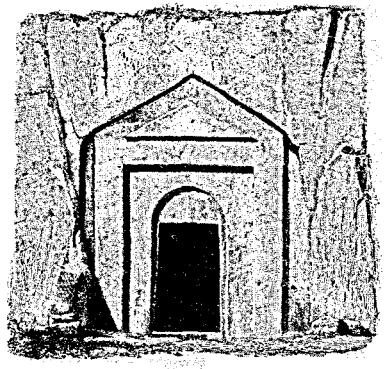
[591] Yunan mimarîsinde ucu püsküllü bir süsleme şekline denir (Y.N.).
[592] Dor tarzı firizlerde üç çubuklu ve altları püsküllü gravürlere denir (Y.N.).
[593] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan bu paragraf, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).

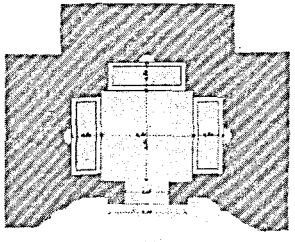
F. V.

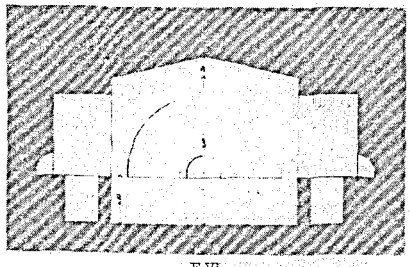
F. III

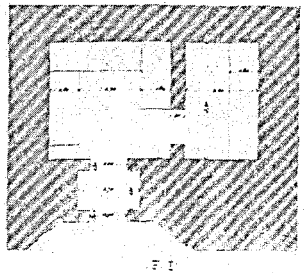
F. II

F. IV.

F. VI

F. I

Ch. Texier delt

Lemaitre sc.t

SEYİTGAZİ (NACOLEIA). FRİGYA (PHRYGIE)MEZARLARI

kayalara, binlerce oda oyulmuştur. Bunlar içinde, içleri bazı dolabımsı oyuklarla süslelenmişleri de vardır. Yer altında daire şeklinde yapılmış tepesinden girilen oyukları gördüğüm zaman, biçimleri garibime gitmekle beraber, bunları mezar zannetmiştim. Fakat Likya şehirlerini dolaşırken, halk meydanlarındaki (Agora) bu çok sayıda ve hatta bazılarının yuvarlak kapakları bile olan oyukların, tahıl saklamaya özgü olduklarını anladım. Araplarda çok yaygın olan bu âdet, eski zamanlarda Asya milletleri tarafından biliniyordu. Bu yerlerde, şehir ve kasaba izine rastlanmıyorsa da Doğanlı vadisinin, bir zamanlar çok kalabalık bir milleti beslediğine ve belki de bu oyukların, o ilkel kavimlere evlik görevini yaptığında şüphe yoktur.

Üzerinde "Pişmiş Kalesi" adını verdikleri eski bir bina bulunan tek bir kaya, burada vadiye hâkim bir nokta oluşturur.

Pişmiş Kalesi adı verilen çok eski bir binanın yükseldiği yalnız tepe, vadiye hâkim bir nokta oluşturur. Buraya biraz zorluklarla ya da kayaların arasında insan eliyle sadece iz gibi açılmış ve engebeyi artırmak için yapılmış gibi görünen bir yoldan çıkılır. Dağın oluşumunu gösteren aralıklar, düzensiz büyük taşlarla ve harçla yapılmış (s.365) binalarla doludur. Dağa oyulmuş bir merdiven, tepeden vadiye kadar inerek yukarıya yiyecek taşımaya aracılık ediyordu. Sarnıca benzer hiçbir iz görülmemiştir. Fakat bu kaleye Müslümanlar tarafından yerleşildiğine, ötesinde berisinde çarçabuk ve ufak tefek malzeme ile yapılmış tamirat işaret eder. Pişmiş Kalesinin, milâdî tarihin başlangıcına doğru terk edilmiş olan Frigya müstahkem yerlerinden biri olduğunda şüphe yoktur. Civardaki dağların tepeleri, hep çam ormanlarıyla örtülmüş ve yamaçları, sayısız mezar odalarıyla delinmiş hâldedir. Vadi, kış mevsiminde akan ve Seyitgazi çayının kaynaklarından birini oluşturan, kuzeye yönelmiş bir dereyle sulanır.

YİRMİ YEDİNCİ BÖLÜM
Yapul Dağ Mezarları - Combett

R. Stewart, Yapul Dağ yaylasında, Frigyalılara ait olarak yine bu devrin önemli mimarî eserlerini keşfetti. Combett öyüne kadar gitmek için gösterdiği yolu izleme sırasında, Midas'ın anıtına varan Doğanlı vadisine çıkmak gerekir. Yazılı Kaya adındaki yere ulaşıldıktan sonra, bu noktadan yedi kilometre uzaklıkta bulunan Yapul Dağ köyüne kadar, güneye doğru gidilir. Dağın yamacında ve epeyce bir yükseklikte, kapısı kabartmalarla süslü bir mezar anıtı görülür. Vadi çok düzensiz ve yaklaşık olarak sekiz yüz adım genişliğindedir. Nispeten daha yenice bir döneme ait olup vadiyi inerken güneybatıya doğru biraz uzakta, dağın içine oyulmuş olan mezar, o kadar bir tarihî önem ortaya koymaz.

Vadi tarafından asıl büyük mezarın yeri, çok bozuktur ve hatta içine girilmesi mümkün değil gibidir. Fakat daha uzunca bir yoldan dağ tarafı dolaşılırsa, süslü cephesinin önünde ufak bir düzlük bırakılmış olan mezara, zorluk çekilmeden gelinir; mezarın kapısı da dağ tarafındadır.

Barth'ın görüşüne göre[594] bu anıt, sanat açısından büyük (s.366) bir öneme sahip ve mutlaka çok eski bir döneme aittir. Fakat kapının üstünde, yani yukarısındaki üçgene oyulmuş olan kabartmalar, çok bozulmuş ve çok güç ayırt edilecek hâle gelmiştir. Stewart, bu resimde, tapınır vaziyette iki at ve bir başka araştırmacı Mordmann, iki aslan yüzü arasında ve bir sütun ayağı üzerinde bir Frigya şapkası görür.

Mezarın içi, büyücek üç odayı içine alır. Bunların biri kemerlidir; diğerinin tavanı saçak şeklindedir. Kayanın kırılmış yerlerine bir tür pervaz, yani korkuluk yapılmıştır. Bunun çevrelediği düzlük, yeterli derecede geniş ve dereden yüz yirmi ayak kadar yüksek bir noktadır. Öte tarafından girmek mümkün olan kayanın bu konumu, buranın müstahkem bir yer olduğunu göstermiyorsa da herhâlde Frigya krallarının yaz mevsimine özgü bir yeri olduğunu ima eder. Bunların kışın kaldıkları yerler, Yazılı Kaya'daydı. Dağın içine oyulmuş ambarlarla dereye kadar, yeraltından giden bir su yolu da vardır.

Frigya eski döneminde bu yerler, savunması iyi noktalar olmakla beraber aynı zamanda birer türbeydiler ve belki de istihkâm halinden çıkarak terk olunduktan sonra, mezar olarak kullanılmışlardır.

Kayanın yine bu yüzünde, bazılarının cepheleri ilginç bir tarzda kabartmalarla süslenmiş çok sayıda mağara yapılmıştır. Bu mezarların etrafında görülen harabeler, buraya daha sonraki bir dönemde yerleşildiğini gösterir. Combett köyü, derenin bir bataklık oluşturduğu batı tarafındaki bir tepenin kuzey yüzünü işgal eder. Bu köy, yılın bir kısmında Yörük ailelerin oturdukları altmış kadar evden ibarettir. Etrafında bulunan, dağa oyulmuş birçok anıtla eski eserleri büyük bir öneme sahiptir.

Barth, burada özel bir tarzda yapılmış bir eser görmüş ve ona "Adaklar Rafı" ya da "Mihrabı" adını vermiştir; ocak şeklindeki bir açıklık, mezarın içine inmiştir. Anıtın yüksekliği, yaklaşık olarak yedi ayak kadardır. Her tarafından kayanın yüzü sanatlı kabartmalarla süslüdür. Asıl cephede, farklı şekillerde saksılar vardır[595]. Frigya devletinin parlaklığı döneminde, bütün bu vadi elbette çok hoş bir görüntü sergilerdi. Taşın içindeki ocak bacası gibi oyulmuş ve Barth'ın şaşırmasına sebep olan delikler, Kapadokya ile Likya

[594] Barth, *a.g.e.*, s.93.
[595] Bartin Reise, s.95.

ve Frigya eserlerinde çoktur. Bunların gereği ve kullanış şekli, henüz (s.367) belirlenememiştir. Bu eski milletlerde âdet olduğu üzere, tanrıçalara şarap dökmek için olması düşünülebilir. Buradaki eserlerin en önemli ve tarif etmeye değer olanı, Stewart tarafından keşf edilen ve Frigya eserlerine ait eserinde tanımlanan anıttır[596]. Yazar, bir kitabenin başında bulunan ad nedeniyle bu anıta Salia'nın mezarı adını vermiştir. Girişin yanındaki cepheye Hindistan öküzü gibi kamburlu bir öküz şekli[597] yontulmuştur[598]. Bu anıtın şekli, bazı Frigya madalyaları üzerine çizilmiştir. Kapının sağdaki diğer yüzünde görülen madalyon, Méduse'un başını tasvir eder; kapının üstündeki üçgenin üzerinde, iki tarafına iki kartal konmuş bir kalkan vardır. Kapının üstünden çıkmış dört köşe bir oymalı çerçevenin içinde de karşı karşıya biribirine bakan iki aslan kazınmıştır. Bu iki aslanın arasında, bir testi vardır. Bu kompozisyon, başka bir tarzda Mykenai (Mycène) kapısının üstündeki iki aslanı hatırlatır.

Bu mezar, Combett köyünde ve ağanın evi yakınındadır. İçindeki kabartma yazılar, Midas'ın mezarındakilerin şeklindedir. Mezar, Doğanlı vadisindekilere benzer sert bir kayaya oyulmuştur.

Bu anıtı 1858[599] yılında Barth ve Mordmann da ziyaret etmişler; fakat Stewart'ın gördüğü şeyleri görmemişlerdir. Méduse'un, başları ancak kalkandan ibaret arslanlarla öküzleri tek kabartma olarak görmüşlerdir. Eserin genel durumu küçük bir tapınak halinde ve kapının balâsındaki kartallar çok harap halde imiş. Kitabeye gelince, bu iki inceleyici bunun hakkında hiç beklenmeyen bir mütalaada bulunmuşlardır. Bu zatlardan biri, kitabenin son devirlere ait bir taklit olduğunu iddia etmiş, diğeri ise, bunun Julien Apostat döneminden önceye çıkamayacağını söylemeye kadar varmıştır. Ağanın hanesine komşu olan türbede, Romalılara ait bazı mermer kabartmalar vardır.

Araştırmacıların bu önemli eserler üzerindeki incelemeleri ve farklı görüşlerine rağmen, tarihin elde etmiş olduğu bir sonuç varsa, o da Doğanlı vadisinin, zamanında Frigya kralları sülâlesinin yaşadığı yer olduğu ve Strabon tarafından, kendi zamanına oranla ıssız ve terk edilmiş bir kır olarak söz edildiğidir.

---

[596] John Robert Stewart, *Description of some ancient monuments with inscriptions still existing in Lydia an Phryhia, illusrated with plates from sketches made on the spot.*, London, 1842.

[597] Bu hayvan Çavdarhisar (Aizani) tiyatrosunun kabartmalarında da karşımıza çıkar, herhâlde bu eski çağlarda bölgede çok yaygındı.

[598] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan bu iki cümle, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).

[599] 1858 tarihi Ali Suat'ın çevirisinde 1757 olarak yer almıştır (Y.N.).

(s.368) YİRMİ SEKİZİNCİ BÖLÜM
Gediz - Afyonkarahisar Arası Uzaklık

Gediz'den Uşak'a	48 kilometre
Sıçanlı	108 kilometre
Karahisar	30 kilometre
	186 kilometre

Menzilhâne, yani posta, Gediz'den Uşak'a kadar kırk sekiz saat hesap eder. Yol, güney yönünü izler, sonra güneydoğuya döner. Bir saat gidildikten sonra, sularını Gediz'e döken ve kaynağını Murat Dağından alan Murat çayına gelinir. Hamilton'un, asıl Gediz (Hermus) nehri olarak baktığı çay budur. Arazi iyi ekilmiştir. Türkler her ne kadar hâlâ dinlendirme sistemini izliyorlarsa da arazi çok geniş olduğundan, bu metot buraya diğer memleketlerden az uygundur. Ürünleri arpa ile buğdayla sınırlıdır.

Arazi balçıklı olup bu memleketin zenginliğinden biri olan haşhaş tarımına elverişlidir. Dağları şistli ve hafif çam ormanlarıyla kaplıdır. İki saat daha gidildikten sonra, kuzey tarafında tepeleri karla kaplı görülen Murat dağının kollarından biri olan tepeye çıkılır. Bu noktada, güzel olduğu kadar, beklenmeyen bir görüntü vardır. Gözler, memleketin büyük bir kısmını kuşatır. Bir tarafta ufuklara karışan Uludağ (Olimpus) tepeleri, diğer tarafta Toros'un uzanıp giden mavimsi sıra dağları görülür.

Batı tarafında, gözler ta Aydın ve hatta İzmir'e kadar gider, geçip geldiğiniz bölgeyi heyecanlı bir deniz gibi dalgalı hâlde ayağınızın altında görürsünüz. Göze, insanların oturduğu hiçbir yer gözükmez. Tabiat, burada yabanî ve ıssızdır. İnsanın varlığına işaret edecek hiçbir şey yoktur. Bu noktanın deniz seviyesinden yüksekliği, iki bin yüz metredir.

Yol, bundan sonra güzel ve taze bir vadiciğe iner; içeriden gelen kervanların burada (s.369) durmaları âdettir. Doğu cephesini oluşturan dağların oluşumu volkaniktir. Fakat Kula yanardağının ortaya çıkışından daha eski bir döneme aittir. Lavları bazaltlı olup çabuk kırılır; yaklaşık olarak camlaşmış bir tür siyah mihenk taşı hâlindedir. Dağın bayırları, düzensiz yığılmış büyük parçalarla kaplıdır; daha ilerideki arazi, erimiş kalın bir feldspat tabakasıyla örtülmüştür. Buna eskiden Boynuz kayası adını verirlerdi.

Burada, eski zamanlarda cam yerine kullanılan şeffaf bir tür siyah akik (obsidien) bulunur[600]. Bu arazinin hiçbir yerinde yanardağ ağzı görülmez. Bu da volkanlarının çok eski ve bugün bol miktarda yeşilliklerle kaplı olduğu için çoktan mahvolduğunu gösterir. Uşak vadisinde tebeşir arazi, volkanik arazinin yerine geçmiştir; tebeşir katmanlarından güzel bir kaynak çıkar. Bir artezyen kuyusu gibi kaynaşarak yere dağılır; fakat bu güzel sudan yararlanacak hiçbir ekin yoktur. Bu dere, Gediz (Hermus)'in kollarından biri olan Uşak çayına karışır. Gediz (Hermus) ile Banaz çayının arasında, suların taksim olduğu yer burasıdır. Banaz çayı, Menderes nehrinin bir koludur.

Uşaktan çıkılıp Sıçanlı'ya gidilinceye kadar, on sekiz saatlik uzun bir mesafede hiçbir şehir veya kasaba yoktur. Bununla beraber memleket, çokça nüfuslu ve özellikle iyi ekilmiştir. Ağaçlıklarla çevrilmiş, suları bol birtakım köyler, ufukları dağlarla biten ovanın monoton görüntüsünü güzel bir hâlde değiştirir. Arazinin büyük kısmını, haşhaş tarımı işgal eder. Geri kalanı, buğday ve arpadır. Çok az tütün ekerler; ipek böceği hiç yoktur. Büyük kuyruklu koyunlar, bu cinsin bütün yününü oluşturur; buna Karamanlı derler. Uzun kuyruklusuna rastlamak çok nadirdir. Gerçekte Karamanlı cinsinin kuyruk yağı, yerliler için kıymetli bir kaynaktır. Mutfak malzemelerinin hepsinde bu madde, tereyağı yerine kullanılır. Süt hayvanlarının çokluğuna rağmen, Anadolu'nun tereyağı orta kalitede, çok kötü üretilmiş, ekşi veya bozuk hâldedir; çünkü, bunu içine süt doldurulmuş ve üç odun sehpasına asılmış bir tuluk sallamakla yaparlar.

Üç buçuk saat daha yürüdükten sonra, balçıklı bir dağdan aşılarak birçok köyleri olan, altı kilometre genişliğinde bir ovaya inilir. Eski adı Trajanopolis (s.370) olan Ahat köyü, bu ovayı kuzeyinden çeviren ve Afyonkarahisar yolundan üç saat mesafede bulunan dağın yamacındadır.

Vadi takip edildikçe, kuzey yamacı üzerinde, Osman köyü adındaki köye rastlanır. Bunun karşısındaki yamaçta, sıcak bir madensuyu kaynağı vardır. Yerliler bunu kullanırlar; fakat yapısı çok köylücedir. Suyun girilecek havuzları toprak çukurlarından ve hamam yapısı ağaçların arasına örülmüş kafes, yani çit bölmelerinden ibarettir. Bu memleketin her tarafı, su kaynaklarıyla doludur. Ancak bir çoğu kolay akamadığından, etraf ve yakınında bataklık yapmıştır.

On saatlik yorucu bir yürüyüşten sonra, Karaköy adındaki köyde durulur. Ertesi gün de menzilhânenin bulunduğu Sıçanlı'ya kadar, aynı bineklerle gidilmek üzere, sekiz saatlik bir posta yürüyüşü vardır.

---

[600] Hamilton, *Researches*, I, 109.

Sıçanlı, eski zamanlarda orduların çoğunlukla toplandığı geniş bir ovadadır; yeri, Campus Metropolitanus'un yerine denk gelir. Bu araziden sonra kilometrelerle uzanan bir bataklık gelir; bu yer doğudan batıya doğru uzanmıştır; kışın geçilmez hâldedir. O mevsimde, yol bulmak için kuzeye doğru uzun bir mesafeyi dolaşmak gerekir. Yazın balçık toprağı her tarafta çatlak ve yarık hâldedir. Yüzeyi, kokusu güzel beyaz süsen çiçekleriyle doludur. Yüksekten iki köy görülür; bunlar hiç şüphesiz kötü havadan dolayı yazın terk edilmiştir. Ürünlerini büyük küme şeklinde yığıp üzerini çamurla sıvayarak bırakırlar; kuru otlar, bu şekilde bütün yıl yağmur ve rutubetten korunmuş kalır.

Bu Sıçanlı ovası, doğu tarafını Karahisar kolundan ayıran bir dağ boğazıyla son bulur. Buradan itibaren, oluşum tarzı çok önemli türden olan trakitli arazi başlar. Bu arazi, az çok engebeler yapan yatay tabakalar şeklinde değildir. Yolun kenarı, çok büyük boylarda, biribiri üzerine çıkmış biri diğerine dayanmış trakit kütleleriyle örtülmüştür. İçlerinde, kaidesi bir metre kareden çok olmadığı hâlde boyu yedi-sekiz metreyi bulan parçalar vardır. Bunlar, daha küçük kütlelerle çevrilmişlerdir. Bu şeklin ilginçliğini, (s.371) trakitin dağılması kendinden daha yumuşak olan ve daha sonra son hareketiyle gitmiş bulunan sünger taşları içinde soğumuş olması varsayımı çözer.

Burası, aslında bunun gibi olayların gittikçe arttığı bir memlekettir. Bu sahanın ortaya koyduğu jeolojik olaylar, yeryüzünün başka hiçbir noktasında görülemez. Bu trakitlerin madeni, oldukça benzerdir. Rengi menekşeden maviye doğru değişir. Sertliği, yapısındaki havada bozulan feldspatın korunma derecesine bağlıdır. Bu oluşumlar, özellikle Karahisar'a ulaşılmadan, önce son nokta olarak rastlanan Çay köyü yakınında çok dikkat çekicidir. Haşhaş tarımı diğer ekinlerin yerine geçmiştir. Bizler, bu ekinin tam merkezine geliyoruz; bunun için yerliler buraya, Afyonkarahisar derler.

Buraya kadar Frigya sahasının en geniş yerinden dolaştık; şimdi de bu sahanın rastladığımız başlıca şehirlerinde biraz duracağız.

YİRMİ DOKUZUNCU BÖLÜM
Seyitgazi - Prymnesia

Eskişehir ya da Dorylée ovası, güney tarafından bir ırmakla çevrilmiştir. Batıdan doğuya doğru akan bu ırmak, Frigya'nın merkezî platosunun bir dağ kolu olan tepeleri sırasıyla izlemek zorunda kalınan Sakarya nehrinin kolundan başka bir şey değildir.

Bu memleket çok nüfus için istenilen bütün şartları bir araya toplar. Verimli bir toprak, bol su! Eski zamanlarda bu memleketler çok kalabalıktı.

Buradan geçmiş olan gezginler, hemen, fersahtan fersaha şehir harabelerini görmüşlerdir. Bunların isimleri daha belirlenmemiştir. Yazarlar ise Santabaris[601], Massissa, Zompus[602] vb... gibi şehir adlarında, söz etmişlerdir. Bunların yerlerini bulmak gerekir.

Bu eski şehir harabelerinden sonra, üzerinde yaşanmış olan tek şehir antik Prymnesia, bugunkü adıyla Seyitgazi kasabasıdır. Bir tepenin kuzey yamacına yapılmış olan bu kasaba, eski eserlerinden gerçekte çok (s.372) az bir şey gösterir ise de Müslümanlar arasında tarihlerinin bir kahramanı olan Seyitgazi'nin mezarını içine alması açısından şöhretlidir. Bu zat, önceden Seyyid el-Battal (kahramanların efendisi), kötü[603] seyyid diye adlandırılmış sonra Seyyid Gazi, yani fetheden Seyyid unvanıyla anılmıştı. Malatya'da doğmuş ve halife Hârûn er-Reşîd zamanında Rumlara karşı 739 yılında yapılan bir savaşta şehit olmuştur. Eski Prymnésie'nin dinî görüntüsü, onu harap olmaktan kurtarmıştır.

Eski zamanlarda bu şehir, Tanrılar Anasıyla tanrı sırasına geçirilmiş Kral Midas'ın diniyle meşhurdu. Bu şöhret, Prymnésie'nin madalyalarının işaretiyle anlaşılmıştır. Bu putperest tapınağının yerini, Bizanslıların bir kilisesiyle manastırları almıştır. İşte Seyitgazi'nin türbesi, bugün bu binadır ve VIII. yüzyıldan beri dikkatle korunmuştur.

Seyitgazi kasabası, kendiliğinden hiçbir önem ortaya koymaz; çöküş hâlinde olduğuna göre, Müslüman dindarlarının ziyareti halkını geçindiremiyor demektir. Bu kasabada Nacoléia adını taşıyan bir kitabe bulduk. Barth ve Mordmann, aynı yerde, yine bu adı içeren diğer kitabeler olduğundan söz ediyorlar ve bunların başka yakın bir yerden taşınmış olduğunu da söylüyorlar. Bundan başka "Prymnésielilerin senatosu ve halkı, henüz gençken ölen Publius Alianus Niger'e saygılarını sunarlar." kelimelerini içeren bir kitabe, Seyitgazi kasabasının Eski Prymnesia'nın yerinde olduğu iddiasını kuvvetlendirmiştir. Bu şehir, ne Strabon ve ne Bizanslı Étienne tarafından kaydedilmiştir. Pitolémée, bunu orta Frigya şehirleri sırasına koyar; bundan başka eski bir kayıt yoktur.

Seyitgazi, bugün Eskişehir yönetimine bağlı bir voyvoda merkezidir. Halkının büyük bölümü çiftçidir; yaz mevsiminin bir kısmını yaylada geçirirler.

---

[601] Seyitgazi, Bardakçı köyü (Y.N.).

[602] Sakarya'yı aşan Tustinramus köprüsü (Y.N.).

[603] Eski Türklerde "kötü", "yavuz" anlamındaydı. Zamanla "yavuz", "sert" anlamı kazandı. Burada da bu anlamda kullanılmıştır. Yazar burada meşhur Türk kahramanı Battal Gazi'den söz ediyor (Y.N.)

Seyitgazi'nin türbesi, tepenin yamacından yükselerek kasabaya hâkim bir konumdadır. Burada minareli bir cami, bir tekke ve Müslüman kahramanının türbesi olmak üzere bir binalar grubu vardır. Binalar, farklı dönemlere aittir; bu binanın en önce bir Bizans manastırı olması muhtemeldir. Daha sonra Selçuklular, buna bir okul ve Konya'nın Mevlevîleri de bir tekke eklemişlerdir. Seyitgazi'nin mezarı, bir türbenin ortasındadır, büyük bir lâhit (s.373) şeklinde olan mezara, Bursa'dakiler tarzında bir halı ile bir örtü örtülmüştür. Bunun yanındaki diğer bir mezar, Kral Kızı unvanı verilen bir prensesin kemiklerini içerir. Türkler, kral unvanını Moskof ve Sırp hükümdarlarına verirlerdi. Bunun da Müslüman emirlerinden biriyle evlenmiş bir hükümdar kızı olduğunda şüphe yoktur. Bu türbelerin ihtiyar muhafızlarından, bundan çok bilgi alabilmek imkânsızdır[604].

Nacoléia ya da Yapul Dağı vadisini geçmek için Afyonkarahisar'dan uzun bir yol yapmaktansa Seyitgazi'den hareket etmek daha iyidir; buradan kılavuz bulmak daha güvenlidir.

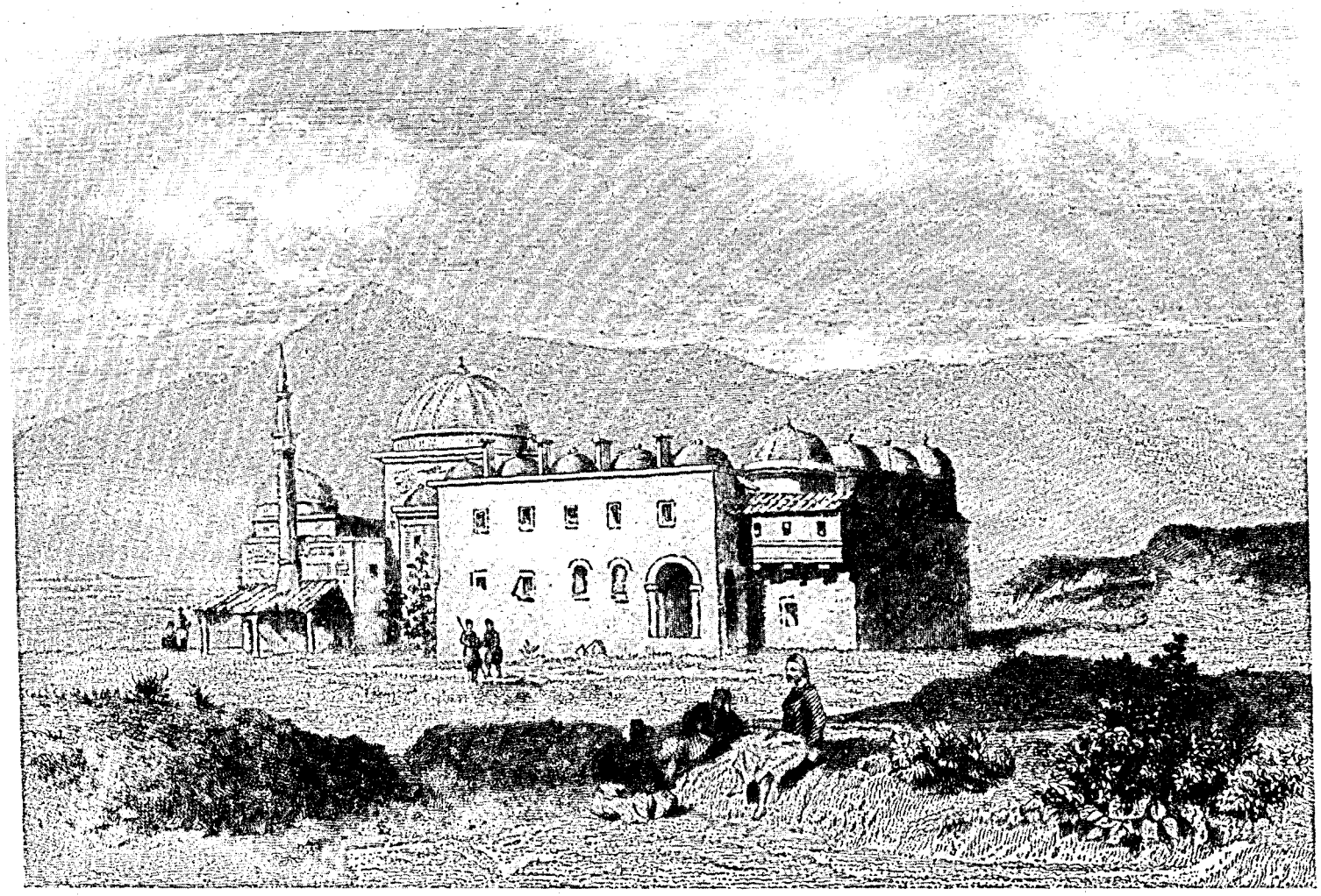
OTUZUNCU BÖLÜM
Uşak - Acmonia

Uşak şehri, kuzeye yönelmiş ve önünde doğudan batıya doğru devam eden geniş bir ovaya hâkim bulunan bir tepenin eteğindedir. Bin beş yüz hanesinden, iki yüz ellisi Rumdur. Bu şehir, sakinlerinin sanatkâr fikrinden doğma bir refah ve temizlik görüntüsü sergiler. Binaları çiğ kerpiçten yapılmıştır; bu metodun kabul edilmesi, taş olmamasından değildir. Çok eski bir döneme ait olan bu yapım tarzına, doğuya doğru gittikçe, hatta İranın içerilerine kadar girildikçe rastlanır. Yalnız genel binalar taştan ya da kırmızı tuğladan yapılmıştır. Uşak ve Kula ile civarlarındaki diğer iki küçük kasaba, Frigya'nın şöhretinin sebebi olan halıcılık sanatını, yapağı ve boya malzemelerinin bolluğu sayesinde, çok eski bir zamandan beri miras olarak almışlardır.

Halı üretimi, tamamen Rum kadınlarının elindedir[605]; üretim araçları son derece basittir. Dikine büyük bir çerçeve, ağaçtan yatay bir kemerle gerilmiş ipi taşır. Aşağısındaki bir silindir, halının dokunan kısmını sarmaya yarar. Kadınlar bu tezgahın önünde diz üstü otururlar. Halının resmi, uzunlamasına iplikler üzerine yün ipliğiyle yapılan halkalı sıra düğümlerden meydana gelir. Sonra atkı (s.374) ipi geçer, düğümler büyük bir ağaç tarakla

[604] Bkz. 44 numaralı gravür.

[605] Tüm Türkmen ve Yörük kızları ile kadınları asırlardan beri bu işi bilir. Belki de Orta Asya'dan beri bu sanat yaygındır. Bkz. E. Fuat TEKÇE, *Pazırık Altaylardan Bir Halının Öyküsü,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993 (Y.N.).

SEYİTGAZİ TÜRBESİ

sıkıştırılır ve taranır. Bundan sonra tüyler, makasla belli seviyede kesilir. Kadınların renkleri bulmak ve resme göre düğümleri yapmaktaki çabukluklarını görmeden önce, hakkıyla düşünmek mümkün değildir. Bu iş o kadar kolay yapılır ki çok az zamanda işçi yetiştirmek mümkündür. Fakat hemen her zaman, işçinin hafızasıyla şekle giren resmin doğruluğu böyle az zaman ürünü değildir. Doğu halılarının resim yanlışlıklarına sebep de budur. Her işçi, alışıldığı üzere yalnız bir resim üzerine çalışır ve bunu tekrarlayarak iplik ve düğümlerin sayısıyla renklerini ezberleyebilir. Yeni bir resim veya sipariş olduğu zaman, resmi tezgah çerçevesinin arkasında bir bez üzerine gererler, işçiler de her rengin yününü hizasına düğümleyerek yaparlar.

Bu metodda yapılmış bir halının, ayak altında ancak yün ipliğinin uçları görülüp uzunlamasına iplikler ve atkılar hep kapanmıştır. Bu tür halıların ömür uzunluğu bundan anlaşılır. Halı yapan bir işçi kadın 1838 yılında ayda on iki Frank kazanırdı. Dört metre boyundaki bir halıda çalışan altı işçi günde beş santimetrelik iş yapıyorlardı.

Fabrikacı 1834 yılında halının bir arşın karesini altmış üç santimetre on guruşa, yani iki Frank yetmiş santime satıyordu. Bu hesaba göre, boyu ve eni altı metre otuz santimetre olan bir halı bin guruş, yani iki yüz yetmiş Frank ederdi. Bu tüylü halılar birinci türdendir. Bundan başka kanaviçe tarzında iğneyle işlenen tüysüz bir tür daha vardır ki bunun arşınını fabrikacı altı buçuk guruşa satar. İstanbul ve İzmir'de ise on dört guruşa ancak verirler. 1837 yılında yirmiye kadar çıkmıştı; şimdi ise (yani 1864'te), bu fiyat yaklaşık olarak iki katına varmıştır.

Bu halılara "İzmir Halısı" adını vermenin bir yanlışlık olduğu görülüyor; İzmir'de bu halılar kesinlikle üretilmez. Onlar Avrupa'da "Acem Halısı" dedikleri ufak boylardaki namaz seccadeleri olan diğer bir türdür. Bu da Anadolu'da yapılır ve "Gördes Halısı" adı verilir. Bunların dokuma şekli bizce bilinmemektedir; kumaşlarının inceliği ve renklerinin güzelliği, dikkat çekicidir. Fakat fiyatları "Uşak Halıları"nın dört beş katı yüksektir. Uşak kasabasının nüfusu on beş bine ulaşır; bunun üçte ikisi Türk'tür. Ermeniler (s.375) ancak 200-300 aile kadar çıkar; geriye kalanı genel olarak sanat ve ticaretle meşgul olan Rumlardır. Türkler arazi sahibidirler.

Şehre hâkim olan müstahkem nokta, tamamen eski bir kaledir. Son asrın sonlarında Hacı Muratoğlu adındaki bir derebeyi, bağımsızlık sevdasına düşerek kaleyi tahkim etti ve yiyecekle cephane doldurdu. Fakat Aydın'ın Karaosmanoğlu bunu kuşatamayacağını ve açıktan elde edemeyeceğini anlayınca, hileyle ele geçirdi ve kellesini İstanbul'a gönderdi. Uşak kasabasında eski eserlerden, büyük anıtlardan hiçbir iz görülmez.

Ancak beyaz mermerden yapılmış mimarî süsleme parçaları, sürekli olarak çıkar ve hane duvarları içinde ya da mezarlıklarda görülür.

Gand Üniversitesi Profesörü Wagener bir çeşmenin yanında önemli bir eser bulmuştur. Bu eser, farklı boyutlarda küre şeklinde çukurlar oyulmuş bir mermer kütlesidir. Bunun sıvı maddeleri ölçen bir aletten başka bir şey olmadığı görülür. Mezarlara ilişkin bazı kitabeler farklı gezginler tarafından kopye edilmiştir. Bu eserler, Uşak'ın eski bir şehir yerini işgal ettiğine delildir. Letronne, burayı eski Eucarpia diye tanır. Şehir, zamanında Synnada dairesine bağlıydı.

OTUZ BİRİNCİ BÖLÜM
İlesler Kayası - Nécropole

Uşak kasabasının on iki kilometre kuzeydoğusunda, dağ kayalarının yamacına oyulmuş birçok mezar odalarından oluşan ve aslında eski bir yanardağın ağzından ibaret bulunan bir yeraltı mezarlığı vardır. Buraya, İlesler Kayası adını veriyorlar.

Bir saat süre Karahisar yolu izlendikten sonra, önce az yüksekken gittikçe yükseklikleri artan tepeleri takip ederek kuzeye dönülür. Bu şekilde kuzeye doğru bir saat gidilerek yıkılmış kayalar ve taşlar ortasına yüz metre yüksekliğinde bir uçurumdan inilen mezarlıklar vadisine gelinir. Toprağın şekli ve lavların türü, buranın eski bir yanardağ ağzı (s.376) olduğunu gösterir. Yerin yukarı yüksek kısmı, katılaşmış safi kül tabakalarıyla sarılmış menekşe rengi volkanik lavlarla doludur. Bu lav kütleleri epeyce geniş bir yer kaplamıştır ve otuz üç metre kadar yüksekliği vardır. Vadi tarafındaki taşlar, tamamen dik vaziyette bir yüzey sergilerler. Mezar mağaralarının oyulduğu kaya buralarıdır; alt tabakası kır renginde bir kül yığınıdır. Yanardağın ağzına gitmek için, yanında bir dere akan yarıktan dolaşılır.

Mezarlık, bazıları çıkılmaz hâlde sarp olan, sayısız mezar odalarını içerir. Büyüklerinin önünde bir pabuçluk ya da önü açık kemerimsi bir yer vardır; ondan sonra içerinin asıl kapısı gelir.

Bu odaların çoğu, dört köşe şekildedir; bir çoklarının birinden diğerine geçecek kapısı ve bazılarının da aralarında duvara oyularak açılmış pencereleri vardır. Bunların yarım daire şeklindeki büyüğünün, eksenine oyulmuş çok sayıda mezar odaları görülür. Bazılarında, testi koymak için yerin küçük havuzlar şeklinde oyuk olduğu fark edilir. Bu eserlerin hiçbirinde, hangi dönem ve zamanda meydana getirilmiş olduğunu belirlemek için olsun, hiçbir mimarî süsleme veya şekil yoktur.

Eski devir şehirlerinin mesafe çizelgelerine başvurulursa, eski Acmonia'nın Eskişehir (Dorylée)'den Alaşehir (Philadelphie)'e giden yol üzerinde, Kütahya (Cotyoeum)'nın güneyinde birinciye altmış mil mesafede olduğu anlaşılır. Ptolémée,[606] bu şehirden Sakarya nehri kıyısında bulunan Juliopolis ile Euménia, yani bugünkü Işıklı arasında söz eder. Bu konum, İlesler kayasına çok uygun düşmektedir. Acmonia, kuruluşu Kral Acmon'a nispet edilen bir Frigya şehridir. Cicéron'un, Flaccus için olan konuşmasında yer almıştır. Roma İmparatorluğu zamanında da var olan Apamée eyaletine bağlıydı. Franz,[607] bu Acmonia'yı Ahat köyünün yerine koymak isterdi; fakat o köyün gerçekte Trajanopolis'in yerine denk gelmesi açığa çıkmıştır. Gerçekte o şehir, Philadelphie yolu üzerinde bulunması için çok doğuda kalmıştır. Biz bu İlesler Kayası mezarlığının, her ne kadar coğrafî mesafelerden başka bir delilimiz yoksa da, yine Acmonia şehrine ait olduğunu kabul ederiz.

(s.377) OTUZ İKİNCİ BÖLÜM
Ahat Köyü -Trajanopolis

Uşak'tan Karahisar'a giden yol, Afyon haşhaşı ekilen üç mil genişliğinde zengin bir ovadan ve Ahat köyünün biraz kuzeyinden geçer. Uşak'tan dört mil gidilince, yanında eski mimarî taş eserleri içeren bir mezarlık olan İki Saray adındaki harap köyden dolaşılır. Uşak'tan yedi mil uzaklıkta Çorakköy'de, caminin duvarı içinde Hamilton, iki kitabe bulmuştur. Bunlardan birincisinde: "Trajanopolislilerin şehri" kelimeleri vardır. Bu kelimeler gezginin meçhul olan şehri bulmasına yardım etmiş ve bu kitâbe, aslında Ahat köyünden getirilmiştir. Uşak'tan on bir mil uzaklıkta, kaynağını ovanın kuzeyindeki dağlardan alan ve Işıklı yakınında Menderes (Méandre) nehrine karışan Banaz çayı üzerindeki uzun bir tahta köprüden geçilir.

Ahat köyü, Uşak'ın on yedi saat doğusundadır; köy sel sularıyla sulanan bir vadi içindedir. Trajanopolis şehrinin eski kalesi, buraya hâkimdir. Tiyatrosu, kalenin bulunduğu tepenin eteğindedir. Sahne önünün duvarı hâlâ vardır ve bütün bina, düzenle sıralanmış büyük boylarda taşlarla yapılmıştır. Kalan bazı duvar parçalarından başka, ortada bir şey görülmez; her taraf enkaz ve toprakla dolmuştur. Sahne önünün kuzeydoğu sonundaki bir salon, korunmuş hâlde kalmıştır; iki kapısı vardır. Biri sahne önüne, diğeri orkestraya açılır. Enkaz arasında, çok sayıda saçak altı ve saçak kenarı mimarî süsleme parçalarıyla bazı kabartmalar görülür.

---

[606] Ptolémée, III. Kitap, s.3.

[607] Franz, *Fünf Inschriften und Fünf Städte in Kleinaien, s. 6.*

Tiyatronun üst tarafındaki tepe, harabelerle kaplıdır; fakat bunlar o kadar kötü durumdadır ki ilk kökeni hakkında bir şey belirleyebilmek mümkün değildir. Tepenin öbür yüzünde, başka küçük bir tiyatro daha vardır; bunun ancak biraz sahne temelleri ile birkaç basamak ve mağarası kalmıştır.

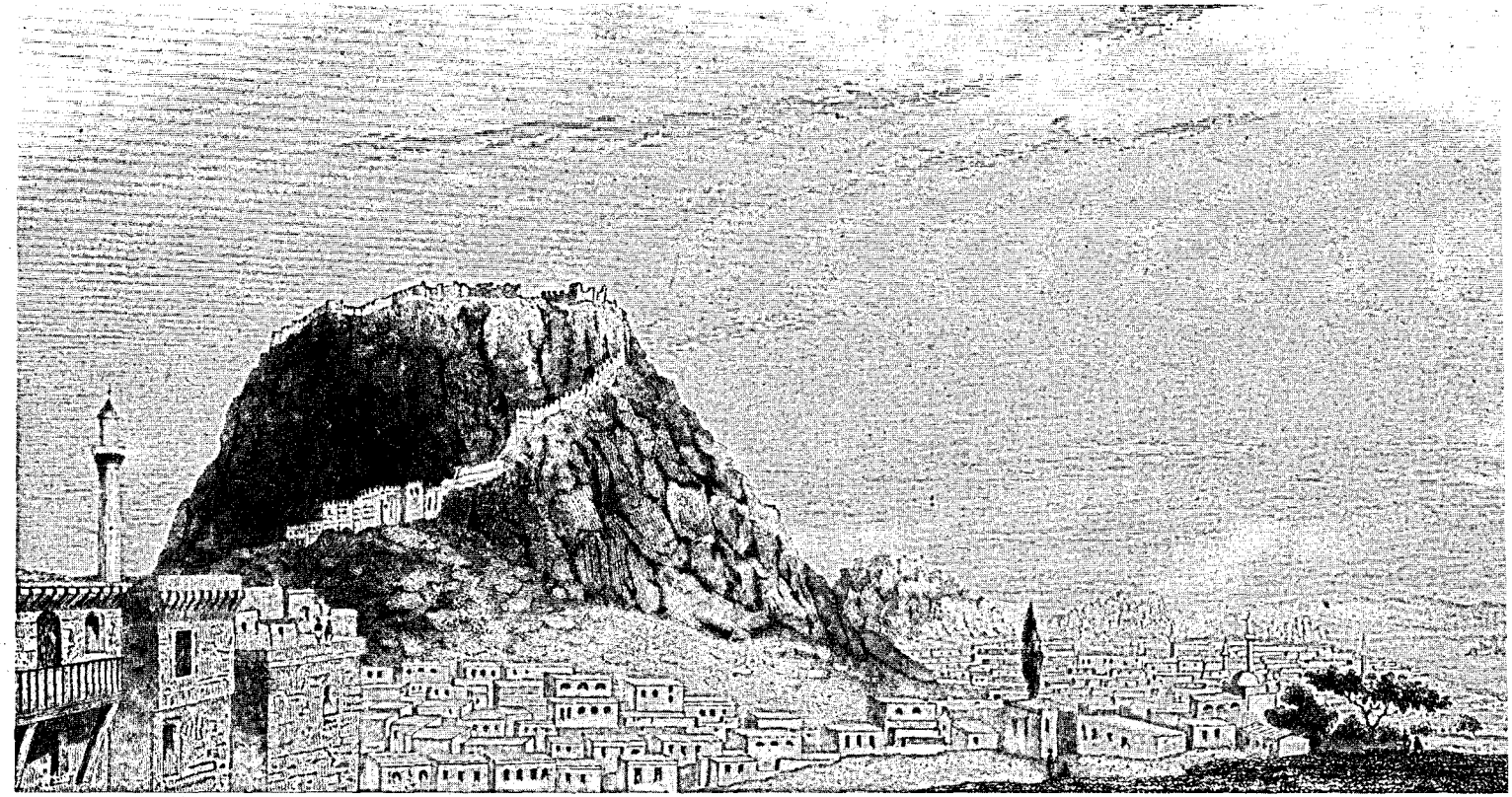
Tepenin güneybatı yönünde, büyük boylarda mermer taşlardan yapılmış şehrin (s.378) sur duvarı, uzunca takip edilebilir. Bunun çok sayıda yeri, mimarî süslemeleri ve tiyatronun oturacak yer taşları da kullanılmak şartıyla Bizanslılar tarafından tamir görmüştür. Diğer Bizanslı harabeler arasında bir tapınak ve iki yüz metre ötesinde mimarî şekli iyice seçilen küçük bir kilise izleri vardır. Bu da büyük taşlarla yapılmıştır; yer altı katında kemerli iki odası vardır.

Kalenin güneydoğusunda, yarım daire şeklinde çıkmış iki savunma kulesi görülür; taş kaldırım bir yol, şehrin girişinin buradan olduğunu gösterir. Kalenin eteğindeki kayaların içi, yine mezar olarak oyulmuştur. Bunlar taş lâhitleri içeren odalardır, bazılarında testi koymaya ait duvara oyulmuş raflar vardır.

Ahat köyü harabeleri, Rennel tarafından keşfedilmiştir. Adıgeçen, eski şehrin adını bulamadığından, Acmonia olduğuna karar vermiştir. Bugün bu şüpheye yer yoktur ve Acmonia'yı daha batıda aramalıdır; bundan dolayı biz de bunu, İlesler Kayası civarına uygun olduğunu belirledik. Uşak harabelerinde bir tereddütü ortadan kaldıracak bazı kitâbeler bulunması da muhtemeldir.

Afyonkarahisar

Frigya'nın güney kesimi, Afyon haşhaşı tarımının merkezidir ve şehir bundan dolayı "Afyonkarahisar" adını almıştır. Şehir, doğuda Bolvadin'e kadar uzanan ve sularını Bolvadin'in güneyindeki Çay gölüne akıtan büyük bir vadinin başında bulunur. Vadinin zemininden dört yüz metreden çok yüksek ve tepesinde orta çağdan kalma bir kalesi olan dağın eteklerine yapılmıştır. Tepeye, dağın üzerine oyulmuş bir yoldan çıkılır. Bu yolun, zamanında çok sayıda kule ve istihkam kuleleriyle müdafaa edilmiş olduğu görülür. Bugün bu savunma araçları hep düşerek harap olmuş ve yığılan taşlarından, tepenin yolu geçilmez duruma gelmiştir. Kalenin kapısı, yolu kapayan çok büyük bir kayanın karşısına gelir. O şekilde ki tam karşıdan ancak bir at ya da iki adamın geçebilmesine uygundur. Kalenin içi, bir enkaz yığınından başka bir şey değildir. Kalenin Bizans döneminden (s.379) daha önceye ait olduğuna ilişkin hiçbir ize rastlanmaz. Dağın içine, yaklaşık olarak sekiz metre derinliğinde ve beş metre eninde üç sarnıç oyulmuştur.

(AFYON) KARAHİSAR'IN GÖRÜNÜŞÜ

1200 yıldan beri, Selçuklular bu yere hâkim olmuşlardır ve Germiyan adını vermişlerdir. Beylik reisi Osman Gazi, ele geçirilen şehirlerin paylaşımı sırasında, burasını Sultan Alâeddin'den tımar malikânesi olarak aldı ve Osman Gazinin ölümüyle, halefi Orhan Gaziye kaldı.

Büyük anıtlar olmamakla beraber yeterli sayıda rastlanan birtakım eski eser parçaları, Afyonkarahisar'ın çok eski bir şehir yerini işgal ettiğini kesin şekilde anlatır. Eğer Paul Lucas'ın sözüne inanmak mümkün olsa, Karahisar'da birçok tapınak harabesi ve çok çok sütunla yapılmış saray eserler ve enkazı bulunacaktı[608].

Bunun bir hayal sonucu olmadığına inanmak güçtür. Lucas'tan bir iki yıl sonra seyahat eden Pococke, bugün en ufak bir izini fark etmek mümkün olamayan bu harabeler hakkında, hiçbir kelime söylememiştir. Bu İngiliz gezgin, Prymnesia adında bir kitâbeden söz ediyor[609]; fakat Afyonkarahisar'ın eski Synnada şehrinin yerini tuttuğu varsayımı, daha uygundur.

Burada var olan eski eserler içinde başı yok ve elbisesiz bir kadın heykeliyle beyaz mermerden bir aslan resminden söz edilebilir. Bu iki eser, kaleye giden yolun üzerindedirler. Şehrin farklı mahallelerinde, hemen hepsi bozuk birtakım kitâbeler vardır. Bunlardan yalnız biri, İmparator Antonin'in bir buyrultusunu içermektedir; diğerleri hep mezarlara aittir. Şuhut (Synnada) mermeri adı verilen bu menekşe rengi damarlı beyaz güzel mermeri, ilk defa Afyonkarahisar'da gördük. Bu andan itibaren, bu taşın dünyaca ünlü olan ocaklarını bulma ümidine düştük. Bu mermerin kütlelerinden biri, bir hamamın kapı eşiğini oluşturur. Bu taşın ocakları, Afyonkarahisar'dan otuz kilometre uzaklıktadır.

Memleketin yeni anıtları, hiçbir öneme sahip değildir[610]. Selçuklular dönemine ait hiçbir şey kalmamıştır. Şehir, dağın eteğinden ovaya doğru devam eder; evleri çiğ kerpiçten (s.380) yapılmış ve dışarısı balçıkla sıvanmıştır; damlarının üstü düzdür. Her ev; önündeki geniş ve açık bir verandayla bunun gerisindeki odalardan meydana gelmiştir. Bu memlekette, İran taklidi keçe imal ederler Bunda kullandıkları yün en iyi cinstendir. Bunun temizlenmiş bir okkası on guruşa, yani iki frank yetmiş santime satılır. Bu yapağıyı tarayıp kabartmazlar, ortasından geçirilen bir iple top hâline getirirler, bu ipin üzerine vurdukça meydana gelen sarsıntı yapağıyı dağıtarak köpük gibi hafif bir hâle getirir.

---

[608] Lucas, *Voyages,* I, bölüm 19, s.143.
[609] Pococke, *Travels,* bölüm XV, s.3.
[610] Gediz Ahmet Paşa Külliyesi gözardı edilmiştir (Y.N.).

Silah üretimi de bu memleketin zamanında şöhretine sebep olmuştu; fakat şimdi, bu sanat yok olmakla karşı karşıya kalmıştır. Yalnız göçebe hâlindeki kabilelere satılan tüfek ve tabancalarının ucuzluğu vardır; yirmi beş Frank'a bir tüfek edinmek mümkündür.

Afyonkarahisar halkının başlıca işi, afyon tarımıdır. Şehrin önünden itibaren bütün ova, haşhaş ekiniyle doludur. Bunun tohumu, kış sonunda ekilir; fakat ilk yaz sonunda da ekerek bir güz ürünü almak mümkündür.

Burada, genellikle yalın kat çiçekli beyaz haşhaş ekerler; çiçekler dökülünce erkek kadın hep tarlaya giderek haşhaş kellesini yatay olarak çizerler. Bundan beyaz bir madde sızarak derhal donar; işte bu madde afyondur. Ertesi gün bu ürün, haşhaşın üzerinden bir bıçakla sıyrılıp alınarak toplanır ve yumruk büyüklüğünde topaklar yapılarak haşhaş yapraklarına sarılır; bu şekilde satılığa çıkarılır.

1832 yılından beri yapılan bu uyuşturucu ticareti, olduğu yerde iki yüz elli dirhemini elli guruşa satın alan hükümetin tekeli altındadır. Halk bu tekelden hiç şikâyet etmez; çünkü kolaylıkla emin bir çıkış buluyorlar demektir.

Şehre hâkim olan koni şeklindeki büyük dağın volkanlığı, birçok kilometre mesafelerle etraf ve yöresine etki yapmış trakitli bir yer altı hareketinin çok dikkat çeken sonucudur. Bu dağ, ortada bir merkez oluşturarak etrafını sırayla aynı tür ve şekilden ufak tepeler çevirmiştir. Bunlar, asıl dağın yarı yüksekliğine bile gelmezler. Dağların bu vaziyeti, resimde tamamen görülür[611].

(s.381) OTUZ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Şuhut (Synnada)

Synnada şehri, Orta Frigya'nın merkeziydi. Yönetim dairesi içinde Docimia, Beudos, Anabura[612] ve Euménia gibi birtakım küçük şehirleri birleştirmiştir. Synnada'nın kurucusu, Truva savaşından sonra Frigya'ya gelerek yerleşen ve daha sonra yanına Makedonya'dan çok sayıda göçmenleri çağırıp getiren Acamas adında biri olarak tanınmıştır. Bu şehir, önce sömürge topluluğu anlamına gelen Synnaia diye adlandırılmıştı[613]. Bizanslı Étienne'nin dediğine göre, Docimia kasabası bu şehre çok yakındı. Strabon, bu şehrin coğrafî yerini belirlemek için faydalı olan bazı açıklamalarda bulunur. Der ki: "Synnada küçük şehri, yaklaşık olarak altmış stade uzunluğunda (on bir kilometre) ve zeytin ağaçları dikilmiş bir ovanın

[611] Bkz. 45 numaralı gravür.
[612] Bolvadin'in batısında Mandra köyü (Y.N.).
[613] Ét. Bzy., *Synnada*.

sonundadır. Bu ovanın öte tarafından Romalıların adlandırması üzere Docimia kasabasıyla Synnada mermer ocakları vardır. Çünkü yerliler bu kasabaya Docimite ya da Docimée derler. Başlangıçta bu mermer ocaklarından ancak orta derece büyüklükte parçalar çıkarırlardı. Fakat şimdi Roma lüksü, buradan tek parça sütunlar alıyor; kaymak taşı denilen en güzel renkli bu mermerleri, ağırlık açısından deniz kenarına kadar sürüklemek çok güç ve uzak olmakla beraber, Roma'ya buranın hayran kalınacak güzellikte sütun ve tablolarını taşımak bırakılamıyor[614]."

Çiçeron, bu şehirden Forum Synnadense adıyla söz eder[615]. Adıgeçen, bu şehri Efes'e giderken Laodicée ve Dinar (Apamée) şehirlerinden geçerek Kilikya'ya geçtiği sırada ziyaret etmiştir. Manlius, Gallere karşı hareketi sırasında, Şuhut (Synnada)'dan geçmiştir. Bu şehri sonra Frigya Salutaire'in ruhanî merkezleri içinde görüyoruz; mermer ocaklarının terk edilmesinden sonra, adı zamanla unutulmuştur. Öyle ki bu addan Ayasofya'daki kitâbe aracılığıyla ancak Paul Silentiaire (s.382) tarafından söz edildiğini görebildik[616]. Bu taş ocaklarını bulmak için, Asya'nın daha önceki araştırmacıları taraflarından epeyce sonuçsuz denemeler yapılmıştı. Biz öncekilerden daha mutlu ve başarılı olarak 5 Temmuz 1834 tarihinde, bu mermerlerin damarlarını ve Romalıların işletmiş oldukları çok büyük ocakları bulduk.

Eski mesafe çizelgelerinin yardımıyla Synnada'nın Dorylée, yani Eskişehir'den Dinar (Apamée Cibotos)'a giden yol üzerinde bulunduğunu biliyorduk[617]. Bundan başka mermer ocaklarına yakın olduğu da tarafımızdan biliniyordı. O hâlde gerek dağların kalker oluşumu içinde ve gerek bu tarafın harabeleri arasında, diğer türlerinden çok kolaylıkla ayrılan bu mermerin bir izini bulmak yeterliydi.

Karahisar'da bu mermerden, beyaz üzerine menekşe rengi damarlı büyük bir parça bulmuştuk ve Eski Karahisar denilen küçük kasabada, bu türden birçok enkaz bulunduğunu da öğrenmiştik. Bu bilgilerden yararlandık. Dokuz mil genişliğindeki Karahisar ovasını kuzey yönünde dolaşarak ovayı sınırlayan tepelere ulaştık ve ikinci bir dokuz mil daha giderek Eski Karahisar'ın yerini bulduk. O hâlde bu yerle Karahisar'ın arası on sekiz mil ya da otuz üç kilometredir. Bu Eski Karahisar kasabacığının etrafı, bütün mermer enkazıyla doludur; içinde bu Synnada cinsi hemen tanınır; tarlaların etrafında bu mermerin işlenmemiş parçaları görülür. Eski

[614] Strabon, XII, 577.
[615] Cicéron, *Ad. Att.*, V, 21.
[616] Paul Silentiaire, bölüm II, 205.
[617] Peutinger'in çizelgesi.

Karahisar kasabası, bir yanardağ tepesinin yamacına yapılmıştır. Tarihî olarak önemi çok az bir yerdir. Fakat oldukça büyük olduğu işgal ettiği yerin genişliğinden bellidir; çünkü birbirinden vadiyle ayrılmış üç dağ çıkıntısı üzerine yapılmıştır. Vadinin içinde bir köprüye ihtiyaç gösterecek derecede oldukça kuvvetli bir dere akar. Var olan köprünün bir kısmı mermerden ve diğer bir kısmı volkanik taşlardan yapılmıştır. Gözü yukarıdan dar açılı *Gotik* tarzındadır. Şehirde bulunan birkaç kitâbeden hiçbiri, şehrin eski adını kaydetmiyor. Bir evin yanında içerisi basamaklı ve tek parça mermerden yapılmış bir kurna veya havuz vardır. İki uç kenarlarındaki yontulmuş haç resimlerine göre bu şey, Rumların vaftiz yapmasına aitti; onlar vaftizi, suya daldırarak yaparlardı.

(s.383) Eski Karahisar'a önem verdiren bir şey varsa, o da İmparator Septimus Sévér Pertinax adına armağan edilmiş bir kitâbedir: "Şehir bu kitâbeyle büyük ve ilahî İmparator César Lucius Septimus Sévérus Pertinax Auguste Arabique, Adiabenique, Parthique, yerin ve göğün tek büyük sahibine saygılarını sunuyor." Eskilerin böyle köylerde anıtlar yapmak âdeti yoktu. Oldukça önemli bir anıta ait olup Eumonius tarafından tamir edilmiş diğer bir kitâbe daha vardır. Bunun tarihi, milâdî üçüncü yüzyıldan daha eski bir tarih değildir:

"Ey gezgin, tanrının sözünü haber veren çok iyi çobanın adının ebedi kalması için dikilen anıt, işte buradadır. Bunu Maksimion büyük bir emekle yaptı. Fakat zamanın etkisiyle yıkılmaya yüz tuttu; o yıkılma ki, zaman onu bir hizmetçi gibi beraberinde getirir. O zaman Eumonius, bir bilgin ve bir soylu tabip sıfatıyla binayı yenileyerek hakkıyla miras aldığı atalarının şan ve şerefine, abideyi eski haline döndürerek kurdu."

Bu eserler ve izlere göre, eski Kara Hisar'ı eski Synnada'ya çevirmek istedik. Tarif edeceğimiz mermer ocakları, ancak on iki kilometre mesafededir. Seyyid el-Ar köyü ise, bizce eski Docimia kasabasını temsil eder.

Bu çevirme, Carl Ritter tarafından kabul edilmemiştir. Adı geçen, Karahisar'ı, mermer ocaklarından otuz beş kilometre uzak bulunmakla beraber yine eski Synnada şehri saymış; Eski Karahisar'ı, Docimia kabul etmiş ve Seyyid el-Ar isimsiz kalmıştır.

Karahisar ovasının, Strabon'un altmış stade dediği ovaya çok uygun bir şekilde denk geldiğini kabul etmelidir. Fakat o yüksek dağ, o kadar ilginç ve göze çarpar bir özelliğe sahiptir ki Rum coğrafyacılarının susarak geçtiklerine âdeta şaşılır. Şimdi bu ovada zeytinlik kalmamıştır: Halkın

düşüncelerine ve inançlarına göre, denizden yirmi fersah uzakta bu ağaç yetişmezmiş.

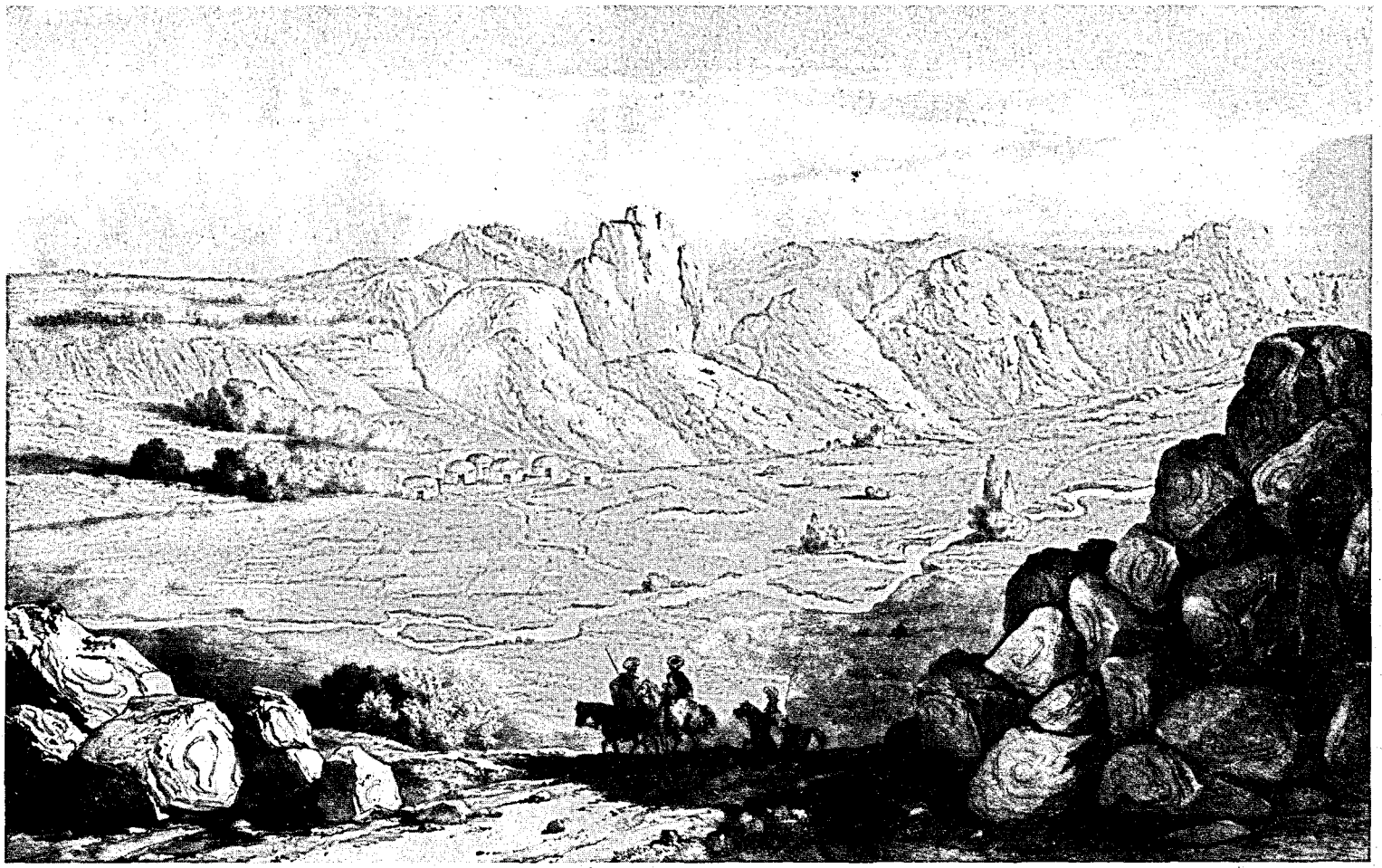
(s.384) OTUZ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Şuhut (Synnada) Mermer Ocakları

Mermer ocaklarının bulunduğu vadiyle bağlantısı olan ova, kuzey ve güneyinden dikkate değer oluşuma sahip volkanik tepelerle kapanmıştır. Bunlar, merkezleri bitişik, yuvarlak kürelerden meydana gelmiştir. Bu yuvarlakların kırılmış ve dağılmışları, yerde birtakım eğri çizgiler hâlinde dalgalı hareler meydana getirmiştir. Bazılarının çapı üç-dört metreye kadar varıyordu ve farklı kalınlıkta tabakalardan oluşmuşlardı. Başka yerlerde tam yuvarlak şekle gelmeyerek beyaz olmuşlardır. Eski Karahisar'ın güney sırtlarına ait olan bu tepeyi aştıktan sonra, bir dereyle sulanan ve Şuhut (Synnada) ovasının bir kolu olan ovaya gelinir. Mermer ocakları, vadinin diğer yüzünde ve böğründedir. Mermerlerin beyazlığıyla volkan lavının siyahlığı, ilginç bir çelişki oluşturur. Ocakların girişinden önce olan tepelerin hepsi, mermerden oluşmuştur. Buradaki mermer zenginliğinin büyüklüğüne ilk şahit budur. En büyük ve en güzel ocak, gün batısı tarafında açılmış olandır; genişliği yirmi metre kadar vardır ve birkaç yüz metre boyunda dağın içine girmiş ve inmiştir. Fakat aşağıya doğru ne derinliğe kadar inilmiş olduğuna ilişkin bir işaret bulunamamıştır. Çünkü tepeler, tamamen mermer kırıkları kümeleriyle örtülmüştür. Ocakların işletilmesi, Bizans imparatorları zamanında devam etmiştir. Fakat o zamanki yönetimleri düzenli olmadığından, taş enkazı yığınları, bağlantı yollarını aşama aşama kapattılar.

Bu Şuhut (Synnada)'unkiler gibi eskilerin yanında şöhret kazanmış ve Roma zenginlerinin beğenisini kazanmış mermerler, çok azdır. İlk ortaya çıkışından itibaren şâirler, bu Frigya mermerleri lüksün ve zenginliğin özel amblemi olarak belirlemişlerdir.

Frigya Salutaire'in bu kısmı, eskiden Mygdonie adını taşırdı; aynı şekilde Synnada mermerleri de bazen Mygdonie mermeri adını alırdı. Bizanslı (s.385) Étienne ile Strabon'un dediklerine göre, bu mermerlere Docimiada derlermiş; çünkü bu kasaba, ocaklara yakın imiş. Claudien, bunlara Synnada mermeri ve Jüvénal Frigya mermeri adını verirler. Diğer birtakım şâirler de Frigya mermerlerinin güzelliğinden, zevkle söz etmişlerdir. Bunlara göre Synnada mermerlerindeki serpme turuncu renkteki lekeler, Kibele (Cybèle)'nin ölümüne çok acıdığı Attis'in kan damlalarıdır[618].

[618] Martial, IX, 76; Stace, I, 1; Sylvar, *Carm 5*, Cilt 36, Kitap 2, *Carm 2*, Cilt 87.

Ch. Texier delt Imp. Chez. E. Kaeppelin 15 qua: Voltaire Lith. par Freeman

ŞUHUT (SYNNADA). MERMER OCAKLARININ GÖRÜNTÜSÜ

Strabon'un tarifi, bu ocakların Synnada mermerleri olduğunda hiç şüphe bırakmaz. Gerçekte parçaları farksız olarak çok miktarda bir yerden çıkarılan sarımtırak beyaz bir tür mermer, yontmaya karşı sert olmadığı gibi, heykel ve bina için uygun bulunan mermer cinsinin bütün özelliklerine sahiptir.

Ocağın konumu ve mermer damarları, çok dikkate değerdir. Dört tarafından volkan lavıyla çevrilmiştir ve tıpkı volkan ortasında ufak bir ada gibidir. Bu kaya kat kat olmayıp saf bir hamurdur; fakat yanardağ ateşinin yaptığı dik büyük yarık ve çatlarlarla çevrilidir. Bu yarıklar, kayayı bozmamıştır. Dağın genellikle beyaz mermer veren yüzü, ilk yüzeyidir. Kalbine doğru girildikçe mavi, leylak ve koyu menekşe rengi damarlar görülmeye başlar.

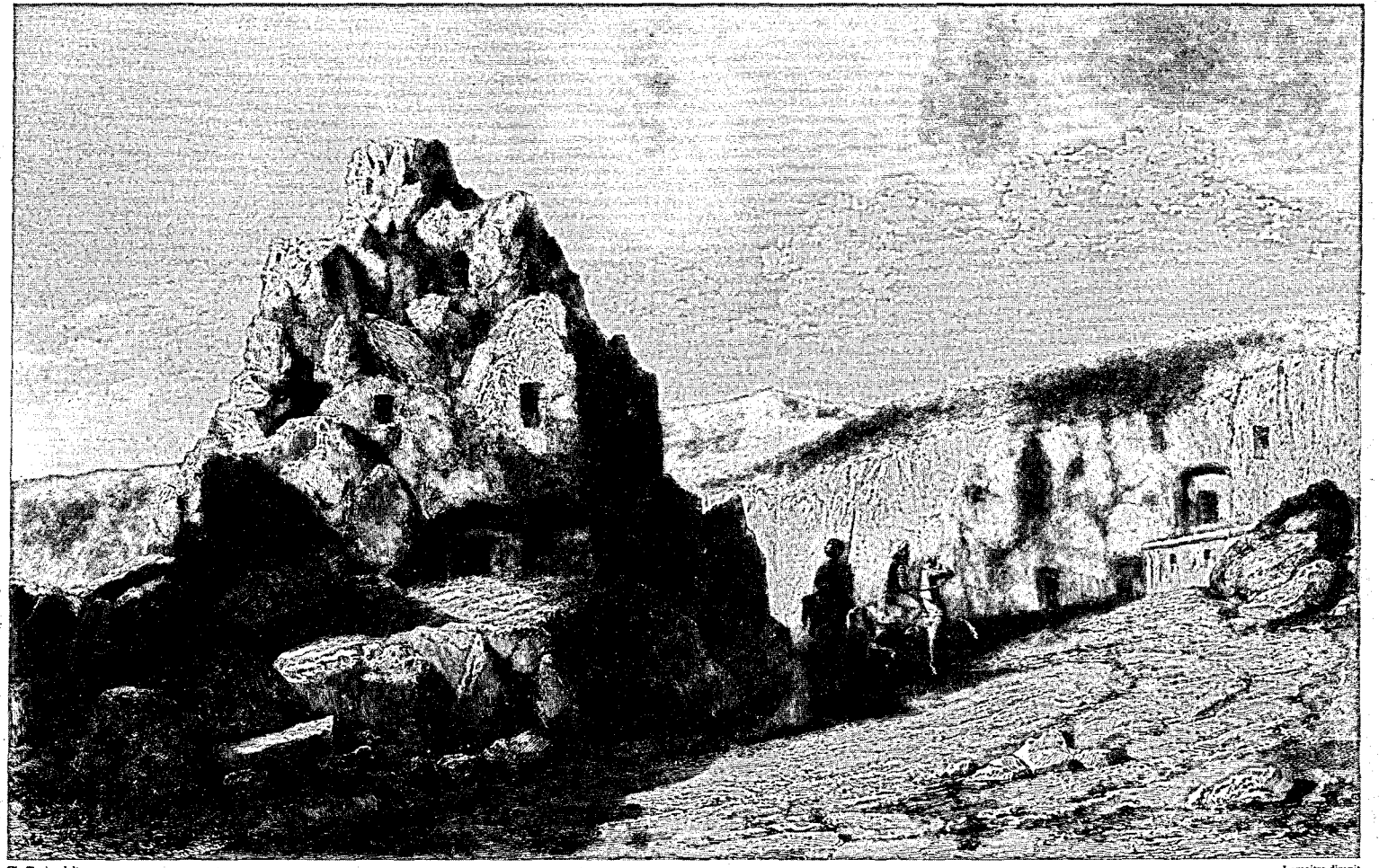
Diğer kısımlarda dikkat çeken yarık ve kırık görüntüler görülür. En değerli sayılan en büyük ve geniş olmayan ocak buradadır. Paul Silentiaire'in[619] hepsi parlak ve tam bir beyazlık üzerine pembe ve menekşe renklerinde hemen tekerlek şeklinde lekelerle tanımladığı mermer tür budur. Bu mermerden, büyük miktarda Romalılar tarafından Avrupa'ya götürülmüştür. Şimdi bile İtalya şehirlerinde bunlardan epeyce örnek kalmıştır. St Paul Kilisesinin iç sütunlarıyla Roma duvarlarının dışı, bu mermerdendi. Bunlar, Hadrian'm mezarından çıkarılıp alınmıştı. Synnada mermer ocaklarının işletmesine bu kadar gayret eden, belki de bu hükümdardı. Çünkü Tibère zamanında, ancak yeni başlanmıştı. Hadrian ise Atina'da tanrılar için ortak, Frigya mermerlerinden kesilmiş yüz yirmi sütunu ve yine aynı maddeden yapılmış kemerli duvarla çevrili (s.386) bir tapınak kurdurmuştu. Bu duvar belki kaplamaydı[620]. Heykelciler, bu mermerleri renkli heykel yapmakta kullanıyorlardı. Pausanias, bu konuda tunçtan sehpa üzerinde yapılmış İran sanat eserlerinin, Frigya mermerlerinden olduğunu söyler. Bu ocaklar da eski mermer ocaklarının çoğunda olduğu gibi açıkta olarak işlemiştir; parçalar hep uzun kütle şeklinde toptan yapılmış ve taşçı kalemiyle kesilmişlerdir. Dik yüzeyler üzerinde, paralel çizgiler şeklindeki izleri, hâlâ görülür.

İşletilmiş olan yer, yalnız buradan ibaret değildir; yukarı kısımlarda da mermer çıkarılmış oyuk yerler vardır. Zeminde birçok kırıkları görülür. Bu ocakların müfettişleri taşlara, paketlenecek hacmi ya da mal olduğu fiyatını gösterir rakamlar koyarlardı, Roma limanı (Ostie) harabelerindeki ham mermer kütleleri üzerinde, Romalıların *sesterce* parası sayıları görülmüştü.

---

[619] Paul Silentiaire, *Description de Sainte-Sophie.*

[620] Pausanias, *Attique,* I, 18,

Ch. Texier delt

Lemaitre direxit

DOCİMİA. DOCİMİA NEKROPOLÜ

Ocaklar, kullanım şekilleri bir kanunla belirlenen esirler aracılığıyla işletilirdi[621]. İmparator Konstantin'in de bir emri vardır. Bunda amfitiyatro meydan oyunlarının kaldırılmasından sonra, önceden yabanî hayvanlara ait olan mahkum katillerin, daha sonra taş ocaklarında çalışmaya mahkum edilmesi yazılmıştır.

Théodosius kanununda da imparatorlardan Arcadius[622] ve Honorius'un, doğu bölgelerinden altın, gümüş ve bakırdan ya aynen ya da karşılığı olarak borçlu olanların affına ilişkin hükümlerinde Docimia, Marmara adası (Proconnèse) ve Truva ocaklarının işletmecileri hakkında bir şey yoktur. Çünkü bu kuruluşların rağbet görmesi ve parlaklığı, mükelleflerin vergi borçlarını kolayca ödemelerine uygundu.

Küçük Asya'nın eski yolları tamamen harap olduğundan, bu ocakların ürününün hangi denize indirildiğini belirlemek çok zordur. Ocakların olduğu yerden Menderes (Méandre) havzasına kadar, yirmi fersahlık bir mesafe vardır ve bunu geçmek için az çok çetin dağlardan oluşan engebeli bir bölgeyi dolaşmak gerekir. Bununla beraber Menderes nehri, (s.387) gemilerin, işlemesine de uygun değildir. Önü kesilerek su kabartılmak şartıyla, belki bir noktaya kadar sal gidebilir. Şu kadar ki her tarafından dağlarla çevrilmiş alçak yerlerdeki mermer anıtlar ve hesap edilemeyecek ağırlıkta taş kütlelerini içeren çok geniş harabeleri ve bu çok ağır şeylerin getirildiği yerin bilinmezliği, her ziyaret edeni sürekli bir şaşkınlığa sevk eder.

Buranın etraf ve yakınında ise, ne büyük ne küçük hiçbir yol ve bağlantı çizgisine rastlanmaz.

Ocakların yer ve konumları tamamen belirlendikten sonra geriye, Docimia kasabasının yerini bulmak kalır.

Güneye yönelindiğinde, bu vadiyle büyük Kara Hisar vadisi birleşir ve buralardaki köylerin hepsinde bu ocak mermerlerinin izleri ve yıkıntları görülür. Fakat Şuhut (Synnada) ocaklarının hemen yanında olması gereken Docimia'nın yerine ilişkin hiçbir iz ortaya koymaz. Buradan bir fersah kadar kuzeye doğru bulunan Seyyid el-Ar köyünde, oldukça çok miktarda mimarî eser parçaları görülür ve halkı, hemen hemen tamamen eski mezar ve mezar odalarında otururlar. Bu yerlerin en büyükleri, ahır hizmetini görür. Buralarda birkaç büyük şehrin bulunduğuna şüphe yoktur. Çünkü bulunan eserler ve mimarî süslemeler, tamamen bu sahanın taş ve mermerlerinden

[621] Theodor kanunları, *Metallariis* bölümü.
[622] Theodor kanunları, *De İndulgastia Debitorum* bölümü.

yapılmıştır. Hiç işlenmemiş birçok mermer kütleleri daha vardır. Bütün bu incelemelere göre, Seyyid el-Ar köyünü eski Docimia yeri saymak doğaldır.

Yolun üzerinde yükselen büyük bir kayada, o kadar çok mezar odaları oyulmuş ki dışarı kısmı yıkılıp düşmüştür ve her yıl bir parçası koparak düşmektedir. Bu odalarda, hiçbir süs yoktur. Her birinde, sıradan üç lâhit vardır; bunlar oldukları yerdeki taşa oyulmuşlardır. Üzerlerinde ufak bir raf vardır; bu da şüphesiz bir ışık ve kandil koymak içindir.

Burada ne bir kitabe, ne de kabartmalar, hiçbir şey yoksa da genel yapısının işareti, bu eserlerin Roma istilasından çok önce ve Frigya kralları döneminden biraz uzakça bir zamana ait olduklarını gösterir.

(s.388) Aşağıdaki kitabe, Eski Karahisar'dan mermer ocaklarına giden yolun üzerindeki bir çeşmenin yanındadır. Önceden bir duvarın içinde zannedilen mermer bir levha üzerine, kabaca yontulmuştur. Bunun bulunduğu binanın zemin katı, önceden yapılmış ve üst katma, binanın sahibi olan Hésychus tarafından mülkiyet hakkını belirlemek için bu kitabenin konmuş olması muhtemeldir:

"Bu kitâbenin bulunduğu yerden itibaren yukarı doğru yükselen her şey ben, büyük Hésychus ile çocuklarım Pismatius ve Epiphanius tarafından kendimize has paramızla yapılmıştır."

OTUZ BEŞİNCİ BÖLÜM
Belkaracaören (Beudos Vetus) - Hamidiye (Anabura)

Seyyid el-Ar köyü bırakılarak kuzeye doğru devam edilirse, dağ içine oyulmuş mağaralar bölgesine girilir. Burada, bu sayısız oyuklara rastlanmayan bir köy, bir vadi yoktur. Seyyid el-Ar köyünden altı kilometre sonra, Kırk İn vadisine gelinir. Bunun yamacı, birçok mağaralarla delinmiştir; hiçbir süslemesi olmayan bu yerler, Yörüklere yerleşim yeri olmuştur. Bundan sonra rastgele gidilen doğal yollardan, ıssız ve vahşi yerlere girilir. Bu hâlde yirmi dört kilometre gidildikten sonra Bayat (Beudos Vetus)kalesinin tepesini işgal ettiği dağın eteğine varılır. Bu kale, yalnız coğrafî bir nokta olmaktan başka bir öneme sahip değildir. Çünkü bütün binası, Bizans veya Müslümanlara aittir. Bayat köyü buraya yakındır; köylüler yazın yaylaya göçtüklerinden ıssızdır.

İn Pazarcık köyü, çam ve ardıç ormanlarıyla gölgelenmiş güzel bir vadi içindedir. Burada da çok sayıda mezar odaları görülür. Bunların kapılarının üzeri üçgen çıkmalı (s.389) ve damları çatı şeklindedir. Taşların işlenmesinde biraz daha sanat vardır; fakat hangi dönemde yapılmış olduklarına ilişkin hiçbir kayıt yoktur.

İn Pazarcık, Bayat köyü sakinlerinin yaylasına yakındır. Buralarda yazın seyahat edenler, İn Pazarcık köyüne gitmelidirler. Aile hayatının rahat ve refahını bu yazlık yer kadar hiçbir şey ortaya koyamaz. Köyün zengin ve fakir bütün halkı, oradaki ormanlardan kesilerek çatılmış kır evlerinde yaşarlar. Sığır, at sürüleri, başıboş dolaşırlar. Akşam olunca özel çitlerinin içine toplanırlar.

Evler, birbiri üstüne yatırılarak konmuş doğal şekildeki büyük çam gövdelerinden yapılmış ve üzeri hafîf ağaç dallarıyla örtülmüştür. Etraftaki kayaların hepsi, oyulmaya uygun volkanik taşlardır.

On iki kilometre gidildikten sonra, Ak Kilise vadisine gelinir. Burada eski eserlerden hiçbir şey yoktur; fakat önemli bir coğrafî nokta olduğu gibi tarihî olarak da Manlius'un Beudos Vetus'u terk ettikten sonra, gelip konduğu Anabura mevkisi olması açısından önemlidir. Çok hoş bir ormanla gölgelenmiş bir vadidedir. Meydan hâlinde genişleyen bir yerinde, oralıların Ak Kilise adını verdikleri, Bizans'a ait bir harabe vardır. Bu bina, tavanı kemerli geniş bir salonla, altında enkaz dolmuş bodrumlardan oluşur. Bazı kitabeler, buranın Bizans döneminden önce bir halk merkezi olduğuna işaret eder. Özellikle yol boyunca Bayat'tan on altı kilometre uzaklıkta bulunması ve bu yolun Galatya sahasının sınırında sona eren tek aracı olması açısından, bu yer Anabura'dan başka bir yer olamaz. Vadide güzel bir göz akar ve iki mil kadar gittikten sonra, bugün adı olmayan ve şüphesiz Alander nehri olması gereken suya karışır.

Kuzeyindeki dağlar, Galatya sınırını oluşturur. Bunlardan Galatya sahasından söz edeceğiz.

(s.390) **Akşehir (Philomelium)**

Philomelium kasabası, Frigya Parorée'nin Şuhut (Synnada) dairesine bağlı küçük bir şehirdi. Peutinger'in haritasında bu şehir, Synnada'nın güneyinde Kapadokya'ya giden büyük yol üzerinde gösterilmiştir. Efes'ten çıkarak Kayseri (Mazaca) yönüne giden diğer bir yol da yine Philomelium'dan geçerdi[623]. Bütün bu topografya şartları, Philomelium şehrini şimdiki Akşehir'in yerine koymaya uygundur. Eski şehrin harabesinden ancak düzensiz birtakım duvar enkazıyla sokaklara dağılmış bazı mimarî süsleme parçalarından başka bir şey görülmez. Bazı kitâbeler elde edilmişse de hiçbirinde bu eski şehrin adına ilişkin bir kayıt yoktur.

Akşehir, bir dağın eteğine kurulmuştur: Kasabanın işgal ettiği arazi çok geniş ve evlerin etrafı bahçelerle çevrilidir. Sokaklar dar ve harabe

[623] Strabon, XII, 576; Eutrop, IV. Kitap, bölüm 2; Pline, V. Kitap, bölüm 29.

enkazıyla doludur; camileri bile düzenli değildir. Santon Hoca Nurettin'in[624] türbesi, batı tarafın kenar mahallesindedir. Bu türbenin etrafı sütunludur ve sütunlar eski anıtların harabesinden alınmıştır. Mezarlığın mimarî enkazlarla dolu olması, buradaki eski kasabanın önemli bir şehir olduğuna işaret eder.

Şehrin altı mil kuzeyindeki göl, Anne Comnène'nın kuzeyde Bolvadin (Polybotum) ve güneyde Akşehir (Philomelium) arasında olarak söz ettiği Kırk Aşıklar gölünün yerine denk gelir.

OTUZ ALTINCI BÖLÜM
Euménia - Işıklı

Euménia, Büyük Frigya'nın başlıca şehirlerinden biriydi. Bergama (Pergame) (s.391) Kralı Eumène tarafından kendi adı verilerek kuruldu. Eski yazarlar[625], bu şehrin yalnız kaydıyla yetinirler. Hiéroclès, bu şehri bir ruhanî liderlik merkezi olarak tanır. Yazarların bize verdikleri bilginin hepsi, bundan ibarettir. Fakat Işıklı köyünde bulunan harabelerde var olan çok sayıdaki kitabe, tarihin suskunluğundan doğan bu boşluğu, geniş ölçüde doldurmuştur.

Asya'nın bütün diğer şehirleri gibi Euménia şehri de biri senato, diğeri halk olmak üzere iki meclis tarafından yönetilirdi. Sébaste unvanını almış ve Auguste'ün doğduğu gün Roma'daki Auguste oyunlarını taklit ederek uygulanan genel millî ayin, Asya Prokonsülünün başkanlığı altında yapılmıştı. Gece meşale yarışları yapıldığından, bir kitabede söz edildiği gibi Diyana (Diane), Asklepius (Esculape) ve Ana Tanrıça Agdistis'e ait çok sayıda tapınağın ruhanî liderlik merkezi olduğu da belirtilir. Foçalılar gibi bu Euménia halkı da ayinleri basit bir tarzda, yalnız sıra numarasıyla sayma âdetini kabul etmiştiler; halk aşiretlere bölünmüştü. Hamilton, mezar kitâbelerini yazan (semeiographe) Actiacus adındaki bir adamın, Athéniade aşiretinden olduğunu, sağlığında kendisi için yaptırdığı mezarın üzerindeki kitabeden anlamıştır[626].

İmparator Marc-Aurèle, bu Euménia şehrinde halkın yararına büyük eserler meydana getirmiş ve şehir halkı, buna bir onur ve şükran kitabesiyle teşekkür etmiştir.

Euménia harabeleri, ilk defa Pococke tarafından Işıklı köyünde incelenmiştir; fakat daha sonra şehrin adıyla çok sayıda kitabe getiren Arundell'e kadar, bu inceleme iyice yapılmış sayılmazdı.

---

[624] Rahmetli Nasrettin Hoca olacak (Ç.N.).
[625] Strabon, XIV, 663.
[626] Hamilton, *Researches,* II, kitabe no:356.

Işıklı denilen yer, Uşak'ın güney ve güneydoğusundan on bir saat uzaklıktadır. Önce çıplak bir ovada Yapal köyüne kadar üç saat gidilir; bir saat sonra, Banaz çayı denilen su geçilerek Seçikler adındaki köyde durulur. Uşak'tan buraya altı buçuk saat ya da otuz dokuz kilometrelik mesafe kat edilmiştir. Cami duvarında bulunmuş bir kitâbe ile Hamilton'un ispat ettiğine göre, bu köy eski (s.392) Sébaste'nin yerini işgal ediyor. Burada başka önemli bir harabeden söz etmiyor. Seçikler'den çıkarılarak, iyi ekilmiş bir ovada bulunan Burgaz köyüne kadar, bir saat daha gidilir; bu ovayı, sonra taşlık bir kıraç çöl takip eder. Bu arazi, güneyde kayalık bir sıra tepeyle çevrelenmiştir.

Buradan doğuda Euménia ve batıda Dinar (Apamée)'a bakan, göz alabildiğine bir manzara vardır. Sonra bu tepelerin iki saat güneyinde bulunan Işıklı ovasına inilir. Kasaba, üzerinde hisarı bulunan kayalık bir dağın eteğindedir. Bu dağı diğerlerinden ayıran dar bir vadiden akan çok sayıda dere birleşerek bir bataklık yaptıktan sonra, Menderes (Méandre) nehrine dökülür.

OTUZ YEDİNCİ BÖLÜM

Çürüksu (Lycus) Üzerindeki Laodikya (Laodicée) - Eski Hisar

Lycus kıyılarında, Antiochus Soter yeni bir şehir kurarak buna karısının adı olan Laodicée adını bir onur olarak verdi. Burası, önceleri önemi az bir yerdi, fakat toprağının çok iyiliği ve halkının sanatkârlık fikir ve yeteneği, Laodikya'nın zenginliğini hissedilemeyecek şekilde ilerletmiş ve Tibère zamanında, burası Frigya'nın en güzel şehirlerden biri sırasına geçmişti[627]. Şehrin zengin vatandaşlarından birçoğu, önemli bağışlarda bulundular; Strabon bunlardan Hiéron adındaki bir kişiden söz ederek şehrin güzelliği için birtakım anıtlar yaptırdığını ve bunlardan başka, şehre iki bin talent verdiğini söyler.

Hatip Zénon ile oğlu Polémon da, doğdukları memleket olan bu Laodikya şehrinin iyilik sever insanlarındandır. Bunlardan Polémon, Auguste zamanında kral ilan edilerek Pont sahasının Pont Polémoniaque unvanıyla anılan bu kısmında yönetimde bulunmuş, Mithridate savaşı sırasında, Laodikya kuşatma (s.393) felaketiyle karşı karşıya kalmış ve kısmen tahribe uğramıştır. Anıtlarının çoğu, enkaz ve harabelerinden varılan sonuca göre, Roma döneminden öncedir. Bu şehir, adı değişen çok eski bir kavmin yerleşim merkezi olmuştur. Pline'in dediğine göre, bu Laodikya şehri başlangıçta -şüphesiz çevrili bulunduğu derelerden dolayı- Diospolis ve

[627] Strabon, XII, 578.

Roha diye adlandırılırdı. Asopus ve Caprus çayları, bu şehrin önünde birleşerek Menderes nehrine dökülürlerdi.

Şimdi Eski Hisar adı verilen bu Laodikya harabeleri, Denizli'nin altı kilometre kuzeyindedir. Abidelerinin hemen hepsinin, güzelliklerine sebep olan mermerleri soyulmuştur. Bu harabe, bilinmeyen bir zamandan beri yakınındaki kasaba ve köyler tarafından bir taş ocağı gibi işletilmiştir. Laodikya eserlerinin genel yapısı, mimarî açısından ikinci veya üçüncü yüzyılın karakterini gösterir. Stilinde sanat tarihçilerinin dikkatlerini çekecek hiçbir orijinallik yoktur. Buna bir de harap hâli eklenirse, burası hakkında hiçbir esaslı inceleme yapılmadığı ve yalnız genel bir tarifle geçiştirildiği anlaşılır.

Hemen her gezgin, buradan geçtiği zaman, Laodikya harabelerinde çok az durmuştur. Denizli tarafından gelinirken ilk dikkati çeken eser, henüz iyi hâlde korunmuş olan stadyumdur. Bu yer, şehrin güney kenarındadır. Etraf basamakları, binaya doğal oturak olan tepenin yamacındadır. Bazı kemer yayları henüz yıkılmamıştır. En büyük kapının üstüne konmuş olan büyük harflerle yazılı kitabenin içeriği şöyledir: "Yedinci defa Konsül ve Vespasién in ilahî oğlu İmparator Titus César Auguste Vespasien ve halk için Lucius Nicostrate'ın en küçük oğlu Nicostrate tarafından kendi özel malıyla bu tiyatro yapılmıştır; mirasçısı olan Nicostrate, bu eserin eksiğini tamamladı. Prokonsül Marcus Ulpius Trajan'ın armağan edilmiştir." Bu kitabe, milâttan 79 yıl önceye denk gelir. O zaman Asya prokonsülü, İmparator Trajan'ın babasıydı. Çok sayıda araştırmacı, bu eseri bir amfitiyatro ile karıştırmıştır; bu durum çoğunlukla meydana gelen bir yanlışlıktır. Burası at koşularına ait bir stadyum ve hipodromdan başka bir şey değildir.

Diğer binalara gelince, resim ve şekli hemen hemen tamamen çıkarılabilecek bir *gymnase* ile (s.394) müzik evini ima eden iki tiyatrodan oluşur. Sokakların yönü, kemerler ve sütunlarla farklı taraflara doğru eğimlidir. Şehrin yüzünde, temelleri ve hâlâ yerlerinde bulunan sütunlarıyla çok sayıda tapınak eserleri görülür.

Şehirlerin surları, kapıları ve çok sayıda lâhitleri içeren kalesi, genellikle Laodikya şehrinin çok güzel bir onarım gördüğünü anlatır. Fakat kitabeleri, özel durumları önceden bilinmezse bir yarar sağlamaz.

Şehrin suyu, kemerler üzerine konulmuş uzun bir kanalla yakınındaki tepeden getirilmiştir. Su da çokça miktar kireç maddesi olmasından ve yolu etrafından taşarak damlamasından, kemerlerden aşağı uzanmış büyük büyük sarkıtlar, yani oluklardan donarak uzanan koni şeklindeki buz kütleleri gibi kabuklar vardır.

Laodikya harabeleri, hemen hemen tamamen Romalılar dönemine aittir. Hristiyanlık eserlerinden çok az şeyi vardır. Bu şehir de Asya'nın yedi kilisesinden biri sayılmış ve St. Paul'ün kitabında Colossienlerden olarak söz edilmiştir. Bu şehir, Asya'nın başlıca ruhanî merkezlerinden olmakla beraber Müslüman akınına karşı çok zayıf bir karşı koymadan başka bir şey yapamamıştır. Kütahya daha Bizanslıların elindeyken, burası 1097 yılında Türk hâkimiyeti altına girmişti. İmparator Jean Comnène, bu şehri 1120 yılında geriye alarak surlarını tekrar yaptırdı. Laodikya, hemen bir yüzyıl süre savaşın peşi peşine olan olaylarına boyun eğdikten sonra, Müslüman hâkimiyeti altına girdi. Bu şehrin terk edilmesinin sebebi bilinmemektedir. Türkler tarafından baskıya uğrayan Müslüman olmayan halk, Denizli adındaki küçük kasabaya yerleştiler. Toprağının iyiliği ve birçok hayvan sürüleri, bu şehrin Romalılar zamanında nasıl bir yer olduğunu anlatır. Yakınından geçen dere suları, bura yapağısının inceliğine yardım eder ve bu yünler hep halı üretiminde kullanılır.

Denizli - Lycus

Denizli, Laodikya'ya en yakın olan kasabadır ve belki de bazı acı olaylar sonucunda buradan çıkmış olan halk tarafından kurulmuştur. Denizli, önce etrafı surla (s.395) çevrilmiş küçük bir yerdi. Ancak bu yüzyılın başlarında meydana gelen bir depremde, hemen hemen bütün evler yıkıldığından, buradan etrafa dağılan halk, dağlara giderek bahçeler içinde yerler yaptılar. Bu şekilde özel bir şekle sahip köyümsü bir kasaba meydana geldi. Etrafı sütunlarla çevrili büyük camileri, büsbütün ahşaptandır ve içine şehirler, gemiler, kaleler tasvir eden birtakım hayalî ve kaba resimler yapılmıştır. Gökkuşağının bütün renkleriyle yapılmış olan bu resimler, binayı cami olmaktan çok, bir Hindistan putperest tapınağına benzetmiştir. Denizli bahçelerinin güzelliği ve her tür meyvelerinin çokluğu buraya başkasıyla karşılaştırılamayacak bir güzellik vermiştir. Ancak buraya gelen yabancı bir adam, bu köy hayatıyla ilişki kuramaz. Yaz mevsiminde herkes bahçelerde, yeşil yapraklar altında yatar; evlerde ve taştan ibaret olan kasabada, sokak köpeklerinden başka kimse kalmaz.

Laodikya ovasının suları tamamen belirlenmiştir; şöyle ki Lycus nehri, kaynağını Frigya ve Karya sahalarını ayıran Honaz Dağı (Cadmus)ndan alır. Strabon'un dediği gibi bir süre açıktan aktıktan sonra, eski adı Kolossai (Colossae) olan Honaz (Khonos) yakınında ve beş stade kadar mesafede yer altına girer ve yirmi kilometre kadar bir mesafeden sonra[628] Çoruk su ve

[628] Hérodote, VII. Kitap, bölüm 30.

Sultan Emir çayı adıyla Pamukkale (Hiérapolis) Dağından uzak olmayan bir noktada, Menderes nehrine dökülür. Yumuşak bir toprakta akar.

Lycus suyunun yer altında kaybolması, kesin bir sonuca varamayan birtakım incelemelere zemin olmuştu. Colossae harabelerini bu özel amaçla ziyaret etmiş olan Hamilton, akla uygun olmakla beraber bir sözden ileriye gidemeyen bir görüşte bulunmuştu. Hamilton, Honaz köyünden çıktıktan sonra ovayı sulayan su akıntılarını bilmek için, tamamen kuzeye giderek Colossae'nin gerçek yerini, Honaz'ın üç mil mesafesinde bulur. Burada, batıya doğru akan büyük bir sudan geçer. Bu çay, Çoruk su ya da Lycus'tur. Bu noktadaki köprünün biraz üst tarafından karışan Aksu adındaki dere, büyük ölçüde kireç maddesi içerir. Hamilton'un varsayımına göre, çok kireçli olan bu Aksu çayı, ta Herodot zamanından beri suyun üzerinde köprü gibi bir tabaka ya da örtü oluşturmuş ve dolayısıyla (s.396) çay da bunun altında kapalı ve görünmez olmuştur. Suyu kapayan bu mağara gibi, tabaka depremle çöker ve o zaman Hamilton'un varsayımına göre, Lycus'un kaybolma sebepleri boş yere araştırılırdı[629].

Eski Hisar etrafından dolaşan Asopus ve Capros derecikleri, hemen hemen sürekli olarak susuzdur. Honaz Dağı (Cadmus)ndan kaynağını alan diğer bir su, Honaz, Colossae ve Denizli şehirlerini biribirinden ayırır; buna Gök Pınar adını verirler.

Laodikya harabelerinden çıkılarak Menderes ovasında kuzeydoğuya doğru gidilirken, doğuda ufku sınırlayan beyaz bir dağ, şekli ve rengi açısından tuhaflık sergiler; yerliler buna Pamukkale adını verirler. Dağın beyaz rengi, gerçekten kar zannedilir ve şeklinin belirsiz görüntüsü, pamuk yığınlarını andırır. Bütün eserleri Roma dönemine ait olan burası, eski eser ve sanatla ilgilenenler için önemli olacak bir ziyaret yeridir. Fakat yakınında bulunan ve değil Asya'da belki de bütün dünyada benzeri olmayan kaplıcalardan dolayı, Pamukkale (Hiérapolis)'nin ünü bugüne kadar devam etmiş ve binalarının şimdiki durumuna rağmen, yerlilerin rağbeti kesilmemiştir. Bu binalar içinde, Romalıların kendi dünyalarında benzeri bulunmayan kaplıcaları da vardır.

OTUZ SEKİZİNCİ BÖLÜM
Pamukkale (Pambuk Kalesi/Hiérapolis)

Çok bol maden suları, çıplak bir dağın yamacından çıkarak ve Lycusçayına doğru giderek, yüzyılların geçmesiyle suların bıraktığı tortulardan meydana gelmiş bir kalker kütlesinden, uzun bir tepe meydana getirdiler. Bu tepe, âdeta basamaklı olarak baştan başa yükselerek çıkmıştır.

[629] Hamilton, *Researches,* I, 512.

Eski kavimlerin hastalıkları tedavi konusunda maden sularına ve kaplıcalara çok güvenmeleri, bu gibi kaynakların etrafına sürekli olarak çok hasta toplamış ve yerli halkı da sürekli olarak (s.397) artmıştır. Eskiler böyle tedavi yerlerinde tanrıların, insanların acılarını hafifletme arzularının gerçekleştiğine inanıyorlardı.

Yazarların bir çoğu, bu Hiérapolis şehrinden söz etmişlerse de bunların hepsi, konularını su kaynaklarının anlatımına ayırmışlardır. Hiçbiri şehrin kuruluşuna ait bir belge bırakmamıştır. Burada bugün gördüğümüz eserler ve anıtların hepsi, Roma istilasından sonraki bir dönemi tasvir eder. Gerçekte devamlı yükselerek fidanları, ağaçları ve şayet bir kaya mağarası içinde değilse, eski eserlerin harabe ve enkazını örtüp kefenleyen hareketli bir toprağın altında zamanın devirdiği daha geçmiş yüzyıllara ait eski eserlerin enkazı vardır. Pamukkale (Hiérapolis) şehrine hâkim olan dağın tepesinden gelen bir sanat tarihçinin gözü, orada mutlaka hüzünlü bir perişanlık ve kimsesizlik görür. Uzaktan karla örtülmüş düz ve geniş bir ova gibi görünen verimsizliğe mahkûm bu çorak yerde, bir tek dikili ağaç yoktur. Ötede beride, yoğun buharlar çıkaran kaynar kaplıcaların geniş havuzları, bunlardan çıkarak akan, kenarları yosunlu dereler görüntüsü, ilginç ve etkileyicidir. Eski kavimlerin en çok dikkatlerini çeken şey, insan ve hayvanlar için öldürücü olan ve bir mağara ya da kuyudan çıkan bir buhardı. Bu suyun kalker alüvyonu ve birikintileri, eskiler için aslında hayranlık vericiydi. Bu konuda Strabon bakınız ne diyor[630]: "Pamukkale (Hiérapolis), Çevizli Dağı (Messogis)nın yakınında ve Laodikya'nın karşısındadır. Burada kaplıcalar ve yanardağ yerleri vardır; iki olay olağanüstü ilginçtir. Suları taşlaşmaya o kadar uygundur ki tarla kenarlarına açılmış arklardan suyu akıtmakla bir taşın çekirdeği elde edilmiş olur. Civardaki dağın alçak tepelerinden birinde görülen yanardağ eseri, bir adam sığabilecek genişlikte ufak bir ağızdan ibarettir. Bunun etrafı, yarım plèthre kadar (on beş metre kırk santimetre) bir daire hâlinde parmaklıkla çevrilmiştir. Bu daire alanını, insan ancak toprağı görebilecek kadar sık ve kalın bir sis doldurur. İç havayla karışmasını gerektiren rüzgar bulunmayarak hava sakin olduğu zaman, bu sis veya buhara yaklaşmakta bir sakınca yoktur; fakat oraya bir hayvan konulursa, derhal ölür. Boğalar bile bu dairenin içine konulduğu gibi ölürler ve cesetleri ruhsuz olarak geri çekilir[631]. Buraya koyuverdiğim serçe kuşları hemen ruhsuz düşüverdiler. Yalnız (s.398) Galler hadım olduklarından buraya tehlikesizce girerler ve ağıza yaklaşarak hatta bir dereceye kadar başlarını da sarkıtırlar; fakat çehrelerindeki boğulma işaretlerine dikkat ettiğimiz gibi, bunu nefeslerini tutarak yapabiliyorlar. Bu

[630] Strabon, XIII, 629.
[631] Strabon, XIII, 630.

durum, acaba hep hadımlar için genel midir, bu yoksa yalnız tapınaklar da rahip sıfatıyla hizmet eden hadımlara özgü bir ayrıcalık mıdır ya da ilham alan insanlarda olageldiği gibi bu hâl bir ilahî korumanın sonucu mudur veya buhara yaklaşmadan önce zehirlenmeye karşı bazı panzehirler mi kullanıyorlar, işin bu tarafını bilemem. Suların taşlaşması konusuna gelince; bu olay, içilmeye uygun olduğu hâlde Laodikya nehri sularında da meydana gelir. Yalnız Pamukkale (Hiérapolis) sularının olağanüstü bir özelliği daha vardır ki o da boyaların tespitidir. Bu suda köklerle boyanarak yıkanan yapağılar, aşı boyası tohumu veya erguvan kızılı gibi olurlar. Bundan başka, bu sular o kadar çok ve bol ki şehrin her evinde özel bir hamam vardır."

Bu olayların açıklaması çok basittir. Gerçekte aluminyumlu ve hafifçe kükürtlü olan bu Pamukkale (Hiérapolis) maden sularında, karbonik asit etkisiyle çözülmüş kalker, yani kireç tuzu vardır. Sular açık havada bir süre akınca, karbonik asit buharlaşarak kireç tuzu değdiği her cism üzerinde, özellikle yatağında bulunan küçük cisimlerde, bu türlü ince ağaç dallarında, çakıl taşlarında ve ölü su yosunlarında çökelti bırakır. Suların yatağının kenarlarına olan çarpıntı ve teması, buharlaşmanın orada daha fazlalığını gerektirdiğinden, kenarlardaki alüvyon, orta yerden daha çok olur ve bu hâl ile kenarlardan aşama aşama yükselerek suyun yatağını iki yandan bir duvar içine alır. Yüksekçe yerden akan noktalarda, bu alüvyon kabuğundan sütunlar oluşturur. Şehrin kuzeybatı tarafında oluşturduğu taşlı şelaleler, alüvyonunun sarı ve esmer rengi, bunun güneydekinden daha önce ve daha eskiden meydana geldiğini gösterir.

Asıl kaynak, bugün şehrin ortasından akar ve kaynağa hâkim bir noktada yapılmış olan tiyatronun eteğinden geçer. Burada suya konulan termometre 80 derece santigratı göstermiştir. Su berrak ve içilebilir, tadı hafifçe tuzlu ve acımsıdır; buna sebep, içindeki karbonik asittir.

Strabon'un tarif ettiği volkanik olayın açıklaması da sularınki kadar kolaydır. (s.399) Bunu, çoğu suların bu tür olaylarına yanlış olarak uygulanan taşlaşma teorisiyle karıştırmamalıdır. Eski coğrafyacılardan bu kişinin bize bırakmış olduğu tarife göre, etrafı parmaklık çevrilmiş bir kuyu ağzı şeklindedir; sudan çok miktarda çıkan karbonik asit gazı, havadan ağır bir yoğunluğa sahip olduğundan, kuyu ağzı bileziğinin aralarında yoğunlaşmıştır. Hadım papazların bu zehirli buhara başlarını sarkıtarak dayanmalarına gelince, bu iş Asya eski ruhbanlarının sıradan hokkabazlığından ibaret olduğu için, açıklamaya değer bir şey değildir. Aynı şekilde Strabon'un açıklamasından anlaşılıyor ki kuyu ağzındaki parmaklığın yıkılması karbonik asit gazlarının uçmasına yol açmıştır. Bu olaydan söz eden yazarlar, buharlaşmada kötü koku olduğuna ilişkin bir şey

söylememiş olduklarına göre, sülfürik asidin önemli olmadığı anlaşılır. Dion Cassius, yaklaşık olarak Strabon'un dediklerini tekrar eder ve bu noktayı eski bir tiyatronun yanında olarak aşağıdaki gibi tarif eder[632]:

"Buharlaşmanın etkisini kuşlar üzerinde gördüm ve deliğin ağzına kendim eğilerek etrafı bir duvarla çevrili olan bu kuyu veya sarnıçtan çıkan buharı gördüm. Bunun üst tarafında eskiden tiyatro olan bir bina vardır. Bu kuyunun buharına tutulan her hayvan derhal ölür, yalnız hadımlar bu havayı hiç rahatsız olmaksızın teneffüs edebilirler. Böyle bir durumu açıklayamam; fakat bizzat şahidi oldum ve bunun böyle olduğunu doğrulayabilirim."

Ammien-Marcellin, önce ki olağanüstülüğünü çok kaybetmiş olan bu kuyudan oldukça kısa söz eder.

Bazı yazarlar içinde özellikle Albay Leake[633] ile Arundell, bu yerin tiyatro ile maden suyu kaynakları arasında, Cockerell tarafından keşfedilmiş olduğunu kaydederler. Fakat bu Cockerell, sonra burayı ziyaret eden gezginlerin hepsi ve bizzat Arundell, bu deliği bulamadılar. Bu konuda yazılmış olan şeylerin hepsini bilen ben de kuyuyu boş yere aradım. Belki Cockerell'in burayı ziyaretinden sonra, kuyu köylüler tarafından doldurularak kapatılmıştır.

Pamukkale (Hiérapolis) sularının eskiler katındaki ünü, tanrılara nisbetten uzak kalamayarak şehrin harabeleri üzerinde de yaşadı. Uygun mevsimde bu yörenin halkı, her taraftan kervanlarla gelerek bu ıssız harabelerde yerleşirler. Bazıları eski bir binanın birkaç gözünü ikâmet yeri (s.400) edinir; bazıları da çadır kurarlar. Kaynaktan gelen su yolları, özel havuzlara su verir; sular buraya ılık hâlde gelir. Bu havuzlarda, nöbetle herkes yıkanır.

Kemerli eski bir salonda, büyük havuzların izleri devam eder. Gerçekte bu bina, kaplıca hamamlarının en ilgincidir. Sular buradan çıkarak tepeden ovaya atılır ve Lycus ırmağına dökülür. Bu su, eski zamanda boyaları yıkama alanında da kullanılırdı[634]. Beraberimde bulunan az miktardaki tepkime veren maddelerle yaptığım inceleme sonucunda, suları yıkanmak ve içmek için çok iyi buldum.

Şehrin yeri, çok güzel bir görüntü sergiler. Kurulmuş olduğu tepeden bakıldığı zaman, bu görüntünün bütün Lycus ve Menderes (Méandre) vadilerine kadar açıldığı görülür. Sol tarafta, Laodikya nehrini doğuran Honaz Dağı (Cadmus) silsilesi yükselir. Doğu tarafında şehre çok yakın olan

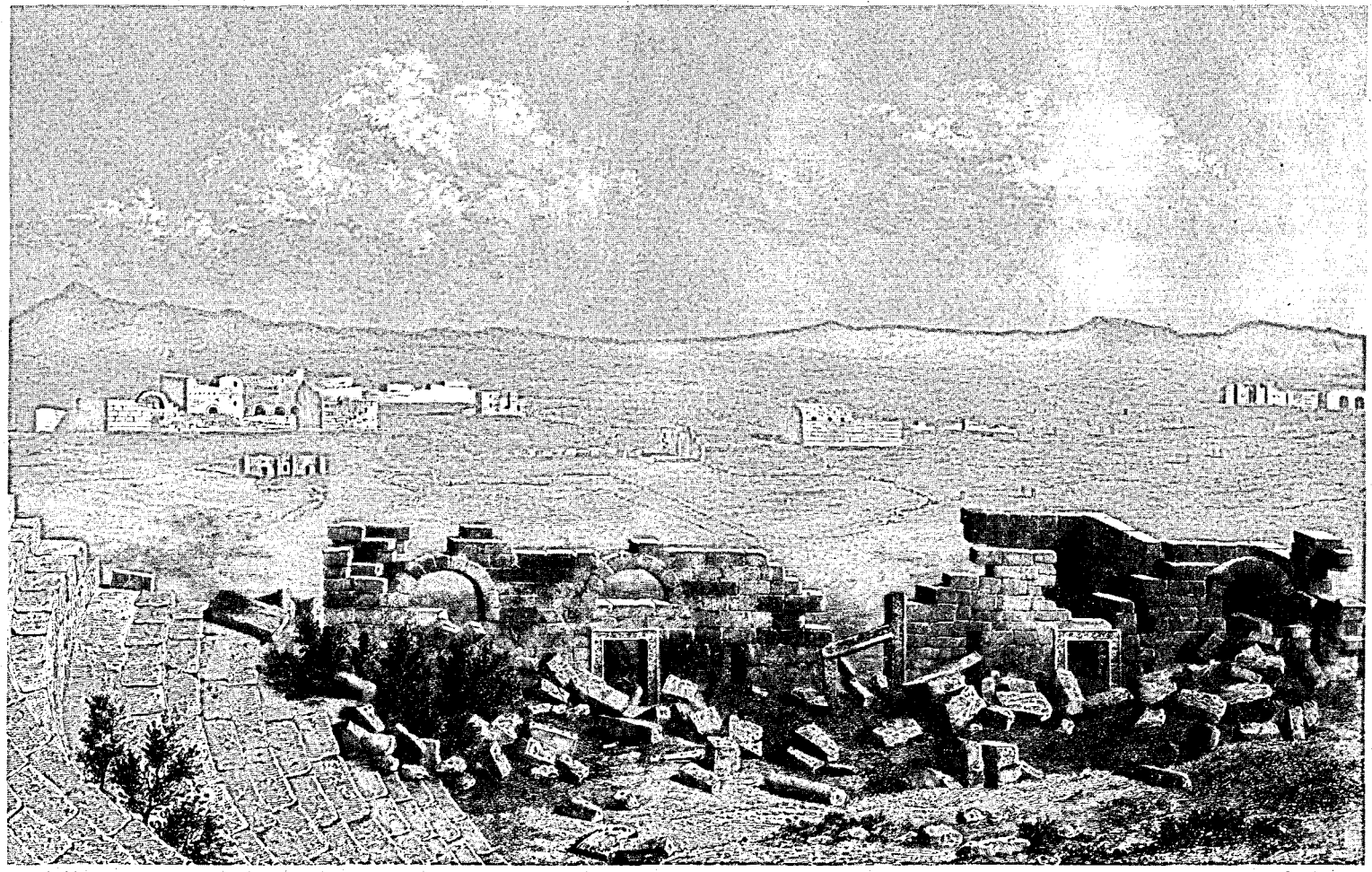
[632] Dion Cassius, LXVIII.
[633] Journal, s. 253.
[634] Strabon, XIII, 650.

dağlar, Menderes suyunun yukarı kollarını oluştururlar. Bugün yıkılıp gitmiş olan, belki yerlerinin belirlenmesi mümkün bulunan Thémisonium[635], Kolossai (Colossae) ve Dinar (Célaenae)) şehirleri hep bu tarafta bulunuyordu. Bu yer, askerî açıdan müstahkemdi. Şehre ancak iki uç noktadan saldırılabilirdi ve dolambaçlı yollardan gelinmesi gerekirdi. Fakat Hiérapolis'i koruyan şey, surları içindeki çok sayıda tapmaktan dolayı kazanmış olduğu kutsal şehir unvanıydı. Harabeleri içinde bulunan bir kitabede, Apollon Arcbégète adı yazılı ise de içeriği eksiktir. Bütün binalar, suların meydana getirmiş olduğu hafif, yontması kolay ve havayla karşı karşıya kalınca sertleşen taşlardan yapılmıştı. Yukarı düzlüğe çıkınca, eski bir surun izleri görülür; fakat büyük kapısı harap olmuştur. Taşın hafifliği ve yumuşaklığı, binalarda çok büyük boylarda kullanımını mümkün kılmıştır. Gerçekte Pamukkale (Hiérapolis) eski eserlerindeki taş kütlelerinin büyüklüğü, Pelasglara ait bildiğimiz diğer bütün eserler ve binalardakilerden çok farklıdır.

(s.401) OTUZ DOKUZUNCU BÖLÜM
Kaplıcalar

Bu yeri ilk gören gezginin dikkatini çeken şey, zeminin iki metre kadar yükselerek bütün binaların kaidelerini toprağa gömmüş olmasıdır. Girişin soluna düşen geniş bina, çok defa kaydedilmiştir. Kemerlerinin yüksekliği dikkat çekicidir. Bunlar arasına bir şey doldurulmaksızın kenetsiz ya da perçinsiz olarak yalnız taş istifiyle tutturulduklarından, inşaatında ne kadar dikkat ve beceri gösterildiği anlaşılır. Gerçekten bir kaplıca yeri olduğunu belli eden büyük salona, etrafındaki daha az yüksek olan odalardan geçilir ve sular, bu odalara hızlı akarak dağılırlar. Suyun bu alüvyonunu engellemek için aktığı sırada havayla temasını mümkün olduğunca azaltmak çaresi düşünülmüştür. Büyük salona bitişik olan bu odaların hepsi, mimarî süslemelerden yoksundur. Fakat duvarlarda çok görülen kenet yerleri, bu büyük taş duvarların, mermer levhalarla kaplı olduğuna işaret eder. Bu büyük salon dışarıya, iki ucu birer yarım daire şeklinde, tam kanadı ve iki sırada altı adet başlıkları *Korint* mimarî tarzında süslenmiş dört köşeli sütunlarla tutturulmuş bir sofayla birleşir. Bu şekil, *attika* mimarî tarzına özgü bir başkalıktır. Bu kenar sütunları tek parça taştandır. Oldukça hoş renkli bir kayadan kesilmiştirler. Fakat doğal yapıları, asla cila kabul etmez. Bu kütlelerden bazıları, tıpkı iyi kurumamış ağaç sütunların eğrilmesi gibi kendi kendine eğrilmiştir. Bu durum gerçekte çok ilginç bir olaydır. Bunun da sebebi, önceden bu kayanın içinde çok miktarda su bulunmuş olmasıdır. İki yarım daire, çıkıntıların tavanı yıkılmıştır; çünkü önceden her hâlde avlu

[635] Denizli – Acıpayam Karahöyük köyündeki höyüğün aski adı (Y.N.).

Ch. Texier delt

Lemaitre sculp.t

HİERAPOLİS. TİYATRO ÖRENİ

gibi üstü açık değildi. Vitruve[636], buna eski zaman tabirince *scholae* adını verir, burası filozofların ve boş gezenlerin sohpet yerleriymiş. Bu binanın ne zemini ve ne de zamanında banyo ya da kurnaları vb. olup olmadığı hakkında bir fikir edinmek mümkün değildir. Buranın, hatta bir *gymnase* olduğunu iddia edenlere muhalefet de faydasızdır; çünkü zamanında kaplıcalarda spor yapmak için sürekli olarak bir beden eğitimi salonu olduğu gibi, bir beden eğitimi okulunda da hamam bulunurdu. (s.402) O hâlde aynı kuruluşta ikisinin de varlığı, şaşılacak bir şey değildir. Bu eserin yaşını belirlemek, o kadar önemli değildir. Çünkü bu yörenin şehirleri, depremlerden sonra ve Asya milletler içinde Roma medeniyetinin yayılmasından sonra Antoninler döneminde, hemen hemen tamamen yeniden yapılmıştır.

KIRKINCI BÖLÜM
Tiyatro

Bu sahanın içine doğru gidildikçe, şehirleri süslemiş olan güzel ve çok sayıda tiyatronun yerlerini görerek şaşırmamak mümkün değildir. Bu eserler, oranın bir zevk ve rahatlık yaşaması için her şeyin var olduğunu gösteriyor. Şehir halkına gölge veren kemeraltı revaklar, iklimi yumuşatan havuz ve fıskiyeler ve bugün çıplak olmuş dağlardaki şirin ormanlar, şimdi kimsesiz bir harabe hâlinde olan bu yerlerin hayalî tasviridir. Bu Pamukkale (Hiérapolis) tiyatro harabesinde şaşılacak olan şey, tahribatta insan eline işaret eden hiçbir iz görülememesidir. Tiyatronun önünü dolduran enkaz yığınının, zamanın etkisi ve eli olduğu görülür. Fakat öte berisindeki baraka ve kulübeler, görüntünün şiirsel değerini bozuyor. Hiérapolis harabeleri kaç defalar gezilmiş ve yazılmış olduğu hâlde, yüzölüçümünü tam olarak belirleyen olmamıştır. Buna da sebep, orada içecek tatlı su bulunmaması ve yerden yarım mil kadar mesafede bir tepenin eteğindeki kuyuya sahip olma zorluğudur. Oradaki Türkmenler, bu kuyuyu yabancılara karşı ciddî bir kıskançlıkla korurlar. Bu duruma göre, burada çok sayıda at ve hizmetçiyle ikâmet etmek, son derecede zordur.

Tiyatro sahnesinin konumu, tıpkı Çavdarhisar (Aizani) tiyatrosunun aynıdır. Esas kapıların çerçeveleri yerinde kalmıştır. Bunlar oyma çiçekler ve dallarla süslenmiştir. Sahneye ait hesapsız mimarî süsleme parçaları yığını içinde, sarmal oluklu sütun bedenleriyle Roma tarzında kabartmalar görülür. Bu kabartmalardan hafifçe bozulmuş olan biri, Baküs (Bacchus) (s.403) tanrısının zafer alayını tasvir eder. Büyük salon, *İyon* tarzında sütunlarla bezenmiştir. Ortasında dikkat çekici bir şey yoktur. Birinci katın

[636] Vitruve, V. Kitap, bölüm 10.

Ch. Texier.delt

Lemaitre sculp.t

HİERAPOLİS. KİLİSE ÖRENİ

diazoması merdivensiz, dümdüz bir duvardır. Cephenin sağında ve solunda oturakların istinat duvarlarında birinci katın diazomasına açılan kapılar bulunur[637]

Kilise - Halk Meydanı (Agora)

Tiyatrodan harabenin başka tarafına gitmek için, öte berisinde düzensiz olarak sütunlar görülen büyük ve geniş bir meydanı geçmek gerekir. Buradan sonra şehrin içinde geniş bir sur oluşturan hisar duvarının bitişik olduğu iki yuvarlak kuleyle, bunların arasında üç kemer üzerine açılmış büyük bir kapı vardır. Birkaç ayak üzerine konmuş *Dor* tarzında sütunlar varsa da bunlar çok tahribe uğramış, sıradan ve kaba bir mimarîyle yapılmışlardır. Kuzey taraftan, duvarlar dört köşeli ve geniş bir binaya bitişir. Bu bina, ilkel tarzda yapılmış bir kilisedir. İçi, yanlardan üç yay üzerinde ve tam daire şeklinde büyük bir kemerdir; sonu yarım daire şeklindedir. Büsbütün ilkel olan bu yapım tarzına, St. Paul'ün telkinlerinden sonra çıkan ilk Hristiyanlık taraftarlarının tapınağı denilmeye cesaret edilemezse de bunu, herhâlde Hristiyanlığın en eski kiliselerinden biri olarak kabul etmek doğrudur. Yapılışı, diğer binaların aynıdır. Yerini kendi ağırlığıyla koruyan, çok büyük boylarda taşların birbiri üzerine konmasından meydana gelmiştir. Bu binada, her duvara kabartılmış Rum haçından başka hiç kabartma ve süsleme yoktur. Bu kilise ile kuzey tarafı arasındaki mesafeyi, hemen hepsinin kitabesi olmak üzere, farklı tarzda yapılmış mezarlar işgal etmiştir. Taşın bozuk hâli, kitabelerin okunmasına engel oluyor. Bu mezarın arasında eskilerin *Minema* dedikleri küçücük tapınaklar da vardır. Bunların şekli, zemine kadar bir temel üzerine yapılmış bir odadan ibarettir. Bu odada kitabenin *bumus* kelimesiyle ifade ettiği bir sanduka vardır. *Eruvan* adı verilen diğer bir türbe şekli daha vardır ki onu, halk oyunlarını kazanan kahramanlara ve çok tanınmış adamlara ayırmışlardır. *Tapos* kelimesi, genellikle yer altı mezarını ifade eder.

(s.404) KIRK BİRİNCİ BÖLÜM

Themisonium - Tefenni (Tefene)

Peutinger'in mesafe çizelgesine göre Themisonium'un yeri, Laodikya'nın otuz dört mil güneyindeydi. Strabon'a göre Kolossai (Colossae) sonradır. Frigya şehirlerinin isimlerini gösteren kısa dizinde, isimler kuzeyden güneye sıralanmıştır. Bizanslı Étienne, buranın bir Frigya şehri olduğunu kaydetmekle yetinir. Pausanias ise, bu Themisonium ile Steunos'un yerlerini belirlemede problemle karşılaşır. Bu yazarın açıklamasına göre Steunos, Çavdarhisar (Aizani) memleketinde ve

[637] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan son iki cümle, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).

Dindymène Dağındadır[638]. Phocide, yaptığı gezisinden söz ettiği sırada Steunos'un, kökenleri Çavdarhisar (Aizani) sahasından olan bu Frigyalıların memleketinde olduğunu ve burada Ana Tanrıça için bir tapınak yaptıklarını söyler. Laodikya'nın yukarısında bulunan Themisonium şehri de Frigya'ya aittir. Bu kavmin aktardığına göre, Galler İyonya sahasından şikayet ettikleri sırada, Themisonium'un münzevîleri Herkül (Hercule), Apollon ve Merkür (Mercure)'e dayandırdıkları bir rüyayla, halkın kadın ve çocuklarıyla beraber sığınacakları güvenli bir mağaranın varlığını haber vermişlerdi. Bu olayın anısı dolayısıyla mağaranın girişi önünde, Spiloeites adı verilen bu tanrıların küçük boylarda heykelleri hâlâ görülür. Rivayete göre çok sayıda kaynaklarla sulanan bu mağara, şehirden otuz stade uzaklıktadır. Themisonium şehrinin yeri, bazı kitabeler ya da reddedilmesi mümkün olmayan bazı delillerle, hemen belirlenememiştir. Bu şehri, Frigya'nın güney kısmı olan Tefene (Tefenni) yerine koymaya meyledilebilir. Corancez, Likya gezisinde Tefeniyle yöresinden şöyle söz eder:

"Toros Dağının arkasından inmek için, iki saatten çok zaman harcadık ve son üç fersah kadar genişliği olan Tefene vadisinde bulunduk. Bu vadiye, batıda bizim indiğimiz dağların silsilesi hâkimdir. Kuzey tarafından vadi, gözden kaybolunca kadar devam eder ve bu yönde büsbütün genişler. Görünüşe göre bu vadi, eski Kolossai (Colossae) (s.405)'nin gün doğuşu tarafındaki Lycus vadisiyle birleşir. Bunu, kuzeye doğru giden ve Lycus'un suları aracılığıyla Menderes nehriyle birleşen suların yönü gösterir. Menderes vadisinin de Tefene ile birleşmesi gerekir.

Köy, dağların eteğindedir ve vadinin bütün devamına hâkimdir. Bir ucunda tuğla ve yontma taş enkazını içeren bir harabe, eski fakat önemi az bir şehrin var olduğunu anlatır[639]. Yeni haritaların çoğu, ya yazarın ya da kopye edenin hiç şüphesiz bir hatası olan, otuz stade mesafe kaydını dikkate almaksızın Themisonium'u Tefene'nin yerine koyarlar."

KIRK İKİNCİ BÖLÜM
Dinar (Celaenae/Dinaire) - Apamée Cibotos

Kelenai (Celaenae), Frigya'nın en eski bir şehriydi; hatta belki de Frigyalılar bu sahaya gelmeden önce bu şehir vardı. Tarihçiler, bu şehrin kuruluş tarihi hakkında susarlar; fakat bunun kuruluş zamanını, masal türünden bir olayla ifade için, Tremilaların ve Likyalıların tanrısı Marsyas'ın galibi Apollon'un, bütün tarihî dönemlerden önce bu sahada sakin olan yabanî insanları yönetimi altına alan Girit sakinlerini temsil ettiğinden söz

[638] Pausanias, VIII. Kitap, bölüm 4; X. Kitap, bölüm 82; Strabon, XII, 576.
[639] Corancez, *Itinaire*, s.411.

ederler[640]. Chersonèse sahasına güney tarafından girmiş olan Kaballer (Cabalès), Pisidyalılar ve Solymler, burada daha sonra kuzey ve güneyden gelen iki akın tarafından yok edilen yerli halkı bulmuştular. Yerinin istisna bir yer olması ve sularının çokluğuyla beraber doğal bir savunma oluşturan yüksek kayalarıyla Celaenae şehri, söz edilen ilkel kavimlerin, elbette tercih ettikleri yerlerinden biriydi. Buranın yerlileriyle bunlardan daha iyi silahlanmış savaşçılar arasındaki ilk savaşın anıları, Marsyas'ın, Celaenae Sarayının duvarına bir tulum halinde şişirilmiş ve asılmış derisini gördüğünü iddia eden Herodot dönemine kadar devam etmişti[641]. Kral Midas'ın oğlu Lytersès, bu Celaenae şehrini, en sevdiği bir yerleşim yeri yapmıştı.

(s.406) Kserkses (Xérxès)'in ordusu, Kızılırmak nehrini geçtiği zaman, Frigya'ya girerek bu Kelenai (Celaenae) şehrine de geldi. Menderes nehrinin kaynağı, bu şehirdeydi. Bu nehre karışan ve bundan daha az önemli olmayan Catarrhactè suyu, şehrin genel meydanından çıkardı. Atys'in oğlu aslen Lidyalı Pithyus, bu şehirde Kserkses'i ve ordusunu karşılayarak hükümdara çok görkemli gösterilerde bulundu[642].

Ksenofon (Xénophon), bu şehir hakkında, Herodot'un açıklamasına uygun ayrıntı verir ve yalnız şehri sulayan nehirlerin isimlerinde görüş ayrılığı vardır. Keyhüsrev, Frigya'ya girerek kalabalık ve zengin bir şehir olan Kolossai (Colossae) şehrine kadar, sekiz fersenk mesafe (1 fersenk 5000 metre) kat etti. Bu şehirde yedi gün ikâmet ettikten sonra, üç günde yirmi fersenk yürümek üzere Frigya'nın diğer büyük şehri olan Celaenae'ye geldi. Burada Keyhüsrev (Cyrus)'in bir sarayı, av için yabanî hayvanları bulunan bir park veya ormanı vardı. Menderes, kaynağını buradan alarak şehrin ortasından geçer. Kalenin yukarısında, Marsyas'ın kaynağını içine almış olan kralın sarayı vardır. Marsyas, Menderes nehrine dökülen yaklaşık yirmi beş ayak genişliğinde ufacık bir sudur. Kserkses (Xérxès) yenilgisinden sonra buraya çekilerek sarayı ve kaleyi yaptırdı[643]. Marsyas[644] suyu, yerden şiddetli bir şekilde fışkırır ki sık sık taşları dışarıya fırlatır. Bu Théophraste tarafından doğrulanmış ve Pline tarafından da aktarılmıştır[645]. Strabon, Marsyas'ın kaynakları konusunda farklı bir tanım yapar. Bu yazara göre Marsyas, kaynağını Aulocrène adı verilen bir gölden alır. Pline'e göre bu göl, Apamée'ye on mil uzaklıktadır. Bu son şehir, Menderes nehriyle Marsyas suyunun birleştiği yerde bulunur. "Celeanae adı verilen bir tepeden

---

[640] Pausanias, I. Kitap, bölüm 23.
[641] Hérodote, VII. Kitap, bölüm 36.
[642] Hérodote, V. Kitap, bölüm 28.
[643] Xénophon, *Anabas*, I. Kitap, bölüm 2.
[644] Dinar'da Suçıkan parkındaki kaynağın adı (Y.N.).
[645] Pline, XXXI. Kitap, bölüm 2.

çıkar ve aynı addaki tepeye doğru akar." Birkaç satır aşağıda "Yukarısında flüt ağzı yapmaya uygun sazlar yetişen bir göl vardır; Marsyas ve Menderes nehirlerinin kaynaklarının bu gölden çıktığı söylenir[646]." Bazılarınca bu su, kaynağını Aulocrène gölünden alarak bir süre yer altından geldikten sonra Celaenae kalesinin içinde meydana çıkıyordu. Bu Aulocrène gölü Dombay vadisinde bulunuyordu ve Aulocrène adı, orada bir dağa, bir vadiye ve bir göle verilmişti.

Bu Marsyas kaynağının yakınında, Pline iki çeşmeden söz eder[647]. Ilginç bir özelliği olan bu çeşmelere, Yunanlılar uygun isimler vermişlerdi. Birinin adı Kloenon diğerinin Gelon idi[648]. Yani birincisinin suyu insanı ağlatır, ikincisininki güldürürdü. Marsyas suyuna, Frigyalılar kurbanlar sunarak ve toprağın onları yuttuğu kaynağına hediyeler atarak, gerçek bir dinî anlam yüklerlerdi[649].

Pisidya fatihi İskender, Celaenae önlerinde göründüğü zaman, müstahkem kaleyi bin Karyalı ile yüz Rumdan oluşan bir askeri birlik, Atizyès adındaki Frigya satrapının (s.407) kumandasında koruyordu. Kalenin sarp yeri, İskender'i kısa bir süre hareketinden alıkoydu. Zor bir kuşatma yapmak zorunda kalacağından korkuyordu; fakat muhafız birlikleri, İskender'e elçi göndererek belirli bir süre içinde yardım göremedikleri takdirde, kaleyi teslim edeceklerini vaadettiler ve bu öneri de kabul edildi. Yardımcı birlikler gelmediği için kale teslim edilmiş ve satrapın yerine İskender, Antigone adındaki kaymakamıyla bin beşyüz kişilik bir Makedonyalı kuvvet yerleştirmişti. Celaenae şehrinin kayda değer olan son tarihî olayı budur. Birkaç yıl sonra, bu şehre yakın ve ticarî şartları daha uygun bir yerde Rumlar tarafından meydana getirilen bir kasaba, bunun artık yıkılışını davet etmişti. Celaenae'nin yıkılmasına neden olan bu şehir, Apamée idi. Celaenae, Romalılar döneminde yaşadı. Strabon, bunu Apamée ile beraber kaydeder[650].

Antiochus Soter, Menderes nehriyle Marsyas'ın birleştiği noktada bir şehir kurarak buna annesi ve Artabaze'in kızı Apamée'nın adını verdi. Halk olmak üzere, Celaenae'nin sakinlerini buraya taşıdı. Yeni Apamée şehri Cibotos, yani "sandık" unvanını aldı. Ticarî önemi olağanüstü artarak Asya

---

[646] Strabon, XII, 577; Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan bu son cümle, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).

[647] Pline, *a. g. e.*

[648] Birincisi ağlamak fiilinden ağlıyorum, ikincisi gülmek fiilinden gülüyorum anlamındadır.

[649] Ali Suat'ın buradan birkaç cümle öncesinde yer alan ve bu son cümleyle yaklaşık olarak aynı anlama gelen "Frigyalılar bu Marsyas suyunu başka türlü düşünür ve ona dinî bir önem verirlerdi." cümlesi, herhâlde bir karışıklık sonucu yukarıda yer almıştır (Y.N.).

[650] Strabon, XII, 577.

eyaletinin ikinci bir şehri ve Efes'in rakibi oldu. Marsyas suyu Apaméeliler tarafından da kutsal sayılmaya devam etti ve madalyalarına geçti. Apamée şehri, vilayetin merkezi oldu. Alanı, Pline'in aktardığına göre[651], Uşak (Acmonia)'a kadar gidiyordu. Apamée şehri, Signia Dağının eteğinde ve Marsyas, Obrimas ve Orgas[652] sularının üzerindeydi. Bizanslı Étienne, Celaenae ile Apamée şehirlerini bir sayar. Gerçekte öncekinin halkı ikinciye gelerek önceki büsbütün terk edilmişti.

Apamée şehrini, çoğu defalar deprem yıkmıştır. Birinci deprem, İskender zamanında olmuştu. Mithridate döneminde de korkunç bir deprem sarsıntısıyla harap olmuş ve bazı binaların tamiri için, kral tarafından yüz talent verilmişti. Claude'un zamanında, diğer birtakım Asya şehirleriyle beraber aynı yıkıcı olayla karşı karşıya kalmış ve imparator tarafından beş yıllık vergisi affedilmişti[653].

Celaenae'nin yeri, en önce Pococke tarafından Dinar (Dinaire) köyünde (s.498) keşfedilmişti. Daha sonra Chandler ve diğer gezginler de tanıdılar. Dinar köyü, kayalık bir tepenin eteğindedir. Sokaklarında hep harabe enkazı görülürse de çok önemli bir eser yoktur. Hızlı akan bir dere, dar bir vadiden çıkarak kuzeydoğuya doğru bu köyün ortasından hızla akar ve biraz ileride ovaya girerek Menderes'e karışır. İkinci bir dere, kayalık bir tepeden kaynağını alarak köyün bir mil yakınından yine hızla, dar bir kanaldan akarak gider. Bu dere, Herodot'un Catarrahactès dediği Marsyas suyudur. Anlaşıldığına göre bu su, zamanında büyük bir oyuktan çıkardı. Bu oyuk, doğal olarak sonraları çökmüştür. Buradaki kayaların hepsi, kalker türündendir ve hiç volkanîk izler yoktur.

Zaman zaman çeşitli araştırmacıların incelediği bu yerlerin bütün topografyası hâlâ bazı karanlık noktalar taşır. Bunlar da ancak Dombay ve Dinar ovalarının iyi bir topografik haritası çizildiği gün aydınlanacaktır[654]. Kelenai (Celaenae)'yi 1828 yılında ziyaret eden Arundell, şu tasviri yapar[655]. Şehrin kuzeybatısında, çok miktarda mimarî süsleme parçalarıyla yarısı yere gömülmüş duvarlar bulduk. Diğer duvarlar, son zamanda yapılan kazı ve doğal çökmeyle ortaya çıkmıştı. Böyle çökme olayları, burada az görülen bir şey değildir. Şamlı Nicolas'ın açıklamasına göre, Apamée yakınındaki bir göl, büsbütün kaybolmuş ve hiç su izi olmayan başka yerlerde, göller ve kaynaklar ortaya çıkmıştır.

---

[651] Pline, V. Kitap, s.29.
[652] Dinar yakınlarındaki Norgas çayı (Y.N.).
[653] Tacite, XII, 58.
[654] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan son iki cümle, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).
[655] Arundell, *Seven Churches,* s.108.

Tepenin tabanından ufak bir dere çıkıyordu. Kaleye çıktığımız zaman, ta tepesinde, merdiven basamakları hâlâ yerinde bir tiyatro bulduk. Üst tarafında, şüphesiz asıl kale içi olan bir meydancık, tamamen çanak çömlek enkazıyla örtülüydü. İnerken güneydoğu tarafından vadiye aktığını gördüğümüz bir su, çok sayıda değirmen çeviriyordu. Bu su da diğerleriyle birleşerek Menderes nehrine karışıyordu. Arundell tarafından kopye edilmiş çok sayıda kitabelerden hiçbirinde, şehrin adı yer almamaktadır. Güneybatı sahasını, gelecek araştırmacıların yapacakları daha geniş incelemeleri bekleyen kolon ve sütun parçalarıyla birçok arkeolojik iz dolduruyordu[656]

KIRK ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Anava Gölü - Çardak Göl

Kserkses (Xérxès) Kelenai (Celaenae)'yi terk ettiği zaman, Frigya şehirlerinden Anava[657] adındaki (s.409) bir kasaba yakınından ve tuz çıkardıkları bir gölün yanından geçti[658]. Aynı addaki köyün yanında bulunan Çardak gölü ve Anava gölüdür. Suyu acıdır ve içinde balık yaşayamaz. Apamée kasabasıyla Cibyra arazisini birbirinden ayıran dağların eteklerinde, bir göl yirmi kilometre kadar uzanır. Genişliği beş kilometredir; kalker karışımı topraklardan çıkan birkaç dere, bu göle dökülür.

Bu göle Hacı gölü adını da verirler ve Dinar ile Honaz, yani Apamée ile Kolossai (Colossae) arasında bulunduğu için, bu göl hiç şüphesiz eskiden Anava adı verilendir.

Colossae, Frigya sahasının başlıca şehirlerindendir. Kserkses (Xérxès), Sart (Sardes)'a gitmek için Kapadokya'yı terk ettiği zaman, ordusu ile buradan geçmişti. Genç Keyhüsrev de kardeşine karşı hareket ettiği zaman, yine buradan geçti. Néron zamanında, bu şehir bir deprem sonucunda harap olmuştu. Çöküş dönemi, şüphesiz bu olaydan itibaren başlar. Kapadokya'ya hızla yayılan Hristiyanlık, St. Paul'ün telkinleriyle, Frigya'nın bu kısmına da yayıldı. Laodikya, Pamukkale (Hiérapolis) ve Colossae şehirleri, etraftaki halkla kendilerinin ilişkiler kurmasını sağlayan kiliseleri kurdular. St. Paul'ün mektupları, buralarda Hristiyanların genel toplantılarında okundu, St. Paul, Colossaeliler'e şöyle yazmıştı: "Laodikya'daki kardeşlerimizi tarafımdan selamlayınız ve bu mektubum aranızda okunduğu zaman, Laodikya kilisesinde de okunmasına özen gösteriniz."

Colosaae'nin harabeleri, Honaz köyünün üç mil kuzeyinde görülür. Bunun kalıntıları, bahçelerin öte berisine yayılmış bazı mimarî eser

---

[656] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan bu son cümle, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).
[657] Dinar yakınlarındaki Acıgöl ve kenarındaki küçük şehrin adı (Y.N.)
[658] Hérodote, VII. Kitap, bölüm 30.

parçalarından ibarettir ve bir kısım ayrıntıları hâlâ yerinde kalmış bir de tiyatro harabesi vardır. Çok sayıda lâhit enkazı, mezarlık yerini gösterir. Bizans döneminde, bu Kolossai (Colossae) şehri büsbütün terk edilerek biraz güneyindeki bir tepenin eteğinde, Chonae adında diğer bir kasaba kuruldu. Şimdiki Honaz köyünün işgal ettiği yer burasıdır.

Choniatés lakaplı tarihçi Nicetas, asıl vatanı olan bu yer hakkında bazı bilgiler vermiştir. Bizanslılar zamanında, bu şehir çok gelişmiş ve çok kalabalıktı. Büyük kilisesi St. Michel'e (s.410) nispet edilmişti. Bu kilise, Chonae'nin istilası sırasında, Türkler tarafından yakılmıştır.

Honaz köyü, bugün ancak iki yüz haneden ibarettir ve azalmaya başlamıştır. Bununla beraber toprağı iyi, suyu yeterli ve köy güzel ağaçlarla çevrilidir; bu arazide iyi tütün yetişir.

KIRK DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Frigya Parorée'nin Bazı Şehirleri

Karahisar'dan Konya'ya giden büyük yol, ancak Bizanslılar tarafından söz edildiği yönüyle, çok eski olmayan Bolvadin (Belouadoun)'e doğru devam eder.

Bolvadin'de çok az eski eser vardır. Bu şehrin Karahisar'a mesafesi, kırk kilometredir. Bolvadin ile İsaklı arası, otuz kilometre kadardır. İki yüz hanelik bu küçük İsaklı kasabasının, Selçuklular zamanında oldukça gelişmiş bir yer olduğu anlaşılır. Burada, yerlilerin Sultan Alâeddin'e nispet eyledikleri bir medrese harabesi vardır.

İsaklı'nın on altı kilometre güneydoğusunda, Ulu Pınar Derbendi adı verilen sarp bir geçitten geçilir. Bundan oldukça önemli bir dere meydana gelir. Hamilton'un bu suyu, Ksenofon (Xénophon)'un Sart (Sardes)'tan Konya (İconium)'ya giden yolda diye kaydettiği Midas'ın çeşmesi olarak saymaya hakkı vardır[659].

İsaklı'dan Akşehir'e on altı kilometredir; bu şehirde çok sayıda eski mimarî eserler var ise de önemli bir harabe ortaya koymaz.

Frigya'nın her yeri, Bizans savaşları ve emirlerin Selçuklulara karşı isyanlarıyla o kadar tahribata uğramıştır ki bugün enkaz yığınlarından başka bir şey değildir. Akşehir kasabası, Frigya Parorée'nin Konya (İconium)'daki Metropolis şehri yolu üzerinde bulunan Philomelium şehrinin yerini işgal eder. Synnada idarî alanı, buraya kadar uzanır.

---

[659] Hamilton, *Researches*, II, 184.

Akşehir'den eski Laodikya demek olan Ladik'e gitmek için, ıssız çöl olan eski Tyrioeum şehrinin yerinde bulunan Ilgın'dan geçmek (s.411) gerekir. Akşehir-Ilgın arası, kırk kilometredir ve Ilgın'dan Ladik, elli kilometre olarak hesap edilir. Yol hemen hemen sürekli olarak ovadır.

Laodikya Combusta şehri, Frigya'nın en doğuya düşen noktasıydı. Bunun yerini, şimdi Yorgan Ladik adı da verilen Ladik şehri işgal eder. Halı ve keçe üretimi bura halkının başlıca sanatıdır.

Eski şehrin harabeleri, bu yenisinin etrafında büyük arazi işgal eder. 1838 yılında su kemerlerinin bir kısım kalıntıları hâlâ vardı ve o zaman bunu yıkıyorlardı. Her adımda rastlanan sütun gövdeleri, sütun başlıkları, kaideler gibi mermerden yapılma şeylerin miktarı, bu şehrin ne kadar çok güzel binalarla süslenmiş olduğunu anlatır; fakat bütün bu eserlerde eski Yunan sanatı yoktur. Bu yörenin eserlerinin tamamı, milâdın ikinci ve üçüncü yüzyıllarına aittir. Laodikya, mermer kalkeri oluşumunda bir yerde kurulduğundan, bütün binalar taşını kolaylıkla bulmuştur. Buna Yanık Laodikya denilmesine sebep olarak, yanardağ oluşumu arazisinde bulunduğu iddiası yanlıştır[660].

Frigya Apolloniası - Uluborlu

Frigya'nın güneydoğusunda ve Eğirdir (Eğdir) gölünün yirmi kilometre batısındaki iyi ekilmiş bir ovada, bugün Uluborlu adı verilen Apollonia şehrinden söz edilir. Apollonia şehri, Pisidya'nın Antiochesi yolu üzerinde ve Apamée'nın yirmi dört kilometre güneydoğusunda bulunur ve Frigya'nın ünlü şehirleri içindedir. Burada bulunan kitabeler arasında, Ogüst (Auguste)'ün Roma'da tunç levhalar üzerine kendi emriyle yazılmış olan ve bir kopyesi Ankara (Ancyre)'da bulunan vasiyetnamesinin bazı uzun parçaları bulunmuştur. Belki de bu şehrin halkı da Ancyreliler gibi bu imparatorun adına bir tapınak yaptırmışlardır; fakat böyle bir binadan, hiç iz yoktur. Uluborlu'da elde edilen diğer kitabelerde, bu şehrin Apollonia adından söz edilir. İki yerin kimliğinin belirlenmesi konusunda herhangi bir kuşku yoktur[661].

Bu şehrin yerini belirleyen kişi, Arundell'dir. Sarp bir tepede kalesi vardır; harabesinde belli bir şekli (s.412) kalmamış ve çoğu yıkıntılarıyla özel evler yapılmıştır . Etrafındaki çok verimli ve her tarafı ekilmiş ovasıyla bu şehir, eski zamanlarda çok sayıda insanı beslerdi. Harabeleri neredeyse

---

[660] *a. e.*, II, 193.

[661] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan bu son cümle, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).

şekli bozulmuş hâlde olan eski şehirden, bir şey kalmamıştır. Çok güzel bina parçaları, yeni evler yapmak için sırayla kullanılmıştır[662].

Konumu belirlenen eski şehirleri tanıtan belgeleri, daha önceki bölümlerde toplamıştık. Bu şehirlerin listesi, Hiérocles'in kaydında verilenlerle karşılaştırılacak olursa, onlardan çoğunun hâlâ Frigya haritasında eksik olduğu görülecektir. Hâlâ antik şehirlerin çoğunun adı bilinmemekte ve her üç şehirden ikisinin kimliği konusunda şüpheler bulunmaktadır. Gelecek araştırmacıların görevi, bu problemleri çözmek ve bilinen şehirler arasına birkaç şehri eklemektir. Bilinmeyen tarihi eserleri keşfetmeye götürecek en iyi yol, sürekli takip etmektir[663].

KIRK BEŞİNCİ BÖLÜM
Genç Keyhüsrev (Cyrus)'in Sart (Sardes)'tan Tarsus (Tarse)'a Yürüyüşü

Lidya'ya vali atanan genç Keyhüsrev (Cyrus), kardeşi Erdeşir (Artaxerxe)'in babaları Dârâ (Darius) tarafından halef ve veliaht ilan edildiğini duyunca, bunu yok ederek yerine geçmek düşüncesine kapıldı. Doğunun yıllıklarında sıradan olan bu olay, tarihte büyük bir gürültü kopardı; çünkü Keyhüsrev'in emrine bağlı Yunan askerleri içinde, genç prensin yenilgisi üzerine "On Binlerin Geri Çekilmesi"ne kumanda etmiş olan Ksenofon (Xénophon) da bulunuyordu. Biz bu bölümde, Keyhüsrev'in Sart (Sardes)'tan hareketinden itibaren durakladığı yerleri izleyerek Ksenofon tarifine göre durak yerlerinin önemli olanlarını, şimdiki yeni yerlere uygulamakla yetineceğiz.

Keyhüsrev, İran hâkimi Satrap Tissapherne'in saldırısına karşı gelmek bahanesiyle, Yunan kuvvetlerini alarak karargâhı olan Sart (Sardes)'tan, milâttan önce 404 yılında ayrılarak yola çıktı. Bu akın ordusunun başlıca şehirler arasında, hep geçtiği yerleri Ksenofon ele geçirmiştir. Kullandığı eski "fersenk" ölçüsünün uzunluğu coğrafya miliyle iki mil ve dört yüz elli beş ya da iki mil altı yüz sekizdir. Bu iki miktar arasındaki farkı tartışmadan vazgeçerek ortalamasını alırsak, iki mil beş yüz otuz bir metre eder ve coğrafya milinin uzunluğu, ise bin sekiz yüz elli iki metredir. O hâlde eski "fersenk"in uzunluğu dört kilometre altı yüz seksen yedi metre olur.

Satrap Tissapherne, beş yüz kişilik bir süvari alayıyla Suza tarafına giderken[664], Keyhüsrev de Pisidya tarafına yönelmişti. Keyhüsrev, Alaşehir (Philadelphie)'in önünden geçen ve zamanımızda Kuzu çayı adı verilen

---

[662] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan son iki cümle, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).
[663] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan bu son paragraf, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).
[664] Strabon, I. Kitap, bölüm 11.

Alaşehir çayı (Cogamus)na paralel bir yol izledi[665]. O zamanlar, bu şehir daha yoktu; bununla beraber yol (s.413) güneye yöneldiğinden, burası çiğnenmiyordu. Keyhüsrev, Lidya'yı geçmek için üç gün yürüdü ve yirmi iki fersenk mesafe kat etti. Menderes (Méandre) nehrine gelerek buradan yedi duba üzerinde bir köprü aracılığıyla geçti ve sekiz fersenk kadar daha yürüdükten sonra, Frigya şehirlerinden Kolossai (Colossae)'de durdu. Bu hesaba göre, otuz fersenk ya da yüz kırk kilometre ve altı yüz on metrelik bir mesafe kat etmiş oluyordu. Colossae'nin yerinde, bugün Honaz kasabası vardır; eski Colossae, Frigya'nın en ünlü ve gelişmiş şehirlerinden biri ve çoğunlukla İran ordularının konak yeriydi.

Keyhüsrev, bu şehirde yedi gün durarak o sırada ordusuna, bin beş yüz kadar eski asker, Menon'un kumandası altında katıldı. Colossae'den hareketle yirmi fersenk, yani doksan üç kilometre yedi yüz kırk metre mesafe giderek Kelenai (Celaenae) şehrine geldi. Keyhüsrev'in burada bir sarayı ve av kuşları dolu ormanı vardı. Av eğlencesi yapmak ya da hükümdar Erdeşir'i, eski düzeni üzerinde şaşırtmak ve kendi ordusuna niyetini anlatmamak için, bu şehirde otuz gün kalarak avla meşgul oldu. Bu şehir şimdi Dinar'ın bulunduğu yerde ve Orgas çayıyla Menderes'in birleştiği nokta üzerindedir.

Otuz günün sonunda Keyhüsrev yola çıktı; Peltae'ye kadar on fersenk, yani kırk kilometre sekiz yüz yetmiş metrelik mesafe yürüdü.

Bu şehrin yeri, bugün belli değilse de herhalde eski Éumenia, yani şimdiki Işıklı yakınında olmalıdır.

Peltae harabeleri kalmamıştır; Celaenae'nin yerine Apamée'nın kurulduğu gibi, bu Peltae'nin de yerine, Éomenia'nın geçtiği şüphesizdir. Ordu, burada üç gün kalarak oyunlar ve adaklarla, Lupercalia bayramı kutlandı. Keyhüsrev, Peltae'yi terk ederek Ceramorum Agora[666] şehri tarafına gitti ve on iki fersenk, yani elli altı kilometre iki yüz kırk dört metre kat etti. Bu yer, Hammer'in görüşüne göre, telaffuz olarak da bir benzerlik olan Germiyan beyliğinin merkezi gibi tanınmıştır. Germiyan ovası, şimdiki Uşak kasabasının güneydoğusunda ve Işıklı'dan otuz bir coğrafya mili mesafededir. Buradan sonra ordu güneye dönerek (s.414) Afyonkarahisar tarafında otuz fersenk, yani yüz kırk kilometre altı yüz on metrelik dağlık bir memlekette yürüdükten sonra, kalabalık olan Caystropedium ovasını bulur ve burada beş gün kalır. Kilikya Kralı Syennesis'in karısı Épyaxa'nın ziyaretini, Keyhüsrev bu şehirde kabul etmiştir.

---

[665] Bkz. Dördüncü kitap, yirmi sekizinci bölüm.

[666] Uşak ili, Banaz ilçesinin bulunduğu yerde eski bir şehir (Y.N.).

Kraliçe Épyaxa ile beraber iki yürüyüşte on fersenk, yani kırk altı kilometre seksen yedi metre giderek Midas çeşmesinin bulunduğu Thymbrium şehrine geldi. Bu yer, şimdi de bol ve berrak kaynağıyla Ulu Pınar Derbendi adını taşır. Işıklı ile Akşehir arasında bir geçittir. Eski Thymbrium şehri, Akşehir'e daha yakın bir noktada olacaktı. Buradan sonra Keyhüsrev, iki günlük bir yürümeyle Tyriaeum'a gelerek on fersenk daha kat etmiş oldu; burası da önemli bir şehirdi. Şehrin önündeki geniş ovada üç gün kalarak ordusuna geçit resmi yaptırdı; Épyaxa, İran prensine sürekli olarak eşlik ediyordu. Bu kraliçenin getirdiği parayla, ordusunun masraflarını verdi. Bu Tyriaeum şehrinin yerinde şimdi, eski Laodikya olan Ladik'ten kuzeybatıya doğru elli dört kilometre mesafede, Ilgın adında küçük kasaba vardır.

Bundan sonra Keyhüsrev, üç yürüyüşle yirmi fersenk, yani doksan üç kilometre yedi yüz kırk metre daha giderek Frigya'nın son şehri olan İconium, yani Konya'ya ulaştı; burada üç gün kaldı. Likonya (Lycaonie) sahasını beş günde geçerek Barathra şehrine kadar otuz fersenk yürüdü. Lycaonie halkı, geçmesine engel olmak istediklerinde, Keyhüsrev ordusuna memleketin yağması için izin verdi. Kraliçe Épyaxa, burada Keyhüsrev'den ayrılarak Toros Dağını aşıp Kilikya'ya döndü. Keyhüsrev, Kapadokya'yı dört günde yirmi beş fersenk, yani yüz on yedi kilometre yol alarak geçtikten sonra, Dana ya da Tyane[667] şehrine kadar geldi. Bu şehir Tyanitis adı verilen geniş bir kasabanın idare merkeziydi; çok zengin ve çok kalabalık bir şehirdi.

Bunun yeri İftyankas köyündedir ve şimdi hâlâ Koçhisar denilen bir köyü de içine alır.

(s.415) Tyane'nin Kilikya kapılarına olan uzaklığı ve mesafesi, Ksenofon (Xénophon)'un notunda kayıtlı değildir. Bu mesafe, gerçek olarak altmış beş coğrafya milidir; çünkü on sekiz saatte kat edilir (yüz yedi kilometre demek). Keyhüsrev, bugün Gülek boğazı denilen bu geçitten geçti. Bu boğazı, Mehmet Ali Paşa büyük bir çalışmayla açtırarak geçilir hâle getirtmiştir. Keyhüsrev, Kilikya'nın başkenti olan Tarsus (Tarse)'a ulaşmak için, yirmi fersenk mesafe kat etti. İlişki kurduğu kral Syennesis'in misafiri olarak bu şehirde yirmi günü istirahat ederek geçirdi. Ondan sonra, iki günde on fersenk giderek Adana'nın güneyinde Seyhan (Sarus) nehrine geldi ve beş fersenk daha kat ederek bugün hemen hemen terk edilmiş gibi olan Misis'in bulunduğu Mepsuestia civarlarında Ceyhan (Pyramus) nehrini geçti. En sonunda, iki gün içinde on beş fersenk, yani yetmiş kilometre üç

[667] Niğde ili, Bor ilçesi, Kemerhisar kasabası (Y.N.).

yüz beş metre daha giderek harabeleri bugün Kara Kaya adındaki küçük dağın kuzeyinde görülen İssus şehrine geldi. Burada üç gün kaldıktan sonra beş fersenk, yani yirmi üç kilometre dört yüz otuz beş metre giderek Suriye Kapıları adı verilen ve Türkler tarafından Demir Kapı diye adlandırılan boğaza ulaştı. Burada eski binaların kalıntıları görülmektedir.

Keyhüsrev'in Küçük Asya'da izleği yol, aşağıdaki çizelgede özetlenmiştir:

Sart (Sardes)'tan hareketle	Fersenk	Kilometre
Colossae	30	140 610
Celaenae	20	93 740
Peltae	10	46 870
Ceramorum Agora	12	56 244
Caystrophedium	30	140 610
Thymbrium	10	46 870
Tyriaeum	10	46 870
İconium	20	93 740
Baratkra	30	140 610
Dana	25	117 175
(s.416) Kilikya Kapıları	23	107 801
Tarse	20	93 740
Sarus Nehri	10	46 870
Pyramus Nehri	5	23 435
İssus	15	70 305
Suriye Kapıları	5	20 435
Toplam:	275	1288, 925

Büyük İskender'in Küçük Asya Seferinin Özeti

İskender, Akbaş burnu (Sestos)ndan Nara burnu (Abydos)na Çanakkale boğazı (Hellespont)nı geçerek, doğru İlium[668]'a gider ve orada

[668] Truva sahası (Y.N.).

Minerve İliade'e adaklar sunar. Buradan hareket ederek Arisbé'de ordusuna katılarak, Umurbey çayı (Practius) kıyılarını karargâh yapar. Sonra Colonnes yoluyla Hermoté'ye ulaşır.

İran ordusu, Biga çayı (Granique)nın sağ kıyısında, Zélia civarında yerini almıştı. Milâttan 334 yıl öncesinin 21 Mayısında İskender, ilk ve en parlak zaferini İranlılara karşı kazandıktan sonra, İlium yoluyla Sart (Sardes) üzerine gider. Antandros[669], Edremit (Adramyttium), Bergama (Pergame) ve Akhisar (Thyatire) üzerlerinden geçer. Sart (Sardes)'a vardığında, vatandaşlarını azat ederek adaklar yapar. Sart (Sardes)'tan sonra, dört gündüz içinde Efes'e giderek zorbaları kovup halk hükümetini kurar. Şehirlerini İskender'e sunmaya gelen Manisa (Magnésie) ve Aydın (Tralles) milletvekillerini kabul eder.

Diyana (Diane)'ya da adaklarını sunduktan sonra, boyun eğmeyi reddeden Milet'e gider. Burayı aldıktan sonra, Bodrum (Halicarnasse) üzerine yürüyerek, bunu da uzunca bir kuşatma sonucunda ele geçirir.

İskender, Likya'ya girerek Hyparna[670]'yı ele geçirir; bu müstahkem şehrin Phaenix istihkamını yıkarak, sonra Fethiye (Telmissus), Xanthus ve Patara'yı alır. Likya sahillerini izleyen İskender ordusu, Climax Dağının (s.417) zor geçidini Faselis (Phaselis)[671]'ten geçtikten sonra, Pamfilya sahasına girerek Perge şehrini ele geçirir. Aspendos şehri milletvekilleri gelerek teslim olurlar. İskender, Perge'den Sidé ve Sylloeum[672] üzerlerine yürüyerek Aksu (Cestrus) vadisine çıkar; Toros Dağını aşarak, Ağlasun (Sagalassus)'u ele geçirir ve Pisidya'yı istila eder.

Bundan sonra Frigya üzerine yürünerek, Dinar (Celaenae) şehri savaşsız bir şekilde boyun eğer; İskender Gordiyon üstüne giderek Gordis Düğümünü keser. Paflagonya ile Kapadokya'yı ele geçirir ve istila eder. Kilikya'ya girerek Tarsus (Tarse)'da biraz kaldıktan sonra, İssus ovalarında Dârâ (Darius) ile son savaşını yapmaya gider.

İskender'in Küçük Asya seferi aşağıda özetlenir:

Hellespont'tan Hareketle	Mil[673]	Kilometre
Biga Çayı (Granique)	52	76,960
İlium	75	111,000

[669] Edremit'in batısında Avcılar köyü yakınındaki Yarmataş tepesi (Y.N.).
[670] Köyceğiz gölünün batısındaki ılıca şehirlerinden biri (Y.N.).
[671] Antalya'nın batısında Tekirova yakınında bir antik şehir (Y.N.).
[672] Serik-Gebiz arasında Asar köyünün yakınındaki antik şehir (Y.N.).
[673] Roma mili bin dört yüz seksen metredir.

Sart (Sardes)	139	205,720
Efes	56	82,880
Halikarnas	80	118,400
Alinda, Telmissus	122	180,560
Xanthus Patare	140	207,200
Climax Phaselis	64	94,720
Ağlasun (Sagalassus)	67	99,160
Celaenae	43	63,640
Gordium	133	196,810
Ankara (Ancyre)	49	72,520
Cyri castra	198	293,040
Tarsus (Tarse)	199	294,520
Cilicie Trachée	165	244,200
Tarsus (Tarse)'dan İssus'a	120	177,600
Toplam	1702	2518,960

GALATIE (GALATYA)

KIRK ALTINCI BÖLÜM

Galyalılar (Gaulois)ın Gelişi

Gal-Rum ya da Galatya (Galatie) adını almış olan saha, iki büyük saha olan Pont ile Frigya'nın bölümlerindendi. Daha Yunan kralları zamanında, bu sahanın birtakım önemli kısımları, gerek hükümet açısından ve gerek sınır açısından düzenlemeye tabi tutulmuştu. Frigya'nın bir kısmını, Pont hükümdarı sahiplenmiş; Pont'un çok sayıda şehriyle bir kısım arazisini, Bitinya Kralları ele geçirmişti. Bu şehirler, böyle bir siyasî bölünme durumundayken Galyalılar Asya'ya geldiler; Küçük Asya'nın göbeğinde yerleşmelerine yarayan durum da aslında bu idi.

Bergama kralları, Romalıların dostluğuna güvenerek Bitinya krallarına karşı savaş ediyorlardı.

Romalıların yalnız saldırılarına karşı değil, Roma Cumhuriyetinin gizli ittifakına karşı da savunma durumuna geçen Nicomède, denizi geçip gelmiş olan bir kavmi yardım için çağırmaya karar verdi.

Bizans kapılarına konan Galyalılar, bu cumhuriyeti ağır ve sıkıntılı bir dostlukla tehdit ediyorlardı. Bunlar Nicomède tarafından davet olunarak sonucu orta Frigya'nın ele geçirilmesi olan parlak savaşa sokuldular. Bizim için, Galyalıların Küçük Asya'nın ortasına kadar girip orada yerleşerek memlekete yok olmaz anılar bırakmış olmalarını, millî bir gurur duygusuyla anmak gerekir. Doğuluların Avrupalılar için kullandıkları Frenk genel tabiri, miladî tarihin ta ilk yüzyıllarından beri (s.419) doğunun kaderi üzerine kayda değer etkiler yapmış olan atalarımızın[674] bırakmış oldukları unvandır.

Gallerin memleketi Roma İmparatorluğu ile birleştiği zaman olan bu etki, Roma İmparatorluğunun yıkılışıyla güç kazanarak kalkındı. Latinler, doğuda Galyalıların faaliyetini yeniilediler. Haçlı kafilelerini Asya dağ ve ovalarına sevk eden etken, Fransaidi ve sonra, son zamanlarda Hristiyan milletlerin korkusuzca Bizans İmparatorluğunun yeni fatihleriyle ticarete başlamaları, I. François ve XIV. Louis'nin koruması sayesindedir.

Böylece, Galyalılar İmparatorluğunun Asya'da ne gibi bir temel üzerine kurulduğu ve o dönemde güçlerinin zirvesinde olan devletlerin ortasında nasıl kurulabildiğini incelemek, faydasız olmasa gerektir. Avrupalı fatihlerle Asya kuvvetlerinin bu hızlı ve kolay kaynaşmaları, az önemli bir olay değildir. Bergama krallarının Pont ve Bitinya hükümdarlarının parlak lakaplarla şereflendirdiği bütün prensler, bizim o barbar atalarımıza, bu Galatlar Cumhuriyetini kurmak için istedikleri kadar arazi vermekte yarıştılar ve Roma İmparatorluğu, bu kurumu yıkmaktan çekinerek ona İskender'in mirasından çok saygı gösterdi.

Galyalılar Asya'ya ulaştıkları zaman, kendileri gibi Avrupa'dan gelmiş olan Rumlar, Frigyalılar, Misyalılar ve Bitinyalılar gibi yabancı milletlerle ilişki kurdular. Bitinya Devletinin, o dönemde ne durumda olduğunu gördük. Kuvvetli müttefikler tarafından her ikisi de korunan ve samimiyetsiz nasihatlarla heyecanlandırılan iki rakip vardır. Bunlar da birbiriyle tutuşmak ve dövüşmek üzere olan Nicomède ile Zipoetès idiler.

Galatlar adı, Asya'ya yayılmaya başlıyordu; Brennus'un komutası[675] altındaki savaşçı kabilelerin akınları, Yunanistan'ı tahrip etmiş ve Trakya şehirlerini haraca bağlayarak halkına korku salmıştı. Brennus'un ölümüyle Galyalılar Yunanistan'ı bırakarak iki kısma ayrıldılar; bunların biri Dardanie'de kalarak diğeri silahı (s.420) elinde yağmalayarak ve rast geldiği halkı vergiye bağlayarak Teselya[676] ve Makedonya'yı dolaştı. Yirmi bin

[674] Yani Frankların (Ç.N.).
[675] Strabon, V. Kitap, s.137.
[676] Yunanistan'ın kuzeybatı kesimi (Y.N.).

kişilik bir kuvvet oluşturan bu ikinci kısım, Léonorius ve Léontarius'u[677] lider tanıyarak ve bütün Marmara denizi (Propontide) kıyısını kendine bağlı kılarak Bizans'a kadar geldiler ve ansızın istila ettikleri Lysimachie[678]'ye hâkim olarak ve Chersonèse'e yerleşerek Hellespont'a indiler. Ancak dar bir boğazla Avrupa'dan ayrılmış olan Asya'nın o zengin diyarları, Galyalılara bir yerleşme arzusu verdi. Buraya hâkim olan Antipater huzuruna, içlerinden bir heyet gönderdiler. Bunların istila gürültüleri, kendilerinden önce ileriye gittiğinden, Antipater açıktan açığa karşı koymaya cesaret edemeyerek sürekli birtakım zorluklar çıkarıp zaman kazanmak yolunu tuttu. Galyalıların Truvalıları istila etme niyetlerini ve girişimlerini, bu zamanda aramak gerekir[679]; fakat bu yörenin savaşlarla son derece harap hâle gelmiş olduğu için savunmaya elverişli bir yerini bulamadılar. Eski İstanbulluk (Alexandria-Troas) şehri, o zaman bir Minerva tapınağını içeren bir kasabadan ibaretti. Bu şehir, gelişmişliğini Hérode Atticus'un lütfuna borçludur. Galyalılar buraya geldiklerinde, bu şehri sursuz ve hisarsız bulduklarından, oturmak istemediler. Antipater ile konuşmaları, hiçbir sonuca varamadığından, Léontarius'un kumandasında bulunan kabile, birkaç gemi ele geçirerek bunlarla Bitinya'ya geçtiler[680]. Nicomède, bu sırada kardeşi Zipoetés ile savaş etmeye hazırlanıyordu. Bitinya kralı, yapı olarak boyunduruğa alışmış gevşek halk üzerinde titretici etkiler yapan bu yabancılara güvenmekle bahtiyar bir hâlde, bunları düşman yerine koymaktan çok, müttefik dost gibi kabul etti. Nicoméde, Leonorius'un liderliği altında Bizans'ta kalmış olan Galleri çağırarak bunların yardımıyla, memleketteki isyanları hemen yatıştırdı.

Nicomède ile Galyalılar arasında imza edilmiş olan antlaşmayı, Photius koruma altına almış ve bize kadar ulaştırmıştır.

"Galyalılar, Nicoméde ve onun torunları ile sürekli olarak dostluk bağlarıyla birleşmiş kalacaklardır. Nicoméde'in rızası olmaksızın hiçbir antlaşma yapamayacaklar ve sürekli olarak onun dostlarıyla dost, düşmanlarıyla düşman kalacaklardır. Her istendiği zaman Bizanslılara yardımda bulunacaklardır. (s.421) Tios[681], Ciera, Kadıköy (Chalcedoine), Ereğli (Heraclée) şehirlerinin, sürekli olarak sadık dostu olacaklardır."

---

[677] Tite-Live, XXXVIII. Kitap, bölüm 16.
[678] Gelibolu yarımadasında bir kent (Y.N.).
[679] Strabon, XIII. Kitap, s.594.
[680] Memnon, ap. Photium, s.720.
[681] Zonguldak'ın kuzeydoğusundaki Filyos-Hisarönü'nün antik adı (Y.N.).

Bu şartlarla kral, bunlara memleketin kapılarını açtı ve silahı olmayanlara da silah verdi. Galyalıların Asya'ya geçmesi, 476 Roma yılında Damocles'in liderliği zamanında meydana gelmişti[682].

Asya'ya gelen Galyalıların birlikleri, yapı olarak başlıca üç kabileden oluşuyordu. En kuvvetli olan Gal kabilelerinden Tolistoboienler, Germanya, İtalya ve İllirya'da yerleştiler. Bu kabilenin kökü olan Boienler (Boieus), Lyon'da ve Akitanya'da oturuyorlardı. Bunların ilk göçü, milâttan beş yüzyıl önceye kadar çıkar. Asya'da yerleşen üç kabileden daha sonra, en kuvvetlisi olan ve Tectosageler denilen ikinci kabile, Narbonneliler kısmını oluşturuyordu. Bunların uzun seferlerde Boienlere sürekli olarak rekabet ettikleri düşünülür; çünkü César'ın dediğine göre[683] bunlar, Germanya'da da tesisler kurmuşlardır. Bu kabile, en kalabalık ve en ünlüleriydi. Romalılar bütün Küçük Asya'ya hâkim oldukları zaman, bunlara sürekli olarak dostlukta bulundular. Trocmienler denilen üçüncü kabile ise bu adı, liderleri olan Trocmus'tan almıştı. Bunlar, sürekli olarak Tectosageların egemenliği altında bulunmuşlar ve tarihe büyük başarılarla geçememişlerdir.

Bitinya kralının terk ettiği arazi, bu korkusuz savaçıların hırsını tatmine yeterli gelmiyordu. Bunun üzerine etraftaki komşularına saldırdılar. Onlar da titreyerek vergi vermeyi önerdiler. Galyalılar, bu memleketlere bir Asya prensinin dost ve müttefiki gibi giriyorlardı. Hepsi barbar ve cahil olan bu adamların, Rumlar ve Frigyalılar gibi nazik ve havaî debdebeli şehirlerin halkını kendilerine yaklaştırmak için siyasetlerinin oldukça akıllı ve becerikli olduğu görülür. Bu şehirlerin halkı, Galyalıların sert ve zor dostluğunu kabul ettiler ve samimi bir dostluk kurarak hatta Romalılardan alman memlekete, bizzat kendileri Galo-Grek, yani Gal-Rum unvanını verdiler. Uzaktan tehdide ve yakından saldırıya uğramış olan bütün Küçük Asya milletleri, Galyalıların egemenliği altına girdiler. Asya, Toros dağından bu yana, arzularına göre bölünmüş, hepsi vergi veren (s.422) tek bir memleket olmuştu. Trocmienler kabilesinden olanlar, taksimde Hellespont kıyılarıyla Paflagonya'yı ve Kapadokya'nın bir kısmını aldılar.

Eolya ve İyonya sahaları, Tolistoboienlere düştü. Bunlar da Sakarya nehrinin öte yakasında yerleştiler. Tectosageler de Frigya ile Kapadokya'nın bütün kuzey kısmını aldılar. Bunlar, bu yeni fetihlerine ana vatanlarının adını verdiler ve bu Asya Galatyası, Küçük Asya'nın birinci derecedeki bağımsız devletlerinden biri oldu.

---

[682] Pausanias, X. kitap, s.23.
[683] César, *Comm. VI. Kitap,* s.24.

Bu sırada Romalılar, silahlarını bu yöreye ulaştırmayı düşündüler. Sürekli olarak başarı elde etmiş bulunan siyasetlerine sadık olan Romalılar, Galyalılara karşı tek endişe ettikleri Frigya ve Bitinya prenslerini musallat etmeye başladılar. Ancak Annibal'ın Bitinya'da bulunması, hilelerinin sona ermesini gerektiriyordu. Birinci olarak Eumène'in babası Attale, Bergama hükümdarlarına verdikleri vergiden kurtulmak bahanesiyle, Galyalılara savaş ilan etti[684] ve iyi sonuç aldı; çünkü Galyalılar Sakarya nehrinin karşı yakasına çekildiler. Fakat Romalılar, kendilerinin başarılarını hazırlamış olan hükümdarların fitne ve ayrımcılığından yine yararlanmayı düşünerek bunlardan çıkarlarına uygun gelenler üzerine etki etmekten geri kalmadılar. Büyük Antiochus'a yardımcı olmak üzere, kalabalık bir birlik gönderiler; fakat ne Annibal'in tavsiyeleri ve ne de Galyalıların işbirliği, onu yenilgiden kurtardı. Roma'nın intikamı, hemen kralın müttefikleri aleyhine döndü. Scipion'un fetihlerini kıskanan konsül M. Manlius, Senatonun emrini beklemeksizin Galo-Grekler üzerine yürüdü. Manlius'un bu seferi 565 Roma yılında meydana gelmişti (M. Ö. 189). O sırada Galler, 89 yıldan beri Küçük Asya'da ikamet ediyorlardı. Galatya sahasını tahrip etmek için, Roma kumandanı tedbirler düşünmekte aciz kalmadı ve Attalelar, hükümdarlarını yardımcı kuvvet olarak kullandı. Bergama'nın askerî birliklerini yardımcı alarak memleketi ve halkı tanıyan diğer müttefikleri kılavuz edinerek, hemen harekete başladı. Bununla beraber doğruca Galatya üzerine yürüyeceği yerde, Toros silsilesini izleyerek uzun bir yay çizdi.

Galler, olağanüstü kahramanlılarına rağmen yenilerek Romalılara boyun eğdiler. Karya ve Pisidya halkına karşı çok zorluk çıkaran ve açgözlü davranmış olan konsül, (s.423) Gallerle onurlu bir antlaşma yaparak onlara hiçbir vergi koymadığı gibi, kanunlarını da muhafaza etti. Yalnız Roma'nın dostu olan memleketlere akın yapmalarını yasakladı. Senato, bir kararnameyle Gallerin bağımsızlıklarını onayladı. Yenilmiş milletlere çok nadir olarak yapılan bu yardım, Galleri büsbütün Roma'nın kaderine bağladı. İskender'in torunları olarak doğmuş krallıklar arasında, Galyalılar da Gallerin memleketlerindeki hükümet yapısını muhafaza ettiler. Galyalılar konfederasyonunu oluşturan halktan her bir kısım, dört valiliğe ayrıldı. Bunlardan her birinin bir valisi ve valinin emrinde bir hakimi, bir generaliyle bu generalin emrinde iki kaymakamı vardı. Bunlar, atalarının eski dinine uyarak[685] mutlaka bir çam ormanının ortasında, Dryne adını verdikleri bir yerde toplantı yaparlardı ve on iki valinin toplantısından oluşacak olan büyük meclislerde, üç yüz üye bulunurdu. Romalılar, bu hükümet şeklini

[684] Tite-Live, XXXVIII. Kitap, s.16.
[685] Strabon, XII, 467.

düzenleyerek, görünüşte millî bir kuvvetle hareket etmiş olan son hükümdar Déjotare'da yönetimine kadar, görünüşte cumhuriyet şeklini korudular[686].

İran'a karşı olan savaşta Galyalılar, Romalıların sadık dost ve müttefiki olarak ortaya çıktılar. Sylla'nın Mithridate'e karşı olan savaşından çok sıkıntı çektiler. Galatya, Pont kralı tarafından işgal edildi; halkının çoğu öldürülerek, memleket, sıradan bir vilayet derecesine indirildi ve vali gönderildi. Mithridate'ın Pompée tarafından yenilmesinden sonra Galatya, Roma yönetimi altına girdi. Ancak önceki genel valileri, artık iade edilmedi. Galatyalı prens Déjotare, kral unvanını aldı; kendine halef olarak katibi Amyntas'ı, Marc-Antoine geçici bir arzusu üzerine seçmişti. Bu hükümetin topraklarına, Pisidya ile Kapadokya'nın çok sayıda kısmı eklendi; fakat kuvvetsiz olan bütün bu yeni memleketlerin varlığı, bir kararsızlık gösteriyordu. Amyntas on iki yıl krallık yaptıktan sonra öldü. Çocukları babalarının tahtından yararlanamadılar. Galatya kraliyeti, Auguste tarafından bir Roma şehri derecesine indirildi (M. Ö. 25)[687]. Sonraları Amyntas'ın oğlu Pylaemènes'i, Galatya halkı tarafından Auguste adına yapılmış olan tapınağın özel gününde ve kızını Carachylae'yı Seres (Cérès)'e büyük rahibelikte görürüz[688].

(s.424) Galatya vilayet derecesine indirildiği zaman, bağımsız bir hükümet özelliğini kısmen korudu; kanunlar ve hükümetin resmî antlaşmaları, sürekli olarak Senato ve halk adına ilan edilirdi. Bununla beraber Galatya sahası, isimleri bir çok kitabelerle kaydedilmiş propréteurler, yani eyalet genel valileri aracılığıyla yönetilmiştir. Bizce şüphe edilemeyen bir şey varsa, o da St. Jérome'un[689] onayıyla da ispatlandığı üzere Gal dilinin Asya'da kullanılmış olmasıdır. Albiorix, Ateporix, vb.

Gal isimleri kitabelerde geçtiği gibi muhafaza edildiğine göre, Gal milletinin doğuda iki yüzyıl ikâmetleri ile yok olmamış olduğu anlaşılır. Yalnız bir şey var ki o da Galya dilinin hiçbir yazıyla yazılmamış olmasıdır. Üç yüzyıldan beri eski Galatya'dan toplanan sayısız kitabeler içinde, Gal diliyle yazılmış bir tek yazı yoktur. Galatlar genel meclisinin bütün kararları, Yunan diliyle yazılıdır. İmparatorluk makamına ait genel yazışmalar, askerî kanunlara ilişkin yazışmalarla askerî makamlara ve yollara ait yazıların tamamı Latincedir. Bazen Latincenin yanına, Rumca bir çevirisi eklenirdi. Galatya sahasının vilayetler arasına koyulduğunu bildiren Roma Meclisi

[686] Strabon, XII, 567.
[687] Diod., LIII. Kitap.
[688] Ankara'da bulunan kitabelere göre..
[689] Epist. ad Gal.

karamamesinde, Ankara şehri sahanın merkezi olarak belirlenmiştir. Bu tarihten itibaren Galatya'nın diğer iki merkezi olan Tavium ile Pessinus (Pessinunte), önemlerini kaybetmeye başladılar. Bu iki şehrin kaderi birbirinin o kadar aynıydı ki ikisi de yüzyıllarca tam bir unutkanlık içinde gömülü kaldılar ve hatta yerleri bile meçhule karıştı. Pessinunte, geçmişteki büyüklüğünün zayıf enkazını olsun gösterebiliyor; fakat Trocmienlerin başkenti olup ve sığınma hakkına sahip bir Jüpiter tapınağıyla ünlü olan ticaret yeri, büyük Tavium şehri, Kızılırmak nehrinin sağ kıyısındaki dağların arasına saklanmış hâlde, şimdiye kadar ancak sanat tarihçilerinin yüzeysel incelemelerine zemin olabilmiştir[690]. Ankara (Ancyre) şehri, bütün Galatya'nın merkezi ilan edildiğinden itibaren, şehrin tarihi şehrin içinde özetlenebilir. Diğer kısımların halkı, Tectosagelerin kaderine bağlı kalarak Sezarların imparatorluk dönemi süresince, onlarla tamamen kaynaşmış hâlde bulunurlar.

Hızla geçerek göz gezdirdiğimiz olayların sonuçları budur. Yiğit (s.425) ve girişimci iki millet, güçlerini şu Küçük Asya'nın en güzel bir yerine sırayla biri diğerini izleyerek getirmişler ve her ikisi de büyük yorucu gayretlere gerek duymaksızın, hükümlerini devamlı bir şekilde kurmuşlardır. Romalıların her yerde zaferlerle kendini haber vererek sonra barış sanatıyla hâkimiyetini oraya yerleştiren büyük ve akılcı siyasetine, şaşmamak mümkün değildir. Roma Devleti, çekildiği devletlerin zayıflaması nedenlerini hazırladıktan sonra, Gal kavmine büyük bir darbe indirdi; fakat yener yenmez, ona elini uzatarak hükümdarını, kanunlarını korudu. Galatların başkentinde, kendi gücünü ve varlığını, ancak kanunlarının ılımlılığı, sanatının güzelliği ve bayramlarının parlaklığıyla gösterdi. Galler, aksi bir yola gitmediler. İşlerine engel olanlara karşı, merhametsiz bir düşman oldular ve yardımlarına başvuran komşularına da yok demediler. Ellerine düşmüş olan şehirlerin kanunlarını, inançlarını, hatta hurafelerini bile muhafaza ettiler. Gallerin egemenliği altında Pessinunte vaazlarına çok sayıda gezgin gitmiştir, tanrıçanın rahipleri hep birlikte Romalılara ilhamların çok önceden haber verdiği egemenlik günlerini bildirmeye gelmişlerdir[691]. Gallerle Romalıların sırları, aynı amaca yönelik ve aynı araçlarla örtülüydü. Önce feth etmek, yenilenlerin haysiyetini koruyarak gerçekte üzerlerinde ağırlığı hissedilen boyunduruğu, ihtiyaçlarına uygun bir hükümet ile onlara unutturmaktır.

St. Paul, Hristiyanlığı yaymak için Küçük Asya'da dolaştığı zaman, Galatlar Hristiyanlığı kabul etmeye en uygun olanlardan idiler. Ankara

[690] Bkz. Boğazköy (Ptérium).

[691] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan son iki cümle, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.)

kilisesini kurdular. Bu kilisenin liderleri İznik ve Kalkedon konsillerinde bulundular. Galatya başkentinde, biri 314 yılında, diğeri 358 yılında iki büyük konsül toplandı. Kilise kaydı, bu Galatya'yı iki kısım altında on altı papazlığa böler. Bu kısımlara, Galatya Salutaire ve Galatya Consulaire derlerdi. Başkent olan Ankara şehri, bu ikinci kısımda idi.

Birçok korkunç savaşların tahribatına rağmen Galatya, arazisinin verimliliği ve tarım ürünlerinin zenginliği sayesinde, bugün de Küçük Asya'nın en rahat sahalarından birisidir. Sanata önem vermeyen, edebiyattan tamamen habersiz olan o savaşçı eski Gallerin, tarıma büyük saygıları vardı ve onlara bu yöreyi bir ev olarak seçtiren şey, bir rastlantı değil, bu yöreyi Küçük Asya'nın başka taraflarından daha iyi bulmalarıydı. Sağlam ve ılıman bir iklimde dağları, ovaları ve bunların içinde (s.426) bol gıda bulan sürüleri, sonra güney tarafında hayvan ve insanları için yeterli miktarda tuz meydana getiren bir gölüyle, vatanlarının soğuğunu andıran ve hatırlarına getiren ve sıcak yaz mevsiminin gevşettiği beden gücünü yerine getiren şiddetlice bir kış, onların sahip oldukları rahatlığın ögelerindendi.

KIRK YEDİNCİ BÖLÜM
Tarım Durumu

Bu sahada çok sayıda bulunan koyun sürüleri, Gallerin dikkatlerini çekmişti; eski zamanlarda Gallerden daha iyi çoban yoktu. O zaman hiçbir yer halkı, sürü idare etmeyi, dişi koyunlara iyi bakarak süte ilişkin maddelerin hazırlanmasını ve ürünleri toplamayı, bunlar kadar bilmezlerdi. Bunlarca bir çoban, ancak seksen koyuna bakabilirdi. Yeni kırpılmış dişi koyunları zeytinyağı ve şarapla ovuştururlar ve değerli yapağısı olanların tüylerini, bir deriyle örterlerdi.

Eski zaman insanlarına göre kaya tuzu, peynir tuzlamak için herhâlde daha çok tercih edilirdi. Strabon'un aktardığına göre, Küçük Asya'nın kaya tuzları, İtalya'ya kadar ihraç edilirdi. Diğer süt üretim metodu Galatya'da devam etmiştir. Türkmenlerle göçebeler, temel gıdalarını sütten sağlarlar. Özellikle yoğurt tabir ettikleri ekşi sütü ya da yarı mayalanmış sütü, çok takdir ederler. Sütü yoğurt yapmak için, Yunanlıların yeni kırılmış bir incir yaprağından çıkan süt gibi maddeyi kullandıklarını Varron rivayet eder. Galatya'nın koyunları, tıpkı Kapadokya koyunlarının türündendir. Bunların büyük ve ağır bir yağ kütlesi olan kuyrukları, yirmi rıtıl (1 rıtıl 150 dirhem) ve daha çok gelir. Kral Ariarethe'nin zenginliğini oluşturan, bu koyunlardı. Bu tür koyunların yapağısı sık ise de biraz ince yün kumaşlarda kullanılacak kadar iyi değildir. Eski zamanın çobanları, koyunun yapağısını yolarak çıkarırlar, yani kesmezlerdi. O hâlde bu merhametsizce (s.427) ve sağlığa

zararlı hareketten sonra, yapağısı alınan koyunlara, otlardan yapılan bir ilaç sürerlerdi. Fakat Varron'un kaydına göre bu âdet Galatya'da genel değildi[692]

Gerek doğal, gerek işlenmiş olsun, koyunun yapağısı Galya çobanının elbisesiydi. Varron, bunları deri ya da koyun postu giyinmiş olarak tasvir eder. Bu tarz giyim, "Britanya" ve "Land" bölgelerinde hâlâ geçerlidir. Bu elbise, birbirine dikilmiş ve baş ile kollar geçmek için açık yer bırakılmış iki keçi derisinden ibarettir. Böyle postuyla, koyunları sağacağı zaman tutmak için elinde çatal değneğiyle, Galat çobanını görürsünüz. Pamuk ya da yünden yapılmış beyaz bezden bir gömlek, dizlerini biraz geçer. Ayaklarında, meşinden bağla bağlanmış keçi derisi vardır; fakat Galyalıya heybetli bir hâl veren, o keskin kumral renkli saçlar, artık görülmez. Saçlarını tıraş etmek âdeti[693] hangi dinden olursa olsun, bu Asya memleketlerinde hemen hemen genelleşmiştir. Hiç düşünmeksizin Fransa eyaletlerinden bazılarının simasını çok şaşılacak derecede andıran örneklere, özellikle çoban sınıfında rastlanır. Küçük Asya'nın başka taraflarına oranla Galatya'da, kumral adamlar daha çok görülür; Fransa'nın batı yöresi adamlarını hatırlatan dik kafalı ve mavi gözlüler vardır. Bu çoban ırkı, başkentin çevresindeki yaylalarıyla köylere dağılmışlardır.

KIRK SEKİZİNCİ BÖLÜM
Ankara Keçisi

Ankara keçileri, cinsinin çok iyiliğiyle yetiştikleri çok sınırlı bir bölgede gezmiş olan gezginlerin dikkatini, epeyce zamandan beri çekmişti. Hollanda elçisi Busbeck, daha 1554 yılında, bunlardan birkaç çiftin Avrupa'ya götürülmesi için hükümetine öneride bulundu. Coğrafyacı olan gezginler, bu keçi cinsini Asya dışına çıkararak özellikle Avrupa'da üretmek için, eserlerinde bazı yorumlarda bulundular ve bu kitabın (s.428) yazarı da farklı yayınlarında, buna ilişkin yazılar yazmış ve burada, şimdiye kadar yayınlanan bilgilerin en önemlileri özetlenmiştir.

Genellikle bilindiği üzere bu tür keçilerin bulunduğu bölge, çok sınırlı bir yerdir. Bunun ipek gibi güzel yapağısının makbuliyetine rağmen, tiftik trikosunun ve ticaretinin sınırı, yine hep Ankara şehrine bağlı kalmıştı; bu konuda başka şehirlerin girişimleri yürümemişti.

Türk yazarı Evliya Çelebi, Yukarı Frigya platolarının koyun cinsini övdüğü sırada, şöyle der: "Ankara tiftik keçisinin ipek gibi yapağısını, bir

---

[692] Varron, ap. Dureau de la Malle, *Economie Politique de Romains.*

[693] Bu âdet İslâm kökenli değildir. Zira saçları traş edilmiş ve kafatasının üzerinde püsküllü saçlar olan figürleri tasvir eden kabartmalar Likya'da görülür.

şeyle tasvir etmek ve hakkında bir fikir oluşturabilmek imkânsızdır. Bununla karşılaştırılabilecek bir madde bulmak mümkün değildir."

Gezgin Busbeck, Amasya'ya gitmek için İznik'ten hareket ettiği zaman, bu ipek tüylü keçilere, ilk defa Sakarya (Sangarius)'nın doğusunda ve Ankara'dan ancak bir günlük mesafede bulunan Beypazarı şehri yakınında rastladı. Buralarda büyük kuyruklu koyunlar da çoktu.

Adı geçenin tarifine göre, bu keçilerin yapağısı, hemen hemen ipek kadar güzel, olağanüstü bir incelikle beraber parlak ve yere sürünecek derecede uzundu. Çobanlar bunu kırpmazlar; fakat yolarak koparırlardı. Bu keçileri akarsularda yıkarlar ve otlatmak için zayıf, yeşil otu ya da yapağının inceliğine faydalı, kısa boylu çimeni olan otlaklara götürürler.

Genellikle bilindiğine göre, yer ya da gıda değiştirmenin, yapağıya faydası vardır.

Keçi sürülerinin bu ürünlerini Ankara'ya götürürler, bunu orada kadınlar büker, dokur, boyar ve bu ipekten, sultanlara giyecek olmak üzere *cymatilis* dedikleri ipek gibi ve parlak bir tür kumaş yaparlar.

1711. tarihinde[694] ilk defa Tournefort, Ankara keçilerinin tasvirini yaptı; bu gezgin Galatya sahasını dolaşmıştı. Busbeck'in dediği gibi bu yörenin ince ve boyu kısa çimeni, kıvırcık dalgalarla sarkan ve boyu yedi-sekiz pus (pouce)[695] uzunluğuna varan bu parlak ve ipek gibi ince yapağı için çok uygun gelmektedir. Bu yapağılar, ham (s.429) olarak hiç ihraç edilmez ve halkı sanattan yoksun bırakmamak için, memleket içinde bükülür ve işlenir.

Kızılırmak nehrinin doğu tarafında Tournefort, hiçbir tiftik keçisi bulamadı. Hep rast geldiği sürü Konya'nın normal keçilerinden (sarkık büyük kulaklı, kızıl renkteki keçiler) oluşuyordu. Bu sıradan Konya keçileri, çok sütlü iseler de yapağıları keçe üretiminden başka bir şeye yaramaz. Batı tarafta ise, Ankara tiftik keçisine, ancak Beypazarı'ndan itibaren ileriye doğru rastlanır.

Güneybatıda Pococke, ilk sürülere Sivrihisar tarafında rast geldi. Ainsworth, Sakarya nehrinin iki kolunun birleştiği yerden batıya doğru, bu keçi cinsini kesin olarak görmedi.

Aucher Éloi'nin doğu tarafından gelirken rastladığı beyaz renkli keçiler, Nallıhan taraflarından Galatya'ya girdiler.

---

[694] Bu tarih Ali Suat'ın çevirisinde yanlış olarak 1811 şeklinde yer alır (Y.N.).
[695] Yirmi yedi milimetrelik eski bir ölçü (Y.N.).

Paul Lucas'ın iddiasına göre bu tür keçiler, Ankara şehri yukarı kısımda olmak üzere sekiz-on konaklık bir mesafeyi içine alan bir alan içinde yetişirler. Bu kasabanın adı Haymana'dır. Bu da yapağının iyiliğini, çimenin inceliğine yüklüyor. Lucas, o zamanlar Avrupa'da moda olan uzun peruk yaptırmak için bu tiftikten İngiltere ve Fransa'ya örnekler göndermişti; fakat o zamanlar işlenmemiş deriyle yapağının dışarıya ihracı yasak olduğundan, ticaretine imkân bulamadı.

Tiftiğin bükülmesi ve dokunması işleri, bugün yine Ankara'yla bağlı kalmış ve orada üretilen kumaşlar, yüksek fiyatlarını sürekli olarak korumuştur. Tiftiğin en aşağı cinsinin okkası (bir kilo yirmi beş gram) Ankara'da on iki-on beş Frank kadardır; en iyisi yetmiş Franka kadar çıkar. Bu, bütün Ankaralıların zenginliğidir. Küçük Asya'yı çok defa dolaşmış olan Mcdonald Kinneir, Kızılırmak nehrinin doğusunda rastladığı birçok keçi sürüleri içinde, bir tek olsun Ankara tiftiği göremedi. Adı geçen, bu nehri Ankara keçisinin doğuda bulunacağı en son sınır sayar.

Kızılırmak'tan gelirken Ainsworth, Ankara keçisine, dağ silsilesinin batısında, Ankara'ya yalnız bir konak uzakta bulunan Hasanoğlu adındaki bir Türkmen'in (s.430) çadırında rastlamıştır. Kuzey ve güneyden bu cinsin ilerlediği sahaya gelince, kuzey tarafından Kalecik Dağlarını ve güneyden Seyitgazi'yi geçmez, yani Haymana adındaki ovadan dışarı taşmaz.

Hamilton, 1836 yılında Ankara şehrini ziyaret ettiği zaman, tiftik ticaret ve sanatının eski zamana oranla gerilediğini görmüştür; çünkü keçi sürülerinin en büyük sahipleri olan Ermenilerle Türklerin kıskançlığı sonucu, Müslümanlar tiftik tekeline ve ihracat hakkına sahip olmuşlardı. Fakat az zaman sonra Osmanlı Devletinin emriyle, ticaretin serbest olduğu ilan edildi. Keçi sürüleri artmaya başladı.

O zaman ihracatın toplam miktarı, yirmi bin okkayı geçiyordu ve Ankara'da başlangıçta çok az tezgah vardı. Bununla beraber Ainsworth'un 1839 yılındaki hesabına göre ihracat miktarı, şimdi verdiğimiz sayının çok üzerindedir; fakat yine bu kişinin hemşehrilerinden bir diğer gezginin düşüncesine göre Ainsworth, belki de koyun yapağısı sayısını da eklemiştir.

Türk coğrafyacı Evliya Çelebi 1647 yılında şöyle yazıyor: "Bunların yapağısı özel bir tarzda üretilir; keçiler koyun gibi kırpılmış değildir, kırpmanın yapağının inceliğine zarar vereceğini iddia ederler ve tüyleri azar azar olmak üzere yolarlar. Bu merhametsizce metot, zavallı keçiyi acınacak şekilde bağırtır. Çobanlar, bunların bedenlerini kireçli ve küllü suyla yıkarlar, o zaman tüyler doğal olarak düşer ve hayvan çıplak kalır." Bu metot da ihtimal olarak faydalı olacağı yere, aksine zararlıdır; çünkü tüyler

kökünden düşünce, artık bir daha yeniden sürmez. Bununla beraber hayvanların tüylerini yolarak almak âdetinin, eski zaman kavimlerinden geldiği inkâr edilemez; çünkü yapağının Latince adı olan *vellera* kelimesi, "yolmak" anlamına gelen *vellere* kelimesinden alınmıştır ve Terrentius Vero'nun gerçek rivayetine göre, zamanının çobanları, koyun tüylerini daha ince sürsün diye, yolarak alırlardı. Bu yazarın dediğine göre, koyun tüyleri Sicilya'dan İtalya'ya geçirilirdi. Fakat aynı zamandaki iddiasına göre bu kırpma metodu, Kilikya'da da uygulanıyordu. Oradan Büyük Frigya'ya geçti. Strabon, Pline ve Varron gibi eski yazarlar, Ankara keçisini bilmezlerdi. Strabon'u çevirenlerin (Δορχές) kelimesiyle (s.431) ifade olunan hayvanı, tiftik zannederek çevirmişlerdir. Bu Dorhes dedikleri hayvan, belki de Kapadokya ve Pont Dağlarında hâlâ yaygın olan bir tür yabanî koyundur. Eski zamanlarda bu keçi cinsinin, Kızılırmak nehrinin batısında bilinmediği, yaklaşık olarak kesinlik derecesine çıkmakta ve hayvan beslemekte en becerikli adamlar olan Türkmenlerin Ankara çevresine doğru geçmelerinden, sonra yayıldığı anlaşılmaktadır.

Aucher Éloi, Ankara'da ikâmeti sırasında, buna ilişkin bazı bilgi edinmiştir, gezisinden şu kaydı aktarıyoruz: "Tüylerinin uzunluğu ile dikkat çeken keçi ve kedi gibi hayvan cinslerinin yetiştiği alan, Ankara'nın etrafından yirmi dört fersah çapındaki bir daireden dışarı taşmaz. Bu cinsler, buraya XIII. yüzyılda getirilmişlerdir. O zamanlarda Osmanlı sülâlesinin büyük atası Süleyman Şah, Cengiz Han'ın yönetiminden savuşmak isteyerek Harizm ya da Türkmenler diyarını terk etti ve Hazar Denizinin doğusundan, kabilesinin başlıca gıdasını veren keçi sürülerini, her gün kısa mesafelerle önünde sürerek çadırını Küçük Asya'da kurmak için yürüdü. Fırat'a kadar girdi; fakat bu nehri atla geçtiği sırada boğuldu. Oğlu Ertuğrul, Selçuklu sülâlesinden Konya (İconium) Sultanı Alâeddin'in yönetimde bulunduğu Anadolu'ya doğru ilerledi. Bu hükümdara dört yüz çadırlık askeriyle beraber bağlandı ve Sultana takdire değer hizmetlerde bulundu. Buna ödül olarak Söğüt arazisini aldı; sonra yönetimini Ankara ile Kayseri arasındaki topraklara kadar genişletti."

O hâlde bu keçiler, Hazar ötesi türündendirler ve bu iklime alıştıktan sonra, aynı şartlara sahip başka yerlerde de üreyebilirler. Bu keçilerin buraya XIII. yüzyılda getirildikleri söyleniyorsa da bu tarihin, hangi kesin kaynağa dayandığı bilinmemektedir. Yalnız şu kadarını hatırlıyoruz ki köken olarak Harezmli olan ve başı boş gezen bu Ankara keçileri, önceden yaşadıkları iklimleri gibi, bugün de bu Galatya ovalarında bulunuvermişler ve burada alıştıkları tarzdaki çobanla, aynı şartları veremeyen bir memleketle sınırlanmış, uygun ve tenha bir yer bulmuşlardır. Bu sahaların dışında çoğalamamaları da bundan dolayı olabilir. Hâlbuki bunun aksi olarak bu

keçilerin ipekli ve sarkık uzun tüyleriyle doğuya doğru epeyce uzak yerlerde ve ileri (s.432) Asya'nın geniş bir alanında yayıldıkları ve birçok yerde tüyleri Ankara keçisiyle karşılaştırılırsa, aynı türü gösteren bir çok yerli sürülerinin gezdikleri görülmüştür. Profesör Petermann Bağdat'ta, doğu Kürdistan'da yapılmış, tamamen Ankara örmesine benzer bir eldiven satın almıştır. Ainsworth Asurya'da, Fırat nehrinin doğusundaki dağlarda, birçok keçi cinsi arasında, renginin esmerliği istisna edilirse, tamamen Ankara tiftik keçisine benzer keçiler bulmuştu. Bunların da Ankara'nınkilere benzer kıvırcık, ipek gibi tüyleri ve sarı renkli boynuzları vardı. Bunların yanında tüyleri yine ipek gibi ve kıvırcık, fakat siyah renkli çok keçi sürüleri bulunuyordu. Bu cinsler, aşama aşama ilerleyerek Buhara'nın ünlü olan makbul cinslerine kadar doğuya doğru yayılır. Bunların güzellikte Ankara keçisinden aşağı kalmayanlarına, Cebel-i Cermak'ta da rastlanır.

Bunlardan *camelot* adı verilen halılar ve kumaşlar üretilir. Bu ad, hiç parlaklık göstermeyen deve tüyünden alınmış değil, *Seylü'l-Kemmel* denilen keçi cinsinden kinayedir. Tournefort, Ankara'da yapılan kumaşlara bu adı verir.

İçeri Asya'nın yüksek platolarındaki kuru ve soğuk iklimlere doğru çıkıldıkça keçi cinsleri, İran'da, Keşmir'de ve Tibet'te olduğu gibi iyileşir ve dünyaca ünlü olan şalların ana maddesini, bu keçi tüyleri meydana getirir. Çinlilerin Sa-Ha-La'sı, hayvanın yalnız ipek gibi tüylerinden ibaret değil, bir de bu tüylerin kökünde biten çok ince ve yumuşak tüyden meydana gelir.

Asya'da 1800 yılından 1812 yılına kadar ikâmeti sırasında Corancez, Ankara keçilerine ilişkin önemli bilgi topladı ve Tchihatcheff, Ankara'nın ve diğer Küçük Asya şehirlerinin ticaretleri hakkında çok güzel incelemelerde bulundu.

Gerek koyun yetiştirmede ve gerek keçi bakmada, Küçük Asya'nın koyuncu sınıfı, memleket halkının önemli bir kısmını oluşturur.

Corancez'e göre iki tür keçi vardır: Biri kara keçi denilen normali, diğeri kemmel ya da "teslik keçi" adı verilen Ankara keçisidir. Bunlara, çoğunlukla birlikte rastlanırsa da birbirleriyle asla karışmazlar. Kuzeyden (s.433) gelindiği zaman, bu türlerin beraber otlayan sürülerine, ilk defa Çubuk ovasının vadisinde rastlanır. Ankara tiftiği, genel keçi cinsinin daha asil bir cinsi değil, fakat aynı cinsin özelliğe sahip bir sınıfıdır. Birincisi, Küçük Asya'nın her yerinde vardır, ikincisinin ise eski Galatya ile batıda Kızılırmak nehri ve Ankara ile etrafındaki dağlar grubundan dışarı çıkamayan sınırlı bir memleketi vardır. Asya'nın normal keçisiyle Avrupa'nınki arasında yakınlık çoktur. Bu hayvan Suriye'de, Mısır'da ve

Anadolu ile bütün doğuda bulunur. Yapağısı siyah ya da koyu esmerdir; tüyler düz, uzun, deriye bitişik, sonu daha ince, ucuna doğru daha siyah ve daha serttir. Siyah keçi her yıl kırpılır; tüyleri kabadır ve ihraç edilmez. Yurt içinde işlenir, bundan sert kumaşlar, çadır bezleri ve çuval yapılır. Bu konuda Ankara'nın keçi kılıyla diğer doğu bölgelerininki arasında, değer olarak bir fark yoktur; bir kilogramı bir Frank otuz santime satılır.

Bu kılın altında ve aynı derinin üzerinde, bundan daha kısa ve daha ince diğer bir tüy vardır; bu tüyleri hayvanın derisini kireç suyuyla ovuşturarak çıkarırlar. Böyle yaptıktan biraz sonra, hem kıllar hem bu ince ve küçük tüyler hep birden deriden çıkmaya başlar ve daha sonra bu iki tür kıl, biribirinden kolaylıkla ayrılır.

Siyah keçinin ince ve kısa tüyüne, oğlak tüyü derler. Bunu farklı tekstil alanında ve özellikle şapka üretiminde kullanırlar. Bu tür kılı, Marsilya özellikle bu üretim için alır. Suriye'nin bu tür kılları çok olmadığı gibi, cinsi de iyi değildir; Ankara, Erzurum ve kuzey İran'ınkiler daha iyidir. Bu tür maddeler, genel olarak Erzurum'dan deve kervanlarıyla İzmir'e gönderilir, oradan deniz yoluyla Avrupa'ya gider.

Küçük Asya'da ince ve kısa olan keçi tüyü türü, başlıca keçe üretiminde kullanılır. Asıl kökeni İran olan bu sanat, İsfahan'da büyük ölçüde uygulanır. Orada bundan, boz renkli ve üzeri çiçekli yer keçesi de yaparlar. Aynı şekilde tek parça manto[696] da üretilir. Bunlar, göçebelere ve özellikle gece gündüz sürüsünün başında bulunan çobanlara yarar.

Beyaz tiftik (tislik) keçisi, Ankara'nın en güzel bir hayvan örneğidir. Buffon (s.434) bunu, Ankara keçisi adıyla şöyle tanımlar: "Yapağısında parlak bir beyazlık vardır; tüylerin boyu uzun, birbirinden ayrı, ipek gibi ve kendiliğinden kıvırcıktır; inceliği son derecededir. Hâlbuki kara keçinin tüyü kıl sertliğindedir, ötekininki İspanya'nın merinos cinsinin en değerli yapağısı gibi yumuşaktır. Bu uzun ve kıvırcık tüyler, tiftik keçisinin bütün yapağısını oluşturur. Uçları gibi dipleri de biribirine dolaşmamış hâlde telleri ayrı duran bu yapağıya, başka tüy hiç karışmamıştır. Bu şekilde yavru keçinin tüyü tamamen birinci kısımdan kısa ince bir tüy olup, Ankara cinsiyle hiç ilgisi yoktur. Bu, her iki cinsin sürekli olarak ayırt edilmesine yarayan bir özellik gösterir. Bundan başka, kara keçi doğunun her tarafında çoktur; tiftik ise yalnız Ankara ve yakınında yetişir. Buradan öteye cins bozularak yapağısı kalınlaşır ve kabalaşır, o zaman adını buna vermiş olan şehirdeki cins kaybolur.

[696] Yamçı olacak (Ç.N.). Kepenek de olabilir (Y.N.)

Ankara arazisi, deniz seviyesinden sekiz yüz metreden fazla bir yüksekliktedir; yılda iki ay kar altında kalan dağlardan oluşmuştur. Bahar gelince keçiler yayılmaya çıkarılarak yer ve otlak değiştirmek şartıyla kışa kadar bırakılır. Sürüleri, iki yüzden sekiz yüz başa kadardır. Erkeği dişisinden daha yüksekçe ve tüyleri yine beyaz ve kıvırcık ise de dişininkinden biraz sertçedir.

Şimdiki metot, keçiyi akarsuda yıkadıktan sonra tüyleri makasla kırpmaktır. Bir baş dişinin yapağısı, genellikle bir kiloyu geçer. Bütün ürün hemen olduğu yerlerde bükülür, ihraç edilmesi yasaktır; ihraç edilmesi serbest olan şey, ancak dokunmuş kumaşıdır.

Yapağı, kırpıldıktan sonra uzun dişli bir tarakla taranır; sonra bükülmeye verilir; bükmeyi elde yaparlar. Bükme işi, en yüksek tabakadan, bir çoban karısına kadar bütün memleket kadınlarının sürekli meşguliyetidir. Çıkrık metodu bilinmemektedir, öreke kullanırlar. Bu öreke, bazen bir ayak üzerinde sabit hâlde bükenin oturduğu yerde önüne konur, bazen de bükenin beline geçirilerek kadınlar gezdiği yerde ve tarla ya da bahçede gezebilir.

Üç tel ipeklileri, en ince ve en değerlisidir; bunun kilosu yirmi dört Franka kadar satılır. İpliğin inceliği ve beyazlığıyla farksız, yani düzenli bükülmüş olması değerini artırır. Aynı miktar ağırlıktaki diğer kalın büküm iplikler, buna oranla çok ucuzdur.

(s.435) Doğuda çok oturmuş ve bu yüzyılın başlarından beri Fransa çiftçisini bu Ankara keçisi cinsini ve diğer ince kısa tüy verenini, Avrupa'ya götürmek için teşvik etmiş olan Corancez de bu cins keçinin, memleketini terk edince soyunun bozulacağı görüşündedir. Buna örnek olarak memleketinden çıktıktan sonra büsbütün yok olan merinos cinsinden söz ediyor.

Ankara şehrinin denizden uzaklığı, ancak üç konaktır. Bu keçilerin sürekli olarak harekette bulundukları da önceden söylenmişti. O hâlde bunlardan birçoğunu sahile indirerek yükletmek kadar kolay bir iş olmaz. Ya da Karadeniz'den alıp Trakya'nın, otlağı uygun Bésika körfezine götürmelidir. Oradan da bir iki uygun yerde dinlendirilerek Avrupa'ya ulaştırılmaları, hiç de yorucu birşey olmaz.

Birkaç yıl önce, bir Ankara keçisi, on beş-yirmi Franka kadar satılırdı. Bunun en çok kısmına sahip olan Ermeniler, satmaktan kaçınmazlar. Bu cinsi böyle almak, belki de ticareti azalarak yıldan yıla azalan bu cinsi korumak için bir çaredir.

Bu keçinin Fransa'ya götürülmesinden gelecek faydayı söyledikten sonra, bunun sakıncasından da söz etmek gerekir. Keçi denilen hayvan aslında ekin düşmanıdır; onun için yasak olan hiçbir şey olmamasının dışında, en körpe ve en yumuşak filizler, ona göre en seçkin yiyeceklerdir. Koyundan daha büyük çeviklikle çukur, tepe hepsini atlar ve geçer. Memlekette tarımın yaygın olduğu yerlerde, keçi az görülür. Fakat Fransa'nın Var, Pirene yöresiyle özellikle Korsika adasının geniş makileri, asıl memleketine oranla az farklı yerler olabilir. Vizzavone ve Vescovato dağları, Monte-Rotondo'nun derin vadileri, onlar için Asya'da bulacakları yiyeceklerine yakın olanları bulabilecekleri en uygun yer olacaktır. Galatya'nın sarı salkım (cyste), mersin ağacı (myrthe) ve birçok aromalı bitkisi, bu sahada bulunur[697].

KIRK DOKUZUNCU BÖLÜM
Öküz ve At Cinsleri

Galatya'nın keçi ve koyun cinsleri, böyle şaşılacak bir ürün sağladıkları hâlde, sığır cinsi bu dereceye erişmekten çok uzaktır. Öküzleri ufak çapta (s.436) ve kötü bakılmıştır. Bu büyükbaş hayvan sınıfı, keçi ve koyundan çok bakılıp yetiştirilmek, masraf edilmek ister; buranınkilerin ise soyu bozulmuş hâldedir. Galatya sahasının Tuz gölüne yakın olan steplerinde, zamanında yaban eşeği sürüleri beslenirdi. Bu hayvanlar, Galatya'nın güneyinde, Likonya'da, Kapadokya'da başıboş gezerlerdi. Küçük Asya'da, bu cinsin yabanîsi bugün kalmamıştır. Bunların son kalanları, İran'ın ıssız vadilerine kadar sürülmüştür. Fakat Kayseri ve Kapadokya'nın Likonya eşekleriyle Kürdistan kısraklarının birleşmesinden meydana gelen katırlar, gerek sağlamlık ve çeviklikleri, gerekse endamlarının güzelliği açısından, eski tarihçilerin Küçük Asya'nın yaban eşeklerine ilişkin olan tariflerini tamamen hatırlatır. At cinsine gelince, bunu Galatya'da hiç yok saymak mümkündür. Gallerin biniciliği, her zaman geri plandaydı. Savaşta çabukluk ve çevikliği, savunma ya da saldırıda, her türlü aracın üzerinde bilirlerdi. Tite-Live'nin aşağıdaki şu yorumu, eski eserlerin kabartma resimlerindeki duruma tamamen uyuyor: "Galler, savaşa girişmeden önce bütün elbiselerini çıkarırlar ve yalnız ellerindeki kısa kılıçlarıyla uzun kalkanlarını bırakırlardı." Kürt atı adını verdikleri yerli at cinsine, ancak eski Trocmienlerin memleketi olan Yozgat Sancağından başlayarak rastlanır. Bunlar, eski Med ve Asurya cinsleridir. Kafaları kemikli, boyunları kısa, baldırları sinirli ve tüylüdür. Taşlık yerlerde dayanıklı ve yürümekten yorulmaz olan bu atların, Galatya'nın diğer hayvanları gibi her günkü gıdalarına, kayda değer miktarda tuz karışmıştır;

[697] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan son iki cümle, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).

hatta bazı at sahipleri, bağlı olan hayvanın yanına kaya tuzu parçası bırakırlar, hayvan arpasını yerken bunu da yalar.

Yulaf kullanımı, Küçük Asya'da hemen hemen bilinmediğinden, atın temel gıdasını arpa oluşturur. Yulaftan daha çok azotlu olan bu gıda, daha yavaş mayalandığından, hayvanı daha az kızıştırırsa da daha sabit bir gıda verir. Arpayla beslenen atlar, karınlı ve semiz oluyorlar. Bu hâl bu memleket hayvanlarının bir ayıbıdır.

Tarım ürünleri bol ve iyidir. Meyvelerin çoğu ve hatta bu sahada yetişmeyen zeytin ağacı, eski zamanlarda vardı. Gerçekte birçok yeri, şimdi de olduğu gibi faydalı unsurlardan yoksundu.

(s.437) Sahanın güney kısmında, odun yetişmez. Eski zaman kavimleri bundan dolayı buraya "Axylon", yani "odunsuz" adını vermişlerdir. Buranın şiddetli olan kış soğuklarında, halk hayvan tezeğiyle ısınır[698].

Arazi - Sınırlar

Çizdiğimiz taslağı bitirmiş olmak için, Galatya'nın ticareti ve yönetim biçimi hakkında da birkaç söz söylemek gerekir. Eski zamanlarda Galatya sınırının Gal kabilelerinin gücü ve Roma İmparatorlarının genel valilere, prenslere ya da prokonsüllere olan dostlukları oranında ve keyfî şekilde büyültülüp küçültüldüğünü, önceden görmüştük. Bizans İmparatorları döneminde Galatya'nın sınırı, kuzeyde ta Karadeniz kıyılarına götürüldü. Pont hükümetinden ayrılmış olan bu kıyı bölümüne, Pont Galatik (Galatique) adını verirlerdi. Honorius, bu bölümü ele geçirerek kendi adına izafeten Honoriade hükümetini kurdu. Doğu imparatorluğunun théme dedikleri bir tür askerî dairelere bölünmesi sırasında, Galatya'nın sınırları değişti. Ancak bütün bu değişimler, Gallerin ilk kuruldukları merkezî şehire dokunamadı. Şu anda Galatya sahası Eskişehir (Dorylée), Sivrihisar, Ankara, Çorum, Kastamonu, Yozgat ile Kızılırmak (Halys) nehrinin öte tarafını oluşturur. Bu sahanın kuzey kısmı, madenleri, sönük volkanları ve mermer ocaklarını içine alan dağlık yerdir.

Eskilerin *Tatta Palus* adını verdikleri büyük tuz gölü doğal, beyaz ve çok saf bir tuz üretir. Bu bataklığın suları o kadar çok tuzu içerir ki kenarındaki ağaçların dalları üzerinde, az zamanda kalın bir kabuk oluşturur. Göl derin değildir; daha çok büyük bir tuzlu bataklıktır; içinden bir şose yol geçer. Sahanın güney tarafında, yalnız göçebelerin yerleştiği çöller vardır. Galatya'nın doğu tarafı, yapısı ve bitkileri açısından hayran kalınacak bir

[698] Cf. Xénophon, *Anabasis; Tite-Live,* XXXVIII; Strabon, *Cappadoce.*

memlekettir. Bu tarafta, meşe ormanları çok ve geniştir; tahıl üretimi bereketlidir.

(s.438) Türkler Galatya'yı ele geçirdikleri zaman, köken ve medeniyeti Avrupalı olan bir kavimle temas kurdular. Burada Galler, Rumlar, Romalılar hep bir aile oluşturuyorlardı. Batı fatihlerinin siyaseti, halkın gerçek yararlarına ne kadar uygun idiyse, Türklerinki de o kadar sahte ve felaketliydi. Sultan Murat'ın kılıcı, Ankara şehrini fethettiği gün, Türkler buranın asıl sahiplerine ne kadar yabancı idiyseler, beş yüzyıl süre sahip olduktan sonra da yine o kadar yabancıdırlar[699].

ELLİNCİ BÖLÜM
Galatya Seferinde Manlius'un Askerî Harekatı

Tite-Live ve Polybe gibi eski yazarlar için hemen çözülemez derecede zor ve karanlık görülen bu Manlius'un, Küçük Asya seferinin -sonradan zamanımız gezginlerinin birçok şehir yerlerini belirlemeleriyle- çok az tereddüt edilen bir iki noktası kalmıştır. Bu harekâtın yönlerini özetleyeceğiz.

Manlius'un Galatlar aleyhine olan bu harekâtı, bilindiği üzere aslında Küçük Asya'nın ara sıra Antiochus tarafından hâlâ boşaltılmamış olan şehirlerini tanımak içindi. Konsulün niyeti, eğer Galatya'yı ele geçirmek olsaydı, kuzeydoğu yönünü alarak gelir ve o zaman yaptığı gibi bunun aksi yöne, yani güneydoğuya gitmezdi.

Manlius'un böyle aksi yönden gittiği için senatonun da eleştirisine uğrayan bu Küçük Asya harekâtından[700] asıl amacı, şehirleri yağma ederek hükümetleri zayıf düşürdükten sonra Gallere saldırmaktı; çünkü yolu Yanık Frigya'dan, yani İzmir'den Kütahya yönüydü. Sakarya nehrini, Lefke'nin alt yanından geçtiği hâlde önceden bir büyük yay çevirerek ulaştığı noktayı yaklaşık olarak yine bulacaktı. Manlius'un Efes'e ulaşmasından sonra Scipion, orduyu devir teslim etti. (s.439) Buna, dört bin piyadeyle iki yüz süvari Latin kuvveti eklendi. Ordu yola çıktığı sırada, Attale bin piyade ve iki yüz süvariyle gelerek konsüle katıldı. En sonunda Alabande yakınlarında Eumène'in kardeşi Athénée ve Attale'dan yine bin piyade ve üç yüz süvarilik bir yardımcı birlik geldi. L. Scipion'un eski ordusu, bu hesaba göre on dört bin piyade ve bin yüz süvariyle takviye edilmiş oluyordu. Bu ordu, tanımadığı bir bölgeye doğru yiyeceksiz ve harekât hedefi belirlenmemiş bir hâlde gidiyordu. Buna dayanarak şehirleri yağma etmezse, duramazdı. Manlius, Efes'ten hareketle Priène'in yukarılarından Menderes (Méandre)

[699] Bu yazarın şahsî görüşüdür (Y.N.).
[700] Tite-Live, XXXVIII. Kitap, s.6.

nehrini geçti. Burada, ancak Milet limanı yakınlarında tekne bulabildi. Daha yukarılarda nehir sığdı ve dönemeçlerinin çokluğu sebebiyle geçit yoktu. Pausanias'ın aktardığına göre[701] Atinalı General Mélésandre'nir Karya sahasının üst kısımlarına gitmek için yukarı doğru çıktığı doğruydu. Ancak bu, eski tarihte bir kere olmuştu. Mélésandre M. Ö. yaklaşık 414 yılında ölmüştü. Ordu Kelibeş ve Sertçin arasında, tam olarak bugün Menderes salının bulunduğu yerde nehri geçmişti[702].

Sonra ordu, Latmus Dağı yamaçları boyunca nehri çıktı ve Hieracomé adındaki bilinmeyen bir yere geldi. Burası, Menderes nehrinin birikintileriyle tamamen yok olmuş ve o zamandan beri Milet limanını göl hâline koyan yeni bir arazi meydana getirmişti. Ordu, Hieracomé'den iki günde Karya sahasının Harpasa mevkisine geldi. Bu yer, adını muhafaza etmiştir; bugün buna Harpas kalesi derler. Kalenin harabesi, şu anda vardır ve bir dağ eteğindedir. Buradan Harpas çayı adında bir dere de geçer ki adını muhafaza ile bugün Harpa çayı adını taşır.

Ordu, tahminen altmış mil kat etmek için, dört gün yürüdü. Harpasus'un kuzeyinde duraklaması sırasında, konsül Alabande milletvekili heyetini kabul etti. Oraya yakın olan ve kuvvet isteyen Arap Hisar'a, dört bin kişilik bir yardımcı birlik göndererek Alabandelilere ait müstahkem bir kaleyi düşürdü. Buradan dönen ordu, Menderes'in Antiochus bölgesinde konakladı. Bu şehir bugün yoktur ve harabesi önemli değildir. Yakınındaki kasabanın adı Yenişehir'dir; çünkü bu, eski şehrin yıkıntılarıyla yapılmıştır.

Pisidya'nın kalabalık Tavas (Tabae) şehri arkasındaki Toroslara da güvenerek bu ordunun geçmesini engellemek amacıyla üzerine yürüdüler. Romalıların çok mükemmel süvari kuvveti vardı. Bu işte Pisidyalılar yenildi ve Tabae şehri yirmi beş talent (yüz on bin Frank) eksikle on bin médimne (elli bin ölçek) buğday vermeye mahkûm edildi. Eski Tabae şehrinin yerinde, bugün Tavas kasabası (s.440) vardır. Verimli Tavas ovası, buğday ve pamuk tarımında çok bereketlidir. Etraftaki köylerin her biri, bir tarihi yerdedir. Gordio-Teichos adı verilen müstahkem yer, şüphesiz şimdiki Kızılca Bölük köyünde ya da hiç değilse coğrafyacıların bu konuda belirlemiş oldukları mesafenin çok yakınındaydı.

Adını Pisidyaca "yüksek" anlamına gelen Taba kelimesinden almış olan Tabae'nin[703] ortasında, ağanın oturduğu hükümet konağının bulunduğu bir tepe vardır. Bu Tabae'nin şimdiki Tavas kasabası tarafından işgal

[701] Pausanias, I. Kitap, bölüm 29, s.6.
[702] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan son dört cümle, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).
[703] Ét. Byz., *Tabae.*

edildiğine, o tepe ve ad da işaret eder. Romalı konsül, buradan üç günde Chaos, yani yeni adıyla Karacık çayı taraflarına giderek Eriza şehrini karşı koyulmadan aldı. Bu şehir, bugün Kara Hisar adındaki bir kasabacıkla işgal edilmiştir.

Manlius yolunu kuzeye yöneltecek yerde, tersine güneydoğuya giderek dağlara girdi ve valileri Romalıları tanıyan Thabusion[704] ve Cibyra kalelerini aldı. Bunlardan birincisi, İndus adı verilen ve bir Hintlinin fili üzerinde buradan geçerken düşmesi sebebiyle bu adı alan nehre hâkimdi. Bu nehir, Likya ile Karya sahalarının sınırı olan Dalaman çayıdır. Cibyra kalesi harabelerinin adı, Horzum köyüdür; burada her şey, büyük bir şehrin varlığına işaret eder. Zemini stadyum, tapınaklar, diğer genel bina yıkıntılarıyla örtülmüştür.

Buranın zorbası Moagète, Roma kumandanı Manlius'a heyet göndererek teslim oldu. Manlius, buraya Helvius kumandasında dört bin piyade ve beş yüz süvari gönderdi. Yağmayı daha önce fark eden Moagète, Manlius'un otağına gelerek aman diledi. Yüz talent nakit ve on bin medimne buğday vermek üzere oradan ayrıldı.

Ordu, burayı da terk ederek Syllaeum adında, bilinmeyen ve Perge'deki aynı isimli yerden başka bir yere gitti. Syllaeum, sonra Limnè adında bir göl ya da bir bataklık yakınında olan Alimna[705] üzerine yürüdü. Bu yerde bugün, kenarları güneybatıya doğru büyük bir bataklıkla kapanmış olan bir dağın eteğindeki Pazar Han köyü vardır. Burası nahiyenin merkezi ve pazar yeridir. Köyün ortası, oldukça düzenli bir meydanlıktır. (s.441) Minareli olmak üzere üç camisi vardır. Gölün kenarından az mesafedeki kayalıklı bir adacığın üzerinde, önemli bir şehrin harabeleri görülür; eski surun bütün şekli, hemen hemen görülür. Kasaba içinde de bazı eserlere rastlanır.

Pazar Han'ın doğusundan geçen bir dere, Dalaman çayına dökülür. Bu su, Rahat Dağı eteğindeki Tenghir köyünün bulunduğu Sinda'yı vurmak için, Manlius ordusunun geçtiği Caularès suyudur. Tenghir köyü, iki yüz haneli bir köydür; geniş bir vadinin ağzında bulunur; kuzeye doğru akan bir dereyle sulanır. Güzel bir pınarın kenarında, minareli bir camisi vardır. Tenghir'in Horzum'dan uzaklığı, beş saat ya da otuz kilometredir[706].

Ordu, ertesi gün bir bataklığın kenarını izledi. Bu yörede, etrafı kamış ve sazlıklarla çevrili ve zamanımızda Sourt Göl adı adı verilen büyük bir

[704] Dalaman çayının yukarısında yeri tam bilinmeyen antik bir şehir (Y.N.).
[705] Burdur-Gölhisar yakınlarında bir küçük şehir (Y.N.).
[706] Spratt, *Travels in Lycia,* I, 253.

bataklık olduğu kesindir. Etraftaki arazide, eski mimarî eser enkazı çoktur. *Dor* tarzı sütunların bölümleriyle kırılmış heykel parçaları, farklı noktalarda görülmüştür. Buradan sonra ordu, çetin ve dağlık bir yoldan, Mandropolis şehri üzerine gitti. Bizanslı Étienne, burayı bir Frigya şehri olarak kaydeder. Adının anlamına göre "Ahırlar Şehri" demek olan Mandropolis'in bulunduğu Istenez'in kuzeyinde bulunan geniş ovadaki halk, hâlâ birçok sürüler beslemektedir. Bununla beraber Mandropolis harabeleri, yine kesin olarak belirlenememiştir. Ordu, Mandropolis'te durdu; çok zengin olan ve halkı kaçan Lagon şehri üzerine gidilerek yağma edildi. Lagon kasabası Adalia ovasında, asıl Torosun eteğinde ve şimdi Adalia kervanlarının kondukları Evdir adında, tek bir kervansarayla bilinir. Lagon harabeleri, şehrin gerçekten zengin olduğuna işaret eder. Geniş bir alanı işgal eden bu harabede, çok sayıda anıtın izi görülür.

Ordu, ertesi gün, Kırk Gölden çıkarak Catarrhacès, Düden'e dökülen Lysis kaynaklarına gitti. Bu Düden suyu, Adalia'nın sekiz kilometre doğusundadır. Roma ordusu Pamfilya'ya ulaştığı sırada, Termessus halkı, hâlâ birçok harabeleri içeren İstenez köyünde ve Toros'un güney (s.442) yamaçındaki İsionda'yı kuşatmayla meşgul idiler. İsionda şehri ele geçirilmiş, fakat kale kalmıştı; bütün şehirliler, aile ve eşyalarıyla oraya çekilmişlerdi. Bunlar Manlius'a bir heyet göndererek yardım istediler; konsül buna razı olarak döndü ve müstahkem yer olmada İsionda'da, aşağı olmayan Termessus üzerine yürüdü.

Termessus şehri, Antalya (Adalia)'nın kuzeybatısında ve Ağlasun (Sagalassus) yolu üzerinde, Toros'un yaylalarından birinde geniş bir yer işgal eder. Memleket, yaklaşık olarak ıssız bir kırdır; bir kervansarayla bir sarnıçtan başka bir şey yoktur. Buraya Gülik Han adını verirler.

Termessus, Pisidya'nın en kalabalık ve en zengin şehirlerinden birisidir. Manlius, elli talent alarak iki kavim arasındaki savaşa son verdi. Bu müdahalenin yayılmasıyla Pamfilya'nın diğer şehirleri, hatta şehrin doğu ucundaki bugün Belkıs (Bel Kız) sarayı denilen köyde bulunan Aspendos (Aspendus) kasabası, aynı tarzda Roma generaliyle görüşmelere başladılar. İşte o zaman harekâtını düzenleyen on komiserin uyarısı üzerine geri dönerek, Galatya üzerine sefer yapmayı düşündü. İlk hareketinde, Perge'ye yakın Cestrus ya da Aksu nehrinin sol kollarından biri olan Toros suyu kenarına indi. Ertesi gün, dağın içindeki Xylino Come adındaki müstahkem kasabaya geldi. İki gün sonra Cormasa'ya[707] ulaştı ve bu şehrin halkının kaçması boşluğundan yararlanarak orayı yağma edip çok ganimet edindi.

[707] Burdur ili, Bucak ilçesi, Boğazköy bitişindeki küçük bir antik şehir (Y.N.).

Sonra Dorsa'ya gelerek aynı şekilde davrandı ve sürekli olarak kuzeye doğru giderek isimsiz bir küçük gölün kenarına geldi. Bu göl, büyük ihtimalle Kestel gölüdür. Manlius burada, teslim olan Lisinoë'nin elçilerini kabul etti. Bu şehir, Cormasa'nın kuzeyindeydi; fakat yeri şu anda bilinmemektedir. Antlaşması bitince buradan, harabeleri bugün Ağlasun köyünün eteğindeki vadilerle bir yaylayı işgal eden büyük bir Pisidya şehri olan Sagalassus üzerine yürüdü. Buraları da yağma edildikten sonra Sagalassuslular tarafından bir heyet geldi; elli talent parayla yirmi bin medimne buğday ve o kadar arpa vererek şehrin teslimini kararlaştırdı.

(s.443) Ağlasun (Sagalassus) ile Dinar (Celaenae) arasındaki yol, ordunun gideceği yol olarak ayrıntılı değildir. Bütün memleket, biraz önce teslim olduğundan, Obrimas kaynaklarına ulaşmak için, orduya beş gün gerekliydi. Acaridos Comé kasabasında konaklamak için Dombay vadisini geçti. Ertesi gün Séleucus, konsulü ziyaret için Apamée'ye geldi. Hastalarla gereksiz eşyayı Apamée Cibotos'a taşınmasını sağladığı gibi, Frigya Dağlarını aşmak için de kılavuzlar verdi. Acaris istasyonunun Apamée ya da Dinar'dan uzak olmaması gerekir ve bu iki dost liderin bir araya gelmeleri, Sandıklı vadisinde olmuştur. Apamée Cibotos adı da Sandıklı Apamée anlamınadır. Obrima suyu da bugünkü Sandıklı çayı olacaktır.

Roma ordusu, Afyonkarahisar'ın güneyindeki dağlara uğramamak için, aynı günde Campus Métropolitanus'a kadar yürüdü. Bu Métropolis ovasından geçen büyük yol, Efes'i Kapadokya'ya bağlar. Bu ovaya, Sıçanlı derler; Métropolis şehri, Apamée hükümetine bağlıydı.

Ordu, buradan sonra, yeri Afyonkarahisar'da bulunan Şuhut (Synnada)'ta kamp yaptı, bu şehirler hep terk olunmuş ve yağmaya uğramıştı. Askerler, yüklerinin ağırlığından, günde ancak beş mil, yani yedi kilometre üç yüz doksan beş metre bir mesafe gidebiliyorlardı. Biz burada Sıçanlı'dan Afyonkarahisar'a kadar otuz kilometre için, beş gün hesap ettik. Bu şehirden Eski Karahisar'a kadar yine otuz; buradan Bayat, yani eski Beudos'a on sekiz kilometredir. Kısacası bu noktadan da Eski Kilise ya da Anabura'ya sekiz kilometredir. Bütün bu yerlerle Alander suyundan söz ettik. Bu mesafelere göre, Roma ordusunun ağır gittiği ortadadır. Ordunun Beudos'tan çıktıktan üç gün sonra ulaştığı Abassus[708] şehri, Tolistoboienlerin memleketinde ve dolayısıyla Frigya'nın dağlık kısmı dışındaydı.

İçinde bazı eserlerin kalıntılarına rastlanan Gümek köyü, bu Abassus olsa gerektir; burada ordu epeyce gün durakladı. Oroandalılar heyeti, gelerek

[708] Bolvadin yakınlarında bir antik şehir (Y.N.).

Manlius ile görüştüler. Şehirleri olan Oroanda[709], Pisidya'nın kuzey sınırı üzerindeydi. Oroanda'nın harabeleri, Seydişehir'in kuzeyindeki iki dağın (s.444) arasında bulunan küçük bir gölün yanında bulunan Arvan Köyü adındaki köyde bulunmuştur. Manlius, bu gelenlerle iki yüz talent karşılığında antlaşma yaptı.

Ordu bundan sonra, Seyitgazi'den ta Sivrihisar'a kadar devam eden ve Axylon adı verilen ağaçsız ovayı geçmiştir. Bu ovanın hemen her konak yerinde sütun enkazı vb. gibi eski eser kalıntılarına rastlanır. Bu köyler, hep bir tarz ve şekildedirler; onun için buralardaki eski kasabaları tayin etmek zordur.

Ordu, Sakarya nehrinin güney kolunu bulmak için kuzeye doğru giderek Tyscon şehrinden ve Alyatti'de konaklamak için Plitende'den geçti. Ertesi gün indiği Cuballum'da, Gallerin bir birliği saldırdı.

Cuballum kalesi, Sakarya üzerinde Çandır denilen yerdeydi. Burası, sürekli olarak orduların izlediği bir yoldu. Burada görülen köprünün, tarihçilerin söz ettiği Zampus adındaki Bizans köprüsü olması muhtemeldir[710]. Bu köprü, Roma ordusu geçerken yoktu. Manlius, nehre kadar giderek sonuçta geçilemez olduğunu anladı ve bir köprü yaptırarak ordusunu geçirdi. O nehir kıyısını izlediği sırada, Pessinus (Pessinunte)'tan gönderilen Galler ve Kibele rahipleri, Romalıların önüne çıkarak tanrıçanın onları koruması altına aldığı haberini verdiler. Bu Pessinus (Pessinunte) şehri, Sivrihisar'ın güney doğusundaki Bâlâhisar'dır. Manlius, Uludağ (Olimpos)'ın eteklerine varmak için batıya yönelerek, Sakarya'ya yakın olan Gordiyon şehrine gitti[711]. Yeri her ne kadar kesin şekilde belli değilse de bunu Ankara yolu üzerinde Bitinya'nın küçük bir şehri olan şimdiki Nallıhan civarına koymakla, büyük bir hata edilmiş olmaz. Gordiyon gelecekten haberleriyle bilinirdi. Adı sonradan Juliopolis'e çevrildi. Manlius, şehri malla dolu buldu; büyük bir ganimet aldı; şehirde hiç kimseler yoktu. Manlius müttefiki olan Eposognatus'tan, Gallerin her türlü uzlaşmayı reddetmekte olduklarını öğrendi. Tolistoboienlerin de Uludağ (Olimpos)'ın yukarı vadilerine çekildikleri haberini aldı. Tectosageler, Magaba (s.445) Dağını işgal ediyorlardı; bu dağ Ankara'nın doğusundaki Elmadağ'a denk geliyor. Kavmin geriye kalan kısmı, Trocmienler, Roma silahlarından korunacaklarını sandıkları Oppidalara, yani siperli hendekli yerlere çekilmişlerdi. Bu üç kısmın, Ortiagon, Combolamar ve Gaulotus isimlerinde üç lideri vardı. Bu söz edilen oppida yerlerinden bir çoğu, Ankara'nın

[709] Seydişehir yöresinde bir antik şehir (Y.N.).
[710] Anne Comnène, s.472; Nicéphore, Bryenn., II, 52.
[711] Strabon, XII, 568.

üzerindeki dağlarda ve özellikle Kızıl Ören'de bulunmuştur. Galler, Romalıların saldıracaklarını zannetmiyorlardı. Romalılar da güney tarafından dağların geçilir hâlde olduğunu fakat kuzeyden dikine yalçın kayalarla çevrili olduğunu keşf etmiştiler.

Romalıların saldırısı, kuvvetli olduğu kadar iyi düzenlenmiş bir hareketti. Kahramanca bir direnişten sonra yerlerinde zorlanan Galler, teslim olma zorunluluğunu hissettiler; bağımsızlıklarını korumak için yaptıkları bu yüce gayret Gallere, Roma silahı altında ölmüş kırk bin kişiyle on bin esire mal oldu.

ELLİ BİRİNCİ BÖLÜM
Galatya Salutaire'nin Şehirleri

Bu Galatya Salutaire ya da Galatya Salutaris adı, sahanın güney kısmına verilmiştir; sebebi de bazı yerlerinde çok sayıda kaplıca kaynakları bulunmasıdır. Bu yöreye, şimdi Haymana adı verilir. Başlıca özel karakteri, ağaçtan hemen hemen tamamen yoksun olmasıdır. Rumlar buraya Axylon adını da verdiler. Buranın sakinleri, o zamanlarda da hayvan tezeği yakarak ısınırlardı. Haymana düzü, deniz seviyesinden ortalama yüksekliği 750 metreye varan çok geniş bir platodur. Yatağı kuzeye doğru açılmış daire şeklinde büyük bir yay yapan ve çok sayıda kaynakları olan Sakarya nehriyle sulanır.

Ağaçsızlığına rağmen bu yöre, eski zamanlarda çok şehirlerle yerleşilmişti. (s.446) Bunların şimdi izleri kalmıştır. Galatya Salutaire'nin daha sonra Hristiyanlık başpapazlığı merkezleri olan başlıca şehirleri: Pessinus, Tricomia, Plitendus, Tyscon, Germa, Amorium, Abrostola ve Orcistus'tur. Bunlardan üçünün yeri hâlâ bilinmemektedir, bunlar Seyitgazi'yi Sivrihisar'a bağlayan yolun güneyindedir.

Bu sahanın güney sınırını belirlemek, hemen hemen imkânsız gibidir; bu sınır Roma'nın fethinden Bizans İmparatorluğunun sonlarına kadar çok değişken ve Frigya Parorée'ye kadar uzanıyordu. Galatya sahası, Amyntas'ın yönetim döneminin sınırları içine, Pisidya ve İsaurya (İsaurie)'ya bile almıştı.

Seyitgazi ile Sivrihisar arasındaki mesafe, posta tarifesine göre on altı saat ise de gerçekte seksen kilometreden çok değildir. Doğu yönünü izleyen yol bozuk değildir; az çok dalgalı, çıplak bir ovadır. Kışın, birçok gölü Sakarya'ya akarsa da yazın bütün ova, can sıkıcı bir kuraklık içindedir. Kaymaz köyü, Seyitgazi'den yedi saattir. Burası Macdonald Kinneir

tarafından Tricomia[712] eski şehrinin yeri olarak gösterilmiştir. Bu köy, bir derenin kenarındadır ve buralar için nadir bir şey olmak üzere birkaç ağaçla gölgelenmiştir. Sakinleri, genel olarak koyuncu ve çiftçi olmak üzere, altmış hane kadar vardır. Epeyce eski eser parçaları görülür; birçok kitabeden, buranın Bizans döneminde oldukça önemli bir şehir olduğu anlaşılır. Tricomia adı, bu yazıların hiçbirinde yoksa da yine bu kişi tarafından belirlenen Germa[713] şehri yolu üzerinde olması ve Eskişehir (Doryloeum)'e mesafesi açısından bulunduğu yeri, bu iki şehir tespit ettirebilmektedir. Barth, ikinci defa Tricomia'yı ziyaretinde, caminin yanında büyük bir lâhit ile Frigya'nın prokonsüllerinden birinin adına bir kitabe görmüştür.

Abrostola şehrinin yerini belirleyemediğimiz için, Pessinus (Pessinunte)'dan geçerek Doryloeum ile Amorium arasındaki yolu da tamamen bilemiyoruz. Bu mesafeler, Peutinger'in çizelgesinde şöyle gösterilmiştir:

(s.447) Doryloeum'dan

Midoeo	-	28
Tricomia	-	28
Pessinus	-	21
Abrostola	-	23
Germa	-	23

ELLİ İKİNCİ BÖLÜM
Yerma - Germa

Asya'dan geçen büyük askerî yolun üzerindeki önemli konak yerlerinden biri olan Yerma, Sakarya nehri üzerindeydi. Macdonald Kinneir, bunun yerini, eski zamanlarda ünlü olan kaplıca suyu kaynaklarında bulmuştur.

Burası, başlangıçta bir Roma sömürgesi oldu. Bizans imparatorları zamanında, episkoposluk merkezi olmak üzere Galatya Salutaire'nin bir kısmı sayılırdı. Tarihçi Théophanes'e göre bu şehir, Jüstinyen (Justinien)'den Myriangelos adını almış ve imparator burada, hamamlarla bir de hastahane yaptırmıştır.

---

[712] Carl Ritter, *Erdkunde*, XVIII, 373.
[713] Sivrihisar'ın kuzeyinde Karaca Paşa Ören (Y.N.).

Şimdiki Yerma köyünde, eski binalardan bazı şey kalmıştır ve şehrin adının Sanskirit dilinde hamam anlamına gelen Gharma'dan türetildiği ve Rumların da aynı anlamdaki Therma kelimesini, bundan aldıkları akla gelir.

Birçok kaynaklar, verimli bir vadinin yamacından çıkan Sakarya'ya akmak üzere birleşirler. Buralarda gerileme ve terk edilme görülmekle beraber, eski zamanda kalabalık bir halkın bütün bu ovaları ektiği ve bugün yalnız otlaklardan ibaret kalmış olan yerleri işlediği görülür. Buradan Hristiyan halk tamamen çekilerek yerine, kısmen göçebe olan Türkmenler gelmiştir. Bunlar koyun, at, keçi beslerler. Servetlerinin çoğunu, keçi oluşturur. (s.448) Yazın çok sıcak olan bu ovaların, kışı da çok şiddetlidir. Buralarda seyahat eden Barth, 1758 yılı[714] kışını yazmış; Sivrihisar'da Aralık ayının13'ünde, çok soğuk olan bir geceden söz etmiştir. Bu yörede kar, bazen haftalarca yerlerde kalır. Güz mevsiminde toplanan çalı çırpıyı, çok özenle saklanan tezekleri tutuşturmakta kullanırlar. Duvarlara yapıştırılarak kurutulan bu tezek maddesini toplamakta, bütün çocuklar beceriklidirler. Tezekler biraz samanla karıştırılarak hazırlanır ve çukurlara gömülerek muhafaza edilir. Bu tezeğin yakıldığı yerde meydana gelen koku, dikkat çekicidir; erkek, kadın, çocuk ve kısaca bütün insanlarla hayvanlara ve hatta evlerin içindeki eşyaya kadar sinen bu kokuyu, gezginler Yukarı Asya'da ve Çinlilerde de bulmuşlardır. Bütün Galatya ve bütün Kapadokya şehir ve köyleri, bu tezeği kullanırlar; bu şekilde toprağı ne kadar önemli ve değerli gübreden yoksun bıraktıkları dikkat çekicidir. Buralılar, arazinin mahrumiyetini, dinlendirme sistemi ya da boş otlak bırakmakla telafi ederler. Bununla beraber hayvanları çoktur ve genel olarak kanaatkâr yaşayarak çok hayvan kesmezler. Yedikleri et, sürekli olarak keçidir; bu âdet Sakarya kıyılarından Fırat'a ve kuzeyde ta Erzurum'a kadar yagınlaşmıştır.

Galatya Salutaire'nin ruhanî liderlik merkezi şehirlerinden olan Orcistus[715] şehri, Alekian köyünün güneydoğusunda birkaç mil mesafede, bir enkaz yığıntısından başka bir şey değildir. Bu harabeleri, Pococke keşfetmiş. Hamilton'un bulduğu kitabelerin kopyesi kesin olarak belirlemiştir.

Alekian köyü, Sivrihisar'dan on dört mil, yani on sekiz kilometre güneyde bulunur. Yol, beş mil uzunluğunda dar ve ekili bir vadiden geçer. Sekiz mil[716] gidildikten sonra, Sakarya ovasına gelinir. Çandır köyü de nehrin sol kıyısındadır. Su burada derindir; çevredeki harabelerin eski eser

[714] Bu yıl Ali Suat'ın çevirisinde 1757 olarak yer almıştır (Y.N.).
[715] Sivrihisar'ın güneybatısında Doğanay köyü (Y.N.).
[716] İngiliz mili bin altı yüz dokuz metredir.

taşlarıyla yapılmış eski bir taş köprüden geçilir. Burada, kitabe izlerine ve kabartma parçalarına rastlanır. Çandır'ın eski adı Cuballum'dur.

Nehre yakın bir mesafede ve güney tarafında bulunan Alekian köyüne, yaz mevsimini otlaklarda geçiren Türkmen aileler tarafından yerleşilmiştir.

Mezarlıkta hâlâ bulunan birçok kitabeden ve Hamilton'un kopye ettikleri arasından bir tanesi vardır ki Orcistus halkının İmparator Hadrian onuruna kararlarını içerir. Bu sütunun ayağında, OPKIΣTHNOI, yani Orcistenienler halkının adını içeren bir kitabe okunur. Bu kitabeler, Alékian'dan üç ya da dört mil uzaklıktaki bir yerden getirilmiştir.

Orada, önemli bir şehrin kalıntıları bulunur; sütun parçaları, sütun ayakları, mezar taşları, toprağın üzerini kaplar. Mermer bloklarından ve kalker taşlarından yapılmış tapınaklar, kiliseler gibi birçok önemli binanın temeli, rahatlıkla fark edilir.

Ekilebilir toprağın tamamı üzerinden, bugün saban geçer ve antik taşlarla örülmüş su değirmeninin seti, bu taşların arasında, üzerinde Pococke tarafından kopye edilenin aynısı olan Latince kitabesi bulunan bir sütun ayağı fark edilir[717].

(s.449) **Amorium**

Amorium şehri, Eskişehir (Doryloeum)'den Aksaray (Archelais)'a giden ve Pessinus (Pessinunte)'dan geçen yolun üzerindeydi. Önce Büyük Frigya'ya, sonra Galatya Salutaire'ye katılmıştı. Bütün Romalılar döneminde bu şehir, hiçbir şekilde ünlü olamadı. Bizans İmparatorluğunun Müslümanlar tarafından baskı ve tehditi başladıktan sonra, önemli bir yer oldu. Selçuklu memleketi sınırında, geçilmez bir nehir kenarında, tepesi müstahkem bir dağın eteğinde bulunan Amorium şehri, sınırın önemli bir noktası oldu. Ankara ve Bitinya yollarına hâkimdi. İsauryalı İmparator Zenon, bu şehirde önemli binalar yaptırdı. Cedrenus'un aktardığına göre, hemen hemen bütün şehri yeniden kurdurdu. Bu Amorium şehrinin yeri, Eserler köyünün bulunduğu yerde ve yerlilerin Hergan kale adını verdikleri eski bir kalenin eteğinde, Hamilton tarafından keşfedilmiştir. Tek bir tepenin yarım mil ötesinde ve vadinin ortasında, şehrin harabeleri görülür. Asıl hisarı, yontulmamış taştan yapılmış ve üzeri mermer kaplanmıştır; mermer levhaları henüz yerindedir. Şehrin güneydoğusunda, *gymnase* olması muhtemel büyük bir bina harabesi ve çeyrek mil ötede, kilise olması gereken diğer büyük bir yer vardır. Halife Harun er-Reşîd, ordusunun başında Ankara üzerine yürüdüğü zaman, kaymakamı el-Mâlik İbn Sâlih'i,

[717] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan son üç paragraf, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).

Amorium'un kuşatmasıyla görevlendirmişti. 849 yılında, Théophile zamanında bu şehir çok gelişmişti; memleketin en büyük ticaret merkeziydi. İmparator, burada bir de saray yaptırdı. Fakat bu zenginlik ve gelişme, Arap akınlarıyla bozuldu. Halife el-Mu'tasım tarafından ele geçirilerek bir kül yığını hâline kondu; halkı esir olarak satıldı. Fedaileri bir kiliseye sığınarak sonuna kadar direnip esir oldular. Buranın fethi, yetmiş bin Müslümanın hayatına mal oldu. Otuz bin Hristiyan şehir içinde öldürülerek diğer bir otuz bini de kurtuluş fidyesi alma ümidiyle alıkonuldu. Esirlerin ileri gelenlerinden kırk kişi, halifenin emriyle Bağdat'a gönderilerek orada uzun süre hapisten sonra idam edildi. Rum kilisesi, bunlar için, Amorium'un kırk bin kurbanı yortusunu yapar. (s.450) Müslüman egemenliği, bu zamanlarda yerleşmedi. Rumlar, yine Galatya'nın hâkimiyetinde kaldılar ve Amorium şehri, eski önemini bulamamakla beraber yine kalkındı. 1068 yılında İmparator Romanus Diogène, Amorium'a kadar ilerleyen Selçuklu aşiretlerine karşı durdu. İmparator Alexis Comnène 1110 yılında İznik'ten hareketle Armenocastrum ve Lucae şehirlerinden geçerek Eskişehir (Doryloeum)'a geldi. Buradan Santabaris'e geldiğinde, ordusunu ikiye ayırdı; birini Bolvadin (Polybotum), diğerini o zaman Türklerin elinde bulunan Amorium üzerine gönderdi ve Türkleri vurdu.

Türk ve Selçuklu aşiretlerinin sürekli saldırılarıyla karşı karşıya kalan halk, Sivrihisar beyinin koruması altına çekilerek Bizans şehrini tamamen terk etti. Sultanlar zamanında da bu şehrin bir şey olamadığı, cami ve hamam gibi kuruluşlarının bulunmamasından anlaşılıyor[718].

Bu yöreyi sulayan Sakarya (Sangarius)'nın kollarından, eski yazarların hep söz ettiklerinin en önemlisi, İnegöl deresi (Gallus) idi. Bu suyu Strabon'un ve yeni coğrafyacıların görüşlerine uyarak Léfke[719] yakınında Bédré çayı adıyla akan dere olarak kabul ettik. Ancak Pline[720], bu çayı Galatya nehirleri içinde sayar ve Kibele rahiplerinin Galles adını almalarının Gallus'tan kaynaklandığını ekler. Herodien[721], daha iyi anlaşılır. "Eskiden Frigyalılar Pessinunte'de şehrin yakınından akan Gallus nehri kıyılarında, sınırsız eğlence alemleri düzenlerlerdi ve tanrıçanın hadım olan rahiplerinin adlarını alan nehir, bu nehirdir. Şu da kesindir ki, Bitinya'ya ait olan Leucae yakınındaki Sakarya nehrine dökülen nehir, bu değildir. Sadece Strabon, Uludağ (Olympus) vadilerinden doğan bir Gallus nehri tezini kabul eder; ama öte yandan, Sakarya'nın birçok kolunun varlığını kabul ettiğimiz için bu

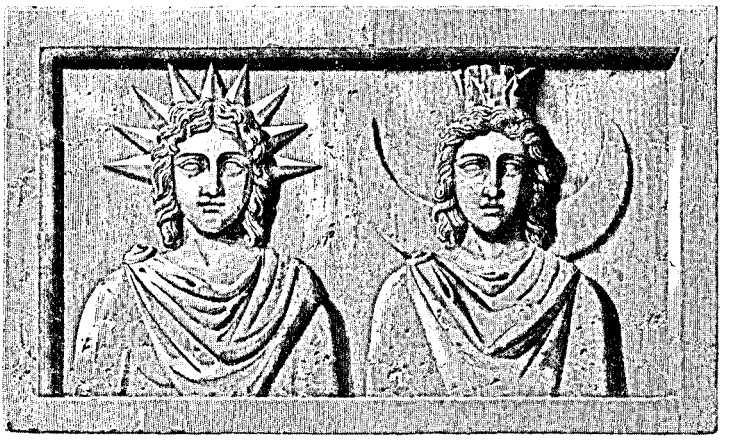
[718] Bkz. Carl Ritter, I, 449.
[719] Bilecik - Osmaneli (Y.N.).
[720] Pline, V. Kitap, s.32.
[721] Herodien, I. Kitap, bölüm 2.

kollar içinden geçtikleri kasabaların adlarını taşırlar. Şöyle rahatlıkla düşünebiliriz ki Sivrihisar ve Pessinus (Pessinunte) dağlarından doğan bu kollardan, bugün Güneş Dağı diye adlandırılan dağdan doğan kol, Pline ve Hérodien'in gerçek Gallus diye adlandırdıkları o koldur. Şunu da ekleyelim ki iki Gallus nehrinin varlığı da pekâlâ kabul edilebilir. Nasıl her ikisi de Kibele'ye vakfedilen Dindymène adlı iki dağ varsa, iki de Gallus nehri olabilir. Doğal olarak Galles tarafından sık sık ziyaret edilen nasıl iki dağ varsa, iki de nehir olabilir. Bizanslı Étienne, Frigya dağları arasında Gallus dağının da varlığını kabul eder ve Frigya dağlarının arasındaki o dağın, eskiden Térias olduğunu ileri sürer. Ovide bir eserinde, aynı yörenin bir bölümü olarak Gallus adından da söz eder[722]. Kibele rahipleri, Gallus suyundan içerek çılgınlaşıyorlardı ve ölçüsüzce davranıyorlardı. Bitinya nehri, Gallus dinî merkezine çok uzaktı. Dolayısıyla aynı adı taşıyan iki nehrin varlığını, rahatlıkla düşünebiliriz. Sonuncusu, Pessinus (Pessinunte) yakınında akandır. Bu durumda, yazarlar tarafından ortaya atılan ve yukarıda sözü edilen güçlük, böylece çözülmüş oluyor.

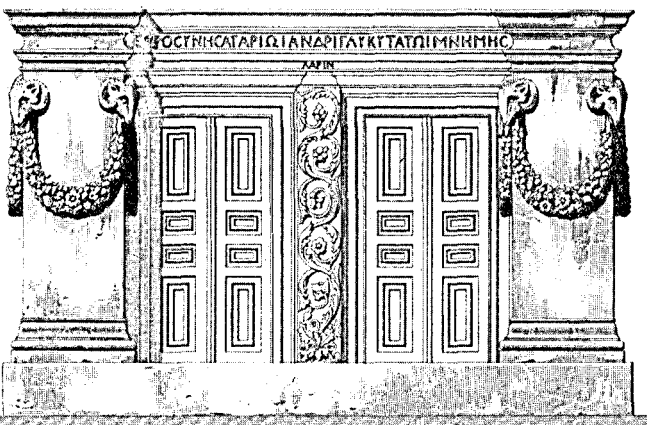
ELLİ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Ballıhisar/ Bâlâhisar/Pessinus (Pessinunte)

Galatların üç grubu, Frigya'da yerleştikleri zaman, bu sahanın en güzel kısmını seçerek üç bölüme ayırdılar. Bunlardan Trocmienler, doğuya doğru daha ileri giderek Kızılırmak nehri yakınına yerleştiler. Bunların başkenti, Tavium şehri oldu. Tectosageler, Ankara (Ancyre) arazisini işgal ve Tolistoboienler, Sakarya kenarlarında durarak bu sahanın en önemli ve en (s.451) ünlü şehri olan Pessinus (Pessinunte)'u hükümet merkezi yaptılar. Gallerin bu sahada yerleşmeleri sırasında geçen olaylar hakkında, elimizde belge yoktur. Bu şehirler, o zaman Bergama krallarına bağlı bulunuyordu. Bununla beraber kolayca yeni idareye girdikleri de anlaşılıyor. Çünkü Galler, politikaları gereği papazlar ve bütün eski dünyada olağanüstü önemi olan Ana Tanrıça ile bunların tapınakları ve imtiyazları hakkında hiçbir itirazda bulunmadılar. Tarih gibi mitoloji de Kibele (Cybèle) dininin kökeninin Frigya olduğunu, buradan farklı adlarla Avrupa milletlerine yayıldığını kabul eder. Geleneğe göre bu Kibele dini, Frigyalıların gelmesinden önce yoktu; çünkü mitologlar Agdis'in masalını, Pessinunte'de oturan Kral Midas'ın zamanına dayandırırlar[723]. Kibele, güya kıskançlık krizi sonucu Agdis ile Midas'ın kızının düğününü bozmak amacıyla şölen yerine girmek için, şehrin kapılarını zorladı. O zamandan itibaren Frigyalılar, bunu başında kule şeklinde bir taçla tasvir ettiler. Bunun ayini,

[722] Ovide, IV. kitap, s.363.
[723] Arnobe, *Adversus gentes,* IV. Kitap

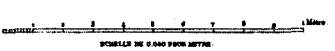
F. I.

F. II.

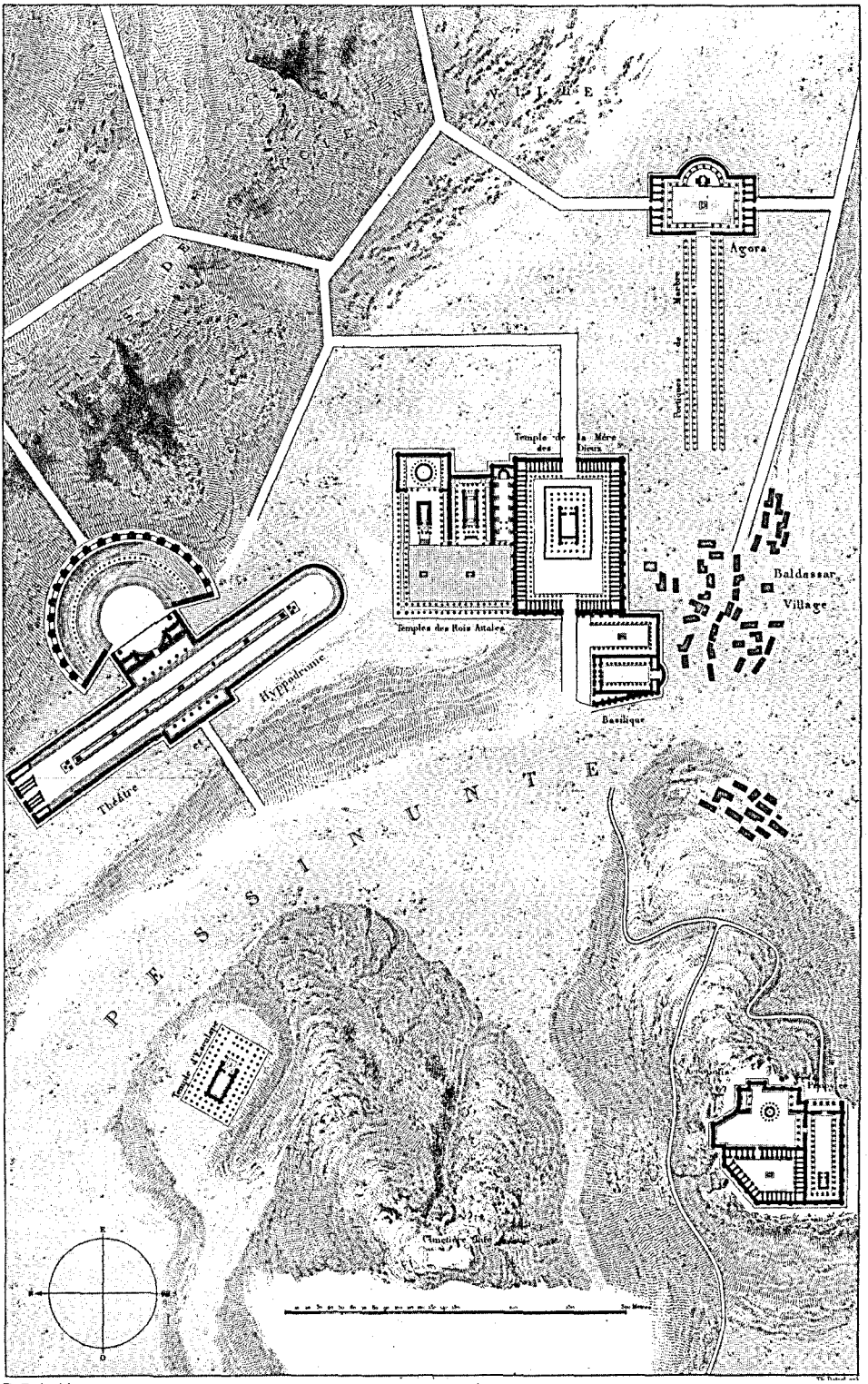
F. III

Ch. Texier delt

Lemaitre direxit

BALLIHİSAR/PESSİNUS (PESSINUNTE)'DA BİR MEZARIN ADAK KABARTMASI

Ch. Texier delt

Th. Delsol sc.I

BALLIHİSAR/PESSİNUS (PESSINUNTE)'UN TOPOGRAFİK PLAN DENEMESİ

bütün Frigya'ya ve özellikle Berecynthe, Murat (Dindymène) ve Kaz (İda) Dağlarına yayıldı. Bunlar, kendi adlarını tanrıçaya verdiler. Midas, buna da Pessinus (Pessinunte)'da görkemli bir tapınak yaptırarak Ana Tanrıçaya yıllık olarak sunulan adakları koydurdu[724]. Pessinus (Pessinunte)'da ilahî onur kazanmış olan Atys, Kibele'den dolayı ağlar; bir tapınak yaptırır ve onun onuruna kurbanlar kestirir[725]. Tarihî geleneklere göre Pessinus (Pessinunte)'un asıl ve kökeni, çok eski bir döneme kadar gider; fakat kurucusunun adından söz edilmemiştir. Birçok gramerci bu ada, Rumca "düşmek" anlamına gelen (Πέσσειν) kelimesinden türemiştir derler, bazıları da gökten düşen ve Ana Tanrıçanın çehresine benzeyen bir taştan dolayı böyle adlandırıldığını söylerler. Bu ikincisi, Hérodien'in fikridir[726]. Bizanslı Étienne'nin görüşüne göre, Marsyas'ı altında bırakıp gömen tepenin yıkılmasından dolayı bu ad verilmiştir. Yine aynı yazar, buraya eskiden Arabyza adı verildiğini iddia eder.

Galatlar gelmeden önce Pessinus (Pessinunte), bütün Frigya'nın kaderine ortak olarak sırasıyla Asurluların, Lidyalıların ve İranlıların egemenlikleri altına girmiştir. Bu şehir, gerçek siyasî bir önem göstermemiş ise de gökten düşen bir taş veya heykelin şöhreti ve bundan dolayı gelen adakların ve ziyaretlerin çokluğu, onun parlaklığına fazlasıyla yetmiştir.

(s.452) Ana Tanrıçanın eski tapınağı Attalelar döneminde yenilendi; fakat gerek güce, gerek kutsallığa ilişkin, halkın elindeki her şeye kıskançlıkla göz dikerek sahip olmak isteyen Roma, söz konusu heykeli de almış ve Kibele'nin kitaplarına göre, bundan dolayı Romalılarda korkunç bir güç meydana gelmişti.

Hérodien, Tibre sularına tanrıçanın varışı sırasında meydana gelen mucizeyi, Tite-Live'den farklı bir biçimde anlatır[727]. Anlatışında, Scipion Nacica'dan söz edilmez:

"Romalılar o zamandan beri ulaştıkları bu yüceliğin temellerini attıkları zaman, imparatorluklarının Pessinus (Pessinunte) tanrıçasını Roma'ya getirttikleri takdirde ayakta kalacağını, ilham yoluyla öğrendiler. Bunun üzerine Frigyalılara elçi gönderdiler ve istenen şeyi, zahmet çekmeden elde ettiler. Tanrıça Tibre ırmağının ağzına gelince, görünmez ve alt edilmez bir gücün aniden durdurduğu bir gemiye bindirildi; tüm çabalar boşa çıktı. Bir Vesta rahibesi, bekaret andını bozduğu için, tam mahkum edilecekken, tanrıçanın kararına başvurmayı istediği zaman, kemerini

[724] Diod. Sieul., III, 5.
[725] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan son iki cümle, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).
[726] Hérodien, I. Kitap, bölüm 2.
[727] *a.e.*

geminin baş tarafına takıp tanrıçadan istekte bulunduktan sonra, bu yeni tanrıçanın gücünü teslim eden halkın büyük şaşkınlığının karşısında, gemi sanki kendiliğinden harekete geçti." Seyir ve harekât bayramı, Roma'da her yıl tekrarlandı ve Halikarnaslı Denys, Nisan ayının altısında, Frigyalı bir erkekle bir kadının orada rahiplik görevi üstlendiklerini, tanrıçayı şehir sokaklarında dolaştırdıklarını, tapınağın ve değerli papazların, ihtiyaçları için para yardımı topladıklarını bildiriyor. Bu Frigya tanrısıyla ilgili geleneğe ait olan biteni aydınlatmak, çok güçtür. Antik dönemin birçok halkı, tanrılara şekilsiz taşlar biçiminde putlarla tapınmışlardır; ama Pessinus (Pessinunte) ticareti, hâlâ devam etmektedir. Fenikelilerin Venüs'ü, koni biçiminde bir taş idi. Görünüşe bakılırsa, Pessinus (Pessinunte) taşı en ufak bir oyma izi taşımıyor. Eğer görgü tanığı Arnobe'ye bakılırsa, taş siyah ve düzensizdi. Dolayısıyla bir göktaşı özelliklerini taşıyordu. Bu da bu ilkel toplulukların daha açıklanamayan bu tabiat üstü olaylara duydukları kuşku ve saygıyı açıklamaya yetiyor ve bu olayın, tamamen masalımsı olan özelliğini siliyor.

İşte Hristiyan yazarın onun üzerine yaptığı tasvir: "Bu Frigya'dan getirilmiş siyah bir taştan başka bir şey olmayıp hiç demir veya insan işi izi taşımamaktadır. Koyu siyah rengi, düzensiz bir biçimi, çıkıntıları vardır. Onun, heykelin ağız tarafına bağlanmış olduğunu ve bunun da yüz ifadesini bozduğunu gördük[728]." Ağız görevi görsün diye bir heykelin yüzüne taş yerleştirme âdeti, Prudence'ın iki mısrasıyla da doğrulanır.

Bu esrarengiz taşın resmini Kibele rahiplerinin göğüslerinde taşıdıkları ve bazıları kazınmış ve tanrıçanın çizgilerini taşıyan Montfaucon'un[729] bir deseninde de görüldüğü gibi *boetyle*lerde görmek gerekir. Roma'da özenle muhafaza edilen bu put, Vesta ateşi ve palladium gibi İmparator Héliogabale tarafından adını taşıyan tanrıya armağan ettiği bir tapınağa taşındı[730].

Pessinus (Pessinunte), her ne kadar antik dönemde Ana Tanrıça dini tarafından çok ünlü yapılmışsa da bu, oraya dünyanın her tarafından hayranların çekilmesine sebep olmuştur. Onun, Hristiyanlığın ilk yıllarında gözden kaybolduğunu, hatta günümüzde yerinin bile bilinmediğini, derin bir sessizliğe gömüldüğünü görüyoruz. Son iki yüzyılda Asya'yı bir baştan diğer başa İznik'ten Amorium'a gitmek üzere nehirden ancak birkaç mil uzaklaşarak dolaşan gezginler, onu Sakarya kıyılarında boşuna aramışlardır. Tabletlere ve mesafelere göre şehir, Amorium'da bulunuyordu. Bu nehre çok yanaşma ısrarı yüzünden, araştırmaların başarıları zayıf kalmıştır.

---

[728] Arnobe, *a.g. e.*
[729] Montfaucon, *dessin d'un archigalle.*
[730] Lampridius, *Hist. Aug.*

Pessinus (Pessinunte)'un izlerini ararken, ben de gezginlerin yeterince gözetmedikleri güney kollarını ihmal ederek Sakarya'nın büyük yatağını izlemeye yatkındım. Seyitgazi'yi Sivrihisar'dan ayıran ovayı keşfe çıktığım zaman, içlerinde birçok eski parça göze çarpan epey kalıntı fark ettim. Ancak Pessinunte arayışı ile meşgul olduğum için, adlarını belirlemeyi ihmal etmiştim. Pessinunte'nin topoğrafyası, Strabon tarafından şu terimlerle verilir:

"Pessinunte, bu sahanın en önemli ticaret yeridir. Agdistis diye adlandırdıkları ve çok saygı duydukları Ana Tanrıça tapınağı, orada bulunur. Bu tapınağın rahipleri, eskiden papazlığa ayrılmış önemli gelirlerden yararlanan bir tür hükümran sınıf oluştururlardı. Günümüzde egemenlikleri hayli azalmıştır. İnşaatı Bergama kralları sayesinde tamamlanan beyaz mermerden tapınak ve sütunlu girişler, kutsal ahşabı, yerin kutsallığına layık bir biçimde süsler. Romalılar Kibele'nin ilhamlarına göre tanrıçanın heykelini aynı şeyi Epidaure'un Asklepius (Esculape)'u için yaptıkları gibi, Pessinunte'den Roma'ya taşıyarak ününü artırdılar. Pessinunte üstünde, Murat Dağı (Dindymène)nın tepesi yükselir. Bu da Kibele Dağlarının Kibele adını aldıkları gibi tanrıçaya Dindymène lakabını verdirmiştir. Şehir yakınlarında, Sakarya nehri de akar. Yatağı boyunca Midas, ondan önce de babası Gordion ve diğerleri gibi eski yerleşim yerleri bulunur. Bunlarda şehit izi bile kalmamıştır; bunlar olsa olsa diğerlerinden biraz daha büyük kasabadır[731]." Antonin'in güzergâhında gördüğümüz gibi Pessinus (Pessinunte), Ankara-Eskişehir yolu üzerinde değil, ama bu yoldan kısa bir mesafede ve Germa'dan on altı mil ötede bulunuyordu. Strabon, içinde Sakarya (Sangarius) kaynağının bulunduğu Sangia kasabasından söz eder ve bu yerin Pessinunte ile arasında olan mesafe, yüz elli stade hesap edilerek, Pessinunte'un nehrin kıyısında olduğu söylenemez[732]. O hâlde problemin verilerine cevap olması için, yukarıda bildirilen güzergâh şartlarına sahip olan dağın eteğinde bir şehir bulunması gerekiyordu. Sivrihisar ovasını kaplayan çok sayıda yıkıntı içinde, böyle şeylere hiç rastlanmıyordu. Dolayısıyla nehir çanağına yaklaşmak için, bu şehre doğru yöneldim[733].

ELLİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Sivrihisar

Sivrihisar kalesi, ta on iki saatlik yerden gözükür. Yeri, her tarafından on sekiz saatten çok devam eden geniş bir ovaya hâkim durumdadır. Burada büyük bir eski şehre işaret edecek izler yoktur. Mezarlıkta, bazı mermer

[731] Strabon, XII. Kitap, s.567.
[732] Strabon, XII. Kitap, s.542.
[733] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan son yedi paragraf, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).

parçaları enkazından başka bir şey bulunmaz. Bunlar da orada oturanların dediklerine bakılırsa, o civarda bazı yerlerden getirilmişlerdir. Burada Attaleların beyaz mermerden yaptırmış oldukları tapınakla, sütunlu (s.453) kemer altını boşuna aradım. Tariflerine göre oraya yirmi dört kilometre mesafedeki tarihi bilinmeyen çok eski bir yerden buraya hamam, çeşme ve mezarlar için mermerler getirirlermiş. Bu yer, hiç ziyaret edilmemiştir. Yalnız Pococke şu şekilde bazı bilgiler veriyor: "Önceden Sivrihisar ovasında birçok köy ve hatta kasaba vardı. Bunlardan biri de Bâlâ Pazar ya da Bâlâhisar denilen yerdeydi; buradan güneydoğuya doğru dört mil mesafede, çok harabeler olduğunu söylediler."

Bu köy, kasabadan üç fersah mesafede ve tebeşir arazidedir. Bu tebeşir oluşum, bütün ovada devam eder ve bazı yerde trakit kabartılarıyla delinmiştir. Kasaba ile Bâlâhisar arasındaki arazi, tamamen çoraktır. Arızalı olan bu yerlerde, yeşillik görülmez ve bembeyaz arazide, güneşin yansımasıyla göz kamaştıran bir görüntü oluşur. Sularla cilalanmış tebeşir çakıllar, burada kışın sellerin meydana getirdiği hızlı bir akışla, üç-dört mil mesafede, Sakarya nehrine döküldüğünü gösterir.

Ballıhisar/Bâlâhisar/Pessinus (Pessinunte)

Batı tarafından gelindiği zaman, epeyce kalıntı izleri kalmış olan asıl hisarın tam önüne çıkılır. Bu binalar topluluğu, bu tür tarzın en güzeli olmak üzere, büyük boylarda beyaz mermer taşlarıyla yapılmıştır. Fakat Sivrihisar'ın maalesef yakınlığı, Pessinus (Pessinunte) harabelerinin daha orta çağda tahrip olma sebebi olmuş, kalenin düzenli kesilmiş büyük boylardaki mermerlerinin alınmasına yol açmıştır. Konum açısından kalenin bulunduğu tepe, doğudan batıya doğru uzanmıştır. Solda, taşları hep eski eser parçalarını gösteren bir Türk mezarlığı vardır.

Tapmak

Hisardan inerek biraz doğuya gidilince, her tarafı alt üst olmuş geniş bir harabeliğe gelinir. Genel yapısı Ana Tanrıçanın ünlü tapınağı önünde bulunulduğunu hissettirir.

(s.454) Binanın şekli, *Téménos* tabir edilen tarzda, yani bir surla çevrilmiş, Murat Dağı (Dindymène)nın tepelerinden birinin yamacına yapılmış, güney tarafına gelen eğimli kısmı zeminden yukarı, beyaz mermerden büyük bir temelle tutulmuş ve bu kısım çok güzel bir teras oluşturmuştur. Binanın içinde birtakım sütun bedenleri görülür. Bunlar yivli, yani oluklu tarzda yapılmış kırık sütunlardır. Asıl tapınağın yeri, enkaz yığınları ve önceden yapılmış birçok kazı çukurlarıyla bellidir. Şu kadar ki bu kazıdan eski eserler açısından bir yarar yoktur; çünkü bu harabe,

Pessinunte'nin ilk tapınağının değildir. Bu şimdi görülen eserler, aynı Bergama'da ve diğer egemen oldukları yerlerde görüleceği üzere, Attaleların tarzındandır. Çok az kalan sütun başlıkları parçalarından da bu tapınağın tarz ve sistemi hakkında açık bir fikir edinmek mümkün olmadı. Yerinde bulunan en kalın direğin çapı, bir metre on santimetreyi geçmez. Dış kemer altının sütunları ise, dokuz yüz otuz iki santimetre bir çapa sahiptir. Kemerle iki direğin arası, iki metre beş yüz altmış iki santimetredir. Tapınağın kuzey tarafında, belli olmayan birtakım harabeler daha vardır. Daha doğuya gidilince, bazıları ta üst bileziğine kadar yere gömülmüş bir sıra sütunlara rastlanır. Bunlar daha ötede, ne olduğu belirsiz bir harabelikle son bulan kemer altının sütunlarıdır. Şehrin surlarından hiçbir iz kalmamıştır. Bundan dolayı genişliğini ve sınırını şöylece olsun, belirlemek mümkün değildir. Tepenin batıya düşen yamaçındaki tiyatro, aynı haraplığı gösterir. Epeyce merdiven basamakları yerinde kalmış olmakla beraber, sahnesi tamamen yıkık ve haraptır. Önündeki iki yüz metrelik düz bir meydan, orada hipodruma işaret eder. Vadi dolaşılarak tiyatronun tam karşısına gelen yerde, biraz buz renkteki mermer enkazı yığınlarına rastlanır. Bunlar kımıldatılmamış ve doğal hâllerinde kalmış görünür. Genel yapısı, buradaki binaların süslemelerine özen gösterilmiş olduğunu gösterir. Bir dikili taş üzerindeki kabartma kitabeyi buraya aktarıyorum. Bu kitabeye göre bu tapınak Asklepius (Esculape)'a aittir:

"Kurtarıcı Asklepius (Esculape)'a, Pessinuntelilere teşekkürler."

Eski zaman şehirlerinin hepsinde, ne kadar harap olursa olsun, mutlaka kilise ya da manastır gibi Hristiyan eserlerine rastlanır. Bundan, şehrin hemen bir defada yıkılmadığı (s.455) ve çeşitli etkilerle yavaş yavaş harap olduğu anlaşılır; fakat burada Romalıların tahribinden sonraya ait hiçbir şey görülmez. Zannedildiğine göre Hristiyan dininin yayılması, şehri ve içindeki tanrıçanın tapınağını, az zaman içinde yıkmaya yeterli olmuştur.

Hâlâ az da olsa rastlanan mezarlar, Frigya'nın diğer yerlerindeki mezarlık yapılarıyla aynı karakteri taşırlar. Yalnız bunlardan, sağında ve solundaki dikili taşların üzerinde, boyunlarına ağır çiçek halkası takılmış iki koç kafası kazınmış, iki kanatlı kapısı olanı dikkat çekici buldum. Bu iyi bir çalışma ürünüdür ve apaçık Romalılar dönemine aittir; hatta Antonin döneminden sonradır.

Diğer mezarlarla taşlar üzerindeki yazılar, sökülmesi kolay olduğundan hep Sivrihisar'a taşınmıştır. Mezarlıklarında, bunların birçoğuyla beraber Galatya'da çok rastlanan ve ölülere ait bir nispet anlamı olan mermerden yapılma aslanlar da vardır. Pessinus (Pessinunte) şehri olduğunda şüphe kalmayan bu yerde, yine şehrin adını aramak ve bulmak

hissi ağır basar; fakat harabenin hiçbir yerinde bu kelimeye rastlanmaz. Ancak sonradan Hamilton, bu adı ve Pessinunteli Tolistoboienler unvanını Sivrihisar'daki bir yazıdan kopye etmiştir. Bu cemaat, Ankara Galatları gibi Sébasténi unvanını almıştı. Bazı yazarlar, bunu ırkı açıklayan bir tabir sanmışlarsa da bu kelimeler bir onur lakabından başka bir şey değildir ve Augustaux, yani "yüce" ve "şanlı" kelimeleriyle tercüme olunabilir:

"Pessinus (Pessinunte)'un yüce Tolistoboienler senatosu ve halkı, Agoraneme saldırısını yapan ve İrenarque saldırısıysa Astynome'unkini onurlu bir şekilde icra eden, mutlaka güç sahibi Théodote'a oğlu Théodote'a saygılarını sunar."

Pessinus'un çöküşüne ve yıkılmasına ilişkin, tarihte olumlu bir bilgi yoktur. Şu kadar ki Ankara şehrinin, çevresindeki Galat kavimlerini ve şehir merkezini aşamalı olarak içine aldığı kesindir. Dolayısıyla Romalıların Ankara'da merkezî bir kuvvet oluşturmalarından sonra, bu şehirler de yok olmaya başladılar. Bu Pessinus'un kaderi de, sığınma hakkı olan büyük Jüpiter tapınağıyla ünlü olan Tavium'unkine benzedi[734]. Bugüne kadar Tavium'un yeri hakkında olumlu bir işaret yoktur. Şehirlerin yeniden bölümlere ayrılmasında, büyük Konstantin, bu Pessinunte şehrini Galatya Salutaire'ye başkent yaptı[735].

Eski tarihçilerin kayıtları içinde en son olanı; Ammien-Marcellin'in şu açıklamasıdır[736]:

(s.456) "Jülyen (Julien), İznik (Nicée) yoluyla Galo-Grek sınırına gitti. Oradan sağ tarafa doğru hareket etti ve Scipion Nisica'nın Kibele'nin emrilerine uyarak, putunu Roma'ya götürdüğü eski Kibele tapınağını görmeye gitti." Bletterie, hangi yazardan aldığını belirtmeden, şunları ekler[737]: Julien bu ziyaretinde Pessinunte halkının eski koruyucularına karşı gösterdikleri ilgisizlikten üzüntüye kapılarak öfkesini, tapınağın mihrabını yıkan iki Hristiyana boşaltmıştır. Bu davranış, halkın galeyana gelmesine sebep olmuş ve bugün elimizde bulunan Ana Tanrıçanın onuruna yapılmış hitabenin meydana gelmesine sebep olmuştur.

Yeniden Pessinunte adı verildiğinden beri bu şehir de önemleri ancak Diyana tapınaklarına dayanan Efes, Magnésie ve Perge gibi yok olmaya yüz tutmuştur. Tanrı Men'e ait İki Comana ile Tavium, Pessinunte ve Aizani de bu türdendir. Bunlar, bugün ya ıssızdır ya da yerleri bile bilinmemektedir.

---

[734] Strabon, XII. Kitap, s.657.
[735] Hiéroclès, s.697.
[736] Ammien Marcellin, XXII. Kitap.
[737] Bletterie, *Vie de Julien*, s.219.

Yalnız tarım ve ticaret, hâlâ bugün gelişmişlikleri devam eden diğer birkaç şehrin devamına sebep olmuştur.

ELLİ BEŞİNCİ BÖLÜM
Ankara (Ancyre)

Ankara şehrinin kuruluşu hakkındaki efsaneler, bu konuda bizi aydınlatacak olan tarihî olayları ayırt etmeye izin verir. Bununla beraber o efsanelerin hepsinden çıkan tarihî sonuç, bu şehrin bağımsız Frigya zamanında da ünlü bir şehir olduğudur. Pausanias'a göre Ankara şehri Gordius'un oğlu Midas tarafından kuruldu ve Jüpiter tapınağında görülen gemi demiri, Rum tarihçiler zamanında, bu hükümdar tarafından keşfedilmiş kabul edilirdi[738].

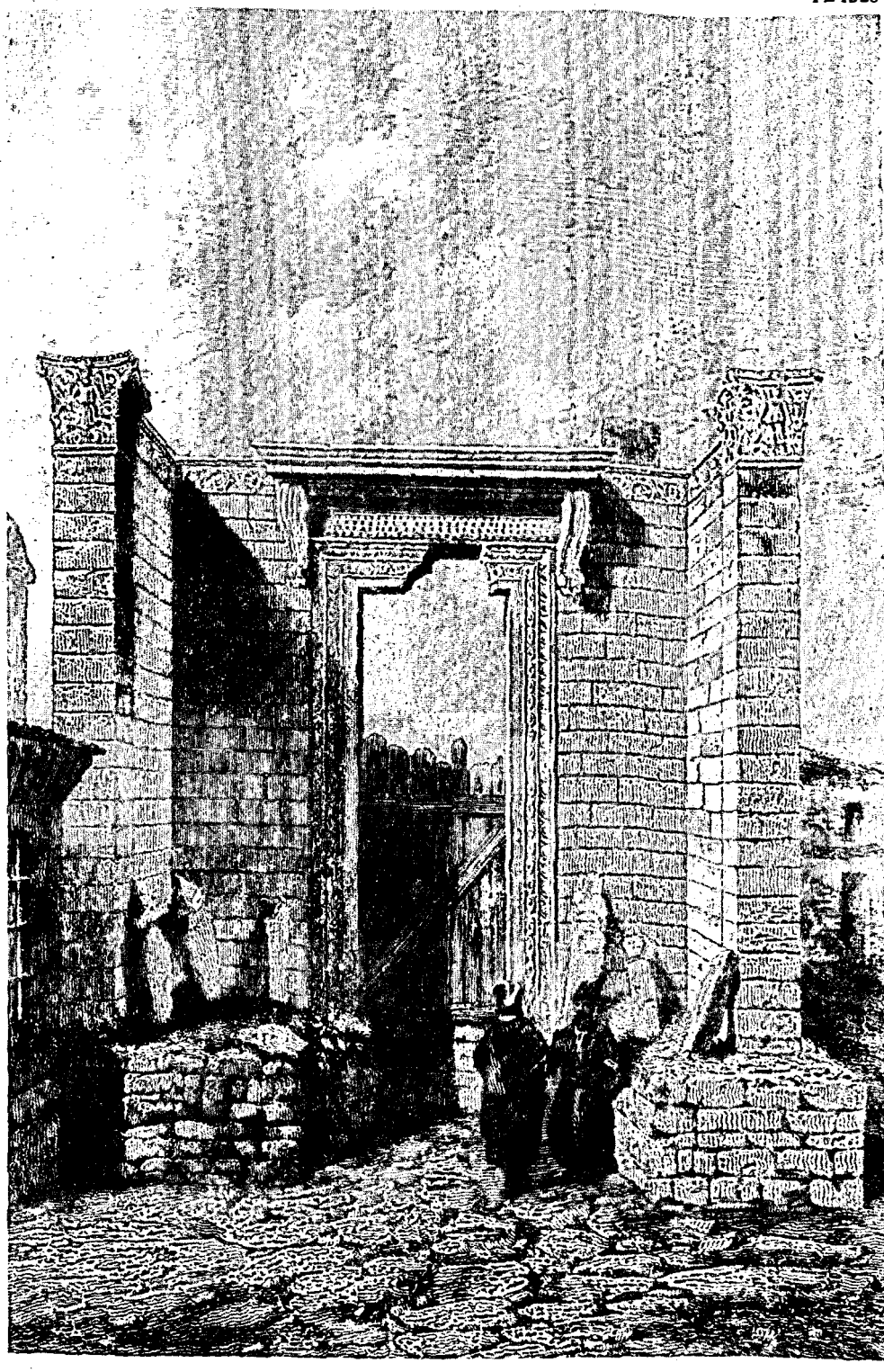
Karyalı tarihçi Apollonius, Ankara'nın gemi demirine daha eski bir köken verir[739]. Galler Asya'ya geldikleri zaman, Ariobarzane ve Mithridate ile savaşmışlardı. Ptolémée de bunların üzerine Mısırlılardan (s.457) bir ordu göndermişti. Bu orduyu yenerek, gemilerine kadar sürmüşlerdi. O zaman Galler, gemilerin demirini bir zafer işareti olarak aldılar, getirdiler ve buna Ancyre adını vererek, şehirlerinde muhafaza ettiler; fakat daha İskender zamanında, bu şehir yine bu adla vardı. Makedonya'nın bu kralı, Gordium'dan gelerek Suriye üzerine giderken, Paflagonya milletvekili heyetini kabul etmek ve kendi hakkındaki görüşlerini anlamak için, bu şehrin önünde durmuştu.

İskender'den sonra gelenlerin zamanında Ankara şehri, Manisa savaşında Gallerden yardımcı birlikler almış olan III. Antiochus'a bağlı olmuştu. Bu şehrin adı, ilk defa Manlius'un seferi sebebiyle Romalı tarihçilerin kayıtlarında görülür. Strabon, bundan sadece Galatların bir müstahkem noktası olarak söz eder[740].

Ankara şehri, aslında doğudan batıya doğru uzanmış bir dağın tepesini işgal ederdi. Volkanik büyük bir kaya olan bu kütlenin yanları, çok sarptır. Asıl hisar, bu kayanın tepesini süsleyerek surları dağın orta yerlerine kadar inerdi. Kuzeyde Engürü Suyu, dağın eteklerini dolaşarak batıya doğru akar ve sonra Sakarya nehrine karışır. Zamanın geçmesiyle bu şehir, Mithridate'e karşı olan savaşta Romalıların kaderine bağlı oldu. Pompée, bu devleti, müttefiki Dejotare'ye verdi; Galatların Tétrarchie hükümeti, bundan doğdu.

---

[738] Pausanias, I. Kitap, bölüm 4.
[739] Ét. Byz., *Ancyre.*
[740] Strabon, XII, 617.

ANKARA (ANCYRE) OGÜST (AUGUSTE) TAPINAĞI

Dejotare'nin ölümünden sonra katibi Amyntas yerine geçerek Marc-Antoine Kral lakabını aldı. Bu onur unvanı, Ogüst (Auguste) tarafından onaylandı.

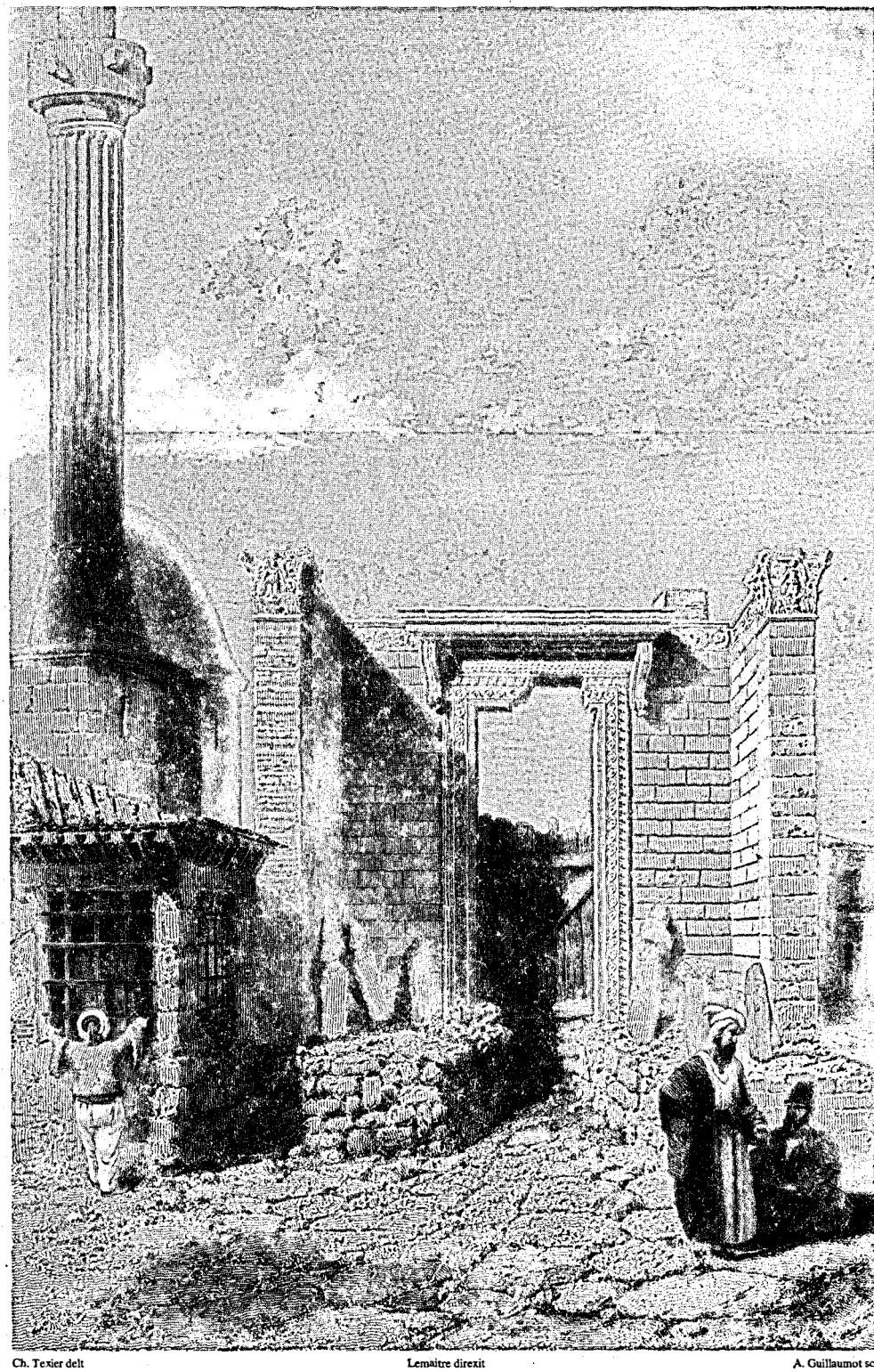
Amyntas, milâttan önce 25 yılında, Kilikya'da öldü. Oğlu Pylaèmenes krallığa geçemedi ve Galatya memleketi, bir vilayet olarak Likonya ile birleşti[741].

Ankara şehrinin bir Roma başkenti olarak parlaması dönemi, bu tarihten itibaren başlar. Galatlar hükümetinin üç başkenti Tavium, Pessinus (Pessinunte) ve Ankara idi. Bu son şehir, İmparator Ogüst (Auguste)'ün onuruna olmak üzere Sébaste adını almıştı. Néron zamanında başkent unvanını aldı ve halkı da tarihî anıtlarının üzerinde yazılı olduğu gibi, Tectosage Augustaux adını aldıkları gibi, Ankara şehri de Tectosagelerin Sébaste Ancyre'i diye adlandırılmıştı. (s.458) Şehrin arması, bir gemi demiriyle sembolize edilmişti. Sikkeler ve anıtlarla ispatlandığı üzere bu, Roma imparatorları zamanında da muhafaza edilmiştir.

Asya'nın ilkleri olan doğu Frigya'daki Galat şehirleri, asıl adlarına Romalı bir lakab eklediler ve bu onur, onları Sezarlar İmparatorluğuna güçlü bağlarla bağlayarak birleştirdi. Bu Galatya şehirlerinin Bizans'tan Kilikya'ya ve güneye doğru Suriye'ye giden yollar ve kuzeye doğru Erzurum, Armeniya, İran yolu üzerinde bulunmaları, doğuyla batı arasında büyük ticaret merkezi ve Roma birliklerinin Asya'daki dolaşmaları sırasında buluşma yeri olmalarına yaradı. Daha Ogüst (Auguste) zamanında imparatorluğun birçok iyiliğini gördüler. Bergama[742] kurulduğu gibi, oraya bir tapınak yapıldı.

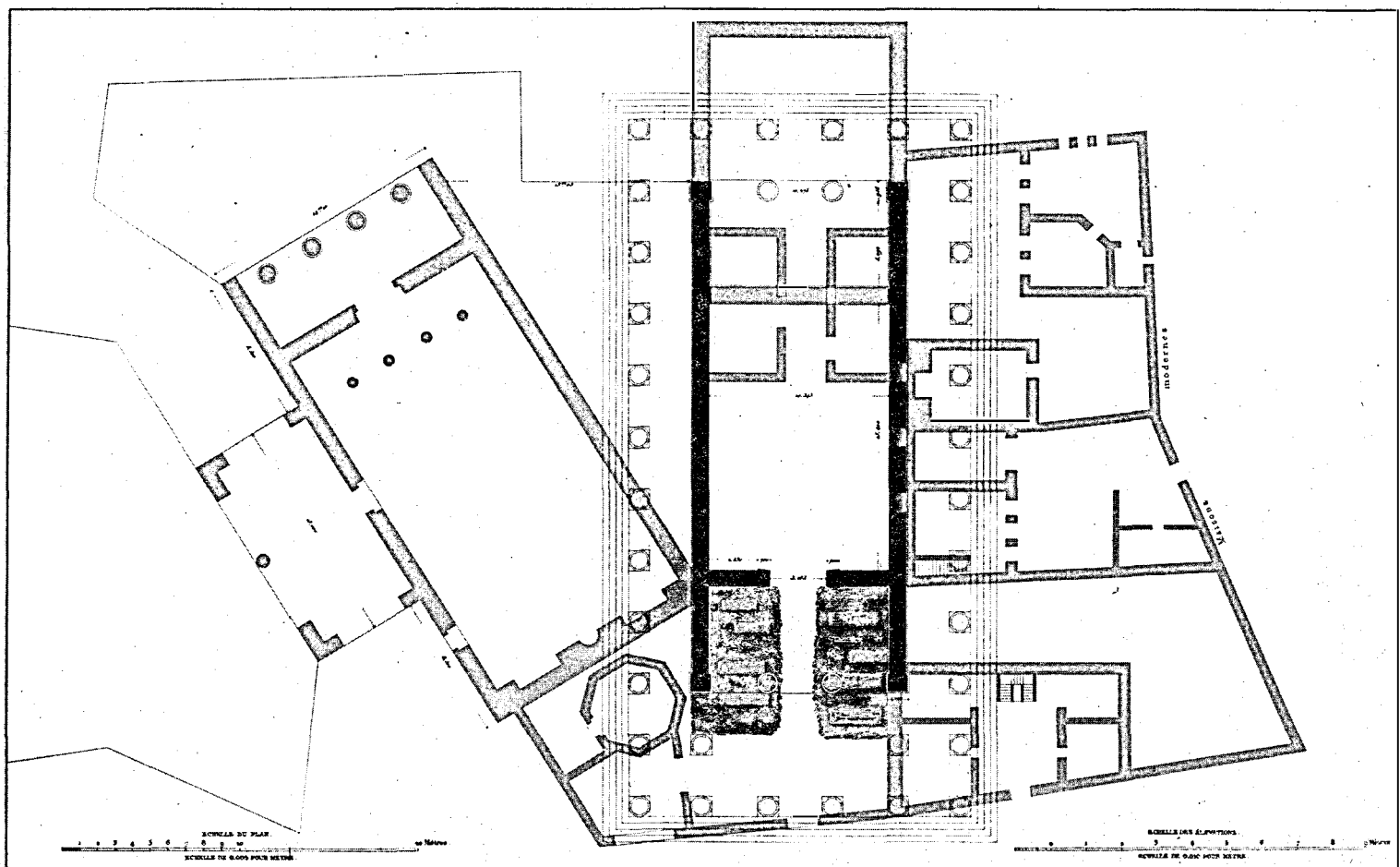
Sonraları sur duvarları ta ovaya kadar uzatılarak dağın üzerindeki mahalleler yeniden güçlendirilip, kale daha geniş bir şekil aldı. Orada hâlâ bu gibi eserlere rastlanır. Bu harabeler, şimdiki şehrin dışında kalmışlardır. Burçları içeren iki katlı hisar, bugün vardır; şehrin gördüğü farklı kuşatmaların çok sayıda izleri kalmış ve surların birçok kısmı sonradan eski anıtlar, tapınaklar ve mezar taşlarıyla restore edilmiştir. Kalenin yöresindeki yeraltındaki geniş yer, mekanik savaş aletlerinin saklanmasına yarıyordu. O dönemin savunma tarzı gereğince hisar, dağın en yüksek uç noktasını işgal ettiğinden, surların dıştan hendeği yoktu. Bu surlar, taşlar ve kayaların iniş çıkış kıvrımlarını takip ederler ve bazı noktalar ovanın zemininden birkaç yüz metre daha yüksekte bulunurlar. Hisarın içi, bazı özel kişiler tarafından

[741] Strabon, XII, 567.
[742] Tacite, *Ann.*, IV, 37.

Ch. Texier delt Lemaitre direxit A. Guillaumot sct.

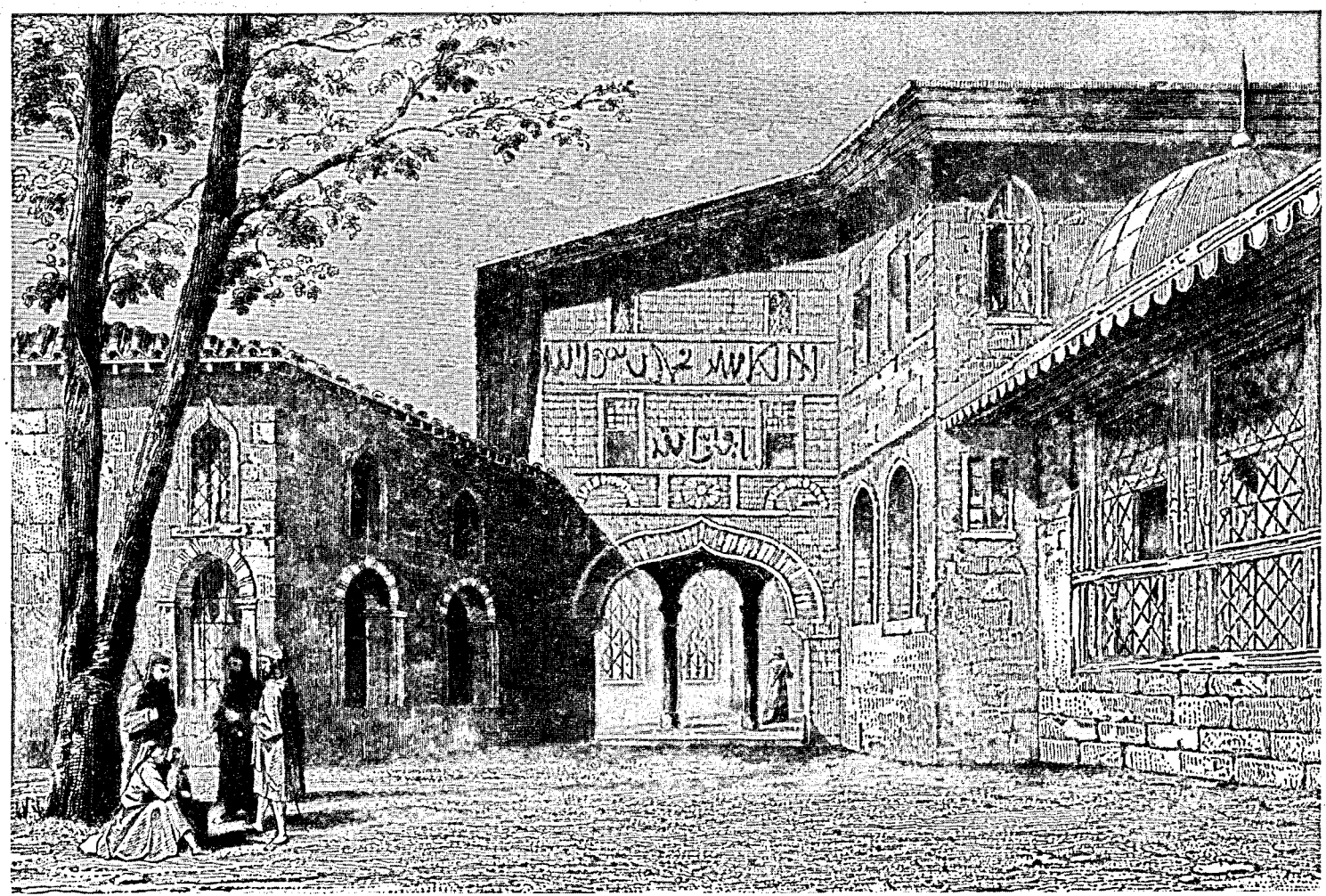
ANKARA (ANCYRA). OGÜST (AUGUSTE) TAPINAĞININ GÖRÜNTÜSÜ

Ch. Texier delt

Lemaitre direxit

ANKARA (ANCYRA). AUGUSTEUM'UN BUGÜNKÜ DURUMU

ANKARA (ANCYRE)'DA HACI BAYRAM-I VELİ CAMİSİ

işgal edilmiştir ve orta çağda, Hristiyanların orada yaptırdıkları bir kiliseyi, Türkler sürekli olarak korumuşlardır.

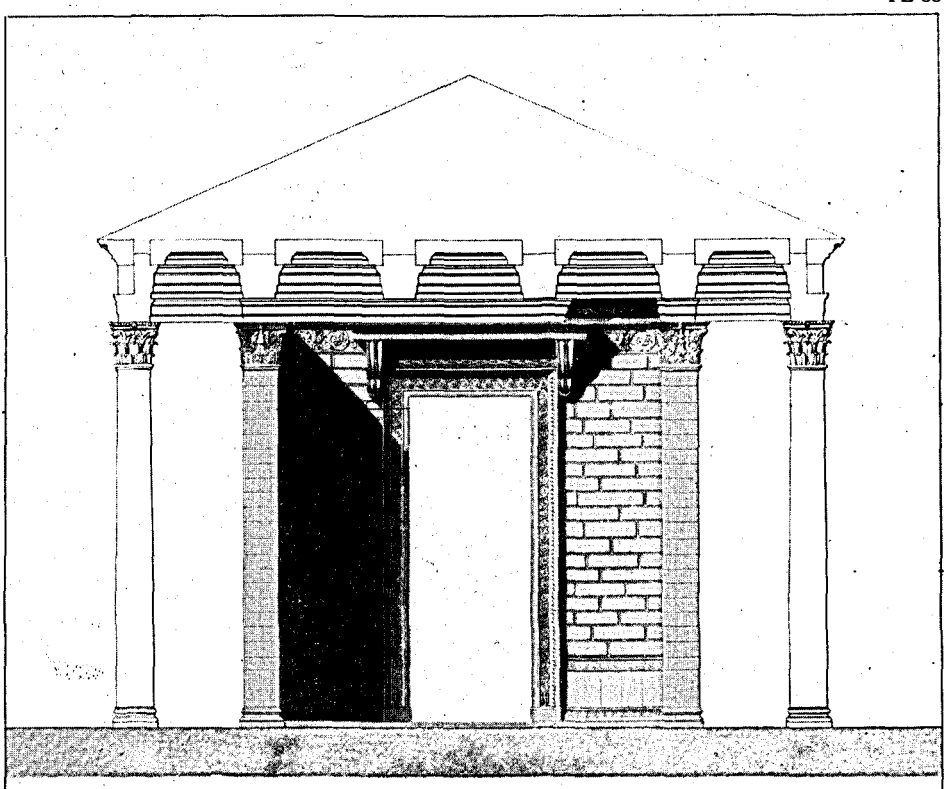
Romalıların kurdukları en güzel eser, şehrin aşağı kısmındaydı. Hâlâ var olan yazılara göre Ankara şehrinin bir hipodromu, hamamları, su kemerleri ve çok sayıda tapınakları vardı. Öteye beriye dağılmış yıkıntılara bakılarak karar vermek gerekirse, bu binaların mükemmelliği, Romanınkilerden aşağı kalmaz. Fatihlerin görevlendirdikleri Yunan sanatkârları, bu eserlere İtalya'dakilerde bulunmayan bir incelik ve zarafet verdiler.

(s.459) Augusteum

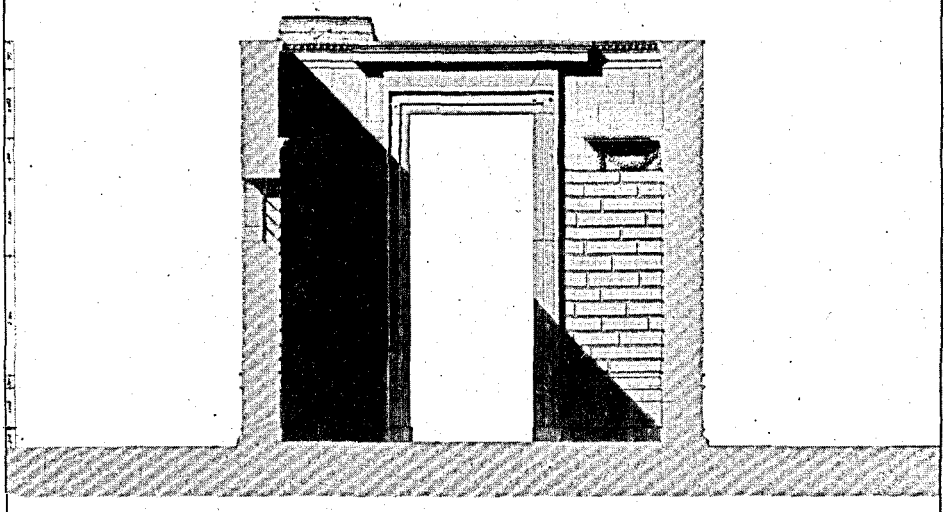
Zamanın ve insanların verdiği zarar, eski binaların çoğunu yıkmıştır. Yalnız, Galatya hükümdarları tarafından Ogüst (Auguste)'ün ve Romanın onuruna yapılan tek bir tapınak, şimdiye kadar kalmıştır. Güzel sanatların az zaman içinde, Galatya'nın başkentinde ne seviyeye ulaştığı, bu eserden anlaşılır. Bu anıt, Romalıların meydana getirmiş olduğu kısımda ve merkezindeydi. Sanat açısından değerli olan bu eser, duvarları üzerindeki önemli yazıların bize verdiği tarihi deliller açısından, daha da önemlidir. Mimarî süslemelerinin, sütunlar ve sütun başlıkları ile dış kaplamaların kırık döküklüklerine acımakla beraber anlaşıldığına göre, gerek binanın kendi ve gerek süslemeleri, o kadar zevk ve dikkatle yapılmıştır ki eğer bu Ankara tapınağı daha çok tanınmış olsaydı, herhâlde Roma mimarî tarzının şaheserleri içinde ilk sınıfa girerdi.

Ankara tapınağının harabeleri, iki yan duvarlarla bunları tamamlayan çıkıntı veya ayaklarından ibarettir. Bu duvarlar, tunç kenetlerle bağlanmış olan büyük boylarda mermer kütleleriyle yapılmıştı. Duvardan boylu boyuna dışarı çıkan ayakların sütun başlıkları, sarılmış dallar üzerine dayandırılmış kanatlı zafer resimlerini tasvir eder. Bu tasvirler, duvarın biribirine dolaşmış kenker yaprakları şeklindeki dış firizleri, olağanüstü bir uyum meydana getirmiştir. Duvar ayaklarının boyundan ve eninden, şimdi olmayan sütunların boyutlarını çıkarmak mümkündür. Bu şekilde sanat tarihi uzmanı, hayalinde Ankara'nın en güzel anıtını inşa edebilir.

Tapınağın cephesi, sütun ve saçak arası bir pervazla üstündeki üçgen şeklinde yüz taşıyan *Korint* tarzında altı sütunla süslenmişti. Enkazın gösterdiğine göre, sütunlar uzunluğuna olukluydu. Duvarların görünüşü, açık bir kemer altı ile çevrili olduğunu ima eder; o hâlde bu tapınak, Romalıların büyük dinî binalarda kullandıkları tarz gereğince, altı sütunlu, ve etrafı dıştan kemeraltı sütunlarıyla sarılmıştı. (s.460) Ankara'nın bir sikkesinin üzerinde, Auguste'ün tanrı Lunus işaretleriyle tasviri ve sikkenin diğer

F. I.

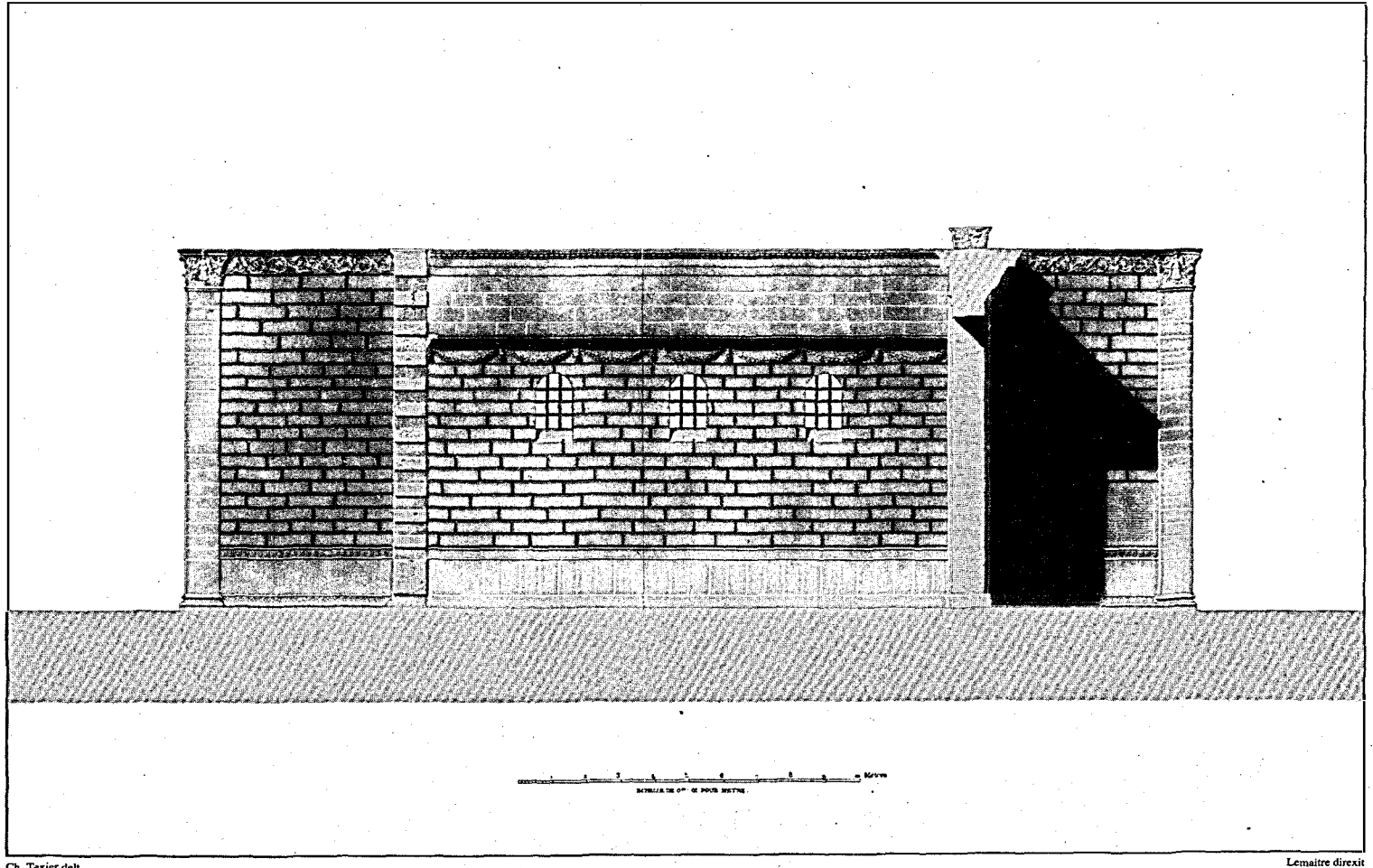

F. II

Ch. Texier delt

Lemaitredirexit

ANKARA (ANCYRA). AUGUSTEUM'UN PRONAOS'UNUN CEPHE ÇİZİMİ VE NAOS'UNUN KESİTİ

Ch. Texier delt

Lemaitre direxit

ANKARA (ANCYRA). AUGUSTEUM'UN KESİTİ

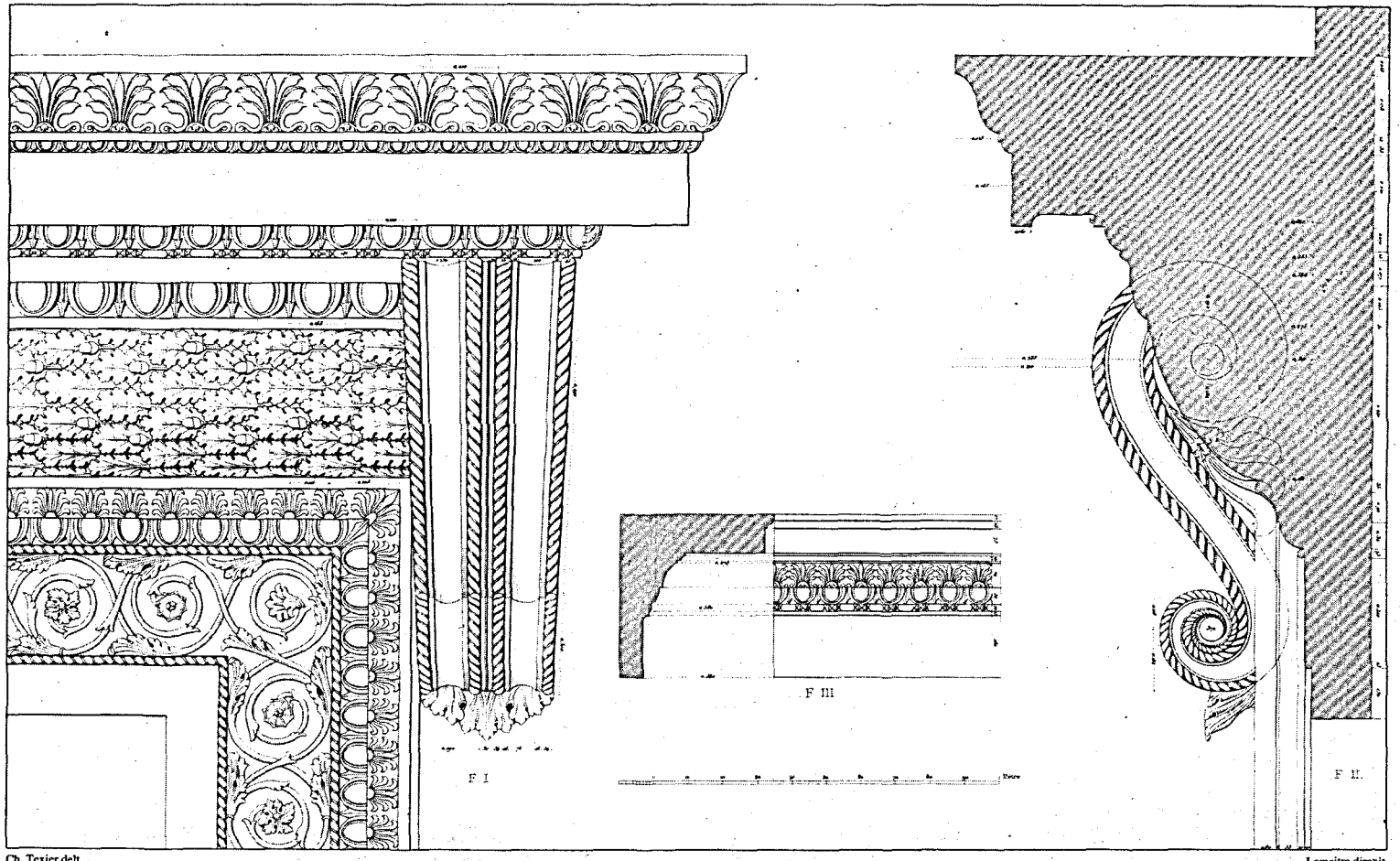
yüzünde "Auguste Galatya Cemaatı" yazısıyla altı sütunlu bir tapınak resmi vardır. Bu resmin, bugün harabesi görülen tapınağı tasvir etmesi muhtemeldir. Binanın iç tarafındaki kısım, açık bir avluyu ya da söz konusu tapınağın ön tarafını gösterir. Bu taraftan papazlara ait kısma, yukarısı iki bağımsız mermerden yapılmış bir pervaz ile süslü kapıdan girilirdi. Eski tapınaklarda, boyutları inceleme için böyle iyi muhafaza edilmiş kapılar çok azdır. Bütün İtalya'da, böyle ancak iki tapınak kapısı vardır ve ayrıntılarının güzelliği açısından, yine bu Auguste tapınağı kapısıyla karşılaştırılamaz.

Binanın içi çok sade idi. Etrafında meyva salkımları asılmış bir kornişten başka süsleme yoktu. Kornişin üst kısmı tamamen düz ve parlak olarak kalmıştır. Bunun üzerinde, hiç şüphesiz boya vardı. Tapınağa girerken sağda ve papazlara ait ileri kısımda, içeriyi aydınlatmak için üç pencere vardır. Eski tapınakların sürekli olarak yalnız kapıdan aydınlık aldığını düşünerek, Pococke ve Tournefort, bu binanın tapınak olduğuna şüpheye düşmüşler ve bunu bir okul zannetmişlerse de yakından, dikkatle bakıldığında, bu pencerelerin, duvara sonradan açıldığı ve hatta yukarılarındaki kemer kısmının, duvarın yatay taşları ortasına rast getirilerek o şekilde oyulduğu görülür. Bu pencereler, tapınağın kiliseye dönüştürülmesi sırasında açılmıştır. O zaman bir kısım duvar indirilerek tapınağın ön kısmına bitişen binalar eklenmiştir. Tapınağın ileri, yani ön kısmında, papazlara ait yerdeki sütunlar kaldırılmıştır. Bu sütunlar bir tür kemer altı teşkil etmek üzere, bütün Bizans kiliselerinde vardır.

XVIII. yüzyılın[743] ortalarında Mekke'den gelen "Hacı Bayram" adında bir zat, Müslümanların tahrip etmiş oldukları kiliseye bitişik bir cami yaptırdı. Bu caminin binasında, tapınağın kemerlerinden çıkan birçok mermerler kullanılmış ve Bizans kilisesi, Müslüman mezarlığına dönüştürülmüştür. Böyle güzel sanatları içeren Ankara tapınağının, bu acınacak hâle gelmesinde, faillerini mi hesaba çekmeli bilmem. Zira bu güzel eser, hiç şüphesiz zamanımıza sağlam kavuşamayacaktı. Ankara şehri volkanik bir arazide bulunduğundan, tapınak binasının mermerleri hep uzaktan getirilmiş ve sonra gerek başka binalarda ve gerek kireç üretiminde kullanılmış (s.461) olan bu mermerler, yerlerinden hiç endişesiz sökülmüşlerdir. Cami, tapınağı korumuştur ve bu bina, bugün asıl şeklinden çıkarak esassız bir hâle gelmiş olmakla beraber, yine bir dinî kurumun bir bölümü gibi saygı görmüştür.

Bu tapınak, direğin üzerindeki Rumca kitabede isimleri geçen Galatya hükümdarları tarafından yapılmıştır. Kitabede tapınağın açılışında yapılan

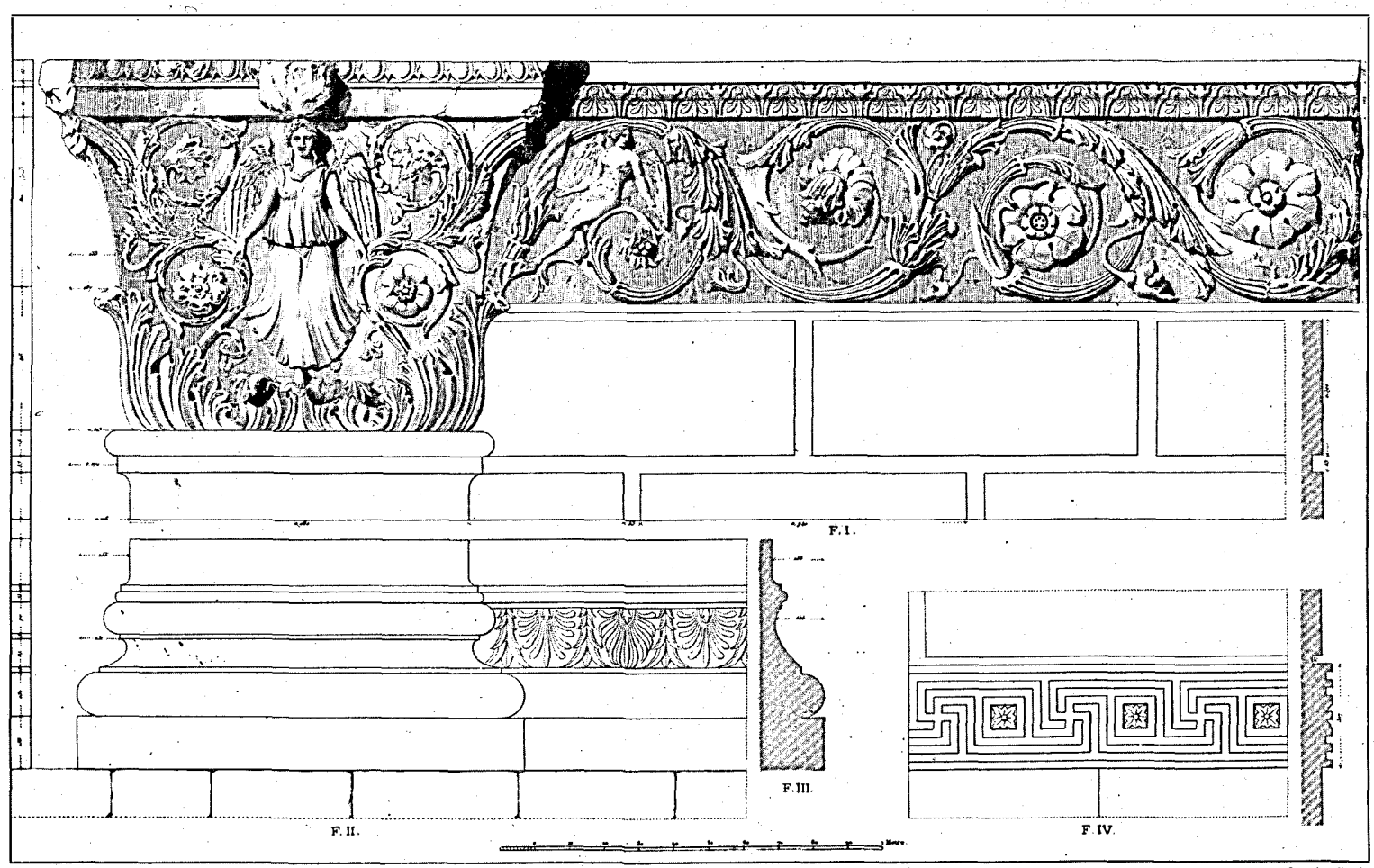
[743] Bu tarih yanlıştır. Çünkü Hacı Bayram camisinin kitabesine göre, caminin ilk yapılişı H.831/ M. 1427-28'dir. 1714 yılında cami tamir edilmiştir. (Y.N.).

Ch. Texier delt

Lemaitre direxit

ANKARA (ANCYRA). AUGUSTEUM'UN KAPISINDAN AYRINTILAR

Ch. Texier delt

Lemaitre direxit

ANKARA (ANCYRA). AUGUSTEUM'UN PLASTERİNİN BAŞLIĞI VE KAİDESİ İLE CELLA'DAKİ SÜSLEME ŞERİDİ

törenler ve kutlamalar da yazılıdır. Bu kitabe, çok defa ilim adamlarının dikkatini çekmişti. Chishull, Tournefort ve sonra Montfaucon, buna ilişkin az çok eksiğiyle beraber bazı parçalar yayınladılar. Bunların sonuncusu, tapınağın ön kısmındaki bir yazı kopyesini aktardığı sırada, harflerin şeklinde hataya düştü. Kopye etmiş olduğu yazı, büsbütün Bizans İmparatorluğunun son dönemlerine aitti. Bu kopye ettiği yazı, gerçekte birkaç Rum papazın düzenlediği bir kitabedir. Hâlbuki binanın duvarındaki yazı, aksine çok iyi bir stille yazılmış olmakla beraber, şüphesiz tapınağın vakfedilme zamanına aitti. Montfaucon'un kopye ettiği aynı yazıdan söz eden Chishull, bu yazıların her birinde, konu edilen törenin farklı zamanlardaki kutsama ayinlerine ait olduğu yorumunu yapar. Buraya söz konusu kitabenin kopyesi, tam olarak aktarılmıştır. İçeriğinden hiçbir şey, bu yazıların farklı zamanlara ait olduğuna işaret etmez.

Auguste'ün ölümünde, tapınağın ön kısım duvarındaki vasiyetnamesi de Latince ve Rumca olarak kaydedilmiştir.

Tapınağı vakfeden, Amyntas'ın oğlu Pylaemènes'tir. Kitabede, haklarında çok az tarihî bilgimiz olan başka birtakım hükümdar isimleri daha vardır. Zamanla aşınmış ve yenmiş olan mermerde, okunabilen kelimelerin çözümü de kolaydır. Bu kitabe, eski zaman insanlarının dinî tören hakkındaki bilgilerini içeren tek eser olma önemine sahiptir:

"Galatlar halkı, resmî açılış adaklarını sunduktan sonra bu tapınağı ilahî Auguste ve Roma tanrıçasına (Konsül ve İmparatorun Vekili Jullianus'un emri altında) armağan etti... Gösteriler düzenledi ve üç yüz çift gladyatör dövüştürdü, bir boğa ve yabanî hayvan avı organize etti. Fazladan genel bir ziyafet verdi; tekrar gösteriler ve av yaptırdı; M. Lollius, bu kutlamalara başkanlık ediyordu[744]. (s.462) Kral Amyntas'ın oğlu Pylaemènes iki defa genel ziyafet verdi; iki defa gösteriler düzenledi; bir defa şar arabaları ve atlılarla yarışma yaptırdı; aynı şekilde boğa dövüşüyle bir de av yaptı. Şehrin yanındaki Sebasteum'un (yani Auguste tapınağının) inşa edildiği, genel toplantıların ve at yarışlarının yapıldığı araziyi, tapınağa ayırdı.

Atéporix'in oğlu Albiorix, genel bir ziyafet verdi ve César'ın ve Julia Augusta'nın heykellerini sundu.

Gaesatodiaktès'in oğlu Amyntas, iki defa genel ziyafet verdi; bir "yüz hayvan kesilmesi" adağını yerine getirdi. Gösteri oyunları düzenledi, her vatandaşa beş "buvaso" hesabıyla buğday dağıttı. Diognétès'in oğlu Hermeias, bu törene başkanlık etti.

[744] Bkz. Eutrope, VII. Kitap.

Atéporix oğlu Albiorix ikinci defa genel bir ziyafet verdi ki buna Fronton başkanlık etti.

Ménémachus'un ve Dorylaüs'ün ailesinin oğlu Métrodore, bir genel ziyafet verdi ve dört ay süre zeytinyağı sağladı.

Amyntas'ın oğlu Pylaeménes, üç kavme iki defa genel ziyafet verdi. Aynı şekilde Ankara'da bir defa yüz hayvan kesme adağını yerine getirdi. Gösteriler ve bir dinî ayin yaptı. Bir boğa dövüşü düzenledi; arınma ayinleri yaptı ve yirmi iki çift gladyatörü dövüştürdü. Üç kavme bütün yıl zeytinyağı sağladı; bir yabanî hayvan dövüşü yaptırdı. Bu törene M. Lollianus başkanlık etti.

Philodalius, Pessinunte'de bir genel ziyafet ve yirmi beş çiftlik bir gladyatör dövüşü düzenledi. Pessinunte'de iki kavme (oyunlar için) bütün yıl zeytinyağı sağladı; Pessinunte'de heykeller sundu.

Philodalius'un oğlu Sélecus, iki şehre iki defa genel ziyafet verdi; iki kavme bütün yıl zeytinyağı sağladı ve gösteriler düzenledi.

Julius Ponticus genel bir ziyafet verdi, yüz hayvanlık adak kurbanı kesti; bütün yıl zeytinyağı verdi.

(s.463) ...halka bütün yıl zeytinyağı verdi...

Marcien'in oğlu Quintus Gallius iki defa genel ziyafet verdi. Pessinunte (bir zafer sebebiyle) adak kurbanı kesti; halka zeytinyağı verdi.

Philon'un oğlu .....idès bir genel ziyafet verdi; yüz hayvanlık adak kurbanı kesti; bütün yıl zeytinyağı sağladı.

...Y ... ya sunduğu bir mihrab koydurdu.

Ménas'ın oğlu Pylaemènes iki kavme bir genel ziyafet verdi; yüz hayvanlık adak kurbanı kesti ve üç yüz çift gladyatör dövüştürdü, bütün yıl zeytinyağı sağladı.

... (son iki satır çok silik olduğundan çevirisi yapılamamıştır).

Bununla onlar saygılar sundular..."

Bir tapınağın cephesine yazılmış olan bu genel uygulamanın, tarih gözünde, gerek resmî kayıtlardan olması ve gerek uygulayan hükümdarların adlarını içermesi açısından, çok büyük önemi vardır.

Bu ziyafetler, gösteriler ve gladyatör dövüşlerinin bu uzun sayısı, bu Galatya memleketinin ve Ankara şehrinin zenginliği hakkında her şeyden çok açık bir fikir verir. Altı yıla varmadan bir vilayet derecesine inmiş olan

bu sahada Romalılar, daha sonra muhafaza ettikleri bir yönetim ve bir hükümet bulmuştular. Savaş seferleriyle meşgul olan Galler, şehirlerini güzel anıtlarla süslemeyi düşünmeye zaman bulamamışlardı. Kayaların tepesinde müstahkem kule ile etrafındaki birkaç kulübe, memleketlerin genel yapısını oluştururdu. Bugün de bütün doğuda görülen şey, yine bundan ibarettir. Romalılar, Galatlara tiyatro, oyun ve koşu zevkini getirdiler. Roma'da daha hararetli bir şekilde yapılan bu kutlamalar, doğu ile Roma arasındaki ilişkileri artırıyordu.

Ankara'nın Augusteum'unu en değerli eski eserler sırasına geçiren sebep, Auguste'ün tunçtan iki levha üzerine yazdırarak Roma'nın ateş tapınaklarının korumasına bıraktığı ünlü vasiyetnamesini içerir olmasıdır. Bu vasiyetnamenin bir kopyesi, imparatorun arzusuyla Ankara'ya gönderilerek tapınağın kendine vakfedilmiş olan ön tarafı içine kazındı. (s.464) Bu güzel tarihî belgeyi, Avrupa'ya ilk defa 1554 yılında Agria Başpapazı Dalmaçyalı Antoine Wrandles ve Osmanlı Devletinde Almanya'nın elçisi Guillaume Busbeck taraflarından getirilmişti.

Diğer bir örneği, 1689 yılında dikkatle kopye edilerek yine o tarihlerde yayınlanmıştı. İzmir yöresini gezerek orada öldürülmüş olan Hollandalı tacir Daniel Cosson'un kağıtları arasında bulunmuştur. Zamanın ve insanların saldırılarından, o zamandan beri çok etkilenen aynı kitabeyi, 1701 yılında Tournefort da kopye etmiştir. Asya'da da, İtalya'da olduğu gibi eski eserler, define bulmak ümidiyle, cahillerin ya da hiç değilse tunçtan bir kenet veya demir parçası çıkarmak için aç gözlülerin saldırılarıyla, sürekli olarak karşı karşıya kalmıştır. Ankara'nın kitabesinin kayda değer eksik yerleri vardır. Bu anıt, elli yıldır Avrupalı ilim adamları tarafından unutulmuş hâldeydi ve yalnız yan duvardaki Rumca kitabenin içeriği şöylece biliniyordu. Ankara'ya vardığım sırada anıt, Molla Hacı Bayram tarafından hemen yıktırılmak üzereydi. Rumca olan yazının büyük kısmı, pişmemiş kerpiçten yapılmış ve çoğu harap olmuş olan, bu devir evlerinin arkasında gizlenmişti. Bunların bu hâlinden yararlanma, tamamen korunmuş olan son sütunlardan kesin olarak anladığıma göre, Rumca kitabe, tapınağın içine kazınmış Latincenin bir çevirisinden başka bir şey değildir. Eğitim Bakanlığına gönderdiğim raporun 24 Aralık 1834 tarihli[745] nüshasında, anıtın şu andaki durumunu tarif ettim.

---

[745] Duvarlar üzerinde Ogüst (Auguste)'ün vasiyetnamesi kazınmış olan Ankara anıtı asıl olarak okul değil; fakat şehir tarafından bu imparatorun onuruna yaptırılmış bir tapınaktır. Bu konudaki her bir şüpheyi tapınağın ön duvarı içinde kazınmış Rumca kitabe ortadan kaldırır.

Tapınağın dışarısında bir kısmını öndeki evlerin kapattığı Rumca kitabeler vardır. Yeteri kadar kopye edebildiğim bu kitabeler, Latincenin şerh ve tefsirinden başka bir şey değildir. Eğitim Bakanlığına verilen rapordan 19 Aralık 1834 tarih ve 2234 sayılı Monitör.

Ertesi yıl İzmir'de, Hamilton'a rastlayarak binanın hâlini anlattım. O da kitabenin büyük kısmını meydana çıkaracak işlemi yaptı. Bu son zamanlarda, üç kişiden oluşan bir heyet, Rumca kitabeyi tamamen ortaya çıkartmak için görevlendirilmişti. Buna ilişkin çok sayıda rapor yayınlanmıştır.

Auguste tapınağının hangi tarihte kiliseye çevrildiği, tamamen bilinmemektedir. (s.465) Ancak Hristiyanlığın Ankara'da çok erken yerleşmesi ve yayılması sebebiyle, hükümdarların da yeni dini ilk zamanlarında kabul ettikleri düşünülür. Galatya sahası Harun er-Reşîd tarafından fethedildiği zaman, bu hükümdar Ankara'ya kadar gelerek zaferinin ganimeti olmak üzere tapınağın kapısını alıp Bağdat'a göndermiştir. Kapının kanatları üzerine kazınmış bir kitabe *Cihannümâ*'da[746] şöyle kaydedilmiştir: "Bismillah. Ey bu dünyanın çocuğu, fırsatı değerlendirmede çabuk davran; sürekli olarak zaman ve mekâna uygun olan adamı seçmeyi öğren. Zevk ve sefa, kötüye kullanılırsa üzüntüye ve acıya dönüşür. Şu anına, geleceğin sıkıntılarını yükleme. Akılsızların yoluna gitme ve toplamış olduğun hazinelerle gururlanmaktan sakın."

Doğu yazarlarının bütün tasavvufî düşüncelerini içeren bu anlam, Rumca kitabenin anlamına uygun değildir. Fakat bu kitabe şüpheli olmakla beraber yaklaşık olarak aynı tarihte, Hindistan'da meydana gelen olayla bunu karşılaştırabilmek ilginç bir rastlantıdır. Çünkü Hindistan'da Gazneli Mahmut, Somauth tapınağının kapısını alarak Kâbil'e gönderiyordu. Bu tür ganimetlerin en sonuncusu, Rusların 1828 yılında Armeniya'yı ele geçirmeleri sırasında Erzurum'un ünlü velilerinden birisinin türbesinden aldıkları kapılardır.

Ankara eski tapınağının çevresi, bugün yeni binalarla çevrilmiş ve büyük Süleyman zamanında[747] Hacı Bayram tarafından yaptırılmış olan cami de güney tarafına bitişmiştir. Bu cami, İstanbul'da Süleymaniye ve İzmit'te Pertev Paşa camilerini inşa eden ünlü mimar Sinan tarafından meydana getirilmiştir[748]. Mekke hacısı ve Galatya'nın önde gelen ailelerinden olan Hacı Bayram, sofilik ve zühdüyle, hâlâ tanınmaktadır. Bayramiye tarikatının kurucusudur. Hicrî 67 yılında ölmüştür (1220)[749]. Ailesi Ankara'da şu anda vardır. 1834 yılında torunlarından birisi tapınağın geriye kalan kısmını yıkarak taşlarıyla evinde özel bir hamam yaptırmak

[746] Cihannümâ, 643, apud Hammer, I, 399.
[747] Yukarıda XVIII. yüzyıl ortalarında diyordu (Ç.N.).
[748] Bu cümlede bilgi yanlışlığı söz konusudur. Hacı Bayram camisinin mimarı Mimar Sinan değildir (Y.N.)
[749] Tarihlerdeki yanlışlar şaşılacak kadar çoktur (Ç.N.).

kötü düşüncesine kapılmıştı; fakat bu düşünce uygulamaya konulmadı; yalnız güney taraftaki cepheden birkaç taş çıkarılmıştı.

Ankara'nın yeni kurucusu gözüyle bakılan Auguste için bir tapınak yapmakla (s.466) yetinemeyen Galatlar, İmparator Nerva, Trajan ve Caracalla için de tapınaklar inşa ettiler. Ermeni mezarlığındaki bir kitabe, Antonin'e ait bir tapınaktaki heykellerden birine benzer.

Ankara'da çok sayıda bulunan madalyalar ve yazılarla belirlendiğine göre Antoninler döneminde, genel oyunların zevki ve merakı çok yayılmıştı. Bu dönemde, eski Gallerde olduğu gibi Asya'da da Galyalılar, Romalıların tamamen aynısı olmuşlardı. Nitekim daha sonra, Romalılar da Bizans İmparatorluğu zamanında, Rumlarla karışmışlardı. Galatya hükümeti, bir genel hâkime (préteur) bırakılmıştı; prokonsül ile de idare edilmiş ise de bilindiği üzere şehirlerde, bu hâkimlerin ayrıcalık olarak birbirinden farkları yoktu. Belediye işleri, senato meclisiyle Galat kavminin adına yürütülürdü.

Ankara şehrinin, ilim dünyasına en çok tarihî belge verenlerden birisi olduğu şüphesizdir. Bunun üzücü olan tarafı, kale yakınında her gün bulunup çıkarılan eserlerin çoğunun ya büsbütün kırık olması ya da bir sanat tarihçi görmeden önce yok olmasıdır. Kalker taşının yokluğu, birçok eserlerin yok olmasının başlıca nedeni olmuştu. Tournefort, tek örnek olan mermer sütunlu kaidelerden oluşan bir cami merdiveninden söz eder. Pratik olmadığı kadar barbar olan bu yapı, hâlâ vardır. Çevredeki bütün eserler, Roma mimarî tarzındaki şekli bozulmuş parçalarla doludur[750]. Kireç ocaklarının tükenmesi, İtalya'da olduğu gibi Asya'da da eski eserlerin yok edilmesine yol açmıştır.

Kalenin duvarları, hemen hemen tamamen eski eserden çıkarılmış taşlarla yapılmıştır. Duvarların kaidesinden tepesine kadar her tarafında, az çok korunmuş hâlde kalmış kitabe parçaları görülür. Memleketin yönetimiyle ilgili bilgileri içeren bu parçalar, bir yere toplanınca, eski yazarların bıraktıkları yetersiz belgelerin tamamlanmasına hizmet ederler.

Bir hatıra ve dirinin onuruna yapılan dikilitaşlar, orada bol miktarda bulunur. Üzerlerinde bulunan yazılar, bugün görülebilir durumdadır. Cenovalılar (Génois)ın kitabelerinin okunabilmesini sağlayan bu güzel şansı, duvarın şeklini bozmaktan çekinmeyen işçinin kaprisine borçluyuz. İşte böylece, Asya'nın bütün eski milletleri Türk adıyla anılmıştır[751].

---

[750] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan son üç cümle, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).
[751] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan son dört cümle, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).

Roma İmparatorluğunun büyük şehirleri ve bunların özellikle bağımsız bir hükümet gösterişine sahip olanları, yönetimlerini tıpkı Roma'nınki gibi düzenlemeden başka bir şey düşünmezlerdi. Şehirlerini başkent gibi bölgelere ve sakinlerini aşiretlere ayrılırlardı. Bu âdet, Asya'nın eski kavimlerinden genellikle varsa da bazı şehirlerde izi kalmamıştır. Pessinunte'den getirilmiş bir kitabede, Galatya'nın bu kısmına yerleşmiş olan Tolistoboielere ait bir kitabe gördüm. Trocmienler hakkında hiçbir kabartma belge bulamadım. Aşağıdaki kitabe, Tectosagelardan Ankara şehri (s.467) halkı olarak söz eder:

"Senato ve Auguste Tectosageleri halkı, adaletleri ve ahlâkî değerlere bağlılıklarıyla ünlü olan vatandaşları M. Coccélus Alxandre'e saygılar sunarlar."

Resmî yazışmalarda Ankara'ya verilmiş olan başkent unvanını, şu iki kitabede buluruz:

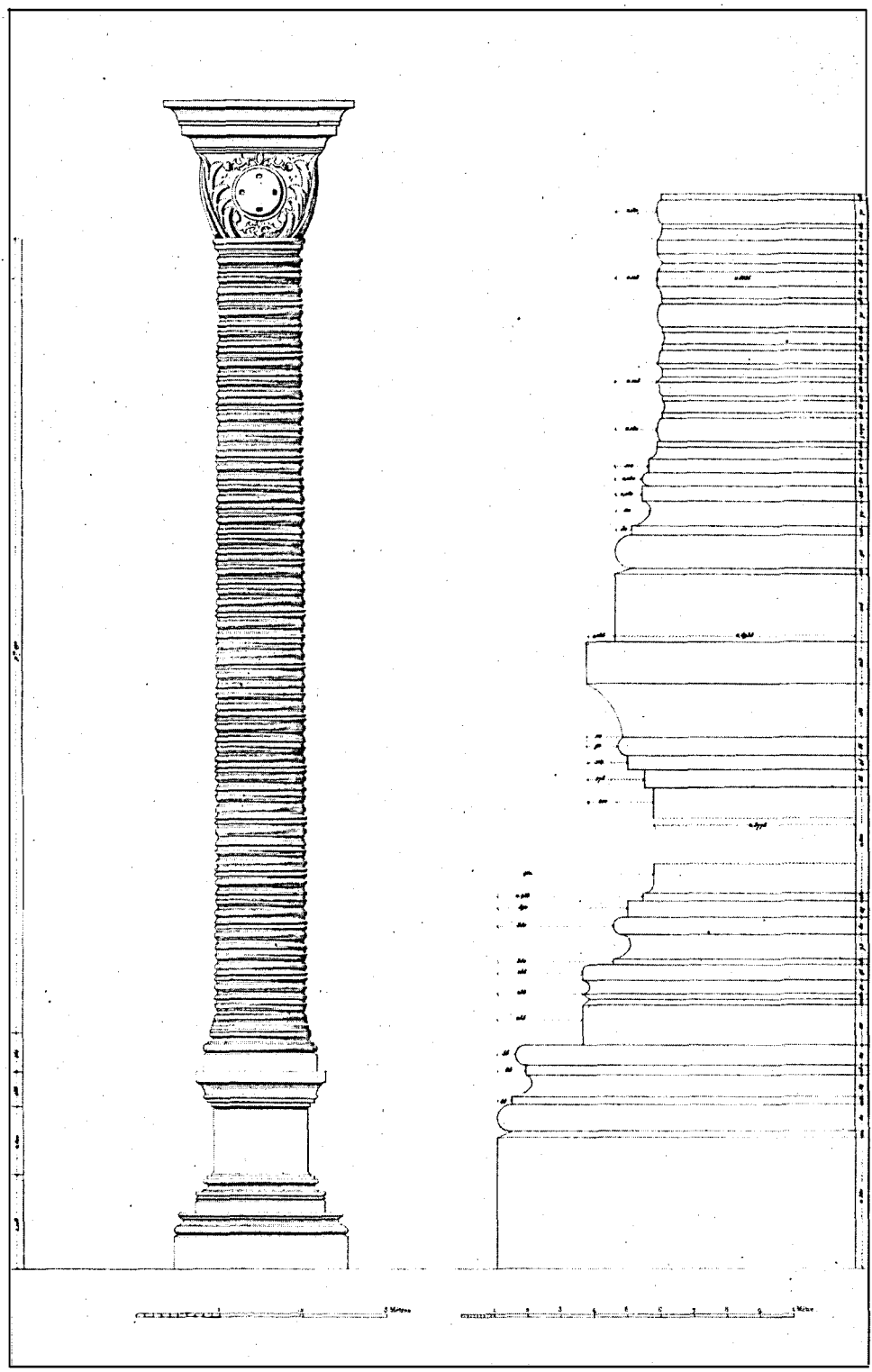
"Ankara başkentinin senatosu ve halkı, Trébius Alexandre aracılığıyla kendilerine iyiliklerde bulunan kanunî imparator, üç defa konsül A. L. Fulvius Rusticus Aemilianus'a saygılar sunarlar.

Senato ve halk, kral kanından gelmiş büyük rahibe, başkentin manevî kızı, Julius Severus'un hanımı, Rumların birincisi Caracylé'ye, saygılar sunarlar."

Eski zamanların çoğu büyük şehirlerinde, hemşehrilerin aşiretlere ayrılması, keyfî gibidir. Her kavmin nüfusu çoğaldıkça, aşiretlerinin sayısı da artıyordu. İstisna olarak yalnız Yahudîler on iki kabileden çok olmamışlardır; çünkü bunların her biri Hz. Yakup'un bir oğlunu köken tanımışlardı. Atinalılar, önce dört aşirete ayrıldılar; fakat daha sonra dallanarak aşiret sayısını ona kadar çıkardılar. Roma halkı, nüfus sayısı arttıkça çoğalarak otuz beş aşirete bölünmüşlerdi. Ankara'daki eserlerin gösterdiğine göre aşiretlerin her biri, Roma'da olduğu gibi özel bir unvan taşırdı; fakat yazıların incelenmesinden, bunların sayısını tamamen bilmem mümkün olamamıştır. Büyük ihtimal, sayıları on ikiden aşağı değildi.

Elde edilen kabartmaların sayısı dörttür: Biri sekizinci aşirete, ikisi dokuzuncuya ve biri de on ikinciye aittir. Bu kitabelerin hepsi, üzerinde heykel bulunan dikili taşlardadır. Bu şehirde, heykellerden bir parça bile kalmamıştır.

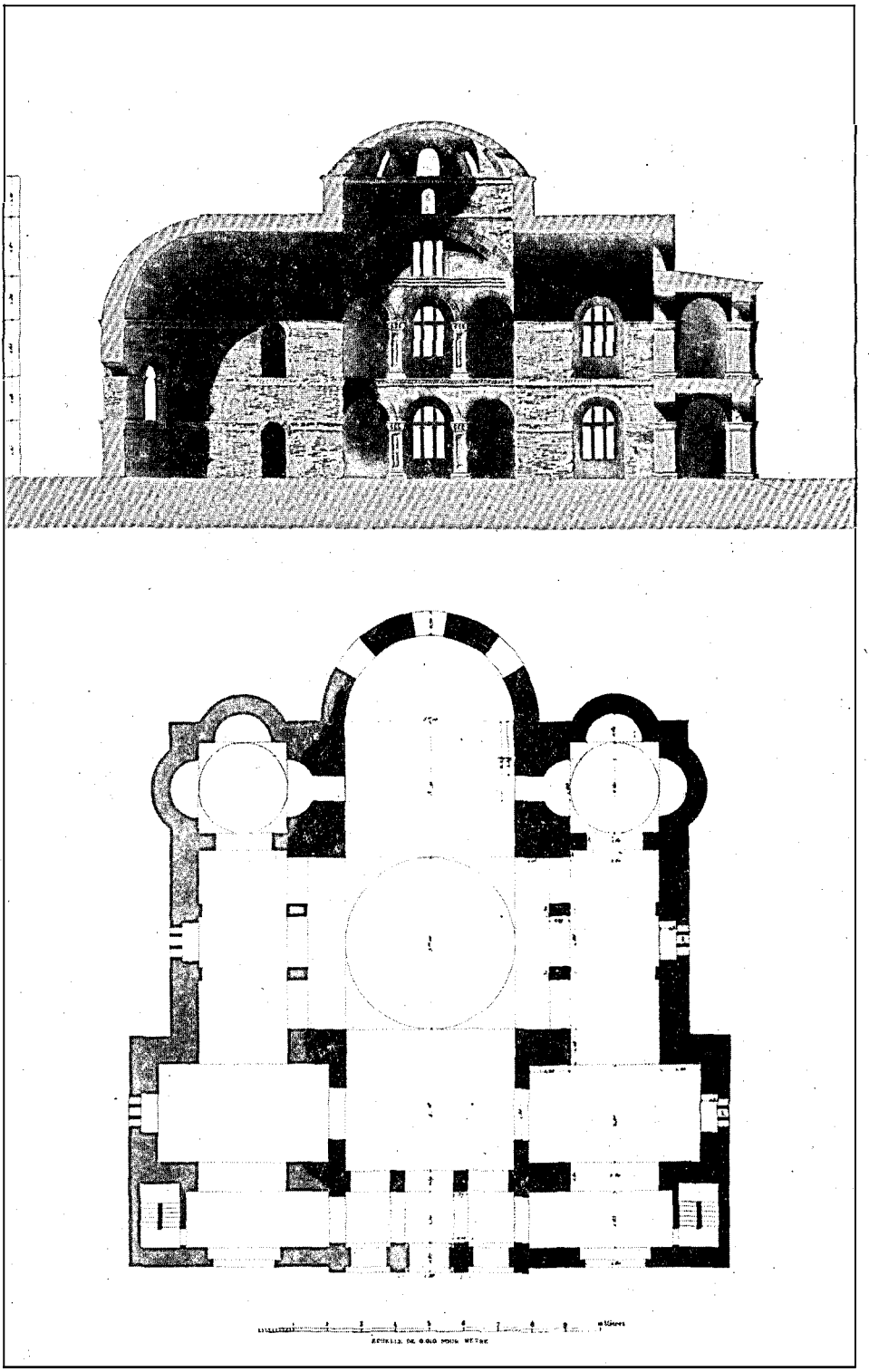
Hükümdarın isteğiyle dikilmiş olan heykellerin çoğu, tapınakların avlularına ya da kemer altlarındaki sütunların aralarına konurdu. Kitabelerin de çoğu, bu tür binaların yakınlarında ortaya çıkar.

Ch. Texier delt

Lemaitre direxit

ANKARA (ANCYRA). İMPARATOR JOVİANUS SÜTUNU

Ch. Texier delt

Lemaitreditexit

ANKARA (ANCYRA). ST. CLEMENT KİLİSESİ

"Diodore'un oğlu Philotas, (?) polis müdürlüğü ve hâkimlik görevlerini iyi bir şekilde ve gururlanmadan yerine getirdiği ve halk toplantılarında hâkim olduğu, senato ve halk tarafından bir (s.468) heykele ve başka onurlara layık görüldüğü için, sekizinci Claudienne aşireti, onun onuru ve halkına olan yardımı sebebiyle, Claudius Anthimus aracılığıyla, senatonun verdiği yere, bu heykeli kendi öz malından yaptırdı."

Böyle onur ve saygı heykellerinin protokolleri, hepsinde aynı tarzda olduğundan, hemen her kitabede kitabenin başlangıcın üçte birlik kısmını, eski hâline getirmek kolaydır. Polis müdürlüğü ve hâkimlik tabir ve unvanları, Ankara heykelleri kitabelerinin çoğunda tekrarlanır. Dokuzuncu aşiretle ilgili iki kitabenin biri diğerini tamamlar; fakat hiçbirinde heykeli armağan eden kişinin adı belli değildir.

"Dokuzuncu aşiret, muhterem senato azasına saygılarını sundu... Arhontluk (liderlik) ve polis müdürlüğü rütbesine sahip, iki defa tanrı Cérès'in ruhanî vekili olmuş, genel toplantılarda çok defalar saygı gösterilmiş, iyilik sahibi."

"Senato üyeliği içindeki dokuzuncu aşiret, kendileri masrafları karşılamak üzere ve nimete bir teşekkür olması için bu abideyi .... filan adına dikti. Senato ve halk tarafından mecliste yönetici seçilen Nicephore Alexandre" (başkanlık etti).

On birinci aşirete ait olan kitabe, daha iyi bilinir ve birçok kez yayınlanmıştır. Bu kitabe, şehirden iki kilometre mesafedeki Ermeni mezarlığındadır. Diğerleri kale içinden kopye edilmiştir. Bu kitabenin bulunduğu (çünkü buraya şehirden getirilmiş olması muhtemeldir), Comocetium ya da Kubbe adı verilen mahallenin yeri burasıydı. Bundan başka Zoticus Bassus'un heykeli de "başkentin kızı" unvanını alan Caracylée gibi, memleket tarafından kabule layık olmuştu. Asya şehirleri tarafından bu onur ve unvanın verildiğini açıklayan çok sayıda kitabe vardır. Şehirlerin güvenini kazanmış olanların her biri, Bitinya'nın vatandaşları tarafından kabul edilen Trepiyos- (Θρεπτοὶ)leri gibi aynı onurdan yararlanırdı.

"On birinci aşiretin çocuğu, şan ve şeref sahibi adam, Bassus'un oğlu Zoticus'a, hâkimlik görevini gayretle ve polis müdürlüğünü tarafsız olarak yerine getirdiği; kendi kesesinden Comocetium'da çok pahalı bir bina yaptırdığı ve her gün toplantılarda (s.469) ve senatoda, aşiretine yeni bir hizmette bulunduğu için, on birinci aşiret, diğer adıyla Yeni Olympienne, Caius Bassus ve Athénée Sengamus aracılığıyla, yeri çok ünlü senato tarafından verilerek bu anıtı diktirdi."

Aşağıdaki kitabeler, Ankara'da yerleşmiş olan askerî birliklere aittir: Bunlar üçüncü, dördüncü ve altıncı birliklerdi. Bu anıt, kale duvarı içinde ve çok yüksekteydi. Yazıların şekli, çok eski bir dönemi ifade eder:

"Üçüncü Auguste birliği, halkın maliye, inşaat lideri, hâkim, Pont ve Bitinya'nın prokonsülü, yiyecek dağıtım müdürü, dördüncü demirli birlik lideri, imparator vekili, Galatya ve Kilikya sahalarında Romalı halkın hâkimi, eşine az rastlanan ve dindar ... adına bu anıtı diktiler."

Auguste Makedonyalı birliği, Ankara'dan on sekiz mil ve şimdi Kalecik adı verilen köy yakınındaki Çankırı (Gangra)'dan, yirmi beş mil mesafedeydi. Bu yerde henüz tamamen belirlenememiş birçok eski eser vardır.

Aşağıdaki iki kitabe, Tibérius Sévérus adını belki Romalı bir yöneticiden almış ve Asya'da yaptığı gibi Avrupa'da da hâkimlik etmiş olan genel valilerden birinin torunlarından bir Tectosage'ın anısına aittir. Daha Hadrian döneminde Galat adları kaybolmaya başlıyor. Belki Galat dili de yalnız halk arasında kullanılarak genel işlerde hiç kullanılmamıştır; çünkü hiçbir eser ve anıt üzerinde bunun izine bile rastlanmaz:

"Krallar ve genel yöneticiler soyu Tibérius Sévérus, halka karşı bütün cömertlik ve iyiliğinden sonra ilahî Hadrian tarafından hukuk hakimliği (Tribunal)ne yükseltildi; ilahî Hadrian'in emir ve isteğiyle, Asya'da yönetici olarak atandı. Dördüncü İskit birliği lideri ve Suriye işleri müdürü, Publicus Marcellus, Yahudî isyanı nedeniyle Suriye'yi terk ettiği zaman, Achaie'nin beş asalı prokonsulü, Bitinya'ya ilahî Hadrian tarafından genel ahlâkı koruma görevini yürütmesi için gönderilen Satürne tapınağı hazine vekili, beşinci defa konsül, Roma işleri halkla ilişkiler müfettişi, general, İmparator César Titus Aelius Hadrian (s.470) Antonin'in elçisi, yüce, dindar, Aşağı Germanya'daki iyiliksever Marcus Julius Euschèmon'a."

Bu eserlere dayanarak Ankara'da görev yapan resmî makamları şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

Galatlar Cemaatı

Senato

Halk

Aşiret

İmparator Valisi

Yiyecek Dağıtım Müdürü

Sextumvirler

Baş Papaz

Galatark (Galatarque)

Aşiret Lideri (Phylarque)

Polis Müdürlüğü (Astynome)

İrenark (İrenarque)

Agoranome

Bütün bu son liderlikler, seçimle ve geçiciydi. Bundan dolayı çok sayıda adam bu görevleri çok defa yerine getirerek kayda geçmişlerdir. Aşiret liderleri, Agoranomeler ve Polis Müdürleri onuruna dikilen taşların çokluğuna bakılırsa, herhangi bir makam için bir anıt dikmeye, halkın da çok yatkın ve istekli olduğu anlaşılır. Galatya, Hristiyanlığı kabul ettiği zaman, başkentte çok sayıda kilise yaptılar. Ankara şehri, Birinci Galatya'nın ve Pessinunte İkincinin başkenti olarak kaldılar. Bugün yalnız bir kilise kalmıştır; o da Ankara'nın St. Clément'i adına yapılmıştır. Bu binanın resmi ve yapım tarzı, Jüstinyen (Justinien) zamanında sonra olduğunu gösterir. Hemen hepsi Türkler tarafından tahrip edilmiş olan işlemeler ve mozaiklerle süslüydü.

Ankara'nın Bizans dönemine ait tarihi, o kadar önemli olmayan birkaç olayla özetlenebilir. İmparator Jovien, imparatorluk elbisesini burada giydi. İstanbul'a varmadan (s.471) önce öldüğünden, bunu çok kısa süre giyebilmiştir. Ankara'dan geçerken, Julyen (Julien) çok büyük saygı gördü. Şu anda var olan zafer sütununun, bu imparator için dikildiği zannedilir. Bu sütun, kesin olarak Bizans dönemine aittir; üzerinde hangi kişiye ya da hangi önemli olaya ait bir eser olduğuna ilişkin hiçbir işaret yoktur.

Ankara şehri, uzun yüzyıllar zenginliğini ve gelişmişliğini sürdürdükten sonra, yıldızının söndüğünü gördü ve halkı hesapsız felaketlerle karşı karşıya kaldı. Batıdan gelen akınlar, bu memlekete eğer rahatlık ve medeniyet getirebilmiş olsaydı, Tataristan platolarında harekete başlayan kabilelere, ağır bir tecrübe ve imtihan hazırlardı.

Ankara'nın karşılaştığı ilk saldırı, İran tarafından geldi. Héraclius'un[752] zamanında Keyhüsrev (Chosroes) tarafından ele geçirildi. Bu Sasanî hükümdarının yenilmesiyle yine imparatorluğa dönen şehir, birkaç yıl barış içinde kalarak felaketini onarmaya zaman buldu. Fakat

[752] A. D. 625.

İran'ı[753] istila etmiş ve Keyhüsrev'in tahtını devirmiş olan Araplar, Küçük Asya'ya geçerek Ankara'yı[754] almış ve tahrip etmişlerdi. Bu şehir, halifelerin yönetimi altında kalmadı; ancak toprakların son sınırında olduğundan burada Bizans imparatorlarının gücü, yok gibiydi. Selçuklu Türklerinin Konya (İconium)'da kurdukları devlet, Sakarya'ya kadar uzanıyordu. Bunlar, Ankara'yı da kolayca ele geçirerek bir Müslüman şehri yaptılar. İran Selçukluları hükümdarı Keykubat; Keykavus marifetiyle 1213 yılında şehri ele geçirdi. Hükümdar Malatya'ya sürülmüş ise de memleketin İranlı beyleri, sakalları kesilerek eşekler üzerinde şehirde dolaştırılmışlardı.

Frédéric Barberousse'ın başarısız seferinde Selçuklu sultanları, bu hükümdar ile bir ittifak yapacak gibi gözükme hilesinde bulundular; fakat Frédéric, Tuz gölü çöllerine gelince, bu susuz ve ıssız çölde Müslümanların saldırısına uğradı. Müslümanlar yarı güç kullanarak yarı ikna ederek Rumların ileri gelenleriyle sürülerini dağlara çekmek, Latinlere hiçbir yiyecek vermemek ve Haçlılara özellikle silah, ok ve yay vermemek maddelerini kararlaştırmışlardı. Karşı koyma, ancak ilk çarpışmalar sırasında olarak, Haçlı bilmedikleri bir diyarda her şeyden yoksun bir hâlde doğal olarak yok oldular. Arap tarihçi İbnu'l-Esîr[755] ordunun uğradığı bu yenilginin, ürpertici bir tasvirini yapmıştır. Ordu, o zaman Hristiyanların (s.472) gönderdiği kuvvete kavuşmak için Antakya tarafına çekiliyordu. Açlıktan, susuzluktan dermansız kalmış olan askerler, silahlarını atıyorlar ve yorgunluktan ölüyorlardı. Latinler bu hâlde devamlı olarak Konya (İconium) Selçukluları tarafından hırpalanarak o yabanî Toros geçidini aştıktan sonra Kilikya'yı buldular; fakat İskender'in boğulmaktan kurtulduğu Cydnus nehrine geldiklerinde, geçit yolundan geçmeyi deneyen Haçlı prensi, zayıf ve yaralı olduğundan sulara kapılarak gitti. Başsız kalan ordu, perişan hâlde dağılarak kısım kısım yok oldu. Haçlıların çok azı Antakya karargâhına kadar gelebildiler. Haçlı tarihçinin dediğine göre[756] o zaman Ankara şehri, Eskişehir savaşından sonra orayı ele geçiren Bohémond'un kumandasındaki Haçlıların elindeydi; fakat Barberousse'un ordusu, bunlardan hiçbir yardım görmedi. Karşılarında düşman olarak Müslümanlar ve Rumlar bulunan Latinler, şehri koruyamadılar. Bunlar, Ankara'ya on sekiz yıl kadar sahip olarak bu süre sırasında birkaç kilise yaptılar ve kaleyi onardılar. Selçukluların yıkılışı ve Ankara'nın Müslümanlar tarafından kesin şekilde ele geçirilmesi arasında geçen süre, o yöredeki beylerin aralarındaki savaşların düzensizliğinden, o kadar etkilenmiş ve felaket görmüştür ki tarihi

[753] A. D. 632.
[754] A. D. 664.
[755] Reynaud'un çevirisi.
[756] Albert, Aqu., *Gesta Dei per Francos.*

baştan başa bu hesapsız öğütlerle doludur. Türkler, Sultan Murat'ın kumandası altında Ankara'nın hâkimi olarak bu şehri de bütün Marmara denizi (Propontide) kıyıları boyunca uzanan Osmanlı fetihleri içine aldılar. Ankara'yı aldıktan sonra Sultan Murat, kızı Nefise'yi Karamanoğlu Alâeddin Bey ile evlendirdi. Mülkünü beşe bölüştürdü; bunların her biri bir subaşı ile yönetilirdi. Epeyce süreden beri Bursa ile İznik, Osmanlıların elindeydi. Fakat Asya'da edindikleri bu güç, doğunun, Baktriyana (Bactriane) ve İran'ını fethettikten sonra, Batı Asya üzerine sayısız kabileleriyle yıldırım gibi inen felakete karşı duramadı. Timur, Osmanlı sultanlarıyla vuruşmaya sabırsızlık içinde hazırdı. Hristiyanları vurmuş, İstanbul'u kuşatarak savaşa ve zorluklara alışmış olan ordusuyla Sultan Bâyezid (Yıldırım), Timur'un karşısına geldiği zaman, padişahlığın çoğu şehri, ele geçirilmiş durumda bulunuyordu. Timur Sivas'ı kuşattıktan sonra, büyük bir ordu ile Murat'ın oğlu Bâyezid'in kendi üzerine gelmekte olduğunu haber aldı. Sultanın karşısına, Ankara'ya kadar gitti; şehrin kumandanı (s.473) olan Yakub'a kapıları açmasını bildirdi. Bu isteğin geri çevrilmesi üzerine, Timur şehri kuşatmaya başladı. Çubuk-Âbâd suyunun yatağını çevirterek, Ankara'nın kale duvarlarını aşındırdı. Bâyezid oraya gelir-gelmez su olmadığını görünce hemen savaşmak zorunda kaldı. Savaş Çubuk-Âbâd ovasında, zamanında Pompée'nin Mithridate'i yendiği aynı yerde meydana geldi. Türk ordusu bozuldu, Bâyezid Timur'un eline düştü. Bu ünlü savaş 2 Temmuz 1402 tarihinde olmuştur.

ELLİ ALTINCI BÖLÜM
Kale

O dönemde Ankara kalesi, Van'ınkine benzer olabilecek derecede Asya'nın en sağlam kalelerinden sayılırdı. Bu kale, şehre hâkim ve iki katlı bir setle çevrilmiş bir tepe üzerindedir. Bunun bugün terk edilmiş bulunan içinde kışlalar, ambarlarla bir de yapımı Birinci Sultan Ahmet'e dayandırılan bir cami vardır. Her Türk kale ve istihkamında olduğu gibi, bunda da Yeniçeri ve askerlerin ailelerine ait evler olmak üzere birtakım binalar vardır. En gelişmiş döneminde, Ankara'da yüz yetmiş su kaynağı, üç bin çeşme, yetmiş altı cami ve mescidiyle beraber on beş tekke -ki bunların en ünlüsü Hacı Bayram Velî'dir- vardı. Hacı Bayram Velî'nin kendi dervişleriyle Mevlevîlerden toplam üç bin tarikat ehli, tekke ve zaviyelerde otururlardı.

Üç genel kurum, Kur'ân-ı Kerîm okutmaya ayrılmıştı. Yüz seksen erkek okulu, iki yüz hamam, yetmiş adet bahçeli saray (büyük konak), altı bin altı yüz ev, bir kapalı çarşı, çok sayıda pazar yeriyle sayısız kahvehane, berber ve diğer satıcı dükkanları vardı. Sokaklar ve meydanlar beyaz taş

döşenmiş, evler kırmızı tuğladan yapılmıştı. Halkı içinde çok âlim, şair, kanun adamı (s.474) üst düzey insanlar bulunurdu. Bunlardan Hacı Bayram Velî'nin bıraktığı şöhret zamanımıza kadar devam etmiştir. Galat hükümdarlarına dayandığı rivayet olunan ailesi bugün vardır ve memlekette büyük bir itibar sahibidir.

Yüzyıllarca yabancı işgalinden sonra, ilk halkın Osmanlı kanıyla karışması sebebiyle, önemli bir değişim geçireceği açıktır. Böyleyken Ankara'da ikâmet etmiş olan Avrupalılar, buranın yine özel bir çehreye ve özelliğe sahip olduğuna dikkat etmişlerdir. Gal kanı, buranın kumral sakallı ve mavi gözlü bir çok insanında görülür. Tournefort'un 1700 yılındaki bu incelemesi, bugün için de doğrudur ve halkın Gal karakteri St. Jérome zamanındaki gibi zinde ve açık olmasa bile, bunun özellikle köylü kısmında şu anda hâkim bir nesil olduğu, inkâr edilemez.

Kelt dili ise Gal sömürgesinde Asya'da yerleşmelerinden birkaç yüzyıl sonra bile korunmuş hâlde kalmıştı ve St. Jérome'un ispatı gibi Ankara halkının şive ve millî lehçesi, Trèveslerinkinin aynıydı. Hâlbuki o zaman Küçük Asya'daki diğer kavimler, hep Rumca konuşuyorlardı. St Jerom'un bu yorumundan varılacak sonuca göre Kelt dili, hiçbir zaman yazılı bir dil değildir. Gerçekte, Ankara'da Rumca ve Latince yazılmış birçok eserler bulunmuştur. Ancak Kelt diliyle hiçbir esere, kesinlikle rastlanmamıştır.

Ankara, Moğolların avı oldu. Bursa, İzmir, Sébaste, aynı durumla karşı karşıya kaldılar; fakat Osmanlılar birkaç yıl sonra saldırıya geçtiler ve I. Sultan Mehmet, Ankara'yı Osmanlı devletinin topraklarına kattı.

Bütün bu felaketlere rağmen şimdiki Ankara şehri, Küçük Asya'nın yine en kalabalık şehirlerinden birisidir. Bu şehir, nispeten rahatlık içinde olmasını, iyi bir yerde olmasına borçludur. İklimi olağanüstü sağlığa elverişli, toprağı verimli ve özellikle tüyleri farklı bir güzelliğe sahip olan keçilerinin sayısız sürüleri, şimdiki nüfusunun iki mislini zengin etmeye yeterlidir.

Memlekette yapı taşı var ise de genel âdet, evleri çiğ kerpiçle yapmaktır. Bu tür bina, eski zaman tarzının en geri dönemine kadar gider. Babil, Ninova şehirleri böyle yapılmış ve bu metot İran, Asur ve Kapadokya'ya kadar yayılmıştır. Fakat bu âdet, aslında taş bulunmayan yerlerde olsa gerektir; özellikle Frigya'da Mezopotamya'nın (s.475) çimento oluşturan zifti bulunmadığından, duvarların çok kalınlığına rağmen, binalar yine sağlam değildir. Bundan başka, binaların dışına hiç itina etmediklerinden, şimdiki Ankara sokakları, diğer yeni şehirlerin tersine, hüzünlü bir görüntü sergiler. Şehrin halkı Türk, Ermeni, Rum ve bir de kilise

açmaya izin almış olan bir miktar Ermeni katoliğinden oluşur. Bunların nüfusunun toplamı, yirmi sekiz bin tahmin olunuyorsa da şehir, bundan daha çoğunu alacak kadar büyüktür.

ELLİ YEDİNCİ BÖLÜM
Şimdiki Şehir ve Sakinleri

Ankara şehrinin ova tarafındaki surları, eski eserlerden çıkarılan malzemeyle yapılmıştır. Bu duvarların bir kısmı, Mehmet Ali Paşanın oradaki kısa süre ikâmeti sırasında ve 1833 yılında yapıldı. Türk hükümeti, içteki şehirlerin iyi bir şekilde korunması ve düzeni için, hiçbir emek harcamaz.

Eski Galat kalesi demek olan şehre hâkim kalenin şimdiki durumu, şekilsiz bir bina yığınından başka bir şey değildir. Genel yapısı, sur duvarlarıyla bunun üzerine çıkmış çok sayıda kuleden ibarettir. Bunların yapımında, çok sayıda eski eser taşları kullanılmıştır. İç kale adı verilen ikinci bir surun içine, biz[757] Ankara'da iken girilmez durumdaydı. Kapısı içeriden örtülerek kapanmış ve sonra yapı merdiveniyle duvardan aşılarak çıkılmıştı. İçinde, rivayete göre, eski top kundakları ve kullanılmaz durumda eski silahlar varmış. Kalenin, zamanında hapishane olan yer altı kısmını gezmek mümkündü. Buraya Mısır savaşında birtakım Fransızlar savaş esiri olarak kapatılmışlardı. Kalede, mermerden kaba yapılmış arslan heykelleri görülür; bunlar şehirde de çok vardır, sayıları on beşten fazladır. Hemen hepsinin şekli birdir ve art ayak dirsekleri üzerine oturmuş vaziyettedir.

(s.476) Müslüman şehirlerin nüfus sayılarını tamamen bilmek, çok zordur. Özellikle kadınların sayısı, çok eksiktir veya bilinmemektedir. Hristiyan kısmı, burada nüfusun üçte birini oluşturur. Bu miktar, nüfusu genel olarak alınan yirmi sekiz binin üzerindedir. Bütün büyük ticaretler, Hristiyanların elindedir. Şehir, her yıl serasker paşaya hediye olarak yüz elli bin guruş kadar bir para gönderir; bu paranın en büyük kısmını Hristiyanlardan tahsil ederler. Ekmeğin okkası on beş paraydı ve pahalı olduğundan şikâyet ediliyordu! (yani dört Franka kırk altı okka ekmek) Aynı zamanda ve aynı tartıdaki, yani kırk altı okka ekmek, Karahisar'da iki Frank yetmiş santim ediyordu[758].

Müslüman olmayan halkın şikâyet sebebi, yalnız bu para değildi, mültezimlerin şarap üzerine koydukları vergiyi her yıl artırmaları ve padişahın bundan haberi olmaması da ayrı bir şikâyet sebebiydi. Bunlardan ödünç olarak alınmış olan seksen beş bin guruşun faizi verilmediği gibi, aslı

[757] Kitabın yazarı Charles Texier (Ç.N.).
[758] Bkz. (Fransız) Bilimler Akademisinin 2 Mart 1835 tarihli raporu.

da iade edilmemişti. Diğer taraftan mütesellimin adamları, "Hristiyanlar yılda yirmi beş bin guruş şarap vergisini sabit olarak verirler. Bu sabit vergi, ürün iyi olursa az düşer; fakat ürün kötü ise ağırdır." diyorlardı. Seksen beş bin guruş iddiası ise Mehmet Ali Paşanın birliklerinin geldiği zamandan beri çıkmıştı. Bu birlikleri yerleştirecek kışla olmadığından, memleketin valisi bunları halkın evlerine dağıtmak zorunda kalmıştı. Hâlbuki Hristiyanlar, bu Müslüman askerleri evlerine almak istemediklerinden, buna karşılık bir para vermeyi önermişler ve vali de bunu kabul ederek paraya makbuz da vermişti. Bu parayı Müslümanların evlerine verdiğinden, vali bu konuda borçlu sayılmazdı.

Aslında vergi sistemi kötüdür. Arazinin yükümlülüğü, yalnızca verdiği ürün açısındandır; nadasa bırakılarak dinlendirilen arazi, hiçbir şey vermez. Emlâk vergileri çok azdır. Alanı yirmi dört metre kare olan bir ev, yirmi yedi Frank verir. Tütün tarımı serbesttir; tuz vergisi, okka başına birkaç paradan ibarettir. Bugün bir para demek, bir santimin sekizde biridir.

Müslümanlarda bir aile reisi öldüğü zaman, mirasını dağıtmaya molla ile kadı görevlidir. Ölenin karısı sekizde bir ve kızları, oğulların yarısı pay alma hakkına sahiptirler. (s.477) Ölenin eğer çocuk kardeşi kalmışsa, mirasa girmemek üzere bakılması, o ailenin ortak mükellefiyetine aittir. Bu dağıtımı yapmaya karşılık molla, hükümet adına guruşta iki para ya da % 5 bir harç alır. Türkler ve Rumlar, bundan başka şehir ve polis için de emlâk vergisi verirler.

Burası kadar hırsızı az bir memleket yoktur. Evlerin kapıları şöylece kapanmış olduğu hâlde, burada uzun süre ikâmetim sırasında, bu tür olaylardan söz edildiğini hiç duymadım.

Burada sanayinin gelişmesine engel olan en büyük zorluk, memleketi yönetenlerin de idare edilenlerin de yeni bir tarzı kabulden korkmalarıdır. Şehrin etrafındaki doğal su akışı çok elverişli olduğu hâlde, bunu harekete geçiren güç olarak kullanıp bir fabrika kurmayı, hiç kimse düşünmemiştir. Bu şekilde burada pamuktan, yünden, çok bol olan ketenden her tür kumaş yapılabilirken, bu iş ya elle yapılır ya da bunlar, ham madde olarak ihraç edilir.

Geçen yüzyılda, burada çok sayıda yabancı kuruluşu varken, şimdi hiçbiri kalmamıştır. O zaman yirmi beş bin balyadan çok kumaş, çorap vb. gibi yünden yapılma eşya ihraç edildiği hâlde, bu ihracat şimdi beş bin balyaya çıkamaz. Botanik biliminde asıl adı Latince Rhamnus Tinctorius olan bir tür yabanî ünnâb ağacı, bu Ankara yöresinde çok iyi yetişerek meyvesi boyacılıkta kullanılmaktadır; okkası sekiz guruşa satılır. Bunun

1835 yılı ürününün bedeli, dört yüz elli bin guruşu geçiyordu. Ankara paşasının yönetiminde, yüz seksen köy vardır. Bunların toplam nüfusu seksen beş bindir; göçebe takımı bu hesap içinde değildir. Silahlı kuvvet, çok sınırlı sayıdadadır. Bununla beraber paşa, voyvodaları aracılığıyla, Frigya'nın merkezine otuz bin kişilik bir ordu toplayabileceğini söylüyordu. Bize hükümet memurları tarafından verilen bu rakamlara göre, Küçük Asya'nın ortasındaki nüfusun ne kadar zayıf olduğu anlaşılır.

(s.478) ELLİ SEKİZİNCİ BÖLÜM
Sakarya Nehrinin Yukarı Havzasındaki Galatya Şehirleri

Bursa ile Ankara arasındaki büyük kervan yolu Aksu, Nallıhan'dan geçerek Mihalıç'm doğusunda Caragamous köyünde, Sakarya vadisine girer. Mezarlığın sağında, solunda ve caminin etrafında görülen bazı eski eserlerin yıkıntıları, bu köyün eski bir şehrin yerini işgal ettiğini anlatıyorsa da hangi şehir olduğu daha belirlenememiştir. Yol, çam ve meşe ağaçlarıyla örtülmüş tepelerin arasından geçer; fakat ağaçlar zayıftır ve toprağın çoraklığına işaret eder. Sürekli olarak genişlemekte olan Sakarya vadisinin, suların aşındırmasıyla meydana geldiği bellidir ve bu balçık tortusu, nehrin ağzını doldurarak günün birinde yatağını değiştireceğini gösterir. Nehre karışan küçük dereler, alçı ve alüminyum tozunu taşırlar. Yol, Beypazarı'na kadar aynı yönde gider; bütün arazi tebeşir içeren balçıktır. Mihalıç ile Bey Pazarı arası, on iki saattir. Bu küçücük şehir, Sakarya vadisinde üç tepe üzerine yapılmiştır. Hepsi ahşaptan olmak üzere iki katlı birçok evi vardır; damları tahtayla örtülmüştür. Bu şehir, meyvesiyle ve özellikle İstanbul'da Ankara armudu diye satılan armutlarıyla ünlüdür; pirinç tarımı çok iyidir. Kervanların konak yeri olduğundan, sürekli olarak bir hareket görülür; görüntüsü Avrupa'yı andırır. Yük arabaları, nalbantlar çoktur. Burada çalıştırılan öküzlerin ayaklarını, atlarınki gibi nallarlar. Sakarya'nın, Beypazarı'ndan geçen kolu, farklı köylerde farklı adlar alır; kaynağını Ankara'nın kuzeyinde Gökdağ'dan alarak burada Kérémis suyu adı verilir. Daha aşağıda ve Istanos adındaki küçük kasaba yakınında, önceki adını da değiştirerek bu yerin adını alır.

Ayaş kasabasının Beypazarı'ndan mesafesi, kırk iki kilometredir. Biri bir tahta köprüden ve diğeri bir geçit yerinden olmak üzere, bu mesafede Sakarya nehrinden iki defa geçilir. Ayaş kasabası, bir dağın yamacındadır. Tiftik ticareti, bu kasabadan başlar; fakat buranınki, Ankara'nın tiftiği kadar ince değildir. Keçi ve büyük kuyruklu koyun sürüleri çoktur. Buranın (s.479) denizden yüksekliği yedi yüz yirmi metredir; kışı şiddetlidir, çoğu yıllarda kar haftalarca yerde kalır.

Voyvoda'nın verdiği bilgilere göre Ayaş, beş bin haneli bir kasabadır; bu sayıya göre yirmi beş bin nüfusu var demektir.

Ayaş'ın Ankara'dan mesafesi, kırk dört kilometredir. Yol yeterince yüksek ve ıssız bir geçitten geçer. Sonra Ankara ırmağının kıvrıldığı Haymana ovasına bağlı büyük ovaya inilir[759].

Bu yörenin özellikle koyuncu ve çoban kesiminde, Fransa'nın köylü çehresi görülür. Kumral sakallar az görülmediği gibi, başların şekli de Türkmenlerinkinden daha yuvarlaktır. Eski Goluvaların anısı, halk arasında büsbütün silinmiş olmakla beraber, memleketin okur-yazar sınıfında kalmıştır. Hacı Bayram ailesi, memleketi yönetmiş olan prenslerin nesli olduklarını övünerek söylerler. Yolun yarısında ufak bir kahvede durulur, biraz sonra ufukta uzun bir dağın çizgileri görülür ki bu tepe, Ankara kalesinin yükseldiği noktadır.

ELLİ DOKUZUNCU BÖLÜM
Istanos - Galatların Oppida'sı - Yaşanan Mağaralar

Galatya'da bulunduğumuz sırada ecdadımızın eserlerinden iki şeyi boş yere aradık ki bunların biri, memlekette çok sayıda olan anıtlar üzerinde Gal diliyle yazılmış kitabeler, diğeri dolmen denilen ve dik olarak dikilmiş iki taşın üzerine yatay konmuş üçüncü bir taştan eserle, menhir adı verilen eski Gallerin ibadet mihrabı olan kayalarıdır. Bunlar, yalnız kuzey şehirlerinde değil, güney şehirlerinde de bulunur. Bunlardan birini Vart eyaletinde Draguignan'ın bir bahçesinde gördük ve Afrika kıyısında Calle yakınındaki Tarf köyünde, Vadî'l-kebîrin sağ kenarında, İngilizlerin Stone Henge[760] (s.480) dediklerine benzer gerçek bir menhir ya da Cromiek[761] incelenmiştir. Bununla kesinleştiğine göre Gal kavmi, her nereye gittiyse, orada aynı anıtları kurmuştur. Fakat biz, yerlilerin kapalı tariflerine uyarak öteye beriye yaptığımız gezintiler sonucunda, Galatya sahasında bunların bir tanesini bile bulamadık. Bu hâlden, bu anıtların önce Romalılar zamanında ve Gal memleketinin Roma kanunlarına ve dinine bağlı olduğu dönemde ve sonra kendi dillerinin başkasına Romalılardan çok düşman olan Hristiyan İmparatorlar zamanında, büsbütün yok oldukları sonucuna vardık. Galların savunması kolay bir sahada ve sıradan en sarp dağların yüksek yaylalarında seçmiş oldukları bu yerler, ilk gelen araştırmacıların tereddütsüz Gal evleri diye kabul ettikleri yerlerdir. Bunlara Büyük İskender, *Oppida* adını vermiştir. Dağların yamaçlarında rastlanan mağaralar, büyültülerek

[759] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan son iki cümle, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).
[760] Bkz. Berbères et Kabyles, *Revue Orientale et Américane*, IV, 244, 1860.
[761] Ya da Cromlex, Fransa'nın en eski halkının eserlerinden olan bir büyük taşın etrafında dizilmiş taşlardan oluşan daire. Şemsettin Sami, *Kâmus-ı Fransâvî (Ç.N.).*

oturmaya elverişli duruma getirilmiştir. Ayaş'tan İstanos kasabasına doğru Ankara çayından çıkılınca, Olimpus yenilgisinden sonra gelen Roma ordularına karşı koymak isteyen Gal kabilelerinin sığındığı değişik vadilere ayrılmış, dağınık bir bölgeden geçilir. Istanos kasabası vadinin girişinde ve Çârsu çayının kenarındadır. Halkı, Türk ve Ermeniden oluşur. Ermeniler çoğunluktadır.

Dağın yukarı kısmında, birtakım mağaralar ve inler görülür. Bu mağaralardan birinin boyu üç metre, eni iki metre ve yirmi beş santimetredir; bir ikincisinin boyu on bir metre otuz santimetre ve eni üç metre otuz santimetre idi. Bir üçüncüsünün, birbiri üzerine oyulmuş üç katı vardı. Bunlarda görülen yol ve baca gibi çıkışlar; bunlara birkaç ailenin yerleştiği fikrini verir. Bunların kimler tarafından oyulduğu ve buralarda hangi dönemde kimlerin kaldığı bilinemez. Yerliler, yabancıları bu ilginç eserlerin içinde gezdirmekten, adeta nefret ederler.

Vadiyi çıkmaya devam ederek Gök Dağın bayırlarına gelinir. Bu yüksek yerde, büyük (s.481) taşlardan yapılmış bir sura rastlanır; taşların yerleştirilmesi oldukça düzgündür. Bunun, Galatlara ait bir eser olduğunda şüphe yoktur. Bu surun biraz dik yanında, Kazıklı köyü vardır. Dağın içi, bu tarafın yaylasıdır.

Hemen bu köy yakınında, diğer büyük bir mağara daha vardır; uzunluğu kırk, genişliği yirmi ayak kadardır; kalker bir kayaya oyulmuştur. Girişinde bir savunma duvarı da vardır. Burası, şimdi kötü havalardan saklanmak isteyen çobanlardan başkasının işine yaramaz. Vadiyi çıkmaya devam edilince, Germeç Dağına gelinir. Bunun tepesinde, Germeç kalesi vardır; eteğinden Ankara çayı akar. Bu su, yazın çok incecik bir dere ise de ilkbaharda geçmesi zor bir derecede kabarır.

Kalenin bulunduğu dağın kuzey yamacından, bir kaynak suyu akar. Eski eserlerden üzerinde kubbeli bir hamam vardır. Bunu yerliler bir Ceneviz eseri olarak tanırlar. "Cenevizden kalma" tabiri, burada aslı bilinmeyen bütün eski eserlere kullanılır. Ainsworth'a[762] göre bu kale, Romalılardan kalma olup, hamam da büyük ihtimal aynı döneme aittir. Bu dağın adıyla Germa şehrinin adı ve Sanskirit dilinde sıcak anlamında olan *garma* kelimesi arasındaki ilişki, dikkat çekicidir. Ankara çayı vadisi, gerek eski eserler ve gerek arazi oluşumu noktasından, her adımda başka bir şey gösterir. Yukarı Türk Ali ve Aşağı Türk Ali isimlerindeki iki köy arasında, bir dağ daha yükselerek ikinci bir kaplıca daha çıkarır. Vadinin yukarı kısmında ve yüz elli metre kadar yükseklikte, savunma istihkamı olan geniş

[762] Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, I, 137.

bir mağara görülür. Buraya Hırsız mağarası adını verirler. Bunun, yolcuları korumak için yapıldığı muhtemeldir.

Ankara'nın güneybatısında, otuz iki kilometre mesafede, Ankara'dan Sivrihisar yolu üzerindeki Asarlı Köyde, Hamilton çok önemli bir Gal istihkamı keşf etmiştir. Buradan hareketle, güney yönünde bir ırmağın aktığı vadiye kadar, on iki buçuk kilometredir. Ankara'ya yirmi dokuz kilometre olan Baluk Kuyumcu köyünde[763] durulur[764]. Köye hâkim bir tepedeki bu kale, çok eski bir tarz ortaya koyar. Değişik büyüklükte, ancak büyük boylarda trakit taşlarıyla üç metre yüksekliğinde yapılmış daire şeklinde bir sur görünümündedir. İçinde diğer bir sur vardır. İçi ise, birinden diğerine hiçbir geçiş olmayan birtakım odalar ve hücrelerden oluşan bir yer altı evidir. Buranın adı, köylülerce Asarlı Kaya'dır. Bu eserde Roma-Bizans tarzlarına (s.482) benzer hiçbir işaret olmadığı gibi, Müslümanların mülkî ve askerî bir eserine de benzemez. Burada Gallerin ve belki de Manlius'a karşı savaş etmeye gidenlerin ailelerini korumaları altına alan Trocmien kabilesine ait yalnız bir kale vardır.

Ankara çayı vadisinde ve kuzey tarafta Ainsworth, bir ikinci istihkâm daha incelemiştir. Bu da önem açısından, birinciden aşağı değildir. Bu yer al-Hatun adındaki sıcak su kaynaklarına yakındır ve Sığılır Dağına hâkimdir. Bu yer, halk arasında Kara Viran adıyla anılır. Harçsız, çimentosuz çok büyük taşlarla yapılmış kırk metre çapında yalnız bir sur ile yanındaki kayalar yığınının üzerinde küçük bir kale vardır.

Galatların yüksek yerlerde ve ani bir saldırı meydana gelmesinde ailelerini götürüp saklamak için yaptıkları bu yerlere, başka şehirlerde rastlanmaz.

Ankaralılar, tanımladığımız mağara vb. eserleri, otuz-kırk kilometrelik bir alanda bulmuşlardır. Ankara'nın otuz kilometre kadar güneyindeki Ker Peçenek köyünde, girişi çok büyük bir kaya ile siperlenmiş ve içinde bir kuyu kazılmış olan bir mağara daha vardır. Kuyuya inilince, bir gölle son bulan bir yeraltı yoluna rastlanılmış. Bu konudaki hiçbir şey, mümkün olan sınırların dışında gözükmüyordu. 26 Temmuz 1834 tarihinde, bir gezinti yapmaya karar verdik. Sabahın onunda, Ankara'dan çıktık. Haymana çevresi konusunda bize bir fikir veren kurak bir bölgeyi geçtik ve beş saatlik yürüyüşten sonra, içinde geniş bir mağarası olan, ekilebilen bir tepenin dibinde bulunan büyük bir köy olan Ker Peçenek'e vardık. Ancak buranın gerek jeoloji, gerekse sanat tarihi açısından hiçbir ilginç yeri yoktu.

[763] Asarlı Köyü dört kilometre güneydedir.

[764] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan son iki cümle, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).

Mağaranın dibinde küçük bir çay akıyordu; fakat ne kuyu, ne de yeraltı mağaraları vardı. Orada günlerini geçirmek isteyen gezginlere, daha uzun süre yeni inceleme konuları sunacak olan Ankara çevresinden ayrılmadan önce son yaptığımız gezi, bu oldu[765].

ALTMIŞINCI BÖLÜM
Ankara (Ancyre)'dan Trocmienlerin Memleketine - Kalecik

Ankara'dan Çubuk'a altı, Çubuk'tan Kalecik'e yine altı saatte gidilir. Yerlilerin Engürü suyu adını verdikleri Ankara çayı, önceden gezgin Pococke tarafından Sakarya nehrinin bir kolu kabul edilmişti. Bu su, doğudan batıya doğru büyük bir vadide akarak başka kollar ve özellikle Ankara'nın kuzeydoğusundaki bir köyün adıyla anılan Çubuk çayını alır. Bu son çay, kaynağını Aydost Dağından alarak büyük Çubuk ovasını sular. Bu ovada Timur ile Sultan Bâyezid arasında 2 (s.483) Temmuz 1402 tarihinde, ünlü savaş olmuştur. Su, köyün biraz üst tarafında Ankara çayına karışır.

Çubuk köyü, altmış altı haneden ibarettir; ovayı dolaşan Çubuk suyu kenarındadır. Yazın burada, birçok Türkmen çadırı görülür. Bu yörüklerin çok sayıda devesi vardır. Bunlarla Tokat, Halep, İzmir arasında kervancılık yaparlar. Memlekette doğrulukla tanınmışlardır. Bunlara, en değerli eşya tereddütsüz emanet edilir. Çubuk suyu havzasında, çok köy vardır. Bunların bazılarında, eski yıkıntıları görülür. Bunlardan Akça Taş köyü, ovanın kuzeyinde, Kalecik'ten üç saat kuzeybatıda bulunur. Köyün üzerinde yükselen kalker kayalardan oluşan bir tepe, eski şehrin hisarını gösterir. Evlerin duvarlarında birçok eski eser taşı ve mimarî parçalar görülür. Dikili bir taşın üzerinde, bir kitabe ile Roma senatörünün yarım vücut heykeli vardır. Bir ev duvarının içindeki diğer dikili taş üzerinde, iki yüz ile bunların altında diğer bir üçüncüsü taçlı ve resmî elbiseli yarım beden görülür. Üzerinde şu kitabe vardır: "Aur. Helius F. Domnus Closaménienler şehrinden Jüpiter Bossouritius'un Néocore tapınağı anıtını sağlığında diktirdi[766]." Hiçbir yazar, ne bu şehir ne de tanrı hakkında hiçbir şey demediğinden, bu konuda her ne söylense laftan ileri gidemez.

Galatya sahasında Bizans İmparatorluğunun yıkılışına kadar gelen farklı yazarların eserlerinden elde ettiğimiz sonuç, şehir ve kasaba adlarından yüz otuz beşini bulduk. Bunlardan başka yerleri hâlâ belirlenemeyen daha ne kadarı vardır.

Kalecik, yeri oldukça güzel küçük bir şehirdir. Tepesi bir kaleyle süslenmiş taşlık bir dağın etrafına kurulmuştur. Sokakları dar, kötü ve dik

[765] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan son yedi cümle, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).
[766] Hamilton, *Researches,* I, 414.

yokuşludur; fakat bahçeleri çok hoştur. Türkler, Rumlar ve Ermenilerden oluşan nüfus, üç bin kadardır. Doğuya doğru ilerlendikçe, şehirlerde Ermeni nüfusu aşamalı olarak çoğalır.

Kalecik'in kalesi, değişik dönemlere ait bir binalar topluluğudur. Bunu Türkler de onarmış ve kullanmışlardır. Duvarlardaki bazı eserler, hiç şüphesiz Romalılarındır. Ermeni mezarlığı, bütün mimarî eser yıkıntılarıyla doludur. Bizans tarzı iki mermer aslanla kırık sütunlar, herhâlde başka bir yerden getirilmemiştir. İki taş sınır işaretinden (s.484) birinin üzerinde, İmparator Hadrian'ın onuruna bir kitabe ile otuz beş rakamı vardır. Şehrin adından söz edilmemiştir. Askerî sınır taşlarının gösterdiği mesafenin nereden nereye olduğunu belirlemek mümkün değildir. Rakama göre otuz beş mil denilse, elli bir kilometre yetmiş altı metre eder ki bu mesafe, ne Ankara ile Kalecik ve ne de Kalecik ile bugün Çankırı (Kengiri) denilen Gangra'ya denk geliyor.

Şehrin kuzeyinde, sulak ve büyük bir vadi açılır. Sular; çok iyi düzenlenmiş çok sayıda bahçeyi sularlar.

Sungurlu yolu, ıssız ve dağlık bir bölgeden geçerek doğu yönüne devam eder. Birkaç saat gidildikten sonra, Kızılırmak vadisine girilir. Nehir, kırmızımtırak sularını, çok dar bir yatak içinde akıtır.

Sungurlu, iki yüzelli haneli küçük bir şehirdir; Ankara'dan düz bir çizgiyle mesafesi otuz saattir. Bu yörenin büyük bir kısmı ekili değildir; fakat ufak bir suyun varlığıyla iyi ürün verir. Sebze ve meyve bahçelerinin hoşluğu ünlüdür.

Yekbaz köyü (Hiekbas), yüz elli haneli, şirin bir köydür. Sungurlu'dan uzaklığı beş saattir. Evlerin tamamı, birbirinden bahçelerle ayrılmıştır. Civar tepeler, hep bahçelerle kaplıdır. Burası, Boğazköy'e varmadan önceki son konaktır; bulunduğu yer, eski Ptérium şehrinin yeri ve bağlı olduğu saha Pont Galatik (Galatique)'tir. Bu şehirden Pont sahasına söz edeceğiz. Başka şehirler de ayrı hükümetler kurmak amacıyla Amyntas Dejotare'ın ve Bogadiatare'ın hükümetleri dönemlerinde Galatya'ya katılmışlardı.

ALTMIŞ BİRİNCİ BÖLÜM
Tavium - (Büyük) Nefes Köyü

Küçük Asya idarî birimlerinin ayrılması sırasında, Galatya'nın Kızılırmak (Halys) nehrinin doğusuna (s.485) doğru uzanarak Trocmienlerde son bulan batı kısmı, Strabon'un aktardığına göre, memleketin en verimli parçasıydı. Zamanımızda da yine bu yörenin özellikle meyveleriyle büyük şöhreti vardır. Trocmienlerin başlıca üç köyü vardı. Bunlardan en büyük ve

en önemli ticaret merkezi olan Tavium'da, Jüpiter'i tasvir eden tunçtan büyük bir heykel ile sığınak olmak, hukuk ve ayrıcalığına sahip kutsal bir orman vardı. Pline, bu kasabadan önemli ticaret merkezi olarak söz eder. Trocmienlerin başkenti, daha sonra biribirinden uzak farklı noktalara taşınarak değiştirilmişti. Gezgin Danville, bu konuda Çorum'u uygun buluyor. Albay Leake ile Dr. Kramer[767] ise, Yozgat'ı gösteriyorlardı. Hamilton iki defa yayınladığı anılarında, Boğazköy'ün Tavium şehri olduğuna karar veriyordu. Fakat biz[768], hiçbir zaman bunları kabul etmeyerek daha 1836 yıllarında (Büyük) Nefes köyü üzerine dikkatini çektik; çünkü bunun Ankara şehrine göre yeri uygun geldiği gibi, Roma ve Bizansa ait eserler de bu şehirde Hristiyanlığın yerleştiğini gösterir. Hâlbuki bu işaretler, Boğazköy'de kesin olarak yoktur.

Nefes köyü, Boğazköy'ün yirmi dört kilometre güneyindedir. Bütün bu nahiyeye yazın çadır altında oturmak için evlerini bırakıp göçen Türkmenler yerleşmiştir. Şehrin harabeleri, köyün bir kilometre kadar ötesinde ve batı tarafındadır; fakat mezarlıkta sütun gövdeleri ve mimarî süsleme parçaları vardır. Şehirden çok az mesafede bulunan iki tepe, Büyük Kale (kale veya kule) ve Küçük Kale adlarını taşırlar. Kuzeye doğru yine çok az bir mesafede, bir tapınak yeri ile önemleri saçak altı, kenar ve süslü pervazların kırıklarından anlaşılan diğer önemli binaların harabeleri görülür. Biraz ötede Hamilton[769], mermer bir levha üzerinde, yedi-sekiz pus (pouce) kalınlığında kazınmış harfler görmüştür. Bunların bir tapınak kitabesinden bir kısım olması muhtemeldir. Bizanslılara ait çok sayıda kitabe kopye edilmişse de hiçbirinde şehrin adına rastlanamamıştır. İngiliz Konsolosu Brant da Yozgat'tan gelip Boğazköyü'ne giderken, bu Nefes köyünü ziyaret etti ve evlerin yapımında kullanılmış birçok mermerle kitabeler ve sütun vb. parçaları buldu. Kale denilen tepede kazı yapılarak bazı yerlerinde duvarı mermer kaplı (s.486) güzel bir bina bulundu. Diğer tepede de araştırma yapılmış ve çıkarılan taşlar, Yozgat'ta inşa edilen caminin binasında kullanılmıştır. Buralarda bulunan madalyalar, ilim ve tarihe bir yarar sağlamadan, hemen eritilmiştir[770]. Bu tanımların, eski Tavium'a uymadığı inkar edilemez. İki tapınaktan biri, Jüpiter'in olabilir. Açık ve kolay, yani engebesi olmayan bir yerde olan Nefes köyü, adından da anlaşıldığı üzere dar bir yerde bulunan Boğazköy'e oranla Trocmienler için merkez olmaya, daha uygundur. Eski çizelgelere göre bu Tavium şehri, kuzeyden güneye ve doğudan batıya giden yedi büyük yolun buluşma noktasıydı.

---

[767] *Asia Minor,* II, 100.
[768] Yani kitabın yazarı (Ç.N.).
[769] Hamilton, *Researches,* I, 391.
[770] Carl Ritter, *Erdkunde,* IX. bölüm 1, s.370.

Ankara'dan Tavium arasındaki mesafe, iki eski kayıtta belirtilmiştir. Peutinger'in çizelgesi, bu konuda eksiktir; o hâlde bu iki nokta için yararlı değildir;

Peutinger'in Çizelgesi

Ankara'dan	Mil	Kilometre
Acitorihiaco	36	53 244
Eccobriga	33	48 807
Lassora	25	37 975
Stabiu	17	25 143
Toplam :	111	165 169

Antonin'in Çizelgesi

Ankara'dan	Roma mili	Kilometre
Bolesgasgus	24	35 496
Sarmalius	24	35 496
Ecobrogis	20	29 580
Adapera	24	35 496
Tavio	24	35 496
Toplam :	116	171 564

(s.487) Bu hâlde Ankara (Ancyre)'dan itibaren yaklaşık olarak yüz seksen kilometrelik bir mesafe hesap etmek gerekir ki bu da (Büyük) Nefes köyünün bulunduğu noktaya, tamamen denk gelir.

Bu Tavium şehrinin yerini belirleme problemi, Carl Ritter tarafından tam bir şekilde incelenmiş ve sonuçta, bu (Büyük) Nefes köyünde karar kılmıştır. Tavium'un yeri problemini, Carl Ritter enine boyuna incelemiştir. Sonuç olarak, o da bizimle aynı kanaate varmıştır. Geriye Texier'in tahminlerinin doğruluk ihtimali kalmıştır. Texier, Tavium şehrinin Bizans ve Hristiyanlık dönemlerinde daha gelişmiş bir durumda olduğunu var sayıyor. Bunu Konsil belgeleri ve (Büyük) Nefes köyüne komşu olması doğruluyor. Oysa ki Boğazköy harabeleri[771], sadece çok eski antik kalıntılar içeriyor[772].

---

[771] Ve metnin yazarı için doğru olabilme ihtimali olan Hristiyanlık dönemi Konsil belgelerine göre, Tavia şehri daha çok Bizans dönemine ait olan komşu köy Nefes'teki harabelerden meydana gelmiş olabilir. Carl Ritter, *Erdkunde,* 1858, IX, 394.

[772] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan son altı cümle, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).

DİZİN

A

A. L. Fulvius Rusticus Aemilianus 461
Abassus 428
Abbaitis 331
Abrostola 333, 430, 431
Abydos 130, 183, 253, 405
Acamas 372
Acaridos Comé 428
Acaris 428
Acem Halısı 366
Achaeus 60, 61
Achaide 179
Achaie 465
Acitorihiaco 479
Acmon 28, 267
Acmonia 28, 267, 277, 333, 364, 368, 369, 398
Acrasi 81
Adaklar Rafı 358
Adalar 107
Adalar denizi 262
Adalia ..... Bkz. Antalya
Adana 404
Adapera 479
Adoreus 280
Adramys 28, 39
Adramytium 137
Adraste 268
Adriyatik 250
Aedes 348
Aegea 5, 12, 137
Aegès 129
Aégion (Vostizza) 256
Aegiroessa 5
Aelien 227
Aeornum mağarası 223
Aepytus 122, 205
Aeryclès 310
Afrika 25, 65, 133, 473
Afrodit (Aphrodite) 118
Afyon 368
afyon tarımı 372
Afyonkarahisar 90, 362, 369, 403
Agamemnon 3, 172, 248, 260
Agarı 284
Agathias 100, 179, 180
Agatocle Le Samien 196
Agdis 435
Agdistis 262, 343, 440
Agamemnon 177
Agesilas 132
aglomera (agglomérat) 348
Agora 56
Agoranome 443, 466
Agria 458
Agrillo 332
Agron 28, 33
Ağa 359
Ağlasun (Sagalassus) 406, 428
Ahat köyü 361, 368, 369
Ahırlar Şehri 427
Ahmetçi Köyü 73
Ainsworth 337, 416, 417, 419, 474, 475
Aizani 142, 273, 276, 282, 283, 284, 287, 288, 289, 291, 293, 296, 300, 303, 307, 310, 311, 314, 319, 329, 359, 392, 394, 395, 443
Aizanililer 142, 289, 349
Aizanitide 291
Aizanitis 276
Aizen 289
Ak Burun 241, 242
Ak Kilise 345, 381
Aka ülkesi (Achaïe) 176
Akalardan (Achéens) 176
Akamenit Keyhüsrev (Cyrus l'Achéménide) 124
Akamenitler (Achéménids) 60
Akça Taş 476
Akdağ 282
Akdeniz 32, 182
Akenanotafos 352
Akhisar (Thyatire) 45, 80, 97, 406
Akkaya 337
Akropol (Acropole) 23, 55, 141
Akropol dağı 61
Aksaray (Archelais) 287, 433
Aksu (Cestrus) 281, 386, 406, 427, 472
Akşehir (Philomelium) 97, 276, 381, 382, 400, 401, 404
alabalık 85
Alabande 424, 425
Alalia 251
alan (Area) 93
Alander 281, 381, 428
Alaşehir (Philadelphie) 80, 82, 84, 86, 88, 90, 91, 95, 97, 109, 368, 402
Alaşehir çayı (Cogamus) 26, 82, 83, 84, 85

86, 88, 90, 403
Albay Leake.....279, 338, 342, 348, 389, 478
Albiorix..... 412, 456, 457
Alcée..... 28
Alcetas 269
Alcibiade..... 130
Alectiane 53
Alékian..... 432, 433
Aleus 244, 245
Alexandre..... 167, 228, 461, 464
Alexandria Troas..... 218, 409
Alexis..... 143, 169, 224, 434
Alexis Comnène..... 224
Alianus 363
Alibey adası (Héctonnèse) 3
Alimna 426
Alinda 407
Alison..... 272
Alisuras 85
Allah 84
Allah'ın şehri 85
Almanlar 70, 171, 272, 336, 343
Almanya..... 336, 458
Alopèce..... 248
Altıncı Konsili..... 78
Altıntaş..... 332
aluminyumlu..... 388
Alyatte15, 22, 28, 37, 38, 39, 41, 58, 63, 64, 139, 183, 191, 247
Alyatti 429
Alydda..... 333
Amasis 125, 126, 135
Amasya 342, 416
Amazon..... 155, 161, 216, 226
Amazonlar..... 154, 161, 220, 221
Amerika 91
amfitiyatro..... 379
Amiral Massieu de Cerval..... 17
Ammien-Marcellin..... 339, 389, 443
Amorium.....332, 430, 431, 433, 434, 439
Ampe..... 192
amphibole..... 348
Amphictyonlar 249
Amphiloque 227
Amphiyon 32
Amyntas.....412, 430, 446, 456, 457
Amyntas Dejotare 477
Ana Tanrıça..... 260, 382, 439
Anabaenon 196
Anabura..... 372, 380, 428
Anacréon..... 212, 234
Anadolu.....45, 89, 143, 288, 361, 418, 420
Anaea 137
Anastasie..... 271
Anava..... 399
Anaxibie..... 196
Anchorus..... 267, 268
Ancyre .....Bkz.Ankara
Ancyreliler..... 401
Andera 137
Andrea 254
Andremon 122, 228
Androclus.....121, 155, 156, 157, 205
Andronic..... 66, 85, 100
Andronic Palologue..... 169
Andropompe..... 122
Anéa..... 216
Anéalılar 216
Aninetum..... 137
Ankara (Ancyre)74, 105, 144, 169, 272, 279, 281, 285, 310, 331, 335, 401, 407, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 423, 424, 429, 433, 435, 440, 443, 444, 446, 450, 453, 457, 458, 459, 460, 461, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479
Ankara (Angora) Irmağı (Engürü Suyu)... 281
Ankara armudu 472
Ankara Galatları..... 443
Ankara kalesi 473
Ankara keçisi 415, 418, 420, 421
Ankara kilisesi 414
Ankara savaşı..... 74, 285
Ankara tapınağı..... 450, 459
Ankara tiftiği..... 419
Ankara tiftik keçisi..... 419
Ankaralılar..... 417, 475
Anne Commène 169
Annibal 411
Antakya (Antioche).....180, 271, 293
Antalcidas 132, 133, 135
Antalcidas Antlaşması 133, 135
Antalya.....427
Antandros..... 138, 406
ante urbem 241
anthésterie..... 235
Anthimus 464
Anthis 12
Anthymus..... 173
Antigone 60, 269, 397
Antioche..... 180, 401
Antiochus44, 57, 60, 61, 73, 75, 77, 79, 80, 97, 194, 202, 212, 228, 233, 236, 237, 244, 248, 253, 254, 383, 397, 411, 424, 425, 444
Antiochus Soter 397
Antioshıs 7
Antipater..... 269, 409
Antiphus 26

Antiyoehus 6
Antoine Wrandles 458
Antonin 81, 136, 142, 180, 440, 460, 479
Apamée 196, 368, 373, 383, 395, 396, 397, 398, 399, 401, 403, 428
Apamée Cibotos 428
Apaméeli Demostrate 196
Apellicon 234
Aphia 49
Aphidas 289
Aphrodise 220
Apia 6
Apocalypse 61, 80, 165
Apoecus 233
Apollodore 241
Apolloius 55
Apollon 8, 9, 40, 46, 81, 161, 164, 174, 181, 193, 198, 199, 200, 201, 202, 204, 215, 217, 226, 227, 229, 231, 232, 243, 247, 249, 265, 390, 395
Apollon Didym 181
Apollon dini 193, 200, 226
Apollon Épicurius tapınakları 243
Apollon İsmenien 200
Apollon Klaros (Clarius) tapınağı 226
Apollon Larissaeus tapınağı 46
Apollon mağarası 215
Apollon Oulius 193
Apollon Panionius 229
Apollon tapınağı 8, 199, 204, 231, 247, 249
Apollonia 401
Apollonis 78, 81
Apollonis de Cyzque 79
Apollonius 106, 227, 444
Arabyza 438
Arap 152, 153, 434, 467
Arap Hisar 425
Araplar 467
Arbelles 201
Arbora 203
Arcadie 289
Arcadiopolis 137
Arcadius 379
Arcas 289
Arcbégète 390
Archélaüs 196
archonte 310
Arconnèse 233
Ardys 36, 37, 58
Argee (Erciyes) Dağı 181
Argennum 225, 242
Argie 193
Argienler 98
Argienli 193
argile 335
Arginuses adaları 131
Argos 5, 15, 200
Argyre 237
Arhidée 269
Arhontluk (liderlik) 464
Arî 124
Ariarathe 414
Ariénis 38, 39
Arinthée 272
Ariobarzane 444
Arisbé 183, 406
Aristagoras 10, 59, 127, 191, 192
Aristarché 252
Aristarchus 167
Aristodème 111
Aristonic 10, 254, 255
Aristonicus 136
Aristote 234
Arkadyalı 121
Arkiaefas 348
Armeniya 267, 272, 288, 446, 459
Armenocastrum 434
Arnavut 11
Arnavut Adulas 44
Arnobe 262, 439
arpa 423
Artabaze 397
Artapherne 59, 127
Artaxerxe 8, 50, 129, 212, 222, 255, 402
Artémidore 49, 156
Artémis 162, 224, 226
Artemisius 167
Artys 122
Arundell 64, 81, 95, 96, 382, 389, 398, 399, 401
Arvan köyü 429
Asarlı Kaya 475
Asarlı Köy 475
Ascanie 260
asiarque 235
Asiarque 98, 167, 220
Asiarqueler 167, 168
Asius 47
Asklepius (Esculape) 202, 382
Asopus 202, 382, 384, 386, 442
Aspendos (Aspendus) 311, 406, 427
Aspis 233
Assesiéne 183
Assessos 183, 191
Assos 9, 22, 27, 137, 157, 245, 246
Astarté 49, 118, 265
Astyage 38, 41
Astynome 443

Astyra ... 40
Asur29, 33, 34, 38, 58, 68, 126, 134, 263, 264, 266, 469
Asuriye ovası ... 65
Asurlular28, 29, 34, 41, 72, 125, 264, 266, 438
Asurya ... 29, 419, 422
Asya3, 5, 7, 9, 10, 11, 13, 22, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 47, 54, 58, 59, 61, 63, 64, 66, 68, 70, 73, 74, 75, 77, 78, 80, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 100, 105, 106, 107, 109, 112, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 127, 128, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 154, 155, 159, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 199, 201, 207, 209, 212, 213, 216, 221, 222, 224, 226, 227, 228, 235, 236, 237, 239, 242, 243, 244, 247, 249, 250, 252, 254, 255, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 268, 269, 270, 273, 275, 277, 279, 286, 287, 291, 293, 310, 311, 333, 343, 352, 357, 373, 379, 382, 384, 385, 386, 388, 392, 397, 398, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 417, 418, 419, 420, 422, 423, 424, 431, 432, 439, 444, 446, 458, 460, 461, 464, 465, 467, 468, 469, 472, 477
Asya Galatyası ... 410
Asya İmparatorluğu ... 310
Asya İyonyası ... 117
Asya Prokonsülü ... 382
Asya Rumları ... 35, 39, 42, 118
Asya'da Hristiyanlık ... 237
Asya'nın Yedi Kilisesi ... 84, 165
Asyalı ...
Asyalılar ... 118, 119, 165, 261, 265, 266, 286, 352
Aşağı Germanya ... 465
Aşağı Türk Ali ... 474
aşı boyası ... 91
Aşiret ... 465
Aşiret Lideri (Phylarque) ... 466
Atarnée ... 223
Atçı ova ... 214, 216
Atéporix ... 412, 456, 457
Atès ... 343, 347, 348
Athamas ... 122, 233
Athena (Minerva) tapınağı ... 183, 207
Athénée ... 15, 424, 464
Athéniade ... 382
Athénodore ... 332
Athymbradus ... 111
Athymbrus ... 111
Atina35, 96, 121, 123, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 204, 208, 219, 220, 235, 236, 243, 246, 248, 256, 291, 300, 310, 377
Atinalı Aepytus ... 205
Atinalılar3, 59, 122, 123, 127, 130, 131, 132, 155, 193, 216, 220, 233, 235, 236, 249, 461
Atizyès ... 397
Attale9, 82, 95, 136, 156, 159, 171, 212, 222, 229, 269, 270, 411, 424
Attallar ... 7, 136, 229, 310, 411, 438, 441, 442
Attallar Devleti ... 276
Attalia ... 95
Attapherne ... 10
Attika (Attique) ... 117, 129, 134, 377
Attis ... 375
Atyadeler ... 27, 28
Atys27, 262, 267, 268, 343, 347, 348, 396, 438
Aucher Éloi ... 416, 418
August ... 446
Augustaux ... 443, 446
Auguste164, 180, 202, 220, 248, 310, 382, 383, 384, 401, 412, 446, 450, 453, 456, 458, 459, 460, 461, 465
Auguste Makedonyalı birliği ... 465
Auguste oyunları ... 382
Auguste tapınağı ... 453, 456
Augusteum ... 450, 458
Aulium ... 137
Aulocrène ... 196, 396, 397
Aur. Helius F. Domnus Closaménienler ... 476
Auréliopolis ... 137
Aurelius ... 220
Auschise ... 25
Auvergne ... 87
Auvergne'de Volvic ... 88
Avcı çayı (Halésus) ... 228
Avidius Quietus ... 303
Avrupa24, 27, 29, 33, 44, 64, 72, 107, 108, 111, 120, 129, 142, 146, 148, 233, 240, 242, 247, 248, 250, 255, 256, 259, 260, 261, 287, 289, 311, 314, 335, 342, 366, 377, 408, 409, 415, 417, 419, 420, 421, 435, 458, 465, 472
Avrupa sömürgesi ... 256
Avrupalı29, 33, 146, 148, 178, 259, 261, 337, 408, 424, 458
Avrupalılar ... 146, 224, 408, 469
Avşar ... 36, 288
Axylon ... 423, 429, 430
Ayaslug ... 148, 152, 153, 158, 159, 170, 194
Ayasofya ... 169, 373

Ayasofya Camisi 106
Ayaş 472, 473, 474
Ayazma 107
Aydın30, 44, 76, 85, 98, 100, 101, 102, 103, 111, 112, 143, 180, 195, 213, 214, 231, 360, 366, 406
Aydın Dağları (Messogis) 78
Aydın Güzelhisar (Tralles) 98
Aydınoğlu 170
Aydınoğulları 169
Aydost 476
Ayılar adası 233
Ayna çayı 96, 97
Azan 289
Azanée 289
Azanéeli 289
Azanian 289
Azanion 289
Azanoi 289

B

Bâb-ı Âli 213
Babil (Babylone) 33, 40, 41, 54, 265, 469
Babil Kralı Labynete 38
Babil Kralı Nebukadnezar 38
Babilli 29
Babilliler 63
Baccheion 250
Bacchus (Baküs)161, 223, 229, 234, 235, 239, 343, 392
Bafa 36, 178, 182, 223, 225
Bafi 225
Bağdat 419, 459
Bakır 81
Bakır köy 81
Bakırçay (Caïque) 5, 6, 13, 81, 260
Baktriyana (Bactriane) 468
Baktriyanalılar (Bactres) 124
Baküs 234, 235
Baküs dini 235
Baküs tapınağı 240
Bala Pazar 441
Bâlâhisar 429, 441
Banaz 361, 368, 383
Barathra 404
Baratkra 405
barbar40, 49, 117, 119, 120, 222, 408, 410, 460
Barberousse 467
Bargara 137
Bargylia 196
Barka 25
Baron de Nerciat 214
Baron de Wolf 338
Barth .. 338, 340, 348, 358, 359, 363, 431, 432
Basra 33, 192
Bassae 193
Bassus 464
Baş Papaz 466
başkentin kızı 464
Bathys 333
Batı Asya 468
Bayat 280, 281, 345, 380, 381, 428
Bâyezid 45, 85, 468
Bayındır 46, 47, 48, 151
Bayramiye tarikatı 459
Bazilika (Basilique) 221
Bedesten 146
Bédré 283, 434
Bédré Çayı 281
Bedrettin 75
Belkıs Sarayı 427
Belos 33
Bélus 28, 29, 34
Beotieli 233
Bérécyntes 260
Bérécynthe 260, 438
Bergama (Pergame) 6, 8, 11, 13, 44, 60, 62, 63, 73, 74, 78, 79, 80, 81, 82, 85, 91, 111, 136, 137, 156, 212, 223, 237, 246, 254, 269, 270, 303, 310, 382, 406, 407, 408, 411, 435, 440, 442, 446
Bergama Devleti 44, 136
Bergama Kralı Attale 79
Bergama Kralı Attale Philadelphe 82
Bergama Krallığı 270, 310
Bergama Prensliği 85
Berlin Akademi 72
Bermius 259, 267
Besika körfezi 421
Beudos 278, 372, 381, 428
Beudos Vetus 380
Bey köyü 283
Beyaz Şehir 84
Beyaz tiftik (tislik) 420
Beypazarı 279, 416, 472
Beyrut 68
Bias 206
Biblis 201
Biga çayı (Granique) 136, 406
Bin Tepe 64, 73
Binbaşı Keppel 95
Birgi 51, 52
Birinci Galatya 466
Birinci Sultan Ahmet 468

Bitinya7, 62, 107, 136, 201, 269, 270, 271, 272, 275, 276, 280, 407, 408, 409, 410, 411, 429, 433, 434, 435, 464, 465
Bitinya Devleti 408
Bitinya kralları 407
Bitinyalılar 262, 408
Bizans44, 47, 50, 58, 66, 74, 79, 80, 81, 84, 85, 94, 96, 112, 137, 141, 143, 171, 178, 195, 223, 229, 244, 254, 269, 281, 285, 286, 330, 345, 364, 369, 375, 380, 381, 400, 408, 409, 423, 429, 430, 431, 433, 434, 446, 453, 456, 460, 466, 467, 475, 476, 477, 478, 479
Bizans devletleri 269
Bizans İmparatorları 423
Bizans İmparatorluğu44, 79, 80, 85, 112, 137, 223, 244, 254, 408, 430, 433, 456, 460, 476
Bizans İmparatoru 44
Bizans köprüsü 429
Bizanslı Étienne13, 42, 55, 78, 79, 137, 216, 225, 267, 289, 338, 363, 372, 394, 398, 427, 435, 438
Bizanslı Léon Le Diacre 47
Bizanslılar194, 225, 245, 246, 363, 369, 375, 385, 478
Blaundus 94, 95, 96, 331
Bletterie 443
Bodrum (Halicarnasse) 293, 406
Bodrum (Scala Nova) 111
boetyle 439
Bogadiatare 477
Boğaz 198
Boğaziçi 181
Boğazköy 42, 72, 477, 478, 479
Bohémond 467
Boiatia (Béotie) 205
Boienler 410
Boienler (Boieus) 410
Bolesgasgus 479
Bolvadin (Belouadoun) 342, 369, 400
Bolvadin (Polybotum) 382, 434
Bornova (Bournabat) 13, 17, 66, 140, 142
boustrophédon 352
Boyacı deresi 146
Boynuz 266
Boynuz Kayası 360
Bozdağ (Tmolus)26, 30, 31, 40, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 59, 66, 76, 78, 82, 94, 95, 103, 151, 242
Branchus 198
Branchyde 181, 193, 198, 199
Branchydler57, 169, 196, 198, 199, 201, 202, 243
Branchydler tapınağı 196, 202
Brennus 408
Britanya 415
Brotée 76
Brueis 173
Brullena 138
Bryg 259
Brygleri 265
Buca ovası 150
Budo 177
Buffon 420
Buhara 419
Bullada 109
Bullana 81
bumus 394
Burbuca 230
Burgaz köyü 383
Bursa (Broussa/Pruse)75, 85, 91, 181, 271, 281, 283, 284, 287, 333, 364, 468, 469, 472
Buruncuk köyü 48
Busbeck 415, 416
Buz Dağ 26
Büyük Diyana 167
Büyük Efendi 145
Büyük Frigya275, 276, 279, 335, 340, 382, 418, 433
Büyük İşkender 164, 405, 473
Büyük Nozlu 110
Büyük Olan Efeslilerin Diyana'sı 167
Büyük Suret 77
Büyük Urlak 248

C

Cabalè-Maeonienler 25
Cabalis 25
Cabires 262
Cadi 262, 273, 276, 281, 319, 330
Cadmée 205
Caduéne Makedonyalılar 79
Cadueni 330
Cadytis 198
Caïanas 62
Caïque ..... Bkz. Bakırçay
Caisus 167
Caius 464
Calamaki 256
Calameslar 128
Calamesların Adası 128
Calamine 65
Calanudda 93
Calaus 343
Calchas 227, 242
Calévas 9
Callatébus 86

Calle 473
Callicratides 131
Callinus 37, 139, 227
Caloé 47, 48
camelot 419
Campa Manlius 281
Campus Métropolitanus 362, 428
Canachus 200
Candaule 28, 34, 35, 58
Canoe 253
Cantabreler 100
Caorura 94
Capros 386
Caprus 384
Car 27
Caracalla 460
Carachylae 412
Caracylée 461, 464
Caragamous 472
Caramanie 145
Carl Ritter 279, 374, 479
Caroura 27
Carteria 248
Carus 27
Carystienliler 198
Castor 342
Casyste 242
Catacécaumène ..... Bkz. Katakekomene
Catacécauménite 90
Catana 239
Catarrahactès 275, 396, 398
Catarrhacès 427
Cauconeler 122
Caularès 426
Caystre 26, 36, 46, 47, 73, 78, 109, 110, 139, 151, 154, 155, 156, 159, 160, 171, 178, 230, 231
Caystrophedium 403, 405
Cebalie 25
Cebel-i Cermak 419
Cédrenus 224, 433
Célaenae 196, 267, 268, 275, 390, 396, 397, 398, 399, 403, 405, 407
Célaenes 45
Cella 5, 57, 200
Cenchrius 174
Ceneviz 66, 144, 254, 255, 474
Cenevizliler 11, 143, 144, 254, 255
Céramorum Agora 285, 403, 405
Cercaphus 196, 228
Cérès 182, 464
Cérès Éleusine tapınağı 210
Cerès-Eelosine 128
César Hadrien Auguste 202
Cestrus 406, 427
Cevizli (Messogis) dağı 30, 52, 98, 103, 110, 111
Ceyhan (Pyramus) 404
Cezayir ovası 63
Chalcidienler 241
Chalcitis 241
Chandler 15, 64, 76, 111, 120, 143, 158, 159, 177, 201, 203, 204, 207, 210, 224, 239, 398
Chandlier 111
Chaos 426
Charon 223
Charonium 94, 112
Chérémon 100
Cherraeidae 237
Chersiphron 162, 163
Chersonnèse 24, 396, 409
Chia 36
Chio 138
Chirocrate 163
Chishull 81, 120, 159, 201, 352, 456
Choiseul 159
Chonae 400
Christo-Doulos 224
Chrysanthius 61
Chrysorrhoas 112
Chytrium 247
Cibotos 14, 373, 395, 397, 428
Cibyra 399, 426
Cicéron ..... Bkz. Çiçeron
Ciera 409
Cihannümâ 459
Cilbiana Juga 78
Cilbiane 47, 78
Cilicie Trachée 407
Cimé 9
Cinéis 144
Cinémis 249
Clamydda 333
Claros 137, 140, 151, 156, 181, 198, 226, 227, 228, 230, 231, 232, 243
Claude 146, 398
Claudien 375, 464
Claudius 464
Clazomè 247
Clazomène 138, 228, 247, 248, 249
Clazomènliler 228, 247, 248
Cléon 269
Cléri 303, 307
Cléros 303, 307
Climax 406
Climax Phaselis 407
Clophon 137
Cnide 132, 166

Cnopus 122, 242
Cockerell 56, 389
Cocleo 332
Codine 76
Codrus 121, 122, 128, 228, 250
Cogamus 86
Colchide 345
Coloé 26, 63
Colonnes 406
Colophon 138, 140, 226, 227, 228, 229, 232, 236
Colophonlular 228
Colosaae 399
Colosaaeliler 399
Colose 48
Colossae 30, 386, 399, 403, 405
Colossienler 385
Comana tapınağı 166
Combett 357, 358, 359
Combolamar 429
Comnène 382
Comocetiunt 464
Condaule 55
Conon 132
Constantin 66, 275
Constantine 65
Consulaire 414
Coracius 228
Corancez 395, 419, 421
Cori tapınağı 246
Corinthe 256
Corissus 156, 157, 158, 160, 171
Cormasa 427, 428
Corneto 27
Coroebus 261
Corycéenler 242
Corycéon dili 242
Corycuk 242
Corycus 242
Corycus Portus 242
Cos 52
Cosmétère 162
Cotyaeum 93, 273, 330
Cotyoeum 276, 281, 284, 285, 287, 368
Cotys 27
Crézüs ..... Bkz. Krezüs
Crispus 220
Crithesis 11
Cromiek 473
Crommyonesos 248
Cryos 66
Ctésiphon 163, 164
Cuballum 429, 433
Cuma köyü 230
Cuma ovası 230
cumhuriyet 254
Curéte 174
Curètler 174, 262
Curis 14
Curopalate 224
Curtius 38, 130, 268
Cüneyt Bey 11, 44, 45, 85, 145, 169, 170, 232
Cyanée adaları 89
Cyaxare ..... Bkz. Kyaksar
Cybèle (Kibele) 56, 215, 262
Cydnus 467
Cydrelus 122, 222
cymatilis 416
Cymé 5, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 44, 124, 134, 138, 250, 253, 255
Cyméliler 10, 11
Cyrena Démocharès 220
Cyrène 7
Cyri castra 407
Cyrille 237
Cyrnos 251
Cyrus ..... Bkz. Keyhüsrev
Cyzique 3, 111, 130, 183, 262, 269, 272

Ç

Çaka Bey 143
Çakır Ali 175
Çanakkale 182, 287
Çanakkale boğazı (Hellespont) 183
Çandarlı (Pitane) 5, 7
Çandır 280, 429, 432, 433
Çankırı (Gangra) 465
Çankırı (Kengiri) 477
Çanlı 177, 178, 210
Çanlı köyü 177
Çâr Su çayı 474
Çardak 399
Çardak Göl 399
Çardaklı 284
Çavdar 288, 329
Çavdar ovası 284
Çavdarhisar (Aizani) 142, 283, 284, 287, 288, 289, 290, 319, 329, 394
Çay 362, 369
Çeşme 242, 244
çıkrık 111
çınar ağacı 52
Çiçeron 224, 368, 373
Çinliler 432
Çinlilerin Budizm'i 166
çivit (indigo) 91
Çorakköy 368

Çoruk su 385, 386
Çorum 423, 478
çubuk 335
Çubuk 335, 476
Çubuk ova 419
Çubuk-Âbâd 468
Çukur Ağa 340
Çukurcu 282
Çukurköy 284
Çuvar 231

D

Dactyleler 262
Dadastane 272
Dağlı İskitler 37
Dalaman 426
Daldia 95
Dalmaçyalı 458
Damocles 410
Damon 249
Dana 404, 405
Daniel *Cosson* 458
Danville 279, 478
Daphnus 14, 237
Dârâ (Darius) 10, 37, 44, 59, 118, 126, 127, 134, 191, 192, 199, 201, 402, 406
Dardanie 408
Dardanieli 131
Darya 126
Daryalılar (Doriens) 121
Dascylium 45
Dascylium Prensliği 36
Dascylus 34, 338
Dauphine Kitabesi 235
Daurisès 127
Davala 95
Debrent 73
Decamps 103
Dedeler 283
Değirmen çayı vadisi 89
Değirmen Deresi 173
Değirmendere (Dermen-Dere) 214
Déjocès 38
Déjotare 412, 444, 446
Dejotarus 342
Delfi (Delphes) 33, 34, 39, 199, 226, 227, 247, 255, 264, 268, 343
Delfi (Delphes) tanrısı 255
Delfi (Delphes) tapınağı 198, 249
Delfili Macharéus 198
Delfililer 34
delihâne 75
Délos 193, 226
Démétrius 26, 125, 163, 166, 167, 168, 207
Démétrius Poliorcète 125
Demir kapı 405
Demirci çayı 97
Démocharès 220
Demosthène 332
deniz köpüğü 333, 335
Denizli 30, 80, 109, 196, 213, 214, 275, 384, 385, 386, 390
Denys 252
deprem 256
Dercellydas 131
Deri tabaklama 102
derviş 107
Deucalion 267
deve kuşu yumurtaları 75
Diahyrcania 78
Diane Coloène 56, 60, 63, 65
Diane Leucophryne 220
Diane Leucophryne tapınağı 211, 212, 220
Diane Munychie 171, 172
Dicle 29, 192
Didim (Didyme) 35, 164, 181, 192, 194, 198, 201, 221, 243
Didyméon 198
Didymli Apollon 198, 201, 202
Dikili Taşı 66
Dinar 30, 32, 196, 267, 268, 275, 373, 383, 390, 395, 396, 398, 399, 403, 406, 428
Dindymène 215, 262, 276, 282, 291, 329, 332, 337, 395, 435, 438, 440, 441
Dinocrate 163, 169
Dioclétien 11, 180
Diodore 464
Diognétès 456
Diomède 79
Dion Cassius 389
Dionysiaque 234
Dionysiastes 235
Dionysius Bayramları 235
Dioscoride 172
Diospolis 383
Dithyrambe 234, 235
dithyrambeler 235
Diyana (Diane) 40, 49, 97, 132, 142, 146, 155, 156, 157, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 193, 198, 199, 200, 208, 211, 212, 217, 222, 235, 252, 382, 406
Docimaeum 278
Docimée 373
Docimia 372, 373, 374, 379, 380
Docimiada 375
Docimite 373
Doğanlı 280, 352, 355, 357, 359

Doğanlı dere ... 342
Doğu Fransız Şirketleri ... 126
dolmen ... 473
Domaniç ... 282, 283
Dombay ... 397, 428
Domitius Aenobarbus ... 98
Dor ... 209, 229, 246, 293, 331, 352, 427
Dorhes ... 418
Dorienne ... 36
Dorsa ... 428
Dorylaeum ... 95, 273
Dorylaüs ... 457
Dorylée ... 31, 273, 276, 362, 368, 373, 423
Doryléo ... 332, 333
Doryloeum ... 332, 339, 340, 431
Dosithée ... 140
Dotium ... 217
Döndaş ... 284
Dr. Kramer ... 478
Draguignan ... 473
Drepanon ... 272
Dromiscus ... 225
Drymusa ... 225, 248
Dryne ... 411
Dryopeler ... 121
Düden ... 427
Dyonisiaquelar ... 229
Dyonisius ... 162

E

Ecbatane ... 38, 59, 201
Eccobriga ... 479
Ecobrogis ... 479
Edaes ... 348
Edirne ... 213
Edremit (Adramyttium) ... 3, 28, 39, 138, 406
Edremit (Adramyttium) körfezi ... 138, 262
Efes (Éphèse) 9, 11, 36, 37, 39, 40, 45, 46, 57, 58, 59, 62, 68, 70, 75, 80, 98, 112, 119, 121, 122, 130, 132, 134, 135, 137, 138, 139, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 177, 178, 183, 194, 195, 198, 199, 200, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 215, 217, 221, 222, 224, 226, 228, 229, 231, 252, 373, 381, 398, 406, 407, 424, 428, 443
Efes Artemis (Diane Éphesienne) ... 217
Efes Diyanası ... 160, 161, 166
Efes Konsili ... 207, 228
Efes limanı ... 159
Efes ovası ... 151, 152, 171
Efes Rumları ... 40
Efes tapınağı 57, 134, 164, 168, 169, 200, 212
Efes-Foça ... 70
Efesli Péonius ... 199
Efesliler ... 40, 155, 170, 207, 252
Efesliler Diyana'sı ... 162, 168
Ege denizi ... 226, 249, 260
Egestius ... 122
Eğirdir (Eğdir) ... 401
Eğri ... 246
Elaea ... 137
Elaeussa ... 248
Eleutherie ... 140
Elmadağ ... 429
el-Mâlik İbn Sâlih ... 433
Emir Aydın ... 44
Emir Hamam ... 93, 94
Endaeus ... 243
Endymion ... 224
Engürü ... 444, 476
Eoller ... 12, 13
Eolya 3, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 74, 78, 129, 131, 136, 138, 139, 140, 247, 249, 250, 253, 254, 255, 256, 262, 410
Eolyalılar (Aeoliens) 3, 5, 6, 9, 10, 26, 35, 38, 43, 73, 122, 125, 139
Ephore ... 11
Epictète ... 30, 88
Epicurius tapınağı ... 193
Epidaure ... 440
Epiphanius ... 380
Episkopal ... 48
Episkopos ... 78
Episkoposluk ... 74, 79
Eposognatus ... 429
Erae ... 241
Erathosténe ... 78
Erdek (Artace) ... 183
Erdeşir (Artaxerxe) 129, 130, 131, 132, 133, 212, 255, 402, 403
Erechteum ... 96
Ereğli (Héraclée) ... 139, 409
Eriza ... 426
Ermeni 47, 48, 77, 81, 146, 148, 176, 287, 288, 366, 460, 464, 469, 474, 477
Ermeniler ... 81, 82, 259, 261, 417, 421, 474
Eruvan ... 394
Erythrae ... 36, 138, 139
Erzurum ... 420, 432, 446, 459
Esculape (Asklepius) ... 101440, 442
Eski Goluvalar ... 473
Eskihisar ... 383, 384, 386
Eski İzmir ... 140
Eski Karahisar ... 373, 374, 375, 380, 428

Eski Kilise 428
Eski Nymphaeum - Sésostris 66
eski Yunan 344, 349
eski Yunanca 348
Eskişehir (Dorylaeum) 95, 273, 276, 281, 282, 332, 333, 335, 336, 337, 338, 362, 363, 368, 373, 423, 431, 433, 434, 440, 467
Eşen çayı (Xanthus) 226
Etienne 225
Etiyopya (Éthiopie) 126
Etna 239
Etrusque 27
Euaza Arcopolis 137
Eubée 7, 121
Eucarpia 367
Eucrates 241
Eudon 98, 100, 101, 102
Euhippa 79
Eumène 6, 44, 253, 269, 411, 424
Euménia 196, 267, 368, 372, 382, 383
Euménialılar 128
Eumenid 210
Eumonius 374
Euphorbe 289
Eupratus Marcellus Epulon 7
Eurycles 310
Eurythmia 219
Eusèbe 78, 265, 332, 343
Euthalius 228
Evangelus 160
Evdir 427
Evliya Çelebi 415, 417
Evodia 162
Exuanum 289
exveto anathemata 166
eyalet genel valileri 412

É

Élatus 289
Élée 3, 6, 7, 8, 24
Éléeliler 7
Éleusis'teki Cérès 200
Éomenia 403
Éphésium tapınağı 252
Éphésus 161
Éphore 10, 210
Épictète 62, 262, 269, 270
Épicurius 243
Épidaurieliler 121
épode 234, 235
Épyaxa 403, 404
Érechthée tapınağı 300
Érostrate 162
Érymna 98
Érythrae 242, 293
Érythrée 122, 150, 192, 226, 237, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 249, 250
Érythrus 122, 245
Ésope 284
Étienne 207, 375
Étrurie 27
Éumenia 403
Évangélique 265
Évangélus 198, 215
Évangéluslar 198
Évanthéia 98

F

Fanaktei 348
Fanum Jovis 137
Fareler adası 233
Faselis (Phaselis) 406
Faustine 271
Faustus 162
feldspat 87, 337, 360
Fenike 23, 65, 118, 242, 243, 252, 265
Fenikeli 24, 25, 126, 206
Fenikeliler 3, 9, 28, 33, 41, 117, 118, 123, 126, 128, 133, 192, 242, 262, 439
fersenk 396, 402
Fethiye (Telmissus) 55, 406
Fırat 29, 33, 41, 60, 192, 418, 419, 432
Fidènes 229
fildişi 133
fildişinden resimler 133
Filistin 29, 70, 198
Firavun 165
Firigya 33, 212, 273
Flaccus 368
Flor 74
Florence 273
Foça (Phocée) 11, 36, 70, 122, 124, 125, 126, 135, 138, 139, 144, 166, 183, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255
Foça Cenevizlileri 45
Foça Cumhuriyeti 255
Foçalı 252
Foçalı Denys 252
Foçalılar 13, 206, 233, 249, 250, 251, 252, 382
Fortuna 46, 151
Forum 373
Fransa 102, 108, 287, 329, 408, 415, 417, 421, 422, 473
Fransız 213, 248
Fransız Hastanesi 148
Fransızca 8, 53, 103, 233

Fransızlar 470
Franz 368
Frédéric 467
Frédéric Barberousse 467
Frenk 146, 148, 408
Frenk mahallesi 146
Frigya(Phrygie)13, 25, 28, 29, 30, 37, 62, 78, 87, 88, 94, 134, 136, 168, 182, 196, 234, 253, 257, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 273, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 284, 285, 286, 288, 289, 291, 310, 311, 329, 331, 332, 337, 338, 339, 340, 342, 343, 344, 345, 348, 349, 352, 357, 358, 359, 362, 363, 364, 368, 369, 372, 373, 375, 377, 380, 381, 382, 383, 385, 394, 395, 396, 397, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 406, 407, 408, 410, 411, 415, 418, 424, 427, 428, 430, 431, 433, 435, 438, 439, 442, 444, 446, 469, 472
Frigya Ancyresi 273
Frigya Apolloniası 401
Frigya Catacécaumène 278
Frigya Épictète 78, 273, 275, 276, 280
Frigya Hellespontique 280
Frigya İmparatorluğu 352
Frigya mermeri 375
Frigya Pacatienne 289, 331
Frigya Parorée 275, 276, 400, 430
Frigya Salutaire 88, 275, 278, 339
Frigyalı 261, 267, 347, 349, 439
Frigyalı Sülâlesi 267
Frigyalılar15, 26, 33, 93, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 267, 269, 277, 278, 289, 342, 357, 395, 408, 410, 435, 438
Fronton 457

G

Gabies 229
Gaeresticus 237
Gaeresticus Portus 237
Gaesatodiaktès 456
Gafartaei 348
Ga 1106, 235, 251, 262, 270, 410, 412, 413, 473, 474, 475
Galat... 413, 415, 443, 446, 460, 465, 469, 470
Galatark (Galatarque) 466
Galatlar (Galates) 340, 408, 413, 424, 435, 438, 444, 446, 456, 458, 460, 474, 475
Galatlar Cemaatı 465
Galatlar Cumhuriyeti 408
Galatlar genel meclisi 412
Galatların Oppida 473
Galatya (Galatie) 42, 144, 180, 258, 271, 273, 275, 276, 278, 279, 340, 343, 381, 407,411, 412, 413, 414, 415, 416, 418, 419, 422, 423, 424, 427, 430, 431, 432, 433, 434, 442, 443, 446, 450, 453, 457, 459, 460, 461, 465, 466, 472, 473, 476, 477
Galatya Salutaire 430, 432, 433, 443
Galatyalı 412
Galaxidi 256
Galesus 231
Galler44, 249, 276, 340, 343, 373, 387, 395, 411, 413, 429, 435, 458
Galles 434, 435
Gallien 146, 168
Gallus 262, 272, 434, 435
Galo-Grek 410, 411, 443
Gal-Rum 410
Galus 281
Galya 412, 415
Galyalı 415
Galyalılar ... 407, 408, 409, 410, 411, 412, 460
Galyalılar İmparatorluğu 408
Gand Üniversitesi 367
Gangra 477
Garfataei 348
Gargara 137
garma 474
Gaulotus 429
Gavaltaei 348
Gavartaei 348
Gavur Çanlı 177
Gazneli Mahmut 459
Gediz (Hermus) 3, 5, 13, 24, 30, 36, 43, 45, 52, 54, 55, 56, 57, 60, 62, 63, 76, 78, 82, 85, 86, 88, 89, 90, 93, 95, 96, 97, 256, 260, 273, 276, 281, 288, 291, 319, 329, 330, 360, 406
Gediz (Hermus) ovası 55
Gelon 397
gemi demiri 444
Gemlik (Ghio) 283
Gennadius 237
Gerdek Kayası 352, 355
Gérès 237
Germa 81, 430, 431, 440, 474
Germanicus 227
Germanya 410
Germeç 474
Germiyan 285, 286, 371, 403
Gessus 210
Gezgin Busbeck 416
Gharma 432
Ghiuldiz 95
Gigée gölü 65

Girit7, 24, 61, 73, 122, 182, 205, 226, 242, 395
Giritli....226
Giritli Lagoras....61
Giritliler....226, 242
Giyi köyü....284
Giza....137
Glaucé....225
Glaucia....225
Glycom....94
gnays....48, 49, 52, 53, 83, 86, 89, 282
Gocak....283
Godefroid....333
Godefroid de Bouillon....333
Goeson....210
Goesus....210, 211
Gomoaire....272, 273
Gongyle....8
Gongyle Eréthrien....8
Gordion....440
Gordio-Teichos....425
Gordis Düğümü....406
Gordius263, 264, 266, 267, 268, 339, 340, 342, 343, 348, 444
Gordiuslar....267
Gordiyon (Gordium)267, 269, 279, 339, 342, 406, 407, 429, 444
Gorgone....333
Gorpiacus....94
Got....62, 271
Gotlar....62, 168
Göbek....95
Gök....474
Gökdağ....472
Gökdere....281
Gördes Halısı....366
Gördük çayı (Lycus)....30, 79
grammateus....167
Grandük Roger....93
Granique....406
Granique Savaşı....60
Gras....5
Gratien....180
Grégoire....286
Grejuva (Grégeois)....144
Grius....225
Grynium....5, 8
Guillaume Busbeck....458
Gurgul köyü....151
Guru Bel....284
Gül Mahalle....148
Gülbahçe....247
Gülek boğazı....404
Gülik Han....427
Gümek....428
gümrülç....150
Gümüş köyü....216, 217
Güneş Dağı....435
Güzelhisar....12, 14, 44, 100, 101, 102, 195
Gygéade....34
Gygée....26, 62, 63
Gygée Gölü....55
Gygés....34, 35, 36, 58, 139, 338

H

Hacı Bayram Velî....453, 459, 468, 469, 473
Hacı gölü....399
Hacı köyü....288
Hacı Muratoğlu....366
haç....355
Haçlı....333, 408, 467
Haçlılar....333, 467
Hadım papazları....388
Hadrian122, 136, 202, 212, 303, 310, 377, 433, 465, 477
Halep....476
Halésus....228, 231
halıcılık sanatı....364
haliçe....91
Halife el-Mu'tasım....434
Halife Harun er-Reşîd....433
Halikarnas....407
Halikarnas (Halicarnasse) Kraliçesi....224
Halikarnaslı Denys....439
Halil....45
Halitée....157, 160
Halkapınar çayı (Mélès)....141
hamam....432
Hamilton76, 90, 94, 95, 96, 112, 240, 314, 331, 360, 382, 383, 386, 400, 417, 432, 433, 443, 459, 475, 478
Hammer....85, 285, 403
Hamza Bey....45
Harap Ören....340
Harizm....418
Harpa....425
Harpagus....43, 124, 125, 250, 251, 253
Harpas....425
Harpas kalesi....425
Harpasa mevkisi....425
Harpasus....425
Harun....165, 433, 459
Hârûn er-Reşîd....363, 459
Hasanoğlu....417
Haşhaş....362
Havarilerden St. Barthélemy....109
Haymana....278, 281, 417, 430, 475

Hazar 418
Hazar Denizi 37
Hécatodore 220
Hécube 261
Hélénopolis 272
Hélice 176, 179
Hellade 260
Hellenium 126, 135
Hellespont 3, 10, 36, 60, 183, 229, 265, 268, 273, 276, 405, 406, 409, 410
Hellespont Frigyası 273
Hellespontin 6
Helvius 426
Héraclée 139, 182, 222, 223, 224, 279
Héraclide 10, 28, 29, 33, 34, 35, 161
Héraclidler 3, 28
Héraclius 466
Hercule tapınağı 246
Héréade 59
Hérès 233
Hergan kale 433
Herkül (Hercule) 28, 35, 58, 155, 161, 221, 242, 243, 275, 395
Hermalous 49
Hermeias 456
Hermésia 14
Hermogène 94, 135, 209, 220, 221, 236, 239, 246, 289, 297
Hermoté 406
Hermus 3, 5, 13, 14, 24, 30, 36, 43, 45, 52, 55, 62, 66, 72, 76, 79, 88, 89, 90, 93, 94, 95, 97, 256, 260, 275, 276, 288, 291, 319, 329, 330, 360, 361
Hérode Atticus 409
Hérodien 289, 435, 438
Herodot 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 22, 24, 25, 27, 28, 29, 31, 32, 34, 42, 43, 58, 63, 64, 68, 70, 72, 86, 117, 122, 123, 127, 134, 138, 139, 140, 192, 210, 211, 247, 251, 252, 259, 260, 261, 268, 386, 396, 398
Hésiode 11
Hespérus 303, 307
Hespérus'un Quiétus'a 307
Hésychius 280
Hésychus 380
Hırsız mağarası 475
Hidée 54, 55
Hieracomé 425
Hiérapolis 386, 387, 388, 390, 392
Hiérocésarée 97
Hiéroclès 42, 46, 48, 93, 94, 96, 212, 216, 220, 273, 275, 331, 339, 382, 443
Hiéroclèsce Okrasus 81
Hiérodule 163
Hiéron 14, 206, 383
Hiéronda 203
Hind (İnde) 33, 296
Hindistan 166, 385, 459
Hindo-Cermen 64
Hint 242
Hintli 426
Hippi 244
Hippolythe 28
Hipsili 232, 233
Hipsili (Hypsili) Hisar 45
hiyeroglif 68
Hollandalı 458
Homerium 141, 145
Homeros 3, 9, 11, 12, 25, 26, 27, 28, 47, 54, 63, 79, 119, 134, 141, 145, 260
Honaz (Cadmus) Dağı 263, 385, 386, 389, 399, 400, 403
Honaz (Khonos) 385
Honoriade 423
Honorius 379, 423
Horace 229
horâsân 83
Horzum 426
Hristiyan 50, 58, 63, 65, 80, 84, 85, 165, 168, 202, 207, 255, 344, 355, 408, 432, 434, 439, 442, 470, 473
Hristiyan İmparatorlar 473
Hristiyan Kilise 80
Hristiyanlar 54, 80, 84, 85, 165, 169, 277, 286, 399, 468, 470, 471
Hristiyanlık 49, 61, 74, 80, 85, 107, 109, 165, 212, 224, 355, 394, 399, 430, 459, 479
hukuk hakimliği (Tribunal) 465
Hüsrev Paşa Hanı 280, 345
Hyda 26, 55
Hydee 54
Hydrelus 111
Hyéla 251
Hygie 202
Hylé 215, 217
Hyllus 73, 79, 81, 96, 97, 260
Hymées 127
Hypaepa 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 97, 137
Hyparna 406
Hypélée 155
Hypélée çeşmesi 157
Hypéréchius 272
Hypsili Hisar 45
Hyrcanienne ovası 77, 78
Hystaspe 126, 127
Hystiée 10, 118, 191
Hz. İsa 165, 166, 198, 224
Hz. Müsa 265

I

I. Attale 60
I. François 408
I. Gordius 267
I. Mehmet 11, 44
I. Midas 262, 343
I. Sultan Mehmet 469
II. Eumène 270
II. Midas 268
II. Murat 75
II. Süleyman 75
III. Alâeddin 44
III. Antiochus 444
III. Efes Konsili 112
III. Midas 268
Ilgın 401
Ilıca 232
Istanos 472, 473, 474
Istenez 427
Işıklı 368, 382, 383, 403, 404
Itea 256
İassus körfezi 138
İberya 250
İbn-i Batûta 153
İbnu'l-Esîr 467
İbrahim Paşa 287
İbrâniler 117
İcaros 183
İconium ..... Bkz. Konya
İç kale 470
İda Dağı 10
İénéen 235
İftyankas 404
İki Comana 206, 443
İki Saray 368
iki Scipion 61
İlesler 90, 277, 367, 368, 369
İliade 28
İlium 405, 406
İllirya 410
imam-zâde 107
İmparator 143
İmparator Alexis Comnène 434
İmparator Andronic 80
İmparator Antonin 371
İmparator Antonin Caracalla 80
İmparator César Auguste 160
İmparator César Lucius Septimus Sévérus Pertinax Auguste 374
İmparator César Titus Aelius 465
İmparator Hadrian 202, 303, 477
İmparator Héliogabale 439
İmparator II. Andronic 74
İmparator II. Basile 48
İmparator Jean 85
İmparator Jean Comnène 143
İmparator Jovien 466
İmparator Julien 61, 202
İmparator Konstantin 379
İmparator Léon 93
İmparator Manuel 332
İmparator Marc-Aurèle, ... 382
İmparator Michael Paléologue 254
İmparator Nerva César Auguste 220
İmparator Romanus Diogène 434
İmparator Septimus Sévér Pertinax 374
İmparator Tibère 27, 61
İmparator Titus César Auguste Vespasien 384
İmparator Trajan 384
İmparator Valens 272
İmparator Valisi 465
İmparator Vespasien 80
İmparator Zenon 433
İn Pazarcık 345, 380, 381
İncikler 97
İndus 426
İnegöl 272, 280, 281, 282, 283, 434
İnegöl deresi (Gallus) 280, 434
İngiliz 51, 64, 111, 150, 201, 342, 371
İngiliz Dilettanti Derneği 209
İngiliz Konsolosu Brant 478
İngiliz Konsolosu Ricaut 80
İngiliz yazar Borlage 106
İngilizce 72
İngiltere 287, 417
İngiltere Müzesi 266
İnönü 282, 336, 342
İphition 26
İpsus 60, 269
İran.6, 8, 10, 30, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 49, 50, 59, 64, 81, 107, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 155, 191, 193, 199, 201, 206, 210, 212, 250, 252, 255, 262, 264, 268, 270, 275, 296, 344, 355, 364, 371, 377, 402, 403, 404, 406, 412, 419, 420, 422, 446, 466, 467, 468, 469
İran Selçukluları 467
İranlı 136, 212
İranlı Diane tapınağı 97
İranlı Lydien 49
İranlı Tabalus 59
İranlılar5, 6, 9, 10, 30, 41, 52, 56, 59, 60, 78, 119, 124, 125, 126, 128, 132, 133, 135, 155, 191, 192, 199, 202, 206, 212, 224, 233, 234, 243, 247, 248, 251, 252, 268, 352, 406, 438

İrenark (İrenarque) 443, 466
İsaklı 400
İsaurya (İsaurie) 275, 430, 433
İsfahan 420
İshak Çelebi 76
İshaklı (İpsus) 31
İsidore 207
İsionda 427
İskender 9, 37, 44, 56, 60, 65, 73, 79, 95, 135, 136, 140, 154, 162, 163, 164, 193, 194, 199, 201, 206, 207, 222, 224, 234, 243, 248, 264, 267, 269, 311, 344, 397, 398, 405, 406, 408, 411, 444, 467, 473
İskenderiye 163, 180
İskit 37, 64, 65, 154, 465
İskitler (Scythes) 64, 168, 191, 261
İslâm 107
İslâmiyet 75
İsocrate 11
İsodomon 20
İspanya 420
İsrailoğulları 265
İssus 405, 406
İstanbul 66, 74, 75, 78, 100, 112, 143, 180, 213, 214, 270, 271, 272, 286, 366, 459, 466, 472
İstanbul Boğazı 89
İstanköy (Cos) 134, 180, 221
İstanos 474
İstenez 427
istife lülesi 336
İsviçre 53, 173
İtalikler (İtaliques) 27
İtalya 27, 44, 87, 90, 377, 410, 414, 418, 450, 453, 458, 460
İtalyanlar 254
İyon. 39, 56, 57, 163, 181, 203, 229, 239, 240, 246, 293, 300, 392
İyonya (İonie) .. 5, 6, 25, 29, 30, 31, 32, 36, 37, 39, 41, 42, 45, 46, 59, 68, 70, 74, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 144, 154, 161, 168, 172, 176, 178, 181, 182, 183, 193, 194, 198, 199, 201, 202, 206, 207, 212, 222, 224, 226, 228, 229, 233, 234, 236, 237, 242, 243, 246, 247, 249, 250, 252, 254, 256, 300, 395, 410
İyonya Konfederasyonu 206, 224, 229
İyonya Konfederasyonu üyeleri 222
İyonyalı 35, 39, 117, 122, 123, 125, 127, 134, 135, 182, 191, 233
İyonyalılar 5, 10, 26, 35, 36, 37, 42, 43, 46, 56, 59, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 134, 135, 136, 138, 139, 154, 155, 161, 175, 182, 191, 192, 196, 205, 206, 207, 210, 211, 222, 229, 233, 247, 250, 252
İzmir (Smyrna) . 3, 5, 8, 9, 12, 13, 14, 15, 17, 29, 30, 36, 37, 44, 45, 46, 47, 53, 56, 57, 62, 66, 68, 70, 72, 74, 76, 77, 78, 81, 82, 84, 91, 93, 95, 107, 108, 110, 111, 119, 122, 123, 133, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 150, 155, 169, 170, 171, 172, 178, 208, 213, 214, 228, 229, 230, 237, 241, 247, 248, 249, 256, 260, 261, 288, 319, 329, 330, 333, 335, 360, 366, 420, 424, 458, 469, 476
İzmir halısı 91, 108, 366
İzmir kili 335
İzmir körfezi 13, 14, 15, 29, 76, 123, 150
İzmir Metropolitliği 95
İzmir-Bergama 8
İzmir-Konya 230
İzmirliler 13, 140, 146, 150
İzmit (Nicomédie) 180, 272, 280, 283, 459
İznik (Nicée) 84, 271, 283, 311, 332, 333, 414, 416, 434, 443
İznikliler 272

J

Jacob Cataneo 254
Janus 145
Jardanus 28, 55
Jason 310
Javan 117
Jean Comnène 385
Jean Ducas 74, 143
Jean Vatatzès 85
Jouvin de Rochefort 333
Jovien 270, 271
Julia Augusta 456
Julien 202, 270, 271, 359, 443, 466
Juliopolis 267, 269, 368
Julius Ponticus 457
Julius Severus 461
Jullianus 456
Juno tapınağı 164
Junon 174
Jülien Apostat 359
Jüpiter 15, 26, 28, 41, 56, 91, 155, 167, 201, 291, 303, 307, 310, 343, 348, 443, 478
Jüpiter Aizanien 303, 307
Jüpiter Bossouritius 476
Jüpiter Bossouritius'un Néocore tapınağı . 476
Jüpiter Larissaeus 98
Jüpiter Olimpien 56, 60, 156

Jüpiter Olimpien tapınağı 60, 157, 204
Jüpiter Papaeus 348
Jüpiter tapınağı 200, 267, 413, 444
Jüpiter Tonnant 339
Jüstinen Ayasofya 169
Jüstinianopolis 78
Jüstinyen 47, 170, 179, 269, 431, 466
Jüvénal 375

K

Kabala (Cabalie) 25
Kaballer (Cabalès) 25
Kabalya 25
Kabalyalılar (Cabales) 396
Kâbil 459
Kadı 88
Kadıköy (Chalcedoine) 409
Kadıköy (Kalkedon) Konsili 207
Kadifekale (Pagus Dağı) ... 140, 142, 148, 230
Kadmalar (Cadméens) 121
Kahe 333, 336, 337
Kahire 152
Kalecik 417, 465, 476, 477
Kalfalar 284
Kalkedon (Chalcédoine) ... 270, 272, 279, 414
Kalkedonlular (Chalcidiens) 237
Kambiz (Cambyse) 126, 127
kaolin 337
Kapadokya (Cappadoce) 7, 13, 38, 41, 42, 100, 136, 262, 267, 269, 271, 275, 278, 339, 340, 342, 358, 381, 399, 404, 406, 410, 412, 414, 418, 422, 428, 432, 469
Kaplan Alan 91
Kapoumoula 225
Kara burun 246, 249
Kara Devlit 88, 89, 91
Karakaya 405
Karasu 13
Kara Viran 475
Karaağaç 247
Karabel 68, 70, 72
Karabel boğazı 72
Karacık çayı 426
Karadeniz (Pont-Euxin) 37, 89, 134, 154, 182, 248, 259, 260, 267, 279, 421, 423
Karahisar 90, 280, 360, 361, 362, 367, 368, 371, 372, 373, 374, 379, 400, 426, 428, 470
Karahisar ovası 280, 373, 374
Karaköy 283, 361
Karaman (Karamanie) 314
karamanlı 361
Karamanoğlu Alâeddin Bey 468
Karaosmanoğlu 102, 103, 195, 366
Karasubaşı 169
Kartaca 252
Kartacalılar 251
Karya (Carie) 5, 25, 30, 35, 55, 102, 120, 121, 123, 132, 136, 137, 138, 139, 155, 169, 182, 193, 194, 205, 211, 215, 224, 233, 268, 385, 411, 425, 426
Karyağdı tepesi (Pactyas) 215
Karyalı 28, 34, 35, 39, 118, 127, 135, 226, 233, 397, 444
Karyalılar (Cariens) 24, 25, 27, 28, 32, 34, 35, 36, 38, 39, 98, 118, 119, 120, 122, 127, 135, 138, 156, 161, 177, 182, 205, 216, 222, 223, 226, 242
Kasaba 72
Kastamonu 423
Katakekomene (Catacécaumène) 26, 30, 86, 88, 90, 94, 263, 278, 281, 287, 329, 330
Katalan (Catalane) 74
Katalanlar 74
katırlar 422
Katolik 288
Kavaklıdere 72
Kavas Mehmet 176
Kavurla 283
Kaymaz 430
Kayseri (Césarée) ... 62, 89, 181, 271, 418, 422
Kayseri (Mazaca) 41, 381
Kaz (İda) Dağı 247, 438
Kaz gölü (Gazocleu) 53
Kazıklı 474
keçe 420
Kefken (Thynia) 280
Kel Mehmet 103
Kelibeş 210, 211, 425
Kelt 469
kem göz 106
kemmel 419
Ker Peçenek 475
Kerbelâ 64
Kérémis suyu 472
Kestel gölü 428
Keşmir 419
Keyhüsrev (Cyrus) 5, 32, 41, 42, 43, 59, 60, 78, 97, 124, 126, 130, 131, 132, 155, 191, 206, 212, 250, 262, 263, 268, 269, 285, 396, 399, 402, 403, 404, 405, 466, 467
Keyhüsrev (Cyrus) ovası 78
Keykavus 467
Keykubat 467
Kıbrıs 41, 126, 192
Kırım Dağları (Koh) 37
Kırk Aşıklar gölü 382
Kırk Göl 427

Kırkağaç 82, 110
Kırkağaç ovası 31, 82
Kız Kulesi 54, 151
Kızıl burun 249
Kızıl Ören 430
Kızılca Bölük 425
Kızıldeniz (Érythrée deniz) 192
Kızılırmak (Halys) 29, 30, 37, 38, 41, 42, 89, 120, 260, 263, 267, 268, 396, 413, 416, 417, 418, 419, 423, 435, 477
Kibele (Cybèle)23, 26, 56, 76, 145, 276, 280, 343, 375, 435, 438, 439, 440, 443
Kibele (Cybèle) tapınağı 56, 60, 443
Kibele rahipleri 429, 435
Kibiratis Kaballeri (Cibyrates Cabaliens) ... 25
Kiçi Köy 7
Kiepert 70, 72
Kilikya38, 127, 192, 227, 248, 270, 373, 403, 404, 405, 406, 418, 446, 465, 467
Kilikya Kralı Syennesis 403
Kilikya Prensi Syennesis 38
Kilikyalılar 120, 268
Kilise 331
Kimmer 37
Kimmerler (Cimmériens)26, 36, 37, 58, 64, 139, 268
kireç tuzu 388
kirişler 179
kirpi (exis) 289
Klaros Apollon (Apollon Clarien) 217
Klazomen (Clazomène)14, 15, 122, 123, 126, 133, 135, 137, 138, 139, 242, 247, 248, 255
Kloenon 397
Knide (Cnide) 132, 166
Koçhisar 404
Koh-Saka 37
Kolofon (Colophon)36, 122, 138, 139, 226, 227, 228
Kolofonlular (Colophoniens) 122, 227, 228, 247
Kolossai (Colossae)385, 394, 395, 396, 399, 400, 403
Komidora 230
Kondura çayı 7, 12
Konstance 270, 271
Konstantin 138, 169, 379, 443
Konya (İconium)100, 144, 285, 287, 340, 364, 400, 404, 405, 416, 418, 467
Konya keçileri 416
Korint 159, 300, 450
Korsika 107, 422
Kosmuca 284
Kozak (Kosaques) 37
Kozurca 283
kök boya 91
kral 267
Kral Acmon 368
Kral Antiochus 233
Kral Ardys 206
Kral Arganthonius 250
Kral Attale 98, 159, 229
Kral Atys 27
Kral Jardanus 28
Kral Kızı 364
Kral Manès 28
Kral Mélès 55
Kral Men 91
Kral Midas ... 40, 266, 339, 348, 363, 396, 435
Kral Minos 120, 242
Kral Priam 34
Kral Eumène 382
Kraliçe Ada 224
Kraliçe Arsinoe 229
Kraliçe Épyaxa 404
Kraliçe Omphale 28
Krezüs (Crésus)5, 28, 29, 31, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 57, 59, 63, 120, 124, 161, 162, 191, 199, 247, 268
Ksanthos (Xanthus) 8, 24, 28
Ksenofon (Xénophon)8, 131, 132, 217, 263, 396, 400, 402, 404
Kserkses (Xerxès)10, 25, 41, 60, 86, 128, 199, 222, 224, 259, 268, 396, 399
Kubbe 464
Kula ... 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 360, 364
kule 91
Kullar Kulu Demas 91
Kum çayı (Hyllus) 30, 78, 96, 97
Kur'ân 107
Kurt 226
Kuru çay 284
Kuşadası (Scala-Nova)156, 160, 170, 171, 172, 175, 176, 177, 195, 210, 213, 214, 215
Kuşçu (Galesus) 231
Kuvars 52
Kuyumcu Demetrius 168
Kuzu 402
Kuzu (Couzou) 86
Küçük Asya22, 29, 34, 40, 61, 63, 70, 73, 74, 75, 80, 83, 85, 86, 87, 100, 117, 121, 123, 124, 136, 178, 179, 194, 195, 213, 242, 255, 259, 261, 262, 268, 275, 279, 291, 293, 379, 405, 406, 407, 408, 410, 413, 414, 415, 418, 419, 420, 422, 424, 467, 469, 472, 477
Küçük Frigya satrapı 269
Küçük Kale 478

Küçük Menderes (Caystre) ovası46, 47, 48, 49
Küçükmenderes (Caystre) 26, 36, 46, 52, 78, 109, 110, 139, 151, 155, 156, 159, 171, 230
Kürt atı 422
Kütahya (Cotyoeum).....88, 91, 93, 144, 273, 276, 277, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 291, 293, 329, 330, 332, 368, 385, 424
Kyaksar.....38, 39
Kyme (Cymé)..... 5, 9, 250, 255
Kyrsaneson Chersonnèse 352
Kyzikos (Cyzique).....111, 130, 183, 262, 269, 272

L

L. Scipion 424
Labranda 35
Labrandés..... 28
Lacédémone 40, 201, 243
Lacédèmonya 130, 131
Lacédémonyalılar41, 111, 124, 128, 130, 131, 132, 133
Ladé 10, 192, 193, 225, 252
Ladice..... 125
Ladik 401, 404
Lagon 427
Lagoras..... 61
Lampter..... 250, 253
Land..... 415
Laodikya80, 86, 91, 109, 194, 278, 373, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 394, 395, 399, 401, 404
Laodikya Combusta 401
Lapseki (Lampsaque) 129
Larissa..... 12, 46
Larissa-Temnos..... 12
Larisse..... 5, 8
Lassen 347, 348
Lassora..... 479
Latin..... 275, 311, 424
Latince 300, 307, 433, 469
Latinler.....66, 74, 85, 143, 254, 408, 467
Latmicus Sinus..... 224, 225
Latmou..... 182
Latmus 222, 223, 224, 225
Latmus Héraclée 223
Latone 174, 226
Latros..... 224
Lavaltaie..... 348
Lazonyalılar (Lazoniens) 25
le Suffren..... 17
Leake..... 348
Léandre 55
Lébèdos..... 138, 229
Lébédus..... 122, 137, 157, 226, 229, 232, 235
Lefke..... 256, 424
Leleg 139, 155, 182
Lelegler5, 24, 26, 27, 36, 118, 120, 138, 155, 161, 176, 177, 182, 205
Léon 81, 94, 96
Leon Le Diacre 48
Leonchydès 128
Léonnatus..... 269
Léonorius 409
Léontarius 409
Léontyehydés..... 128
Lépante körfezi 256
Lepsius..... 72
Leros 183
Lesbos..... 74
Lesboslular..... 10
Léthéus.....214, 215, 216, 218
Letronne..... 367
Leucae.....123, 249, 255, 434
Leucophrys 217
Leuco-Syrienler 262
Lidya (Lydie)...3, 7, 10, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 49, 50, 52, 55, 56, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 73, 74, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 85, 86, 88, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 102, 103, 109, 112, 120, 123, 124, 136, 138, 139, 140, 155, 161, 180, 183, 191, 206, 212, 215, 216, 217, 228, 234, 247, 248, 254, 261, 263, 268, 269, 276, 331, 343, 402, 403
Lidya Devleti 35, 38
Lidya İmparatorluğu 39, 43, 64
Lidya Kralı..... 41
Lidyalı.....10, 24, 35, 59, 260, 396
Lidyalı Pactyas..... 10, 59
Lidyalılar (Lydiens)5, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 43, 44, 50, 54, 55, 59, 60, 62, 63, 64, 98, 120, 125, 140, 155, 167, 183, 191, 262, 438
Likonya (Lycaonie).....275, 404, 422, 446
Likya (Lycie) 7, 24, 25, 137, 226, 272, 286, 348, 357, 358, 395, 406, 415, 426
Likyalılar29, 120, 122, 205, 226, 242, 268, 344, 395
Liménéium..... 183
Limnée 183, 426
Lir 200
Lisinoë..... 428
Livius..... 253
Livourne..... 201

Loco VI 241
Locride 9
Londra Dilettantı Cemiyeti 120
Louvre Müzesi 201, 218, 220
Lucae 434
Lucas 371, 417
Lucius 73
Lucius Nicostrate 384
Lucius Phoenias 162
Lud 29
Lunus 91, 450
Lupercalia 403
Lupicin 272
Lüle taşı 335, 336
Lycus 30, 79, 275, 383, 385, 386, 389, 395
Lydus 27
Lyon 410
Lysandre 60, 130, 131, 155
Lysicles 216
Lysimachie 409
Lysimaque 79, 140, 154, 156, 157, 158, 228, 229, 269, 270
Lysis 427
Lytersès 275, 396

M

M. Coccélus Alxandre 461
M. Lollianus 457
M. Lollius 456
M. Manlius, ... 411
M. Sainte-Croix 15
Macaristan 335
Macdonald Kinneir 430, 431
Macharéus 198
Macria dili 244
Madama Hanı 146
maden köpüğü (scorie) 89, 90
Maeonien (Maeonyalı) 24
Maeoniiler 26
Maesthialılar (Mnesthées) 3
Magaba 429
mages 266
Magnésie (Manisa) 37, 72, 73, 211, 443
Magnetes a Sipylo 73
Magnetler 73
magnezyum 335
Mahalacı 230, 232
Maigné 94, 95
Makedonya 95, 140, 168, 243, 259, 372, 408, 444
Makedonyalı 79, 259, 397
Makedonyalı Blaundlar (Macédonien Blaundéen) 95
Makedonyalı Hyrcanienne 78, 79
Makedonyalı Nakrasalar (Nacraséens) 81
Makedonyalılar 79, 228, 330
Maksimion 374
Malatya 363, 467
Maleus 9
Mallus 227
Malta 23
Mamalus 170
Man 267
Mandropolis 427
Manès 27, 269
Mania 131
Manisa (Magnésie) 3, 14, 30, 31, 44, 53, 61, 66, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 100, 124, 129, 130, 144, 157, 181, 198, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 220, 270, 310, 335, 406, 444
Manisa kapısı 156, 157, 168
Manisa ovası 214
Manisa tapınağı 221, 222
Manisalılar 76
Manlius 136, 373, 381, 411, 424, 426, 427, 428, 429, 444, 475
Mannert 86, 97, 210, 291, 339, 340
Manto 226
Manuel 85
Manyezit 337
Marace 169
Marathésium 172
Marc Auréle Antonin 220
Marc-Antoine 164, 339, 412, 446
Marc-Aurèle 142, 219
Marcellus Tiyatrosu 195
Marcien 457
Marcus 220, 384
Marcus Aurelius Ophelitus 220
Marcus Julius Euschèmon 465
Marmara denizi (Propontide) 35, 182, 276, 288, 339
Marmora 79
Marsilya (Marseille) 166, 251, 254, 420
Marsyas .. 32, 40, 275, 395, 396, 397, 398, 438
Martyrius Saint Théodore 49
Massalia 251
Massaliotler 252
Massissa 363
Mastaura 110, 112, 137
Mastena 78
Mateoes 352
Materan 352
Maxime 237
Maximus 11
Mayon (Méon) 26

Mayonlar (Méonès)..... 27
Mayonya (Méonie).....24, 26, 30, 94, 96, 263
Mayonyalı Kaballer (Méoniens Cebales).... 25
Mayonyalılar..... 24, 25, 26, 27
Mazarès..... 10, 124
Mazon..... 9
Mazon Myrina..... 9
Mcdonald Kinneir..... 417
Méandre24, 30, 46, 109, 110, 124, 137, 138, 178, 181, 194, 195, 196, 206, 208, 216, 263, 277, 368, 379, 383, 389, 403, 424
Med..... 43, 264, 266, 422
medimne..... 425, 426, 428
meditasyon..... 76
Medler (Mèdes)..... 38, 125, 250, 262
Medlerin Ptériumu..... 42
Médracen Mezarı..... 65
Méduse..... 359
Medya (Médie)..... 38
meerschaum..... 336
Mégabyze..... 132
Mégalé..... 248
Mégalobize..... 161, 162
Megné..... 90
Mehmet Ali Paşa..... 287, 404, 470, 471
Mehmet köyü..... 288
Mekke..... 453, 459
Méla..... 9, 172, 194, 210, 211
Mélampide..... 32
Mélanopus..... 11
Mélas..... 40, 246
Mélès..... 55, 66, 142, 145, 150
Mélésandre..... 425
Mélite..... 229
Memeler..... 248
Memnon..... 70, 194
Memphis..... 201
Men..... 27, 91, 267
Men Carus..... 27
Men Tiamos..... 91
Ménas..... 457
Menderes (Méandre).....24, 30, 36, 37, 45, 46, 47, 48, 49, 52, 73, 82, 85, 88, 98, 100, 101, 102, 109, 110, 111, 122, 124, 129, 137, 138, 139, 174, 178, 181, 182, 183, 194, 195, 196, 199, 206, 208, 210, 211, 213, 214, 215, 216, 221, 222, 223, 225, 263, 275, 277, 361, 368, 379, 383, 384, 386, 389, 390, 395, 396, 397, 398, 399, 403, 424, 425
Ménécrate..... 24
Ménémachus..... 457
Menemen (Ménimen)..... 8, 11, 12, 13, 14
menhir..... 473
Ménodore..... 98
Menon..... 403
Ménophile..... 310
Menteşe.....45, 169, 170
Méon..... 27
Méonie..... 26
Mepsuestia..... 404
Merkür (Mercure)..... 395
Merme/Gölmarmara (Marmora)..... 79
Mermnade..... 26
Mermnadlar....28, 32, 34, 35, 41, 58, 124, 247
Mésange..... 203
Mesih.....165, 167, 224
Mesih dini..... 167
Mesotmolitae..... 46
Mesotmolus..... 46
Messate burnu..... 243
Messogis..30, 52, 98, 103, 110, 136, 156, 387
Mesthlès..... 26
Meşhed..... 64
Métagène..... 163
Métrodore..... 457
Métropolis.....137, 230, 231, 400, 428
Mettius..... 303
Mevlevî..... 468
Mezopotamya.....29, 38, 65, 262, 270, 469
Mmyenler (Myniens)..... 121
Mısır35, 41, 62, 64, 70, 117, 118, 125, 126, 134, 135, 152, 180, 192, 194, 198, 205, 243, 248, 263, 264, 419, 470
Mısır Kralı Amasis..... 41
Mısır savaşı..... 470
Mısırlı.....68, 70, 72, 263
Mısırlılar.... 15, 29, 63, 68, 117, 261, 263, 444
Midai..... 348
Midaion (Midaeum).....267, 268, 273
Midas259, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 275, 340, 342, 343, 345, 347, 348, 357, 435, 438, 440, 444
Midas çeşmesi..... 400, 404
Midas'ın Mezarı..... 347
Mideo..... 333
Midias (Midas)..... 131
Midilli (Lesbos)..... 3, 9, 10
Midilli (Mityléne)..... 10
Midoeo..... 431
Midoeum.....271, 273, 332, 339, 340, 343
Mihalıç..... 333, 335, 336, 337, 338, 472
Mika..... 48
mikaşist..... 282
Milas..... 140
Milet10, 36, 37, 98, 119, 120, 122, 124, 126, 128, 130, 133, 134, 135, 138, 139, 178, 181, 182, 183, 191, 192, 193, 194, 195,

196, 198, 199, 201, 202, 205, 206, 207, 210, 222, 223, 224, 225, 227, 406, 425
Milet'in halıları 134
Milet-Girit 182
Miletli Daphnis 199
Miletli Hécatée 199
Miletli Leodamas 198
Miletli Tales (Thalès) 38
Miletliler 36, 124, 128, 183, 191, 192, 193, 199, 200, 202, 216, 217
Miltiade 127
Mimas 242, 244, 245, 247
Minema 394
Minerva 155, 161, 183, 191, 207, 208, 209, 243, 246, 409
Minerva Poliade 207
Minerva Poliade tapınağı 10, 243
Minerva tapınağı 155, 191, 208, 209, 409
Minerve İliade 406
Minos 24
Misis 404
Misya 5, 24, 25, 30, 36, 38, 39, 44, 60, 73, 79, 88, 94, 97, 124, 260, 261, 268, 273, 275, 291, 331
Misyalılar 24, 35, 38, 260, 262, 408
Mithra 262
Mithridate 7, 10, 65, 164, 383, 398, 412, 444, 468
Miyrrhina 137
Miyus 36
Moagète 426
Modestus 303
Modra 280
Moeonia 94
Moeonie 14
Moeris 62
Mohimul 283
Molosseler 121
Monerate 28
Montfaucon 439, 456
Mopsuestia 227
Mopsus 226, 227, 228, 231, 232
Mordmann 358, 359, 363
Moskof 364
Moskovit 37
Mostenéler 78
Mrinus 9
Mucianus 161, 164
Muhafaza Kuvvetleri Meclisi 34
Mundianus 162
Murat 75, 76, 276, 282, 291, 329, 332, 360, 468
Musa 165, 265
Musu 283
Müslüman 44, 45, 51, 58, 62, 74, 75, 80, 81, 84, 85, 100, 103, 105, 109, 143, 144, 154, 159, 170, 194, 255, 287, 333, 344, 363, 364, 380, 385, 434, 453, 467, 470, 471
Müslümanlar 63, 74, 100, 103, 106, 110, 143, 144, 153, 169, 248, 264, 287, 357, 363, 417, 433, 453, 467, 471
Mycale 3, 35, 122, 127, 128, 136, 176, 177, 178, 193, 206, 210, 214, 215, 216, 225, 231
Mycale boğazı 128
Mycale burnu 128
Mygdon 261
Mygdonie 271, 276, 339, 375
Mygdus 340
Mykenai (Mycène) kapısı 359
Mylitta 118
Myndon 280
Mynienler 233
Myonésus 233
Myonnèse 229, 233
Myriangelos 431
Myrica 86
Myrina 5, 8, 9
Myrine 8
Mysiler 24
Myus .. 122, 129, 138, 205, 210, 216, 222, 223

N

Nacica 438
Nacola 338
Nacoléia 273, 277, 332, 338, 339, 344, 363, 364
Nacolus 338
Nacrasa 78, 81
Nacraséen Makedonyalılar 79
Nallıhan 416, 429, 472
Namourt 11
Nana 262
Nannacus 267
Naos 212, 296
Naos Sêcos 296
Narbonneliler 410
Nasrettin Hoca 382
Nauchus 233
Nauclus 122
Naucratis 125
Naulochus 137
Naustathmus 250
Naxos 191
Nazar 106
Néapolis 171, 172
Nebukadnezar (Nabucodnosar) 38
Néchao 198

Nécropole 367
Nefes köyü 477, 478, 479
Nefise 468
Nehru'l-Kelb 68
Nélée 117, 122, 128, 182, 183, 194, 205
Némésis 140, 141
Néocésarée 42
Neocore 224, 476
Néontychos 5, 8, 12
Néopolis 172
Néoptoléme 198
Neptune 176
Neptune Héliconius 122, 205
Neptüne Héliconius Tapınağı 176, 177
Néron 168, 399, 446
Nerva 212, 219, 460
Nicaea 332
Nicanor 55
Nicéphore 275
Nicephore Alexandre 464
Nicetas 400
Nicogène 129
Nicomède 407, 408, 409
Nicopolis 49
Nicostrate 310, 384
Nif/Kemalpaşa (Nymphaeum) ..44, 45, 44, 66, 100
Niger 363
Niksar 42
Nil 35
Ninive 38, 39, 125, 265
Ninova 469
Ninus 28, 29, 33, 34
Niobe 76
Nisica 443
Nitruve 163
Normandie 329
Notium 5, 228
Nozlu 110, 111, 112
Nozlu Pazar 110
Numidie Kralları 65
Nummius Menès 310
Nygdonienler 261
Nymphaeum 11, 66
Nymphée 214
Nymphio 13, 66, 68
Nymphir 72
Nysa 30, 100, 110, 111, 112, 137
Nysalılar 111
Nysida 34

O

Obrima 428
Obrimas 398, 428
obsidyen 89
Oenusses 251
oğlak tüyü 420
Olympus. 45, 85, 178, 262, 263, 276, 281, 282, 283, 360, 429, 434, 474
Olympie tapınağı 200
Olympieli 202
Olympienne 464
Olympus Misyası (Olympe Mysien) ... 13, 291
omalılar 254
Omphale 29, 55
On Binlerin Geri Çekilmesi 402
Opistho-Lepre 157
Oppida 429, 473
Oppidalar 429
Orancık 284
Orchomène 121, 233
Orcistenienler 433
Orcistus 430, 432, 433
Oreste 5
Oretès 212
Orgas 398, 403
Orhan Gazi 144, 371
Orhaneli (Rhyndacus) 283, 288, 291
Oroanda 428, 429
Orphée 32, 266
Orta Frigya 372
Orta Köy 283
Ortiagon 429
Ortygie 119, 160, 172, 174, 175, 198, 214, 215, 226
Osman Gazi 102, 361, 371
Osmanlı 11, 45, 74, 75, 103, 195, 213, 255, 417, 418, 458, 468, 469
Osmanlı Devleti 195, 458
Osmanlı Hükümetini 213
Osmanlı Paşası Halil 45
Osmanlılar 80, 85, 108, 144, 339, 468
Ostie 377
Otreus 267
Otrynthe 26
Oufa 225
Oulius 202
Ovide 51, 77, 227, 435

Ö

Ödemiş 48, 49, 151
Öyük 264

P

P. Mela 9

Pacatiana 275
Pactias 160
Pactole 45, 52, 53, 56, 60, 73
Pactyas ... 10, 59, 124, 158, 211, 215, 216, 217
Paesos 183
Paflagonya (Paphlagonie) .. 263, 268, 406, 410, 444
Pagus 140, 142, 150
Palaea Smyrne 140
palamut 91
Palatça 194
Paléologlar 286
Paléologue 100
Palestène 23
palladium 439
Pamfilya 7, 227, 240, 406, 427
Pamfilyalılar 242
pamuk tekstili 102
Pamukkale (Hiérapolis) 80, 386, 387, 388, 389, 392, 399
Panagia 84
Panayır Dağı (Prion) 156, 160
Pandarus 40
Pandémius 161
Panhellénien 122, 303
Panionie 210
Panionieliler 122
Panionium 122, 175, 176, 177, 192, 210
Panorme 236
Panormus 203
Pantaléon 39
Papa 143
Paralus 122
parasanges 30
Parheon 134
Parienler 191
Paris 108
Parménion 8
Parorée 342, 381, 400
Pars 239
Parthénon 201, 219, 220, 291, 297
Pasicles 128
Pasitigris 192
Patara 406
Patmos 224
Patras 256
Patrikhaneler 137
Paul 157, 165, 166, 167, 168, 207, 224, 228, 371, 373, 377, 385, 399, 413, 417
Paul Lucas 371, 417
Paul Silentiaire 373, 377
Pausanias. 5, 13, 14, 15, 23, 49, 50, 60, 76, 77, 97, 140, 155, 156, 161, 176, 179, 194, 200, 205, 207, 211, 217, 223, 226, 227, 228, 231, 233, 241, 242, 243, 244, 246, 248, 249, 260, 261, 266, 276, 289, 296, 329, 343, 347, 377, 394, 395, 396, 410, 425, 444
Pazar Han 426
Paziclès 210
Pédase Karyalıları 192
Pédon 180
Peizeas 169
Pelasg 5, 20, 87, 215
Pelasglar. 3, 5, 9, 12, 24, 26, 36, 120, 121, 261
Pelopia 79
Péloponnèse .. 3, 121, 130, 134, 155, 193, 216, 235
Pélops 14, 15, 79
Peltae 403, 405
Pencala 289
Penthile 5, 9
Péonius 163
Pepere 137
Pergame (Bergama) 137
Perge 406, 426, 427, 443
Perge Artemis (Diane Perge) 217
Périandre 183
Périclès 130
Péristrides 248
Perné 225
Persépolis 39, 265, 266, 286
Pertev Paşa 459
Pessinus (Pessinunte) 180, 196, 262, 267, 268, 272, 273, 279, 332, 333, 337, 340, 342, 343, 413, 429, 430, 431, 433, 434, 435, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 446, 457, 461, 466
Pessinunte Cumhuriyeti 196
Pessinunteliler 442
Pétronius 270
Peucella 289, 291
Peutinger 9, 12, 42, 93, 332, 338, 340, 373, 381, 394, 431, 479
Phaenix 406
Phalates 91
Phanaeus 31
Pharnabase 130, 131
Pharsale 98
Phébé 224
Phérécy 179
Phigalie 221
Phigalie tapınağı 221
Philadelphie 82, 83, 84, 85, 93, 333, 368
Philadelphieliler 84, 85
Philaetèr 9
Philippe 330
Philiste 128, 210
Philodalius 457

Philogène 122, 249
Philomelium 381, 400
Philon 457
Philosébaste Senatosu 220
Philotas 205, 464
Phocée (Foça) 68, 249
Phocide 395
Phocidieliler 121
Phokia (Fokya) 249, 255
Phormion 243
Photius 409
Phraorte 38
Phricium Dağına 9
Phriconis 9, 12
Phryè 259
Phrygius 30, 78, 97
Phrynicus 193
Pınar su 151
Pierre de Sigée 352
Pietro Moncenigo 145
Piline 256
pipo (pipe) 336
Pirene 422
Piréteur Régulus 236
Pisandre 132
Pisidya (Pisidie) 25, 263, 269, 275, 276, 397, 401, 402, 406, 411, 412, 425, 427, 428, 429, 430
Pisidyaca 425
Pisidyalılar 396
Pismatius 380
Pison 225
Pişmiş Kalesi 338, 355, 357
Pitane 5, 7, 8, 137
Pitariyalılar (Ptériens) 42
Pithyus 396
Pitolémée 210, 267, 363
Pitya (La Pithie) 183
Piutonium 112
Pixodore 160, 215
Plastène 14
Platée 128
plèthre 63
Pline 9, 14, 15, 26, 29, 30, 38, 46, 47, 54, 65, 66, 78, 79, 95, 97, 109, 163, 164, 166, 172, 177, 179, 180, 183, 196, 198, 200, 210, 225, 228, 244, 245, 248, 249, 260, 269, 280, 330, 332, 381, 383, 396, 397, 398, 418, 434, 435, 478
Plitendus 430
Plutarque 196, 267, 280
plutonien 337
Pococke 15, 85, 101, 112, 371, 382, 398, 416, 432, 433, 441, 453, 476
podestat 254
Podestat Jean Adorno 255
Polémon 383
Poliade tapınakları 246
Polis Müdürlüğü (Astynome) 466
Polixénidas 236
Pollion 160
Polybe 424
Polybotum 342
Polycarpe 141, 237
Polyclete 200
Polycrate 128, 134, 212
Polyxénidas 236
Pomoerium 145
Pompée 98, 111, 412, 444, 468
Pompéi 314
Pomponius Méla 194, 224, 228
Pont 7, 98, 134, 154, 183, 248, 260, 262, 267, 383, 407, 408, 412, 418, 423, 465, 477
Pont Devleti 183
Pont Galatik (Galatique) 423, 477
Pont Kraliçesi 98
Pont Polémoniaque 383
Pontico Nisi 233
Poranchydler 10
porfir 141
Porsuk çayı (Thymbrius, Tembrogius) 284, 332
Portus Archivorum 9
Portus Phoenicus 246
Posidium 198, 203
Possidonium 251
Practius 406
Praxitéle 164
Prens Memnon 34
Preparation 265
Préteur 236, 237, 303
Préteur Emilius Regillus 253
Préteur Emilius 253
Préteur Hormisdas 272
Préteur Régulus 236
Priam 26, 41, 260
Priène 36, 59, 122, 124, 126, 130, 137, 138, 139, 178, 181, 196, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 216, 222, 223, 424
Prieneliler 205, 209
Prion 61, 155, 156, 157, 158, 160
Procope 170, 256, 269, 270, 271, 272, 273, 339, 340
Profesör Petermann 419
prokonsül 44, 254, 460
Propontide 36, 182, 262, 276, 288, 339, 409, 468
propréteurler 412

Proscénium 51, 239
Prothoüs 73
Protospathaire (İmpérial) 286
Prudence 439
Prusias Cynaegus 201
Prymnesia 362, 363, 371
Prymnésieliler 338, 363
Prymnessus 338, 339
Prytanée 121
Pseudo-Diptères 212, 297
Psillis 279
Pteamaris 42
Ptérami 42
Ptérie 42, 43
Ptérium 42, 43, 72, 264, 477
Ptolémé Philadelphe 194
Ptolémée 81, 97, 117, 254, 332, 368, 444
Publicus Marcellus 465
Publius 363
Pursak (Porsuk) 281, 282
pus (pouce) 478
Putperest 340
Pygèle 171, 172, 177
Pylaeménes 412, 456, 457
Pylémène 26, 28
Pylieliler 122
Pylos 122
Pyramus 405
pyroxène 348
Pyrrha 222, 223, 225
Pystira 248
Pythienli 228
Pythius 208, 209
Pythodore 94, 98

Q

Quiétus 303
Quiétus'tan Hespérus'a 307
Quintus Gallius 457

R

R. Stewart 357
Rahip Cosmétère 162
Ramses Sesostris 72
Rennel 279, 285, 369
Rhacius 226
Rhadamante 122, 242
Rhamnus Tinctorius 471
Rhéa 262
Rhegium 251
Rhitri 244
Rhyndacus35, 78, 276, 283, 284, 288, 291, 310, 329
Ricaut 80
Richard Chandler 207
Rodos (Rhodes) ...45, 143, 144, 145, 180, 194
Rodos Büyük Lideri 45
Rodos Hristiyanları 145
Rodos şövalyeleri 45, 144
Rodoslu 227
Rodoslular 236
Roger 44
Roha 384
Rojer 74
Rojer de Flor 85
Rollin 130
Roma7, 11, 12, 13, 29, 44, 50, 57, 58, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 110, 112, 136, 137, 141, 142, 145, 151, 156, 158, 165, 166, 168, 177, 195, 207, 220, 221, 224, 227, 235, 236, 237, 244, 250, 254, 261, 269, 277, 286, 297, 303, 310, 319, 342, 344, 368, 373, 375, 377, 380, 382, 383, 386, 387, 392, 401, 406, 407, 408, 410, 411, 412, 413, 423, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 438, 439, 440, 443, 446, 450, 456, 458, 460, 461, 465, 473, 474, 475, 476, 478, 479
Roma Cumhuriyeti 407
Roma Devleti 413
Roma Döneminde Efes 158
Roma imparatorları 137, 303
Roma İmparatorlarından Héliogabale 224
Roma İmparatorluğu29, 112, 136, 227, 237, 254, 368, 408, 461
Roma Meclisi 220, 412
Roma mili 82
Roma ordusu 429
Romalı.65, 100, 136, 141, 158, 162, 217, 237, 268, 426, 444, 446, 465
Romalı Efes 158
Romalılar.27, 32, 50, 73, 74, 79, 96, 136, 157, 194, 200, 202, 218, 221, 224, 228, 229, 236, 243, 244, 248, 253, 254, 255, 264, 266, 269, 310, 311, 359, 373, 377, 385, 386, 397, 407, 410, 411, 412, 413, 424, 425, 426, 429, 430, 433, 438, 443, 444, 450, 458, 460, 474, 477
Rum5, 6, 23, 31, 34, 40, 41, 44, 47, 48, 51, 53, 57, 70, 75, 80, 81, 84, 91, 107, 109, 117, 118, 119, 120, 122, 124, 125, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 140, 141, 143, 146, 148, 154, 157, 158, 167, 171, 172, 173, 177, 192, 193, 194, 195, 202, 203, 206, 217, 232, 233, 242,

244, 249, 254, 266, 284, 287, 364, 374, 394, 397, 407, 410, 434, 444, 456, 469
Rum Çanlı 177
Rum haçı 394
Rum Hégésistrate 194
Rumca.....15, 25, 68, 136, 138, 152, 291, 303, 310, 340, 349, 412, 438, 453, 456, 458, 459, 469
Rumitalca 272
Rumlar.....3, 5, 10, 15, 26, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 40, 41, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 51, 58, 60, 72, 74, 81, 82, 84, 85, 91, 98, 102, 103, 107, 110, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 132, 133, 135, 136, 143, 146, 153, 155, 156, 165, 166, 191, 192, 193, 198, 204, 206, 210, 221, 225, 228, 247, 250, 254, 255, 266, 291, 363, 366, 374, 397, 408, 410, 424, 430, 432, 434, 461, 467, 471, 477
Rusya 287

S

Sacadas..... 235
Sadyatte..... 37, 139, 183
Sagalassus 406, 407, 427, 428
Sagaris..... 280
Sagarius..... 280
Sagaye..... 68
Sa-Ha-La..... 419
sahne şairleri 235
Saint Jean..... 153, 154, 165, 170
Saint Jean Baptiste 165
Saint Jean Kilisesi 153, 154
Saint Paul 165
Saint-Anne 142
Saint-Dimitri 84
Sainte-Anne 150
Saint-Michel Kiliseleri 84
Saint-Paul'ün Hapishanesi 157
Saint-Théodore..... 84
Saittae 94, 96, 97
Saka..... 37
Sakarya (Sangarius)...260, 262, 263, 265, 266, 267, 271, 272, 276, 279, 280, 281, 282, 332, 333, 335, 336, 337, 339, 340, 342, 343, 362, 363, 368, 410, 411, 416, 424, 429, 430, 431, 432, 434, 435, 439, 440, 441, 444, 467, 472, 476
Sakız adası (Chio)....3, 10,122, 126, 135, 138, 144, 242, 243, 244, 245, 251
Sakız boğazı..... 242
Sakızlılar 124, 216, 242, 243, 251, 252
Salamine..... 224
Salamine Savaşı 10
Saloe 15, 22
Salutaire..... 373, 375, 414
Samî..... 25, 29, 33, 128, 242
Samienler..... 172
Samos..... 233
Samothrace 262
Samsun Dağı (Mycale) 35, 177, 208, 210
Samsun kalesi 208, 210
Sanat Tanrıçasına (Muse) 50
Sancak kalesi 248
Sandal 90, 91
sandık..... 397
Sandıklı..... 428
Sandius 216
Sangar..... 262, 343
Sangaris 280
Sangarius 260, 279, 342, 416, 434, 440
Sangia 280
Sanskirit..... 348, 432, 474
Santabaris..... 340, 363, 434
Saocondarius..... 342
Sapanca (Sophon)..... 272
Saras tepe..... 230
Sardan-Apal 58
Sarde Lydiènne 60
Sardes5, 10, 26, 27, 31, 37, 39, 41, 42, 43, 44, 46, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 68, 70, 72, 73, 74, 78, 80, 82, 85, 109, 124, 126, 127, 128, 130, 132, 155, 183, 191, 212, 268, 399, 400, 402, 405, 406, 407
Sardes ovası 39, 52, 54
Sardinya (Sardaigne)..... 58, 206
Sarmalius 479
Sarmat..... 154
Sarpedon..... 182
Sart...26, 30, 31, 46, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 62, 73
Sart çayı(Pactole).....30, 31, 46, 55, 56, 58
Saruhan..... 254
Sarus Nehri 405
Sasanî..... 466
Satrap..... 44
Satrap Tissapherne..... 130, 402
Satraplık..... 44
Satürne tapınağı 465
satyre..... 234
Sayda 180
Scala-Nova156, 160, 170, 171, 172, 175, 195, 210, 213, 214
Scamandrius..... 260
scénique 235
scholae 392

Scipion7, 61, 73, 75, 77, 97, 411, 424, 438, 443
Scolopéis 128, 210
Scopas 269
Scylax 210, 216
Scyppium 228, 247
Sébaste 382, 383, 446, 469
Sébasténi 443
Sebasteum 456
Seçikler 383
Selçuk 287
Selçuklu 333, 340, 433, 434, 467
Selçuklu Saruhan 44, 74
Selçuklular62, 85, 100, 286, 333, 364, 371, 400, 467
Sélecus 457
Selendi köyü 94
Selendis Suyu 94
Séleucus (Selevkos) 253, 428
Selevkos 79
Selevkos Céraunus 60
Selevkos Nicanor 79
Selevkoslar (Séleucides) 60, 91
Selinus 171
Sélinusien 156
Senato 248, 253, 411, 412, 465
Sengamus 464
Septici 336
Sequester 227
Serçin 225
Seres (Cérès) 412
Sertçin 425
Servius 260
Sésostris 68, 70, 261, 263
sesterce 377
Sestos 405
Sévère 142
Sévérus 465
Sextumvirler 466
Sextus Pompée 339
Seydi köyü 230
Seydişehir 429
Seyhan (Sarus) 404
Seyir ve harekât bayramı 439
Seyitgazi (Nacoléia) ... 273, 277, 332, 338, 344
Seylü'l-Kemmel 419
Seyyid el-Ar 374, 379, 380
Seyitgazi ... 277, 281, 338, 339, 340, 342, 357, 362, 363, 364, 417, 429, 430, 440
Sezar 98, 220, 410, 456
Sezarlar İmparatorluğu 446
Sherard 201
Sıçanlı 360, 361, 362, 428
Sığacık 237, 239, 241
Sığılır 475
Sırp 364
Sicilya 74, 235, 252, 418
Sicilya Kralı Frédéric 74
Sidas Kalesi 96, 97
Sidé 406
Sidon 180
Signia 398
Sikyon 200
Silandus 94
silen (silène) 234
Silentiaire 377
silex 329
silicate de magnésie 335
Silicion Hiéroclès 220
Simaul 331
Simav (Synnaus) 331, 273
Simav çayı (Macestus) 331
simectique 336
Sinan 459
Sinda 426
Sinop 37, 42, 183
Sipyle'in Magnétleri 78
Sipylus 3, 13, 14, 15, 17, 29, 66, 72, 73, 76, 77, 78, 86, 150, 179, 260
Sipylus Dağı 73, 76, 77
Sipylus Manisası (Magnésie du Sipylus) .. 137
Sipylus Tantalis 13
Sisam (Samos) 45, 122, 126, 128, 130, 138, 139, 150, 156, 164, 173, 174, 176, 177, 183, 193, 215, 216, 231, 233, 235, 236, 237
Sisamlı 216, 232
Sisinnius 237
Sisyrbé 155
Sitae 96
Sivas (Sebestia) 144, 468
Sivrihisar180, 237, 241, 280, 337, 338, 416, 423, 429, 430, 431, 432, 434, 435, 440, 441, 442, 443, 475
siyah akik (obsidien) 361
smectique 336
Smyrne (İzmir) 137, 155
Smyrne (İzmir) körfezi 247
Sofu 288
Sogdiane 199
Solfatare gölü 65
Solmissus 174, 175
Solymler 25, 396
Soma 81, 82
Somauth tapınağı 459
Sophocle 227
Soter 383
Sourt Göl 426
Söğüt 418

Söke 158, 173, 210, 214, 215, 216
Sparta (Sparte) 41, 124, 130, 132, 155, 235
Spartalılar 124
Spiloeites 395
Spon 80, 142, 202
Sporade 239
St. Jerom 469
St. Clément 466
St. George 172
St. Jean 84
St. Jean Kilisesi 170
St. Jérome 412, 469
St. Michel 275, 400
St. Paul 80, 224, 228, 377, 394, 399, 413
St. Philippe 109
Stabiu 479
stabula (istabl:ahır) 158
stade 6, 12, 30, 40, 54, 60, 62, 63, 78, 90, 139, 140, 164, 168, 176, 196, 198, 206, 217, 222, 223, 225, 229, 232, 237, 242, 250, 280, 372, 374, 385, 395, 440
stalaktitler 217
Stéphanophore 201
Steunos 276, 289, 291, 329, 394
Stewart 348, 358, 359
Strabon 5, 6, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 24, 25, 26, 27, 30, 37, 46, 47, 49, 52, 54, 61, 62, 63, 64, 65, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 90, 94, 97, 98, 103, 109, 111, 112, 119, 121, 136, 138, 139, 140, 141, 157, 162, 163, 164, 166, 171, 172, 174, 176, 177, 179, 180, 183, 193, 198, 199, 200, 201, 204, 205, 206, 210, 215, 217, 219, 221, 222, 223, 227, 228, 229, 233, 237, 242, 243, 249, 251, 252, 260, 262, 267, 269, 273, 276, 278, 279, 280, 284, 289, 291, 331, 342, 343, 359, 363, 372, 373, 374, 375, 377, 381, 382, 383, 385, 387, 388, 389, 394, 395, 396, 397, 402, 408, 409, 411, 412, 414, 418, 423, 429, 434, 440, 443, 444, 446, 477
Stratégius 270
Straton 162
Stratonice 194
Stratonicus 220
Strombyochides 235
Suidas 267
Sultan Alâeddin 85, 371, 400, 418
Sultan Bâyezid 74, 285, 468, 476
Sultan I. Mehmet 11, 75, 170, 255
Sultan II. Mehmet 75
Sultan II. Murat 75
Sultan III. Murat 75
Sultan Kılıçarslan 333
Sultan Mehmet 44, 45
Sultan Murat 45, 255, 281, 424, 468
Sultan Selim 154
Sungurlu 477
Suriye 1 1, 29, 70, 73, 194, 228, 262, 271, 405, 419, 420, 444, 446, 465
Suriye Kapıları 405
Suriyeliler 42
Suza (Suze) 30, 128, 129, 192, 402
Süleyman mabedi 296
Süleyman Şah 418
Süleymaniye 459
Süleymanlı 95
Süprüntü 148
Syennesis 404
Sylla 248, 412
Syllaeum 406, 426
Synnada ..... Bkz. Şuhut
Synnadense 373
Synnaia 372
Synnaus 273, 331

Ş

Şâir Arion 234
Şâir Tisias 234
Şamlı Davut oğlu Ali 153
Şamlı Nicolas 398
şanlı 443
Şıkyar 284
şifa veren Apollon 202
Şuhut (Synnada) 86, 88, 168, 275, 278, 280, 332, 344, 367, 371, 372, 373, 374, 375, 377, 379, 381, 400, 428

T

Taba 425
Tabae 425
Tabala 95
Tabalus 59, 124
Tabates 206
Tachos 255
Tacite 78, 227
Tagès 236
Tahir Paşa 103
Tahir Paşa Nizam birlikleri 103
Tais Copriais 148
talent 44, 98
Tales (Thalès) 38, 42
tamarisc mannifera 86
Tangriperme 169
Tanrı Men 262

Tantale3, 14, 15, 20, 22, 64, 76, 77, 79, 260, 289
Tantalis....14, 15, 64, 76, 123, 260
Tapoé 45, 49, 50, 51
Tapos....394
tarihin babası....28
Tarsus (Tarse) 402, 404, 405, 406, 407
Tartessus 250
taş ocağı 336
Taşoz adası (Thasos)....160
Tataristan 466
Tatta Palus....423
Tauschire....25
Tavas (Tabae)....425
Tavio....479
Tavium (Nefes Köyü)42, 413, 443, 446, 477, 478, 479
Tavşanlı....283, 284
Tchihatcheff....419
Tectosage 429, 446, 461, 465
Tectosageler....261, 410, 413, 435, 446
Tefene (Tefenni) 395
Tefeni....395
Teke köyü 52
Teke ovası 53
Tekirdağ....283, 284
Tellus 26
Telmissus 407
Tembrion....122
Téménos....212, 293, 296
Téménos tepesi....296
Temistokles....129
Temnitler....13
Temnos.... 5, 12, 13, 14, 137
Temnus....82
Ténedos....3
Tenghir....426
Téos122, 125, 126, 135, 138, 139, 150, 181, 203, 206, 212, 229, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 239, 240, 241, 248, 250
Teoslular (Téiens) 235, 236, 241
Tepeci köy....284
Térias 435
Téribaze 132
terleme yeri (étuve)....249
Termessus 25, 427
Termiles 226
Terrentius Vero 418
Teselya....217, 408
Teselyalılar (Thessaliens)....3
teslik keçi 419
Tesmophories bayramları....182
Tétrarchie....444
Teuthranie 3, 13, 74
Texier....479
tezek....432
Thabusion 426
Thalés....206
Tharchésius 209
Theb (Thèbes).... 126, 200, 205, 226, 335
Thebaili Philotas 205
Thébais....98
Thebliler....226
Themisonium....390, 394, 395
Thémistocle....129, 130, 212, 215, 222
Théodore Lascaris.... 74, 169
Théodosius....379
Théodote 443
Théophanes....431
Théophile....434
Théophraste 396
Théos (Tanrı/İlâh)....194
Théosébius....207
Thepsis....235
Therma....432
Thermodon....161
Thespis....235
Thesprotie....3
Thomas Smith 56, 58
Thorax....211, 216, 217, 218
Thrasybule 94, 183
Thucydide....130, 182, 193, 216, 225, 236
Thyatire....73, 74, 77, 78, 79, 80, 81, 136
Thyatire ovası 45
Thymbrée....31, 43, 59
Thymbria 137, 223
Thymbrium 404, 405
Thymbrius.... 281, 332
Thymbrys....333
Tıraça....230
Tibère9, 11, 12, 27, 61, 74, 83, 98, 136, 141, 142, 180, 212, 222, 342, 377, 383
Tibére César....160
Tibérius....465
Tibérius Sévérus 465
Tibet....419
Tibre 438
Tiftik ticareti....472
tilki (ouanos)....289
Timarque....194
Timée 27
Timolaüs....196
Timur62, 74, 85, 112, 144, 145, 169, 231, 285, 468, 476
Tios....409
Tire 231
Tirésiyas....226
Tissapherne....132, 193, 236, 240

Tite-Live77, 233, 241, 242, 250, 280, 422, 424, 438
Titus Flavius Démocharés....220
Titus Julius Quadratus....7
Tivoli....65
Tmolus (Boz) Dağı26, 29, 30, 31, 40, 45, 46, 52, 53, 55, 66, 76, 78, 82, 83, 94, 103, 151
Tokat....476
Tolistoboienler...410, 428, 429, 435, 443, 461
Topuz kale....90
torba....230
Torbalı (Trianta)....150, 151, 230, 231
Torlak....75
Toros38, 61, 63, 73, 105, 239, 360, 395, 404, 406, 410, 411, 425, 427, 467
Tournefort145, 146, 416, 419, 453, 456, 458, 469
Toutmosis....117
Trabzon (Trébizonde)....89, 143
Tracheia....155
Trajan....180, 212, 384, 460
Trajanopolis....361, 368
trakit....141, 245, 331, 441
Traklar (Thraces)....261
Trakya24, 25, 259, 260, 261, 263, 265, 271, 408, 421
Trakya Frigyalıları....260
Trakyalılar....24, 70, 98, 103, 259
Tralles....98, 100, 101, 103, 111, 112, 137
Tratsa....230
Trébius Alexandre....461
Tremilalar....395
Tren....250
Trerler....37, 177, 217
Trèves....469
Trianta....151
Tribilgid....62
Tribun....272, 273
tribun Barchalba....273
Tricomia....332, 333, 430, 431
Triopolis....109
Tripolilaniler....26
Tripolis....109
Trocmien....461, 475, 476, 477, 478
Trocmienler....410, 413, 422, 429, 435, 477
Trocmus....410
Trogile burnu....177
Trogilia....210
Trogilis....225
Trogilium....225
Truva3, 5, 9, 24, 26, 28, 34, 54, 60, 62, 73, 80, 127, 198, 226, 242, 259, 260, 261, 273, 372, 379, 405
Truvalılar....3, 226, 260, 261, 409
Tumancı (Domaniç)....282
Tuz gölü (Tatta)....278, 422, 423, 467
Tuzla Kazlı....7
Türk7, 44, 46, 47, 48, 77, 81, 82, 85, 86, 95, 105, 108, 145, 146, 152, 169, 176, 177, 194, 195, 210, 215, 230, 254, 255, 287, 297, 311, 332, 335, 366, 385, 415, 417, 434, 441, 460, 468, 469, 470, 474
Türk Çanlı....177
Türk mezarlığı....46
Türk Sultanı Yıldırım Bâyezid....85
Türkçe....72
Türkiye....62, 107, 108, 256
Türkler26, 49, 54, 56, 62, 64, 66, 72, 80, 84, 85, 91, 100, 101, 105, 143, 144, 146, 169, 170, 172, 194, 211, 224, 225, 255, 278, 285, 286, 288, 297, 332, 333, 336, 342, 345, 360, 364, 366, 385, 400, 405, 417, 424, 434, 450, 466, 468, 471, 477
Türkmen....73, 414, 417, 433, 476
Türkmenler63, 81, 344, 392, 418, 432, 473, 478
tütün zifiri....336
Tyane....106, 404
Tychicus Sosthène....228
Tychiusa....225
Tyr....180, 242, 243
Tyriaeum....401, 404, 405
Tyrrhenliler (Tyrrhéniens)....27, 251, 252
Tyrrhénus....27
Tyscon....429, 430

U

Uinimler....117
Ulpia Evodia Mundiané....162
Ulpius....384
Ulu Pınar Derbendi....400, 404
Uluborlu....401
Umur Bey....143, 169
Ura....203
Urla....244, 247, 248
Urlaklar (Urlalar)....247, 248
Uşak28, 90, 93, 95, 277, 285, 360, 361, 364, 366, 367, 368, 369, 383, 398, 403
Uşak Halıları....366

Ü

Üçüncü Auguste birliği....465
ünnâb ağacı....471
Üsküdar....213

V

Vadî'l-kebîr ... 473
Vadomaire ... 272
Vakıf ... 108
Valenlere ... 270
Valens ... 270, 271, 272, 273, 339
Valentiniapolis ... 137
Valentinien ... 270
Valide Sultan ... 106, 172
Van ... 468
Varron ... 65, 414, 415, 418
Vart ... 473
vellera ... 418
Venedikliler ... 143, 145
Venüs ... 13, 14, 50, 51, 128, 262, 439
Vespasien ... 384
Vesta ... 438, 439
Vetus ... 381
Vezüv ... 90
Vibius ... 227
Viktorien ... 271
Virgile ... 8, 227
Vitruve 47, 57, 90, 101, 134, 160, 163, 199, 200, 204, 208, 209, 212, 221, 229, 239, 263, 277, 297, 392

W

W. Gell ... 177
Wadington ... 340
Wagener ... 367
Wheler ... 142, 201, 202

X

Xanthus ... 260, 348, 406
Xanthus Patare ... 407
Xerabate ... 280
Xerxès ... 9, 85, 396, 399
XIV. Louis' ... 408
Xylino Come ... 427

Y

yaban eşekleri ... 422
yabanî koyun ... 418
Yahudî ... 47, 75, 142, 146, 172, 176, 465
Yahudî Scéva ... 166
Yahudîler ... 80, 165, 166, 461
Yaka ... 48
Yakub ... 468
Yalvaç (Pisidya Antioche) ... 276
Yanık (Brûlée) ... 276
Yanık Frigya ... 263
Yanık Laodikya ... 401
yapağı ... 81
Yapul Dağ ... 357
Yazılı Kaya ... 345, 357, 358
Yekbaz köyü (Hiekbas) ... 477
Yeni Foça ... 11, 254, 255
Yeni Hristiyanlar ... 61
Yeni İzmir ... 146
Yenice köyü ... 109
Yeniçeri ... 468
Yenişehir (Larissa) ... 5
Yerma ... 431, 432
yılan ... 233
Yiyecek Dağıtım Müdürü ... 465
Yozgat ... 42, 422, 423, 478
Yörükler (Göçebe Türkler) ... 91, 345
Yukarı Asya ... 432
Yukarı Frigya ... 415
Yukarı Türk Ali ... 474
Yulaf ... 423
Yunan 8, 13, 23, 29, 32, 33, 34, 41, 58, 66, 73, 86, 96, 112, 117, 118, 119, 120, 123, 126, 129, 130, 154, 158, 172, 174, 175, 177, 178, 183, 196, 208, 217, 221, 224, 226, 227, 230, 233, 234, 241, 246, 250, 265, 267, 275, 277, 286, 310, 311, 319, 331, 344, 352, 355, 401, 402, 407, 412, 450
Yunanca ... 300, 352
Yunanistan 3, 15, 33, 34, 41, 44, 56, 117, 118, 134, 135, 154, 199, 205, 233, 247, 260, 286, 335, 408
Yunanlılar ... 29, 31, 32, 33, 34, 96, 119, 133, 134, 135, 136, 154, 165, 199, 222, 226, 227, 228, 234, 264, 265, 266, 280, 296, 310, 397, 414
Yüksek Konsey ... 221

Z

Zampus ... 429
Zélia ... 406
Zénon ... 383
Zeybekler ... 103
Zillé ... 231, 232
Zipoetès ... 408, 409
Zompus ... 281, 363
Zoticus ... 464
Zoticus Bassus ... 464